مقاماتِ معصومی

احوال و آثار و تعلیمات حضرت خواجہ محمد معصوم بن حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہما

جلد سوم

تالیف

میر صفر احمد معصومی

نواسہ حضرت خواجہ محمد معصوم سرہندی قدس سرہ

متن کتاب

بتصحیح و تقابل

محمد اقبال مجددی

ضیاء القرآن پبلی کیشنز

لاہور - کراچی پاکستان

مقاماتِ معصومی

احوال وآثار وتعلیمات حضرت خواجہ محمد معصوم بن حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہما

جلد سوم

تالیف

میر صفر احمد معصومی

نواسہ حضرت خواجہ محمد معصوم سرہندی قدس سرہٗ

متن کتاب

بتصحیح و تقابل

محمد اقبال مجددی

ضیاء القرآن پبلی کیشنز

لاہور - کراچی پاکستان

نام کتاب	مقامات معصومی جلد سوم
مؤلف	میر صفر احمد معصومی، مرتب محمد اقبال مجددی
کتابت	محمد ریاض اعظمی
تاریخ اشاعت	اکتوبر 2004ء
تعداد	ایک ہزار
ناشر	ضیاء القرآن پبلی کیشنز، لاہور
کمپیوٹر کوڈ	1Z442
قیمت	-/1200 روپے (کامل سیٹ)

ضیاء القرآن پبلی کیشنز

ملنے کے پتے

داتا دربار روڈ، لاہور۔فون:7221953 فیکس:۔042-7238010

9۔الکریم مارکیٹ، اردو بازار، لاہور۔فون:7225085-7247350

14۔انفال سنٹر، اردو بازار، کراچی

فون:021-221201-2630411۔ فیکس:۔021-2210212

e-mail:- sales@zia-ul-quran.com

Vist our website:- www.zia-ul-quran.com

لائبریری کیٹلاگ کارڈ

صفر احمد معصومی، میر:

مقامات معصومی

(احوال و مقامات و ملفوظات حضرت خواجہ محمد معصوم سرہندی ۱۰۰۷-۱۰۷۹ھ/۱۵۹۹-۱۶۶۸ء)

لاہور، ضیاء القرآن پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء

۱۔محمد معصوم، خواجہ ۲۔سلطنت مغلیہ۔اورنگ زیب عالمگیر ۳۔تصوف--ہندوستان

۴۔جلد اول مجددی تحریک تالیف محمد اقبال مجددی ۵۔جلد دوم اردو ترجمہ ۶۔جلد سوم متن کتاب

۷۔جلد چہارم تعلیقات و توضیحات تالیف محمد اقبال مجددی ۸۔محمد اقبال مجددی، (تحقیق و تعلیق و ترجمہ) ۹۔عنوان

۹۲۲،۹۷

یا فتّاح

رب یسر　　　بسم اللہ الرحمٰن الرحیم　　　وتمم بالخیر

سبحان اللہ وبحمدہ عدد خلقہ ورضاء نفسہ وزینۃ عرشہ و مداد کلماتہ وقُلِ الحمدُ للہِ الّذی لم یتّخذ ولدًا ولم یکن لہٗ شریکٌ فی الملکِ ولم یکن لہٗ ولیٌّ من الذّلِّ وکبّرہُ تکبیرًا۔ اللہ اکبر کبیرا والحمد للہ کثیرا وسبحان اللہ بکرۃ واصیلا ولا الٰہ الا اللہ،

الحمدُ للہِ ربِّ العالمین الّذی ارسل رسولہٗ بالھُدٰی ودینِ الحقّ لیُظھرہٗ علی الدّینِ کلّہٖ ولو کرہ المشرکون، محمد رسول اللہ الذی کان ارسلہ رحمۃ للعالمین فھو شفیع المذنبین و امام الانبیاء والمرسلین والّذین معہٗ اشدّآءُ علی الکفّارِ رحمآءُ بینھم تراھم رکّعًا سجّدًا یبتغون فضلًا من اللہِ ورضوانًا سیماھم فی وجوھھم من اثر السّجودِ ذٰلک مثلھم فی التّوراۃِ ومثلھم فی الانجیلِ،

اللّٰھم صل علٰی محمّد المحمود صاحب الشفاعۃ الکبرٰی فی الیوم الموعود وعلٰی اٰلہ الابرار وصحبہ الاخیار واتباعہ الی الدار القرار وصل علی جمیع اخوانہ من النبیین والمرسلین والملائکۃ المقربین وعلٰی اھل طاعتک اجمعین وسلم وبارک بعدد کل ذرۃ الف الف مرۃ۔

امّا بعد برخوشہ چینان ارباب ولایت وبالانشینان مسند اصحاب ہدایت کہ ضمائر اولوالبصائر[1] آنہارا مکتحل بکحل تراب اقدام انبیاء کرام علیہم الصلوٰۃ والسلام گردیدہ ومقالات

---

[1] نسخہ "اولوبصائر"، نسخہ م۔ "ابوبصائر"

اولیاءِ عظام در افہام آنہا پیچیدہ مخفی نماند کہ بندہ دور از کار و شکستۂ روزگار خوکردہ فضلِ پروردگار منتظر رحمت بی شمار مہبط عنایاتِ قدیمی مورد الطاف کریمی صفر احمد فضلی معصومی بن معرفت و ولایت دستگاہ عارف باللہ (۳) مظہر فضل اللہ شیخ محمد فضل اللہ العمری الاحمدی غفر اللہ و الوالدیہ و لجمیع المومنین و المومنات و احسن الیہا و الیہ و الی سائر المسلمین و المسلمات چوں سرمایہ عمر گرامی را کہ اشرف عمر باشد در ہوا و ہوس صرف نمودہ باوجود دریافت صحبت اہلِ فضل و عرفان غیر از تقصیرات امری[1] نفرمودہ[2] ہرچند کہ سنین عمر ضائع کردہ بہ چہل و پنج رسیدہ بہ ارذل[3] عمر ہم نہ انجامیدہ، اما نصیحت[4] ہای معرفت شانرا از دست دادہ سر بہ جیب خجالت نہادہ۔ شعر

حرفت العمر فی لہو و لعب فآہا ثم آہا ثم آہا
چہ شود اکنون کہ کار از دست رفتہ زمامِ اختیار از دست رفتہ

اما از آنجا کہ سبقت کرم بر اہل عصیانست و سابقۂ عنایت شامل حال ایشان آیۃ لا تقنطوا من رحمۃ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعًا انہ ھو الغفور از آوان طفولیت تا وقت کتابت باوجود کثرت جنابت از حضرت قوی قدرت تعالیٰ شانہ غیر از لطف و عنایت امری مشاہدہ نہ نمودہ از آنست کہ مقربان بارگاہ صمدیت و کاشفان اسرار ہویت کہ ہر یک شہباز بلند[5] پرواز از وادیٔ ناسوت تا تخت گاہ جبروت بودہ و این راقم سیاہ کار بآنہا دعویٰ ارادت می نمودہ از عنفوان جوانی و تہیۂ اسباب کامرانی عنایاتِ وافرہ[6] و بشارات متکاثرہ بحال خود میدیدہ و می شنیدہ بعد از انتقال آں ہادیان وادیٔ کمال ازیں دارِ پُر ملال یعنی قدوہ اہل اللہ واقف اسرار لی مع اللہ سلطان العارفین حضرت شیخ محمد صبغۃ اللہ جیو قدسنا اللہ بسرہٖ کہ این نقیر برخی از احوال و اقوال و افعال و کراماتِ آنحضرت رسالۂ علیحدہ تصنیف نمودہ مسمی بہ معدن الجواہر گردانیدہ و والدِ بزرگوار عالی مقدار کہ نام شریف آں مظہر فضل اللہ سابق مذکور شدہ مع ہذا ذکر اخوان صاحبین مذبورین در آخر ایں کتاب ثبت خواہد یافت ان شاء اللہ تعالیٰ مدد ہای فراوان از ارواحِ طیبۂ اکابر در اسفار و احضار فی جمیع الاماکن[7] و الدیار نہ آں قدر محسوس گردیدہ

---

[1] نسخہ د۔ اولوالبصائر، نسخہ م۔ ابوالبصائر [2] نسخہ م۔ "امری" ندارد [3] نسخہ م "نفرمودہ"
[4] م ازذل [5] د۔ "بلند" ندارد [6] د۔ "وافر" [7] د۔ اماکن

که بیانِ[1] آن در سلک تحریر تواند کشید بلکه درین مرتبه که به وطن مالوف اعنی به دارالارشاد حضرت سرهند به مضیٰ مدت سه و نیم سال رفته بود، جناب سامی حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه که اسم مبارک آنحضرت عالی مرتبت عنقریب مذکور میگردد ان شاء الله تعالیٰ آن قدر عنایت بی نهایت برخود یافته که به شرح آن بیان برنتابد، علی الخصوص وقتیکه به زیارت روضهٔ مطهره مشرف می کشید اکثر چنان می شده[2] (۴) که گویا آنحضرت والامنزلت از تربت خلد رفعت برآمده در این فقیر درآمدند، بعدازین که به محل سکونت می شتافته به همان حالت در خود می یافته، حلاوت که ازین معنیٰ حاصل روزگار این عاصی سیاه کار میگردیده، هیچ وجه در معرض اظهار نمی توان آورد که ذوقی است نه بیانی و بعد ایذای که بعضی از مخالفین که بعض آنها دشمنان دین متین اند که سبب اختیار این سفر سعادت ثمر دولت اثر گردیده، نیز از جناب حضرت ایشان برکات این سفر بسیار فهمیده باوجود که مرض صعب[3] مشرف به هلاکت باشد کشیده بود در عین نقاهت بلکه قدری از مرض مانده که به حلاوت خاطر پا درین[4] سفر نهاده هنوز سفر مقرر داشته نه رسیده که بتقریب است و فی الحقیقت به تقاضای قسمت چند روز[5] در شاه جهان آباد اقامت ورزیده به نوعی بمرض مهلک مبتلا[6] گشته و رشتهٔ امید از عبور گسسته که به ناگاه از یاری بخت اقبال و از توسل آن ولی عظیم الحال والمقال و از فضل کریم ذوالنوال عز شانه در معامله به شرف ملازمت حضرت رسالت خاتمیت. بیت[7]

رسول هاشمی شاهِ رسولان　　محمد قبلهٔ صاحب قبولان

علیه و علیٰ آله من الصلوٰة افضلها و من التسلیمات اکملها مشرف گشته که گویا در بنده خانه بر پالکی میانه سوار نشسته اند و خلفاء اربعه رضی الله تعالیٰ عنهم اجمعین[8] و حضرت مجدد الف ثانی رضی الله عنه حضرت ایشان و والد بزرگوار با دیگر اعزه عالی مقدار حاضر و حضرات عالی درجات از یمین و یسار سفارش این گناه گار می فرمایند. چنانکه اثر آن برخود می یابد[9] و این دید تا سه روز متصل بیک نهج استیلای تمام یافته[10] و بر اقبال دولت نازمی ورزیده تا آنکه برای مزید اتقان[11] و استحکام ایقان[12] لیلة البدر شهر شریف ربیع الثانی که با شب جمعه اتفاق ساخته نور چشم ارجمند ابوداود نیاز احمد سلمه الله سبحانه

---

۱ م-میان بیان　۲ م-میدیده　۳ د-"صعف"　۴ م-"یا دراین"　۵ م-"چند روز" بیاض
۶ "بمرض مهلک مبتلا" در نسخه م بیاض است　۷ ایضاً　۸ "رضی الله.... د" در نسخه م بیاض
۹ م-می باید　۱۰ م-داشته　۱۱ م-ایقان　۱۲ م-اتقان

که رفیق اسفار است و محرم اسرار در منام سعادت اثمار دولت انجام بمشاهده باکمال حضرت سیدالانبیاء و امام الاصفیاء بدرِ رسالت آفتابِ نبوت بالانشین مسندِ افلاک و والا مکین[1] خلق لولاک وصلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آله وصحبه وسلم و بارک مشرف گردیده که بالاکرسی نشسته اند[2] و جمعی بگرداگرد موافق مراتب خودها ایستاده اند نظر کرم بجانب ایں غلام خانه زاد موروثی خود کرده انداز غایت
5 عنایت و نهایت اُمت پروری سبقت[3] در بعضی مقدمات که شائستگی شفاعت حضرت خیر البشر داشته باشند و بغیر از امدادات آنسرور کائنات برآمدن (۵) آں امور[4] از متعذر[5] است فرموده به بشارات حصول اموری که بعد استفسار معروض داشته بود سرفراز می فرمایند بعد ازاں در خاطر فرزند بشر به کمالاتِ بلند بعضی از مطالب ضروریه دیگر که خاطر شریف داشته و بصریح بشارات اتیان یافته مخطور میگردد که هر چند از امور بشره خاطر جمع گردیده، اما اگر ازیں امور باقی مانده هم بشارت
1 صریحه یابم کمال انبساط و فرخندگی حاصل روزگار خواهد گردید۔ شخصی از حاضران کاغذی بدست آں سعادت آثار می دهد و میگوید که مرقوم بخط انور است، چوں به مطالعه آں مشرف شد دید که به بشارت امور[6] مخطوره بشره فرموده اند والحمد لله سبحانه۔ مصرع

که مستحق کرامت گناه گارانند

بلی "شفاعتی لاهل الکبائر من امتی" حدیثِ شریف است۔ رباعی:

1 اگر هر موی من گردد زبانی — زتو رانم بهر یک داستانی
نیارم گوهر شکر تو سُفتن — سر موئی ز احسان تو گفتن

دیدن آنحضرت رحمت در رحمت است تکیف که بایں قسم بشارات و عطیات سرفراز فرمایند "من رانی فقد رائی الحق"

زهی مراتب خوابی که به ز بیداریست

والحمد لله علی الاحسان و علیٰ جمیع نعمائه تعالیٰ اللهم صل وسلم علیه وعلیٰ آله وصحبه وانصاره واتباعه بعدد کل معلوم لک۔ اما باید دانست که این فرزند سعادت آثار (ابوداؤد نیاز احمد) پیش از وصول این دولت قبول بیک شب در خواب بلقاء سعادت نما امیر المومنین و امام المسلمین

---

[1] م۔ نگین [2] د۔ بودند [3] م۔ استفسار [4] م۔ مور
[5] م۔ متعذرات [6] د۔ اموره

حضرت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ امتیاز یافتہ کہ بہ[1] بعضی مشورت حضرت فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ دران وقت نیز تشریف ہمان منزل لطیف دارند بلکہ خلفای راشدین رضوان اللہ تعالیٰ اجمعین ہم دران مقام حاضر ند شفاعت این نور دیدہ سعادت رسیدہ در حضرت کثیر الابہت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ می نمایند بہ برکت آن شفاعت بہ حصول این دولت مشرف گشتہ۔ بلی بے وسیلہ بے مطلب رسیدن دشوار است وابتغوا الیہ الوسیلۃ براین مدعا شاہد اولوالابصار است، وچون عنایت آنسرور علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام بتوسل آن خلیفہ اول و استصواب خلیفہ ثانی بلکہ از نظرات خلفاء اربعہ رضوان اللہ تعالیٰ عنہم بامتیاز این دولت عظمیٰ مستسعد[2] نیز گشتہ بحکم آیۃ کریمہ : واللہ یختص برحمتہ من یشآء واللہ ذوالفضل العظیم مرتبہ ثانی[3] بعد تفاوت سہ شب کہ شب دوشنبہ آیندہ باشد باز بہ جمال جہان آرای حضرت (۶) سید الاولین والآخرین علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ من الصلوٰۃ افضلہا ومن التحیات اکملہا مشرف گشتہ و چند قدم در تعاقب شہنشاہ والا جاہ بسعادت تمام گردیدہ واز الوش خاصہ کہ حلوای حلاوت بخش باشد باین فقیر یعنی راقم این کتاب یافتہ کہ ہر دو بہ حلاوت فوق التحریر والتقریر تناول نمودیم،

مصرع : باکریمان کارہا دشوار نیست

قبل من قبلہ بلا علۃ ۔ مصرع

داد[4] او را قابلیت شرط نیست

(شعر)

چہ مبارک سحری بود چہ فرخندہ شبی   آن شب قدر کہ این تازہ براتم دادند

والحمد للہ رب العالمین وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ وصحبہ اجمعین ۔ باز چون فضل کریم وہاب ورحیم مفتح ابواب اقبال برآن فقیر زادہ را بوداود نیاز احمد فرخندہ احوال مفتوح گردانیدہ بحکم آیۃ کریمہ وانک لعلیٰ خلق عظیم مرتبہ ثالث دستگیری اکمل فرمودہ بہ تفاوت یک ہفتہ شب سہ شنبہ آیندہ درمنام مرتفعہ[5] برآن مقام بہ دیدار طلعت انوار آن اعجز مساکین را نواختند والثالث بالخیر را درحق او صدوق فرمودہ بہ سعادت دارین مستسعد ساختند می بیند کہ گویا برکنارہ پشتہ دیوار ایستادہ وعالم بسیار کہ شمار آن ہا در نگار

---

[1] م۔ بعد   [2] م۔ مستعد   [3] د۔ مرتبہ الثانی   [4] م۔ دارا   [5] م۔ مرتفعۃ المقام

خانۂ خیال نہ گنجد در زیر پشتہ[1] آن دست بستہ بہ خضوع تمام قیام وارند و روئے رحمت بہ کمال عنایت بطرفی کہ ایں ادنائی امت ایستادہ بود گردانیدہ معاملہ اورا از حضیض پستی بہ آن رفعت رسانیدہ و با حضور مقربان ساطع النور مذکور عطایا[2] و مواہب کہ باین باید کہ در میان وارند آری ہرگاہ وجود شریف آن عنصر لطیف رحمت عالمیان باشد وما ارسلنک الا رحمۃ للعالمین ایں طور غلام پروری و بندہ نوازی مستبعد[3] نہ بودہ۔ بیت:

بشری وقد الجز الاقبال ما وعدا — وکوکب المجد من افق العلا سعدا[4]

ذالک فضل اللہ یؤتیہ من یشآء واللہ ذو الفضل العظیم۔ و پیش از دیدن ایں رویای[5] ثالثہ بیک شب ملازمت حضرت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز مشرف گردیدہ بود چنانچہ پیش از وصول دولت اولیٰ ممتاز شدہ بود کہ در ماسبق ذکرا و گذشت اللھم صل علیٰ محمد وآلہ وصحبہ فی الاولین والاٰخرین وفی الملاء العالی الیٰ یوم الدین۔

شمول نعمت ہنیہ و طلوع دولت بہیّہ کہ درایں سفر خیر الاسفار بہ فضل الرحیم الغفار بریں عاصی دور از کار پرتو انداز گردیدہ و از خاک مذلت برداشتہ براوج افلاک رسانیدہ ہمہ را از توجہ پیر بزرگوار و مرشد عالی مقدار قطب الطریقت غوث الحقیقت بدر الزہاد و شمس الاوتاد و قدوۂ ارباب سلوک و قبلۂ الملوک والصعلوک العالم النحریر (۷) والعارف الکبیر حضرت متعالی منقبت واقف اسراری مع اللہ سلطان العارفین الشیخ محمد صبغۃ اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ والد بزرگوار آن عالی حضرت متعالی[6] منقبت وھو امام الانام[7] شیخ الاسلام مصباح الظلام و منبہ النیام الاجل الاکمل البارع الاورع فارس مضمار الخطاب حارس اسرار خطاب الکتاب الناطق بالحق والصواب مثل جدہ الاشرف عمر بن الخطاب مشید ارکان الملۃ والمستظہر من الماثم والذلۃ قیوم العالمین وارث الانبیاء والمرسلین معدن الخیرات والبرکات منبع المکارم والحسنات الذی یترصد من تصرفہ نیل المقاصد والمرادات ویترقب من تلطفہ حصول المارب والسعادات ؎

لا یدرک الواصف المطری خصائصہ — وان یک سابقاً فی کل ما وصفا[8]

---

[1] م۔ آن پشتہ [2] د۔ عطاہا، [3] م۔ مستسعد [4] م۔ بیاض (مصرعۂ ثانی) [5] م۔ بیاض۔ "ایں... رویای"
[6] م۔ متعاقب [7] م۔ امام الامام [8] م۔ مصرعۂ ثانی "وان یکن سابقا فی کل ما وصفا"

هوالشیخ المکمل والواصل المتوصل والصابر المتحمل والشاکر المتجمل سیدنا ومولانا ملاک الدین وقایۃ احکام المتین، الفاروقی النسب والمحمدی الحسب السرهندی المولد والقدسی المحتد[1] ؎

آنکہ نامش بزبان بردنم از بی ادبیست — گرچہ ذرات بتنم جملہ بنامش گویا است
لیک زانجا کہ زبان نیز سعادت طلب است — گر بایں نام شریفش نرسانم زجفا است
قطب حق ہادی دیں خواجہ محمد معصوم — آنکہ پیشش بتواضع قد افلاک دوتا است
ظاہرش جملہ بانوار شریعت روشن — باطنش جملہ باسرار طریقت دانا است
قطع شد برقد او خلعت قیومیت — آری ایں خلعت فاخر بہ چنیں قد زیبا است

حضرت ایشان رضی اللہ عنہ وقدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ العزیز دالنسمۃ۔ زیراکہ صدور ایں سطر برکت اشارت ویمن بشارت درعین مضیق واضطرار بہ ظہور پیوستہ ومستحق ایں ہمہ عنایات گشتہ بشکرانہ ایں نعمت خوشگوار ودولت تازہ بہار تفکر تمام وتحیر مالاکلام داشتہ کہ در عوض آن ادا نمایند وکفارت معاصی مسطورہ بہ چہ منوال نمودہ آید کہ ہنوز درہای توبہ مفتوح اند واو تعالے رؤف ورحیم بہ کدام عذر کار امروز بہ فردا سپارم وبہ لیت ولعل وقت را بہ گذارم ہرچند از کثرت جنابات بہ حکم شفاعتی لاھل الکبائر من امتی مورد ایں ہمہ تفضلات گردیدم (۸) واز خود گشتہ[2] بایں ہمہ معاملات بجائے رسیدم امّا تا توبہ صریح بہ ظہور بہ انجامد، خاطر شکستہ تسلی نیابد تا آنکہ در ایں حبس دولت کشا وقید دولت نما کہ قید المار اشد من قید الحدید واقع است۔ مفتاح خلاصی از مشکلات دارین می جستم ومصباح بیت الظلمات کونین از یمن توجہات حضرت ایشان مسألت می نمودم کہ بہ ناگاہ بہ حکم حدیث شریف اتقوا فراسۃ المومن فانہ ینظر بنور اللہ از زبان حلاوت نشان فرزند ارشد ارجمند مبشر بہ کمالات بُلند (ابوداؤد) نیاز احمد مدظلہ برآمدہ کہ اصناف مواہب وعطایا دریں کثرت ذنوب وخطایا[3] از حضرت واہب برایا تعالیٰ شانہٗ۔ ودفع امراض وبلا کہ بیامن انفاس ؎

آں مسیح علت جسمانیاں — آفتاب عالم رُوحانیاں

اعنی جناب سامی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشہود گشتہ اگر ایں عزلت غربت[4] وگوشہ

۱؎ م۔محتد ۲؎ م۔گذشتہ ۳؎ د۔خطار ۴؎ م۔عزت

مسکنت به تحریر بعضی از حالات بلند و مقالات ارجمند و مکاشفات علیه و مخاطبات سَنیّه و تصرفات ظاهره و کرامات باهرهٔ آن قبلهٔ درویشان با ذکر برخی از احوال ابنا کرام و اقربا عظام و خلفا والامقام آن امام صفاکیشان که اظهر من الشمس و اجلی من القمر است بسر رود که مفتاح کنوز مشکلات و مصباح رموز مجملات خواهد شد از آن جا که پستی استعداد و غلبهٔ منقصت در نهاد خاطر و ضعف طبیعت از مدت شعور همواره در نظر بصرت حضور داشته در جواب آن بلا و نعم لب نتوانست کشود تا آنکه آن فرزند ابوداؤد (نیاز احمد) مکرر به اظهار این تمنا به شوق فوق الفوق و حلاوت کثیر الذوق دهن شیرین گفتار و زبان شکر بیان وا[1] نمود که مقصود از تحریر این احوال و تقریر این اقوال نه خودستائی و ظاهر آرائی است بلکه حل مقاصد این جهان فانی که مانع جمعیت و امانی است و لیسر مواقف آن جهان باقی در غلبات حزن و پریشانی است۔ درین ضمن با اہل مناسب فیض وا[2]فی و کفایت منتهی[3] است و الابرای نفوس خودها که به علت گرفتار ماسوا مبتلا اند شفا[4] العلیل و سعادت جاودانی است۔ گفته آن فرزند بسی زیبا و دلنشین و مقبول خاطر حزین افتاد و کفارت فوت صحبت اکابر که سابق مذکور شد و معاصی دیگر که تادم تحریر شامل حال دارد به ازین نیافت و بایں بہانہ گنجینهٔ معرفت و درهای رحمت بر خود بر طالبان سعادت مندان[5] بکشاد و حین ذکر صالحین به تنزل رحمت بباد هر خاص و عام دارد و بترانهٔ[6] (۹) قطب برحق غوث مطلق بودی ای قیوم حق را هم حقیقت هم مجاز او دست به من دامن ترا[7] مترنم گردیده مصرع:

در کار خیر حاجت ہیچ استخاره نیست

بحکم منت سه استخاره نموده پیش از شروع استخاره اولی به مشاهده جمال باکمال ایشان قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس مشرف گشته که گویا دوات و قلم و کاغذ در ید بیضا دارند و بر زبان الهام ترجمان کلمات عجیبه و نکات غریبه در مدح این مقامات خجسته رایات[8] می آیند و می فرمایند در قبول[9] معروضه فرزند نیاز احمد که تالیف الهامات قیومی و مقامات معصومی ما باعث گشته توقف و تعویق ازین امر مستحسن و لطیف ہیچ وجه مناسب حال اهل کمال نیست و این نسخهٔ شریف شکرانه ایست بر عطیات ماضی و حال و مژده ایست که برای دولت و اقبال همتی است تازه و صلا دیست

---

[1] د-را [2] د-دانی [3] م-کفایت المنتهی [4] د-شفاعتی [5] م-سعادت مند
[6] م-نزانه [7] م-من و امان تو [8] د-ایات [9] م-قول

بی اندازہ کفارتست مامول بشارتست مقبول رباطیست عظیم و صراطیست مستقیم آبی است حیات و بابی است برای نجات ظرفیست پُر از یاقوت و حرفیست از لاہوت قاصدیست خوش خبر و مقصودیست پُرہنر عاشقیست صادق و معشوقیست واثق ہدایۂ ارباب قلوب و قایۂ اصحاب قلوب دریست فرید و کوکبیست[1] وحید ؎

فَفِیْ کُلِّ لَفْظٍ مِّنْہُ رَوْضٌ مِنَ الْمُنٰی   وَفِیْ کُلِّ سَطْرٍ مِّنْہُ عِقْدٌ مِّنَ الدُّرَرِ

نامہ ایست عنبر ریز و خامہ ایست عطر آمیز نظمی است مصفا و نثری است متفاخر بتیست از نسیم و نکہتی است از جنت نعیم خاتمی است از عقیق و ہاتمی است بہ تحقیق نرگسیست شہلا و لالہ ایست حمرا بازیست بلند پرواز و نازیست دلگداز شب چراغ و کوثریست خوش دماغ صحن ایست وسیع و[2] نشیمنی است رفیع مقامی است بلند و کلامیست ارجمند مہمان است عزیز و نشانی است باتمیز نکتہ ایست رنگین و کلمہ[3] ایست دلنشین متاعی است عالی و جوہریست متلالی نہریست انیق و بحریست عمیق شاہدیست ہوشیار و مشہودیست تازہ بہار ذکریست از حضرت قیوم و فکریست از دولت معصوم ؎

ہزاراں تازہ گل دروی نہفتہ   دو صد نرگس بہ خواب ناز خفتہ

چوں ایں کلمات بزرگ القاب باقربت بآں کہ ما حصلش مشعر بہ ایں کلمات فاخرہ باشد بی واسطہ[4] متمکن خاطر راقم حروف گشتہ معرض بہ عرض آں مقرب رؤف تعالیٰ کہ عدم استطاعت و قلت بضاعت ایں آوارہ ایست فطرت بہ بندگان (۱۰) عالی حضرت روشن و ہویدا است و تشتتِ خاطر من جمیع الوجوہ ازیں سفر کرامت اثر[5] برای مہر انجلای آں والا منقبت پیدا بہ پاسخ لعل شکر بار می کشایند کہ از تو حرکت و از ما برکت مگر بہ سمعت نہ رسیدہ ازیں جانویسندہ مائیم و فرمایندہ ما بہ جمعیت خاطر اشتغال ایں خیر الاذکار ہمیشہ بہار نما کہ ایں نونہال طراوت اقبال و درخت بزرگ بسیار نفع دار خواہد گردید، ان شاء اللہ تعالیٰ المجید و در اشتہار کالشمس فی رابع النہار خواہد گردید ان شاء اللہ تعالیٰ و چوں دوگانہ استخارہ گذاردہ خواندن دعای استخارہ مشغول گشتم می بینم کہ شخصی از طرف راست بر رومال سُرخ نفیس مبلغ دو اشرفی و چند روپیہ بہ فقیر میدہد و می گوید کہ حضرت ایشان برای خرچ سیاہی و قلم و کاغذ عنایت فرمودہ اند می فرمایند کہ

---

۱ م - کوکبہ ۲ د - صحبتست در متبع ۳ م - تکملہ ۴ م - (ورق پارہ شدہ است) ۵ م - ثمر

یوم الخمیس که فردای آں شب بود شروع ایں امر عظیم القدر بحکم بارک الله فی سبتها و خمیسها روز مبارک در ہمیں شہر ربیع الثانی که بآیت رحمت اعنی حضرت رسالت خاتمیت علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام ترا در معامله و پسر تو در منام مشرف گردانیده اند۔ باید نمود باز در ہماں شب وقتی خواب می خواست که دراز بکشد می بیند که حضرت ایشان شرف حضور ارزانی می فرمایند که نام ایں نسخه مقامات و تاریخ عنوان آن "مفتاح اہل السعادات[1]" باشد ہر چند ہر یک از فقرات مذکوره نامیست شریف اما چوں حل مشکلات را مفتاح می جستی بتو و برای ہر خواننده روح فزاست فردای آن شب دو استخاره دیگر نموده و عنایات دیگر نیز در حق خود و فرزند ارجمند برخوردار سعادت آثار در روز پنجشنبه سنه ہزار و صد و سی و دو که از لفظ (مادهٔ تاریخ) پیدا است۔ بست و ششم شہر ربیع الثانی فی سال اوّل از جلوس سلطان الاسلام ظل الله فی الایام خلیفة الله فی العالمین غیاث الاسلام و مغیث المسلمین به زیر این خمیده[2] طاق مینا و چشم آدمیت زدست بینا ابوالمظفر ناصر الدین محمد شاه بادشاه غازی خلد الله تعالیٰ ملکه و سلطانه و "افاض علینا و علی العالمین بره و[3] احسانه" قدم در بنیاد ایں دیوار استوار به موجب امر شریف القدر[4] بلاحظ مصالح و کلکار نهاد[5] متوکلاً علی الرحیم الغفار معلوم ہر خواننده سعادت مند و شنونده بخت بلند بار که احقر الانام قبل ازیں به ہشت سال در ہمیں بلده دار الخلافه در خواب به شرف صحبت حضرت ایشان مشرف گشته گویا کلید دولت حواله ایں فقیر می نمایند[6] ازاں باز کشایشهای (۱۱) فراوان بر حال خود مشاہده نمود۔

اما الحال آنچه معلوم شد تعبیر آں ایں کلید امید بوده که به ظهور پیوست ؎

دری فیض است منشین از کشائش نا امید ایں جا
برنگ دانه از ہر قفل می روید کلید ایں جا

ما ناکه این تعبیر ساطع النور گویا بالفعل از جناب حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه (خواجه محمد معصوم) استفاده می نماید۔ چنانچه در ترقیم ایں حروف کرامت مالوف ہم خود را نمی یابد و قلم بدست آنحضرت می بیند (مصرع)

زبان زما بوده و گوینده او

بلی چوں کتاب از آنحضرت است کاتب ہم آنجناب باشد رجا از قاریان شکر مقال و سامعان فرخنده[7] احوال

---

[1] د۔ سعادت [2] م۔ خمید [3] کلمهٔ داوین در نسخهٔ د ندارد [4] م "القدر" ندارد
[5] م۔ نهال [6] م۔ فرمایند [7] م۔ مستمعان

آنکه کلام والا مقام این مقامات معصومیه و روایات قیومی را به حسنِ قبول پیش آیند و با ادب تمامتر استماع نمایند و اگر در جای حرفی و ادای از راهِ کمال علو و رفع[1] منزلت به فهم شان نیاید علم آن را مفوض به قائل آن دارند که این طائفه علیه در اظهار اسرار خفیه در میان نیند ؎

از تست طلسم این خزانه   من هیچ نیم درین میانه
معنی تو رہی چنیں شکر فم   من جلد کتاب صوت حرفم

بالجمله بر دوستان فتح امید را کلید و بر دشمنان قبح را قیدِ حدید بر معتقدان رحمت است آشکار و بر منکران زحمت است بے شمار، احبار را نعمت است و اعدا را نقمت، مقبلان را دولت است و بر مدبران خسارت، مریضان را دوا راست و اسیران را دُعا، رنجوران را شفا است و مہجوران را دُعا، اولیا را عظیم[2] عظمت است و اصفیا را برہان، و بر اشقیا حجت است بے این و آن ؎

من آنچه سزاست با تو گویم   ہاں کج منشیں که راست ترا می گویم[3]

و نیز ملتمس از قاریانِ سعادت مند دشمنان ہوشمند آنکه چوں وقت شان ازیں اسرار غیبی و انوار لاریبی حلاوت پذیرد جامع آن را به دُعا و فاتحه دستگیری فرمایند و این راقم را نیز در دُعای خود مشغول دانند و انی الیوم ادعونی بالخیر یوم قد دعای سبحان ربک رب العزت عما یصفون وسلام علی المرسلین والحمد لله رب العالمین۔

الحال به موجب ارشاد آن قطب الاوتاد به مقصد اقصیٰ و مطلب اعلیٰ در آویزم گلبرگِ بہار برسر و دستار ہوشیار بربزم روہای[4] پرده نشین را (۱۲) به تماشا آرم و نظارگیان شیدا را به تمنا نه گذارم افسرده روحان را شاد کنم و پژمرده روحاں[5] را آزاد سازم، قفل دربسته را به مفتاح رسانم و خانۂ تاریک را مصباح نمایم اگرچه این ناقابل روزگار را شائستگی و لیاقت معانی کجاست۔ امّا چوں حضرتِ ایشاں دستگیری نموده بجای رسانیده اند، ہرچه گویم رواست، ابیات (مثنوی[6])

من آن خاکم که ابر نوبہاری[7]   کند از لطف بر من قطره باری
ولی چوں شر[8] مرا برداشت از خاک   سزد گر بگذرام سرزِ افلاک
اگر بر روید از تن صد زبانم   چو سبزه شکر لطفش کے توانم

---

[1] م۔ رفعت [2] م "عظیم" ندارد [3] م۔ راست گفتن [4] م۔ پریہای [5] صبوحاں
[6] م۔ مثنوی ندارد [7] م۔ نوبہاری [8] م۔ شه

یکے ازمشاہد[1] عنایت حضرت ایشان برایں کمترین وفدوی آستانہ ایشان ایں است کہ بعد شروع تحریر ایں مقامات لطیفہ نکات بہ پنج روز کہ روز دوشنبہ دغرہ جمادی الاولیٰ بود درقیلولہ نیم روز بین النوم والیقظہ می بیند کہ گویا بر لوح محفوظ نظرم افتاد و دریں جا می بیند کہ بر صفر احمد (مؤلف کتاب حاضر) دولت رسید، والحمد للہ سبحانہ علیٰ ذٰلک ایں بشارت صریحہ واشارت صحیحہ جمعیت رساں خاطر شکستہ دلاں گردید وجمیع قاریان با اخلاص وسامعان کثیر الاختصاص نوید تازہ و اُمید بلند آوازہ[2] بخشید۔ چنانچہ درما سبق بہ عبارت رائقہ واشارات شائقہ تقریر نمود۔ قطعہ[3]

بشری تراکہ دولت اقبال او نمود انجاز وعدہ کرد و نقابی[4] زرخ کشود
درآسماں رفعت شمسی برآمدہ نوری ازاں بتافتہ اندر جہاں نمود

وایں کتاب اساس المعرفت ونسخہ کثیر البرکت مرتب بر مقدمہ و نہ مفتاح وخاتمہ کردہ وہر نقلی و روایتی کہ دراں باریاب گشتہ ازکمال صحت رواۃ وصدق ناقلین مصفا تراز آفتاب گشتہ۔

وایں فقیر قاصر التقریر چوں منظور عنایت حضرت پیر دستگیر است رضی اللہ تعالیٰ عنہ سُنتِ محررانِ احوالِ اولیای کرام فی جمیع الکلام برنفس خود فرض نہ کردہ اما حتی المقدور واجبات ایشان ازدست نداده بلکہ حتی الامکان مستحبات ایشان نظر را روانده

منت نکشم ز شیشہ غیر خود ساقی خود شوم دریں دیر[5]

وما توفیقی الا باللہ علیہ توکلت والیہ انیب لا الٰہ الا اللہ واستغفر اللہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ۔

---

[1] م۔ شواہد [2] د۔ اندازه [3] د۔ لفظ "قطعہ" ندارد [4] م۔ بقای
[5] م۔ زیر

مقدّمه

دانا و[1] آگاه باش که اوّلاً نسبت غلامیِ خود به بندگانِ حضرتِ ایشان قدسنا اللّٰہ سبحانہ بسرہِ الاقدس مذکور و محرر گردانم تا ترا در محلِ روایت، درایتِ تامہ بہ حصول انجامید کہ اکثر ذکر احوال حضرتِ ایشان رضی اللّٰہ تعالیٰ عنہ (۱۳) بہ روایاتِ والدین شریفین این راقم مندرج خواہد گردید، ان شاء اللّٰہ المجید و مرا از ذکر تفصیل ایشان[2] تا در محل ہر روایت فراغی بدست آید کہ صاحب نظر آں بالابلند و عالی فطرتان سخن پسند در قید روایت از محل شائستہ بسیار خواہند پیچید و در رنگ رواتِ احادیث مکرمات بہ صحت و سقم خواہند رسانید، آنکہ شرافت نسب و نجابت حسب منظورِ خاطرِ دریا مقاطر باشد ؎

ازاں صیقل کہ برآئینہ کردند　　زلوح سینہ ام بی کینہ کردند

بلکہ اظہار بزرگی از راہ نسب بہ موجب آیۃ کریمہ اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقَاکُمْ خلافِ نص[3] قرآنی بود۔ ثانیاً نسب[4] حضرت ایشان رضی اللّٰہ تعالیٰ عنہ با ذکر اسامی آبای کرام آن قبلۂ درویشان بر موافق دستور العمل نویسندگان بیان کنم و بعضی از اشعار مدحیۂ حضرتِ ایشان کہ در وقت تحریر در قید حافظہ دارم برای حصول سعادت عظمیٰ و حصولِ دولتِ کبریٰ مرقوم گردانم تا ترا بصارت کاملہ بر احوال ایشان پیش از استماع حقائق بلند دقائق ارجمند ازاں امام صفا کیشان حاصل آید و مرا از تکرار کلام سعادت انجام بجہت آنکہ ذہن قاری و مستمع مشتت[5] نشود داستغنای رُو نماید ہر چند تکرار مسند الیہ در محل استلزام و تبرک نزدیک علمای معانی بسی زیبا و محمود است امّا نام نامی حضرت ایشان ما را مقصود است بہ تکرار بسیار مذکور خواہد شد ان شاء اللّٰہ تعالیٰ۔ پس مقدمہ

---

[1] م "و" ندارد [2] م۔ ایشانان [3] م۔ نعر [4] د۔ نسبت [5] م۔ تشتت

منحصر بر دو مطلب گشت و ہر مطلب کنزلیست از کنوز معرفت و خزینہ الیست از خزائن رحمت بموجب عند ذکر الصالحین تنزل الرحمۃ۔ پس ہر مطلب بہ لفظ "کنز" مذکور می گردد۔

کنزِ اوّل

(احوال والدۂ مولف یعنی دخترِ حضرت خواجہ محمد معصوم)

راقم بی مقدار نبیسۂ دختری جناب حضرتِ ایشان است رضی اللہ تعالیٰ عنہ، چنانچہ بالفعل در وقت تحریر در فرزندان بلاواسطۂ حضرت ایشان غیر از حضرت والدۂ ماجدۂ احقر سلمہا ربہا، دیگری در قیدِ حیات نیست، مکارمِ اخلاق و محاسن اوصاف آں فریدۃ الدہر و وحیدۃ العصر نہ ازاں قبیل[1] اند کہ قلم بہ زبان شکستہ رقم تواند زد و حالات عجیبہ و کرامات غریبہ کہ بہ طریق تواتر از ایشاں محسوس خدمہ عتبہ علیہ است نہ آں قدر (۱۴) اند کہ کسی[2] از آنہا ہادم تواند زد، سخاوت ایشاں مشہور آفاق و عبادت ایشاں از تائید الٰہی از قوت بشری مالایطاق ہمتِ ایشاں مصروف وظائف طاعاتست و بہ ہمت شان مالوف بہ اتباع خیر البشر علیہ وعلیٰ آلہ افضل الصلوٰۃ واکمل التسلیمات غریب پروری و نامراد پرسی طریقۂ علیہ ایشان است و بیمار پُرسی و عطیۂ خفی شیوۂ مرضیۂ شان۔ قبل ازیں بہ چند سال سیر و سیاحت اکثر بلاد مثل کابل و پشاور و لاہور و ملتان و شاہجہان آباد و اکبرآباد و گوالیر و فیما بین ذالک بہ ہمراہِ والد بزرگوارِ ایں راقم دوراز کار ہم فرمودہ عالم عالم از نساء گم کردہ راہ را بہ شاہراہِ ہدایت آوردہ اند و بسیاری از غافلات را ذاکرات گردانیدند۔

والحال قریب پانزدہ سال است انتقال آں قبلہ ارباب کمال روی دادہ و ایشان در وطن مالوفۂ[3] خود یعنی دارالارشاد حضرتِ سرہند بہ استقامت تمام و عنایات فوق الکلام نشستہ اند کہ ہرگز[4] ازاں بلدۂ معظمہ اصلا نجنبیدہ اند، مریضان صوری بتوجۂ ایشان شفا می جویند و علیلان معنوی در تصرف شان راہی بہ جمعیت می پویند، مقبولہ حضرتِ ایشاں اند و مبشرہ بہ بشارات علیہ و کمالات جلیۂ ایشان بنت صغریٰ حضرت ایشان اند، امّا بہ معنی کبریٰ بلکہ

---

[1] م۔ قبیلہ [2] م۔ در کس [3] م۔ ماوف [4] ذکر ازآں

علیاء عالمیان ؎

شرح او حیف است با اہل جہاں — ہمچو در عشق باید در نہاں
لیک گویم وصف او[1] تا رہ برند — پیش ازاں کز فوت او حسرت خورند

حدیثِ عنایتِ حضرت ایشان بر خود اکثرہا مذکور می فرمایند و بیان کیفیت[2] ہای آنحضرت عالی درجات پیش ایں پس ماندہا می نمایند، ازاں جملہ اکثری ایں عاصی شرمندہ کار را بہ بشارتی کہ از جناب حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ دربارہ او معلوم فرمودند بہ بیان آں مسرور می سازند آں بشارت خجستہ اقبال در اشارت فرخندہ فال در زیر قلم طراوت رقم میدر آید بہ گوش ہوش باید شنید و ہو ہذا :

حضرت والدہ ماجدہ را در ایام حیاتِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرزند نرینہ نخستینہ بہ ظہور آمد در احباب فرحت بی حساب سرایت نمود و آں طفل ہوشیار در دو روز ایں بے وفائی دنیای دنی را شناختہ مرکب حیات را بس بی اعتبار دانستہ بہ سفرِ آخرت بہ شتافت ؎

خانہ زین است دنیا عیش او پا در رکاب — شہسوار است آنکہ زینجا زودامن چیدہ رفت

بر ہمہ دوستان فرحت رسیدہ غم و حزن دامن گیر شدہ[3] و بہ حضرت والدہ (۱۵) ماجدہ زیادہ از ہمہ بہ ظہور پیوست تا آنکہ ایں خبر بہ سمع مبارکِ حضرت ایشان رسیدہ، ازاں باز ہر گاہ ایشاں را می دیدند می فرمودند کہ با ما حق سبحانہ تعالیٰ نعم البدل عطا فرماید و ہر چند کہ ایشاں را بعد ازیں دعائے مستجاب فرزنداں دیگر ہم بہ ظہور آمدند کہ کلاں ہمہ آں ہا شیخ عزّ[4] الدین احمد قدس سرہٗ بود کہ خیلے منظور حضرت ایشان بہ نظرات عنایت و مقبول آں قبلہ درویشان مقبولیت[5] بی غایت۔
چنانچہ اکثری از عنایت حضرتِ ایشاں کہ دربارۂ ایشان مسموع گردیدہ در مفتاح ہفتم در ضمن احوال حضرت قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ مندرج خواہد گردید، ان شاء اللہ العزیز۔

اما آں بشارت را اشارت بہ حال ایں عاصی تباہ کاری دانند باوجودی کہ ولادت ایں راقم الحروف کرامت مالوف بعد از ہشت سال از وصال حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ اتفاق یافتہ است والحمد للہ سبحانہ علیٰ ذالک۔

---

۱ م "او" ندارد ۲ م۔ کیفیات ۳ م۔ گشتہ ۴ د۔ عزیز الدین
۵ بہ قبولیت

دیگر چوں وضع بی بدیل حضرت والده ماجده بر تستر حال میلان تمام دارد و ازیں جهت بر ماقل و دل کفایت بالجمله و لیس الذکر کالا نثیٰ نشان حال شان است۔

ختم احوال بلند ایشان را بریک کرامت ارجمند که مشهور تمام بلدهٔ سرهند است می نمایم[1] و آن این است که در وقت کثرتِ[2] غلبهٔ کفار نگوں سار[3] و نانک پرستان بی اعتبار بر مردم آں بلده معظمه (سرهند) و تمام قصبات حالتی پیش آمده که، هیچ کس از رجال و نساء نمانده مگر آں جای خود بے جای گشته به صد حیرت و پشیمانی سراز پا نه شناخته راه فرار اختیار کرده قصهٔ این فتنه مشهور آفاق است و شورش این فساد معلوم هر خاص و عام۔ امّا جناب شریفه ایشان مطلق از خانهٔ جمعیت کاشانه بیرون نه شدند بلکه تلاوت فرقان مجید علانیه از دست نداد ند و هر یکی را از رجال دراں هنگام که قتل عام نموده اند در حویلی خود مستتر[4] گردانیدند، از فضلِ ربانی گویا مَنْ دَخَلَهٗ کَانَ آمِناً را مصداق گردید که اصلاً با شخصی گزندی نه رسید و از شر و رآں جفا کیشان محفوظ ماند۔

یک مرتبه دراں ایام که هدم مساجد و مقابر اهلِ اسلام نموده اند، به شرارت تمام در (۱۶) حویلی ایشاں دراں وقتی که ایشاں به تلاوت حضرت قرآن اشتغال داشتند در آمدند، ایشاں خود را بر مصحف انداختند" و خود را با تنزیل ازاں بے دولتان پنهاں ساختند[5]" به نیازمندی کمال مجرا نمود چیزی نیاز گذرانیدند و بر قرأتِ قرآن مجید تسلیها[6] نمودند که به جمعیت خاطر خود ها می خوانده باشند، انتهت الکرامـة۔

وحضرت والد بزرگوار این راقم بے مقدار که یکی از اولیای کبار و از فحول روزگار بوده اند و خداوند معنیٰ و اسرار صاحب تصرّف و اقتداء اسم سامی ایشاں هر چند تکرار باید چوں مظهـر فضل الله است اهل دلاں و صاحب کمال را حلاوت می افزاید، ازآں نامی که در خاتم مهر ایشاں منقش بود" بشارت فضلیان میرساند ذالک فضل الله"

آنجناب همشیره زادهٔ حقیقی حضرتِ ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه بودند و از طرف آبای کرام نسبتِ ایشاں به عارف بالله الصمد مخدومی شیخ عبدالاحد قدس الله تعالیٰ و افاض علینا و علی العالمین فتوحه می پیوندد بدیں نهج که آں جناب فرزند خادم شرع الله القاهر قاضی شیخ عبدالقادر اند و وی فرزند

---

۱ م۔ تمام ۲ د۔ غلبه کثرت ۳ م۔ نکونسار ۴ م۔ متستر

۵ فقره "واوین" را نسخهٔ د ندارد ۶ م۔ تسلیها

شیخ محمد امین و دوی فرزند شیخ عبدالرزاق و دوی فرزند مخدوم مذکور (عبدالاحد والدِ حضرت مجدّد) است و مخدوم مسطور جدِ حضرتِ ایشاں اند، چنانچہ در کنزِ دوم عنقریب مذکور می گردد ان شاء اللہ تعالیٰ۔ بالجملہ آنجناب مبشر بجمیع کمالات حضرتِ ایشاں اند و مستغنی انداز توصیفِ واصفان بہرحال ہر کہ را پیش از وصول مفتاح ہشتم کہ صدر آں در ذکر اخوان ایشان باعنایت الرحمٰن مقرر گشتہ شوق ملاحظہ حالات فخیمہ وکرامات عظیمہ ایشان دامن گیر گردد بہ مطالعہ کتاب "منظر اولوا الالباب" کہ از مصنفات ایں فقیر کثیر التقصیر است استعجال فرمانید و در منتظر ہشتم او جویان مقصدِ خود بود و اگر بہ تمام نسخۂ را سیر کند از قصص اکابر ما با فوائد زوائد اطلاع خواہد یافت بر سرِ اصل سخن آیم کہ آنحضرت بایں ہمہ جاہ وعظمت ہر کسی را کہ مریدی گرفتند خود را درمیان نمی دیدند و نامی سامی حضرتِ ایشاں مذکور می کردند، چنانچہ بہ فقیر ہم ہمیں سلوک در آوان طفولیت وقتِ ارادت فرمودہ بودند و باز کہ رجوع احقر بہ بندگان عالی حضرت قطب العارفین شیخ محمد صبغۃ اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ فرزند اکبر و خلف (۱۷) ارشدِ حضرتِ ایشاں بودہ اند، بہ موجب اشارت شریف حضرتِ والد بزرگوار و بشارت لطیفۂ حضرتِ ایشاں عالی مقدار افتاد ہمیں معاملہ دریں جا محسوس گشت کہ عالی حضرت ہم ہر وقتی کہ بہ طالبی ذکرِ تعلیم می فرمودند، از جانب حضرت ایشاں می نمودند پس احقر شکستہ بال گویا بی واسطہ مرید حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گشت۔ الحمد للہ سبحانہ علی ھذہ النعمۃ العظمیٰ والدولۃ القصویٰ حمداً طیباً کثیراً مبارکاً علیہ وکما یحب ربنا ویرضی والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ محمد ن المصطفیٰ صاحب قاب قوسین او ادنیٰ وعلیٰ آلہٖ وصحبہٖ واتباعہٖ الیٰ یوم الجزاء ؎

بہ یمن ہمت والای معصوم — کہ دولت را ببام زینہ کردند

پس غالب حصول روایت ازیں حضرات ثلاثہ ایں است کہ دریں کنز نقود کمالِ ایشان بطریق انتصار مخزون[1] گشت و از احوال کرام وحالات معظمات ہم اکثر امور ہم مرقوم خواہند گشت۔ ومن غیرہم وقلیل ما ہم کما یستعرف فی مواضعہا ان شاء اللہ تعالیٰ۔

کنز دوم

بتمامی سعادت وہمگین[2] ہمت استماع نسب آنحضرت قیوم وامام معصوم نما و دل رمیدہ

---

۱ م۔ محزون ۲ م۔ ہمگی

آلام کشیدہ راتسلی از ذکر آں بارباب جمعیت معلوم فرما۔ مصراع

گرد مستان گردمی کہ کم رسد بوئ رسد

نسب انسب حضرت ایشان بہ آں خلص اصحاب و مزین المسجد والمنبر والمحراب الناطق بالحق والصواب الذی کان رائہٗ موافق للوحی والکتاب امیرالمومنین و امام الاعدلین حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ بست و ہفت واسطہ بدیں طریق می رسد کہ آنحضرت والا منقبت فرزند اوسط و خلف ارشد قطب العرفاء امام العلماء و سید الاصفیاء و حجۃ الاتقیاء صاحب العظمت واللواء فرید العصر وحید الدہر منور الباطن معدن المیامن ؎

بہ ہندوستان گرچہ دارد مقام — بہ بالائی ہفتم فلک ماندہ گام
نگیں گشتہ[1] در حلقۂ اولیاء — چو در انبیاء خاتم (۱۸) الانبیاء

صاحب منصب القیومیہ الکرایم بہ کرامت الاصالت الجامع بین المحبۃ والخلت والمحبوبیۃ، الصلۃ بین البحرین، المصلح بین الفئتین، مستشہد المتکلمین، متمسک المتوحدین، برہان السلف، سلطان الخلف و مصنف الرسائل والمکتوبات کان من آیات متشابہات ؎ (مثنوی)

زعرفان گرچہ صد دریا رواں کرد — یکی گفت و صد دیگر نہاں کرد
اگر ظاہر کند زاسرار موری — در اندازد بہ ہفت افلاک شوری
بسی پیراں بہ نزدش طفل راہ اند — چو من لب تشنۂ نیم نگاہند
بہ صحرائی، سمند انگیخت آں شاہ — کہ ماند[2] ارشاد را جمازہ در راہ
ہمیں فرزند فاروق است چوں اب — کنون نطق از زبان او کند رب
سراپا نسخۂ اخلاق فاروق — بہ زہر ہر منقصت تریاق فاروق
چراغ نقشبند ہفت محفل — نگاہش نقشبند غیر از دل

والامام ربانی الاویسی الرحمانی کاشف اسرار سبع المثانی والمجدد للالف الثانی ؎

سمی خاتم اہل بشارت — باسمی کز مسیحا شد اشارت

الشیخ احمد السرہندی الکابلی النقشبندی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہستند و ایشان فرزند عارف باللہ الصمد مخدومی عبدالاحد اند و وی فرزند شیخ زین العابدین بن شیخ عبدالحی بن شیخ حبیب اللہ

---

[1] م۔ نشستہ   [2] م۔ ماندازہ

بن امام رفیع الدین بن شیخ نصیر الدین بن شیخ سلیمان بن شیخ یوسف بن شیخ اسحاق بن عبداللہ بن شعیب بن احمد بن یوسف بن شہاب الدین علی المعروف بہ فرخ شاہ کابلی فاروقی. بن نصیر الدین بن محمود بن سلیمان بن مسعود بن عبداللہ الواعظ الاصغر بن عبداللہ الواعظ الاکبر. بن ابوالفتح بن اسحاق بن ابراہیم بن ناصر بن عبداللہ بن عمر ابن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین۔ ہر یکی ازیں اعزہ برگزیدہ بہ خدا رسیدہ اند، امّا ذکر احوالِ حضرت مخدوم عبدالاحد قدس اللہ سرہ کہ ایشاں بسیار پایہ بلند در علم حال وقال داشتند وَ ذکر امام رفیع الدین کہ ایشاں بیشۂ شیر را شہرِ سرہند[1] ساختند۔

جناب حقائق آگاہی مکرمی خواجہ محمد ہاشم کشمی قدس سرہ در مقامات حضرت مجدّد الف ثانی کہ از تالیف آں خواجۂ عالی شان است و مسمی بہ زبدۃ المقامات (۱۹) بہ تفصیل نوشتہ اند و نیز ملّا بدر الدین سرہندی کہ مقاماتِ حضرت مجدد الف ثانی نوشتہ بہ حضرات القدس نامیدہ اند در دفترِ اولش نیز احوال این عزیزین بیان فرمودہ اند بلکہ احوالِ پیرانِ طریقت در آں جلد بیان فرمودہ اند، ما الوش خوران خود را از تکرار کلام مستغنی گردانیدہ اند، جزاہما اللہ عنی خیر الجزاء۔

والحال بعضی اشعار مدحیہ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ موجب ایفاء[2] وعدہ ایراد نمایم حضرت وحدت قدس سرہ کہ برادر زادۂ حضرت ایشاں اند شاعر فصیح و عارف فقیہ نوشتہ اند، چنانچہ شمہ از احوال ایشاں ہم در مفتاح ہشتم مشروح خواہد شد[3] ان شاء اللہ تعالیٰ۔

در مدح حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرماید۔ ابیات ؎

چو معصوم بود از خطأ و خطر — بسفتند در شان او ایں گہر
زعصمت چہ گویم کہ در نام اوست — زفطرت چہ خوانم کہ در دام اوست
مجدد بہ توصیف او لب کشاد — بہ فرمود کی پور[4] عرفان نژاد
زعرفان نوشتم ورق در ورق — ہمہ خواندی از من سبق در سبق
تو یک نقطہ زیں لوح نہ گذاشتی — ہر آنچہ نہادم تو برداشتی
تو آخر چو من قطب دوران شوی — زمن این بشارتِ تو یاد آوری

در جای دیگر چنیں می نویسند[5] ؎

---

[1] م۔ شہر سرہند [2] م۔ القاء [3] م۔ شہ [4] م۔ پیر [5] م۔ مثنوی

جناب مجدد بہ گفتش بسی　　　ندارم گرامی ترا از کسی

و قیومیت و اصالت محبوبیت ذاتی حضرت ایشاں بایں عبارت نوشتہ منظوم کردہ ؎

جہاں را بہ ذاتش چہ در سر بود　　　چہ نسبت عرض را بہ جوہر بود
سرشتند از نورِ حق خاکِ او　　　بود چوں نبی طینت پاک او
نبی نیست امّا بہ رنگِ نبی　　　بہ جوشد ز کویش ہزاراں ولی

وآنچہ در مرثیہہای[1] و تواریخ ایشان فرمودہ اند و یا از اعزہ دیگر مسموع شدہ در مفتاح ششم کہ ذکر انتقالِ حضرتِ ایشان ازیں جہاں بہ فرادیس جنان درآں جا مقرر گشتہ در قید قلم خواہم کشید، إن شاء اللہ تعالیٰ۔

ملک الشعرای ہندوستان کہ اشتہار سخن رسی او تمام بلبلان ولایتین[2] ایران و توران را (۲۰) بی آشیاں ساختہ۔ و ایں قبولیت از یمن ارادت حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ یافتہ و اعتقاد راسخ بر ذات مبارک آنحضرت داشتہ، چنانچہ روزی بہ حضور ایں ضعیف و دیگر مردم شریف در بلدۂ طیبہ سرہند بہ پور مہینہ[3] خویش کہ دراں ہنگام خردسالی بودہ را نصیحت پیش گرفتہ و ایں سخناں باو خاطر نشان می نمود کہ ہرچہ از معاصی صغائر و کبائر از تو بہ ظہور آید آن را گناہ دانستہ تدارک کفارت او بنہاد بہ روضۂ مطہرۂ حضرت ایشان خواہی نمود امّا ازاں روضۂ منورہ روی نیاز نہ خواہی گذرانید[4] کہ کفر ہمیں است کفر ہمیں است یعنی ناصر علی رحمۃ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً در مثنوی خویش اشعار افادات آثار در مدح آں قبلۂ اخیار آوردہ۔ ابیات

چراغِ ہفت محفل خواجۂ معصوم　　　منور از فروغش[5] ہند تا روم
ردای شرع چوں[6] مہتاب بر دوش　　　چو صبح از پاکئ باطن قصب پوش
بہ بزمش جز صفائی دل نہ گنجد　　　فروغ شمع در محفل نہ گنجد
دو عالم کرد خود را فرش راہش　　　کہ شاید زیر پایش افتد نگاہش
ولی آں شمع بزم بادشاہی　　　نہ پردازد بایں مشتی سیاہی

---

۱ م۔ دو مرتبہ ہا　۲ م۔ ولاتبلین　۳ م۔ مہتہ　۴ م۔ گردانید
۵۔ فروغش　۶ م۔ ردای از مہتاب شرع بر دوش

درآں ساعت کہ ماند دیدہ برہم   فشاند برق برگشت دو عالم

ازیں میاں چند بیت از یادِ فقیر رفتہ است ۔ باز میگوید اعتراف بہ قصورِ خود میکند : مثنوی

رود جای کہ جا آنجا نہ گنجد   نظر بی کار ماند پا نہ گنجد

نہ باشد پیش ازیں تاب[1] بیانم   چہ گویم چوں حقیقت را ندانم

علی بے ادب زیں حرف بس کن   دُعا را با اجابت ہم نفس کن

باز ازیں جا یک بیت از خاطرِ فاتر جستہ است باز بریں بیت ختم می کند ؎

جہاں در سایۂ احسان او باد   فلک قائم بہ فرزندان اُو باد

چوں از کنزین مقدمہ کہ ہر کدام کنز سرخ و سفید باشد بحکم حدیثِ نفیس اعطیت الکنزین الاحمر والابیض کہ از راہ وزارت[2] حضرت رحمۃ للعالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وسلم بحضرت ایشاں تعلق گرفتہ بطریق اجمال اطلاع (۲۱) حاصل نمودی ، اکنون بمفتاحِ معصومی کشا[3] بر خزائن پنہاں و دفائنِ فوق البیان سیر و تماشا نما بقدر نصیب و حوصلہ آنچہ توانی بدست آر و کشائش ایں دار از فقر و فلاکت و تنگی روزگار از ہر راہ کہ باشد در ہمیں مفتاحِ اوّل بشناس و ہشت مفتاح آیندہ را از[4] برای ہشت بہشت با اعتقادِ راسخ بشمار کہ ایں نہ مفتاح بحکم ولقد آتینا موسیٰ تسع آیات بینات ۔ ہر کدام مشتمل بر خزینہ ایست از خزائن رحمت پروردگار و عطیہ ایست از عطاہای قادر مختار فاعتبروا یا اولی الابصار ۔

مفتاح اول ۔ در ذکر شجراتِ مشائخ حضرات نقشبندیہ و قادریہ و چشتیہ و بیان حدیثِ مسلسل بالاولیت و بیان حُجبی کہ حضرت ایشاں را بہ حضرت مجدد الف الثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہما ، با بیان معارف و مکاشفاتِ حضرت مجدد الف الثانی کہ حضرتِ ایشان در مکتوبات قدسی آیاتِ خویش تحریر فرمودہ اند و ما یلایم ہذا الباب ۔

مفتاح دوم ۔ در بیان ولادت صوری حضرت ایشان و بدایتِ حال آنحضرت از تحصیل علومِ دینی و استفادت یقینی تا رسیدن بہ مرتبۂ کمال و اکمال تا ایام وصالِ مجدد الف الثانی وما یناسب ہذا الباب ۔

مفتاح سوم ۔ در بیان بعضی ازاں مقالات بزرگ و مراتب شگرف کہ حضرت حق سبحانہ وتعالیٰ

---

[1] م ۔ ناب سانم   [2] د ۔ فدایت   [3] م ۔ کشادہ   [4] م ۔ "از" ندارد

ایشان را بہ محض فضل وکرم بآن اختصاص بخشید و نائب اتم حضرتِ مجدد الف الثانی گردانیده وما یوافق ہذا الباب۔

مفتاح چہارم۔ دربیان عادات وعبادات حضرت ایشان تا بیان تاویلات بعضی سور و آیاتِ قرآنی کہ فرموده اند وما یقارب (۲۲) ہذا الباب۔

مفتاح پنجم۔ دربیانِ تصرفات وملفوظاتِ حضرتِ ایشان وما یماثل ہذا الباب۔

مفتاح ششم۔ دربیان انتقال حضرت ایشاں ازیں جہاں بہ فرادیس آں جہاں با مدحت روضۂ منورۂ ایشاں وما یشابہ ہذا الباب۔

مفتاح ہفتم۔ در ذکر بعضی از احوال ابناء عظام حضرتِ ایشان بطریق اجمال وما یلاحق ہذا الباب۔

مفتاح ہشتم۔ در ذکر بعضی از احوال اقرباء کرام حضرت ایشان بطریق اجمال وما یشتمل ہذا الباب۔

مفتاح نہم۔ در ذکر بعضی از خلفای عالی مقام حضرتِ ایشان بطریق اجمال وما یشاکل ہذا الباب۔

وخاتمہ برای حسنِ خاتمہ است ان شاء اللہ تعالیٰ۔

و ہر جا کہ عبارت حضرتِ ایشان از مکتوبات قدسی آیات و یا عبارت مجدد الف الثانی از رسائل ومکتوبات معدن الفتوحات مرقوم خواہد شد لفظ "فتح" نشانہ آن را گذاشت وما توفیقی الا باللہ علیہ توکلت والیہ انیب۔

مفتاحِ اوّل

در ذکر شجراتِ مشائخ حضرات نقشبندیه و قادریه و چشتیه و بیانِ حدیث مسلسل بالاولیت و محبتی که حضرتِ ایشان را به حضرت مجدد الف الثانی است رضی الله تعالیٰ عنهما، با بیان معارف و مکاشفاتِ حضرتِ مجدد الف الثانی که حضرتِ ایشان در مکتوباتِ قدسی آیات خویش تحریر آن فرموده اند و ما یلایو هذا الباب۔

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۔ اَلَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ وَوَضَعْنَا عَنْکَ وِزْرَکَ الَّذِیْٓ اَنْقَضَ ظَهْرَکَ وَرَفَعْنَا لَکَ ذِکْرَکَ فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ وَاِلٰی رَبِّکَ فَارْغَبْ۔

اللّٰهم صلِّ علیٰ سیّدنا محمّدٍ نبی الرحمة وعلیٰ آله وصحبه

فی اوّل کلامنا و فی اوسط کلامنا و فی آخر کلامنا بر معنی آگاهانِ عالمِ (۲۳) اسرار و باده نوشانِ خمخانهٔ سرشار و مبصران بدایع معانی و مترجمانِ حقائق سخندانی ظاهر و هویدا است که حق سبحانه حبیب خود را دو[1] طریقه مرحمت فرموده و هر دو را از زوال و خلل محفوظ داشته به حکم آیهٔ کریمه اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ۔

طریقهٔ اوّل میانِ علماء جاری داشته و طریقهٔ ثانی در اولیاء سینه به سینه رسانیده که آن تحمل اظهار را برنتابد چنانچه از ابی هریره مروی است که فرموده که از رسولِ خدا صلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آله وصحبه وسلم دو علم گرفتم یکی را درمیان شما پراگنده گردانیدم و دیگر را اگر ظاهر گردانم[2] هر آئینه به بریده شود این رگ گردن تا پس نسبت باطن در رنگ علمِ ظاهر منتهی به ذات اقدس

---

۱ م۔ "دو" ندارد   ۲ م۔ سازم

حضرت رسالت خاتمیت گشت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام وصوفیہ علیہ در ہر طریقہ کہ باشند سند السند در رنگ اصحاب حدیث نسبت خود ہا باآں سرور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ وسلم می رسانند وما بحکم آیۃ کریمہ قُلْ لَّآ اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰى۔ وبحکم آیۃ کریمہ اِنَّمَا يُرِيْدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيْرًا۔ وبہ موجب حدیث شریف مثل اهل بیتی کمثل سفینۃ نوح من رکبها نجا ومن تخلف عنها هلک۔

اولاً شجرۂ قادریہ

کہ در ابیات بستہ است[1] بیان نمایم وچوں طریقہ علیہ نقشبندیہ است مدار کار و بناء استوار ایں حضرات است در آخر مرقوم خواہم نمود بہ فضل سبحانہ تا آخر کتاب ما یترتب علیہ برآں است درآں خلل راہ نیابد۔ ابیات ؎

بعد حمد خدا و نعت رسول — باتو گویم شنو بسمع قبول
خرقۂ قادری ز لطف احد — شیخ معصوم ابن شیخ احمد
اخذ کردہ ز دست والد خویش — نیز از دست شہ گدا درویش
ہر دو ایشان ز شاہ اسکندر — خرقہ ماندند ہمچو تاج بسر
شہ سکندر از آنکہ یافت کمال — از جد[2] پاک خویش شاہ کمال
شہ عقیل است شاہ بہاء الدین — (۲۴) عبد وہاب شاہ شرف الدین
از فیوض گدای شمس الدّین — شد ہویدا بہ خلق راہ یقین
بعد آن شہ گدای رحمٰن است — شمس دیں پیشوای ایشان است
شاہ عبدالرزاق محی الدّین — غوث ثقلین رکن دین متین
والد ماجدش ابو صالح — پدر او دست موسیٰ صالح
شاہ موسیٰ و شاہ عبداللہ — او شد از راہ معرفت آگاہ
شاہ یحییٰ و موسیٰ و داؤد ! — رہنما بود در جہاں تا بود

۱؎ د۔ "در ابیات نسبت است" ۲؎ م۔ خدا

شاہ موسیٰ ز[1] سید محسن یافت | راہ عرفان از بحق بہ شناخت
حسن ثانی از امام حسن | گردد قوی[2] (کذا) حبای وطن
حسن از والدش علی دلی | یافت این خرقہ را علی ز نبی
صلوٰۃ و درود بی حد باد | بر نبی و صحابہ و اولاد

ونیز این طریقۂ شریفہ از راہ دیگر ہم بحضرت ایشان رسیدہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔ بیان آن ہم درین مقامات معصومی و رُوایات[3] قیومی از ضروریات کلیات دانستہ باظہار آن لب می کشاید و حوالہ آن بر مقامات حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمی نماید تا ہر خوانندہ و شنودہ را سعادت بر سعادت بیفزاید و در دیگر از دولت بہ کشاید و آن این است کہ حضرت ایشان یعنی مجدالدین[4] خواجہ معصوم گرفتند۔

طریقۂ قادریہ را دپوشیدند خرقۂ آن از والد پیر بزرگوار خویش مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی و ایشان از والد خویش مخدوم عبدالاحد و ایشان از شیخ خود شیخ رکن الدین و ایشان از امیر سیّد ابراہیم معین الحسنی الحسینی الایرجی القادری و ایشان از شیخ بہاء الدین انصاری قادری و ایشان از سید سند شیخ احمد حلبی قادری و ایشان از شیخ و والد خود سید السادات سیّد موسیٰ قادری و ایشان از والد خود سید عبدالقادر و ایشان از والد خود و شیخ خود سید السادات سیّد حسن و ایشان از والد خود و شیخ خود سید السادات (۲۵) سید محی الدین والملۃ ابی نصر و ایشان از شیخ خود (و) والد خود سید الحسب والنسب ابی صالح و ایشان از والد خود السید الجنید والسید السند[5] عبدالرزاق و ایشان از والد خود سید السادات قبلۂ ارباب الکرامات قطب الکونین و غوث الثقلین محی الحق والشریعۃ والطریقۃ والحقیقت ابی محمد عبدالقادر الحسنی الحسینی الجیلانی قدس اللہ روحہ و ایشان از شیخ خود ابی سعید مخزومی و ایشان از شیخ خود شیخ الاسلام ابی الحسن علی القرشی و ایشان از شیخ خود شیخ الاسلام ابی الفرج یوسف الطرطوسی و ایشان از شیخ خود شیخ الاسلام عبدالواحد بن عبدالعزیز التمیمی و ایشان از شیخ خود شیخ الاسلام ابی بکر شبلی و ایشان از شیخ خود شیخ الاسلام سید الطائفۃ الصوفیہ جنید البغدادی و ایشان از شیخ خود شیخ الاسلام السری السقطی و ایشان از شیخ خود شیخ الاسلام المعروف الکرخی و ایشان از شیخ الاسلام ابی سلیمان الداؤد الطائی

---

[1] م۔ "ز" ندارد [2] د۔ صوی [3] م۔ رایات [4] م۔ مجددالدین [5] م۔ المستند

و ایشان از امام علی بن موسیٰ رضا و ایشان از والدِ خویش امام جعفر صادق و ایشان از والدِ خود امام محمد باقر و ایشان از والدِ خود امام زین العابدین و ایشان از والدِ ماجد خود سیّد الشہداء امام حسین رضی اللہ تعالیٰ عنہ و ایشان از والدِ خود امیر المومنین اسد اللہ الغالب علی ابن ابی طالب و ایشان از سیّد المرسلین و امام المتقین و خاتم النبیّین و المرسلین المبعوث رحمۃ للعالمین محمد النبی العربی الامی الامین صلی اللہ تعالیٰ و بارک علیہ و علیٰ آلہ الطیبین الطاہرین و صحبہ المرتضین۔

امّا در شجرۂ اولیٰ کہ در ضمن ابیات مذکور گشتہ و بہ جناب امام حسن پیوستہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ چنانچہ امام حسن نسبت از والدِ خود یافتہ اند و خرقہ ازان حیدر کرار پوشیدہ ہمچناں آں نسبت را از والدہ کریمۂ خویش سیّدۃ النساء حضرت فاطمہ زہرا رضی اللہ تعالیٰ عنہا (۲۶) نیز یافتہ اند آنجناب مقدسہ از والدِ ماجد خود ؎

احمد مرسل کہ خرد خاک او ہر دو جہاں بستہ فتراکِ او

صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علیٰ آلہ وسلم خرقہ پوشیدہ اند و نسبت یافتہ اند حضرت مرشدی و قبلہ گاہی قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ السامی، ایں معنئ فرخندہ را در بیاضِ خاصۂ خویش بدستِ خطِ شریف نوشتہ اند ؎

الٰہی بحق بنی فاطمہ کہ بر قولِ ایمان کُنی خاتمہ
اگر دعوتم رد کنی ور قبول من و دست و دامانِ آلِ رسُول

الحال انتساب سلسلۂ چشتیہ را بیان کنم و شائقانِ آن طریقہ را نشان بہ چشم معلوم فرمایند کہ حضرتِ ایشان اجازت الباس خرقہ و تعلیم ذکر و تلقینِ شغل مر طالبان آں را از والدِ بزرگوار حضرت مجدد الف ثانی یافتہ اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما و ایشان از والدِ ماجدِ خود مخدوم شیخ عبد الاحد یافتہ اند و آں جناب از بندگی شیخ[له] رکن الدین یافتہ اند و ایشان از والدِ خود شیخ عبد القدوس الغزنوی الحنفی مذہباً و نسباً و وی را انتساب و اجازۃ بہ شیخ محمد عارف و وی را بہ پدرِ خود و شیخ خود شیخ احمد عبد الحق و وی را بہ شیخ جلال پانی پتی و وی را بہ شیخ شمس الدین ترک پانی پتی و وی را بہ شیخ علاء الدین علی احمد صابر و وی را بہ شیخ فرید الحق والدین مسعود اجودھنی مشہور بہ گنجِ شکر و وی را بہ خواجہ قطب الدین بختیار کاکی اوشی دہلوی و وی را بہ

له د- "شیخ" ندارد

خواجہ معین الدین سجزی[1] اجمیری ودی را بہ خواجہ شیخ عثمان ہارونی ودی را بہ شیخ حاجی شریف زندنی ودی را بہ شیخ مودود چشتی ودی را بہ شیخ ابو یوسف چشتی ودی را بہ شیخ ابو محمد چشتی ودی را بہ ابو اسحاق شامی ودی را بہ شیخ علی دینوری ودی را بہ شیخ ہبیرہ بصری ودی را بہ شیخ حذیفہ مرعشی ودی را بہ سلطان بلخ ابراہیم ادہم ودی را بہ فضیل عیاض ودی را بہ شیخ عبدالواحد بن زید ودی را بہ حسن بصری ودی را بہ امیر المؤمنین علی مرتضیٰ ودی را بہ حضرت رسالت خاتمت صلی اللہ تعالیٰ وعلیٰ آلہٖ (۲۷) وصحبہٖ وانصارہٖ وسلم وبارک۔

والحال بہ موجب آیۃ کریمہ یٰاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰہَ وَکُوْنُوْا مَعَ الصّٰدِقِیْنَ۔

ذکر شجرۂ نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم ومنسوب بہ حضرت صدیق اکبر است

کلاں تر صادقانِ ایں امت خیر الامم است و سرّ "معیۃ" بروجہ کمال در وی جلوہ گر است و مورد لا تحزن ان اللہ معنا گردیدہ۔ بس تابعان ایں چنیں خیر البشر بعد الانبیاء بالتحقیق۔ البتہ از جمیع کمالات متنوع[2] نصیب تمام بہ موافق استعداد خود ہا دارند وآں تابعان صادق کہ معیت[3] سابق گردیدہ اند، حضرات نقشبندیہ اند قدس اللہ تعالیٰ اسرار موالیہا وارواح اہالیہا خوش گفت ؎

نقشبندیہ عجب قافلہ سالار انند — کہ برند از رہ پنہاں بحرم قافلہ را
از دلِ سالک رہ جاذبۂ صحبت شان — می بُرد وسوسۂ خلوت وفکر چلہ را
قاصری گر کند ایں طائفہ را طعن وقصور — حاش للہ کہ برارم بہ زبان ایں گلہ را
ہمہ شیران جہاں بستہ ایں سلسلہ اند — روبہ از حیلہ چساں بگسلد ایں سلسلہ را

اللّٰھم اجعلنا من محبیھم وارزقنا من برکاتھم ویرحم اللہ عبداً قال آمنا، لازم تر گشتہ۔

حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ در عنوان مکتوب دو لیست ونودم از مکتوبات مجلد اوّل تحریر فرمودہ۔

فتح: "بدانکہ طریقے کہ اقرب است واسبق واوثق واسلم واحکم واصدق واولیٰ واعلیٰ

---

[1] د۔م "سنجری"　[2] م۔ متبوع　[3] م۔ بحکم معیت

واجل وارفع واکمل طریقۂ علیہ نقشبندیہ است قدس اللہ تعالیٰ ارواح اھالیھا و اسرار موالیھا ایں ہمہ بزرگی ایں طریقہ و عُلوِ شان ایں بزرگواران بہ واسطۂ التزامِ متابعتِ سنتِ سَنیہ است علیٰ صاحبہا الصلوٰۃ والسلام والتحیۃ و اجتناب از بدعتِ نامرضیہ ایشانند کہ در رنگ اصحاب کرام علیہم الرضوان من الملک المنانِ نہایتِ کار در بدایتِ شان مندرج گشتہ است و حضور و آگاھی ایشان دوام پیدا کردہ" انتہا کلامہ العالی بسرہ المتعالی قدسنا اللہ تعالیٰ۔

فَاعْلَمْ اَنَّ شَیْخَنَا وَ قِبْلَتَنَا وَ اِمَامَنَا حضرت القیوم الشیخ محمد معصوم (۲۸) اخذ الطریقۃ العلیۃ النقشبندیہ من شیخہٖ و والدہٖ[1] امام الربانی و حبیب الرحمانی والمجدد الالف الثانی الشیخ احمد سرہندی وھو من شیخہٖ قبلۃ الاولیاء مؤید الدین الرضی[2] خواجہ محمد الباقی وھو من شیخہٖ خواجگی امکنہ وھو من شیخہٖ و والدہ خواجہ درویش وھو من شیخہٖ و خالہ خواجہ محمد زاہد وھو من ناصر الدین خواجہ محمد عبید اللہ احرار وھو من شیخہٖ خواجہ یعقوب وھو من شیخہٖ قطب الاقطاب خواجہ بہاء الدین نقشبند وھو من شیخہٖ امیر سیّد کلال وھو من شیخہٖ خواجہ محمد باباسماسی وھو من شیخہٖ خواجہ علی رامیتنی وھو من شیخہٖ خواجہ محمود انجیر فغنوی وھو من شیخہٖ خواجہ محمد عارف ریوکروی[3] وھو من شیخہٖ خواجہ عبد الخالق غجدوانی وھو من شیخہٖ خواجہ یوسف ہمدانی وھو من شیخہٖ خواجہ ابو علی فارمدی وھو من شیخہٖ خواجہ شیخ ابو القاسم کرکانی وھو من شیخہٖ خواجہ ابو الحسن خرقانی وھو من شیخہٖ خواجہ سلطان العارفین بایزید بسطامی وھو من شیخہٖ سید السادات امام جعفر صادق فلا امام نسبتان[4] نسبت من آبائیہ الکرام وھو ان اخذ الامام النسبۃ من والدہ امام محمد باقر رضی اللہ تعالیٰ عنہ وھو من والدہ امام زین العابدین وھو من ابیہ الشہید امام حسین وھو من ابیہ امیر المومنین علی المرتضیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم واما نسبت امام جعفر صادق ما مایۂ الامی فہو قد اخذ النسبۃ من قاسم بن محمد بن ابی بکر الصدیق وھو من شیخہٖ سلمان فارسی وھو من شیخہٖ خلیفہ رسول اللہ صدیق الاکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ وھما ای الخلیفۃ الاوّل والرابع اخذا من جناب القدس سید الاوّلین والآخرین صلی اللہ تبارک وتعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ واصحابہ وانصارہ واتباعہ وبارک وسلم و رضی اللہ تعالیٰ عنہ سائر شیوخنا الذین حصلنا السعادت بذکر اسمائہم المتبرکہ وحضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ

---

[1] د۔ والد [2] د۔ الرضا [3] د۔ ریوکری [4] م۔ بُستان

اجازت تفسیر و حدیث با جمیع مؤلفاتش[1] چوں بسیط و وسیط و اسباب نزول و نیز تفسیر بیضاوی را با جمیع مصنفاتش، چوں منہاج الاصول و غایت القصویٰ و غیرہما و صحیح امام بخاری در فن حدیث با جمیع مولفاتِ او، چوں ثلاثیات و آداب مفردہ و افعال العباد و تاریخ و غیرہ ذالک و مشکوٰۃ تبریزی و شمائلِ ترمذی و جامع صغیر سیوطی و قصیدۂ بردہ شیخ سعید بوصیری۔

و نیز روایت حدیث رحمت کہ مسلسل بالاولیت است و عنقریب مع الاسناد (۲۹) مذکور می شود از والدِ ماجدِ خود حضرتِ مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ یافتہ اند و ایشان از عالمِ ربانی قاضی بہلول بدخشی رحمۃ اللہ تعالیٰ کہ یکی از مخلصان و مریدان آنحضرت بود، یافتہ و قاضی مذکور اجازت ایں کتب مذبور را باآں حدیث مسلسل از شیخ معظم عبدالرحمٰن بن فہد داشتہ کہ او و آبای او از کبار محدثین بلاد معظم عرب بودہ۔ اما الحدیث مسلسل بالاولیۃ :

قال الشیخ عبدالرحمٰن بن فہد سمعتہ من لفظِ سیّدی و والدی عبدالقادر بن عبدالعزیز فہد (ومن لفظ) شقیقہ سیدی وعمی الحافظ جاراللہ بن فہد وھو اوّل حدیث سمعتہ منھما قال حدثنا بہ والدنا الحافظ عزالدین عبدالعزیز بن فہد وھو اوّل حدیث سمعناہ منہ قال حدثنی بہ الجد الحافظ تقی الدین محمد بن الفہد الہاشمی العلوی وھو اوّل حدیث سمعتہ منہ قال حدثنی بہ جمع من المشائخ الاعلام اجلھم العلامۃ برھان الدین الابناسی سماعاً من لفظہ و قاضی القضاۃ ابوحامد المطری بقراءتی علیہ بحرم شریف مکۃ وھو اوّل حدیث سمعتہ منھما قال اخبرنا بہ الخطیب صدرالدین ابوالفتح محمد بن المبرومی قال الابناسی وھو اوّل حدیث سمعتہ منہ و قال المطری وھو اوّل حدیث سمعتہ منہ قال اخبرنا بہ الشیخ نجیب الدین عبداللطیف الحرانی وھو اوّل حدیث سمعتہ منہ قال اخبرنا الحافظ ابوالفرج ابن الجوزی وھو اوّل حدیث سمعتہ منہ قال اخبرنا بہ ابوسعید اسمٰعیل بن رابی صالح النیسابوری وھو اوّل حدیث سمعتہ منہ قال اخبرنا بہ ابوصالح احمد بن

لہ م۔ موالفاتش

الملک المؤذن وھو اوّل حدیث سمعته منه قال حدثنا به ابوطاهر محمد بن محمش الزیادی[1] وھو اوّل حدیث سمعته منه قال حدثنا به ابوحامد احمد البزاز وھو اوّل حدیث سمعته منه وقال حدثنا به عبدالرحمٰن بن بشر بن الحکم العبدی (النیسابوری) وھو اوّل حدیث سمعته منه قال حدثنا به سفیان بن عیینة وھو اوّل حدیث سمعته منه (عن) عمرو بن دینار عن ابی قابوس مولیٰ عبداللہ بن عمرو بن العاص عن عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ تعالیٰ عنهما۔ ان رسول اللہ صلی اللہ علیه وآله وسلم قال قال الراحمون یرحمهم الرحمٰن تبارک وتعالیٰ ارحموا من فی الارض یرحمکم من فی السمآء

وحضرتِ ایشان باوجود[2] حصول اجازات مذکورہ از جناب مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ (۳۰)۔ چوں بہ سفر حجاز تشریف بردہ بودند از سید زین العابدین المحدث المدنی کہ از مشاہیر علمای محدثین بودہ و بہ جناب حضرت ایشان رجوعِ ارادت بہ کمال انقیاد و سعادت آوردہ۔ چنانچہ در مکتوبات (معصومیہ) جلد ثانی مکتوب فصیح بہ زبان تازی بنام مشارٌالیہ ثبت گردیدہ، اجازت احادیث کہ در آباءِ او معنعن آمدہ بہ حضرتِ ایشان بلکہ بہ بعضی اولاد آں قبلہ درویشان و دیگر اتباع آن امام صفاکیشان کہ درخواست ایں معنی نمودہ بودند بہ صد شوق دادہ ما ناکہ استماع ایں مقدمہ از جناب حضرتِ مرشد قبلہ گاہی قدسنا اللہ سبحانہ نمودہ است کہ ایشان نیز از جملہ اجازت یافتہ ہای آن محدث عالی مقدار بودہ اند۔

وبیعت ہم حضرتِ ایشاں را بہ شش واسطہ بہ جناب سید المرسلین امام النبیین ؎

محمّد سرورِ اولاد آدم — وجودش باعثِ ایجادِ عالم
چو در باغ رسالت سروِ او خاست — قبائے سروری آمد برو راست

صلی اللہ تعالیٰ علیه وعلیٰ آله واصحابه وسلم وبارک۔

می رسد بدیں طریقہ کہ آنحضرت مصافحہ بہ حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودہ اند

---

[1] د۔م۔ الزیادی۔ مقامی تذکرہ نگاروں سے اس سندِ حدیث میں شامل "اسماء والکنیٰ" کی نقل میں بہت سی غلطیاں سرزد ہوئی ہیں، سند کے اسماء کی "تہذیب" کے لیے دیکھئے تعلیقاتِ کتابِ حاضر [2] د۔ با

مجدد الف ثانی بہ حاجی عبدالرحمٰن رمزی بدخشی کابلی فرمودہ اند و وی بہ حافظ سلطان او بہی کہ صد و دہ سال عُمر یافتہ و وی بہ شیخ محمود اسفرزاری[1] و او بہ شیخ سعید معمّر[2] حبشی[3] و او با حضرت رسالت پناہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وصحبہٖ وسلم ویارک مصافحہ نمودہ بالجملہ ہیچ مرتبہ از مراتب کمال نماند مگر آنکہ حضرت حق سُبحانہٗ وتعالیٰ بہ محض فضل کامل وعنایت بے غایتِ خویش حضرت مجدد الف ثانی را بہ عطیہ آن سرفراز فرمودہ چنانچہ در ہر دو جلد مقامات آنحضرت ایں معنی در خصائصِ ایشاں بہ زبان ایشان بایں عبارت نوشتہ۔

فتح کہ ہر کمال کہ در نوع بشر ممکن است مرا عطا فرمودند و بہ وراثت تبعیت سید البشر علیہ الصلوٰۃ والسلام بدیں متحقق ساختند اگر ہم خواہم ازیں مقامات معقولہ معقول مستمعان نمایم"۔

بعد ازاں خواجہ محمد ہاشم قدس سرہ در زبدۃ المقامات می نویسند و بہ نہجی بیان فرمودند کہ عقلِ عقیل بآں بیان تنگرف نیز پی نبرد[4] انتہی کلامہ۔

وہمیں نسبت ہمیں صرافت بی تفاوتِ لفظ ومعنی از جنابِ حضرتِ مجدد الف الثانی بحضرتِ ایشان فائض و وارد گردیدہ ایشان را ثانی مجدد الف الثانی گردانیدہ فنعم السلف و نعم الخلف (۳۱) چنانچہ معرفت دستگاہی خواجہ محمد ہاشم کشمی قدس سرہ تصریح بایں معنی می نماید ؎

پدر نورُ پسر نورُ است مشہور ازیں جا فہم کُن نورٌ علیٰ نور

اگر کوتاہ اندیشی بہ فضلِ یکی ازیں حضرتین بر دیگری لب کشاید، باید کہ ہوشمندان سلیم طبع موازنۂ معارف وعلوم ایں ہر دو قیوم معصوم بہ ترازوی عقل و ادراک نمایند البتہ ہیچ پلہ را راجح بر پلۂ دیگری نہ خواہند یافت زیرا کہ حضرت مجدد الف الثانی کہ بانی ایں ہمہ اسرار و معانی اند در فضائل وکمالات آں فرزند خود آں قدر لب کشودہ اند کہ در کم گفتن ایشان کمی آں جناب لازم خواہد شد، چنانچہ در مفاتحات[5] آیندہ معلوم خواہد گردید اِن شاءاللہ تعالیٰ۔ و زیادتی گفتن ایشان ہم مجوز اہل فطانت نیست زیرا کہ کدام کمال است کہ در حضرت مجدد الف الثانی ماندہ است و ایشاں اخذ آں نہ فرمودہ اند کما سبق ذکرہ انفا آری ہر کدام را ازیں ہر دو امام[6] خصوصیات و

---

[1] د۔ م۔ اسفرازی [2] د۔ معمری [3] د۔ م۔ چشتی [4] م۔ بُرد [5] م۔ مفتاحات
[6] م۔ و مثلِ تو

مرایای علیحده است ولا مشاحته فیه ۔ پس عقلِ سلیم غیر از مساواتِ مجددین بہ حکم تسلیم نہ خواند نمود، ہمیں اعتقاد محکم بنیاد حضرتِ مرشدی قبلہ گاہی قدسنا اللہ سبحانہ در حق آں ہر دو قبلۂ اوتاد داشتند و حضرت والدۂ شریفہ سلمہا ربہا نیز ہمیں عقیدہ را عروۂ وثقی خود ساختہ زندگانی ازیں جہان فانی بسر می بردند و دیگر فرزندان بلا واسطۂ حضرت ایشان ہم بہ ہمیں اعتقاد موصوف بودند زیرا کہ دریں اُمتِ مرحومہ کہ خیر الامم است بعد از زمانِ اصحاب کرام ایں چنیں دو دریتیم در ہیچ عہد بہ ظہور نیامدہ اند کہ دور بعثت اولوالعزم بود کہ ہزار سال را در تغیر امور دخلی است عظیم، چنانچہ ایں معنی بر متتبع کلام مجدد الف الثانی واضح و ہویدا است و بعد از زمان ایشاں غیر از مہدی موعود علیہ الرضوان ایں قسم ولیٔ عظیم الشان ظہور کردن ہم معلوم کہ قریب قیامت است و وقت تراکم ظلمات ۔ اَللّٰهُمَّ ثَبِّتْنَا عَلٰى مُتَابَعَتِهِمْ فِي الْحَيٰوةِ وَارْزُقْنَا شَفَاعَتَهُمْ بَعْدَ الْمَمَاتِ آمِيْنَ ۔ مؤید ایں سخن است ۔

آنچہ حضرتِ ایشان (۳۲) بعد از دیدن حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما ایں بیت اکثر بر زبان شریف می آوردند ۔

بعد ازیں ہرگز نہ بیند ہیچ می خوارِ دگر   ہمچو من می خوارۂ[1] و مثلِ تو خمارِ[2] دگر

آری بعضی از فرزندانِ حضرت ایشان و حضرت مرشدی قبلہ گاہی ازاں قبیل بودہ اند کہ اگر ایشاں را برسبیل مبالغہ و تقلیب برابر گویند گنجائش دارد، چنانچہ کشفِ مجددی نیز بداں مبشر است کہ بہ حضرت ایشان فرمودہ اند کہ در صحبت تو مثل من مردم بہ ظہور خواہند آمد امّا بعدیت در ہمہ حال بر مردم اہلِ کمال ملحوظ است و ہر کس باعتقادی کہ مرکوز بہ خاطرش گردیدہ محظوظ است كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُوْنَ مثل ایں دو اولیاء خدا رسیدہ بآں دو انبیاءِ برگزیدہ حضرت داؤد و حضرت سلیمان علیٰ نبینا و علیہما السلام تشابہ تمام دارد کہ حضرت کبیر متعال بعد از ذکر خصائصِ ہر یکی از فضل و کمال مثل تسخیر طیر و جبالِ[3] و نرمی آہن و بخششِ زبور و عطایای دیگر بہ حضرت داؤد تسخیر جنبان و باد و حیوانات و در رسیدن تخت بلقیس در طرفۃ العین و بخشش بی حساب دیگر عطایای بہ حضرت سلیمان در مرتبۂ نبوت و رسالت برابراند و در مملکتِ ظاہری نیز باہم قریب در مادہ ہر دو حکم محکم است وَاِنَّ لَهٗ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ پس چنانچہ در آں نبیین علیہما السلام سکوت

---

[1] م۔ دمثلِ تو [2] د۔ خماری [3] م۔ خیال

اولا است اگرچہ در علم واجبی می تواند تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ ظاہرًا ور در بعضی مزایا یکی بر دیگری افضل ہم باشد۔ ہم چناں دریں ولیکن ہم برابری اعتقاد بسیار مناسب و زیبا است و خصوصیت بریکی در علم مولا است۔ چوں در قبیلۂ علیہ احمدیہ از مدتی ایں گفتگو دائر است بنا بر آں راہ نجات را بہ دلائلِ عقلیہ و کشفیہ وا نمود اِنَّ رَبِّيْ رَحِيْمٌ وَّدُوْدٌ دلیل دیگر کہ دریں مادہ از زبان مبارکِ حضرتِ ایشان رسیدہ در مفتاح خامس در ملفوظاتِ حضرتِ ایشان مذکور خواہد شد، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ و نیز ظاہر است کہ محبّت را در جذب کمالاتِ محبوب دخلی است تمام[1] و آں قدر محبّت کہ حضرتِ ایشاں را است بہ جناب امام ربانی مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ از ہیچ عہدی مسموع نہ شدہ است اگر بہ شرحِ آں پردازم از مطالب دیگر کہ ایں کتاب (۳۳) مشتمل ہمہ بر آں ہا است، برہم سازم ہماں بہتر کہ ایں مطلب اعلیٰ را بر ہر سہ جلد مکتوبات اندازم کہ ہر دفترِ شرحِ آں دفاتر ہر سہ جلد حضرت "مجدد الف ثانی است بچہ تازگیٔ شوق و طراوتِ ذوق بر چاشنی خواراں نعمائے تہیّہ آں ذوق و شوق خفیہ نیست۔ مع ہذا ہر یک نقلِ مکتوبِ حضرتِ ایشاں کہ در محبتِ حضرتِ[2]" مجدد الف الثانی قدسنا اللہ سبحانہ باسرارِ ھما بہ تصریح نوشتہ اند کفایت میرود و ایں مکتوب صد و پنجاہ و ہفتم است از جلد اوّل کہ مولانا عبد الغفور سمرقندی کہ از یاران حضرت مجدد الف ثانی بود تحریر فرمودہ اند:

فتح۔ الحمد للہ والسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ چہ نعمتی است کہ کسے در آوان پیری بہ حلیۂ طاعات متحلی باشد و ہنگام ضعف بر اعلاء قویہ غالب بود و آثار قبول اہل اللہ از اطوار او پیدا باشد و انوار جنبیش بہ شہادت ایں معنی ہویدا بود استماع اخبار توفیق آں عزیز باعث فرحت تمام و شکر خداوندی جل سلطانہ میگردد و سبب دُعاء و امداد از دیاد آں نعمت ہنی می شود ایں ہمہ انوار از برکاتِ نظرِ دوستان اوست سبحانہ و ایں جمعیت صوری کہ ظاہر بار لائے وظائف بندگی یافتہ است اثر نسبت معنوی ست کہ از باطن شانِ بر باطن تافتہ است جماعت کہ بشرفِ خدمت و بہ سعادتِ پابوس حضرت قبلۂ حقیقی مشرف گشتہ اند بغایت عزیز و محبوب اند و بہ نہایت شریف و

[1] م۔ "کمالاتِ محبوب مدخلیتِ تمام"

[2] "مجدد الف ثانی است ... محبتِ حضرت" فقرۂ درداوین در نسخۂ "م" ندارد۔

مرغوب چہ ایں ہا مرایای کمالات محبوب اند و یادگارِ آں جمال پاک او ہر گاہ ایں جماعت را می بیند حالتی او می دہد کہ گویا جمالِ مبارک آں قبلۂ خداطلبان را مشاہدہ می نماید و آں صحبت و آں اجتماع للّٰہ فی اللّٰہ کہ گرد عالم مثل آں متصور نبودہ و نیست خطور می کند دیدہ پُر آب و جگر کباب می گردد آرزو ہمیں است کہ باآنہا صحبت دارد و حکایت بہمیں ہا نماید لیکن کہ ایں جماعت روز بروز در قلت اند و باوجود ایں قلت از یک دیگر دُور افتادہ اند۔ بیت

ز ہجرِ دوستان خوں شد درونِ سینہ جان من
فراقِ ہم نشیناں سوخت مغزِ استخوانِ من

الخیر فیما صنع اللّٰہ سبحانہ ہر جا ہستند مغتنم اند (۳۴) مصراع

بہ یادگار بمانی کہ بوی اُو[1] داری

حالت ایں سوختۂ فراق و دل شدۂ مشتاق آں ست کہ کسے پروانہ وار گردِ شمع وجود آنحضرت نہ گشتہ و نشانہ وار ہدف تیر توجہ یگانۂ او نشدہ و شکار افتادہ و اداہای محبوبانۂ او نگردیدہ و بستۂ فتراک نزاکت قد رعنای او نہ گشتہ و کشتۂ چشمان میگون معشوقانۂ او نیست و عاشق تبسم دلبرانۂ او نہ و جبین نازنین خود را بر آستانۂ علیای او بہ کمالِ شوق و آرزو نسائیدہ و خاک پائے سگان درگاہ او را توتیای چشمہائی خود نہ ساختہ و نشانِ خط بندگیٔ او بر جبہہ او پیدا نبودہ و سلسلۂ غلامی آں بارگاہ در گردن جان و تن او ہویدا نباشد باوی نہ نشیند و آشنائی نہ کند و سخن نہ گوید حکیم مرا چنیں آفریدہ اند در اختیار خود نیستم دیوانگانِ محبت ہر جا بوی محبوب یابند جان فدا نمایند و ہر جا از محبوب نشانی نہ بینند بصد فرسنگ از آں جا بہ گریزند ہر کہ بایں آوارہ میل نشست و خاست دارد باید کہ چنیں بود و الا بادآوارگان چہ آشنائی و کدام نشست و خاست بارہا بخاطر می رسد کہ کنجی اختیار نماید و مغاکے در تہ زمین گزیند تا جماعۃ را کہ نہ باوصاف مذکورہ اند نہ بیند و سخن ایشاں نہ شنود۔ مخدوما! ایں وقت را تاب برداشت ایں نسبتِ شریفہ نیست و بواسطۂ قرب قیامت و تراکم ظلمات روز بروز ایں نسبتِ علیہ در استتار است و انوار آں در اختفا و حملۂ آں در کمی غیر از آں کہ ایں کس در زاویۂ تجرد علاجی ندارد لیکن

[1] در مکتوبات معصومیہ ۱/۱۵۷/۱۳۷ "بوی آں داری"

این نیز در اختیار این کس نیست۔ خداوند مرا از محبانِ ایشان گرداں و از نظارگیان محبانِ ایشان گردان کہ طاقت نظارۂ قدم دیگر ندارم۔ والسلام علیکم وعلی من لدیکم۔"

تم مکتوبہ الشریف سبحانہ اللہ وبحمدہ بایں ہمہ کثرتِ معارف واسرار و واردات و انوار کہ محبوبیت ذاتی وکمال انفعالی وقیومیت و اصالت و امامت وخلافت وخلعات لانہایت از انعاماتِ حضرت رسالت خاتمیت علیہ وعلیٰ آلہٖ من الصلوٰۃ افضلہا ومن تسلیمات اکملہا۔ چنانچہ در مفتاح ثالث مذکور خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ۔ در یک ذات موجود باشند و آں ذات کہ فی الحقیقت ذات است از کثرتِ علو فطرت وسمو استعدادِ خود را بہ حضورِ پیر بزرگوار آں قدر ناچیز شمرد مگر ذات مبارک حضرتِ ایشاں باشد (۳۵) لہٰذا آں قدر اطلاع بر معارف ومکاشفات حضرتِ مجدد الف الثانی کہ ایشاں را حاصل است۔ بر متتبع مکتوباتِ قدسی آیات آنحضرت عالی درجات پنہاں و پوشیدہ نیست از آں جملہ مکتوبی کہ برادر اصغرِ خود حقائق ومعارف آگاہ جامع علوم ظاہر و باطن شیخ محمد یحییٰ قدس سرہ تحریر فرمودہ اند بہ تقریبی معارف حضرت مجدد الف الثانی قدسنا اللہ بسرہ بہ طریق اجمال در انجا درج نمودہ اند تمام ایراد من نماید تا سرشاران شراب احمدی از کاسات[1] جذباتِ معصومی نشاء دوبالا سازند و از حرف بہ وسعتِ ظرفِ معانی شگرف آں را در سینۂ نہفتہ بہ آتشِ جوش و نعرۂ خروش دل وجان گداز زند ؎

تا سخن از لب میگوں تو انشاء کریم　　خوش خیالاں ترا نشۂ دوبالا کریم

و آں مکتوبِ خوش اسلوب صد و ہشتادم است از جلد اول حضرت ایشان وہوا ہذا:

فتح۔ الحمد للہ والسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ۔ مخدوما! در کتابت[2] اخیر مندرج بود کہ در مشافہہ ہم ذکر بعضی معارفِ خاصۂ آنحضرت نمودہ می شود مثل گذشتن از معارف توحیدی و بالا رفتن از مقام جذبہ وسلوک بے تکلف تسلیم وتصدیق می نماید۔ ای عزیز این مزایا و مابہ التفاضل آنحضرت کہ فقیر نوشتہ بود امور دیگر است کہ دیدۂ عقل و وہم در ادراک آں خیرہ و زبان خیال در تبیان آں لال است و این کمال کہ شما در معرض بیان آوردہ اید مرتبہ ایست پائین نہ زینہ ہای صعود آں کمالات ومزایا بلکہ این کمال را کہ از کمالات ولایت است نسبت باں امور کہ متفرع بر کمالات نبوت است ہیچ اعتبارے و

---

[1] د۔ کاسان　[2] د۔ کتاب

اعتدادی نیست کاش حکیم قطرۂ داشتہ باشد نسبت بہ دریای محیط این کمال از قبیل علوم لائق الاظہار است و آں امور از اسرار لازم الاستتار معلوم است کہ علوم را با اسرار چہ نسبت است و معاملہ کہ با خلقت آنحضرت قدس سرہ، وابستہ است جدا است و اسرار و دقائق و نازکیہای کہ در ذات و صفات نوشتہ اند و تحقیقات و مقالات (۳۶) مفردہ کہ بیان فرمودہ اند، علیحدہ و معاملات اصالت و تخمیر طینت از بقیۂ خلقت خاتم الرسل علیہ و علیہم و علی آلِ کل الصلوٰت والتسلیمات را خود چہ بیان نماید و از ولایت آنحضرت کہ ناشی از مقام محبیّت و محبوبیت ذاتی ست چہ نشان دہد از حقیقتہای ہویت کہ خصوصیت بایشان دارد و آں حقیقت مخزن رحمتہای نامتناہی است کہ یک چشمہ آں نشاۃ پہن گشتہ و چشمۂ دیگر بہ نشاۃ دیگر ذخیرہ شدہ و صفت رحمٰن وارحم الراحمین ہم ازاں حقیقت اتباع یافتہ است و ایضاً ترقی از تعین اوّل اثبات نمودہ اند و دیگراں را ازاں منع نمودہ و منتہای سیر و سلوک را تا آنجا گفتہ و فوق آں مرتبہ اطلاق و لاتعین و ذات بحت تصور نمودہ کہ سیر و سلوک و علم و معرفت را در آنحضرت ممتنع دانستہ و حضرتِ ایشان چندیں مراتب و تعینات از گذشت آں اثبات فرمودہ اند و تعین اوّل را بہ مراحل ازاں بالا بردہ بلا تعین خود چہ رسد و دقائق حقیقتِ محمدی و حقیقتِ قرآنی و حقیقتِ کعبۂ ربانی و حقیقتِ صلوٰۃ و حقیقتی کہ فوق این حقائق است۔ آنحضرت بہ بیان آں ممتاز ند در مکتوبات سطور است و کمالات حقیقتِ ولایتِ محمدی و ولایتِ ابراہیمی و ولایت موسوی و ولایتِ احمدی و کمالات انبیاء و خصوصیات رسل و مزایای اولوالعزم و مبادی تعینات ہر کدام ازیں بزرگواران و خصوصیتِ حضرت روح اللہ و حضرت مہدی موعود و مبادی تعیناتِ ملاء اعلیٰ و ولایتِ حضرت صدیق و مبدأ تعین او رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ بیان فرمودہ اند تا کجا نویسد علیٰ نبینا و علیٰ سائر الانبیاء والملائکۃ الصلوٰت والتسلیمات و علیٰ اتباعہم و ہم چنیں تفاوت اقدام و اصلان بہ حقیقت صلوٰۃ و مزیتِ انبیاء دریں جا و صفوف اربعہ ایں بزرگواران علیہم التحیات و خصوصیاتِ انبیاء کہ اسامی متبرکہ آنہا در قرآنِ مجید مسطور است علیہم الصلوٰت و آنکہ مقام آنسرور را علیہ السلام برہمہ ایں مقامات سروری ست و نصیبی کہ آنحضرت را (۳۷) ازیں مقام ثابت است و نصیب حضرت مہدی موعود ازاں و منشاء اصالت و ولایتِ خود و اصالتِ

حضرت مہدی علیہ الرضوان تا کجا شرح دہد و در مرض موت اسرار و دقائق کہ بیان فرمودہ اند و کمالاتِ اہلِ بیت آنسرور را علیہ السلام وعلیہم التحیات والبرکات وبعضی از خدماتِ شائستہ خود نسبت بایشہا بچہ طریق معقول سازد و حقائق قیومیت و دقائق مقامِ خلت و مزایای محبت و اسرار صباحت و ملاحت و امتزاجِ ایں دو حسن مطالعہ نمودہ باشند و اسرار مقطعات کہ در بالا رمزے ازاں گذشتہ دریای است بے پایان کہ در گفت وشنود نیامدہ و سربستہ رفتند و آنچہ نوشتہ اند کہ مکتوباتِ خود را برابر معارف آنحضرت می دانند سُخن در فہم معارف آنحضرت است بلکہ در فہم اصطلاح شیخ ابن عربی می رود کہ بہ مراحل ازاں دور است برابری باآں جستن خیال محض است کہ ناشی از نادانی و خام خیالی است بسا نادان کہ از روی جہل مرکب اعتماد بر بعضی وقائع خود ہا نمودہ در توہمات فاسدہ افتادہ اند و مردم را از راہ بردہ اند ضلوا فاضلوا ضاعوا فاضاعوا برابری جستن فرع ادراک بلکہ فرع تصور است کہ بہ وقوع نیامدہ برابری کجا و مساوات کو مصراع

بہ خواب اندر مگر موشی شتر شد

انتہیٰ مکتوب المحبوب۔

از بعضی ثقات مسموع گردیدہ کہ ایں مکتوب بسیار دراز است و مشتمل بر مقدماتِ دل گداز است بلکہ محتوی بر اسرارِ جاں نواز است اما حضرتِ مروج الشریعۃ قدس سرہ کہ اسم شریف ایشان شیخ محمّد عبید اللہ جیو است و فرزند ثالث حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ اند قدری از احوال بلند[1] ایشان در مفتاح ہفتم مذکور خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ۔ جامع جلد اوّل مکتوبات قدسی آیاتِ حضرتِ ایشان اند۔

نقل ایں مکتوب را بنا بر مصلحت ہمیں قدر برداشتہ و نیازمندان را خبردار ساختہ بلی ہر طرف ازاں مکتوب بحر بیست مواج کہ غواصان ازاں فراید معانی بدست می آرند و ہر سطر[2] ازاں شہر بیست جواہر خُراج (۳۸) کہ نظارگیانِ حسن مجددی[3] ہمیں برکاتِ معصومی دیدہ و دل از نظارہ آں شاد و از محبّت آزادی می سازند و می فہمند کہ کثرتِ اطلاع اسرارِ مجددی با حصولِ ہمہ

---

[1] د۔ بلند اوّل [2] م۔ سطری [3] د۔ مجدد

آنہا بالتفصیل خاصہ جناب حضرتِ ایشانست و شرکت در کمالات تجدید نیز خاصۂ جناب ایشان۔ الحال بہ موجب ایفای[1] وعدۂ حسنہ بعضی اسرارِ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ در قلم عنبریں رقم نیامدہ اند و بہ حضرتِ ایشان اظہار آن فرمودہ مذکور می سازد امّا اوّل دقیقہ ایں مقام کہ فی الحقیقت لطیفہ ضروریہ است در معرضِ بیان می آرد و آں ایں است کہ معارف مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بر پنج قسم انقسام یافتہ است:

قسم اوّل۔ در مکتوبات و رسائل بہ موجب الہام صریح مرقوم گردیدہ۔

قسم ثانی۔ ہر چند در تحریر نیامدہ امّا پیشِ فرزندان و نیازمندان بیان فرمودہ اند۔

قسم ثالث۔ مخصوص بہ ابناء کرام در بیان آوردہ اند و بہ خلفاء عظام اصلاً مذکور نہ فرمودہ۔

قسم رابع۔ بہ حضرتِ ایشان در خلوت طرد شیاطین از حوالی آں نمودہ اظہار فرمودہ اند۔

قسم خامس۔ را از آں مذکور نہ کردہ کہ سر بستہ رفتہ اند و ہیچ احدی مذکور نہ گشتہ مگر آنکہ سینہ بہ سینہ بہ حضرتِ ایشاں و دیگر فرزندانِ ایشان بہ رسیدہ[2] اند۔

خواجہ محمد ہاشم کشمی قدس سرہ اشارت ہمیں اسرار و معاملات در یں ابیات می فرمایند:

زعفراں گرچہ صد دریا رواں کرد — یکی گفت و صد دیگر نہاں کرد

الی آخر ما قال امّا اسرار واجب الاستتار کہ مخصوص بہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ درمیان آوردہ اند اظہار تاویلِ مقطعاتِ قرآنی است کہ علمای راسخین را ازاں نصیب ارزانی است حقیقتِ حرف مبارک قٓ بالتفصیل بیان فرمودہ اند و معنی آں بیان نمودہ۔

منقول است کہ روزی کہ بعد عرض حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ طرد شیاطین نمودہ حجرۂ خلوتِ خاص فرمودہ در حجرہ مقدسہ پیش کردہ باذن کریم علام جل سلطانہ شروع اسرار لازم الاستتار نمودند، معرفت دستگاہی (۳۹) واقفِ اسرارِ الٰہی خواجہ محمد ہاشم کشمی قدس سرہ کہ از اکابر خلفاءِ حضرتِ مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ اند و محرم راز و صاحب دل نواز بودہ اند، گوشِ سراپا نیوش[3] خود را نزدیک سوراخ تختہ ہا گذاشتہ۔ از آتشِ شوق استماع کلام مَا تَکَلَّمَ بِہٖ اَحَدٌ مِّنَ الْعُرَفَاءِ وَمَا اَشَارَ اِلَیْہِ وَاحِدٌ مِّنَ الْاَوْلِیَاءِ۔ بہ تمام گداختہ باستادند صدای ازاں آوازہ بادای ازاں راز بہ گوشِ آں خواجۂ عالی شان رسیدہ باشید کہ بے ہوش شدہ

---

[1] م۔ ایقا   [2] م۔ نرسیدہ   [3] م۔ ہوش

افتادند وقتی و اطلاق نیز شامل حال گردیده تا سه روز شعور ایں جهان هیچ نداشته - بعد از انفراغ از بیان[1] آں اسرار چوں حضرت مجدد الف الثانی با حضرت ایشان رضی الله تعالی عنه در حجرهٔ منوره وا فرموده متوجه بیرون شدند، خواجه را بایں حالت بیروں در مشاهده نموده حضرت مجدد الف الثانی فرموده که خواجه استراق سمع نموده است از برکات مجذوبیت بود که خواجه آخر به هوش آمده، ذوقی[2] ازاں اسرار بوده است حضرت ایشان قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس نیز ادای بایں معنی می فرمایند، در جای که بشارت مقطعات در مادهٔ خود به اشارتی بیان می نمایند و آں مکتوب دویست و سی و ششم است از مکتوبات جلد اوّل، آنحضرت که به اسم خواجه محمد نقشبند که ملقب به حجة الله اند فرزند ثانی حضرت ایشان بوده اند و صاحب اسرار و معانی مندرج گردیده است، چوں با وجود اختصار مشتمل بر معارف و اسرار عظیم المقدار است، تمام مکتوب مذکور می سازد :

فتح - الحمد لله وسلام علی عباده الذین اصطفی حضرت پیر دستگیر رضی الله تعالی عنه روزی در ایام حیات حضرت مخدوم زادهٔ کلاں خواجه محمد صادق علیه الرحمة والرضوان فرمودند که در زمرهٔ سابقین که حضرت حق سبحانه در شان ثلة من الاولین وقلیل من الآخرین فرموده است، نظری کردم خود را داخل آں جرگه دیدم و یکی را از منتسبانِ خود نیز دراں جا با خود یافتم و مثل آں در اسرار متشابهات (۴۰) "بعد ارتحال آں مخدوم زاده .... نیز نوشته[3] اند" که متشابهات کنایت از معاملات است رواست که شخصی را معامله حاصل بود و علم بآں معامله نه باشد ایں معنی را در یک فردی از منتسبانِ خود مشاهده نموده است به دیگران تا چه رسد، خوش گفت ؎

سعادت ہاست اندر پردهٔ غیب نگه کن تا کرا ریزند در جیب

الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور والسلام- تم مکتوبه المرغوب-

مراد از فردِ منتسب که دریں مکتوب اندراج یافته است ذات مبارک حضرت ایشان است رضی الله تعالی عنه که خود را از غایت ادب پیر بزرگوار و والد عالی مقدار خویش بایں عبارت

---

[1] م- نبیان [2] م- صوتی

[3] قوسین کا فقرہ مکتوبات معصومیہ سے ماخوذ ہے، یہ مقامات کے دونوں نسخوں میں موجود نہیں ہے۔

یا دمی فرمایند و این اکثر بہ طور حضرت ایشان است رضی اللہ تعالیٰ عنہ در تحریر بشارت بلند و اشارات ارجمند کہ در مادۂ خود نقل می فرمایند، چنانچہ بر متتبع مکتوبات قدسی آیات مخفی نیست روزی از خدمت گرامی مرتبت حضرت قبلہ گاھی مرشدی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مسموع گردیدہ کہ حقیقتِ حرف مبارک "قٓ" کہ حضرت مجدد الف الثانی بہ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما با وجود علم ہمہ آں حروف از رافت حضرتِ رؤف تعالیٰ شانہ بیان فرمودند وجہتش آں است کہ "قٓ" را بہ قیومیت مناسبت تمام است۔ بلکہ کمالات قیومیت از سرچشمۂ ہمیں قٓ اتباع می نماید وحضرت ایشان را بہ منصب قیومیت مناسب تمام یافتند کہ در آخر عمر مبارکِ خویش اشارت بہ بشارت آن نواختند ازیں جہت پیش از وقوع واقعہ با اسرار آں آگاہ ساختند، الحال دیگر مکاشفاتِ حضرتِ مجدد الف الثانی کہ حضرتِ ایشان بیان آں فرمودہ اند مریدان صادق الاعتقاد را مفروح بداں نمودہ اند در قید قلم در آریم و تلخیہای زماں کشیدہ را راہ بہ شکر بر آریم در مکتوب دویست و بیست و ہشتم از مکتوب جلد اوّل کہ بنام مخدوم زادہ رابع حضرت شیخ محمد اشرف قدس سرہ کہ عالم و فاضل و ولی کامل بودند ثبت گردیدہ، تحریر فرمودہ اند:

فتح (۱۴) قال اللہ تعالیٰ ھٰذا کتابنا ینطق علیکم بالحق انا کنا نستنسخ ما کنتم تعملون۔

علمای کرام ازیں استنساخ ملک مرادمی دارند و اسناد را مجازی می گویند حضرت ایشان مامی فرمودند کہ من وقتی ایں آیت تکرار می کردم در خاطر ریخت کہ حق سبحانہ وتعالیٰ استنساخ را بہ جناب قدسِ خویش نسبت می فرماید آں را تحقیقی خواہد بود یا نہ مشہود گشت کہ دراں مرتبۂ مقدسہ نیز استنساخی ورائے استنساخ ملک ثابت است ایں فقیر معروض داشت کہ آیا استنساخ آں مرتبہ معلا مخصوص است از بعضی اشخاص یا عام است؟ فرمودند کہ مخصوص بہ مخصوصان ست درمیان ایشاں و حضرتِ حق سبحانہ اموری می گذرد کہ او سبحانہ نمی خواہد کہ ملک را ہم براں اطلاع شود ذالک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم۔ ما نا کہ ہمیں سر خواہد بود کہ حضرتِ حق سبحانہ وتعالیٰ از بعض خواص بہ کرم خویش کرام الکاتبین را دور می کند حضرتِ ایشان در مادۂ خود ملہم شدہ بودند وکذا نسب الحق سبحانہ التوفی الی نفسہ فی کریمہ حیث قال اللہ تعالیٰ یتوفی الانفس حین موتہا مع ان المتوفی ملک الموت کما یدل علیہ الایہ الآخری او یحتمل ان یکون لبعض الخواص بلا توسط الملک وما جاء فی بعض الاخبار من توسط الملک المذکور لبعض الخواص فیمکن

حملھا علیٰ ہٰذا المعنی بادنیٰ تاویل و توجیہ لا علیٰ مباشرۃ وھوانہ یحمل علی حضور الملک حین وفاۃ بعض الکمل لا علیٰ مباشرتہ اسباب التوفی فتامل۔ انتہیٰ مکتوبہ العلیٰ قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس۔

ومکاشفۂ دیگر از حضرت مجدد الف الثانی کہ ایشان بہ عالی حضرت مخدوم زادۂ بزرگ شیخ محمد صبغۃ اللہ جیو رضی اللہ تعالیٰ عنہما در آنکہ دنیای ایشان آخرت فرمودند تحریر فرمودہ اند، چوں مشتمل بر بشارت دل کشای است و اشارت دولت نما بایشان نیز می نماید، در احوالِ ایشان در مفتاح ہفتم مذکور خواہد شد اِن شاء اللہ تعالیٰ و مکاشفۂ فرحت رساں اہلِ دیوان کہ حضرت ایشان از غایتِ عنایت بریں مردم واژگون[1] در مکتوب نوزدہم در جلد اوّل بہ حافظ (۴۲) عبد الرشید نوشتہ اند ایراد می نماید :

فتح ۔ بسم اللہ والسلام علیٰ رسول اللہ در اخبار نبوی علی مصدرہا الصلوات والسلام والتحیۃ آمدہ است کہ چوں شخصی بمیرد و بروی حقی از حقوق عباد مثل دین وغیر آن باشد رُوح اُو را بالای آسمان نمی برند و از ترقی ممنوع می گردد تا زمانی کہ از جانب آں میت ادای حقوق نہ شود و چوں حقوق ادا شد ازیں حبس خلاصی یافت حضرت ایشان ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ دریں معنی بسیار متفکر می بودند آخر کار بہ فضل پروردگار جل سلطانہ بر آنحضرت میاں منکشف ساختند کہ ایں حکم مخصوص بہ شخصی ست کہ روح او را دریں دارِ دُنیا ترقی واقع نہ شدہ است امّا اگر بہ کرم الٰہی جل شانہ در دارِ دُنیا باوجود ایں تعلقات روح او را ترقی شدہ است بعد موت او را نیز ترقی شود بہ مشیتہ سبحانہ بہ خلاف شخصی کہ دریں دار محبوس و در قفس بود ترقی وی بعدِ وفات موقوف است بر خلاصی وی ازیں تعلقات۔ والسلام۔ انتہیٰ مکتوبہ المقدس قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

مکاشفۂ دیگر کہ مناسب مکاشفہ مذکور است در تحقیق قبر و معاملاتِ برزخ صغریٰ و فضلِ روضۂ مقدسہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز متصل ہمیں مذکور می سازد و آں مکتوب ہفتاد است از جلد اوّل بنام مُلا محمد افضل ولد بدر الدین سرہندی ثبت گردیدہ :

فتح ۔ بسم اللہ العظیم و مصلیاً علیٰ رسولہ الکریم و آلہ اجمعین۔ در حدیثِ نبوی علیٰ مصدرہا الصلوٰۃ

---

[1] م ۔ وازکون

والسلام والتحیة آمده است که القبر روضة من ریاض الجنة۔ مراد از روضه بودن قبر آں ست که حجبی و مسافتی که میان بقعهٔ قبر و جنت بوده است مرتفع می گردد و ہیچ پردهٔ و مانعی درآں ہر دو مقام نمی ماند گویا بقعهٔ قبر را فنای و بقای بجنت حاصل می گردد۔ فافهم و ہذا معنیٔ قوله صلی الله تعالیٰ علیه وآله وسلم ما بین قبری و منبری روضة من ریاض الجنة۔ باید دانست که این قسم روضه مراخصِ خواص راست ہر مومن را میسّر نیست، غایة ما فی الباب، چوں قبور مومنین صفائی و نورانیتی پیدا کنند استعداد آں حاصل می شود که پرتوی از جنت برای قبور منعکس گردد و حکم (۴۳) آئینهٔ تصفیه کرده می گردد۔

مخفی نماند که حضرت مجدد الف ثانی حضرتِ ایشانِ ما از غایة اتباع سرور دین و دُنیا علیه افضل الصلوات واکمل التحیات نیز بشر شده بودند که روضهٔ متبرکه که قبر آنحضرت درآں ست و صحن قدیم آں روضهٔ مقدسه روضه ایست از ریاضِ جنت می فرمودند که بشر شده ام با آنکه اگر مشتی از خاک آں روضهٔ بشره در قبر شخصی بیندازند امیدواریهای عظیم است، فکیف من دفن فیها الحمد لله رب العالمین والصلوٰة والسلام علیٰ رسوله محمّد و آله اجمعین۔

انتهیٰ مکتوبه الشریف حضرت ربِ لطیف جلشانه محبّت محبانِ حضرتِ مجدد الف ثانی و حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنهما در سینهٔ این نیازمند و جمیع آشنایان خصوصاً زن و فرزند روز افزوں کناد و روضهای معظمهٔ این شیخین مکرمین مدفن مایاں گرداناد، آمین بحرمة النبی و آله الامجاد علیه و علیٰ آلهِ الصلوٰة والتسلیمات الیٰ یوم التناد۔

مقصود از تصنیف این کتاب و تالیف این لب الالباب که مفتاح ابوابِ دولت خیرا نست و مصباح ظلمات و اہلِ نجات و اربابِ حجاب آں است که ذکر حضرتِ ایشان ہر نفس قرینِ حال باشد که موجب وصول به درجات سعادت است ؎

که مرا غیرِ تو مقصودی نیست ‌‌ ‌ آتشِ شوق مرا دودی نیست

مکاشفهٔ عالی معرفت متعالی حضرت مجدد الف الثانی که حضرت ایشان به عالی حضرت مخدوم زادهٔ بزرگ شیخ محمد صبغة الله جیو رضی الله تعالیٰ عنهم تحریر فرموده اند در مکتوب صد و نود و ششم از جلد اول مندرج شده تحریر می نماید:

فتح ۔ الحمد لله و سلام علیٰ عباده الذین اصطفیٰ۔ حضرتِ ایشان در مکتوبی از مکتوبات جلد ثانی نوشته

اند کہ فوق مقام رضا مقامی نیست مگر خاتم الرسل را علیہ وعلی آلہ الصلوٰة والسلام، ایں معرفت از معارف سابقہ آنحضرت است بعد ازاں می فرمودند کہ من وقتی بر انبیاء علیہم الصلوات درودی فرستادم دیدم کہ انبیاء علیہم السلام باجمعہم از مقام خویش عروج فرمودند و ہر یکی ازیں بزرگان بہ مقامی کہ فوق مقام رضا بود بہ وسایط چند (۴۴) ملحق گشتند و سرور دین و دُنیا علیہ وعلی آلہ الصلوٰة والسلام بہ مقامی کہ مربوط بہ متابعتِ مِلّت حضرت ابراہیم علیہ السلام بود، عروج فرمودند بآں مقام عزیز ملحق گشتند۔ الحمد للہ رب العالمین والسلام۔ انتہیٰ المکتوب۔

و نیز مکتوبی بہ عالی حضرت در مکاشفۂ حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ تحریر فرمودہ اند و آں مکتوب دویست و سی ام از جلد اول۔

فتح۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ، عالی حضرت متعالی منقبت حضرتِ ایشانِ ما[1] رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ روزی در حلقۂ فجر نشستہ بودم یک گونہ فنای مخصوص روی دادہ یعنی بقا[2] کہ داشتم رو بہ زوال آورد و ایں نظر بامتداد کشید تا آنکہ در نمازِ عصر ہماں روز نشستہ بودم دیدم کہ امام ہمام حضرت ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ باجمیع تلامذۂ خویش بلکہ باجمیع علماء و مجتہدان کہ در مذہب ایشانند گرد من جمع آمدند و مرا احاطہ نمودند و بعضی از اساتذۂ حضرتِ امام نیز دراں وقت در نظر می در آمدند چوں ابراہیم نخعی وغیرِ ایشاں می بینم کہ گویا انوار ہماں ایشاں در من در آمد و من بآں انوار تعین و بقاء یافتم و بہ تمام متجسم بہ انوار ایں اکابر گشتم ہذا بعد از دو سہ روز ازیں ماجرا چناں فرمودند کہ چنانچہ تعینی و بقای کہ بہ علمای حنفیہ شدہ بود ہماں قسم تعین و بقای بہ علمای شافعیہ متحقق گشت چنانکہ دیدم کہ حضرت امام شافعی باجمیع علماو مجتہدان مذہبِ خویش گرد من جمع اند محسوس گشت کہ علمای حنفیہ از من بیروں آمدند، ایں زماں بہ انوار علمائے شافعیہ متحقق گشتم چنانچہ سابقا بہ انوار علمائی حنفیہ متحقق شدہ بودم، بعد ازاں مشہور گشت کہ آنچہ از من رفتہ بود باز بہ من عود نمود یعنی انوار حنفیہ الحال بہ انوار ہر واحدی ازیں ہر دو فریق متحقق گشتم ازیں جہت اگر آنحضرت را حنفی الشافعی گویند گنجایش دارد، می فرمودند کہ در آں

---

[1] د: "ما" ندارد [2] در مکتوباتِ معصومیہ (۱/۲۳۱) "رو داد و تعینی کہ داشتم" است

وقت چناں معلوم گشت کہ حق ازیں ہر دو امام بیرون نیست اگر از حنفی جای حق مانده است شافعی گرفتہ است واز شافعی تجاوز نہ کردہ است این معنی را بہ مبالغۂ تام می فرمودند والیضاً. می فرمودند دو حصّہ از حق یا سہ حصّہ بہ امام اعظم مسلم است وثلث یا ربع بہ شافعی است، والسلام علی من اتبع الھدیٰ (۴۵) انتھی مکتوب المرغوب.

ونیز در مکاشفۂ حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ حضرت مخدوم زادہ عالی درجہ صاحبِ اسرار ویقین شیخ محمد سیف الدین قدس سرہ تحریر فرمودہ اند وآں مکتوب صد و نودم است از جلد اول :

فتح ۔ الحمد للہ والسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ حضرت ایشان ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند کہ در نماز چاشت بودم دیدم بلای عظیم از سینہ من برآمد وآشیانۂ اورا از آں جا نیز بدر کردند وظلماتی کہ در نواحی آں بود نیز دور شد وسینہ را انشراح عجب رو داد بعد ازاں معلوم شد کہ ایں وسواس خناس بود کہ در قرآن مجید از شر آں باستعاذہ امر فرمودہ خطرات و وساوس کہ در اصولِ دین پیدا می شوند منشاء آں ہمیں خناس است کہ در سینہ آشیانہ دارد و ہر وقت می زند و کمال شرح صدر بے رفع آں ممکن نیست بعد ازیں ماجرا بہ مدتی فرمودند کہ حلقہ استماع قرآن مجیدی نمودم دیدم کہ در اثنای استماع بعض وساوس نامناسب در خود یافتم مستغفر شدم و متحیّر گشتم کہ خناس زائل، مگر باز عود کرد، دیدم سینہ بہ ہماں صرافت و لطافت است بعد ازاں ظاہر شد کہ ایں خناس ورائ خناس سینہ است وآشیانۂ او در قلب است در رفع آں متوجہ شدم دیدم کہ ایں خناس ہم شبراً شبراً از قلب بدر شد۔ انتہیٰ مکتوب رضی اللہ عنہ ۔

ومکاشفۂ دیگر حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ شاہ خواجہ بہ نگاشتہ اند و آں مکتوب چہل و پنجم است از جلد اول :

فتح ۔ بسم اللہ حامداً ومصلیاً، حضرت مجدد الف ثانی حضرت ایشان ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ وقتی نشستہ بودم کہ دائرہ غضب او سبحانہ ظاہر گشت وسیر دراں دائرہ افتاد انواع غضب او تعالیٰ صفاتی وذاتی وگوناگوں انتقامات او جل سلطانہ دراں مقام مطالعہ نمودہ آمد دریں سیر بہ تطویل انجامید، بعد ازاں دیدم کہ ازاں دائرہ برآمدہ سیر در مقامی کہ فوق تر ازیں مقام بود واقع شد در صدد قطع آں مقام گشتم، چوں ملاحظہ نمودم معلوم گشت

که این سیر در استغنای الٰهی است جل شانه، انواع استغناهای ذاتی وصفاتی درین مقام مرئی گشت و امورِ عجیبه درین مقام دیده شد بعد ازاں فوق این مقام سیر افتاد معلوم گشت که مقام رحمت (۴۶) و رأفت اوست تقدس وتعالیٰ درین مقام ظهورِ جمال صرف است که شائبهٔ از جلال باآں مخلوط نیست و رنگی از غضب و انتقام و استغناء درین جا یافته نه شد و هر چند تتبع نمودم غیر از عفو و تجاوز و رحمت و مغفرت یافته نه شُد و در هر مقامے ازین مقدماتِ ثلثه مقامهای متفاوته ظاهر گشت بعد ازاں سیر فوق این مقام واقع شد الیٰ ماشاء الله سبحانه حضرتِ ایشان ما قدس سره دو شخص را فرمودند که شمارا از دائرهٔ غضب بیرون کردند مترصد فوق باشند والسلام. انتهیٰ الکلام

مراد از دو شخص که درین مکتوب مرقوم شدند ذات مبارک حضرتِ ایشان و برادر بزرگِ ایشان قبلة العلماء الراسخین قدوة العرفاء المحققین حضرت شیخ محمد سعید اند رضی الله تعالیٰ عنهما وقدسنا الله سبحانه باسرارهما،

الحال مکاشفهٔ دیگر حضرت ایشان قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس به محمد یوسف خادم نیز نگاشته اند و آں مکتوب دویست و هشتم است از جلد اول :

فتح - بسم الله حامداً ومصلیاً حضرتِ ایشان ما رضی الله تعالیٰ عنه چوں از بعضی تفرقهای ظاهری که لازم عشرت و اختلاط اند تنگ آمدند قصد عزلت و انزوا نمودند می فرمودند که برای تصحیح نیت و تعیین موضع به جناب او سبحانه ملتجی و متفرع بودم درین اثناء چناں ظاهر ساختند که طریق محبوب و مرضی و انسب و الیق همان طریق است که تو بران هستی نه طریق انزوا و عزلت درین اثنا نظر برسرِ هند افتاد دیدم که گوئیا این مقام چاهی است عمیق ازین چاه هیچ چیز بلا نیاید فافهم والسلام علیٰ سید الانام وآله وصحبه العظام، تم الکلام.

الحال مکاشفه های عالی و معامله های متعالی اکثر ازآں قبیل اند که بشارات رساں حضرتِ ایشاں اند و بعضی ازاں قبیل اند که ازراه دقت معانی شرح آں را حضرتِ ایشان فرمودند و در مکتوباتِ قدسی آیات حضرتِ ایشان مندرج گردیده اند در مفتاح های آینده در موضع خود ها مذکور خواهد شد، ان شاء الله تعالیٰ.

هر چند در مکاشفات گذشته نیز بشارات صریحه و اشارات بدیعه به حضرتِ ایشان رضی الله تعالیٰ عنه پیدا بوده اند، اما درین جا تمهید کلام بنوعی دیگر است که ملحوظ بعد ذکر مکاشفه بشارات خود هم هست کوتاه[1] اندیشی ازین جا (۴۷) تصور نه نماید که مکاشفات مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه

[1] د،م. کوته

ہماں[1] قدر بود اند کہ دریں جا مشروح گشته و یا مبین خواهد شد بلکه مکاشفات را حضرت ایشان در زیر قلم آورده بر مخلصان خاص جلوه گر فرموده اند و معتقدان اخص خواص را نشانی ازاں بخشیده اند، شناوران بحار معارف مجددی را به عمان دلالت نموده اند و غواصان قلزم احمدی را به فراید آں اشارت فرموده، حرص شائقان افزوده اند، عالمی را از لال ہدایت سیراب گردانیده و جهانی را از رشحات معرفت سرسبز و شاداب فرموده اند گمراہان وادی ضلالت را به صراط مستقیم آورده و دادخواہان دشت فلاک را به منزل کریم رسانیده اند والا از معارف حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سه دفتر مکتوبات و ہفت رسائل و دو دفتر مقامات مالامال است، اگر شوق به مطالعه تفصیل مکاشفات آنحضرت عالی درجات باشد پس در آں کتب مسطور رجوع باید نمود،

جلد اول مکتوبات مخدومی مولانا یار محمد جدید بدخشی طالقانی[2] جمع نموده است و جلد ثانی را خواجه عبد الحی حصاری و جلد ثالث را خواجه ہاشم کشمی قدس سره مرتب ساخته اند، نام جلد اول و تاریخ اختتام آں "در المعرفت" است و نام جلد ثانی با تاریخ اختتام آں "نور الخلائق" است و نام جلد ثالث "بحر المعارف" مقرر گشته و تاریخ اتمام آں از لفظ "ثالث" ظاہر ہوا است۔

و رسائل سبعه که مزین سبعه سموات و منور سبع ارضین اند، مسمی به اسماء علیحده اند اسامی ازبرای تحصیل سعادت در قید کتابت می آرد:

مبداء و معاد و معارف لدنیه و مکاشفات غیبیه و رد شیعه و اثبات نبوة و شرح رباعیات حضرت خواجه بیرنگ اعنی پیر بزرگوار ایشان مؤید الدین الرضی خواجه محمد باقی قدسنا اللہ بسره العزیز و رساله تہلیلیه، از آں جمله مکاشفات غیبیه را حضرت ایشاں قدسنا اللہ تعالیٰ بسره الاقدس و مبداء و معاد را خواجه محمد صدیق بدخشی قدس سره جمع نموده اند یعنی خطبهٔ آنها از خود ساخته و رسائل باقیه من البدایت الی النہایت عبارت از حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ و دو جلد مقامات (۴۸) یکی از خواجه محمد ہاشم کشمی قدس سره تالیف فرموده مسمی به زبدة المقامات گردانیده اند و جلد دیگر را ملا بدر الدین سرہندی مرتب ساخته مسمی به حضرات القدس نموده اند۔

و دو رساله از رسائل سبعه مسطور اعنی رساله تہلیلیه و اثبات نبوة به زبان فصیحه عربی تصنیف فرموده اند۔ بالجمله سعادت مندان ایں کتب مذکوره که الہامات صحیحه و انعامات صریحه

---

[1] م۔ ہمیں   [2] م۔ "بدخشی طالقانی" ندارد

بہ موافق علوم شرعیہ و اسرار یقینیہ اندراہی بہ نجات نمودہ اند، خشک لبانِ وادیٔ حیرت را آب حیات رحمت رسانیدہ و پیکران را حجت شدہ وسیلہ ضلالت نمونہ زحمت گردیدہ' یضل بہ کثیرًا و یھدی بہ کثیرًا۔ نشانِ حالِ ایں خجستہ مقال است شاہد آں ست آنچہ امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ در رسالہ مبداء معاد تحریر فرمودہ عبارت شریفہ بعینہ ایراد می نماید۔

فتح۔ منہا۔ الٰہی چیست ایں کہ اولیای خود را کردی کہ باطنِ ایشان زُلالِ خضر ست ہر کہ قطرۂ ازاں چشید حیاتِ ابدی یافت و ظاہرِ ایشان سمّ قاتل، ہر کہ باآں نگریست بہ موتِ ابدی گرفتار آمد ایشاں اند کہ باطنِ ایشان رحمت است و ظاہرِ ایشان زحمت' باطن بینِ ایشان از ایشان ست و ظاہر بینِ ایشان از بدکیشان بہ صورت جو نما اند و بہ حقیقت گندم بخش بہ ظاہر از عوامِ بشر اند و بہ باطن از خواصِ ملک بہ صورت بر زمین اند و بہ معنی بر فلک جلیسِ ایشان از شقاوت رستہ است و انیسِ ایشان بہ سعادت پیوستہ۔ اُولٰٓئِکَ حِزْبُ اللّٰہِ اَلَآ اِنَّ حِزْبَ اللّٰہِ ھُمُ الْمُفْلِحُوْنَ وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ سیدنا محمدٍ وآلہٖ وسلم۔ انتہٰی کلام الامام الہمام رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔[1]

مقصود از تطویل کلام سعادت انجام بر ہوشمندانِ بخت بلند ظاہر است کہ معارف و مکاشفاتِ حضرت مجدد الف الثانی دریں کتاب ہماں قدر مذکور گشتہ کہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در قید قلم آوردہ اند بلکہ از خوف تطویل کتاب اگر ازاں ہم چیزی بماند محل تعجب نیست، لِاَنَّ الْھِمَمَ فِیْ مُطَالَعَۃِ الْکُتُبِ لَاسِیَّمَا فِیْ زَمَانِنَا ھٰذَا قَاصِرَۃٌ وَالرَّغَبَاتُ فِیْ تَحْصِیْلِ الْعُلُوْمِ وَکَسْبِ الْمَعْرِفَۃِ فَاتِرَۃٌ وَالدَّوَاعِیْ اِلٰی تِلْکَ الْاُمُوْرِ قَلِیْلَۃٌ وَالصَّوَارِفُ عَنْ ھٰذِہِ الْاَسْرَارِ مُتَکَاثِرَۃٌ والا التذاذ دولت معصومی و کراماتِ[2] (۴۹) قیومی نہ باآں مشابہ است کہ ایں اوراقِ حلاوت مذاق بہ نبیان ایں قدر معارف و اسرار کہ مصراع

---

[1] اس اقتباس کی تصحیح کے لیے حضرت مولانا نور احمد امرتسری کے مرتبہ و مطبوعہ نسخۂ مبداء و معاد (۴۲-۴۳) سے مدد لی گئی ہے۔

[2] م۔ کرامت

که هر ورقی دفتریست معرفت کردگار

نشانِ حال این مقال ست سیری حاصل نمایند چه اگر به تفصیل به بیان این به پردازم هر مفتاح را جلد علیحده سازم هنوز هم از قصورِ همت خود، هیچ نه کرده باشم ؎

رشتۂ عمر قلم بسیار بایستی دراز — تا نوشتی شرحِ آں پیچیده کامل اندکی

بهر حال برای خود و برای هر مخلص خواننده و شنوده زیاده از یک جلد هر چند که مطول گردد نگردانم و مرکبِ همت در میدان صباحت و ملاحت با کمال شوق و طراوت بدوانم اِن شاء الله تعالیٰ وما توفیقی اِلّا بالله۔

بدانید که حضرتِ ایشان را رضی الله تعالیٰ عنہ نیز در رنگ والدِ بزرگوار و پیرِ عالی مقدارِ خویش سه جلد مکتوبات است و هر جلد مفتاح است برائے حل مشکلات مکتوباتِ حضرتِ مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنہ ۔ اما جلد اوّل حضرتِ ایشان را مخدوم زادۂ ثالث خدا آگاه واقف اسرار لی مع الله شیخ محمد عبید الله قدسنا الله تعالیٰ بسره الاقدس جمع فرموده و مسمیٰ به "درة التاج" گردانیده اند و تاریخ اتمام آں را "جمع کمالات نبوة" یافته اند و نام ثانی نیز این کلمه تاریخ را مقرر نموده اند و جلد ثانی را امیر شرف الدین هروی سرهندی تالیف نموده نام و تاریخ اختتام آں را "وسیلة السعادة" تشخیص کرده اند و دو بیت از ابیاتی که در خطبه آں نسخۂ مبارک ایراد نموده اند در قید قلم می آرد ؎

نامش به عقیدت و ارادت — گفتیم وسیلة السعادت
پرسند اگر ز سالِ اتمام[1] — هم باز توان شناخت از نام

و جلد ثالث را حاجی محمد عاشور بخاری مرتب ساخته نام و تاریخ آں را "مکاتبات قطب زماں" یافته اند۔ و دو رساله در فن حدیث نیز حضرتِ ایشاں جمع نموده اند۔

روزی در اثناءِ تحریر این مفتاح اهل سعادت در خاطر راقم گذاشته و یا نمیدانم که بر زبانش نیز رفته که حضرتِ ایشان رضی الله تعالیٰ عنہ سه دفتر مکتوبات به حکم سنت والدِ بزرگوار خویش تصنیف فرموده اما هفت رسائل نه نوشته اند (۵۰) تا وجهش چه باشد که به ناگاه نکتۂ رنگین از زبان همنشین به یمن تصرفات معصوم الیقین بر آمده که حضرتِ ایشاں دریں جا ادب به حضرتِ مجدد الف الثانی ملحوظ فرموده خود را از تصنیف رسائل سبعه معارف داشته اند قدسنا الله بسره الاقدس و رزقنا الله تعالیٰ من برکاتهم هادا نما علی کمالاتهما و یرحم الله عبداً قال آمینا۔

---

[1] نسخه د،م میں اس شعر کا دوسرا مصرع سہو کتابت سے پہلے درج ہو گیا ہے۔

مفتاحِ دوم

در بیان ولادت صوری حضرت ایشان و بدایت حال آنحضرت از تحصیل علوم دینی و استفادات یقینی تا رسیدن به مرتبه کمال و اکمال تا وصال مجدد الف الثانی و ما یناسب هذا الباب۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۔ اِذَا جَآءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ وَرَاَیْتَ النَّاسَ یَدْخُلُوْنَ فِیْ دِیْنِ اللّٰهِ اَفْوَاجًا فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ اِنَّهٗ كَانَ تَوَّابًا ــــ اللّٰهم صل وسلم علیٰ اسعد العرب والعجم صاحب التاج والبراق والعلم دافع البلاء والوباء والالم وعلیٰ اٰله واصحابه وازواجه الطاهرات وبنات المکرمات وجمیع تابعیه والتابعات بعدد کل ذرّة الف الف مرة۔

بر مبصران بدایع ملکوتی و نظارگیان صنائع جبروتی و طائران وادئ ناسوت و زائران درگہ لاہوت و والہان جمالِ نقشبندی و طائفان کعبۂ ارجمندی کہ از اسرار و دقائق قیومی بہ برکت انوار و حقائق معصومی بقدر حوصلہ و موافق استعداد خبردار گردیدہ از دائرۂ ظلالِ مرکزِ وصول رسیدہ اند بلکہ اصل را در رنگ ظل پس پُشت گذاشتہ بہ ماوراء آں شتافتہ اند، از ولایت ثلثہ کہ صغریٰ و کبریٰ و علیا باشد نمکی چشیدہ بوی از کمالات وراثت اعنی کمالاتِ نبوۃ علیٰ اربابھم الصلوٰۃ والتسلیمات وعلیٰ محبیھم واتباعھم شمیدہ[1] اند، غیر از استماع مقاماتِ عظیمہ و کمالاتِ فخیمہ معصومی کہ ناشی از محبوبیت صرف اند بامری خورسندی حاصل روزگار ندارند و از وسعت ظرف، ہیچ حرف را معنی شگرف بجز احوال آں قیوم زمانی[2] حاصل روزگار ندارد وسعتِ ظرف[3]

---

[1] م شہید [2] م۔ جہانی [3] م۔ داز وسعتِ ظرف، ہیچ حرف را معنی شگرف ....

تصور نمی نمایند و مترنم به ترانه ؎

در چمن (۵۱) پرده ز رخسارِ تو بالا کردیم   رنگ گل داغ رم آہوی صحرا کردیم

ہستند۔ به مقابله احدی از قوم دلشاد نیند و از درس فصوص از دلبستگی آزادند۔

مخفی نماند که ولادتِ باسعادتِ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در بستی ملک حیدر که قریب به دو میل خام از بلدهٔ متبرکه دارالارشاد حضرتِ سرہند حرسہا اللہ تعالیٰ و اہلہا عن الآفات والبلیات، واقع است، در ماه شوال سنه یک ہزار و ہفت ہجری اتفاق افتاد۔ ابواب دولت بر عالمیان کشادند و درہای فیض بر جہانیان به کشاد آفتاب از برج حمل طلوع نمود، ماه تاب در دوالکهٔ ہند قدم نہاد خیراتِ و برکات باہم ساختند و حسنات را زینه از برای سعود آں شہسواری که تا ز ساحتِ افلاک در مرکز خاک برداشته ؎

بُشْرٰی وَقَدْ اَنْجَزَ الْاِقْبَالُ مَا وَعَدَا
وَكَوْكَبُ الْمَجْدِ فِیْ اُفُقِ الْعُلٰی[1] صَعِدَا

مشکلات را آسان کردند و حسن را سامان دادند قفلِ سربسته را به مفتاح رسانیدند و خانه تاریک را مصباح نمودند شفای به مرضیٰ بخشیدند گنج جواہر و نقود به گدایان دادند جلوهٔ صباحت باآں ملاحت ممتزج کردند و معجون مرکب از محبت و خلعت محبوبیت ساختند عشق را باساز دادند و مجوبی را از بقیهٔ طینت خاتم الرسل علیه و علیہم و علی آلِ کل من الصلوٰة افضلہا و من التسلیمات اکملہا آراستند از اصالت نصیب وافر بخشیدند و قیوم برحق ساختند حوریان در رقص شدند و ملائک سجدهٔ شکرانه کردند شیاطین متقفل گشتند و سلاطین به اصلاح درآمدند ؎

سرشتند از نورِ حق خاکِ او   بود چوں نبی طینتِ پاکِ او
نبی نیست لیکن به رنگِ نبی   به جوشد ز کویش ہزاراں ولی

القصه افاغنهٔ بستیٔ مذکور که اکثر شان به تہور و شجاعت مشہور اند و بعضی از آنہا در اعتقاد و محبّت این حضرات عالی درجات معمور از استماع طلوع این چنیں شمسِ فلاکِ ہدایت و ظہورِ بدرِ سپہرِ ولایت بستی خود ہا آرزوی دیدن بلا توقف ساعت به کمال شوق و خلوصِ نیّت درمیان آوردند ؎

به دیدن میلش افتاد از شنیدن   بلی باشد شنیدن تخم دیدن

---

۱ م۔ ''العلیٰ'' ندارد

زہرائے عصر والدۂ ماجدۂ حضرت ایشان (۵۲) ہم ہرچند بہ زبان پیغام معذرت خواستند کہ ہنوز نافِ مبارکِ ایشاں ہم نہ بریدہ اند، افاغنہ از کثرتِ محبت پسندِ ایں معنی نہ نمودند بہ ہموں صرافت آنحضرت را بیرون کردند بہ مجرد مشاہدۂ جمال با کمالِ معصومی کہ انوار محبوبیت ذاتی کہ با اسرارِ قیومی مجتمع دیدند عقل و ہوش را از دست دادند ؎

ززیبا شکل او حیران بماندند — زحیرت چوں تن بے جاں بماندند
نہ چوں آدم زآب و گل سرشتست — زبالا آمدہ قدسی فرشتست

مترنم شدند و گفتند کہ ایں شیر جبار است کہ بعد از رفتن دو عزیز صاحبِ کمال بہ ظہور آمدہ یعنی ہر دو جدِ اشرفِ حضرتِ ایشان جد پدری و جد مادری کہ دو در ہماں سال بہ شہادت رسیدہ بودند و اسم جد شریف ایشاں عارف باللہ الصمد مخدوم عبدالاحد است قدس سرہٗ و نام جدِ مادریٔ ایشاں شیخ سلطان محمد تھانیسری است۔ یکی از ظالمانِ جابر ایشاں را بر مقدمۂ اسلام شہید نمودہ بودند، قصۂ بزرگی و خوبی و کمالات ایں صاحبین در ہر دو جلد مقاماتِ حضرتِ مجدد الف الثانی، خواجہ محمد ہاشم و ملا بدرالدین[1] بہ تفصیل بیان کردہ اند، جزاہما اللہ سبحانہ عنا خیر الجزاء۔

نافِ شیر بہ شمشیر باید برید، ہمچناں کردند کہ نافِ مبارکِ حضرتِ ایشان بہ شمشیر بریدند و ازاں باز کشائشہای بسیار بہ حالِ خود دیدند، و در آں ایام بستی مشتمل بر چند چہر خانۂ معدودہ بودہ، تا ایں ہنگام بہ برکت قدم ہماں بلدۂ عظیمہ خیلی آباداں و سیر خوش گردیدہ مصراع

درخت سبز شد و مرغ در خروش آمد

و در ہماں سال جناب امام ربانی مجدد الف الثانی را صحبت پیرِ بزرگوارِ خود حضرت خواجہ بیرنگ خواجہ محمد باقی دست داد رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین۔ و اقبالِ دولت از طرف کشود ؎

اقبال کشود دو بردیم
کافتاد ترا گذر بسویم

چنانچہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ خود می فرمایند کہ قدوم میمنت لزوم فرزندی محمد معصوم بر ما بسی مبارک و ہمایوں آمد کہ بعد ولادتِ وی بہ چند ماہ بہ ملازمتِ حضرت خواجۂ خود

---

[1] د۔ محمد بدرالدین۔

مشرف گشتم و دیدم آنچه دیدم :

و نیز می فرمودند که :

"این فرزندِ ارجمندِ ما دو ساله بود که به کلمهٔ توحید که مشعر به تجلّی ذات و وسعتِ استعداد است تکلّم نمود و از ارض و سما و سقف و جدران و وحوش و طیور و شجر و حجر و نباتات و ایشان هرچه به نظر وی می درآمد وی می گفت که این منم و آن من".

و آنچه اکابر سلف (۵۳) عمرها در سلوک و جذبات گذرانیده حاصل نمود و کمال دانسته اند آنحضرت در اوّل قدم به هشت یازده متوجه فوق الفوق گشته، خواهان مطلبی گردیده اند که دست ادراک اکثری از اهل الله از دامان آن کوتاه است

ع

سالی که نکوست از بهارش پیداست

(مصرع)

قیاس کن ز گلستان من بهار مرا

از ثقات مسموع گردیده که حضرتِ ایشان در اوّل کشودن زبان الهام ترجمان هرکس را که می دیدند در جای السلام علیکم "السلوک" می فرمودند، چنانچه مقبول الکلام مُلا دوپیازه دراں ایّام به تقریبی به حضرت سرهند رسیده بودند و در ملازمتِ حضرتِ امام ربّانی مجدد الف الثانی به صد شوق شتافته که به ناگاه عبور کرامت معه نور حضرتِ ایشان رضی الله تعالیٰ عنه در آن محفل خلد مشاکل اتفاق می باید به دستورِ معمول که دلالت بر ترغیبِ سلوک به بهر ملوک و صعلوک داشتند به مُلا دو پیازه ارشاد کردند السلوک مُلا از غلبهٔ طبیعت هرچند به جواب معنوی نتوانست رسید، امّا جواب لفظی بلا توقف رسانید و گفت و سلوک[1] باید دانست که مرادِ آنحضرتِ والا منزلت ازیں کلام جامع دراں صغرِ سن دلالت بر التزام سلوک بوده ای التزام[2] السلوک. چنانچه هر سه دفتر مکتوبات قدسی آیات مشحون ازیں دلالت. کلاں تر عبارت است به موجب حدیث شریف اِنّ احبّ عباد الله الی الله من حبّب عباد الله الی الله وحبّب الی عباده. وحصولِ کمال این معنی در قطع منازلِ سلوک است نقلی که مناسب این مقام باشد به طریق استشهاد مذکور می سازد.

روزی در خدمت گرامی مرتبت خالِ اکرم حضرت حجة الله قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس

---

۱ م - علوک   ۲ للزم

نشسته بودم که مذکور فضلِ دو عزیزی از بزرگانِ دین و مقتدایانِ شرعِ متین در میان آمد که کدام یکی از دیگری افضل باشد؟ فرمودند که هو اعلم بمن اتقی۔ و تقوی عبارت از قطع منازلِ سلوک است چه هر کس که قطع منازل بسیار نموده است متقی تر است، از آنکه قطع (۵۴) منازلِ سلوک کمتر کرده است۔

حقیرِ کثیر التقصیر گوید که به موجب نص قرآنی اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ ہر متقی تر است نزد حضرتِ مولا ذکرہ اولیٰ گرامی تر است و کسی که گرامی تر است البتہ که محبوب تر است از غیر آں، پس حضرتِ ایشاں قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس بہ موجب حدیث گذشتہ از اوّل العمر دلالت بر محبّتِ الٰہی عباد او را می فرمودند و او را سُبحانہ بہ محبّت عبادی خواستند کہ آنہاں را بہ خواہد بر ایشاں مہربان تر گرداند، اسم مبارک حضرتِ ایشاں بہ تکرار ہر سعادت اطوار گذشتہ کہ بسیار مذکور شدہ اما لقب آنحضرت مجدّ الدین[1] است و شیوۂ ایشاں ثبات و تمکین و ہمت ایشاں بر ارشاد طالبین و مشربِ ایشاں حق الیقین است۔

القصہ چوں آنحضرت بہ سن تعلیم گردیدند و ایشاں را بہ مکتب سپردند در اندک مدت معاملہ را بجای رسانیدند کہ ہیچ علم و عمل را رسیدن دریں مقام بدوں سابقہ کرم و عنایت لم یزلی محض وہم و خیال[2] است و ادب استاد دراں صغر سن بہ مرتبہ بجای آوردند کہ از حیطۂ عقل و ادراک خارج است۔

مریم مکانی حضرتِ والدۂ ماجدہ سلمہا ربہا می فرمایند کہ دراں ہنگام کہ حضرتِ ایشاں بسنِ شش (یا) ہفت سالگی بودند کہ روزی برای تجدید لباس چوں جامۂ ملبوسہ از بدن مبارک بیرون کردند می بینند کہ تمام بدن کہ روشن تر از ماہِ شب چہار دہم بودہ است و مصفا تر از گلِ گلاب از کثرتِ چوب[3] زدن سوسنی گشتہ[4] ہمہ حضرات بہ تعجب تمام استفسار ایں مقدمہ نمودند۔ از کمالِ مروت و کثرت حیاء بلا و نعم لب نہ کشودند اما گریۂ بلا صوت فرمودند، آخر کار معلوم شد کہ وضعِ معلم چناں مقرر گشتہ کہ ہر روز در دست گرفتہ می برد و در آں جا عُریاں نمودہ بہ قمچیۂ[5] شہتوت و اشجار ہر قدر کہ می خواہد می زند باز جامہ پوشانیدہ در شہر می آورد۔

---

[1] د، م۔ مجددالدین　[2] م۔ عین خیال　[3] م۔ خوب
[4] م۔ نیل گوں گشتہ　[5] م۔ خمچہ ہای

و نیز حضرت والده می فرمایند که در وقت غلبۂ ارشاد دختران استاد در خدمتِ والا رسیده بود، آں قدر مورد عنایت من جمیع[1] الوجوه گردیده که شرح بیان را بر نیاید و پیش هر یکی از نبات شریفات و دیگر صالحات همیں کلام دراں ایام درمیاں بود که ایں صالحه دختر استادِ من است رعایتِ ادب (۵۵) بر همه شما از ضروریات ست ؎

نیکی پیر مغاں بین که چو ما بدستاں — هرچه کردیم به چشم کرمش زیبا بود

و آری اخلاق کریمانۂ حضرتِ ایشان به مشابه ایست که وصف واصفی متحمل بیان آں تواند بود و آداب آں قبلۂ درویشان نه باں مرتبه ایست که مدح مادحی به حد آں تواند رسید۔ سبحان الله خاکی چه پاکی آورد و عدمی چه راه تقدم برد۔

القصه بعد مدت رعایت فراوان[2] به حال آں دخترِ استاد فرمود و از نقد و جنس مملو گردانیده رخصت خانه اش نمودند۔

ایضاً از جناب حضرت والدۂ شریفه بالکراة مسموع گردیده که روزی زهرای عمر والدۂ ماجده حضرتِ ایشاں ذکر موت و قیامت درمیان داشتند و گریه از خوف آں روز که روز جزا ست بکمال انکسار دامن گیر ایشاں بود و سن مبارک حضرتِ ایشاں زیاده از هفت سالگی نه بوده بناگاه از بکاء دولت کشای حضرت والدۂ شریفۂ خود مطلع گردیده، ازاں بکاء فرحت نمای استفسار نمودند گفت از خوف۔ یوم الموعود که روز اشد و افزع است و عملی که سزاوار قبولیت مالک الملک باشد هیچ به وقوع نیامده ؎

دراں روز کز فعل پرسند و قول — اولوالعزم را دل به لرزد ز هول

ازیں جهت ایں گریه و حزن دامن گیر همواره است و حیرانی و تاسف همیشه دستگیر آنحضرت والا منزلت که دراں ایامی نونهال جویبار ولایت بودند در جواب لعل شکر بار کشودند که یا والده اندکی بوی از ایمان می یابد پیشتر ما هستیم خاطر شریف ازیں ممر جمع فرمایند ؎

زهی دولت مادرِ روزگار — که پوری چنیں پرورد در کنار

ایں چنیں دولت مندی بعد از انبیاء کرام علیهم الصلوٰة والسلام اقل قلیل است ایں بزرگوار هر چند نبی نیست امّا به طفیل سیّد الانبیاء علیه و علیهم و علیٰ آل کل من الصلوٰة افضلها من التسلیمات

---

۱ م۔ جمع ۲ د۔ مدت فراواں رعایت

اکملہا شریک دولت خاصہ انبیاء ست، ناچار از طفولیت متکلم بایں کلام دلکشا ست و در موسم شباب و اعتدال عمر عظیم الاعتبار آں قدر پاس شریعت عزا و ملت بیضا التزام (۵۶) داشتند کہ اصلاً بہ تصریح ایں چنیں اسرار واجب الاستتار لب نمی کشودند، چنانچہ معرفت و حقیقت دستگاہی مرحومی شیخ عبدالاحد قدس سرہ استفسار از تعین صلوٰۃ وسطیٰ و اسمِ اعظم و ساعت مرجوہ روز جمعہ و فضلِ مسجد کلاں حضرتِ سرہندی[1] از آنحضرت عالی منزلت نمودہ، بہ حکم اَبْہِمُوْا مَا اَبْہَمَ اللہ - ہمہ اجوبہ را مبہم داشتہ، تفصیل ایں معنیٰ در مکتوبات جلد ثانی حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ، در مکتوب دوم کہ بنام شیخ مذکور صدور یافتہ، مسطور است در آں جا رجوع باید نمود و شاہد دیگر برایں مدعا آنکہ بادشاہ خلد مکان کہ مرید مخصوص حضرتِ ایشاں بودند، بشارت حسن خاتمہ در دریوزہ[2] از آنحضرت نمودہ، جواب آں در جلد ثالث کہ بنام مشارٌ الیہ ثبت گردیدہ۔ مکتوب دراز است اما فقیر از آں مکتوب کہ شاہد مطلب است ایراد می نماید:

فتح - از بارِ گراں بارِ جہانداری و حسنِ خاتمہ اظہاری رفتہ بود چوں او سبحانہ از کرم خویش خوف دریں باب عنایت فرمودہ است امیدواریہا حاصل گشت، ایں خوف کارہای صعب را آساں میگرداند در حدیث آمدہ است لا یجتمع خوفانِ خوف الدنیا وخوف الآخرۃ - انتہیٰ کلام المقدس قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

آری بشارتِ حصولِ ولایت عالیہ و کمالات متعالیہ و درجات بلند و مقامات ارجمند مریدانِ صادق الاعتقاد و فرزندان عالی نژاد بہ تصریح بسیار عنایت فرمودہ اند و استعداد آں جماعۃ بلند نہاد خبر دادہ و ایں بر ایشاں لازم تا معاملہ ارشاد کہ بداں نامور[3] اند، بدوں اظہارات ایں بشارات ممکن نہ، اما در مقدماتِ مسکوت الشرع غیر از اشارت بہ بشارت لب نمی کشائیدند۔ ہذا ینفعک فی المواضع کثیرہ - ان شاء اللہ تعالیٰ۔

بر سر اصل سخن آیم و گویم کہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ با آنحضرت خطاب کردہ، فرمودند کہ بابا از تحصیل زود فارغ شوید کہ ما را با شما کارہای عظیم در پیش است و چوں علم مبداء حال است از تحصیل آں چارہ نبود و در مذہب چناں است کہ صوفیِ جاہل راسخرۂ شیطان (۵۷) میدانستند، ناچار حضرتِ ایشاں بہ موجبِ امر والدِ بزرگوار و مرشد عالی مقدار خویش رضی اللہ تعالیٰ عنہما

---

[1] د۔ سرہندی   [2] م۔ دریوزہ   [3] د۔ کامور

صفحه صفحه و ورق ورق[1] تمام علوم متداولۂ عقلی و نقلی در سن شانزده سالگی به انجام رسانیده، مجمع البحرین علم حال و قال گردیدند و اکثر ایں علوم از جناب حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ استفاده نمودند و بہ رُخی از عالمِ ربانی عارف سبحانی برادر کلاں خود خواجہ محمد صادق قدس سرہ خوانده اند و پاره از شیخ محمد طاہر لاہوری کہ از فحول علماء و از اعاظم خلفاء مجدد الف الثانی بوده اند، حاصل نموده۔

ہم چنیں از بعضی علماءِ دیندار ذو الاعتبار دیگر نیز اخذ کرده اند۔ تفصیل اسامی کتب نادره و اسناد آنہا در مفتاحِ اوّل ظاہر و ہویدا است۔ آنچہ ملّا بدر الدین در مقدمات[2] حضرات القدس در بیان احوالِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ برنگاشتہ اند کہ کارخانہ حال بر قال غالب گشت۔ فقیر دور از کار را محل تامل است چہ قالِ[3] آنحضرت ہمگی مبین حال است و حالِ ایشان مقوی قال؛ حال از قال جُدا نیست و قال از حال علیحده نہ، حال کہ بریں قال آورده است کہ ایں ہمہ حال را بیان کرده صدق قال موجب صدق حال است و کیفیت حال مستلزم بر کیفیت قال لولا القال لسُتِر الحالُ ولولا الحالُ لبطل القالُ۔

ہر چند مراد عزیز معہود بیان علو حال است و مزید اشتغال آنحضرت بہ کارخانۂ حال نسبت بہ قال امّا ایں جا قال عین حال است و حال نفس قال شاہد عدل بریں مدعا، قصصِ حضراتِ انبیاء کرام است علیہم الصلوٰة والسلام کہ بہ تمام قالِ ایشان بر حال مبتنی است و کارخانہ دعوت بر قال مبتنی لَا اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ صفت حال است کز قال جلوه گر گردیده۔ اِنِّیْ وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِیْفًا وَّمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِکِیْنَ قال است کز حال خبر داده و بہ حکم حدیث العلماء ورثۃ الانبیاء۔ ایں جا ہم قال از حال منفک نیست[4] و حال از قال مبائن نہ۔

مقصود کلام و حالات آغازِ سعادت انجام آنکہ بعضی از کوتہ فہمان بے سر و برگ را دیده ام کہ علمیت (۵۸) ظاہری حضرت ایشاں را نسبت بہ معاملات باطنیہ ایشان تمسک ازیں سخن گرفتہ کمتر می فہمند و بایں سبب ادراک از کمالات ظاہری محروم می نمایند۔ اگر چیزی مطالعۂ مکتوبات قدسی سمات آنحضرت والا مرتبت بہ خلوص دل و صدقِ نیت اختیار کنند

---

۱ م۔ ورقا ورقا ۲ م۔ مقامات ۳ م۔ حال ۴ د۔ است

عجب ایں است کہ حکم برخلاف آن نمایند چنانچہ از سعد اللہ خان ویا از داراشکوہ منقول است کہ مکتوباتِ قدسی آیات حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مطالعہ نمودہ بسیار محظوظ گشتہ برزبان آورد کہ بندگی شیخ احمد منشیٔ بے نظیر گذشتہ اند. بلی ہر کسی کہ باندازہ دریافت خویش سخن کردہ است۔ كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ۔

امّا منصفانِ صاحبِ حال وعارفانِ عالی مقال از مطالعہ کلام ایں دو بزرگوار پُر کمال اعنی جناب امام ربانی مجدد الف الثانی وامام صفاکیشان حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما، قال را دلیل حال، حال را مزینِ قال انتخاب خواہند نمود۔

روزی ایں راقم سیاہ کار در محفل یکی از امرای روزگار کہ از مخلصان خاصی است بہ تقریبی رفتہ بود کہ در آں جا درس فصوص بہ متانت درمیان بودہ، چوں طبیعت خو پذیرِ کلام شیخین مذکورین گردیدہ، ہیچ حلاوت از آں درس بہ مذاق نہ نشستہ باوجودیکہ شیخ برہان معتقدانِ ایں طائفہ علیہ می دانستہ وحجۃ متاخران ایشاں می انگاشتند۔ امّا ایں جا معاملہ بہ نوعِ دیگر است ؎

جلوۂ غیر ندید آئینہ حیرت ما — عالمی را بہ خیال تو تماشا کردیم

چوں سخن در علوّ حال وسمو قال حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بسیار شدہ می خواہد کہ عبارت از مکتوب عربی کہ بنام پیرزادۂ خود خواجہ محمد عبد اللہ المعروف بہ خواجہ خرد نوشتہ اند، وآں مکتوب ہشتاد وپنجم است از جلد اوّل مذکور نماید ومکتوب مشتمل بر دوازدہ ورق است۔ امّا بہ نقل یک ورقی از آں صحیفۂ شریفہ دریں جا اکتفا می رود کہ ازیں جا پی بہ علو حال وسمو قال آنحضرت برند:

فتح۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم الحمد للہ وسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ خصوصًا علیٰ سید الورٰی امام التقی محمد المصطفیٰ صاحبِ قاب قوسین او ادنیٰ (۵۹) وعلیٰ آلہٖ شموس الدجیٰ وصحبہٖ نجوم الھدیٰ اما بعد فھذا فقرات ترشحت من نسمات التنزیہات وروضات تنسمت من نفحات التقدیسات لوائح احدیۃ برزت من لمعات الفتوحات و سوانح قدسیہ بدت من رشحات العطیات الھامات فیھا للعقل العلیل مداواۃ وانعامات للروح۔ منھا روح وحیٰوۃ کلمات واقیہ

فی حل المشکلات وھدیۃ محقرۃ من بضاعۃ مزجاۃ مرسلۃ الی المخدوم المکرم جامع الکمالات المتبختر فی جلباب الشوق والوجد واللذات مورد الجذبات ومھبط الانعامات الفائض الحجج حجج المعقولات الخائض فی دقائق التصوّف والالھیات وانہ قد کان ارسل الینا رسالۃ شریفۃ جلیلۃ متضمنۃ لمعارف علیۃ واسولۃ غریبۃ ولم یکن عندی ماکان فیھا بمثلھا فکیف ما احسن منھا قد ورد فَحَیُّوا باحسن منھا اَوْرُدُّوْھَا وذلک لقصور فھمی وقلۃ ادراکی خصوصًا عن الاسرار الٰھیۃ التی زلت فی بوادیھا الاقدام وضلت فی مبادیھا الافھام ولذا کنت اصرف عنان العنایۃ من ان اکتب فی مقابلتھا شیئًا صریحًا او بالکنایۃ حتی مضت سنۃ علی ھذا النمط ولم یظھر منا جواب قط الی ان جاءت مکاتبۃ مکررۃ من المخدوم المکرم ان اکتب فی جوابہ ما تعلم فاضطررت الی اخذ القلم واستعنت من انوار القدم نشرعت فیہ بمقتضای مالا یدرک کلہ لا یترک کلہ وللہ الامر جلہ ومنہ عقدہ وحلہ۔

فاقول لما تاملت فی تلک الرسالۃ وجدت بعض مسائلھا متعلقۃ بالطبیعی وبعضھا بالریاض وبعضھا بالتصوف والامی ورایت الاشتغال بدقائق الطبیعی والریاضی تضییعا للوقت الاعز الاشرف واشتغال بمالا یعنیہ فی الدنیا والآخرۃ بل کادان یورث کثرۃ الممارسۃ بھذہ العلوم وھنا فی العقائد الدینیۃ قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وعلی آلہ وسلم علامۃ اعراضہ تعالی عن العبد اشتغالہ بما لا یعنیہ ولو کان لنفس کمال معتلہ بہ مربوطا بھذین العلمین لما اھلمہ صاحب الشرع ولما اعرض عند السلف بل کانوا یرغبون فی تحصیلہ ویحثون علی تعلیمہ ولیس فلیس وما یتعلق بالتصوف فمنہ ما یتعلق بشرح مسئلۃ وحدۃ الوجود وبیان الاتحاد الذاتی بین الخلق والحق تعالی وتقدس وان ھذہ المسئلۃ (٦٠) قد بینت

تفصیلاً فی کتب الصوفیة الموحدة ونحن بمعزل عنها ومنها ما یتعلق ببعض معارف شیخنا وامامنا وقبلتنا الحبیب الربانی والمجدد للالف الثانی فنحن نتکلم فیه معتصما باللّٰہ العزیز القوی ومتوکلا علیه لا اله الا اللّٰہ ونستغفر اللّٰہ ولا حول ولا قوة الا باللّٰہ۔

قوله وهل ثبت عندهم ان الوجود زاید علی الواجب او عینه وعلی الاول کیف التخلص عن البراهین العقلیه التی تدل علی عینیة ولا یحتاج لکثرة شهرتها الی الذکر هنا وهی قطیعة علی ما رغم المخالف انتهیٰ۔

اقول ههنا شق ثالث و هو انه سبحانه تعالیٰ ثابت بنفسه لا بالوجود فیکون ذاته العلی کافیا تحققه غیر محتاج الی الوجود ولا یکون للوجود ثمة مدخل عینا کان او زائدا علی ما سیجی تحقیقه ان شاء اللّٰہ تعالیٰ۔

انتهیٰ الورق من الصحیفه الشریفه۔ ومن اراد الاطلاع علی تفصیل الکلام والتنبیه علی المرام فلیرجع الی ذالك المکتوب الذی تحیر فی تفهم مطالبه العالیة فحول العلماء وتنور من مطالعة الکبائر و العرفاء، قلوب العاشقین منفرحیة بجمال عبارات وصدور المشتاقین مبتهجة بکمال اشاراته۔ ومکاتیب دیگر به بلاغت تمام در زبان فصیحه عربی بسیار اند که اطوار علماء از مبادی هر کدام آنها پیداست و اسرار صوفیهٔ کبراء از مقدمات آنها هویدا۔

باید دانست که حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی حضرتِ ایشاں را از صغر سن می فرمودند که ایں فرزند ما محمدی المشرب است و به محبوب ذاتی سرافراز، چنانچه در مکتوبی که بیان استعداد هر سه مخدوم زاده نوشته اند تحریر فرموده:

فتح۔ از فرزندان محمد معصوم چه نویسد که او بالذات قابلِ ایں دولت است، یعنی ولایت محمدی علی صاحبها الصلوٰة والسلام و نیز می فرمودند که اقتباس محمد معصوم نسبت های ما را یوماً فیوماً بل آناً فاناً به صاحب شرح وقایه می نماید که در خطبهٔ کتاب خود آورده التفها جدی الوقایه سبقاً سبقاً وکتب اجراء فی میدان حفظها طلقاً طلقاً حتی اتفقن اتمام تالیفه مع انجام[1] حفظی۔

---

[1] م۔ اتمام

حضرتِ وحدت قدس سرہ اشارت بہ ہمیں معاملات می نماید جای کہ می فرماید ے (مثنوی)

مجدد (٦١) بہ توصیفِ او لب کشاد — بفرمود کہ ای پورِ عرفان نژاد
زعرفان نوشتم ورق در ورق — ہمہ خواندی از من سبق در سبق
تو یک نقطہ زیں لوح نہ گذاشتی — ہر آنچہ نہادم تو برداشتی
تو آخر چو من قطب دوران شوی — زمن ایں بشارت بیاد آوری

و نیز حضرتِ ایشان در سنہ چہاردہ سالگی بودند کہ بہ عرض حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسانیدہ بودند کہ من خود نوری می یابم کہ تمام عالم ازاں نور منور است چوں آفتاب اکثر آن نور فرد بردہ عالم ظلمات است۔

حضرت مجدد الف ثانی بشارت قطبیت بہ ایشان عنایت فرمود و بہ زبان الہام ترجمان آوردند کہ ایں سخن از من یاد دار و تفصیل ایں مقدمہ در مکتوبی کہ نقل بشارت قیومیت و اصالت و محبوبیتِ ذاتی و کمال انفعالی از جناب مجددی در بارۂ خود نمودہ اند مندرج گشتہ در ہمیں مفتاح مذکور خواہد شد، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

و نیز در ہنگام خُرد سالگی حضرتِ ایشان یک مرتبہ در رکاب حضرتِ مجدد الف ثانی بہ دارالاولیاء حضرتِ دہلی تشریف آوردہ بودند و موسم گرما بہ کمال بودہ کہ سنگِ فرش مسجد فیروز آبادی از تابۂ آہنی حرارت داشتہ و حضرتِ ایشاں در حجرۂ مقدسہ کہ منزل حضرتِ والد بزرگوارِ ایشاں بود در آمدہ و بر عریش خاص استراحت نمودند، بہ ناگاہ تشریف مجدد در آں حجرہ بہ قصدِ استراحت از بیرون اتفاق می یابد و روز قریب بہ نصف رسیدہ بود، خادم خواست کہ حضرتِ ایشاں را بیدار بہ کند بہ زجر تمام منع آں خادم فرمودند و خود بیرون حجرۂ[1] نشستند و فرمودند کہ دوستی از دوستانِ حق سبحانہ تعالیٰ در استراحت است ازاں دیدم[2] کہ مبادا موجب ملال گردم ازاں خود را زود بیرون کردم تا حضرتِ ایشاں بطور خود بیدار گشتند و آداب بجا آوردند، آں زماں حضرت مجدد الف الثانی در آرام شدند۔ مصراع

قدر زر زرگر شناسد قدرِ جوہر جوہری

خوش گفت ے

پدر نور و پسر نور است مشہور — ازیں جا فہم کن نوراً علیٰ نور

---

[1] د۔ مسجد [2] م۔ لرزیدم

بالجمله قال را تحصیل و حال را کمال گویا توامین ساخته (۶۲) مجمع البحرین گردیدند زبانی[1] شیخِ خود آن صاحبِ ذو حال و قال شدند۔

اما باید دانست که تحصیل علوم ظاهره اگرچه از مواضع مختلفه نموده اند کما مرّ اما علوم و معارف باطنیه را از ابتداءِ کار تا نهایتِ اسرار غیر از جنابِ والدِ بزرگوار و مرشد عالی مقدارِ خویش از دیگری رجوع نه فرموده اند، هرچه یافته اند از خانهٔ پدرِ خود یافته اند و هرچه دیده اند در آں جا دیده اند و آنچه شنیده اند هم از آں جا شنیده اند۔

و هم از علوم ظاهره هم کتبِ بسیار که در فضلای کبار اعتبارِ تمام دارند در خدمت والدِ شریفِ خود گذرانیده اند، اما شرحِ مواقف را حضرت مجدد الف الثانی رضی الله تعالی عنه خود زباں داده اند، در حالیکه نوشته اند:

فتح - دریں ایام فرزندی محمد معصوم شرح مواقف را تمام کرده در اثنای سبق او قباحتهای ایں بے خرداں به وضوح آمد و فائده ها بر آں مرتب شد۔ الحمد لله الذی هدانا لهذا وما کنا لنهتدی لولا ان هدانا الله، لقد جاءت رسل ربنا بالحق۔

بارے[2] در بعضی اسفار حضرت مجدد الف الثانی که حضرتِ ایشاں رضی الله تعالی عنه به موجب امر و ارشاد در خانهٔ فیض کاشانه مانده اند اظهارِ احوالِ بلند خویش که فرا فورِ فهم هر عالم ذی فنون نیست[3] و مستظهر هر صوفی بی سر و برگ نه ـــ

ریاض آشنائی را به[4] و برگ دگر باید نه هر سرو چمن لیلاست نی هر بید مجنونی[5]

بزبان قلم معروض داشته مشتمل بر هفت عریضه است هر عریضه بحری است از بحار معارف که لالی آبدار از اسرارِ ولایت ثلاثه در ساحل پیدا و فرائد بے بهای کمالات نبوت از امواج آں هویدا۔ در عنوان جلد اول مندرج گردیده اند، می خواهم که از طریقِ سعادت دریں مفتاح اهل السعادت که مقاماتِ معصومی است، مندرج گردانم، بعد ازاں به ذکر بشارات دیگر پردازم اِن شاء الله تعالیٰ، همگین گوش باش و به شنو،

---

[1] م- و ثانی شیخ خود اند و قال شدند... [2] م- یارمن [3] م- نیت
[4] م- سر [5] م- نی هر بید مخفونی

عریضۂ اولیٰ :

فتح ۔ عرضداشتِ بندۂ کمترین محمد معصوم بذروۂ عرض خاک نشینان آستانۂ علیامی رساند احوال و اوضاع خدمہ ایں حدود مستوجب حمد است (٦٣) سرفراز نامۂ عالی کہ بہ مصحوب میرزیخان مرسل بود و دراں ایں عاصی مہجور ناقابل دور از کار را بانواع عنایات سربلند ساختہ بودند شرف از ورود آں یافت ؎

من کہ باشم کہ برآں خاطر عاطر گذرم — لطفہا می کنی اے خاکِ درت تاج سرم

قبلہ گاہا از احسانہای او تعالیٰ چہ تواں نوشت و بہ کدام جوارح مکافات شکر او سبحانہ تواں بجاآورد عبادتی کہ بایں طرف منسوب بود البتہ قاصر است و بعیت و نقصان متسم۔ اللّٰھم لا احصی ثناءً علیک انت کما اثنیت علیٰ نفسک ۔

مکتوبات و معارفِ شریفۂ جدیدہ را اخوی خواجہ محمد ہاشم از آگرہ فرستادند علو درجۂ آں نہ بآں مشابہ الیست کہ فراخورِ فہم ہر بے سرانجامی باشد و آنچہ اندراج یافتہ کہ افراد عالم ہمگی ظلال اسماء و صفاتِ واجبی است عز شانہ، پس ہمہ اعراض بودند کہ جوہری درمیان آنہا کائن نباشد تا قیام آنہا باآں جوہر بود، پس از ذاتِ اقدس ایشاں را جز حرماں نصیب نبود و نصیب شان غیر از صفات نباشد مگر یک ذات عارف الخ شبی در نماز تراویح در مراقبہ مطالعہ ایں معنیٰ افتاد، دیدکہ اعراضی کہ ذات ایں کس بودند باصلِ خود عود کردند و ہیچ نامی و نشانی ازاں نماند و بہ تمام مضمحل و محو و متلاشی در اصل خود گشت، ہرچند می رود ہمہ در اصل خود می رود ہمہ در اصل خود می رود و در اصولِ اصول الی ماشاء اللہ تعالیٰ و مشہود گشت کہ تا ہرجا کہ می روی ہمہ در وجوہ و اعتبارات می روی کہ اصلِ اصول اند و ازیں اصول و اصولِ اصول بہ ذات مجرد رسیدن محال است اصول ہمہ انقطاع می پذیرد و ذات عز شانہ' ماوراء ماوراست چہ اطلاعِ اصل در آنحضرت جل سلطانہ' ساقط است آخر الامر معاملہ بہ یاس رسید و بہ یقین یقین معلوم شد کہ ہرگاہ اصل تو صفات و اعتبارات باشد نہایت سعی آں خواہد بود (٦٤) کہ خود را در اصولِ خود مضمحل و متلاشی سازی و بعد از اضمحلال در اصل از اصل گزشتن معنی ندارد امری دیگر باید کہ نصیبی از حضرتِ ذات فراگیر جل سلطانہ' دراں وقت بہ خاطر

رسید که شیخ محی الدین ابن العربی قدس سرهٗ خوش می فرماید وما بعد هذا الا العدم المحض، یعنی نیست بعد از فنا و اضمحلال در اصول، مگر عدم محض چه اصول را در آنحضرت راہے نیست غیر از انقطاع وذاتِ مجرد ماوراء الوراء ست تا ایں را ذات عطا نه فرمایند به ذات تعالیٰ رسیدن محال است وآنچه حضرتِ ایشان نوشته اند که ایں قسم بزرگ در یک عصر متعدد نمی شود علاوه یاس مذکور رشد وآں قدر غم وغصّه روی داد که چه نویسد دراں یاس گاہے به خاطر می رسد که تابع کامل را از جمیع کمالات متبوع نصیب ست، پس عدم تعدد به کدام اعتبار خواهد بود آیا فرق اصالت وتبعیت باشد امّا ایں قسم خواطر مسکّن آں اضطراب نمی شد محرمی نبود که بادی درد دل تواں درمیان آورد، آخر الامر بر وفق کریمه حتی اذا استائیس الرسل وظنوا انھم قد کذبوا جاءھم نصرنا۔

برآخر مکتوب ہشتادم از مکاتیب جلد ثالث که نامزد ایں فقیر گشته اطلاع دادند ہرچند مکرر برآں مکتوب گذشته بود امّا گویا ایں سرّ اطلاع دادن مصلحت نبود که چشم پوشیده ازیں حرف می گذشتم الحال بتوجه شریف اُمیدوار ست که ازیں معما دری به کشاید، چوں درعین نوشتن برایں امر اطلاع یافت به تفصیل در خود مطالعه نتوانست نمود ان شاء اللہ تعالیٰ بتوجه آنحضرت بهره ور گردد، او العبودیة۔

عریضهٔ ثانیه نیز به پیرو والدِ بزرگوارِ خویش نوشته اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ :

فتح ۔ عرضداشت کمترین بندہا محمد معصوم ذره وار به موقف عرض باریافتگان عتبه علیه می رساند احوال دُعاگویان ایں حدود به یمن توجہات علیه مستوجب حمد است غیر از آلام فرقت و مهاجرت اندوهی واقع نیست ؎

خیالِ وصل تو تا حال زنده می دارد — وگرنه با غمِ هجراں حیات معنیٰ چه

سرفراز نامه های گرامیه[1] بامعارف و اسرار سامیه پے در پے می رسند ومعامله را از حضیض باوج می برند، مکتوبی که متضمن تجلیات ثلاثه است دریں آواں رسید (٦٥) بقدر استعدادِ خود اناں بهره ور گردید وحظی فراگرفت وبعد ازاں مکتوبی که مشتمل بر معارفِ نورِ صرف

[1] مکتوباتِ معصومیه ۱/۲/۵۸ میں "نامه های گرامایه گرامیه" ہے۔

ذاتی ست شرفِ ایراد یافت درحین مطالعۂ آں شعوری از نورِ صرف یافتہ بود بلکہ فنای و بقای بآں نیز فہمیدہ و تا مدتی دراں استغراق داشتہ، ہرچند در وقتِ کتابت آں نسبت مستور است تا وجہش چہ باشد حضرت سلامت از عنایاتِ او تعالیٰ چہ نویسد و از احسانہای او سبحانہ چساں بیان نماید کشاں کشاں می برند، ہرچند نداند کہ کجا می برند و کجا می رسانند اما تلذّذات و کیفیات کہ دریں میاں روی می دہند بیان آں نمی تواند کرد ذوقی است نہ بیانی ؎

من نہ باختیارِ خود می روم از قفای او
آں دو کمندِ عنبریں می بردم کشاں کشاں

حضرتِ حق سبحانہٗ علم و تمیز کامل بتوجہ عالی عطا فرماید رب زدنی علماً۔ قبل ازیں بہ مصحوب قاصدی واقعہ نوشتہ فرستادہ است اگر بہ صحت و سقم آں ممتاز شود کمال بندہ پروری ست والعبودیۃ۔

عریضۂ ثالثہ۔ نیز بہ جناب پیر بزرگوارِ خود نوشتہ اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما۔

فتح۔ عرضداشت احقر الخدمۃ محمد معصوم بہ ذروۂ عرض آستان بوساں می رساند ازاں روزی کہ از شرفِ سعادت حضور مہجور گشتہ است خبری از خادمان آں درگاہ بایں شکستہ بال نرسیدہ بسی نگران است احوال خادمان ایں جای مستوجب حمد است و اوقات را بہ جمعیت بسر می برند حضرتِ سلامت امشب کہ شب شنبہ بیست و ششم ربیع الثانی است میاں شیخ مزمل ازیں دار رحلت نمودند خوب رفتند در وقتِ دفن کلاہِ تبرکیِ آں حضرت را کہ پیشِ بندہ بود ورای کلاہی کہ آنحضرت بندہ را بہ تخصیص عنایت فرمودہ بودند بر سر ایشاں پوشانیدیم بہ مجرد پوشانیدن یا بعد از لمحہ دید کہ نسبتِ خاصہ علیہ آنحضرت در ایشان جلوہ گر گشت و تمامی ایں عزیز را در برگرفت بعد ازاں تمام مقبرہ را نسبتش فرو گرفتہ بلکہ تمامی آں گرد و نواحی را از نور مالا مال ساخت، من قبل قبل بلا علّۃ۔

عریضۂ رابعہ۔ نیز بہ پیر و والدِ بزرگوار خود نوشتہ اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما

فتح۔ عرضداشت نیازمند درگاہ والا محمد معصوم بہ عرض اقدس می رساند (٦٦) احوال ایں شکستہ بال بہ یمن توجہ آں کعبۂ امانی و آمال بر وجہ استقامت است و ہیچ گونہ در عزیمت امور فتور راہ نیافتہ امید می دارد کہ بہ طفیلِ نظرِ عنایت آنحضرت در چند نفس عاریتی کہ ماندہ نیز

فتور راہ نیابد۔

ثانیاً معروض می دارد کہ فقیر تا مدتہا مقبوض و مغموم می بود آخر الامر بتوجہ عالی بسطی عظیم روی داد و دراں بسط مقامِ عالی بس شگرف نمودار شد دراں وقت چناں معلوم شد کہ ایں مقام فوق جمیع مقامات ظلال است و مقام اصل الاصل ست کہ شائبہ ظلیت باں راہ نیافتہ است خود را بہ تمام داخل آں مقام یافت و سرِ خود را داخلِ مرکز آں مقام دید و باقی خود را تہ آں مرکز محاذی باں و بعضی چیزہای دیگر ہمدراں وقت مشہود بود اگر در حضور می بود محتمل کہ بہ عرض می رساند۔

عریضۂ خامسہ۔ نیز بہ پیر و والدِ بزرگوارِ خویش نوشتہ اند۔ رضی اللہ تعالی عنہما

فتح ۔ عرضداشت بندۂ کمترین محمد معصوم بہ ذرۂ عرض خاک نشینان درگاہ عرش اشتباہ می رساند کہ سرفراز نامۂ گرامی کہ از سرای ہو دل مرسل بود رسید، جانہای افسردہ را سرور کامل بخشید و دلہای مُردہ را حیاتِ جاودانی از سرِ نو ارزانی فرمود، الحمد للہ سبحانہ کہ متعلقانِ این جای ازاں مہلکہ بعافیت ماندند، سفری کہ مولانا محمد صدیق اختیار کردہ بودند اوائل ہم در نظر فقیر چندانی زیبائی نمود ؎

با پری روی اگر در خانۂ باشد کسی میلِ بیروں گر کند دیوانۂ باشد کسی

از استعداد و بلند ہمتی مولانا ایں عزم عجب نمود بایستی کہ امری کہ پیش گرفتہ بودند بانصرام رسانیدہ متوجہ امرِ دیگر می گشتند۔

ثانیاً احوالِ شکستہ خود را بہ عرض می رساند حضرت سلامت این فقیر را ازاں باز کہ بہ عالم فرود آوردہ اند نشاں آں نسبت را کہ در وقتِ عروج باں مشرف ساختہ بودند میانہ می یابد کہ از یمین و یسار بیگانہ ایست، یمین و یسار ازیں نسبت قلیل النصیب اند بلکہ ہیچ مناسبتے ندارند ایں نسبت مخصوص بہ سابقان است اصحاب یمین در رنگ اصحابِ یسار ازیں کمال چہ دریابند و اربابِ ظلال در رنگ عوام مومنان ازیں معاچہ فراگیرند، محبتِ ذاتیہ کہ در آنجا ایلام محبوب ازدیادِ محبت بخش است نسبت بانعام او اینجا (٦٧) متحقق می گردد و چوں بہ ذوق و وجدان خود رجوع می کند بے تکلف می یابد کہ حظی و حلاوتی بلکہ ازدیادِ محبت کہ در وقتِ ایلام محبوب است در ہنگامِ انعام او نیست تواں گفت کہ تصورِ ایلام محبوب فرحی و سروری می بخشد کہ در نفسِ انعام آں فرح و سرور ثابت نیست چہ در محبت ذاتیہ

هر چند فرح و سرور از شائبۂ نفسانیہ منزہ و مبرا باشد اتمیت و اکملیت پیدا می کند عالم را بہ تمامہ اعراض می یابد کہ بوی از جوہریت نہ یافتہ است و قیام بذاتہ در حقِ آں ثابت نیست قیوم جمیع اشیاء اوست سبحانہ مشارٌ الیہ بلفظ انا بلکہ مشارٌ الیہ بہ جمیع اشارات ہم اوست تعالیٰ چہ ممکن را ذات نیست و اشارت بعرض عین اشارت بہ قیوم اوست ممکنات را اشباح بیش نمی داند و زیادہ از ارادات خارجی در آنہا تصور نمی نماید قدرت کاملہ او تعالیٰ را باید ملاحظہ نمود کہ ایں ارائت را کہ محض در مرتبۂ حس و وہم است بر نہجی ثبات و استقرار دادہ است کہ از زوال مصؤن و محفوظ است و معاملۂ ابدی بایں مربوط و قیام اعراض را بر نہج می یابد کہ از شائبہ حالیت و محلیت پاک و مبراست بیش ازیں نیست کہ ثبوت و تقرر اشیا باوست تعالیٰ۔

چوں قلم را در میان احوال می گیرد آں قدر لرزش می شود کہ مدرکہ از ضبط و برداشتِ آں عاجز می شود لاجرم اقتصار بر قلیل می نماید و باقی را موقوف بر وقتِ دیگر می دارد والعبودیۃ۔

عریضۂ سادسہ۔ نیز بہ پیر بزرگوار و والدِ خود نوشتہ اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما:

فتح۔ عرضداشت مہجور ملازمت عالی محمد معصوم بذروۂ عاکفان آستانۂ عالی شان می رساند حسن و جمال کہ متوہم می شد چوں عاریتی و امانتی بود باہل امانت منصرف گشت و غیر از شر و نقص ہیچ چیز باقی نماند۔ حضرت سلامت در اثنای ایں تحریر حالتی روی داد، دید کہ آں عدم کہ غیر وی ہیچ چیز ظاہر نبود رو باستتار آورد و آں کمالات کہ باصلِ خود رجوع کردہ بود جلوہ گر شدن گرفت دریں اثناء غیبتی روی داد می بیند از بس کہ طعام پُر خوردہ است در طبیعت برہم زدگی پیدا شدہ است وقتُ بہ شدت روی دادہ (۶۸) می یابد کہ از ہر رگ و پوست حتی کہ از رگ ناخنہا ہم مادہ می کشند و می برآرند چوں بافاقت آمد دید کہ عدم را بہ تمامہ برآوردہ اند و غیر ازاں کمالات کہ باصلِ خود رجوع کردہ بود چیزی دیگر ظاہر نیست خود را بہ غایت نورانی و لطیف یافت بعد ازاں دید کہ آں کمالات کہ بآں بقا بخشیدہ اند باصلِ خود رجوع کردن گرفتند و باصل الاصل ملحق گشتند و ظہور دراں حضرت بطریق اصالت و حقیقت پیدا کردہ اتصالِ بے کیف حاصل نمودند، این زمان انا کہ از عدم بہ تمام کشیدہ بآں کمالات ملحق شدہ بود آنجا اطلاق یافت و نسبت ظاہر بامظہر چوں نسبت عالم خلق با عالم امر یافت حقیقت کمالات انفعالی آں جا ظاہر می شود و بعضی امور دیگر نیز ایں جا

معلوم بود نتوانست نوشت ان شاء اللہ تعالیٰ چوں بدولتِ حضور مشرف گردد بعرض رساند۔

عریضۂ سابعہ۔ نیز بہ پیر و والدِ بزرگوارِ خویش رضی اللہ تعالیٰ عنہما نوشتہ اند:

فتح۔ عرضداشت کمترین بندہا محمد معصوم بذروۂ عرض باریافتگان آستانہ علیا می رساند کہ احوال و اوضاع خدمۂ ایں حدود مستوجب حمداست ہموارہ ترصد استماع اخبار فرخندہ آثار سلامتی خدمہ عتبہ علیہ دامن گیرست اشتیاق دریافت دولتِ حضور چہ شرح دہد و سوز و گداز جدائی راچساں وانماید؎

درد و غم خوں شد آخر چند جوشم
می اندر آبگینہ چند نوشم

قبلگاہا! عجب کار و بارست وطرفہ غنج و دلال در عین آرام حرمان ست و در نفس وصل ہجراں می یابد نمی یابد و نمی داند کہ چہ می یابد و چہ نمی یابد تضاد در تضاد ست و تناقض در تناقض آرای میدہند و لذتی می بخشند کہ ہزاراں لذت و آرامہا در جنب آں بجوی نخرند و در عوضِ آں بہ پشیزی نگیرند۔ مصراع

آنجا کہ باشد نقل و می بیکاری است ایں کارہا

اگر عمرہا در شکر آں صرف نماید ہیچ نکردہ باشد و اگر عہدہا در طلب آں بگذراند بے سابقۂ فضلِ الٰہی ہیچ حاصل ننمودہ مع ذلک حرمان ہمہ وقت دامن گیراست و دُوری و مہجوری ہموارہ دستگیر؎ (٦٩)

نہ حسنش غایتی دارد نہ سعدی راسخن پایاں
بمیرد تشنہ مستسقی و دریا ہمچناں باقی

چہ مطلوب در غایت تنزہ و رفعت و طالب در نہایت پستی و منقصت نہ ایں را با وی شرکتی و نہ او را با ایں نسبتی ایں از ادراک آں عاجز و آنچہ از و مدرک شود قاصر، فلما لم یوجد بینھما نسبۃ ولو بالوجہ و شرکۃ ولو بالاسم فلا جرم یکون العجز عن درک ادراکہ ادراکا والجھل عن کنہ معرفۃ۔ و چوں ایں معنی را بہ ذوق و وجدانِ خود دریافتہ و بہ تبعتِ نظر فہمیدہ نہ از ادی تکلف و تصنع بنابر آں جراءت و گستاخی نمود چہ تواں کرد کہ علو ہمت مطلبی را می خواہد کہ دستِ ادراک از دامن آں کوتاہ ست زیرا کہ ہرچہ از وصل حاصل شود نہ اوست بلکہ شبہ و مثال او و گرفتاری ظل گرفتاری بغیرست اگرچہ نمودار اصل است اما بے شائبہ ظلیت نخواہد بود و گرفتار آں اصل را نقطۂ ظلیت کوہِ عظیم ست لہذا از مشاہدات

او تافتہ متوجہ احدیتِ صرف ست اِنِّیْ وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِیْفًا وَّمَآ اَنَا مِنَ الْمُشْرِكِیْنَ۔

عرائضِ سبع بانجام رسیدند و کیسۂ اوراق ازیں جواہر شاد کام گردیدند۔

الحال بہ موجب ایجاز و عدۂ حسنہ صفحات اوراق را از گنجینہ بشاراتِ صحیحہ کہ نقد اوّل بار از کائنات مالامال نمایم و اجناس مختلفہ عالیہ را کہ از اشارات صریحہ مجددی در دفاتر معصومی مخزون گشتہ بالوانِ آنحضرت محبوبی و احمر خلیلی و اصفر کلیمی رنگ ریزی ابواب علیہ ارسال فرمایم ؂

زفہم مستمع ایں حرف دور است
سخن بیرنگ شد رنگی ضرور است

محبوبیتِ ذاتی حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ازیں نقل معتمد بر ہر عارف صمد ہویدا می گردد کہ حضرت مجدد الف الثانی امام ربانی برای نکاح حضرت ایشان قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس از حضرت صمدیت جلتہ عظمتہ ماذون نمی کشید و ہر چند توجہ برایں سری گماشتند کہ حل ایں معما فرمایند ہیچ معلوم (۷۰) نمی گردید، تا آں کہ مدتِ مدید بریں ماجرا گذشت ما از اتفاق روزی حضرت امام ربانی مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ برای قضاء حاجتِ انسانی بہ بیت الخلا در آمدند دریں جا بہ روایت والدین کریمین ایں راقم سیاہ کار، چند دانہ برنج افتاد بہ نظر انور در آمدند بہ روایتی کہ معرفت دستگاہی محمد ہاشم کشمی قدس سرہ در زبدۃ المقامات آوردہ اند برجای برنج گندم مذکور فرمودند بالجملہ ازیں نمی گذرد کہ ازیں ہر دو غلہ شریفہ یکی را مشاہدہ فرمودہ کہ درآں مقام کثیف افتادہ است، بلا توقف و اہمال آں دانہ ہا را در دستِ شریف گرفتہ بیرون مستراح شدہ از چند آب شستہ پاکیزہ ساختہ تناول فرمودند ہماں روز سعادت اندوز ملہم شدند کہ چوں رعایت آداب غلہ ما ایں قدر از تو بہ ظہور پیوستہ ما ہم اذن با نکاح فرزند تو محمد معصوم دادیم ایشاں بہ عرض والای رب بالای رسانید ندا الٰہی مولائی در توقف ایں امر اخیر تا حال چہ حکمت باشد، معلوم کردند و ندا در دادند کہ ہیچ کس نمی خواہد کہ محبوبِ خود بہ دیگری بہ دہد فافہم ولا تکن من القاصرین ازیں جا علو قدر و رفعت شانِ حضرتِ ایشان دریاب و سراز پا نہ شناختہ بہ نظارۂ محبوبیت آں قبلہ صفا کیشان بہ شتاب و امتزاج ایں نشاۓ[1] صباحت باآں ملاحت ہمگی چشم گشتہ تماشا کن و اجتماع اسرار خلت با جلوت محبوبیت آں مذکوری کہ حالا مرقوم می گردد ہمگی گوش گشتہ استماع نما و آں چناں

---

[1] م - امتزاج نشاۃ

است کہ بعد حصولِ اجازتِ امرِ خیر حضرتِ ایشاں کہ متمنای آنحضرت مجدد الف الثانی بودہ اجازت تزدیج[1] و تلاش کہ معمول و مروج است نہ شد بلکہ معلوم کردند کہ ماخوذ سرانجام ایں امرِ طراوت شرمی نمایم کہ کارِ خلیلاں راست می آید، تا آں کہ حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ باوجودی کہ از قبیلہ داری ہا پیغام نسبت از ہر طرف درمیان بود جواب دادہ بہ طور او تعالیٰ گذاشتہ نشستند ، چندی بریں الہام عالی مقام نہ گذشتہ بود کہ شیخ محمد طاہر لاہوری (۱۷) کہ از اعاظم خلفاء جناب امام ربانی مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ اند و از اجلۂ علمای مصر خویش بہ قصد پیر بزرگوار خود بہ حضرتِ سرہند رسیدند، دریں ضمن مذکور نسبت حضرتِ ایشاں درمیاں نہادند کہ " درخانۂ سیّد اسعد[2] واقف اسرار قرآن میر صفر احمد ولد میر رمضان صبیہ ایست کہ ولیۂ یگانہ است و رضیۂ زمانہ آفتاب ست آما در برُجِ عصمت پوشیدہ و ماہتاب ست در حجرۂ عفت آرمیدہ حوری ست کہ از بہشت رسیدہ و نوری ست بہ سرسر ہند دمیدہ دولت[3] است از خزائن صادقین[4] و عورت است ثانیہ و کانت من القانتین - اگر بہ پیوند حضرتِ مخدوم زادہ اعنی جناب سامی حضرتِ ایشاں قبول اُفتد بسیار جامہ زیب قامتِ دلربائی ایشاں ست و اگر بہ لطافت تکمہ فرجیں آنحضرت تمکین فرمایند بسیار شائستہ پیراہن باشکیب ایشاں ست" ؎

دُرّر نژاد تاج وراں   شائستہ بخت بختیاراں

القصہ معروضۂ شیخ مذکور کہ دلالگی اقتران دو نور نمودہ بودند بہ شرف قبول جناب امامِ ربّانی مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ موجب الہام رحمانی افتاد و جناب میر صفر احمد کہ والدِ شریف ایشاں میر رمضان بودہ اند قدس سرہما از روم تشریف آوردہ بہ دار السلطنت لاہور کہ قطب البلاد است سکونت اختیار فرمودند۔ درآں مرتبہ کہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ رخصتِ ارشاد اجازت تعلیم طریقہ مر سالکان نیک نہاد را از پیر بزرگوارِ خویش یافتہ اوّل بہ لاہور تشریف بردہ بودند و جمع کثیر از علماء و صلحاء آں دیار و امرای ذوالاعتبار و فقرای اولی الابصار سعادتِ خود دانستہ چنگ بہ دامنِ دولتِ آنحضرتِ والا منزلت زدہ بودند، داخل طریقۂ علیہ نقشبندیہ بہ یدِ ایشاں کہ نائب مناب یداللہ است (۲۷) سبحانہ گردیدہ و میر صفر احمد مذکور و برادرِ ایشاں میر مظفر حسین نیز درہماں شہر از مریدانِ صادق الاعتقاد و فدویان بلند استعداد شدہ از مقبولان خاص

---

[1] م۔ تجویز [2] م۔ سند [3] م۔ دولیست [4] م۔ صارفین

حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ گردیدند، بعد ازاں کہ خبرِ وفات پیر بزرگوار بہ سمع مبارک حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیدہ زود مراجعت فرمودہ برای زیارت تربت شریف و عزای مخدوم زادہ ہای عالی مقدار بہ حضرت دہلی رسیدند، در اسنادِ دیگر کہ جناب امامِ ربانی بہ لاہور تشریف فرمودہ عالمی را گردابِ ضلالت برآوردہ بہ شاہراہِ ہدایت رسانیدند، میر مشارٌ الیہ توجہات فراوان یافتہ از خلفاء عالی مقدار گردیدہ اند۔

القصہ قبول نسبت کہ منتج ثمرات و مثمر برکات بے نہایات بودہ، فرمود بعد چندیں روز تعین عقد نمودہ با آرائش تمام باذن ملک علام حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ خود با جمع کثیر از خویشان و درویشان و فرزندان و نیازمندان و علماء و امراء و فقراء برای ایں امر خیر نیتش تادم صو بل فی یوم البعث و النشور ساری اہل عصیان ست و مستلزم نجات عالمیان و وسیلۂ قبولِ حضرتِ رحمان ست ظل سلطانہ از بلدۂ دار الارشاد حضرتِ سرہند متوجہ دار السلطنت لاہور شدند افواج فرشتہ انوار سرشتہ اہتمام لازم گرفتہ طرد شیاطین از ہر منزل می نمودند حوران بہشتی آئینہ داری محفل خلد مشاکل از نور می فرمودند و جنود الٰہی از مہ تا بماہی بہ نظارہ شادی طوی آں معصوم مطلق قیوم حق از ہر طرف اژدہام نمودند و انواع عطایا از غفران خطایا حضرت وہاب برایا بر خاص و عام فرمودند تمام راہ از کثرت طراوت بہ از ماہ گشتہ و قرصِ خورشید از کمال تہنیت جرعۂ امید گردیدہ ؎

دریا دریا ز عنبر تر — صحرا صحرا ز مشکِ اذفر
از صندل و عود بستہ بستہ[1] — در لب و لعل دستہ دستہ

بہمیں منوال دخول دار السلطنت در احسن ساعات و الطف آنات میسر گشتہ روز بروز تا روزی شادی شبِ برأت و روز عید توام با نوروز باشد گردید و میر مذکور بعد از دریافت صحبتِ حضرتِ مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ (۷۳) بہ دوام آگاہی و حضور موصوف گردیدہ ترک دنیا نمودہ بودند، اما برادرِ ایشاں میر مظفر حسین از امرای عظام والا قدر بودند خدمتِ برادر بزرگِ خود سعادت خود دانستہ بہ تقدیم می رسانیدند مقصود آں کہ مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ کار متوکلاں بہ از کاسباں سر انجام می بخشد و زیادتی ایں کہ ایناں را دوست می دارد وَإِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ نص قاطع است و سخاوتِ بی نظیر و ہمت دلپذیر شامل حال

۱؎ د۔ پشتہ پشتہ

ایشان بود و علی الخصوص در طورِ مقدمۂ جشن کہ نسبت با ہمچو عزیزی[۱] درمیان آید آں قدر کسبِ سعادت از خدمت گذاری بجا آوردہ اند کہ شرح آں بہ تطویل انجامد و کثرتِ اطعمہ بہ مرتبۂ نمودہ اند کہ جای دانہ نزدیک کاوان بہل زعفران پُر از میوہ می انداختند، تمام شب را ازاں شبہا کہ حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ در آں جا تشریف داشتند بہ خدمتِ کثیر السعادت می پرداختند، بالجملہ کتخدائی بہ کمال صفتِ خدائی منعقد گشت ؎

دوران بہ نشاط مجلس آراست ساقی بہ نشست و شیشہ برخاست

آں معصوم برحق باذن کریم مطلق جل سلطانہ آں عفیفۂ روزگار را در عقدِ خود آوردند عجوبۂ زمانہ و انموذج عطیات پروردگار یافتند و بعد از انفراغ ایں امر شریف القدر نیز جناب امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مدتی در لاہور تشریف داشتند بہ دستورِ خدمتِ میر موصوف از اصنافِ اطعمۂ متلونہ و اشربۂ عالیہ و البسۂ مزینہ ملازم بودند و در آں لیالی گرما[۳] با و فرش فراشی از یک دست در نصفِ اول شب و در دست ثانی در نصفِ ثانی خود بہ جناب حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ می نمودند و غیری رانمی گذاشتند کہ بہ سعادت ایں خدمت قیام نماید و بہ حضرتِ ایشان در خلوت معروض داشتند کہ ایں دخترِ خود را محض برای خدمت در خدمتِ گرامی مرتبت گذرانیدہ ام و اگر بہ محرمۂ دیگر از منکوحۂ پاکیزہ رغبت طبیعت وَلَوْ فِی الْجُمْلَہ ہم باشد بایں داعی با اخلاص اشارتی فرمایند تا سرانجام[۲] (۴۷) آں کار بلا فتنہ و فساد بہ سرعت تمام نمایم کہ ہیچ کس برآں اطلاع نیابد تا آں کہ رخصتِ حضرت مجدد الف ثانی و حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما و ہم درویشان درمیان آمدہ ہمیں صرافت در خدمت قیام داشتند۔

و بعد رخصت دخترِ خود در خانہ ماتم تمام نشستہ بودند کہ یکایک خبر وفات برادرِ خود میر منظفر حسین رحمہ اللہ تعالیٰ شنیدند و راہ آمدنی دولت بہ سبب جاگیرات آں برادر برآمدہ راہ دولت مفتوح شدہ بود، فرمودند ایں برای ما نہ بودہ بلکہ از برای دختر ما بود[۴] او ہم رفت ایں ہم رفت و حضرتِ ایشان در رکاب والدِ بزرگوار خویش با لوان عنایتِ حضرتِ باری جلت عظمۃ متلون گردیدہ و در ہر کوچ و مقامات مشاہدۂ انعاماتِ او سبحانہ جل شانہ فرمودہ داخل وطن مالوف شدند ؎

۱؎ د- گشت ۲؎ م- و زانجام ۳؎ م- گرماباد ۴؎ د- "بود" ندارد

بدیں آرائش شاہانہ رفتند بہ دولت سوی دولت خانہ رفتند

و بعد ازیں ہنگامہ جشنِ مقبولِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در حیاتِ میر مسطور با قبیلہ بہ لاہور تشریف بردہ اند و خدماتِ فراوان از میر بہ وقوع پیوستہ و میر محرم ہم بہ حضرت سرہند رسیدہ اند اما مشارٌ الیہ موصوف باوصاف شائستہ بودہ اند علم و حلم و ورع و تقویٰ و زہد و توکل بہ مرتبۂ داشتند کہ شرح آں کتاب علیحدہ می طلبید از خوف تطویل کلام دریں جا عنانِ سخن پیچیدیم۔ و وصالِ ایشاں (میر صفر احمد رومی) در حدود سنہ ہزار و سی و ہشت در بلدۂ لاہور اتفاق افتاد و متصل شہر اما خارج بلدہ راہ ملتان مزار شریفِ ایشاں قدس اللہ تعالیٰ سرہ۔

نام این راقم سیاہ کار ہم محض بہ مناسبت نامِ ایشان تیمناً گذاشتہ اند کہ ایشاں والدہ فقیر را جد مادری می شوند رزقنی اللہ سبحانہ من برکاتہ۔

مخفی نماند کہ بشارتی کہ حضرت مجدد الف الثانی بہ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما دادہ اند اکثر من ان یعد و ازید من ان یحصیٰ اند و بعضی از آں ہا در مکاتیبی کہ در مفتاح اول گذشت مذکور شدہ اند در مکتوب دویست و سی و ہشتم کہ بنام مخدوم زادہ حضرت شیخ محمد اشرف قدس سرہ نوشتہ اند (۵۷) مذکور می کند:

فتح۔ بسم اللہ حامداً و مصلیاً روزی حضرت ایشانِ ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ پیش ازاں کہ بہ سفرِ اجمیر روند ہمراہ خلیفۂ عصر در صوبۂ پنجاب بالای آب چناب در ایام تشریق موسم اعتدال خریفی بود دقائقِ اسرار فنا و بقا و زوال عین و اثر بطرز خاص خود بیان می فرمودند و سخن از وصول بہ کعبۂ مقصود و نشان آں بر زبانِ مبارک داشتند و زیادہ از یک ماہ شدہ بود کہ ہمیں قسم معارف درمیان بود و روز بروز غرائب دقائق آں می کشود و ایں مہجور بہ توجہ شریف آنحضرت غواصی آں دریا می نمود و حضرتِ ایشان ہموارہ در تفتیش و تبیین وصال ایں بے پر و بال می بودند و ترقب ترقی او داشتند و توجہ بر آں می گماشتند تا آنکہ در آں وقت کہ بیان دقائق مسطورہ می نمودند و غیر ایں فقیر دیگری در خدمتِ شریف نہ بودہ بعد از استفسار حاصل روزگار ایں دور از کار نوازشہا در حق وی نمودند و بشارت حصول معاملات مزبورہ فرمودند و ایں بیت در شان او بزبان الہام ترجمان خویش آوردند ؎

۱؎ د۔م۔ دہم

مور مسکین ہوسی داشت کہ در کعبہ رسد
دست در پای کبوتر زد و ناگاہ رسید

حمد اللہ سبحانہ علی ذلک وعلی جمیع نعمائہ تعالیٰ والسلام والاکرام۔

ہر چند ایں مکتوبِ مقدس باعتبار اشتمال مکاشفات جناب قطب الزمان آں حضرت امام ربانی مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مناسبت بہ مفتاح اوّل نیز بہ مرتبہ اتم داشتہ امّا از آں جا کہ بشارات دقائق و اسرار فنا و زوال عین و اثر بطور خاص و وصول بہ کعبۂ مقصود در مادۂ حضرت ایشان قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس بطریق مخصوص مرقوم گشتہ دریں مفتاح ایراد ایں مکتوب از واجبات تحریر گردیدہ و ہمچنیں در مکاتیب دیگر کہ عنقریب در قید قلم در آیند رعایت بہ کمال درایت محفوظ است و بشارت اصالت کہ عبارت از تخمیر طینت است و فوق جمیع مراتبِ قرب است در مکاتیب متعددہ بہ عبارات متفاوتہ کہ ہر یکی مشتمل (۶۷) بر فوائدِ جدیدہ است مرقوم فرمودہ اند، فقیر شکستہ روزگار بہ ذکر ہر کدام ازیں عطیات پروردگار برای قبلۂ ابرار موافق مقدار لب می کشاید ان شاء اللہ تعالیٰ در مکتوب صد و ہشتاد و سوم از جلد اوّل کہ بنام حضرت مخدوم زادۂ ثالث عارف خدا آگاہ شیخ محمد عبید اللہ قدس سرہ است، ثبت گردیدہ تحریر فرمودہ اند:

فتح۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ بعضی اسرار علیہ و تحقیقات جلیہ در تحریر می آرد نیک استماع نمایند آخرین چیزی کہ حضرتِ ایشانِ ما قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس نوشتہ اند کہ مکتوبی ست کہ قبیل آخرین مکتوبات جلد ثالث است متصل بہ آں بنام مولانا حسن دہلوی و در آں مکتوب فوق تعین وجودی تعین حبی اثبات نمودہ اند و ترقی از آں منع فرمودہ اند روزانہ در تحریر ایں معارف علیہ بودہ اند شبانہ آنحضرت (حضرت مجدد) را تپ گرفت کہ روز ششم از آں تپ ارتحال نمودند بعد از ارتحال آنحضرت آں نوشتہ در معرض ظہور آمد و مخلصان بہ شرف مطالعہ آں مشرف گشتند و نقل از آں برداشتند بعد از تحریر ایں معارف سنیہ در شدائد مرض موت نیز معارف و اسرارِ کثیرہ بیان نمودند و وصایا فرمودند از جملہ آں اسرار آں بود کہ شبی کہ صباح آں

[1] م۔ قطب البرایات

رحلت خواهند فرمود یا شب پیش آں حضرتِ مخدومی میاں جیو نیز درآں وقت حاضر بودند و مرض در غلبه و ضعف به کمال بود فرمودند مرا به نشانید بنده در کنارِ خویش آں قدوۂ کبار را به نشانید چنانچه بارِ مبارک آنحضرت بریں ذرۂ بے مقدار بود ازاں بار امیدوارم که چه قسم بارِ خوش گوار بروزگار ایں خاکسار آورد و چه عالی اسرار ذو استتار بریں دل افگار بیارد - القصه آں عالی حضرت فرمودند که داعی وصال لایزال در سرِ من نداداد که سلطانت می طلبد مرغِ همتِ بلند پرواز من رو به آشیاں قدس نهاد تا رسید جای که رسید ازاں بارگاه عالی جاه ندا شنید که سلطان در خانه نیست بعد ازاں معلوم شد که ایں مقام حقیقتِ کعبۂ ربانی است به ماورای آں به شتافتم و عروج نمودم تا بمقام صفاتِ حقیقیه که موجودند (۷۷) به وجود زاید رسیدم ایں مقام صفات ورائی صور علمیه صفات ست که
ایں مرتبہ تعین علمی کائن ست و ورائ صور صفات ست که
در مرتبۂ تعین وجودی و تعینِ حبی است تعالیٰ ازیں مقام نیز متوجه فوق گشتم تا باصول ایں صفات که شئون ذاتیه اند و مجرد اعتبارانند در ذات عز شانه واصل شدم و شماهر دو برادر در مقام با من همراهیان ازاں جا به فوق بردند و به ذات بحت که مجرد است از نسب و اعتبارات رسانیدند و حضرت مخدومی را فرمودند که تو به علاقۂ امامت من در ایں جا با من همراهی چه در ایام ایں مرض امامت آنحضرت ایشاں می کردند و فقیر را فرموده بودند که در مسجد همراه یاران نماز به خوانید و امامت کنید ایں بے پر و بال جهت امتثال با جماعة یاران در مسجد نماز خوانده باقی اوقات در خدمت حاضر می گشتم و روزانه و شبانه در همان خانه که محل لقای جانانه بود در خدمت می گذراندم بالجمله ایں احقر را ازراه دیگر اصالة به وصول ایں درجۂ قصویٰ اشارت نمودند در همان مجلس یا مجلس دیگر در همیں مرضِ موت فرمودند که حصولِ ایں درجۂ کمال و وصول بایں رتبه متعال منوط به تلبس به کلام مجید سبحانی است به طفیل و توسط قرآن بایں منزلت ممتاز گشته ام هر حرفی را از حروف قرآنی دریای می یابم که موصل کعبۂ مقصود است دریں اثنا آں بیت را که حضرتِ شیخ ابوسعید ابوالخیر قدس سره به مجرد شنیدن آں از راه دور به زیارت قائل آں رفته بودند آں ایں است ؎

اندر غزل خویش نهاں خواهم گشت   تا برلب تو بوسه زنم چونش بخوانی

به زبان شریف آوردند و ذوق‌ها نمودند بعد ازاں فرمودند که مناسب ما نحن فیه چنیں

باید گفت ؎

اندر سخن دولت نہاں خواہم گشت   تا بر لب او بوسہ زنم چوں نفسش. بخواند سخن محب کجا بر لب محبوب برسد چنانچہ سخن اورا باو قرب و منزلت است از سخن او باو تواں رسید نہ از سخنِ خود کہ سخنش کوتاہ و دور راہ است ایں حقیر گوید :

من عرف اللہ کل لسانہ . آں را گواہ است ۔ مصراع

پس سخن کوتاہ باید والسلام

انتہی کلام العالی (۴۸) قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ المتعالی ۔

و مکتوب بسیار است و کثیر الاسرار است بہ موافقِ مقدار دریں جا نقل برداشتہ شد و آنچہ حضرتِ ایشاں نوشتہ اند کہ ایں حقیر را از راہ دیگر بہ وصول ایں درجۂ قصویٰ اشارت نمودند مراد از راہِ دیگر اصالت است کہ متحمل ضمنیت ہیچ وجہ نمی تواند شد، چنانچہ خود در مکتوب صد و نود و دویم کہ بنام مخدوم زادۂ عالی درجہ شیخ محمد عبید اللہ قدس سرہ ثبت گردیدہ تحریر فرمودہ اند آں را نیز بہ تمام ایراد می نماید :

فتح ۔ بسم اللہ والسلام علی رسول اللہ ، حضرتِ ایشانِ ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ بقیہ کہ از خلقت سرورِ دین و دنیا علیہ و علیٰ آلہ الصلوٰۃ والبرکات العلیٰ ماندہ بود و آں را الوش گویاں بیک فردی از دولت منداں امت او عطا فرمودہ اند و تخمیر طینت او از آں نمودہ و ازیں راہ آں فرد را اصالت بہرہ ور ساختہ از آں بقیہ بعد تخمیرِ طینتِ آں فرد نیز بقیہ قلیلی ماندہ بود آں بقیہ نصیب یکی از منتسبان آں فرد آمدہ است و تخمیرِ طینت او از آں فرمودہ اند و باندازۂ آں حظی از اصالت نیز یافتہ ان ربک واسع المغفرہ مانا کہ نصیبی کہ حضرت مہدی موعود را علیہ الرضوان از اصالت است از راہ حضرت عیسیٰ است علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام و نیز آں عالی حضرت متعالی منقبت می فرمودہ اند کہ چوں بہ محفل عالی یعنی محفل انبیای کرام علیہم السلام رسیدہ شد از ازدحام اہل مجلس در آنجا گنجایش نشستن دیگری نہ بود حضرت خلیل علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰت والتسلیمات کہ شان خاص در آں جا داشتند باہل آں مجلس خطاب کردہ فرمودند یاایہا الذین آمنوا تفسحوا فی المجالس اہل مجلس جنبیدند جای وسیع برای نشستن بہم رسید در آنجا نشستم ۔

تنبیہ : از حصول کمالاتِ نبوت مر بعضی افرادِ امت را بطریق تبعیت و

وراثت لازم نمی آید کہ آں بعضی نبی باشد یا مساوات با نبی پیدا کند چہ حصول کمالات نبوت دیگر است وحصول منصب نبوت دیگر چنانچہ تحقیق این معنی بہ تفصیل در مکتوباتِ قدسی آیات حضرت (۹۷) ایشان مسطور است ، والسلام علیٰ من اتبع الھدیٰ ۔ انتھیٰ مکتوبہ الشریف رضی اللہ تعالیٰ عنہ ۔

از کمال عُلوِ مرتبہ اصالت بود کہ دراں مجلس عالی جای نشستن بہ وسعت بہم رسید والا در مرتبہ ضمنیت ہر چند در مقامات قرب را بسیار طی کند جای نشستن دراں مجلسِ معلیٰ بہ تنگی ہم میسر نمی گردد ۔

باید دانست کہ چنانچہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بشارت اصالت بہ حضرتِ ایشان قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس عنایت فرمودہ اند ۔ چنانچہ از مکتوب مذکور ظہور ایں معنی بداہت تمام واضح ولائح است ۔ درجای کہ نوشتہ اند ازاں بقیہ بعد تخمیر طینت آں فرد نیز بقیہ قلیلی ماندہ بود آں بقیہ نصیب یکی از منتسبان آں فرد آمدہ است الخ ...

مراد از منتسب ذات مبارک خود است کہ بایں عبارت نوشتہ اند بشارت دخولِ صفوفِ اربعہ انبیاء علیہم[1] السلام نیز بہ طریق اصالت مرحمت فرمودہ اند کہ ایں اسرار بہ زبان اجمال از ضروریات دانستہ می نماید از السنۂ اکابر دین و مقتدایان صالحین بسیار مسموع گردیدہ ۔

و بالفعل عارف سریع السیر قطب الکاملین شیخ محمد زبیر سلمہ ربہ اکثر حکایت می فرمایند کہ چوں وصول حضرتِ مجدد الف الثانی درآں مجلس معلی واقع شد و از دلالتِ حضرتِ خلیل علیٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام جای وسیع برای نشستن بہم رسید بہ حضرتِ ایشان خطاب کردہ فرمودند کہ محمد معصوم تراہم جای نشستن نزدیک من بہ فراغت میسر شد و بہ فرزندِ بزرگِ خود حضرت خازن الرحمۃ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ کہ نیز درآں مقام رفیق بودند فرمودند کہ محمد سعید را ہر چند بالفعل جای نشستن درآں مجلسِ معلیٰ دست نداد اما در روز رستخیز بہ ضمنیت من جای خواہی یافت وجلیس مجلس باآں اکابر خواہی گردید ، خاطر جمع دارد و نیز جناب امام ربانی مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند کہ در انبیاءِ ہند بمناسبت وطنی جای نشستن یافتم از جناب حضرت مرشدی قبلہ گاہی قدسنا اللہ سرہ اکثر مسموع گشتہ کہ جناب مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چوں دران

---

[1] د- علیہ

مجلس معلیٰ باریاب گردیدند می فرمودند کہ نظارۂ بدن محبوبانہ خود حلاوتہا دانستم و نازمی ورزیدم (۸۰) امّا چوں نظر بہ جانب قدم می افتاد مثل طاؤس اندوہ گین می گردیدم چہ خاصیت طاؤس است کہ بعد از نظارہ قامت زمرد مانند خرامیدن بہ کمال طراوت و رقص نہایت حلاوت التزام می گردد و چوں نظر بر قدم او کہ بدہیئت ترین جمیع اعضاء اوست می افتد، بسیار محزون می شود بلکہ آب از چشم می اندازد و سبب ایں ہمہ حزن جناب امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد مشاہدہ اقدام کہ تاج رؤس اولیاء کرام بودہ آن بود کہ تخمیر طینت تمام بدن مطہر از بقیہ طینت حضرت رسالت خاتمیت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام بودہ، غیر پای آنحضرت کہ مخمر از آں تخمیر فردوس تنویر نیند حضرت ایشاں را سپرد کردن مخمر باآں تخمیر پاک بشارت عنایت فرمودند وایں بقیہ در رنگ طینت بقیہ حضرت آدم است علیٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام کہ نصیب درخت خرما آمدہ است۔ کما ورد اکرموا عمتکم النخلۃ فانہا خلقت من بقیۃ طینۃ آدم۔

پس حضرت ایشاں را نشستن بہ مجلس معلیٰ بہ طریق اصالت شد کما ظہر من المکتوب المذکور۔ باوجود حصول مرتبۂ اصالت ضمنیت حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز جناب مبارک حضرت ایشان را قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس ثابت است۔

از خدمت مرشد الاولیاء مخدوم زادۂ اصغر قدوۂ ارباب تحقیق حال بزرگوار شیخ محمد صدیق جیو قدس سرہ مسموع گشتہ و نیز معرفت دستگاہی مخدوم زادۂ گرامی شیخ محمد اسماعیل سلمہ ربہ اکثر مذکور می فرمایند کہ حضرت وحدت کہ فرزند رشید حضرت خازن الرحمۃ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس بودہ اند، روزی در فضل والد بزرگوار خود دلائل و براہین نقلیہ از جناب مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما می آوردند کہ ہرچند ایشاں ضمنی بودند امّا ضمنیت مجددی بر جمیع مقامات مزید و خلت کہ ایشاں را فرمودہ اند افضل از قیومیت است (۸۱) زیرا کہ قیومیت منصب حضرت آدم است علیٰ نبینا وعلیٰ سائر الانبیاء والصلوٰۃ والسلام و خلت مقام حضرت خلیل است علیٰ نبینا وعلیٰ سائر الانبیاء والصلوٰۃ والسلام و فضل حضرت خلیل بعد حضرت حبیب بر سائر انبیاء علیٰ نبینا وعلیٰ سائر الانبیاء الصلوٰۃ والتسلیمات، مقرر اہل سنت وجماعت است و نیز خلعت خلت حضرت مجدد را بعد از جدا شدن خلعت قیومیت پوشانیدہ اند و بر ظاہر است کہ خلعت ثانیہ افضل از خلعت اولیٰ باشد۔ امّا فضل ضمنی بر اصیل از آں ممر است کہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ازیں کہ ضمنیت خود بایشاں و اصالت بہ حضرت ایشان قدس اللہ سبحانہ باسرارہما فرمودند بر زبان

آوردند کہ محمد سعید از اں کہ تو ضمنی منی غم مخور کہ ابوبکر ضمنی رسول اللہ است، صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم۔ پس ہیچ احدی از اولیاء و اصفیاء برابر حضرتِ ابوبکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ در ہیچ عہدی بہ ظہور نیا بد ایں مقدمات را حالِ شریف حضرتِ شیخ محمد صدیق ہماں زماں بہ عرضِ حضرتِ ایشاں رسانیدند، حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در جواب لعلِ شکر بار کشودند کہ اصالت من مثل اصالت مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ وجہی من الوجوہ شکی[1] ندارد یعنی اصالت محمدی است علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام۔

پس ضمنیانِ "من در رنگ ضمنیان[2]" حضرت مجدد الف ثانی باشند و باوجود اصالت حضرتِ مجدد الف ثانی مرا بشارت ضمنیت خود نیز سرفراز فرمودہ۔ چنانچہ کہ ایشاں را فرمودہ اند و باوجود ایں اصالت و ضمنیت مرا بہ بشارتِ ضمنیت حضرتِ پیغمبر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم نیز سربلند ساختہ اند و چوں قیومیت باصالت لازم و ملزوم است و اصالت کہ از بقیہ تخمیر سید الرسل است علیہ وعلیہم الصلوٰۃ والبرکات منشاء آں محبوبیت ذاتی است کہ البتہ از خلت افضل است۔ پس بایں اعتبار اگر قیومیت را افضل از خلت گویند گنجائش دارد بہر حال فضل محبوبیت ذاتی بر خلت پیدا است و بر محبت (۸۲) ہویدا انتہی محصول الجواب الذی روی عن حضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ و جناب مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہرگاہ بہ جمیع کمالاتِ خود ایشاں را ببشر ساختہ بودند۔

پس باوجود محبوبیت خلت و محبّیت نیز جناب ایشاں را بروجہ اتم ثابت است۔

نقلِ عبارت مکتوبی است از مکتوبات جلد ثالثِ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ در آں جا بشارت قیومیت بہ حضرتِ ایشاں و وعدۂ بشارت خلت بہ خازن الرحمۃ مندرج گردیدہ بطریق سعادت و شہادت ایراد می نماید:

فتح۔ دیروز بعد از نمازِ بامداد مجلسِ سکوت داشتم ظاہر شد کہ خلعتی کہ داشتم از من جدا شد و خلعتِ دیگر بمن متوجہ شد کہ بجای آں خلعت نشیند بخاطر آمد کہ ایں خلعت زائلہ را بکسی خواہند داد یا نہ و آرزوی من آں شد کہ اگر آں را بدہند بہ فرزندیٔ ارشدی محمد معصوم بدہند بعد از لمحہ دید کہ بہ فرزندی مرحمت فرمودند و آں خلعت او را بہ تمام پوشانیدند و

---

[1] د۔م۔ کمی شکی   [2] فقرہ قوسین در نسخہ "د" ندارد

ایں خلعت زائلہ کنایت از معاملۂ قیومیت بودہ است کہ بتربیت وتکمیل تعلق داشتہ و باعث ارتباط بایں عرصہ مجتمعہ او بودہ وایں خلعتِ جدیدہ را چوں معاملہ بانجام برسد مستحق خلع گردد امیدست کہ از کمال کرم آں را بہ فرزندی اعزی محمد سعید عطا فرمایند ایں فقیر ہموارہ بتضرع ایں مسألت می نماید واثر اجابت می فہمد و فرزندی را مستحق ایں دولت می یابد :

با کریماں کارہا دشوار نیست

اگر استعداد ست ہم داد اوست تعالیٰ ؎

نیا وردم از خانہ چیزی نخست　　　تو داری ہمہ چیز من چیز تست

قال اللہ تعالیٰ ۔ اِعْمَلُوْٓا اٰلَ دَاوٗدَ شُكْرًا ؕ وَقَلِيْلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُوْرُ میدانید کہ شکر عبادت از صرف عبدست جمیع ما انعم اللہ علیہ من الجوارح والقوی الظاھرۃ والباطنۃ الیٰ ماخلق واعطاہ لاجلہٖ لولاہ لما حصل الشکر ۔ الی اخرہ

مراد از خلعتِ جدیدہ کہ در تحت قلم عنبریں رقم درآمدہ خلت است ۔ والحمد للہ سبحانہ کہ در آخر کار موعود منجر گشت واثر اجابت بہ حصول پیوست وآنچہ عاصی دور از کار سابق نوشتہ کہ قیومیت باصالت لازم وملزوم است شہادت آں را از مکتوب حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ باسم حقائق آگاہی (۸۳) خواجہ محمد حنیف کابلی است ودراں تحقیق مقام قیومیت فرمودہ اند و بشارت حصولِ قیومیت واصالت ومحبوبیت ذاتی وکمال انفعالی در مادہ خود نقل عن المجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ درج نمودہ اند وآں مکتوب ہشتاد وششم است از جلد اول :

فتح ۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ اخوی اعزی مولانا محمد حنیف از ایں مسکین ضعیف بعد از مطالعہ دعا وسلام معلوم نمایند، دراں ھنگام کہ حضرت مجدد الف ثانی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس درویشی را از مخلصانِ خود بہ خلعتِ قیومیت نواختند و بایں امر خطیر سرفرازش ساختند آں درویش را در خلوت طلب داشتہ فرمودند کہ علاقۂ ارتباطِ من بایں مجمع گاہ ہمیں معاملۂ قیومیت بودہ کہ آں را بہ تو عطا نمودہ شد ومکنونات بہ شوق تمام بہ تو رو آوردند ۔ الحال سبب ماندن خود دریں جہانِ فانی نمی یابم و ادای قرب ارتحال خویش ازیں جہاں پرنیش فرمودند آں

درویشِ دلریش باوجود استماع بشارت مسطوره جگر کباب و دیده پُرآب گشته باکمال الم و اندوه درخود فرورفته نه زبانش را یارای گفتن مانده و نه سامعه را تابِ شنفتن چوں آنحضرت این تلوین را دراں مسکین مطالعه نمودند از روی نهایت کرم فرمودند غم مخور که سنة الله سبحانه این چنیں جاری گشته است که یکی را به خودی خوانند دیگری را بجائش می نشانند و از کمال تلطف عبارت آں عزیز را که در نفحات می آرد بر زبان مبارک راندند که پیغمبر صلی الله علیه وسلم پای کشیدند ابوبکر بجای او نشست ابوبکر را پای درکشیدند عمر بجای او نشست و عمر را پای درکشیدند عثمان بجای او نشست عثمان را پای درکشیدند علی بجای او نشست آں درویش چوں درخود، ہیچ گونه قابلیت این معنی نیافت و نیز الم مذکور در خاطرش مرکوز بود لا یا نعم لب نتوانست کشود و اموری که استکشاف آں ضروری بود درمیان نیاورد این بود که چوں آنحضرت فرمودند که اشیا به قیومیتِ تو راضی تر و خوشتر از قیومیتِ من نیز لم آں را نتوانست (۴۸) جرأت نمود که پرسد خوش گفت ؎

وحشی گذشت یار نه کردی حکایتی　　اے خانماں خراب زبان تو بسته بود

چوں اندوه این درویش آنحضرت بیش از بیش دیدند فرمودند در ارتحال من گونه مهلتے هست اما به بینم که چه علاقه درمیان است متوجه گشته بعد از لمحه فرمودند که تا ایامِ وصالِ من قیامِ تو با من بود و قیام افراد عالم با تو، این مقوله گونه تسلی ده خاطرِ حزین این مسکین گردید بعد ازیں ماجرا یک سال و سه ماه چند روز کم واقعهٔ آنحضرت روی نمود چه این گفت وگو در عشرهٔ اولیٰ ذی الحجه سنه یک هزار و سی و دو بود و ارتحال آں هادیٔ انام بست و ہشتم صفر سنه یک هزار و سی و چهار بود پیش از عنایت این خلعت به مدت یازده سال آں درویش دراں ہنگام در حوالی چهارده سالگی بود به عرض اشرف رسانیده بود که من از خود نوری می یابم که تمام عالم ازاں نور منور است و آں نور در ہر ذرّهٔ از ذراتِ عالم ساریست چوں آفتاب اگر آں نور فرو رود عالم ظلمانی است آں عالی حضرت وی را بشارت داده فرمودند که تو قطب وقتِ خویش می شوی و این سخن من یاد دار حمد الله سبحانه که موعود منجر گشت و اثر بشارت به حصول پیوست چه قطبیت یکی از شعبِ قیومیت است۔

برسرِ اصل سخن رویم و گوئیم کہ قیوم دریں عالم خلیفۂ حق است جل وعلا و نائب مناب او اقطاب و ابدال در دائرہ ظلال وی مندرج اند و افراد و اوتاد در محیط کمال او مندمج افرادِ عالم ہمہ بوی اولیٰ دارند و قبلۂ توجہ جہانیان اوست دانند یا نہ دانند بلکہ قیامِ عالمیان بہ ذاتِ اوست چہ افرادِ عالم چونکہ مظاہر اسماء صفاتند ذاتی درمیان شان کائن نیست ہمگی اعراض و اوصاف اند و اعراض و اوصاف را از ذات و جوہر چارہ نیست تا قیام شان بآن بود و عادت اللہ جاری ست کہ بعد از قرون متطاولہ عارفی را نصیبی از ذات ارزانی داشتہ وی را ذاتی عطا می فرمایند کہ بہ حکم نیابت و خلافت قیوم اشیا می گردد و اشیا بہ وی قائم می باشند۔

باید دانست کہ حصول نسبت قیومیت ہیچ کس را تا نصیبی از اصالت نداشتہ باشد میسر نیست آں عالی حضرت متعالی منقبت (۸۵) درویشی را کہ بہ حصول نسبت قیومیت بشارت دادہ بودند بہ نوید ثبوت نشاء اصالت وی را نیز سر بلند گردانیدند و نیز فرمودند کہ ہر قدر کہ نصیبی از اصالت داری موافق آں نشاء محبوبیت در نہاد تو مودع ست یعنی محبوبیت ذاتی و کمال انفعالی در حق وی نشان دادہ وما ذلک علی اللہ بعزیز۔

ایں مکتوب مقدس مبارک مشتمل بر بشارات متعددہ است از جناب مجدد الف ثانی بہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما تا قطبیت و قیومیت و خلافت از مناصب دریں جا مندرج گشتہ و اصالت کہ شرط قیومیت است دریں صحیفہ وہم در صحائفِ سابقہ محرر شدہ و محبوبیت ذاتی و کمال انفعالی کہ در رنگِ وحی سماوی فضلی و موہبی است نہ کسبی و عملی ہم دریں جا نگارش یافتہ و معنی قیومیت ہم کہ از جملہ اسرار لازم الاستتار است، ہم دریں نامہ مرقوم قلم عنبریں رقم گردیدہ۔

چنانچہ بر منصفِ صاحبِ کمال ظاہر و ہویدا است مع ہذا بر بعضی اسرار دیگر کہ در ضمن آن شان اصالتِ حضرت ایشان نیز فائض و جلوہ گری گردد بہ طریق سعادت مذکور نمایم در مکتوب دویست و سی و پنجم از جلد اوّل کہ بنام مخدوم زادۂ ثالث حضرت مروج الشریعۃ اعنی شیخ محمد عبید اللہ قدس سرہ ثبت گردیدہ تحریر فرمودہ :

فتح۔ سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا ورد فی الحدیث قف یا محمد فان اللہ یصلی عالی حضرت متعالی منقبت حضرت ایشان ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ پیش از مرض اخیر

وہمچنیں در مرض موت از حقائق و اسرار صلوٰۃ و حقیقت صلوٰۃ و بیان صلوٰۃ انبیاء و کمل اولیاء و خصوصیتی کہ انبیاء است علیہم الصلوات والبرکات بر کمل دیگر و صفوف اربعۂ انبیاء و ملائکہ ملاء اعلیٰ علیہم الصلوات والبرکات ۔ اقتداء نمودہ اند و کیفیت صف بستن ایں بزرگواران و تفاوت درجات ایشانان درمیان خودہا از روی قرب و منزلت و آں کہ در صف اوّل ازیں برگزیدہا کیست و انبیای کہ اسامی ایشان در کلامِ مجید سبحانی مذکور است دراں مجمع چہ خصوصیت دارند و مقام خاص سرورِ دین و دُنیا کہ مقامات دیگران سروری و بزرگی دارد و دربیان وسعت آں مقام و از سابقان ایں امت کیست کہ بہ وصول آں مقام بہ طفیل و تبعیت مشرف و مستعد است و تعین مقام خود بیان خصوصیت آں و آنچہ درباب مخدومی استاذی در حصول نصیبی ازیں دولت فرمودند و نیز آنچہ دربارۂ ایں عاصی آوارہ بشارت دادند و آنچہ در حصول ایں دولت بہ طریق اصالت و بطریق[1] (۸۶) ضمنیت فرق نمودند و ماینا سب ذٰلک چیزہا در معرضِ بیان آوردند کہ فکر و عقل و وہم و خیال از ادراک آں مقام حیران و سراسیمہ بود و چوں تفصیل اکثر امور مسطورہ از جملہ اسرار لازم الاستتار بود بنا براں بامحال در ذکر ایں مقام اختصار[2] افتادہ والسلام ۔

یعنی بشارت امور مسطورہ در حقِ حضرتِ ایشان بہ طریق اصالت عنایت فرمودند و مراد از "مخدومی و استاذی" کہ دریں رقیمۂ کریمہ مرقوم گشتہ برادر بزرگ ایشان" حضرت خازن الرحمۃ" اند و حصولِ کمالات مذکورۃ[3] دربارۂ ایشان بہ طریق ضمنیت خود فرمودند و حضرت مجدد الف ثانی امام ربانی بہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما بشارت شرکت در کمالات تجدید با خود عنایت نمودند۔ ھکذا سمعت من شیخی و والدی و امامی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ السامی و ارشاد کردند کہ در صحبت تو شل من مردم بہ ظہور خواہند آمد۔ کما ذکرنا فی المفتاح الاوّل۔ و بشارت دنیای تر آخرت گردانند نیز عنایت کردہ اند و ایں مقدمہ را حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ مخدوم زادۂ بزرگ عالی حضرت شیخ محمد صبغۃ اللہ جیو قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مفصل نوشتہ اند در مفتاح ہفتم در احوالِ ایشاں

---

[1] اس مکتوب کی عبارت نقل کرنے میں مؤلف سے سہو ہوا ہے۔ منعک مکتوبات معصومیہ ۱/۲۳۶/ ۴۲۹

[2] مکتوبات معصومیہ مطبوعہ ۱/۲۳۶ میں "اقتصار" سہو کتابت ہے۔ [3] م۔ مذکورہ

آں مکتوب مذکور خواہم نمود، ان شاء اللہ تعالیٰ الودود۔

حضرت مجدد الف ثانی می فرمودند کہ من خود را مثل آسمان می یابم و فرزندی محمد معصوم راقم آں می فہم یعنی تمام عالیان اگرچہ در زیر سایہ بلند پایۂ مجددی از آفات آخر الزمان بہ فضل حضرت رحمٰن محفوظ اند، اما انوار معصوم رہنمای شاہ راہ حقیقت بہ[1] وادیٔ طریقت بہ مفتاح شریعت می نماید و فیض مجددی از اشعات معصومی بہ عالمی پرتو انداز است و نیز جناب مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند کہ "ہر قطب را دو امام می باید ہر دو فرزند ارجمند خود را فرمودند کہ شما ہر دو امام من اند۔ محمد سعید از روی تواضع بسیار را بہ محمد معصوم گذاشت و خود صاحب یمین شد"۔ معنی ایں کلام بلند کہ خلاصۂ اسرار واجب الاستتار است در خود حوصلۂ دریافت ایں ذرۂ بے مقدار نیست کہ شرح آں لب کشایم، آری بسالت رسا راہی بہ مطلوب می نمایم، ہر یکی بہ موافق استعداد ازیں جانشانی بہ مقصود برد و ہر سالکی بہ کمال محبت و وِداد ایمانی بایں مقال (۸۷) حاصل نماید بہ دادن اشارت رسا آں کہ ما نا کہ خواجہ محمد ہاشم کشمی قدس سرہ چوں بہ ولایت ابراہیمی مستعد بودند و اصل ولایت حضرت خازن الرحمۃ ہم ہمیں ولایت است۔ اگرچہ بعدہ بہ ولایت خاصۂ محمدیہ ہم مشرف گشتہ اند۔ علیہم الصلوٰۃ والسلام۔ پس ازیں جہت خواجۂ مذکور را با امام یمین مناسبت کلی ثابت است، حضرت ایشان ہمیں مناسبت ایشاں ملحوظ داشتہ۔ مکتوبی باآں خواجہ نوشتہ اند، نقل می نماید:

فتح۔ بعد الحمد والصلوٰۃ و تبلیغ الدعوات بہ خدام حقائق دستگاہ و معارف آگاہ می رساند احوال فقرای ایں حدود مستوجب حمد است المسئول من اللہ سبحانہ سلامتکم واستقامتکم علی جادۃ سیدو خکم ظاھراً و باطنا فانا ملاک الامر و مدار الفیوض و بدونہ خرط القتاد۔ امروز ارباب یسار را چشم انتظار در راہ است کہ از سرایہ ارباب یمین آگاہی یابند و ازاں گنج ہا گوہری بدست آرند امید کہ از روی کرم دریغ ندارند و برفردا نگذارند و تلخ کامان را از قند خوان کریمانہ خویش بہ نوازند ؎

در سرم سودای شیریں دلبری ست — تلخ کاماں را بشیرینی سری ست

---

[1] د۔م۔ در بہ وادیٔ...

یحتمل کہ چوں نوبت باہل یسار رسد ومعاملہ آں نشاۃ بر منصۂ ظہور آید ہمہ تمنای آں نمایند کہ گرد راہ ایشان را کحل بصیرت خویش سازند وذرۂ نمک خوان حسن ایشان را دریوزہ نمایند ؎

آں دارد آں نگار کہ آں ست ہر چہ ہست
آں را طلب کنید حریفان کہ آں کجا است

بالجملہ الحسنۃ بعشرۃ امثالہا بل تسعمائۃ قضیۂ مقرر است بہ مقتضای آں آنچہ توانید ایثار نمائید وشح نہ نمائید ویوثرون علی انفسہم ولو کان بہم خصاصۃ والاحسبی اللہ گویان واز نعیم صباحت وسرچشمۂ خلت بہ نسیم ملاحت وجرعۂ محبت اکتفا نمایند ؎

هنیأ لارباب النعیم نعیمہم[1] وللعاشق المسکین مایتجرع
والسلام اولاً وآخراً

ازیں مکتوب محبوب فضل ارباب یسار بہ مراتب بسیار در روز قرار کہ مدار فضل اولیاء کبار دراں روز است بہ ثبوت پیوست ونیز معلوم شد کہ ارباب یسار را بہ مقام محبوبیت مشابہت تمام است (۸۸) کہ مخبر از آں است کہ در بیت فارسی کہ در مکتوب شریف مندرج گشتہ ذکر آں آں ست وارباب یمین را بہ مقام خلت کہ بصباحت مناسبت کاملہ دارد مماثلت کلی بہ وضوح پیوستہ ؎

بلب مستانہ آید گفت وگویم نمی دانم شرابم یا سبویم

اللہ اکبر سخن از حوصلۂ بلند رقت مقصود ذکر بشارات حضرت مجدد الف ثانی است دربارۂ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما دریں ضمن موافق مناسبت اشارات حضرت خازن الرحمۃ قدس سرہ اکثر در قید قلم در آوردہ[2] والا بالتخصیص بیان احوال آنحضرت مستحق مقامات علیحدہ است معرفت دستگاہی مرحومی شیخ محمد ہادی را حضرت حق سبحانہ جزای خیر دہاد سعادت خود دانستہ مقامات[3] حضرت ایشان در چہل سال در پنج جلد طویل بہ تفصیل تمام نگارش فرمودہ اند ویک جلد از آں ہا در ذکر احوال آنحضرت قدس سرہ مرتب گشتہ۔ مانا کہ آنحضرت را حضرت ایشان

---

[1] د۔م۔ نعیمہما [2] م۔ درآمدہ [3] م۔ مقامات پنج

رفیع کردہ درآں جامی راند۔ چنانچہ حضرت مجدد الف ثانی را حضرتِ ایشان اعظم و حضرتِ ایشان را حضرتِ عظیم و حضرت حجۃ اللہ را حضرتِ ایشان کریم و والدِ شریف خود را کہ حضرتِ مروج الشریعۃ باشند بہ حضرت ایشان جلیل یاد نمودہ، تفاوت القاب دریں حضرات عالیات قدس اسرارہم پذیرفتہ امّا حضرت مجدد الف ثانی را حضرت ایشان اعظم و حضرتِ ایشاں را حضرتِ ایشان عظیم بلاریب نوشتہ اند و در حضرات ثلاثہ بعینہ ہمیں سہ لقب بالیقین است امّا اگر در تعین مواضع تفاوت رفتہ باشد ممکن است۔ امّا اغلب کہ درآں جا ہم تفاوت راہ نیافتہ است و ہر جلد را از اعظم ضخامت[1] اگر پنج جلد کردہ نویسند گنجائش دارد زیرا کہ احوال حضرتِ وحدت قدس سرہ کہ در وسط احوال حضرتِ خازن الرحمۃ بودہ آمد رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ مجلد بہ جلد است، مرقوم گشتہ در ہفتاد جزو نوشتہ اند و احوالِ شیخ بدیع الدین کہ نواسہ[2] دختری حضرت خازن الرحمۃ بودہ اند در بست و ہشت جزو محرر گشتہ و علیٰ ہذا القیاس۔

مدعا از تطویلِ کلام ہمیں کہ اگر عزیز شائق مطالعہ تفصیل احوال ایں حضراتِ عالیات و اولاد کرام و خلفاءِ عظام ایشاں باشد رجوع دریں مقامات کہ کواکب دریہ نام[3] اوست نماید۔

برسر اصل سخن رویم و گوییم کہ حضرتِ ایشان در حضور مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ آں قدر مستغرق ذات شدہ بودند کہ بی یسمع و بی یبصر در حق آں صادق است از اکابر مسموع گشتہ کہ یک مرتبہ ملا دوپیازہ کہ ذکر او در اوّل ایں مفتاح (۸۹) نیز گذشتہ در عہد شباب حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ درسوای مرتبۂ اولی کہ در ایام طفولیت آنحضرت عبور نمودہ بود بہ حضرت سرہند رسید و ایں آں مو بود کہ جناب امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ خلوت در صفۂ معلا اختیار فرمودہ بودند و بغیر از نمازِ جمعہ در مسجد ہم تشریف نمی فرمودند از اتفاقات نماز جمعہ ملا دوپیازہ را بہ رفاقتِ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دست دادہ، در اثنای نماز از ملاً مقبول الاداءٰ ادای سر بر زدہ کہ حضرت مجدد و حضرتِ ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہما باوجودی کہ بہ حقیقتِ نماز رسیدہ معاملہ را۔ مراحل ازاں بالا بردہ بودند تبسمی درعین نماز بلا اختیار دست دادہ معاملہ قریب بہ ضحک رسیدہ و ایں تبسم محبوب بغیر ایں حضرتین دیگری را سرایت نہ نمودہ باوجودی کہ مردم بسیار از فرزندان و نیازمندان و مصلیان دیگر دراں نماز حضور داشتند۔ بعد فراغ نماز ہیبتِ

---

[1] م۔ دخامت د۔ زخامت [2] م۔ نوبسہ [3] م۔ یک جز نام اوست

خداوندی جل سلطانہ برآں حضرتین زیادہ از حد استیلاء نمودہ بہ توبہ واستغفار پرداختند و بہ ندامت پیش مراقبہ ساختند، الہام از ملکِ علام بحضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شدہ کہ ازیں تبسم گراں بار مباش کہ اصل ایں ضحک در حضرت صمدیت بانظہور پیوستہ ازاں ست کہ بر ہر دوی شما کہ مستغرق و مستہلک ذاتیہ سرایت نمودہ و بر غیرِ شما اصلا ازیں ضحک بوی بہم نہ رسیدہ کہ آں قدر استغراق آں ہا متحقق نہ بودہ ؎

چناں بحضرتِ حق محو خویشتن کردی
ترا رسد کہ بہ گوی بہ خویش سبحانی

درحقِ ہر کدام ازیں حضرتین ثابت حدیثِ نفیس لا تسبوا علیا فانہ ممسوس فی ذات اللہ بریں کارخانہ شاہد عدل ست و مراد از ضحک کمال رضاست بلکہ از متشابہات است کما ورد فضحك الرحمن حتی بدت نواجذہ، جناب مجدد الف ثانی حضرت ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہما بشارتِ حصول ولایتِ ثلاثہ کہ صغریٰ و کبریٰ و علیا باشند عنایت فرمودہ و بشارت حصولِ کمالات نبوت علی اربابہا الصلوٰۃ والبرکات بہ طریق وراثت مرحمت کردہ (۹۰) وحقیقتِ کعبہ وحقیقتِ قرآن مجید وحقیقتِ صلوٰۃ و تعین علمی و وجودی وحتی سیر مرکزی و سیر نظری بہ طریق اصالت فرمودہ اند و ولایت موسوی و ولایت ابراہیمی و ولایت عیسوی در ضمن ولایتِ محمدی و ولایت احمدی قطع گردیدہ علیٰ نبینا وعلیہم الصلوٰۃ والتسلیمات ۔ چہ اصل ولایتِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ولایتِ محمدی و ولایت احمدی است ۔ امّا از جامعیتِ استعدادِ ولایات مذکورہ بلکہ ولایات جمیع انبیاء علیہم السلام بہ مرتبہ اکمل واتم حاصل روزگارِ ایشاں بود۔ مصراع

چوں کہ صد آمد نود ہم پیشِ ماست

وبشارت مقطعاتِ ذاتی ومتابعتِ وقطبیتِ وقیومیتِ وخلافتِ وامامتِ واصالت ومحبوبیتِ ذاتی وکمال انفعالی از جناب مجدد الف ثانی مکرر مذکور گشتہ ہر چند دریں مفتاح بشاراتِ مسطورہ بہ تکرار مرقوم شد امّا در آخران نسبت علو معارف کہ متفرق گذشتہ مبادا در قید حافظہ نماند در سلکِ تحریر کشیدیم و ایں تکرار برائحہ ہوشیار موجب التذاذ بے شمار است ؎

اعد ذکر نعمان لنا ان ذکرہ
ہو المسك ما کررتہ یتضوع

وحضرت مجدد الف ثانی حضرتِ ایشاں را بشارتِ طولِ عمر عنایت فرمودہ اند و می فرمودند کہ سجدۂ محمد معصوم در رنگِ سجدۂ حضرتِ عیسیٰ علی نبینا علیہ الصلوٰۃ والسلام گردیدہ وتمام

این قصه چنان ست که عارف سبحانی شیخ محمد صادق که فرزند اکبر حضرت مجدد الف ثانی بوده اند و واقعهٔ ایشان با دو برادرِ خُرد و یک همشیرهٔ ایشان در دو روز اتفاق افتاده - چنانچه الم تمام بر حضرت مجدد الف ثانی طاری گردیده و تفصیل این معنی در مکتوب سیصد و ششم از مکتوبات جلد اول خویش بزنگاشته اند، اندکی عبارت آن مکتوب شریف ایراد می نماید :

فتح - الحمد لله وسلام علی عباده الذین اصطفیٰ اخوی ملا صالح، واقعاتِ اهل سرهند را شنیده باشند، فرزندی اعظمی رضی الله تعالیٰ عنه نیز با دو برادرِ خُرد محمد فرخ و محمد عیسیٰ سفرِ آخرت اختیار فرمودند- انا لله وانا الیه راجعون - حمداً لله سبحانه که اولاً باقی ماندگان را قوتِ صبر عطا فرمودند ثانیاً بلیه را سرداد ند - خوش گفت ؎

من از تو روی نپیچم گرم بیازاری   که خوش بود ز عزیزان تحمل و خواری

فرزندی مرحومی آیتی بود از آیاتِ حق جل و علا و رحمتی بود از رحمت های رب العالمین درین بست و چهار سالگی آن یافت که کم کسی یافت پایهٔ مولویت و تدریس علوم (۹۱) نقلیه و عقلیه را به حدِّ کمال رسانیده بود حتی که تلامذهٔ ایشان بیضاوی و شرح مواقف و امثال اینها را به قدرتِ تمام درس دارند و حکایاتِ معرفت و عرفان و قصص شهود و کشوف ایشان مستغنی است از آن که در بیان آرد - معلوم شما است که در سن هشت سالگی بر نهجی مغلوبِ حال شده بودند که حضرت خواجه ما قُدّس سرّهٗ معالجه تسکینِ حالِ ایشان را به طعامهای بازاری که مشکوک و مشتبه است می نمودند و می فرمودند که محبتی که مرا به محمد صادق است با هیچ کس نیست و هم چنین محبتی که او را بما ست به هیچ کس نیست ازین سخن بزرگیِ ایشان را باید دریافت ولایت موسوی را به نقطهٔ آخر رسانیده . بود و عجائب و غرائب آن ولایت علیه را بیان می فرمود و همواره خاشع و خاضع و ملتجی و متفرع و متذلل و منکسر بوده و می فرموده که هر یکی از اولیاء از حضرت حق سبحانه و تعالیٰ چیزی خواسته است و من التجا و تضرع خواسته ام - از محمد فرخ چه نویسد که در یازده سالگی طالب علم شده بود کافیه خوان و به شعورِ سبق می خوانده و همواره از عذابِ آخرت ترسان و لرزان بوده و دعا می کرده که در سنِ طفولیت دنیای دَنیّه را وداع نماید تا از عذاب آخرت خلاص شود و در مرض موت یارانی که بیمار داری او می کردند عجائب و غرائب از روی مشاهده نمودند و کرامات و خوارق از محمد عیسیٰ تا هشت سالگی که مردم معاینه کرده اند چه نویسد بالجمله جواهر

نفیسه بودند که به ودیعت سپرده بودند للّٰه سبحانه الحمد والمنة که امانات را باہل امانات بی کره و بی اکراه حواله نمودیم ۔ اللّٰهم لا تحرمنا اجرهم ولا تفتنّا بعدهم ۔ انتهیٰ کلام الشریف

وبعد انتقالِ حضرتِ مخدوم زادهٔ فایق شیخ محمد صادق قدس سره وبائی[1] که در بلدهٔ طیبهٔ سرہند بلکه در اکثر ہندوستان به شدت تمام مشتغل بوده یک مرتبه فرو نشسته چه ایشاں وبای عالم را برداشته خود به دار البقا شتافتند و مطلب را مبرا از وہم و خیال در آغوش کشیدند و به مضمون ایں دو بیت بزبانِ حال گویاں جاں به جاناں سپردند ؎ (مثنوی)

نہ از صرف و نحوم زبان تیز شد — نہ از منطقم نطق لبریز شد
مطول سر زلف جاناں بود — مرا مختصر دادن جاں بود

تا حال در شہر یا قریه اگر آفت با شورش انگیزد نام شریفِ ایشاں نوشته بر در خانه به چسپاندآں خانه ازاں آفت به فضلِ الٰہی محفوظ می ماند و اگر تعویذ کرده بر گلوی ہر شخص آویزد (۹۲) البته ازاں بلا محفوظ می ماند ۔ ایں تصرف تا قیام قیامت باقی خواہد ماند اِن شاء اللّٰه تعالیٰ ۔

ایں فقیر زیاده از صدجا ایں تصرف ایشاں را آزموده است که ہرگز تخلف نه ورزیده بلی کمل اولیاء حامل بار بلایند بهم یرزقون و بهم یمطرون در بارهٔ ایشاں صادق حرف مقصود با دارم و ہمت بر مقصد اعلیٰ گمارم تا دری از بحار حضرتِ ایشاں بدست آرم ۔

جنابِ مرشدیٔ قبله گاہی اقطاب دستگاہی می فرمودند که در ایامِ غلبهٔ ایں حوادث وَباد اشتغال ایں آتش بلا والدهٔ ماجدهٔ حضرتِ ایشاں به عرض حضرت مجدد الف ثانی رضی اللّٰه تعالیٰ عنہما رسانیدند که دعای دفع ایں بلیه که خاص و عام را تاراج[2] ساخته و علی الخصوص در خانهٔ فیض کاشانه استیلاء تمام نموده بسیار از ضروریات ست فرمودند که ہنوز تجلی جلالی او سبحانه می نمایم دریں وقت دست به دعا برداشتن مناسب مقربان بارگاه کبریا نیست بعد چندیں که واقعهٔ حضرتِ مخدوم زادهٔ بزرگ درمیان آمد و ایشاں عالی را خلعت حیات پوشانیده خود حیات جاودانی به لقای سبحانی تصور نموده سفر آخرت گزیدند، فرمودند که الحال دعا خواہم نمود که تجلی جمالی معلوم کرده ام روزی فرمودند که به دعای سلامتی باقی ماندگان مشغول بودم که به ناگاه نزول بلا کیف به کمال عظمت بر من واقع شد

۱؎ م ۔ وبائی ۲؎ د ۔ کراامام

و هر دو فرزند اعنی حضرت ایشاں و برادر بزرگ ایشان حضرت خازن الرحمۃ را بر هر دو زانو ایشان به محاسن سفید نشانیدند و هر دو ایشان در سجده شدند در آں وقت سجدۂ حضرت ایشان به طور مذکور افتاد یعنی از سرتا قدم دراز کشیده سجده نمودند که سجده شریف[1] عیسوی علی نبینا و علیه الصلوٰۃ والسلام بایں منوال بود ایں جامعیت استعداد حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مجز است کما ذکرنا عزیزی[2] صالحی از مقبولان حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ اذی به حضور جمعی از درویشان نقل می کرد که جناب امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند که ایں معاملۂ ارشاد و ایں نسبت به ہمیں صرافت بلا تفاوت بعد چہل و پنج سال از انتقال من باقی خواهد ماند۔ بعد ازاں تفاوت خواهد پذیرفت ہم چناں شد چه حضرت ایشان بعد چہل و پنج سال از وصال حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما ازیں جهان رحلت به فرادیس الجنان کشیدند که وصال حضرت مجدد الف ثانی بتاریخ بست و ہشتم شهر صفر المظفر روز سه شنبه سنه هزار و سی و چهار اتفاق افتاد و وصال حضرت ایشاں در سال ہزار و ہفتاد و نه است (۹۳) کما استعرف فی المفتاح السادس ان شاء اللہ تعالیٰ۔

عمر مبارک حضرت ایشان به حضور لامع النور مجددی بیست و ہفت ساله بود که ایں ہمه اخذ کمالات فرمودند و عمر مقدس حضرت مجدد الف ثانی عمر مسنون اعنی شصت و سه ساله شد و تاریخ وصال آنحضرت که نیز مبین سنین عمر ایشاں است استماع نما عمر احمدی به ہماں عمر پیامبر نیز تاریخ وصال آں هادی کمال از دو کلمه معرفت مرد و ظل محمد بود جدا جدا به شناس ایں سه فقره به طریق تیمن آورده والا تواریخ وصال آنحضرت بسیار اند در مقامات حضرات القدس ملا بدر الدین سرہندی مفصل آورده رجوع فرما و رباعی حقائق و معارف آگاهی خواجه محمد ہاشم کشمی قدس سره که حروف معجمه به مصراع آں معلم سال انتقال بادشاه ملک کمال آمده و حرف اول ہر مصراع آں اسم مکرم حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز مطالعه نمایند ؎

آں مرشد ره که بود او فخر کبار — حسرت زدی از شهود او چشم ہزار
مهر فلک مرتبت و ستان کمال — رو بای کرم چراغ بزم ابرار

۱؎ م۔ شریعت ۲؎ م۔ غیر مرۃ

تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَّا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْئَلُوْنَ عَمَّا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ — ولنختم هذا المفتاح بدعاء الماثور رجاء القبول ببركة الاحمدية المعصومية يا من لا تراه العيون ولا تخالطه الظنون ولا يصفه الواصفون ولا تغيره الحوادث ولا يخشى الدوائر يعلم مثاقيل الجبال ومكائيل البحار وعدد قطر الامطار وعدد ورق الاشجار وعدد ما اظلم عليه الليل واشرق عليه النهار ولا توارى منه سماء سماء ولا ارض ارضاء ولا بحر ما فى قعره ولا جبل ما فى وعره اجعل خير عمرى آخره وخير عملى خواتيمه وخير ايامى يوم القاك فيه وصلى الله تعالى على خير خلقه محمد وآله واصحابه واتباعه اجمعين۔

مفتاحِ سوم

دربیان بعضی ازاں معاملات بزرگ و مراتب شگرف کہ حضرتِ حق سبحانہ وتعالیٰ ایشاں را بہ محض فضل وکرم بآں اختصاص بخشیدہ و نائب اتم حضرت مجدد الف ثانیؒ گردانیدہ ومایوافق ھذاالباب۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم (٩٤) اِنّا فتحنا لك فتحاً مُبیناً لیغفر لك اللہ ما تقدّم من ذنبك وما تاخّر ویتمّ نعمتہٗ علیك ویھدیك صراطاً مستقیماً وینصرك اللہ نصراً عزیزاً۔

اللّٰھم صلی علیٰ سیدنا ومولانا وشفیع ذنوبنا مُحمّد رسول الکریم والنبی العظیم الھادی الی الصراط مستقیم وعلیٰ آلہٖ وصحبہٖ واتباعہٖ فی الاولین والآخرین وفی الملاء الاعلیٰ الیٰ یوم الدّین وصل علیٰ اخوانہ من النبیّن والمرسلین الملائکۃ المقربین و اھلِ طاعتك اجمعین۔

رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا و اسرافنا فی امرنا وثبت اقدامنا وَ انْصُرْنَا علی القوم الکٰفِرِین۔

برلب تشنگان زلال مقال وشوریدگان چشمۂ حال وتجاران بازار معانی وصرافان نقود سخندانی ومستمعانِ اسرار دقائق بیان ومستغرقان بحار حضرتِ فرقان وناظران بدایع ملکوتی وعامران روائع جبروتی وواصلان مرتبہ حق الیقین وتابعان حضرت سید المرسلین علیہ وعلیہم وعلیٰ آل کل من الصلوٰۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا کہ از صفاء نیت وخلوص امنیت بہ کمال طمانیت نفسانی از راہ صداقت بہ بندگان مجدد الف ثانی بہ متصدیان خزائنِ معصومی و رازداران دفائن قیومی درعین صیام شہر مبارک رمضان وقیام لیلۃ القدر بہ تلاوتِ قرآن

ساختہ بہ تیشۂ ریاضت بل بہ سابقۂ موہبت کندہ اند مخفی نماند کہ اگرچہ تحریر ایں معارف علیہ و مواہب سنیہ کہ وسیلۂ کفارت سیئات و ذریعۂ نیل باقصای درجات سعادت دانستہ بموجب اشارت و بشارت حضرت ایشان شروع ایں کار جلیل الاعتبار نمودہ چنانچہ در خطبۂ کتاب شرح آں گذشتہ امّا باز نظر بر قصور خود افتادہ در عین ترقیم مفتاح ثانی عزم ترک آں از سرِ نو تازہ گردیدہ اوراق مرقومہ را خواست کہ بآب شستہ تناول نماید چہ کند آوازۂ محبت گاہی مغلوب وصلت[1] و زمانی مفتون فضل امّا در عین شہر مبارک کہ تسوید اوراق مسطورہ اکثر دراں شہر اتفاق افتادہ و چیزی پیش ازاں ہم نوشتہ الطاف عظیمہ و اعطاف فخیمہ بکمال عنایت بشاشت انگیز و غایت (۹۵) مرحمت حلاوت خیز در وقائع و منامات از جناب امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی و امام صفا کیشان حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما نہ آں قدر فہمیدہ کہ مشروح قلم تواند شد بلکہ حضرت ایشاں را ممد ایں کار یافتہ۔ گویا ایں کتاب (مقامات معصومی) در دست شریف دارند و مطالعہ بعنایت خاص الخاص فرمودہ ، تصحیح بعضی الفاظ می فرمایند۔ و حضرت مجدد الف ثانی را دیدہ گویا ایں کتاب را بخود منسوب می دارند و می فرمایند کہ مقامات من است[2]۔

ملخص کلام آں کہ اصلاً رضای حضرتین قدسنا اللہ تعالیٰ سرہما در ترک ایں امر مفہوم نشد۔ و نیز بر نیازمندانِ عالی فطرت کہ در استماع اوراق گذشتہ ترقیات حاصل نمودہ اند۔ ترحم ایں حضرتین معلوم گردیدہ کہ برای آنہا و برای دیگر مخلصان موجب ترقیات است۔

پس ترقیم ایں مفتاح باعث حل مشکلات در عین ظلمات گشت۔ و فقیر دور از کار بعد معلوم نمودن ایں اسرار ازاں دو قبلۂ ابرار چوں بحقیقت جامعۂ قلبیہ رجوع نمودہ بی تکلف انشراح عجب در سینہ یافتہ کہ در دو دریا ظلمات و عسکر و اکبرآباد ذکر حضرت ایشاں آب حیات دانستہ ؎

یاد روی او کنم تا خانہ ام روشن شود

دریں جا صادق گشتہ و بخود بایں ابیات خطاب کردہ ؎

بہ پیش دل دو دیدہ باز کردم   چو آبی در سبو آواز کردم

۱؎ م۔ وصلت   ۲؎ م۔ نیست

که گر تو دولت جاوید خواهی — دریں هر دو جهاں اُمید خواهی
چرا بر شاه راهی درنیائی — گریزی هر طرف زایند زیای
بجو اسرار آں قطبِ زمانه — بجو انوار آں غوثِ یگانه
امام هر دو عالم خواجه معصوم — کمالات الٰهی کرده معلوم

به سرعتِ تمام قلم[1] در دست گرفته به نگارش اسرار قدم جریان داد و هلالِ عیدرا به طراوتِ ایں ثمراتِ مبارکاتِ معصومی عیدی اهلِ بصیرت و اعتقاد افطار نهاد و کنوزِ ایں اسرارِ واجب الاستتار به مفتاحِ معصوم کشاد ؎

جلوهٔ غیر ندید آئینهٔ حیرتِ ما — عالمی را به خیالِ تو تماشا کردیم

لهٰذا هر خصوصیت و عنایتِ الٰهی که در[2] بارهٔ حضرتِ ایشاں دریں مفتاح مرقوم شود اشارت به لفظ "کنز" مقرر کردیم۔

سُبحانَکَ لَاعِلمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمتَنَا اِنَّکَ اَنتَ العَلِیمُ الحَکِیم۔(۹۶) اللّٰهم الهمنی رشدی و اعذنی من شر نفسی۔

کنز: از اعظم[3] عنایات حضرت رحمٰن تعالیٰ شانه بر حضرتِ ایشان رضی الله تعالیٰ عنه آنکه مکونات الٰهی بر قیومیتِ آنحضرت از قیومیتِ حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه راضی تر و خوش تر اند کما ذکر فی المفتاح الثانی۔

کنز: سجلات[4] به حضرتِ ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه فوق العرش می افتادند سیجئی تفصیله فی المفتاح السادس فی محل ذکر الوصال ان شاء الله تعالیٰ۔

کنز: فرخنده شبی حضرتِ ایشان رضی الله تعالیٰ عنه به نمازِ از نماز های نفل در مسجد کبریٰ دار الارشاد حضرتِ سرهند اشتغال داشتند که به ناگاه در نمازِ نفل[5] جمعیت که اصلاً قبل ازاں روی نه داده بود یافتند معلوم فرمودند که عزیزی اکمل از مقربان الٰهی تعالیٰ شانه شریک شده است بعد از ادای سلام آں عزیز از مسجد بیروں شد، حضرتِ ایشان به استعجال تمام تعاقب کرده سلام دادند و استفسار نام نمودند۔ جواب سلام ادا فرمودند و گفتند من خلیفهٔ ثالث ام اعنی حضرت عثمان رضی الله تعالیٰ عنه که

---

1 د۔ "قلم" ندارد — 2 م۔ درماده — 3 م۔ اعاظم
4 م۔ سجدات — 5 م۔ نقل

از مدتی شوق داشتم کہ با شما شرکت در نماز دست دہد امشب بہ حصول پیوست بلی (مصراع)

قدرِ زر زرگر شناسد قدرِ جوہر جوہری

در عالم مجاز اگر ہفت ہزاری درخانۂ پنج ہزاری رسیدہ شریک اطعمہ واشربہ او از رہ تودد[1] و اخلاص گردد۔ غیر اختصاص امیرن در نظرِ اہل بصیرت نہ خواہد افزود، والا افضل خلفاء راشدین رضوان اللہ تعالیٰ اجمعین بر سائر صحابہ و تابعین و بر بقیہ صالحین مقرر علماءِ اہل سنت وجماعت است شکر اللہ تعالیٰ سعیہم در امہر انجلای امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ[2] بر آں است کہ ہیچ وی بہ مرتبہ صحابی رسد اگرچہ اویس قرنی باشد۔

کنز: حضرتِ خازن الرحمۃ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس در شکرانہ مولیٰ ذکرہ اولیٰ می فرمودند کہ الحمد للہ سبحانہ کہ حضرت حق تعالیٰ شانہ را بہ فضل خود امام معصوم عطا فرمودہ شیعہ شنیعہ تمام عمر خود ہا دریں تنا صرف می نمایند کہ امام معصوم یابند تا بدو اقتدا[3]ء نمایند، میسر نمی شود لہذا ہمیشہ از نماز جماعت بے نصیب اند، اگر از امام ما خبردار شوند ہرگز از جماعت محروم نمانند۔ و حکایتی موافق آں مقام دریں ہنگام بہ خاطر ایں راقم رسیدہ کہ امیری از امرائی اہلِ ایران ملقب بہ گنج علی خان رومی در بلدۂ فاخرہ دار الملک کابل جنت نشان بہ دیدن ایں آوارہ در فقیر خانہ بہ شوق فوق الوفوق رسیدہ از جملہ مکالمات آں مجلس یکی ایں بودہ کہ نقل کردہ کہ دراں وقت کہ من در اصفہان بودم یکی از سیاحان ایں دیار و مقبولان روزگار و از رفض (۹۷) بیزار بود بہ تقریب سیاحت کہ شیوۂ مرضیۂ آں عزیز بودہ پا از شہر بہ دامانِ صحرا نہادہ ؎

کنوں مانیم و دشت بی کیہا   گریباں جنوں دامانِ صحرا

بہ زبان حال خواندہ عرب وعجم را گردیدہ و از ہر جا نعمتہا بہ موافق نصیبۂ خود چشیدہ بہ مملکتِ ہند رسیدہ و لطائف ایں مقام دیدہ بعد دوازدہ سال بہ وطن مالوفِ خویش معاودت نمود۔ اہل آں بلدہ از اکابر و اصاغر[4] و فقراء و امراء آوازۂ تشریف فرمودن آں عزیز شنودہ استقبال نمودہ باعزازِ تمام در شہر در آوردند بادشاہِ آں جا ہم بہ دیدنش درخانۂ غریب کاشانہ شدند و چیزی کہ از عجائب و غرائب دریں مدتِ سیاحت بہ نظرش در آمدہ باشد استفسار کردند۔ گفت چیزی کہ عجب العجائب دریں سفر بہ نظر در آمدہ "امام معصوم" را دیدم کہ تا از ہزار سال در تلاش

---

۱ م۔ آوازرہ   ۲ د۔ "عنہ" ندارد   ۳ م۔ اقتد   ۴ د۔ اساغر

آیند و از راه بی سعادتی نمی یابند گفتند کدام عزیز است و کجا است ـ نام مبارک حضرتِ ایشان را گرفته و از شهر شریف سرہند نشان داده ـ جمع کثیر از مستمعان به حضرتِ سرہند رسیده به ملازمت حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشرف شدند بقدرِ نصیبۂ خود فیض ہا یافتہ متوجہ دیار خود بعد از رخصت آں قبلۂ ابرار شدند و جمع دیگر مدتہا در خانقاہِ ملایک پناہ گذرانیدہ، خلافتہا یافتہ باطراف ماموره شتافتند و خان مذکور بعد اتمام ایں کلام گفت کہ من ہم باوجود خرد سالگی چوں ایں حدیث از آں عزیز یاد داشتم تخمِ محبت حضرتِ ایشان در دل کاشتم ـ والحال کہ دریں دیار شدم حضرتِ ایشان دار الخلد را منور فرمودہ بودند امّا باری بخدمت عالی حضرت متعالی منقبت شیخ محمد صبغة اللہ جیو کہ فرزندِ اکبر حضرتِ ایشاں اند مشرف شدم الحمد للہ سبحانہ کہ از دیدنِ ایشان اعتقادم از یکی بصد افزوده و ہر یکی کہ از مخدوم زادہ ہای سرہندی رسد بہ ملازمت او می شتابم و از صحبت ہر کدام ازیں اعزہ حلاوت علیحدہ می یابم ـ

کنز حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ فردای قیامت بامتیاز خدمت کہ بخشش رحمت بہ مہر و دستخط ایشان باشد سرفراز خواہند فرمودہ ـ تفصیل ایں مقدمہ چناں است کہ معارف آگاہی کمالات پناہی خواجہ محمد حنیف کابلی[۱] (۹۸) قدس سرہ کہ خلیفۂ اوّل حضرتِ ایشان بودہ اند روزی بہ معرض حضرتِ رسانیدند کہ مدارِ فضلِ اولیاء کرام روز حشر الاجسام است، در آں جا ہر یکی از اہل کمال بہ منازل قرب صعود خواہند نمود و ہر یکی از اہل بطالت از اعتبار خواہد افتاد و چوں خزینہ داری رحمت دراں روزِ پُر وحشت حوالۂ حضرت خازن الرحمة قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مقرر گشت چنانچہ آنحضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بایشان بشارت دادہ اند کہ فردای قیامت کہ بخششِ رحمت فرمایند تقسیم آں حوالۂ محمد سعیدِ ما نمایند، پس حضرتِ ایشان را در آں روز بہ کدام اعتبار سرافراز فرمایند فرمودند کہ ہر چند خزینہ داریٔ رحمت مفوض بہ برادرِ بزرگ است ـ امّا تا رقعۂ بہ دستخط و مہر من نہ باشد تقسیم آں نہ خواہد شد کہ ایں خصوصیت بہ ما مسلم است ـ مصراع

دست دگر بود کمرِ بہلہ دار را

امثال ما گناہ گاراں را از استماع ایں نوید فرحت جاوید امید از رحمتِ رحیم تعالیٰ شانہ حاصل روزگار شد ـ

---

[۱] د ـ "کابلی" ندارد

اغیار ز گلزارِ تو پُرساختہ داماں　　　حاشا کہ بود یار تو رسوای قیامت

کمنز: حضرت ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ سہ مرتبہ تعین کہ علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین باشد متصرف ساختند وتحقیق این ہر سہ مرتبہ تعین کہ در مکتوبِ صدم از مکتوبات جلد ثالث حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ تفصیل مشروح ومبین است کہ ہر سہ تعین صوفیہ علیہ در مرتبہ اولیٰ کہ علم الیقین باشد مندرج فرمودہ اند و دو مرتبہ بالای را بہ صد مرحلہ ازاں بالا بردہ اند۔

کمنز: حضرتِ ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ ہفت درجہ متابعت بہ طور حضرتِ مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ساختند کہ دو درجۂ نخستین ازاں کسبی است کہ باعمال ظاہرہ و باطنہ تعلق دارد و درجۂ سوم من وجہٍ کسبی ومن وجہٍ موہبی است چہ مبادی ومقدمات[1] آں کسبی است ونفس آں موہبی است درجہ چہارم موہبی است[2] لیکن اعتقاد وعمل را در حصول آں مدخلیتی است۔ درجہ پنجم و ششم ازیں ہمہ برتر است واز ہفتم چہ نویسد کہ از گفتن ونوشتن بسی بُلند وخیلے در خوان دولتِ انبیاء (۹۹) علیہ السلام زیبا وارجمند واکثر تفصیل مراتب سبعہ متابعت سلعہ متابعت جویائی در مکتوب پنجاہ وچہارم جلد ثانی از مکتوبات حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ رجوع فرماید کہ بدوں ذاتِ مبارک آنحضرت، ہیچ یکی از عرفاء ماتقدم بہ شرح آں لب نہ کشودہ است، بلکہ اشارت ہم بایں درجات اصلاً نہ نمودہ ذالک فضل اللہ یؤتیہ من یشآء واللہ ذو الفضل العظیم۔

کمنز: حضرتِ ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہ درون سرادقات عظمت وکبریائی جای دادند۔

کمنز: حضرت ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہ باسرار ومعاملات نواختند کہ زباں را یارای گفتن آں نیست وقلم را تاب نوشتن آں نہ۔

کمنز: حضرتِ ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ دیدن قصور اعمال ومتہم داشتن نیات مشرف ساختند و درعین آں دید باذواق و وارداتِ مخصوصہ نواختند کہ زبان ایں آوارہ وقلم ایں بی چارہ از تقریر وتحریر آں اعتراف بہ قصور دارد داری در مکتوب ہفتد ہم از مکتوبات جلد اوّل کہ بنام سیادت پناہ ارشاد دستگاہ میر محمد نعمان قدس سرہ بہ تفصیل تحریر مقدین کہ فی الحقیقت اجتماع ضدین است خود فرمودہ اند عرفت ربی بجمیع الاضداد درآں جا صادق گردانیدہ د

---

[1] م۔ متقدمات　　　[2] د۔ "درجۂ چہارم موہبی است" ندارد

علاج ایں جمیع را ہم دراں مکتوبِ شریف بہ قسمی نمودہ اندکہ عرفاء صاحب مقال[1] وعلمای عالی الحال بہ مشاہدۂ انوار جمال حضرت ذوالجلال تعالیٰ شانہ درحق حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ فی الحال بلا قیل وقال قائل اند۔

آں مکتوب طویل را بہ تمامہ ایراد می نماید بگوش ہوش استماع نمایند :

فتح خدام سیدی سندی ازیں عاصی مہجور سلام وتحیت درمعرض قبول آرند از بی توفیقی و بی حاصلی خود چہ وانماید کاری کہ شایستہ قبول پروردگار بود درحق ایں گناہ گار عنقای روزگار است وعملی کہ سزاوار نظرکردگار باشد صدور آں ازیں مغرور دور از کار حاصل کارِ او خودکامی وہوس روائی است وبزم روزگار او خودستائی وظاہر آرائی طاعت او اطاعتِ ہواست وعبادت او سمعہ وریاست کلامِ او بے غرض نفسانی نیست و سکوتِ او بی وسوسۂ شیطانی نہ، استغنای او طمع آمیز ست وانزوای او کبر انگیز ہمتش استیفای تنعمات ولذات است (۱۰۰) ونہمتش تفوق براقران واتباعِ شہوات، اگر استغفار بر زبان دارد چندیں گناہ دودلش مرکوز است واگر چشم سر از محارم فروبستہ است نامحرم بسیار بہ چشم سر منظور است اگر بہ ذکر وورد اشتغال دارد صاحب الورد ملعون را مورد است واگر بی اورا دو از کار ست تارک الورد ملعون را مصداق بالجملہ طالب دنیاست وتارکِ عقبیٰ معاملۂ او بہ صاحب خویش معاملہ مخادع ومستہزی است ؎

کس نہ کند باکس بیگانگان   آنچہ تو با حضرتِ حق می کنی

بظاہر مدعیٔ محبت است وبہ حقیقت معاملۂ او معاملہ کافرِ فرنگ است خیال باید نمود کہ ایں نوع دعویٰ را چہ جزا بود وایں قسم معاملہ را چہ مکافات عصاۃ دیگر را بایں چنیں سیاہ کار نسبتی نیست وکذب درمعاملت را باسائر معاصی کدام مساوات رباعی

می خوارہ وخود پرست فاسق بودن   درکوی خرابات موافق بودن
برکام وہوای نفس عاشق بودن   بہ زآنکہ بخرقہ درمنافق بودن

مقصود از تصدیع واملال التماس آں ست کہ چوں اعزہ احبہ ایں شرمندہ کار

---

[1] د. نقال

را از روی کمال حسن ظن باوضاع صلاح یقین کردہ اند وعنوانی بروی قرار دادہ ۔ الحال بعد از ملاحظہ ایں سطور چوں از حقیقت کساد ایں مفرور اطلاع بہ واقعی یابند خیال سابق را کہ دربارۂ آوارہ داشتند از سرنہند و او را بہ عنوان مسطورہ تصوّر فرمایند واز آشنای او ہراساں باشند۔ مصراع

صد مرحلہ بگریزید ای اہل جہاں از من

چوں ستر حال خویش از کسانیکہ درگمان کمال اویند داخل خیانت بود بنا برآن حقیقتِ خود را کمایبنغی رانمود تا دوستان آگاہ باشند در سادہ دلاں چندرا آگاہ سازند تا از مجرد شنیدن نام یکے ازجانروند ومردم را ازجانبرند ؎

شیریں مثلی است گشتہ مشہور ——— آواز دہل خوش ست از دور

والاکسی کہ معاملہ او بایں سرحد باشد وی را سروبرگ قلم گرفتن وسخن پردازی کردن کجا است ؎

گر عاقلی حدیث خود کم کنمی ——— قفلی در گفت وگوی محکم کنمی
ماتم زدہ چند فراہم کنمی ——— برگفتہ بگریمی ماتم کنمی

والسلام علیکم وعلیٰ من لدیکم ۔

فصل بالخیر بعد از تحریر نیاز نامہ بخاطر ریخت کہ چوں از حقیقت کساد خود نوشتی اگر لختی از نعمت حق جل وعلا کہ دربارۂ خود مشاہدہ (۱۰۱) کردہ دریں رقیمہ اندراج ننمائی مبادا داخل کفران بود بنا برآن بہ موجب وَ اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۔ شمہ ازاں نیز اظہار می نماید ۔

مخدوما! با ایں ہمہ خرابی وتباہ کاری ایں قدر می داند کہ از پیش گاہ در طینت ایں خاک راہ معنی تعبیہ کردہ اند وآنی ودیعت نہادہ کہ آں معنی منظور نظر خاص اوست تعالیٰ وعنایت خفی دربارہ آں واقع است زیادہ ازیں نمی تواند تعبیر نمود وبہ تفصیل نمی تواند پرداخت کہ متکلم ومستمع را تاب تکلم وہوش استماع آں نیست ازاں است کہ در زمانِ سابق پیش از ظہور آں معنی جذب وکشش معنوی وعشق ومحبت بی کیفی

در خودمی یافت طبیعت او از خلق گریزاں بود و بہ خلوت وصحرا راغب وباخودمی گفت ؎

به تنہائی دلم مائل چنیں چیست
دریں تنہا نشستن حاصلم چیست

و آں محبّت را ہیچ متعلق سرنمی کشید و نمی دانست کہ ایں عشق کدام کوست و ایں ہمہ کشش بکدام سوست ؎

می دید بچشمِ خود غباری
در دیدہ نہفتہ خار خاری

آگہ نہ کہ گردِ دامن کیست
ویں غنچہ زخارِ گلشن کیست

در جیب گلشن کہ ایں خسک ریخت
در چشم دلش کہ ایں نمک ریخت

آتش کہ بسقف خانہ در زد
ویں فتنہ زدامنِ کہ سر زد

ایں تلوسہ چیست در شکیبش
جادوی کہ می دہد فریبش

شوری است زعشق در سر او
تیغیست نہاں بگوہرِ او

از جنبش غمزہای خونی
دارد نگرانی درونی

جانی بسرِ خیال می داشت
چشمی بره شمال می داشت

سرمست نظارہ سو بہ سو بود
در رقص نشاط مو بمو بود

ہم دیدہ براہ آرزو باز
ہم گوش تمنیش بہ آواز

کز قافلۂ رسد صدائی
آواز برون دہد درائی

و تا مدتہا مغلوب ایں حالت بود و آرزو می کرد کہ ایں عشق را متعلق ظہور فرماید و ایں شورش و تلوسہ را معشوق معین پدید آید و ہر چند آں عشق را بہ معشوقات سفلی فرود می آورد فرود نمی آمد سودای بود جنون آمیز و شوقی بود آتش انگیز ہیچ معلوم نہ کہ جنوں انگیز کیست و ایں آتش افروزی بہر چیست حیران کار خود بود و بایں ابیات زبان حال او گویا ؎

دارد زکہ مو بمویم آزار
وز ناخنِ کیست جنبش تار

تنہا نہ بدل خلد کزاں سوی
دارد خلۂ بہ ہر بن موی

در دیدۂ من کہ می زند برق
(۱۰۲) وز شعلہ کیست دشنہ بر فرق

از سوز کہ ایں شرار برخاست
وز راہ کہ ایں غبار برخاست

بر هر شره ام جدا نگاریست　　در هر نگهم جدا بهاریست
آں کیست که در درونِ سینه　　بشکست هزار آبگینه
ایں باد ز دامن که برخاست　　ویں دود ز خرمن که برخاست
ایں مرغ که می پرد بریں بام　　ویں بوسه که می دهد به پیغام
ایں عشق ندانم از کجا خاست　　کز هر رگ و ریشه ام بلا خاست
آں روز که خاک من سرشتند　　سودای جنوں بسر نوشتند
از طره بتی فگنده دام ست　　لیکن نشناسمش کدام ست
تا عشق که شد مساعدِ من　　و اندر کف کیست ساعدِ من
از خندهٔ کیست نو بهارم　　و از نازِ که خار خارم
ایں عشق ز عاشقاں عجب نیست　　معشوق شناسی از ادب نیست
اے عشق خویش آمدی چنیں چست　　در دل به نشیں که منزلِ تست
بنشیں بنشیں نشیمن از تست　　جان و خرد و دل و تن از تست
روز از تو و شبِ سیه مرا بس　　تخت از تو و خاک ره مرا بس
بپذیر به تحفه جان و بنشیں　　بکشا کمر از میاں و بنشیں
بنشیں و ز عقل جوش بنشاں　　و از خونِ هوس خروش بنشاں
از آمدنت چوں گل شگفتم　　دامن دامن بهار رفتم
گل کرد بهار بختم امروز　　بر گل بنهید تختم امروز

بر سرِ اصل سخن رویم، بعد از آں که آں معنی مکنون به مرور شهور پرتو انداخت پیش از آں که در معرض ظهور کامل آید معلوم شد که متعلق آں محبت که بود و آں انجذاب و کشش به کدام طرف وابسته محبوبی پدید آمد در غایت حسن و خوبی و در نهایتِ رفعت و مرغوبی که فوق آں غایت در جمال و حسن متصور نیست بلکه نزاکتِ منزلتش به مثابه ایست که اطلاق حسن و جمال بر آں حریم متعال گرانی دارد و همچنیں هر کمال و جمال از آں بارگاه در راه است هر جا کمالی نمایاں است اثرِ کمالِ او یافت و هر طرف که حسن و جمال متصور است انموذج حسن و جمال او دید بیقین دانست که محبوبی را او شایان است و مطلوبی را هم او سزاوار از همه او بتافت و عنان عنایت بجانب او تافت و کمرِ همت را در

خدمتِ او چیست بربست دید کہ عنان تا بے آں جا راہی نمی کشاید و ایں خدمت شایان آں حریمِ مقدس نیست و ہیچ کوشش و سعی را بی فضل او بار نیست سابقہ عنایت می باید پس کشش او در کار ست (۱۰۳) دیگر ہیچ از ہمہ درماند و معاملہ را با دگذاشت خوش گفت ؎

مرا گر توسنِ دل نیست در راہ — کمندِ زلف او ہم نیست کوتاہ

عنایت ازلی از پی او در رسید و بالطاف خود ایں دور از کار را بہ نواخت و بہ سابقہ فضل و کرم ایں خاک افتادہ را در حوالی حریم قدس خود جا داد و ہذا آں معنی مضمر و ایں آں مستور دراں بارگاہ پر نور بروز و ظہور دارد و بہ صد آب و تاب در صحن گلزار امید در رقص و نشاط جاوید است قدمے با ناز بر میدارد و قدمی با نیاز می نہد و با کمال خرمی و فرخندگی ہم آغوش بوی وصال ست با وجود بندگی سرمست بادہ لایزال و بایں ترانہ مترنم ست ؎

ہم از در باز گردانی باد نوروز — کہ من بوی گل خود دارم امروز
مدہ پیش شب ازمہ یادم اکنون — کہ من با مہوش خود شادم اکنون
گر اوّل می ربود از گریہ آبم — کنوں خوش می برد در باد خوابم

اگر بر خود نیز عاشقی نماید می سزد کہ نواختہ محبوب ست و اگر شیفتۂ حسن خویشتن بود نیز بر محل ست کہ منظورِ مطلوب ست ۔ اے عزیز آں معبر را کہ با بوئ مقبر ست با ایں بدن چرکیں چہ نسبت و آں معنی علوی را بایں پیکر سفلی و پس ماندہ آوارہ بیچارہ کہ از یار جُدا ماندہ و گرفتار دیار اعداء گشتہ کدام مساوات ایں پیکر عنصری ست کہ در بادیۂ حیرت و حسرت سراسیمہ و سرگشتہ با دل پریشان و موئ آویزاں با دوری از شش طرف بر دوی طپانچہ زناں گرد حجاب حواس خمس را فرو گیراں ؎

ہم باد زدہ طپانچہ بر روی — ہم خاک فشردہ پنجہ در موی

و از کار و از کار فرو ماندہ و از شوق و سرگرمی دست افشاندہ مخمول زاویۂ بی حلاوتی و افسردگی گشتہ عنان ہمتش از دست رفتہ و کمر خدمتش فرو شکستہ از غایت حیرانی بہ چیزی جمع نمی تواند شد و از بس سراسیمگی از کس در ویزہ نمی تواند نمود ہر چند آں معنی از آں ایں نبود لیکن آں را دلبری برگزیدہ لاجرم بہ مراحل از یں دُوری گزید و بعدا لمشرقین میان ایں

و آں فتاد ؎

از باد صبا (۱۰۴) دلم چو بوی تو گرفت　　به گذاشت مرا وجست وجوی تو گرفت
اکنون زمن خسته نمی آرد یاد　　بوی تو گرفته بود خوی تو گرفت

آن برتخت مرصع انس نشسته، واین پیکر درخاک تیره فرو هشته، آن از هم آغوشی مراد شاد وفرخنده، واین از حیرت سینهٔ حسرت برخود کنده، این با چندین زاری ونیاز، وآن باصد استغنا وناز، این با هزار آرزو وازآن راز جویان، آن ازکمال بی نیازی با خود راز گویان، این پیکرِ سفلی بآن معنیٔ علوی گوید ؎

من بی تو بخاک ره مژه باز　　تو خواب گزین به بسترِ ناز
من بی تو زخونِ دیده گلنار　　تو خنده زنان به صحن گلزار
من بی تو بخون کشیده داماں　　تو رفته به نطع گل خراماں
من بی تو بخاک غصه پامال　　تو رقص کناں ببانگ خلخال
من بی تو چو رشته تاب درتاب　　تو رشته گسل چو دُرِّ نایاب
من بی تو بسوزِ دل گدازی　　تو عاشق خود بحسن بازی
من بی تو گرفته ترک هستی　　تو کرده بخویش ناز ومستی

تنبیه - ای عزیز اول کتاب را باآخر آن کسی متدافع نه فهمد وبه ظاهر متناقض نه انگارد زیراکه هرچه منسوب به ممکن است ازین روی که ممکن ممکن است قابل رد وطعن ست شایان آنحضرت چگونه بود معاملهٔ فضل جداست این قسم دور از کاری را اگر به نوازند کمال بنده نوازی اوست وبنده فی نفسه وعمل او همان ست که مسطور شد وعنایت وکرم او به کردار این کس وابسته نیست، بآنکه گوئیم آنچه درماسبق ذکر یافت واردیست از واردات چون این وارد غالب آید جمیع اعمال وطاعات خود را قابل لعن وطعن انگارد درنفس الامر هرچه باشد وآنچه درآخر کتابت مسطور است نیز واردی است ویک وارد را با وارد دیگر هیچ تدافع وتناقض نیست اوّل مغلوب آن دید بود بعد ازاں مغلوب این دیگر دید موافق دید اوّل بزرگی گفته است که کاتبِ شمال من همیشه درکاراست وکاتب یمین حسنه نمی یابد تا بر روی کاغذ ثبت نماید این کارخانه در دید عارف است وبس واین دید را (۱۰۵) منشاء است ومعاملات بآن وابسته است که شمه ازاں ظاهرا درذکر قاصد مستعجل است به تفصیل آن نمی تواند پرداخت وموافق دید آخر همان بزرگ درجای دیگر می فرماید که کاتب شمال خود نمی

یا بم و شمال حکم یمین پیدا کردہ است بحکم کالتا یدیہ سبحانہ یمین زیرا کہ شمال از مقتضیات عدم بودہ و چوں عدم بعین و اثر از عارف زائل شود شمال در حق او نماند و بحکم تخلقوا باخلاق اللہ شمال حکم یمین گیرد و آنچہ گفتم کہ ایں دید را منشاء است و معاملہ باں وابستہ است۔ باید دانست کہ ہرچہ بآنجناب مقدس منسوب است ہمہ خیر و کمال است خیر و کمال را آئینہ باید تا ظہور خیریت آں باں شود و آئینہ نمی باشد الا در مقابل شی و مقابل خیر و کمال شر و نقص است اذ بضدھا تتبین الاشیاء و ظاہر است کہ مرأت ہرچند در مرأتیت خود کامل تر بود ظہور صورت منعکسہ دراں اتم باشد۔ پس ہرچند دید شریت عارف بیشتر بود ظہور خیریت در وی زیادہ تر باشد زیرا کہ ممکن فی نفسہ منشاء ہر شر و نقص است چہ ذاتِ او عدم است ما اصابک من حسنۃٍ فمن اللہ و ما اصابک من سیئۃٍ فمن نفسک ظہور خیریت را دید شریت کافی ست من تواضع للہ رفعہ اللہ است بالجملہ ہر خیر و کمال و ہر حسن و جمال کہ در صفحۂ کائنات ہویدا است ہمہ مستفاد و مستعار از مرتبۂ وجوب ست ذات ممکن عدم است ہیچ نیست از ہیچ غیر از ہیچ چہ آید ؎

از تست طلسم ایں خزانہ — من ہیچ نیم دریں میانہ
از شیشۂ تست ایں می ناب — من خاک بلب در آتش و آب
ہم گنج ز تست ہم تو گنجور — من دست تہی فشاندم از دور
معنیِ تو وہی چنیں سخن گر فہم — من جلد کتاب صوت و حرفم
من ذرۂ خاک آستانم — تو می طلبی بر آسمانم
از موجۂ فیضِ تست ایں جوش — من مہر بلب نہادہ خاموش
از جوش و خروش خود چہ گویم — ایں بادہ توئی و من سبویم

(۱۰۶) ولیکن ہذا آخر المکتوب رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَّسِیْنَا اَوْ اَخْطَاْنَا الحمد للہ اولاً و آخراً والصلوٰۃ والسلام الاتمان الاکملان علیٰ رسولہ محمد دائما و سرمدا و علیٰ آلہ الاطہار و صحابتہ الاخیار و علیٰ جمیع الانبیاء والمرسلین و علیٰ ملائکتہ المقربین و علیٰ اہل الطاعتہ اجمعین۔ آمین۔

حاجی الحرمین شیخ حسین بخدمت می رسد امید کہ از توجہات بہرہ ور باشد ؎

این دم کہ تراست بادہ در جوش — از خشک لبان مکن فراموش

و ہمچنیں یاراں دیگر نیز می یابد کہ از صحبت سیراب و متمتع باشند پژمردگی نصیب اعدا باد ؎

از گرمی مجلس است بس دور — تو ساقی و اہل بزم مخمور

والسلام علیکم وعلی سائر من اتبع الہدیٰ۔ انتہیٰ مکتوبہ الشریف رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

و جناب ارشاد پناہی میر محمد نعمان قدس سرہٗ کہ ایں مکتوب حضرتِ ایشان باسم ایشان بودہ خلیفۂ اوّل حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما بودہ اند و ہلال کمال آنجناب بحضور پرنور حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بدر کامل گشتہ بود بعد ازاں طرف ایشاں را متسع گردانیدہ معاملہ را ازیک بہ لکہ رسانیدند۔ چنانچہ ایں معنی از مکتوبات قدسی آیات حضرت مجدد الف ثانی واضح ولائح است۔ در ہر دو دفتر مقاماتِ آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ در صدر ذکر خلفای کرام احوالِ ایشان بہ تفصیل نوشتہ اند، شائقان در آں جا سعادت تمام رجوع نمایند۔

کنز۔ جناب شریعت پناہی قبلہ گاہی قطب الاقطاب قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس می فرمودند کہ حضرتِ ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہ مبشر ساختہ اند و ملہم گردانیدہ کہ غَفَرْتُ لَکَ وَلِمَنْ تَوَسَّلَ بِکَ اِلَیَّ بِوَاسِطَۃٍ اَوْ بِغَیْرِ وَاسِطَۃٍ اِلٰی یَوْمِ الْقِیَامَۃِ۔ و ہمیں الہام بر حضرتِ مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شدہ بود چنانچہ خود در رسالہ مبداء و معاد تصریح بآں فرمودہ اند و در ہر دو جلد مقامات نیز مصنفان آں ہا در ذکر خصائص آنحضرت تحریر نمودہ اند فنعم السلف ونعم الخلف۔

کنز۔ حضرتِ ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ در وقتِ عروج بسیار بلند بردند و در وقت نزول در نقطۂ خاک کہ پایان تر عناصر است فرود آوردند بلی سرور انبیاء علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام چنانچہ در وقتِ عروج از ہمہ انبیاء بلند تر رفتہ اند و در وقت نزول پایاں تر در نقطۂ خاک فرود آمدند۔ لہٰذا ارشاد ایشاں اعم گشت و دعوتِ ایشان اتم والنبوۃ والرسالۃ ماخوذان من انوارہ (۱۰۷) والولایات الثلث من الصغریٰ والکبریٰ والعلیا قطرات من بحارہ والمقطعات القرآنیہ رموز من اسرارہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ و انصارہ۔

چوں حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہفت درجہ متابعت بانجام رسانیدند ایں قسم عروج و نزول از ایشاں محل تعجب نبود از زبان درفشاں حضرت مرشدی قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ السامی مسموع گشتہ کہ حضرتِ ایشاں را در موسمِ جوانی درحینِ حیات حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شبی در خواب نمودند کہ بعد دوازدہ روز وصال تو ایں عالم خواہد شد بامداد کہ برخاستند بازدیاد و مراقبہ و استغفار و دیگر اعمال صالحہ پرداختند اما از مخافت و ہول کہ از لوازم بشریت است بہ جناب حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ظاہر نہ ساختند تا آنکہ روز رخت بہ بُرج مغرب نہاد و شب دامن تستر بر عالمیان کشاد حضرت ایشان را دریں شب نیز بہ خواب جلوہ گر کردند کہ بعد یازدہ روز انتقال واقع می شود و تعین کامل بر معنی مکشوفہ حاصل روزگار گردید شب دیگر وعدہ دہ روز دیگر کردند ہمچنیں ہر شب کہ می آید یک روز کمی کردہ اطلاع می دادند تا آنکہ شب دوازدہم پرتو انداخت و حضرتِ ایشان را درآں شب معلوم گردید کہ فردای روز موعود است و وصال تو البتہ واقع است فردای آں شب بہ ناچاری تمام واقعات اثنا عشر را بعرض حضرت مجدد الف ثانی رسانیدند و استمداد حسن خاتمہ بہ توجہ آنحضرت دریوزہ نمودند حضرت مجدد الف الثانی کہ بانی[1] بودہ اند در تعبیر چنیں فرمودند کہ امروز نزول شما در نقطۂ خاک واقع می شود فوقع کما عبّر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہماں روز وقت فیئ الزوال نزول حضرتِ ایشاں در نقطہ خاک واقع شد چنانچہ معلوم ایشاں ہم گردید۔ وشبہای دیگر ازیں خواب اثری نبود[2] بلی ہر گاہ مقصود رؤیائی صالحہ بہ حصول پیوست و معاملہ از گوش با آغوش کشید از رؤیا چرا اثرہ ظہور فرماید نزد محققان صوفیہ علیہ مثل ایں مرتبۂ فاخرہ و مقام شگرف دیگر مقامی نیست کہ منصب کمال مرتبۂ عبودیت است و فضل کہ خاکیاں را از نسبت پستی خاک میسر گشتہ قدسیاں را بر اوج افلاک دست ندادہ ؎

زمیں زادہ بر آسماں تاختہ   زمین و زمان را پس انداختہ

نبی بیننی ولایت ملاء اعلیٰ فوق ولایت (۱۰۸) خواص بشر است و فضل بر خواص بشر است چہ ملک محبوس مقام خود است وما منا الا لہ مقام معلوم نص قاطع و ترقیات خواص بشر را علام الغیوب می داند وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ۔ شان ایں بزرگواران را از ہمہ بیش بُردہ

---

[1] م۔ ثانی   [2] م۔ نبوت

است و بر ہمہ غالب ساختہ تفصیل ایں معنی از مکتوبات حضرتین رضی اللہ تعالیٰ عنہما واضح ولائح است۔

کنز: حضرت ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ از علمای راسخین گردانیدہ اند۔

کنز: حضرت ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ فناءِ اتم و بقاءِ اکمل کہ تحقیق آں در مکتوبات جلد ثالث حضرت مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ وضع مخصوص آنحضرت بہ تدقیق تمام مشروح ومبین است مشرف ساختند۔

کنز: حضرتِ ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ خطاب عروۃ الوثقیٰ مشرف وممتاز فرمودہ اند۔

کنز: حضرتِ ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ متکلم ومحدث بہ فتح لام و دال گردانیدند کما کان امیر المومنین عمر ابن الخطاب و امام جعفر الصادق و مجدد الف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہم۔ جناب امام ربانی مجدد الف الثانی در مکتوبی از مکتوبات جلد ثانی تحقیق ایں معنی بہ زبان تازی فرمودہ اند عنوان ایں بابِ عبارت است:

فتح: اعلم ایها الاخ الصدیق ان کلامه سبحانه مع الغیر قد یکون شناها و ذالک للافراد من الانبیاء علیهم الصلوٰة والسلام وقد یکون ذالک لبعض الکمل من متابعیهم بالتبعیة والوراثة و اذا کثر هذا القسم من الکلام مع واحد منهم سمی محدثا کما کان امیر المؤمنین عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ وهذا غیر الالهام وغیر الالقاء فی الروع وغیر الکلام الذی مع الملک انما یخاطب بهذا الکلام الانسان الکامل الجامع۔ الی آخره۔

کنز: حضرت ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بر سرائر اسرار صوفیہ یک بار از متقدمین ومتوسطین و متاخرین بہ تفصیل کلی اطلاع دادند و مراتب بی شمار معاملۂ ایشاں ازاں بالا بردند و باوجود ایں مراتب قرب کہ حاصل روزگار داشتند ادب مشائخ بحدی مراعات می فرمودند کہ خود را نزد ایشاں قطرۂ محقر و ناچیز شمردند و آنچہ اظہار (۱۰۹) اسرار فرمودہ اند محض از برای تحدیث نعمت حق جل وعلاء فرمودہ اند و از دیاد شوق طالبان صادق نیز ملحوظ نمودہ تا ایں گرسنگان نعمت بی ہمت ازیں خواں یغما نصیبی بردارند و ایں ہم بامر و الہام کریم علام است کہ بارشاد مامور بودہ اند۔

کنز۔ کمالات حضرت مجدد الف ثانی و معارف خفیہ و جلیہ آنحضرت از حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما بر منصۂ ظہور آمدہ چہ آں قدر اطلاع کہ ایشاں را بر اسرار والد بزرگوارِ خویش حاصل

است دیگر را نیست اگر وجودِ شریف ایشان واسطۂ ایں کارِ عزیز الاعتبار نبوده شمہ ازاں معارف و اسرار اصلاً ظهور نمی نموده ایشاں اند کمالات ولایات ثلاثہ را بہ ترتیب بشارات باہلِ سلوک مقرر نموده راہی بہ کمالات نبوۃ برای ارباب فتوت[1] مصفا ساختہ نشانی از حقائق اربعہ باریاب دقائق آراستہ بہ تعین حبّی و سیر نظری دولت منداں را امتیاز بخشیده اند و عالمی را ازیں آب حیات سرسبز و شاداب گردانیده مریدان بہ واسطۂ ایشاں در اندک مدت بجای رسیده اند کہ کمل ایں امت را منتہا و نہایت متمنا است چنانچہ خود در شکرانۂ الٰہی در مکتوب دویست و سی و چہارم از مکتوبات جلد اوّل کہ باسم حضرت مخدوم زادۂ خامس قطب العارفین شیخ سیف الحق والدین والملۃ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مقرر گشتہ تصریح فرموده آں را بعینہ ایراد می نماید :

فتح

باسمہ سبحانہٗ بکرم خداوندی جل سلطانہ و بطفیل رسول او صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلی آلہ وسلم و بیمن توجہ پیر دستگیر قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس معاملہ تسلیک و تکمیل بغایت سہولت پذیرفتہ و راہ وصول اقرب گشتہ و کارِ دہور بایّام و شہور مقرر شده ہر چند بحسب کمیت مسترشدان ایں معاملہ قلت دارد چہ ایں وقت کثرت آں را برنتابد لیکن از روی کیفیت افزون و بیش از بیش است یکی از مسترشدان بواسطہ در ہفت روز از ابتدای تعلیم طریقہ از فنای قلبی در خود نشان می داد و چیزہا بیان می نمود کہ گویا بحوالی فنائے نفس رسیده ۔ وما ذالک علی اللہ بعزیز اکثر مجازان فقیر کہ از احوال مسترشدان خود بیان می کنند قصص سرعت وصول شان کہ مشروح می سازند (۱۱۰) عقل عقیل در تحیّر می ماند ؎

اگر پادشہ بر درِ پیرزن   بیاید تو ای خواجہ سبلت مزن

باید دانست کہ مربی حقیقی اوست سبحانہ ۔ مصراع

از ما و شما بہانہ برساختہ اند

تنبیہ ۔ باوجود ایں ہمہ افاضۂ انوار و افادۂ اسرار کار ایں دل افگار روز بروز در خرابی ست و حاصل روزگار او بعد و حرمان است و غفلت و کسب معاصی در تزاید در لجۂ حیرت فرو رفتہ است و از مکر خداوندی جل شانہ ترساں و لرزاں است نمی داند کہ فردا بادی

---

[1] د ۔ فیوض

چہ معاملہ کنند ودر کدام جرگہ داخل سازند ربنا اغفرلنا ذنوبنا واسرافنا فی امرنا وثبت اقدامنا وانصرنا علی القوم الکافرین۔ انتہیٰ المکتوب۔

ہرگاہ مریدان بواسطہ بایں صفت موصوف باشند مریدان بی واسطہ کہ عمرہا باعتقادِ تمام صرف خدمت آن امام ہمام فرمودہ باشند چہ نویسد کہ باور دارد الا[1] من استسعد اللہ سبحانہ، بہرحال شمہ از مسترشدان حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در سہ مفتاح اخیر مشروح خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ و باوجود ایں مرتبہ قرب وکمال وید قصور بایں مثابہ مگر از جناب حضرتِ ایشان موئی ومشہود گشتہ بلی ؎

نزدیکان را بیش بود حیرانی — کہ ایشاں دانند سیاستِ سلطانی

اللّٰہم ارزقنا من محبتہ جرعۃ ویرحم اللہ عبداً قال آمین۔

کنز حضرت ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوصل عُریانی مشرف ساختند۔

کنز روزی حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ نشستہ بودند می بینند کہ نزول ملائکہ کرام علی نبینا وعلیہم الصلوٰۃ والسلام شدن گرفت ودیگر جنودِ الٰہی کہ وما یعلم جنود ربک الا ھو۔ شاہد آں ست بالملائکہ مرافقت ورزیدہ بین السمٰوٰت والارضین بہ بطور تماشا بینان حاضر شدند بلکہ از دورہ عرش تا مرکز فرش پُر از کائنات افتد دریں اثنا نزول اتم بجمال عظمت و کبریاء واقع شدہ۔ حضرتِ ایشاں خود را مزین بہ تربیت تمام کہ فوق آں نیافتہ بودند و بدولتِ نزول بلاکیف ہم ہرچند بہ کرات سابق مشرف گشتہ بودند اما بایں خصوصیت دست ندادہ بودند ندا در دادند (۱۱۱) ملہم کردند کہ ایں ہمہ کائنات برای نظارۂ محبوبیت تو آمدہ اند ؎

بکش نازم زبان زین را مستور — کہ کم ظرفیٔ تو وایں بادۂ پُر زور
عبارت دستگاہی چہ و چند است — سخن کوتاہ کن معنی بلند است

باید دانست نزول بلاکیف از متشابہات است کما ورد فی الخبر "ینزل ربنا الی السماء الدنیا" ایمان باید آورد و بہ چوں و چنداں مشغول نباید شد بلی ایں معاملہ بیرون از چوں و چند است بلکہ صاحب ایں حال را نیز نصیبی ازیں بہ خوبی عطا فرمایند تا تحمل ایں معنی بی چوں تواند نمود لا یحمل عطایا الملک الا مطایاہ۔

---

[1] م۔ ناظم

کنز حضرتِ ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بر دقائق ریا و غیبت و شرکِ خفی مطلع ساختند و یک بیک از سینۂ بی کینہ ایشان برآوردند۔

کنز خال بزرگوار مخدوم زادۂ اصغر قدوہ ارباب تحقیق شیخ محمد صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ دراں ہنگام کہ تشریف حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ جانب حرمین شریفین اتفاق افتادہ و مردمان آں جای باوجودی کہ باکابر ہند و ولایت چندانی رسوخ اعتقاد ندارند، علی الخصوص علمای محدثین آں دیار پُر انوار کہ فی الجملہ تصفیہ باطنی ہم از صحبت بعضی ارباب قلوب حاصل روزگار داشتند۔ دیگری را مطلق تعلیم و معرفت نمی شناختند، امّا بہ مجرد دیدن روی مبارک و مشاہدہ حالات و سامعۂ مقالات آں قبلۂ ارباب کرامات بہ صدقِ جان معتقد گردیدہ اکثر آنہا مرید شدند و بہ موافق استعداد خودہا نصیب برداشتند و تاحال در مدح حضرت ایشاں باین کلام متکلم اند شیخنا فی الاولیاء کمحمد فی الانبیاء علیٰ اجمعہم عموماً و علیٰ افضلہم و خاتمہم خصوصاً الصلوٰۃ والتسلیمات۔

کنز صوفیۂ کبار از مشائخ ماوراء النہر کہ متمکن مسند ارشاد و مشیخت بودہ اند غائبانہ در مواضع خودہا زبان را در مدائح آنحضرت شکر فشاں نمودہ بہ موافق استعداد و فراخور حوصلہ خود ولایت و قطبیتِ ایشاں در سلک تحریر کشیدہ ازاں جملہ ولایت و ارشاد پناہ حاجی عبدالغفار بلخی قطبیت آنحضرت معلوم نمودہ بشارت بحضرت ایشاں نوشتہ اند و تسبیح و عصاء بہ تبرکی مخدومی اعظم قدس سرہ نیز فرستادہ اند (۱۱۲) جواب آں را کہ حضرت ایشاں نوشتہ اند در مکتوب پنجاہ و ششم از مکتوبات جلد ثانی مسطور و مبین است و در آں جا ایں شعر عربی نیز نگارش فرمودند ؎

ما سرنی تبشیرکم لی مثلها　　تدسرّنی[1] انی فطرت ببالکم

کنز حقائق اشیاء و مکنونات بہ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ متکلم گردانیدہ اند۔ چنانچہ در مکتوبی از مکتوبات جلد اوّل تصریح باں فرمودہ اند، مکتوب دراز است و مشتمل بر معارف و اسرار است امّا عبارتی ازاں بہ موافق مطلب ایراد می نماید:

فتح درویشی در وقتی از اوقات از موجودات عالم امکان مثل زمین و سحاب و آسمان و شمس و ماہتاب و حیوان استفسار نمودہ کہ آنچہ در باب وحدتِ وجود در مرایای شما شہود و مشاہدہ مطلوب اثبات می نماید راست است و مطلوب از شما جلوہ گر است

---

[1] د۔ یسری ۔ مکتوبات معصومیہ "سرنی"

هم جدا جدا تقدس و تنزیہ او تعالیٰ کردند و دوا نمودند کہ بر ما ایں تہمت می نہید ما را چہ یارا کہ دعوئ مظہریت و مرآتیت او نمائیم و او سبحانہ باآں علوشان و تنزیہ چگونہ در ما ظہور فرمودہ باشد ، مصراع :

منہ تہمت سایۂ بر آفتاب

خود را خالی محض و ساذج صرف وانمودند حقیقتِ آسماں پیش حقائق ازیں وجودی مبرا بود و بکمال اظہارِ عجز و زاری و ذل پیش آمد چوں جماعۃ باآں بیچارہ سرگرداں امورِ غیر واقعہ منتسب می دارند و ارجاع حوادث کونی و امثال باو می نمایند ازیں جہت ایں قدر استیلای ہیبتِ خداوندی جل سلطانہ وی را فرو گرفتہ کہ بیان نمی توانم از ترس و خجالت گداختہ آب شدہ می رفت دریں اثناء آفتاب از عابداں خود نیز تبرّا کردہ و نمود کہ ایں جماعت مرا شرمندہ و رسوا ساختند من باین نامرادی و سیر گردانی وا اینہا دریں مقام لرزاں و نالاں بود۔ انتہی کلامہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

بلی ہرگاہ قیوم عالمیان حضرت ایشاں باشند تکلم حقائق اشیاء ازاں چند درویشاں مستبعد نبود۔

کنز: یکی از عرفای روزگار در عروجات خود بر فلک چہارم مشاہدہ ملکی از ملائکہ مقربین نمود کہ ہشتاد ہزار سر دارد و در ہر سر ہشتاد ہزار دہن است و در ہر دہن ہشتاد ہزار زبان از ہر زبان (۱۱۳) ہشتاد ہزار مرتبہ ذکر حضرتِ مولیٰ ذکر اولیٰ می کند عارف معہود از آں ملکِ ذاکر استفسار نمود کہ آیا کسی ہم از تو خدا را جل شانہ زیادہ تر یاد نماید۔ گفت آری بر روئ زمین انسانی است "شیخ محمد معصوم" نام کہ او حق تعالیٰ را از من زیادہ تر یاد می نماید حضرت قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس حقیقت عارف مذکور کہ از مریدان ایشاں بہ عرض حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسانیدند و تصدیق آں معاملہ از امام صفاکیشان دریوزہ نمودند و فرمودند وافق کشفہ کشفی و جناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مکتوب دویست سیوم از مکتوب جلد اول کہ بنام ارشاد پناہ محمد نعمان ست قدس سرہ در اسرارِ غامضۂ فناء و بقاء و دقائق قیومیت و جامعیت کامل تحریر فرمودہ اند تحقیق ایں مقدمہ بہ تفصیل نوشتہ اند اگر بہ مطالعہ آن بپردازند تسلی کلی بر معنی مذکور حاصل آمد اما سطری چند از آں مکتوبِ مبارک کہ موافق ایں مقام است بہ ضرورت ایراد می نماید :

فتح: پس آں عارف بحکم خلافت قیوم عالم می گردد و حکم وزیر بہم می رساند۔ فانظر الی آثار رحمۃ اللہ کیف یحی الارض بعد موتہا۔ ایں زماں آں ذات بجای حقیقت نبوتیہ می گردد و مدبر و متصرف می شود ازیں جا جامعیت ایں عارف را باید

فہمید کہ سائر افراد عالم در جنب او حکم جزء محقر ندارند قطرہ را با دریا نسبتی نیست و اینہا را بادی آں ہم نہ چہ اوصاف را باذات نسبت تلاشی و استہلاک است در وقت ذکر گفتن گویا با چندیں ہزار زبان ذکر می گوید ہر اسمی بہ زبان خود ذاکر است و عارف بہ منزلہ کل اینہا است و در وقت تحریمہ بستن گویا چندیں ہزار شخص تحریمہ می بندند بعد ازاں ایں ہمہ اشخاص قرأت می کنند و برکوع و سجود می روند ۔ انتہیٰ کلام الشریف ۔

کنز حضرتِ ایشاں (۱۱۴) را در کمالاتِ تجدید با حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما شرکت بطریق اصالت بخشیدند۔ کما ذکرنا فی المفتاح من السابقین۔

کنز حضرت ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ مقاماتی رسانیدند و بہ بسطی عظیم سرفراز کردند کہ نتائج کلمۂ طیبہ وسائر الفاظ ذکر مثل تسبیح و تحمید و تکبیر را دراں حریم قدس گنجائش نیافتند، چنانچہ خود در مکتوب صد و نود و چہارم از مکتوبات جلد اوّل کہ باسم حضرت مخدوم زادۂ ثانی قطبِ ربانی حجۃ اللہ العظیم قدسنا اللہ سبحانہ تصریح باآں نمودہ و فرمودند، بہ تمامہ ایرادی نماید :

فتح بسم اللہ الرحمٰن الرحیم واما بنعمت ربک فحدث۔ بتاریخ سوم ماہ شعبان روز سہ شنبہ سنہ احدی و اربعین بعد الالف در نمازِ عصر بسط عظیم رو داد و منزلت عالی و کیفیت بس شگرف کہ ہرگز مثل آں رو نداده بلکہ محظوظ و متصور ہم نگشتہ شرفِ ورود یافت و اموری درمیان آمد کہ مصداق۔ لاعین رات ولا اذن سمعت ولا خطر علی قلب احد۔ بود زبان را یارائی گفتن آں نہ قلم را تاب نوشتن آں نہ ؎

فریاد حافظ ایں ہمہ آخر بہرزہ نیست ہم قصۂ غریب و حدیث عجیب ہست

انگارم کہ حصول آں وابستہ بہ نشاۃ اصالت و محبوبیت است ما ناکہ آں مقام را خصوصیتی بکاتب بود کہ دراں بارگاہ معلیٰ خود را منفرد دید نتائج کلمۂ طیبہ و سائر الفاظ ذکر مثل تسبیح و تحمید و تکبیر را دراں حریم قدس گنجائش نیافت اگر گنجائش ہست قرآن را ست و نماز را ہم بہ علاقہ قرآں سوای تلاوت قرآن مجید و ادای نماز نسبت باآں مقام تعطیل و بیکاری می یابد و می فہمد کہ ہیچ کسب و عمل را در حصول ایں نسبت علیہ مدخل نیست موہب صرف است و سابقہ عنایت می باید دگر ہیچ ما ناکہ ریاضات و مجاہدات در مبادی قرب دلالت دخل دارد تا زمانی کہ سیر دراصل و اصول اصول است اعمال صالحہ سود مند و نتائج بخش است کہ بہ وسیلہ آں سالک مستعد ترقیات می فرماید و بہ تکرار کلمۂ طیبہ نفی و اثبات از

ظل باصل آں راه می کشاید و از اصول باصول عروج می نماید و آنچه مذکور شد به قرب نبوت تعلق دارد و درآں جا اصل را در رنگ ظلال در راه باید گذاشت ریاضاتِ شاقه بحوالی آں بارگاهِ معلی راهی نمی کشاید وصول بآں مقام به موهبت محض است یا به محبت صرف خصوصیت و عدم شرکت احدی که در بالای مذکور شد چوں نیک تامل نمودیم دیدم که ازاں ره گذر است که هر کسی که بایں منزلت رسیده است مقامی از خود دارد که دیگری را بالاصالت درآں شرکت نیست و هر چند واصلان آں مقام اقلِ قلیل اند ازآں جمله حضرتِ ایشاں را که درآں جا (۱۱۵) ملاحظه نمود بغایت عظمت و نهایت ابهت در نظر آمدند چنانچه عقل و وهم در ادراک آں حیران و سراسیمه است و زبانِ قلم و قلمِ زبان در بیان آں عاجز و قاصر۔

باید دانست که عالم را ظل حضرت حق سبحانه دانستن ما مرأه او تعالیٰ تصور نمودن و موهوم دیدن و کمالات منعکسه ظل را باصل سپردن و ظل را خالی بلکه معدوم فهمیدن بعد ازاں آں را بکمالات اصل متحقق یافتن همه در قربِ ولایات که از ظل باصل پیوستن است می فهمد بعد ازانکه اصل را در رنگ ظل در راه گذارد و بحوالی آں حریم قدس برسد ازیں امور هیچ در کار بلکه متصور نبود آں جا ظل دانستنی نیست و اوصاف را باصل داده و خود را فانی و مستهلک دیدنی نه بقا و تحقق باصل پیدا کردن مشهود نمی گردد و وصول آں موطن را راهِ جدا است"۔ تم مکتوبه الشریف۔

کنز: خان خداپرست که از غایتِ هوشیاری در محبت حضرتِ ایشان رضی الله تعالیٰ عنه سرمست و درکام روائی اهلِ حوائج علیٰ قدر الامکان عزیز الوقت بوده اکثری به حکایت ایں روایت انبساطِ قلوب می نموده که جناب مبارک حضرتِ ایشان شبی بعد از افطار صومی از اصیام متطوعه به نماز اوّابین مشتغل گردیدند که به ناگاه می بینم که هر دو مخدوم زادهٔ عالی جاه شیخ محمد نقشبند و شیخ محمد عبیدالله پیالهٔ چینی پُر از شربتِ معرفت در دست گرفته هر دو طرف آنحضرت دست بسته ایستادند، چوں حضرتِ ایشان ادای سلام فرموده می خواستند که تحریمهٔ دوگانهٔ دیگر به بندند که آں هر دو عزیز پیاله در دست شریف دادند آنحضرت آں را تناول فرموده تحریمهٔ نماز بستند و آں هر دو عزیز راه برآمد مسجد اختیار نمودند، چوں متوجه شده نظر انداختم هر دو مخدوم زاده مرا بر حوض مسجد مذکور وضو کناں یافتم که از برابر من همان زمان صاحبین بعد فراغ سنت شام برائے استعدادِ تجدید وضو و اوّابین برخاسته بودند به تحیر تمام زود برخاسته به خدمتِ شیخین شتافته حل ایں معما درخواستم و آں هر دو ملک را که هنوز از صحن مسجد بیروں نه شده بودند نمودم

آں ہر دو مخدوم با چند اصحاب دیگر حضرتِ ایشاں کہ آنہا نیز درآں وقت برآں حوض سر انجام وضو داشتند در جواب گفتند کہ شما خبر ندارید کہ از مدتی ایں دو ملک مؤکل ہمیں کار اند کہ روز صوم حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد از فراغ فرض و سنت نماز مغرب (۱۱۶) شربتی از حضور حضرتِ نور جلت الآیۃ بہمیں صورتی کہ دیدند متمثل شدہ می آرند و باز مسجد چند قدم بیرون برآمدہ پرواز بہ عالم قدس نمایند و بعد ایں مقدمہ چند روز دیگر ہم کہ حضرتِ ایشاں روزہ داشتند ہمیں تماشای فرخندہ اسرار وقت افطار من و جمیع حضار مشاہدہ نمودم و ہر دو مخدوم زادہ مایاں را با شارت خبرداری فرمودند کہ بایں جا نشستہ ایم و ایں ملکین متمثل بصورت مایان گردیدہ، ساقیانِ جام صمدیت نشاءِ خوشگوار بآں قدوۂ ابرار وقت افطار می رسانند، در حدیث آمدہ است۔ ابیت یطعمنی ربی ویسقینی[1]۔ و تابع کامل را از جمیع کمالات متبوع حظِ وافر و نصیبِ کامل است و حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بایں ہمہ تناول شرابِ نشاء دار کہ بہ دیگراں قطرۂ ازاں جرعہ نابدار برسد مثل منصور انا الحق گویاں راہ در اختیار نمایند اصلا التفات بہ گوشۂ چشم ہم بآں دو ملک نمی فرمایند بلکہ بہ مقدار ذرۂ ازاں مرتبہ کہ شامل حال دارند تجاوز نمی نمایند بلی وسعت ظرف آنحضرت کہ مخمر تخمیر طینت پاک آمد بود انت ما زاغ البصر وما طغیٰ متحقق اند۔ ذالک فضل اللہ یؤتیہ من یشآء واللہ ذو الفضل العظیم ؎

سرشتند از نور حق خاکِ او — بود چوں نبی طینت پاکِ او
نبی نیست لیکن برنگِ نبی — بجو شد زکویش ہزاراں ولی

کنز: از خدمت حضرتِ قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ السامی مسموع گردیدہ کہ حضرتِ وحدت قدس سرہ در حالت حیات حضرتِ ایشاں رضی اللہ عنہ ختم قرآن مجید نمودہ ثواب آں را بہ حضرتِ ایشاں گذرانیدند آنحضرت فاتحہ خواندہ فرمودند کہ از نزد شما بما آمد نقرئی[2] بود بہ مجرد آمدن پیش ما طلائی[3] گشتہ باز بہ شما رسید۔

کنز: حضرت قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی از جناب حضرت خازن الرحمۃ نقل می فرمودند کہ (در بارۂ[4]) حضرتِ ایشاں اکثر ہا می گفتند کہ ارشاد برادر ما زیادہ از ارشاد حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ عنہ۔

---

[1] م۔ میں حدیث کے تمام تر الفاظ سہو کتابت کا نشانہ بن گئے ہیں (رک بہ تعلیقات)
[2] د۔ نقرہ [3] د۔ طلا [4] د۔ در م۔ در مادہ

دیگر خصائصِ حضرتِ ایشان کہ در سفرِ حرمین شریفین رو دادہ و آنحضرت را دراں اماکنِ متبرکہ بامتیاز آنہا سرافراز فرمودہ اند در رسالۂ یاقوتیہ بہ زبان عربی فصیحہ حضرت مخدوم زادۂ ثالث شیخ محمد عبید اللہ قدس سرہ تالیف فرمودہ، طالب صادق آں جلوہ بخشیدہ اند، بعد ازاں شیخ محمد شاکر خلف ملا بدر الدین جامع حضرات القدس ترجمۂ آں در زبان فارسی برای فائدہ عموم[1] امر نمودہ کنانیدہ اند مشتہر الآفاق ست از تکرار ایراد تمام آں معارف[2] کہ مستلزم ایرادِ تمام آں رسالہ است تحصیل حاصل دانستہ حوالہ بر ہماں دو نسخۂ متبرکہ عربی و فارسی نمود معارفِ چند ازاں رسالۂ فارسی کہ مشتمل بر حقائق بلند است بعینہ بہ عبارت ہموں رسالہ بلا تفاوت مذکور می نماید و چنانچہ صدرِ ہر معرفت بلفظ "یاقوتیہ" آں جا مقرر گشتہ، آں معارفِ (۱۱۷) فرخندہ اسرار بہماں یاقوت آب داری سازد۔

یاقوتیہ۔ حضرتِ ایشان دامت برکاتہ[3] در ایام اقامتِ مکۂ معظمہ اکثری بہ طواف مشغول می بودند و ایں عبادت دراں ایام را[4] در آں ایام از عبادات دیگر مہم تر می شمردند، می فرمودند کہ امور عجیبہ و اشیاء غریبہ مشاہدہ می افتد غالب اوقات می بینم کہ کعبۂ حسناء بما معانقہ می کند و باشتیاقِ تمام تقبیل و استلام[5] واقع می شود و در روزی ازاں ایام مشہود گشت کہ انوار و برکات از من ناشی شدہ و بحدی افزوں گشتہ کہ تمام اشیاء را در گرفتہ و فضا را مملو ساختہ است و در جنب آں انوار دیگراں متلاشی شدہ۔ پس در حقیقت ایں معاملہ تفکر کردیم بہ ظہور پیوست کہ مارا انخلاعی از خود و تحقق بہ کعبۂ حسناء شدہ است ازاں او ایں ہمہ از من ظاہر شدہ و دیدیم کہ بسیار از روحانیان حاضرند و طوافِ کعبۂ حسناء می نمایند، چنانکہ خدمۂ بادشاہان در ہر وقت بخدمت ایشان اقدام[6] دارند۔

یاقوتیہ حضرت ایشان دامت برکاتہ[7] بتاریخ سوم محرم الحرام بہ زیارت اہل معلیٰ شدند، می فرمودند کہ ایں مقبرہ از علو درجہ و کثرت انوار اہل آں از سائر مقابر مستثنیٰ است، چوں بہ سر تربت عبد الرحمٰن بن ابی بکر رضی اللہ تعالیٰ عنہما کہ در آنجاست رسیدند توقف کردہ فرمودند

---

[1] م۔ عموم فائدہ [2] م۔ معارفت

[3] در متن حسنات الحرمین "سلمہ اللہ سبحانہ و دامت برکاتہ" ص ۱۴۳ یاقوتیت کے اس انتخاب کی تصحیح کے لیے حسنات الحرمین کے مطبوعہ تقابلی متن کو پیش نظر رکھا گیا ہے۔ [4] د۔م "را" ندارند ماخوذ از حسنات است ص ۱۴۳

[5] د۔م۔ استیلام [6] حسنات "قیام" ص ۱۴۳ [7] حسنات سلمہ اللہ سبحانہ

که بحر انوار موج می زند و کمالاتِ صحبت خیر البشر تاباں و درخشاں است، بعد ازاں بر روضۂ منورۂ ام المومنین خدیجۃ الکبریٰ رسیده با یاران مراقبہ طویلہ نموده فرمودند که کلاں تر امہات المومنین آں قدر بالطاف و عنایات و بہ مواہب و عطیات ظاہر شد که تاحال ایں قسم الطاف از ہیچ کس بہ وقوع نیامده بود و یافتہ می شد که آنحضرت از کمال اہتمام و کثرت اعتناء که بشان من داشتند بیرون سرادقات احتجاب خود برآمده ایستاده شده اند و در صددِ انعام و اعطاء اند، می فرمایند که بہ فلانی فلاں نعمت بدہ میدیم کذا ثم کذا بالجملہ بہ عجائبِ امور و غرائب نعم احسان نمودند و نسبت شریفہ (۱۱۸) آنحضرت در نہایت علو و غایت رفعت و اصالت محسوس می شود گویا بہ کمالات نبوی علیٰ مصدرہا الصلوٰت والسلام مخفوف است۔ می فرمودند چوں از فاتحہ فارغ شدیم ام المومنین در سرادقات احتجاب در آمدند گویا ہماں فاتحۂ وداع بوده است بعد ازاں ہرچند برای حضور ایشاں توجہ کردیم ظاہر نہ شدند بعد ازاں در محاوطہ که در وی مرقد فضیل بن عیاض و سفیان بن عُیینہ و بسیاری از اجلائی مشائخ است در آمدند و در شانِ فضیل کلمات مدحیہ بسیار فرمودند و فرمودند که چندی از کبار مشائخ که در اُمت مرحومہ مستثنیٰ اند شان علیحده دارند، فضیل ہم دراں جماعت یافتہ می شود۔ بعده بر قبر شخصی که مستسعد باخذ طریقۂ انیقہ در دیارِ ہند از آنحضرت شده بود لکن رجعت بر عقل کوتہ اندیش خود خورده بہ جماعت دیگر ملحق گشتہ بود توقف کرده، فرمودند که فلانی محزون و مغموم و سرنگوں بہ حالی عجیب ظاہر شد که چہ بیان آں کنیم ہرچند توجہ بہ حال او نمودیم اثر انتفاع کمتر محسوس شده فرمودند که علم الغیب عند اللہ سبحانہ۔ فسعد من سعی الیہ و فاز من التجی لدیہ سلمہ اللہ سبحانہ و دامت برکاتہ۔

یاقوتیہ — می فرمودند که سحر شب پنج شنبہ برای حصولِ بعضی کمالات التجا و تضرع داشتم بعد از ساعتی ازاں بہ تضرع باز آمدیم و گفتیم ما للعبد والارادت، بہ مجرد خطور ایں خطره انشراحِ سینہ و بسطِ عظیم رو داد و بعد از نماز بامداد بہ حلقۂ ذکر اشتغال داشتم دیدیم که خلعت بس عالی مارا عنایت کرده اند انگاه متوجہ گشتم که ایں کدام خلعت است معلوم ساختند ایں خلعت عبودیت است۔ الحمد للہ علیٰ ذالک۔

یاقوتیہ — حضرت ایشاں دامت برکاتہ روزی در مصلای مالکی در حلقۂ ذکر نشستہ بودند و استغراق و توجہ و مراقبہ داشتند بعد از فراغ حلقہ فرمودند که امروز در مجلسِ سکوت خلعتِ ارشاد

در کمال علوشان در برخود دیدیم و آن قدر خود را به مرتبهٔ ارشاد مناسب یافتم که زیاده بر آن متصور نه باشد مقتضای وقت و قرب قیامت ظهور را کما هو برنمی تابد و نیز دریں مجلس سکوت محسوس گشت که مارا دوات و قلم عنایت کردند چنانچه برای منصب وزارت می دهند پس ناچار دفاتر عالم ملک و ملکوت از احکام ظاهره و باطنه آنها باآنحضرت مفوض (۱۱۹) باشد و ایشان مرجع و مدار عالم باشند و تجویز و تصحیح امور باآنحضرت مسلم بود۔

یاقوتیه

مخدوم زادهٔ عالی درجه حضرت خواجه محمد نقشبند سلمه اللہ سبحانہ نقل کردند که آن عالی حضرت در ایام اقامت مکه معظمه برای دفع مرضِ برادر کلاں خود قدوة المحققین، زبدة العارفین حضرت خواجه محمد سعید قدس سره که در آں ایام آنحضرت را مرض صعب رو داده بود توجه گماشتند و به تضرع و التجا دست مبارک به دُعا بر داشتند می فرمودند دراں ہنگام مشهود گردید که آنچه در عرصهٔ امکان است در خشوع و برداشتن دستہا موافقت ما ورزیده و ہزاراں دستہا از اقسامِ مخلوقات به تبعیت ایں مسکین نموده بلکه جمیع حقائق اسماء و صفات الٰهیه جل شانہا و اصول و ظلال آنہا در حصول مراد با مشارکت دارند الی ان انتہت[1] الی الذات البحت تعالت و تقدست ۔ تا اثر قبول ظاهر شد و ایشان صحت یافتند۔

یاقوتیه

حضرتِ ایشان سلمه اللہ سبحانہ و دامت برکاتہ بتاریخ روز شنبه ہژدہم رجب المرجب در مکهٔ مشرفه وقتِ معاودت از طلیهٔ مبارکه در مصلای مالکی[2] در حلقهٔ ذکر با یارانِ مجلسِ مراقبه و سکوت داشتند می فرمودند که در آں مجلس غیبتی در ربود گویا شخصی مرا از ورودِ عنایات عظیمه و عطایای فخیمه از حضرت الٰهی جل شانہ آگاه می سازد و اطلاع می بخشد دیدم که لباس فاخره خلعت جلیل القدر که از کثرت ضیاء و تشعشانِ انوار به ہیچ صورت نمی شود بلکه نور صرف به نظر می در آید مرا پوشانیدند بعده ازاں بقعه برخاسته خارج مسجد دراز کشیدم و خلعتِ مذکوره را در برخود می یافتم باز غیبت دست داد دریں اثنا ندا در دادند که حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ ہمیں لباس نامناسب آں می پوشد، چنانچه در حدیث قدسی الکبریاء ردائی والعظمة ازاری ۔ باید دانست که ایں قسم معاملات داخل اسرار است و از ظاهر مصروف ۔

---

[1] حسنات ص۱۹ میں "انتہت" سہو کتابت ہے۔ [2] د۔ مالکیه

یاقوتیه

حضرتِ ایشان دامت برکاته در راه مدینه منوره تجسس تمام در دریافت آثار و مشاهد[1] متبرکه چه آثار چه مساجد نبوی علی صاحبها الصلوٰۃ والسلام والتحیۃ می کردند و مهما امکن خود را در آں مواضع می سانیدند و همچناں (۱۲۰) در وصول به مزاراتِ صحابه رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین کوششِ بلیغ می نمودند الاّ ان یشآء ربی شیئاً، چوں از وادیٔ بدر به صفراء رسیدند از راه انحراف ورزیده به زیارت عبیده بن حارث که از شهداءِ بدر است و در بدر مجروح گشته در صفراء آسوده است متوجه شدند ساعتی بر قبرِ شریف و همراهِ یاران به قبر مراقبه پرداختند بعد ازاں به قافله رسیده فرمودند که بر قبرِ او رضی اللہ تعالیٰ عنہ توجه کردیم، نیافتیم بعد از ساعتی باکمال ابهت و مرتبت ظاهر شد و به جانبِ ما آمد و با بشاشتِ تمام ملاقات کرد و ساعتی جلسه نموده به شتابی رجوع کرد گویا در امری مشغول بوده به اکرام ضیف آمده باز بهماں امر رُد آورد و چوں به مدینه معطره نزدیک رسیدند در آں شب از کثرت شوق در شدت ظهور شعشان انوار غالباً بیدار ماندند سحرگاه به مدینۂ رسُول علیه وعلیٰ آله الف الف صلوٰۃ و سلام درآمده آدابِ زیارتِ روضۂ منوره و مسجد شریف بجا آوردند از روضۂ معطره شریفه کمال الطاف وعنایات و تفقدِ احوال و انعام عطایا ظاهر گردید و بعد از سه چهار روز بعضی مردم از اهل مدینه منوره خواستند که داخلِ طریقه آنحضرت شوند ایشاں از کمال ادب دریں امور جلیل القدر از خدمتِ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیه وسلم اذن خواستند و مواجهه کریمه ایستاده مراقبه نمودند، تمام رضا به اشتغال ایں امر جلیل القدر و کمال اهتمام بآں ظاهر گشت چنانچه در کعبۂ حسناء به ظهور پیوسته بود و خلعتِ ارشاد در غایۃ علو از جناب مقدس مطهر علیه وعلیٰ آله الف الف صلوٰۃ والسلام عنایت شد و نیز انوار و عنایات حضرات شیخین رضی اللہ تعالیٰ عنہما و قرب متحلی بودن ایشان به کمالات سرور انبیاء علیه و علیهم الصلوات والبرکات ظاهر گردید و در اکثر اوقات از توارد ظهور انوار در مشاهد و آثار خصوصاً در مسجد نبوی علی صاحبه الصلوات والتحیۃ خاصه از مواجهۂ شریفه و نزدیک اسطوانۂ عائشۂ صدیقه رضی اللہ تعالیٰ عنہا که در ایں مواضع اسرار مکنونه به کمال ظهور موج می زد بیان می فرمودند و هم کمالات حضرت امام اجل مجدد الف ثانی قدس سره و مرتبه

---

[1] د۔م۔ مشاهده

آنحضرت در محال مزبوره معلوم گردید، بعد ازاں به مزارات بقیع رفتند عنایات و اعطاف امیر المومنین حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ و مہربانیہای اہل بیت و اُمہات و مومنان ظاہر گشت سیما کمالات صدیقہ حبیبہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا زیادہ ازاں کہ در عدد حدود آید ظہور می نمود، می فرمودند کہ اگرچہ مدفن صدیقہ در بقیع است اما ازاں روکہ حجرہ شریفہ خانہ ویست اکثر اوقات آن ام المومنین را در حجرۂ شریفہ نبوی می یابیم و مسجد شریف (۱۲۱) را بانوار وی رضی اللہ تعالیٰ عنہا علومی بینم، می فرمودند کہ آں قدر الطاف از عائشہ صدیقہ دربارۂ خویش مشاہدہ کردہ ام و اہتمام از وی رضی اللہ تعالیٰ عنہا بہ حال خود یافتہ کہ چہ گویم و از جملہ امداد اعانت کہ از حضرت صدیقہ نسبت بہ حضرت ایشاں سلمہ اللہ سبحانہ ظہور یافتہ آں ست کہ حضرت ایشاں دریک چیزی بہ توسل حضرات شیخین رضی اللہ تعالیٰ عنہما بہ حضرت خیر البریہ علیہ الصلوات والسلام والتحیۃ، شفاعت درخواستند و چوں اثر شفاعت زود تر بہ ظہور نہ پیوست و دراں سری خواہد بود توسل بہ صدیقہ حبیبہ جستند ایشاں بہ مجرد التماس خود را بہ جناب مطہر رسول اللہ علیہ وعلیٰ آلہ الف الف صلوٰۃ والسلام بہ شتابی تمام رسانید و خود را در کنار آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام انداخت ولوازم محبت و آثار موانست درمیان آمد و التماس حضرت ایشاں را از جناب مقدس نبوی علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والبرکات بہ شتابی فرا گرفت و آنچہ می خواستند ازاں درگاہ معلی حاصل کنانید رضی اللہ تعالیٰ عنہا۔

و نیز کمالات حضرت فاطمہ زہرا علیٰ ابیہا وعلیہما السلام در شب مولد آنحضرت ظاہر شد و اجتماع عظیم و سرور فخیم از اہل بیت رضوان اللہ علیہم اجمعین درون حجرہ شریفہ معائن گشت۔

یاقوتیہ روزی در ایام اقامت مدینہ منورہ شخصی از اصحاب آں عالی حضرت متعالی منزلت در خدمت عالی ایشاں احوال و مقامات بعضی عزیزان آں وقت را بیان نمود بہ خاطر مبارک از راہ غیرت خطرہ گذشتہ باشد برای مقائیسہ نسبتہا متوجہ شدند نسبت شریف آنحضرت متجلی شد و تمام عالم از انوار آں عقلی گشت و قرب خاص و منزلت مخصوص کہ آنحضرت را بہ جناب مقدس معلی است عز شانہ و بآں ممتاز ند شرف ظہور فرمودند و نسبت افراد عالم و افتقار و احتیاج آنہا بایں عارف کامل مبرہن شد و محسوس گشت کہ آنحضرت

ہرگز عالم و امام وقت اند و افراد عالم ہمہ گرد اگرد آنحضرت صفوف بستہ منتظر فیوض از آنحضرت شد در آں اثناء القا نمودند کہ صاحب ایں دولت را میرسد کہ بر کسی غیرت نماید۔

یاقوتیہ روزی آنحضرت نماز عشاء را بہ جماعتِ شافعی ادا نمودند، می فرمودند کہ امام اجل محی السنۃ محمد بن ادریس الشافعی آمدہ با کمال بشاشت و سروری با ملاقی شد گویا (۱۲۲) اظہار انفراح ازیں موافقت نمود۔

یاقوتیہ از مواہب عالیہ کہ آنحضرت بآن ممتاز کردند آنکہ آنحضرت سلمہ اللہ سبحانہ با جمعی از اصحاب در مسجد نبوی علیٰ صاحبہ الصلوات والسلام باعتکاف دو روز و یک شب ماذون گشتند چوں از نماز عشا فراغ یافتند و ہر شریف و وضیع را از مسجد برآوردند چنانچہ در آں بقعۂ شریفہ معمول است و خلوتِ خاص حاصل شد حضرت ایشان در مواجہہ شریفہ آمدہ مدتی مدید بہ مراقبہ پرداختند و ہمچنیں در آخر شب وقت تہجد نیز آمدہ مراقب نشستند، می فرمودند کہ حضرت رسالت خاتمیت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والتسلیمات از کمال بندہ نوازی و نہایت کرم از حجرۂ خاص و حجاب مخصوص برآمدہ بر ما نزول فرمودند و آں قدر ما را تشرف بہ آنجناب معلی حاصل شد کہ بہ ہیچ چیز شل آں بہ ظہور نیافتہ بود ہمچنیں وقت تہجد محسوس گشت کہ آنحضرت علیہ وعلیٰ آلہ الف الف صلوٰۃ والسلام از مقصورہ منورہ برآمدند و از کمال عنایت و تلطف ایں کمترین را در بر کشیدند و ایں حقیر را الحاق خاص بہ حقیقت او علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ میسر گشت والحمد للہ علیٰ ذالک۔

یاقوتیہ در اوائل جمادی الاول چوں بہ زیارت بقیع رفتند نسبت علیہ امیر المومنین حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در کمال علو و نہایت لطافت متجلی گشت و کثرت عنایات و وفور الطاف حضرت عثمان و کمال اہتمام آنحضرت بہ حال ایشان ہویدا گردید و ہمچنیں الطاف حضرت عباس محسوس شد۔

چوں بہ زیارت حضرت فاطمہ زہرا رضی اللہ تعالیٰ عنہا رسیدند، تلاطم امواج نسبت علیہ آنحضرت معلوم گردید و کرم و تلطف بی شمار از آنحضرت فہمیدند و دریافتند کہ آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہا ایشان را بہ خود کشند گویا میگویند کہ تو از آں مائی مہمان مامی گفتند کہ قبل ازیں

معاملہ خود را بہ صدیقہ حبیبہ مائل تر می یافتم از جہت کثرت عنایات او رضی اللہ تعالیٰ عنہا چوں از بقیع برگشتہ بہ مسجد نبوی علیٰ صاحبہا الصلوٰۃ والسلام رسیدم و در بحار نسبت فاطمہ زہرا مستغرق نسبت علیہ صدیقہ حبیبہ شرف ظہور فرمود و علیہ رو آورد با وجود تحقیق و استہلاک و حالت متقدمہ در نسبت شریف صدیقہ حبیبہ نیز استغراقی پدید آمد بعد ازاں درہماں مقام ہر یکی ازیں ہر دو بزرگ بہ نفس نفیس خود ہا ظہور نمودند و مرا بہ خود (۱۲۳) کشیدند حضرت فاطمہ زہرا برکتف یمین ظاہر شدند و حضرت صدیقہ برکتف یسار، و از وقت مغرب تا نماز عشاء ہمیں معاملہ درمیان ایشان می گزشت بعد ازاں در مسجد شریف چناں معلوم شد کہ نسبت حضرت زہرا بتول غالب آمد و نسبت شریفِ ایشاں مائل بہ بیاض می یافتم و نسبتِ صدیقہ حبیبہ را بہ حجرہ متمثل می دیدیدم بعد ازاں در مواجہہ حضرت رسالت خاتمیت علیہ الصلوٰۃ والسلام رسیدہ شد ہمیں معاملہ آنجا ہم ظاہر شد کہ ہر یکی مرا بہ خود می کشید در حضور شریف آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام والتحیۃ نسبتِ صدیقہ ہم قوت و استیلاء پیدا کرد گویا بنا ہر دو نسبت تساوی شدند، بعد عشا کہ حضرت ایشان بہ منزل آمدند و با مخدوم زادہا کبار عالی تبار حکایت می کردند فرمودند کہ تا حال ہماں معاملہ درمیان است و من در فرح و سروری[1] ام کہ ہرگز فوق آں متصور نہ باشد از کثرتِ عنایات ایں قسم دو بادشاہ عالی شان بہ حال ایں مسکین ضعیف ۔

یاقوتیہ حضرت ایشان طالت حیوتہ و دامت برکاتہ بتاریخ سیزدہم جمادی الاولیٰ بعد از فراغ نماز جمعہ بہ سلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ رفتہ او مواجہہ کریمہ ایستادند فرمودند چوں از ارسال صلوات و سلام فارغ شدیم خلعتی عنایت شد و چناں معلوم گردید کہ ایں خلعت از عنایات حضرت صدیق اکبر است رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ازاں درہماں مجلس و مقام خلعتی دیگر بر خود یافتیم فہمیدیم کہ ایں از تلطفات حضرت فاروق اعظم است رضی اللہ تعالیٰ عنہ و ایں ہر دو خلعت رنگت جداگانہ دارد اول سرخ رنگ است و دومی زرد نام، و ہنگام رجوع از آں مقام عالی خلعتی ثالث سبز رنگ بہ من نزول فرمود القا نمودند کہ ایں مرحمت است از حضرت خیر البریہ علیہ وعلیٰ آلہ الف الف صلوٰۃ والسلام وتحیۃ ۔

یاقوتیہ در بیان عظمت جناب سرور د استغناء محبوبی و رحمت عامہ او صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم

---

[1] د۔ سروری

می فرمودند محسوس می گردد که وجود شریف او علیه وعلی آله الصلوات والتسلیمات مرکز جمیع عالمیان ست از دوره عرش تا مرکز فرش وہمہ مخلوقات از ملک (۱۲۴) و حور وانس و جن و سائر جنود الہی شانہ بوی محتاج اند واز وی فیض برند مفیض حقیقی ہرچند وہاب مطلق است جل شانہ اما اقسام افاضات بہ ہرکہ می رسد بہ توسل شریف اوست و مہمات ملک وملکوت باہتمام او انصرام می پذیرد ومشاہدہ می گردد کہ شب وروز انعامات برکافہ مخلوقات از روضۂ مطہرہ علی ساکنہا الصلوٰۃ والسلام والتحیۃ علی سبیل الاتصال فائض است کما یفخ افواہ القرب وما ارسلنک الا رحمۃ للعٰلمین۔ می فرمودند کہ بایں کہ عموم رحمت وشمول شفقت استغناء وعظمت محبوبیت کہ لازمہ مقام خاصہ اوست بروجہ اتم واکمل ثابت است لہذا درعرض احتیاج بہ جناب او بہ وسائل احتیاج افتد واظہار امری در آنحضرت بی توسل صعب می نماید۔

یاقوتیه

بتاریخ روز دوشنبہ ششم جمادی الاخری حضرت ایشان بہ زیارت اہل بقیع رفتند بعد از مراجعت می فرمودند کہ بہ ہر قبری از قبور متبرکہ می نشستم چنانچہ عنایات صاحب آں قبر بحال خود مشاہدہ می کردم ہمچناں انتظار اہل قبور دیگر کہ ارادۂ زیارت آنہا داشتم معائنہ می نمودم واجتماع ایشاں برائے ملاقات من ہمچو اجتماع برمہمان عزیز دبرغایت مرغوب کہ غیر مترقب وارد است می یافتم چوں از زیارت امیر المومنین حضرت عثمان علیہ الرضوان فارغ گشتم خلعتی تازہ برخود یافتم معلوم گردید کہ ایں عطیۂ حضرت عثمان است چوں بر روضۂ منورہ سیدنا ابراہیم علی ابیہ وعلیہ الصلوٰۃ والسلام رسیدم دیدم کہ بہ جانب ما برآمدہ وخود را بہ من ملحق ساخت گاہی درکنار من می آمد وگاہی بکمال مہربانی معانقہ می کرد وآنحضرت نور صرف درنظر می درآمد چرا چنیں نباشد کہ او علیہ وعلی آلہ الف الف صلوٰۃ والسلام درشان آں جگر گوشہ چنیں فرمودہ اند:

لو عاش لکان نبیا

می فرمودند التذاذی کہ از ظہور نسبت وعنایات آنحضرت علی ابیہ وعلیہ الصلوٰۃ والسلام یافتہ ایم واہتمام آں عالی نژاد نسبت بہ خود فہمیدہ آں التذاذ از من رفتنی نیست وہمچناں صحابہ کہ در روضۂ منورہ او رضی اللہ تعالیٰ عنہ مدفون اند مثل عبد اللہ بن مسعود وغیرہ او ہمہ حاضر شدند وبہ عنایات بسیار واشفاق بی شمار ما را احاطہ کردند

بعد ازاں به مرقد امام اجل مالک ابن انس رسیدیم که به شتابی تمام[1] (۱۲۵) جانب ما برآمده ملاقات به کمال بشاشت و سرور بر رسم ملاقات عرب کرد چه ملاقات ایشان در کمال انبساط است و ایں رسم در غیر ایشان نیست بعد ازاں عنایات و مهربانیهای ازواج مطهرات زیاده از حد یافتم چنانچه شفقت مادر در حق ولد خصوصاً اشفاق صدیقه حبیبه که مخصوص بهیچ وقت نیست بلکه پیوسته می یابم همچناں الطاف کثیره از زهراء بتول علیٰ ابیهـا و علیها الصلوٰة والسلام به ظهور پیوست و تشفقتها اهل بیت از بنات مطهرات و امیر المومنین حضرت عباس و حضرت حسن و کذالک از ائمه کرام رضی الله تعالیٰ عنهم از تعداد خارج مفهوم گشت چوں به سر تربت عارف ربانی خواجه محمد پارسا قدس سره رسیدیم به کمال بشاشت و خصوصیت برآمده گرمیها و کرمها فرمودند دراں وقت نسبت ایشان را در کمال صفا و لطافت فوق ظلال یافتم۔

چوں از بقیع برآمده بر دروازهٔ قلعه رسیدند ساعتی ایستاده متوجه روحانیت امام اسمٰعیل بن امام جعفر صادق رضی الله تعالیٰ عنهما که درون قلعه مدفون است، شدند، ایشان در کمال علو شان و نهایت لطف و احسان به آنحضرت ظاهر شدند، مخفی نماند که حضرت مخدوم زاده عالی درجه مخزن اسرار احوال حقائق آگاه شیخ آدم را در رساله اصل بایں عبارت آورده اند بعینها ایراد می نماید و امّا احوال شیخ آدم فقیه[2] بعض تفصیل تـذکره فی ورقه ان شاء الله تعالیٰ۔ لیکن ایں قدر مسموع گردیده که حضرت ایشان هرگاه به بقیع می رفتند بر تربت شیخ مشارٌ الیه رسیده مراقب می شـدند الّا ان یشآء ربّی شیئًا بالجمله دریں باب غور بسیار فرمودند۔

تذییل بعد ازیں القاء ایں کلمات آنحضرت دامت برکاته فرمودند که در بقعات مبارکات و مزارات بقیع نسبت من ظهوری عجیب و انجلای غریب پیدا کرده و قرب و منزلت خود را بجناب اقدس او تعالیٰ مشاهده کردم محسوس گردید که تمام عالم از نور آں نسبت ممتلی شد و مکنونات عالم همه صفات بسته گاهی خلعت نمودار ند گاه داگرد من و من درمیان امامم و مرئی شد که فیوض و برکات گوناگوں که از حضرت حق سبحانه تعالیٰ نسبت به کافهٔ خلائق میرسد همه آں بتوسط ایں درویش می رسد و سائر مخلوقات چه اولیا و چه غیر (۱۲۶) آنها منتظر

[1] د۔ "تمام" ندارد [2] حسنات۔ ص ۱۹۷ میں "فقیہ" سہو کتابت ہے۔

حصول برکات و ترقیات ازین ضعیف اند و اکثر اوقات دوات و قلم را نزد خود حاضر می یابم برای تصحیح مهمات ملک چنانچه وزیر اعظم دربار سلطان ذی شان نسبت و قدرت دارد آن حالت در خود فهم باوجود ظهور اسرار غریبه که وراء این خدمت جلیل القدر بمن مرحمت فرموده اند از خفایا و اصالت و محبوبیت بعدازاں فرمودند که هر چند این نسبت ظهور و غلبه می نمود من متعجب و متحیّر می شدیم که در حضور صحابه کرام رضوان الله علیهم اجمعین ظهورِ نسبتِ دیگری چه گنجائش دارد اما از آنکه این حالت هم اثر عنایات و تتمهٔ برکات آنحضرت است آن همه را از طفیل این اکابر دانسته متسلّی و شادماں بودم ۔

یاقوتیه

حضرت مخدوم زاده های عالی درجات اعنی خواجه محمد نقشبند و خواجه محمد عبیدالله و خواجه محمد سیف الدین نقل کردند که روز دوشنبه ششم جمادی الاخریٰ حضرت ایشان وقت انتقال از مدینهٔ سکینه برای رخصت از خدمت علیا معزز و مفخر موجودات سرور کائنات خواجهٔ دین و دُنیا صلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آله وسلم به مسجد در آمدند می فرمودند که در نماز ظهر بودم نزدیک محراب نبوی علیه الصلوٰة والسلام که گریه از حزن و فراق و الم و وداع برمن غالب آمد درہمیں غم و اندوه بودم که جانب مقصوره کریمه و روضه معطره سطوات انوار و حشمت سلطنت طلوع نمود و حضرت رسالت خاتمیت علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والتسلیمات با بهجت و تظاهر عظمت از حجره کریمه برآمده و برنزول فرمودند و از نهایت کرم خلعت تاج چوں تاج سلاطین در غایت علو و نهایت رفعت که هرگز مثل آں مرئی نشده است بایں محقر پوشانیدند، محسوس می گشت که برآں تاج طرّهٔ[1] شه پریست که بالای آں لعل عالی تعبیه کرده اند و چناں مستفاد می شد که این خلعتی است خاصه که از بدن شریف آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام متخلع شده است، مثل خلعات دیگر نیست بعدازاں برای بعضی فرزندان خود که دراں سفر رفیق بودند و آں وقت بامن حاضر بودند دراں عالی حضرت برای حصول خلعت التجاد تضرع نمودم از کمال بنده نوازی بهر یکی از آنها خلعات متعدده مرحمت شده، بعدازاں به مواجهه شریف

---

[1] د ۔ "طره" ندارد

رفتہ، ہمیں معاملہ مشاہدہ کردم می فرمودند کہ دریں ہر دو مقام محرابِ خاصہ و مواجہۂ کریمہ دوستی پہلوی من ایستادہ و برای حصولِ رخصت رفتہ (۱۲۰) برای او نیز متضرع گردیدم کہ خلعتی بوی ہم مرحمت شود و در معرضِ قبول نیفتاد این معنی مرا بر کمال التجا آورد، بعد از تضرع بسیار متمثل بہ صورت شد کہ چیزی از قسم خلعت بوی ہم عنایت شد چناں دراں وقت بر دستار او ممتاز می نمود۔

یاقوتیہ می فرمودند کہ اعطای خلعت عبارت ست از افاضۂ نسبتِ خاصہ و معاملۂ مخصوصہ کہ اوّل دلیل و اعدل مشاہد است بر خصوصیتِ تمام و عنایتِ کامل از معطی بہ معطی کہ در نظر کشفی آں عطیہ متمثل بہ خلعت می گردد بہ خلاف سائر عنایات کہ باین خصوصیت نباشد بہ خلعت متمثل نمی شود و لہذا ہر چند در مواجہہ شریف برای حصول خلعت برای بعضی یاران مخصوص متضرع شدیم اثر آں ظاہر نہ شد ہر چند التفات و عنایت بر آں جماعۃ محسوس می شد مگر بہ بعض فقیر زادہا کہ از محض کرم و صرف فضل خلعات بآنہا عنایت شد فافہم۔

یاقوتیہ ولنختم مواهب الحرمين الشريفين بذكر عنايتين استفادهما امامنا و قبلتنا السيد الشيخ سلمه الله سبحانه و دامة بركاته من الحضرت العليا العالية اعنى الجناب المقدس النبوى عليه وعلىٰ آله الصلوٰة والتسليمات عناية فى حقه و اخرىٰ فى حق شيخه امام العالم مجدد الالف الثانى رضى الله تعالىٰ عنه۔

اوّل آنکہ روزی در مجلس میان بی گانہ و آشنا نشستہ بودند، دیدند کہ حضرت سید الاولین والآخرین علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والتسلیمات از آسمان نزول فرمودند در کمال ابہت نورانی محض حتیٰ کہ از کثرت شعشان نور بہ ہیئتی تشخص نمی شوند بلکہ نور صرف متمثل اند و برحمت سروری حضرت ایشان را بوسہ دادند باز بہ آسمان عروج فرمودند۔

دوم آنکہ روزی در ایام اقامت بہ سرہند در واقعہ دید کہ حضرت محبوب رب العالمین علیہ وعلیٰ آلہ الف الف صلوٰۃ والسلام در خانہ حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی ایستادہ اند و انوار عظیم بر آنحضرت علیہ الصلوات والسلام متلالی است و حضرت مجدد الف ثانی در گوشہ صحن آں خانہ ایستادہ اند و در نسبتِ خود استغراقی دارند حضرت رسالت خاتمیت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام از کمال بندہ نوازی کلمات بسیار

در مدح ایشان می گویند و می فرمایند (۱۲۸) سبحان اللہ دریں مردم یا دریں دیار حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ ہمچنیں بندہ را پیدا کردہ است کہ فرشتہا مقرب او سبحانہ نزد او می آیند و وی بآنہا التفات نمی کند[1]۔

سبحان ربك رب العزت عمّا يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين ۔ ایں یواقیت سبعہ عشر از رسالہ یاقوتیہ کہ مشتمل بر چہل و نُہ یواقیت است بعضی متصلہ و بعضی منفعلہ بحکم ہفتدہ رکعت فریضہ اخذ نمودہ داخل ایں مفتاح ثالث کہ محتوی بر سی کنوز و از خزاین معصومی و دفائن قیومی بہ موافق اجزای قرآن و صیام رمضان بودہ استرضای رُوح پر فتوح حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ ازیں مناسبت بر خود و بر جمیع قاریان اخلاص و مستمعان کثیر الاختصاص دریوزہ نمودہ از مخافت تطویل کلام ختم ایں باب بر ہمیں مقدار خصائص آں امام ہمام غوث الانام مقرر گردانید۔

رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِیْ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَی الْقَوْمِ الْکٰفِرِیْنَ ۔ رَبِّ اَعِنِّیْ وَلَا تُعِنْ عَلَیَّ وانصرنی ولا تنصر علی وامکرنی وَلَا تمکر عَلَیَّ واهدنی ویسر الهدی لی وانصرنی علی من بغی علی رب اجعلنی لک شاکراً لک ذاکراً لک راهباً لک مطواعاً لک مخبتاً الیک اوّاهاً منیباً رب تقبل توبتی واغسل حوبتی واجب دعوتی وثبت حجتی وسدد لسانی واهد قلبی واسلل سخیمة صدری وصلی اللہ تعالیٰ علی خیر خلقه محمد وآله وصحبه اجمعین ۔

[1] حسنات ص۲۰۸ نمی ماند

مفتاح چهارم

در بیان عادات و عبادات حضرت ایشان با بیان تاویلات بعضی سور و آیات قرآنی که فرموده اند و ما یقارب هذا الباب۔

بسم الله الرحمٰن الرحیم۔ ما یفتح الله للناس من رحمة فلا ممسک لها وما یمسک فلا مرسل له من بعده وهو العزیز الحکیم۔ اللّٰهم الهمنی رشدی واعذنی من شر نفسی اللّٰهم صل وسلم علیٰ افضل البشر و اکرم المخلوقات صاحب الوحی والشفاعات وجوده باعث ایجاد الارضین والسمٰوٰت وعلی آله وصحبه واتباعه الیٰ یوم النجاة، و برنشیان دفاتر اسرار صدیقی و محرران سرائر انوار فاروقی و حیا ورزان قامت دلربای عثمانی و دلبر (۱۲۹) دلان وارث کرار سبحانی و باریابان محفل جاں نواز نقشبندی و صدر نشینان خوش آواز مجلس بلندی و دلگدازان شائق کمالات احمدی و بلند پروازان عاشق کمالات سرمدی و خاک روبان آستانه پاک معصومی دسته گویان از اشتیاق ادراک معارف قیومی و زاهدان بادیه حسرت بر سبیل اشتهار و عابدان قائم اللیل و صائم النهار و منعمان دولت کثیر الاقبال و مترنمان به ترانهٔ اصوات بلا اختلال و باده نوشان خمخانهٔ الٰهی و گل فروشان میخانهٔ لاتناهی و سالکان مسالک طریقت مستحفظان بوادی حقیقت و عالمان مدرسهٔ عالی مقال و عارفان معرکهٔ مستقیم الاحوال که به تبعیت[1] و وراثت امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه طریقت و حقیقت را خادمان شریعت دانسته و نبوت را افضل از ولایت اگرچه ولایت آں نبی باشد حق الیقین فهمیده صحو را بر سکر ترجیح داده اند ظاهر و آشکار است که اعمال صالح و عادات شریف آں قبله

---

[1] م۔ "و" ندارد

درویشان و امام صفاکیشان حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ از کثرتِ قبولیت و غایت طمانیت برأوج و قرب حضرت صمدیت جلت عظمۃ صعود نمودہ کہ ملکی کہ با ہشتاد ہزار سر و زبان و دہان ذاکر باشد۔ چنانچہ در کنز بیست و پنجم از مفتاحِ ثالث ذکر آں مفصل گزشت۔ از آنحضرت والامنزلت از یاد خود پیش عارف خدا رسیدہ دانا نماید، من آوارہ پست فطرت کہ تمام ہمتِ خود را صرف ضلالت و معاصی نمودہ باشم۔ چہ یارا کہ حرف ازیں معنی شگرف زنم و متاع کاسد خود را در بازارِ صرافان دقائق بیّن اندازم چہ عقل کہ سبب ثالث از اسباب علوم نزدِ علمای اہلِ حق است۔ شکر اللہ تعالیٰ سعیہم ہمہ وقت بر نقصان طبیعت خود بی تکلف حاکم است۔ فکیف بایں قسم مقصدِ اقصیٰ و مطلب اعلیٰ کہ دستِ ادراکِ فحولِ علماء و کمل اولیاء در مداحی کمالات و عادات و عبادات و حسنات آں امام الاصفیاء وارث خیر الانبیاء علیہ و علیہم من الصلوات افضل ہا و من التسلیمات اکملہا اعتراف بہ قصور دارد و امّا از آں جا کہ کار دست کردہ بانصرام رسانیدن و سخن شروع شدہ را باتمام تنیدن قول اولوا الالباب با آنکہ بدون یاد حضرتِ ایشان وقت را بسر بردن بر عاشقانِ جمال (۱۳۰) با کمال آں قبلہ درویشان موجب کمال تلوسہ و بسیار اضطراب ست ؎

بغیر از دوست آرامی ندارد　　　بخود قطعا سرانجامی ندارد

مصداق حال است در وسطِ ہمیں قیل و قال کہ با قلب متردد الحال داشتہ مکرر در معاملاتِ صحبتِ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ دریافتہ گویا در مدح ایں مقامات خود ایں بیت می خوانند ؎

زخشندہ معانی از عبارہ　　　ز آنسانی کہ بر آسماں ستارہ

و بہ عنایاتِ[1] دیگر می نوازند کہ ماحصل آں دلیر گردانیدن بر تحریر ایں مقاماتِ فرخندہ رایات باشد بلکہ ایں کلمات مرقومہ را بخود منسوب می فرمایند از دریافت ایں قسم نوید فرحت جاوید اسبابِ سعادت رسیدہ سطور سابق با عتقاد راسخ شنیدہ را کہ لیل و نہار بکمال نیاز مندی و غایتِ افتقار ملتمس حصول ایں دولت آمد بلکہ بعضی از آنہا از نہایت شوق و حلاوتِ ذوق الفوق پیش از تمام مفتاح ثالث نقل برداشتن اختیار کردہ تا ایں وقت کہ ہنوز دیباچہ مفتاح رابع ہم بہ تمام نہ رسیدہ جزدِ کامل از اوّل کتاب بہ خط مربوط نوشتہ جزد ثانی مرقوم می سازند و اعذاری کہ از قلتِ

---

[1] م۔ عنایت

درایت ونقصان طبیعت با شائقان اسرار آں قبلۂ ابرار آوردہ می شود محمول بر شکست نفس می دارند۔ فلم احد بدا من اسماعھم بما اقترحوا وایصالھم الی غایۃ بالتمسوا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَاَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِيْنَ ؎

بہ بختم ارجمندی را قریں کن — سعادت با بلندی ہمنشیں کن

وایں مفتاح مشتمل بر دو کنز است از کنوز خزائنِ معصومی۔

کنز اوّل دربیان عادات وعباداتِ آں قبلہ اربابِ کرامات وکنزِ ثانی در تاویل بعضی سور و آیات فرقانی کہ در روز رستخیز اوّل پرسش از ہمیں خواہد بود صاحبِ نام حق می فرماید ؎

روز محشر کہ جاں گداز بود — اوّلیں پرسش نماز بود

پیش از شروع در مقصد حدیثی چند از احادیث صحیحہ کہ در فضائلِ نماز وارد شدہ است دریں مقام معصومی مندرج سازم فرمودہ اند۔

کنز اوّل بگوش طراوت سروش استماع باید نمود کہ بہترین عبادات نماز است۔ چنانچہ کہ عن ابی ھریرہ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ارأیتم لو ان نھرًا بباب احدکم یغتسل فیہ کل یوم خمسًا ھل یبقی من درنہٖ شیٔ قالوا لا یبقی من درنہٖ شیٔ قال فذالک مثل الصلوات الخمس یمحوا اللہ بھن الخطایا متفق علیہ۔ عن ابن مسعود قال سالت النبی صلی اللہ علیہ وسلم ای الاعمال احبُّ الی اللہ قال الصَّلٰوۃ لوقتھا قلت ثم ایّ قال برالوالدین قلت ثم قال (۱۳۱) الجھاد فی سبیل اللہ قال حدثنی بھن ولو استزدتہٗ لزادنی۔ متفق علیہ — عن عبداللہ بن عمرو بن العاص عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ ذکر الصلوٰۃ یومًا فقال من حافظ علیھا کانت لہٗ نورًا وبرھانًا ونجاۃ یوم القیامۃ ومن لم یحافظ علیھا لم تکن لہ نورًا ولا برھانًا ولا نجاۃ وکان یوم القیمۃ مع قارون وفرعون وھامان وابی بن خلف رواہ احمد والدارمی والبیھقی فی شعب الایمان۔ وعن عبداللہ بن شقیق قال کان اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یرون شیئًا من الاعمال ترکہ کفر غیر الصلوٰۃ رواہ الترمذی۔

نماز است کہ راحت بخش غمگساران ست، نماز است کہ شفا بخش بیماران است،

نماز است کہ نشانی از اصل می دہد، نماز است کہ بندہ را از رب تعالیٰ نزدیک تر می گرداند آں قدر فضائل نماز و کمالاتِ آں را کہ حضرتینِ ما اعنی امام ربانی مجدد الف ثانی و قبلۂ درویشان حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما در دفاتر مکتوبات قدسی سمات خود ہا تحریر فرمودہ اند ہیچ کس از صوفیہ متقدمین عشر عشیرِ آں را بیان نہ کردہ اگر بمطالعہ آں بپردازی یحتمل کہ از جمال آں پرتو بر باطن خود اندازی پس براول چیزی کہ از عبادات آں قبلہ اصحاب کرامات ست دست و قلم گردانیم از ذکر نماز شہد و شکر در کام خامۂ عنبر رقم بچکانم۔ مصراع

مرشدا کامل نماز اوست من دامان تو

ما دریں مقاماتِ شریفہ رعایات یک لطیفہ کہ از جامعانِ مقاماتِ دیگر معلوم نیست کہ ظہور نمودہ باشد منظور گشتہ و آں لطیفہ ایں است کہ شروع ذکر از نماز ظہر نمودہ زیرا کہ اوّل نمازی کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ وسلم در ادای فرائض فرمودہ اند ہمیں است بخلاف مؤلفان مقاماتِ حضرتِ مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ شروع کلام از نماز تہجد می فرمایند و ایں عاصی دور از کار ہم بہ تبعیت ایں اعزہ عالی مقدار در رسالۂ معدن الجواہر در احوال عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ العزیز بہ ہمیں راہ رفتہ اما دریں مقامات وقتِ تحریر از جانب سمٰوات آواز آیتی کہ مشعر (۱۳۲) بایں معنی باشد بہ گوشِ دل رسیدہ آیت کریمہ را بیان نماید۔ اَقِمِ الصَّلٰوۃَ لِدُلُوْكِ الشَّمْسِ اِلٰی غَسَقِ الَّیْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ کَانَ مَشْهُوْدًا۔ و مراد از "دلوک الشمس" زوال آفتاب است کہ عبارت از نماز ظہر باشد تقدیم یافتہ و جبریل امین ہم علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ دو روز متوالی برای تعلیم اوقات و امامت حضرت رسالت خاتمیت علیہ وعلیٰ آلہ من الصلوٰۃ افضلہا و من التسلیمات اکملہا نزدیک بیت کنانیہ اند شروع از ظہر نمودہ از برای حصولِ سعادت حدیثی کہ دراں مذکور ایں معنی است بطریق شہادت می گذرانم و ایں نامہ را محلی بہ حلیہ حدیث می گردانم و ہمہ خوانندگان و شنوندگان را از کلام خیر البشر امام یوم الحشر صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم بحشایم وھو ھذا اعنی ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اتی جبریل عند البیت مرتین فصلی بی الظہر حین زالت الشمس وکانت قدر الشراك وصلی بی العصر حین صار ظل کل شی مثلہ وصلی بی المغرب حین افطر الصائم وصلی بی العشاء حین غاب الشفق وصلی بی الفجر حین حُرّم الطعام

والشراب على الصائم فلما كان الغد صلى بى الظهر حين كان ظله مثله وصلى بى العصر حين كان ظلهٔ مثله وصلى بى المغرب حين افطر الصائم وصلى بى العشاء الى ثلث الليل وصلى بى الفجر فاسفر ثم التفت الى فقال يا محمد هذا وقت الانبياء من قبلك والوقت مابين هٰذين الوقتين۔ رواه ابوداؤد والترمذی۔

فاذا اطلعت على حقيقه فضل الصلوٰة وعرفت ان اوّل الصلوٰة امرت بالاداء صلوٰة الظهر فاعلم ان الصلوٰة عبادة جامعه لتلاوة القرآن وماسواه من اذكار السبحان مثل التسبيح والتحميد والتهليل والتكبير والخشوع والخضوع نصار ذكرها اقدم واولىٰ فها انا اشرع فى المقصود متوكلاً على الرحيم الودود۔

و در طریقۂ علیہ و شیوۂ مرضیۂ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ آنچہ از عارفانِ کامل و مقبولانِ صاحبِ دل بکرات مسموع گردیدہ کہ از سفر[1] و صیف و شتا آن بودہ کہ بعد از زوال آفتاب در شتا بلا توقف و در صیف اندکی (۱۳۳) تا امتداد سایہ تسویف فرمودہ بہ بیت الخلا بطور مسنون تشریف می بردند چنانچہ پای چپ اوّل در آنجا جامی گذاشتند و رعایتِ سنت در سنن آں مقام ہما امکن می فرمودند بعد ازاں استنجا بہ کلوخ و تر نمودہ باب طہارت فرمودہ باداب مسنون بیرون مستراح می شدند چنانچہ پای راست می برآوردند و در وقتِ رفتن مکان ضرور اللھم انی اعوذ بك من الخبث والخبائث خواندہ۔ بسم اللہ گفتہ، می رفتند و وقت برآمدن غُفْرَانَكَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَذْهَبَ عَنِّی الْاَذٰی وَعَافَانِیْ۔ می خواندند و کل من ملک الاعمال ماخوذ من الاخبار والآثار این حکم مخصوص بر ہمیں جای ضرور وقت فی زوال نہ بود بلکہ ہرگاہ بہ بیت الخلا اتفاق می شد ہمیں رعایت قولی و فعلی ملحوظ نظر انور بود و در حین بول جای نرم کہ احتمال جستن رشاشہ نداشتہ باشد، تجسس می فرمودند۔ لانه ورد فى الحديث[2]: استنزهوا عن البول فان عامة عذاب القبر منه و در حین استنجا کلوخ کہ بعد بول واقع می شد غایت احتیاط بہ کار می رفت کہ احتمال تقاطر نماند۔ القصہ بعد فراغ استنجا متوجہ قبلہ نشستہ سرانجام وضو می نمودند و بطور مسنون وضو می فرمودند و بر ہر عضو کہ آب می ریختند آں قدر دست می گردانند کہ احتمال تقاطر نماند کہ نزد امام الائمہ سراج الامة

---

[1] م ۔ سفر و حضر [2] م ۔ الخبر

امام ابی حنیفه کوفی[1] رحمة الله تعالی[2] آب مستعمل نجس عین است۔ اگرچه نزدیک امام محمد طاهر نیز مطهر است و فتوی برانست و نزدیک امام شافعی رحمه الله تعالی طاهر و متطهر است امّا از غایت تقوی عمل آن امام صفاکیشان حضرت ایشان رضی الله عنه بر اولی و عزیمت بوده و در حین شروع وضو بسم الله العظیم والحمد لله علی دین الاسلام بزبان الهام ترجمان آوردند و در مضمضه آب دو در ترک بزاق تمام می انداختند تا بر باریانِ عضوِ ساطع النور رشاشه نیفتد و بر ریختن آب بر هر عضوی رعایت تثلیث می فرمودند من الیدین الی الرجلین و در دقت شستن وجه مبارک که احسن الوجوه بوده۔ مصراع

یاد روئی او کنم تا خانه ام روشن شود

آب بکمال ملائمت از ربع سر تا بناگوش در زمره (۱۳۴) گوش می رسانیدند امّا در وقت رسانیدنِ آب اندکی دست را بیشتر بر رخسارۀ راست نسبت بدست ثانی که بر رخسارۀ ثانیه باشد می رسانیدند بطوری که صاحب نظران کثیر الاعتقاد این معامله بتعمیق نظر دریافته بودند و این رعایت از جهت آن بود که رسولِ خدا صلی الله تعالی علیه وآله وسلم میامن را در جمیع شانِ خود دوست می داشتند و در وقت شستن وجه کریمه کلمۀ شهادت می خواندند و بعد از آن که سه مرتبه آب بر وجه شریف می انداختند در یک دست آب گرفته خلال لحیۀ شریف می نمودند بقولی بعد دو مرتبه آب از یک دست گرفته خلال لحیۀ مقدسه می فرمودند و مرتبۀ ثالثه وجه را می شستند مقصد بموافق قول ثانی خلال در وسط می کردند و موافق قول اوّل بعد فراغ غسل الوجه می فرمودند و در شستن هر دو ساعد از دست تا آرنج می شستند و غایت تحت المفیا داخل می ساختند بلکه از ان هم معامله را دو سه انگشت بالا می بردند تا اندکی از بازو هم شسته شود که موجب بسیار آخراست و وقت شستن ساعد یمین اللهم اعطنی کتابی بیمینی وحاسبنی حسابا یسیرا و وقت شستن ساعد شمال اللهم لا تعطنی کتابی بشمالی او من وراء ظهری ولا تحاسبنی حسابا عسیرا می خواندند اگرچه جناب حضرت ایشان را شمال که از مقتضیات عدم باشد۔ بموجب تخلقوا باخلاق الله بمانده بود بحکم کلتا یدیه یمین سبحانه یمین۔ امّا این اعتبار به موافق ظاهربینان به کار می رفت۔ بعد از آن مسح تمام سر و اذنین و گردن به نهجی می پرداختند که هیچ دقیقه از دقائق مستحبات فرو نمی

---

[1] د۔ ابی حنیفه رحمة الله تعالی کوفی
[2] م۔ رضی الله تعالی عنه

گذاشتند بعد ازاں جانب یمین یا یسار گردیده، قدمین می شستند و از سنالنگ آب را بالا می رسانیدند تا اندکی از ساق هم شسته گردد که مستلزم بسیار ثواب ست و خلال اصابع رجلین بطور مسنونه می فرمودند و ادعیهٔ ماثوره هر وقت علی قدر الوقت والحال می خواندند و مسواک را در هر وضو و وضو را بر هر نماز لازم داشتند۔ آری گاهی دو نماز را بیک وضو هم بحکم رخصت ادا فرموده باشند که در حدیث آمده است ان اللہ سبحانہ کما یحب ان یاتونی بالعزیمۃ یحب ان یاتونی بالرخصۃ فیہ۔ علی الخصوص که بامراو تعالیٰ (۱۳۵) بوقوع آید داخل فرائض و واجبات می گردد، و رخصتِ عزیمت می شود نوم العلماء عبادۃ شاہد ایں مقال است۔

حضرتِ ایشان در کن وفکن مامور بوده اند کما ستجی تفصیلہ ان شاء اللہ تعالیٰ فی الموقع مفتاح الخامس۔ چنانچه از جناب قبله گاهی قطب الاقطابی قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ العزیز مسموع گشته که حضرت ایشان قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس می فرمودند که در عالم جوانیها نماز عشاء را بوضوِ اشراق خوانده بودم اما وضو بدون مسواک گاهی نه نموده اند و در حین استماع اذان مؤذن بادب تمام می نشستند و اگر راه می رفتند ایستاده می شدند و اگر بر عریش دراز می بودند بزودی بسیار فرود می آمدند و کلمات اذان را بعد استماع از مؤذن با آهستگی می خواندند و هرچه او می گفت می گفتند غیر از وقت حیعلتین که لاحول ولا قوۃ الا باللہ می گفتند و بعد از فراغ اذان درود خوانده دعا ماثوره آں وقت می خواندند۔ چنانچه در اول اذان دعا آں وقت می خواندند در تفصیل ذکر جمیع ادعیه کتاب اطول می گردد، بنا براں بطریق اجمال تذکرهٔ بعضی ازاں ادعیه که ایراد آنها بجهت بعضی مصالح بضرور می داند، کفایت می رود خلص کلام آنکه بعد از استماع اذان وضو بطوریکه مذکور شد فرموده جامه مزین بحکم خذوا زینتکم عند کل مسجد پوشیده بوقار تمام بقصد نماز متوجه مسجد می شدند و وقت برآمدن از خانه ملایک آستانه بسم اللہ توکلت علی اللہ لاحول ولا قوۃ الا باللہ می خواندند۔ چنانچه در وقت درآمدن بسم اللہ ثقه باللہ وتوکلا علی اللہ، می خواندند و شایقان جمال را که از مسجد تا دولت خانه صف بسته می ماندند هر کس همگین چشم گشته می ایستادند۔ مصراع۔

به بیش[1] یمین ویساره چه بی قرارانند

(۱۳۶) نقد وقت شان بود به زلال دیدار مطلع الانوار سیراب ابدی که تشنگی بران در رنگ

---

[1] م۔ برابر که از یمین ...

حوضِ کوثر گاہی متصور نہ باشد می ساختند ؎

بیک کرشمہ کہ درکار آسمان کردی   ہنوز می پرواز شوق چشم کوکبہا

تسلیمات بی غایت بہ نظرات عنایات بحال آشفتگان شوریدہ حال مرعی داشتہ داخل مسجد می شدند و در وقت دخول مسجد اللّٰھم افتح لی ابواب رحمتک، می خواندند۔ چنانچہ در وقت خروج از مسجد اللّٰھم انی اسئلک من فضلک می خواندند و بعد از دخول مسجد دوگانۂ مخففہ تحیّت مسجد بلا اہمال می گذراندند بعد ازاں چہار رکعت سنت فی الزوال بیک سلام ادا فرمودہ، چہار رکعت سنت موکدہ می خواندند بہ مجرد فراغ ازیں سنت مکبر ایشان تکبیری می گفت اکثر و اغلب خود بنفسِ نفیس اقامتِ نماز بہ نیازی می فرمودند و قرأت غالباً دراں نماز از طوال مفصل می فرمودند و گاہی بغیر آں ہم کفایت می رفت اما بہ ندرت و اما در موسم غلبات مرض دیگری را ہم امام می کردند و نماز آنحضرت در غایت خشوع و طمانیت تومہ و جلسہ و رکوع و سجود بطول قنوت موصوف بودہ چرا نہ باشد کہ سجدۂ آنحضرت فوق العرش می افتادند کما ھو ذکرہ فی المفتاح الثالث و سیجئی تفصیلہ فی المفتاح السادس ان شاء اللہ تعالیٰ۔

القصہ بعد از ادای سلام فرض سہ مرتبہ کلمۂ استغفار بر زبان الہام ترجمان آوردہ۔ یک مرتبہ اللّٰھم انت السلام ومنک السلام تبارکت یاذا الجلال والاکرام گفتہ بلا توقف دو رکعت سنت موکدہ بسنت ظہر گذاردہ آیۃ الکرسی می خواندند بعد ازاں گاہی دو رکعت نفل و گاہی چہار رکعت خواندہ بہ دُعا می پرداختند و دعا (۱۳۷) دست برداشتہ بہ خشوع تمام می فرمودند و فاتحہ کہ بعد صلوٰۃ و بعد طعام مرسوم عام گشتہ بلکہ سرایت در خاص زیادہ از عام نمودہ نمی خواندند و بدعت می دانستند آری اگر حاجتمند برای حصولِ حاجت خود التماس فاتحہ در ہمہ وقتی کہ می نمود می خواندند و بعد از فراغ دُعا سی و سہ مرتبہ کلمۂ تسبیح سبحان اللہ می گفتند کلمۂ تکبیر اللہ اکبر می گفتند و گاہی کلمۂ تکبیر را ہم سی و سہ مرتبہ گفتہ در آخر لا الہ الا اللہ وحدہ لاشریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وھو علیٰ کل شیٔ قدیر۔ می گفتند تا صد از آن کامل[1] شود و گاہی بست و پنج مرتبہ کلمۂ تسبیح و بست و پنج مرتبہ کلمۂ تحمید و بست و پنج مرتبہ کلمۂ تہلیل و بست و پنج مرتبہ کلمۂ تکبیر و جمع ایں اطوار احادیث صحاح بہ ثبوت پیوستہ است۔ کما لا یخفیٰ علیٰ متتبعھا۔

لطیفۂ شریفہ دیگر ہم بر اجبۂ اولوالابصار از واجبات الاظہار دانستہ وا می نماید کہ

---

[1] م۔ پُورہ

حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ چہ صلوٰۃ مفروضہ متطوعہ بلکہ جمیع اعمال صالحہ بہ قلب صنوبری کہ صفت[1] جامعہ است، می فرمودند بر زبان التیام[2] ترجمان گاہی الفاظ نیت را کہ معروف بین الناس گردیدہ است نمی آوردند زیرا آنکہ از رسول مختار و صحابہ کبار نیت زبانی اصلاً ثابت نہ شدہ است علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ من الصلوٰۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا وبعد از فراغ نماز ظہر در اوائل ہا بہ درس علوم دینی بہ متانت تمام می پرداختند و گاہی دوگانہ نماز بہ نہجی از طول قنوت می فرمودند کہ در یک دوگانہ ظہر را بہ عصر می رسانیدند و جناب قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی قدس سرہ شرح وقایہ را در خدمت حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ خواندہ اند۔ می فرمودند کہ با مخدوم زادہ صاحب مرتبۂ حق الیقین شیخ سیف الحق والملۃ والدین رزقنا اللہ سبحانہ من برکاتہ و قدس اللہ تعالیٰ روحہ شریک سبق بودم کہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد از نماز ظہر سبق می فرمودند بعد از آن گاہی بہ نماز می پرداختند و گاہی بدرس کتب مطولۂ بلسوط مثل بیضاوی وعضدی وشرح مواقف وغیرہا می ساختند (۱۳۸) وگاہی بہ سیر باغ وصحرا تشریف می بردند و دراں جا صرف وقت بہ عبادت شریف می نمودند وگاہی بہ محل سرا رفتہ بہ جماعت مستورات بہ وعظ ونصیحت زندگانی می فرمودند، امّا در آخرہا اکثر بعد ظہر در خانۂ ملائک آستانہ تشریف می بردند در آں جانبات صالحات را با دیگر طالبات صادقات واقربات قانتات را جمع فرمودہ حدیث شریف می شنوانیدند و عنایات خفیہ وجلیہ در حق آنہا بہ کار می بردند و در فصل میوہ انواع فواکہ شریفہ نزد آنہا می گذاشتند و در بیڑۂ تنبول روپیہ ہا و اشرفیہا پیچاندہ مرحمت می فرمودند تا صدقۂ خفیہ کہ اشرف صدقات ست بہ حصول انجامد وعطاہای ظاہرہ از نقود واجناس نیز می نمودند قولہ تعالیٰ اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقٰتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَاِنْ تُخْفُوْهَا وَتُؤْتُوْهَا الْفُقَرَآءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ الی آخر الآیۃ الکریمہ۔ فضل صدقتین می برآید ہر چند یکی را بر دیگری ممیز[3] دانا ندو در حدیث در فضل صدقہ وارد شدہ است: صدقۃ السر تطفئ غضب الرب و تدفع میتۃ السوء۔

بالجملہ ہر دو صدقات صلۂ رحمی می فرمودند خود بہ تحریر مکتوبات قدسی آیات بہ حکم الہام خالق البریات تعالیٰ شانہ مشغول می گشتند وقت ترقیم حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ غالباً بین الظہر والعصر بود الّا ما شاء اللہ تعالیٰ وقت نوشتن عبارات بدیعہ وفقرات رقیقہ دست بستہ

---

[1] م۔ حقیقت [2] م۔ الہام [3] م۔ اخیر

حاضر می گشتند، وقت ترقیم ہر کہ را خواہند قبول فرمایند. بعد ازاں بموجب الہام سبحانی یکی را از آنہا قبول می کردند. پس جمیع عبارات ومعانی کہ در قید قلم آں محبوبِ ربانی رضی اللہ تعالیٰ (عنہ) درآمدہ[1] ہمہ منسوب بذاتِ اقدس او سبحانہ گشت فلا ینبغی لاحدٍ ان یتکلم فیہ بوجہٍ من الوجوہ. وہمیں معاملہ حضور عبارات در وقت تحریر معارف ومکاشفات بجنابِ امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ بوراثتِ کاملہ نصیب حضرتِ ایشان گشتہ.

القصہ ہر چہ دراں جا بودہ دریں جا ظہور کردہ الولد سر لابیہ گویا کتابت بحالِ ایں شیخین می نماید ؎

یک نغمہ نشستہ در دو پردہ　　　یک نشاء دو جا ظہور کردہ

وہنگام تحریر معارف بی نظیر عینک بر انفِ مبارک می گذاشتند وبعد از امتداد سایہ بمثلین مؤذن ایشان باذانِ عصری گفتہ سلوک مسطور در حین استماع اذان می (۱۳۹) نمودند وقلم دان شکر افشاں را برداشتہ لمحہ برای دفع کسل دراز کشیدہ دو سہ حرف گرانمایہ با اہل خانہ درمیان آوردہ و واردات را برای طعام نشاندہ زود تر برای تہیہ[2] سرانجام نماز بر می خاستند بول و با استنجا بکمال احتیاط فرمودہ بوضو می ساختند وبعد از انفراغِ وضو بالباس فاخرہ متوجہ مسجد می شدند بمجرد دخولِ مسجد دعای مذکورہ دگاہی دعاہای دیگر ہم کہ در وقت دخول مسجد وارد شدہ اند خواندہ دوگانۂ تحیۃ المسجد ادا می فرمودند بعد ازاں چہار رکعت سنت کہ در مادہ آنہا در حدیثِ صحیح وارد شدہ رحم اللہ امرأً صلی قبل العصر اربعا گزاردہ. اندکی فاصلہ دعا درمیان دادہ بہ فرض می پرداختند. اما بریں سنت اگرچہ از سنن زائدہ[3] است تاکید تمام داشتند حضرت والدہ ماجدہ سلمہا اللہ سبحانہ می فرمودند کہ در ایام غلبہ اوجاع کہ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ طاقت برفتن مسجد اگرچہ بر میانہ باشد ہم نداشتند صلوٰۃ مفروضہ اندرون محل سرای ادا می فرمودند. روزی ازاں ایام درخدمتِ آں امام ہمام غوث انام حاضر بودم کہ وقتِ نمازِ عصر پرتو انداز گردیدہ و[4] برخاستہ نماز عصر[5] ادا نمودہ وباز بخدمت آفتاب طلعت شتافتم فرمودند کہ بایں استعجال کہ رسیدی ما ناکہ تنہا بر فرض اکتفا نمودہ وسنت نہ خواندی درادا نمودن چہار رکعت کہ دعا رحم بر گذارندہ آنہا از حضرت مستجاب الدعوات رسول رحمت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم

---

[1] د "درآمدہ" ندارد　　[2] م- تہیئہ　　[3] م- زواید

[4] م- "د" ندارد　　[5] م- فرض

بشرف صدور یافته باشد چرا تکاسل باید ورزید و چه قدر وقت در ادای آں صرف می شود از اں باز منفعله گشتم و بدون ضرورت گاهی آں سنت از ایشاں متروک نگشته است۔

بر سر مطلب باید دانست حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در نماز عصر قرأت از اوساط مفصل می فرمودند الّا باشد و در ہر نماز خود امامت می نمودند که امام معصوم بوده اند الّا باشد و بعد از ادای سلام جانبین سه مرتبه کلمهٔ استغفار خوانده یک مرتبه اللّٰهم انت السلام الی آخره گفته رب اعنی علی ذکرک وشکرک وحسن عبادتک بزبان شریف آورده آیة الکرسی خوانده جانب (۱۴۰) قوم بایمین ویسار گردیده دست برداشته به دعامی پرداختند وآنچه می خواستند می طلبیدند امّا اوّل وآخر دعا را به درود زینت می بخشیدند[1] و قبولیت دعا را از صدقهٔ سید الانبیاء علیه وعلی اٰله الصلوٰة والبرکات می فهمیدند در وقت اتمام دعا هر[2] دو دستِ شریف بهر دو طرف وجه کریم رسانیده آخر می کردند، بعد از آں کلمات تسبیح وتحمید وتکبیر باعداد مذکوره می خواندند و بدرس کتب احادیث مثل صحیح بخاری وصحیح مسلم ومشکوٰة المصابیح می پرداختند و گاهی بر مکتوبات حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ می شنیدند و معانی آں هم درمیان می آوردند و گاهی جلد اوّل مکتوبات خود که از مدت مدید به حضور پُرنور ترتیب یافته استماع می نمودند۔ امّا ایں دو جلد ثانی وجلد ثالث که در آخر عمر مبارک مرتب شده بود جامعان آنها آمده می گذرانیدند تا بعد ترتیب بنظرِ انور درآیند وگاهی مقامات مجددی می شنودند۔ اما باید دانست که خواندن مکتوبات ومقامات خاص بر همیں وقتِ عصر نه بوده بلکه بعد ظهر و گاهی بعد حلقهٔ فجر هم ایں اتفاق واقع می شد۔

بالجمله بعد از انفراغ درسِ حدیث ومکتوبات وقت شام پرتو انداز می گشت صد مرتبه استغفار تکرار فرموده، بعضی ادعیه ماثوره قبل نماز شام خوانده به وضو می پرداختند و یا در بهموں وضو می ساختند که مؤذن حضرتِ ایشاں آوازِ اذان بغایتِ خوش الحان می برآورده و بلافاصله خود تکبیر می گفته[3] به مجرد استماع کلمهٔ شهادت رسالت در تکبیر برای نماز برمی خاستند و ایں سلوک در جمیع صلوٰة مفروضه بوده و در وقت استماع قد قامت الصلوٰة نیت نماز می بستند و تکبیر تحریمه می گفتند و باقی ادعیه ماثوره آں وقت بعد از فراغ فرض وسنت می خواندند و در نماز مغرب غالب[4] قرأت از قصار مفصل می فرمودند و بعد فراغ آیة الکرسی خوانده متوجه قبله به دعامی پرداختند

---

[1] م۔ چشیدند [2] د۔ "هر" ندارد [3] د۔ بلافاصله خود قعود تکبیر می گفته [4] م۔ غالباً

و درمیان فرض و سنت غیر از سه مرتبه استغفار یک مرتبه اللّٰهم انت السلام الی آخره فاصله نمی نموده و بعد از دعا کلمات تسبیح و تحمید و تهلیل و تکبیر را بطوری که بعد از ظهر گفته شده خوانده به دعاهای ماثوره می گشتند۔

در بیان (۱۴۱) ایں ادعیه ماثوره موقته و غیر موقته خود رساله تالیف فرموده فائده هر دعا مذکور نموده اند، اگر به سعادت مطالعه آں بشتابی دولت نشاتین فی الحال بیابی سه چهار دعا از آں ادعیه ماثوره از آں صبح و شام که در وظیفهٔ القطب الانام بوده برای نفع تمام و فائدهٔ تام مذکور می سازد اعوذ بکلمات اللّٰه التامات من شر ما خلق سه مرتبه هر صبح و شام که در وظیفه آں قطب الانام بوده برای نفع عام و بعد نزول منزل می خوانند اللّٰهم عافِنی فی بَدنی، اللّٰهم عافنی فی سمعی، اللّٰهم عافنی فی بَصری، لا اله الّا انت و بسم اللّٰهِ الذی لا یَضُرُّ مع اسمه شیئٌ فی الارض ولا فی السمآء وهو السمیع العلیم۔ و بسم اللّٰه علٰی نفسی واهلی ومالی۔ وقتِ صبح و شام سه سه مرتبه می خوانند، هر کدام ازیں ادعیه اربعه مشتمل بر فوائدِ بسیار است۔ بر سر اصل سخن باید رفت حضرتِ ایشان رضی اللّٰه تعالیٰ عنه بعد از خواندن ادعیه شش رکعت نماز اوّابین به سه سلام ادا می فرمودند و جانب متوجه گردیده مریدان خاص و مسترشدان کثیر الاخلاص را توجهات می فرمودند و در اندک مدت بیک گوشهٔ التفات و توجه آں اهل سعادات را صاحبِ کرامات و مقامات می فرمودند ؎

بر خاک اگر نظر کنی مشک بو کُنی　　بر سنگ اگر نظر کنی آئینه رو کُنی

و معاملات آنها از جا بجا میروندو ازخالی بحالی می رسانندو بشاراتِ حصولِ مقاماتِ جدیده علیه آنهارا سرافراز می فرمودند و بر حالاتِ ماضیه و حالیه و مستقبلیه آنهارا مطلع می فرمودند و طور توجه حضرت ایشان رضی اللّٰه تعالیٰ عنه چناں بود که جمع کثیر از طالبان آمده حلقه نموده می نشستند بهر یکی از آنها نیم نگاه توجه می فرمودند ومن اولهم الی آخرهم جداً جداً بطرف آں طالبان خدا می گشتند و ایں صورت بر مخلصانِ قدیمی مقرر داشتند۔ امّا طالب جدید که به عزم توبه التماس دخولِ طریقهٔ علیه می نمود بلا توقف بکمالِ عنایت توجه اش می دادند و مریدی می گرفتند و در بشارت "غفرت لک ولمن توسل بک" التی بواسطةٍ او بغیر واسطة الی یوم القیامة،

له م ۔ صبر

داخل می ساختند (۱۴۲) و[1] موقوف بر ما بین مغرب و عشاء نمی داشتند و ارشاد آں قطب الاوتاد ہم بمرتبۂ غلبہ و امتداد نمودہ بود کہ فرصت یافتن توجہ مر طلاب صادق را خیلی بہ مشقت[2] دست می داد لہذا حاجی محمد عاشور بخاری را کہ جامع جلد ثالث است صدر ایں کارِ دولت آثار[3] گماشتہ بودند تا نوبت مقرر نمودن مثل بستہ سعادت منداں را از مریداں و مخلصاں بوقت انعام و عطایا حاضر سازد و بدوں اجازت حاجی مذکور، ہیچ کس باریاب درآں سراپردہ ہائی نور نمی گردید۔ اما ابنای کرام و اقربای کرام و خلفای عالی مقام ازیں حکم مستثنیٰ بودہ اند کہ توجۂ ایشاں موقوف بر صدارت حاجی مسطور نبودہ ہر کرا ازینہا ہر وقت کہ می خواستند طلبیدہ توجہ می فرمودند و باسرار علیہ می نواختند کہ اندرونِ محل سراہم صدر زناں برای ہمیں کارِ جلیل الاعتبار مقرر شدہ تا طالبات صادقات را مثل بندی نمودہ حاضر آں وقت گرداند و بناتِ طیبات ازیں حکم استثناء داشتند۔ چہ طالبین و طالبات برآں قبلۂ ارباب کرامات مثل مور و ملخ می تنافتند و دائم الاوقات آنحضرت را بہ خود می خواستند ہر چند کہ مریداں نو آمدہ را و بعضی از نیاز منداں کہ سابق بدولت سعادت مشرف گشتہ بودند توجہات اکثر آنہا حوالۂ مخدوم زادہ ہای عالی درجات می شد۔

حضرت والدہ ماجدہ سلمہا[4] الرحمن تبارک و تعالیٰ می فرمایند کہ روزی صالحہ از خدا طلباں بہ قصدِ ارادت بخدمت سراسر سعادت بصدق شوق رسید، التماس توجہ نمود بحضورِ خود مرا بہ توجۂ وی امر نمودند و بدادن استغفار دلالت می فرمودند بموجب امر شریف القدر توجہ دادہ ذکر قلبی کہ معمول ایں سلسلہ علیہ است یاد گفتم فی الفور اثر توجہ بہ برکت حضور و امر آنحضرتِ والا منزلت دراں صالحہ سرایت نمود۔ الحمد للہ الودود۔

و مراجعت بہ سخن اولیٰ دریں مقام اولیٰ است ہمدر اثنای توجہ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درویشان صفا کیشاں کہ نوبت توجہ آنہا دراں شب نہ بودہ اند کی بہ تفاوت نشستہ بہ ختم حضرات خواجہ ہای بزرگوار قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم بموجب امر آں مرشد عالی مقدار مشغول می نمودند و حضرت (۱۴۳) ایشاں گاہی در آخر سورۂ اخلاص و گاہی در آخر درود شریک می شدند و گاہی بر فاتحۂ ثواب گذرانیدن، کفایت می فرمودند و درہمیں حسنات وقتی مقبولہ وقت نمازِ عشاء می گشتہ بعد از غیبوبت بہ بیاض کہ نزد امام ابی حنیفہ شفق معتبر از آں ست از مؤذن اذان خوش الحان

---

[1] د۔ "و" ندارد [2] د۔ بشققت [3] م۔ اثمار [4] د۔ سلمہ

شنیده تجدید وضو فرموده اکثر چهار رکعت وگاهی دو رکعت خوانده تکبیر استماع فرموده بل فی وسط التکبیر تحریمی بستند وغالب قرأت درین نماز در رنگ نماز عصر از اوساط مفصل می فرمودند و گاهی بغیر آں ہم کفایت می رفت جناب قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی قدس سرہ می فرمودند کہ حضرتِ ایشان قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس غالب در نماز عشاء والشمس والتین می خواندند وبعد از ادای سلام فرض سہ مرتبہ کلمہ طیبہ استغفار ویک مرتبہ اللّٰھم انت السلام الخ خوانده و بہ دوگانہ سنت می پرداختند وبعد از فراغ سنت آیۃ الکرسی خوانده چہار رکعت سنت از سنتش زوایده قائماً او قاعداً- می گزاردند وبعد ایں سنت اللّٰھم انی اسئلک حسن الخاتمۃ سہ مرتبہ می خواندند ایں سنتِ شریف اعمالِ حسنۂ حضرتِ مخدوم قدس سرہ ورثۃ رسیده است۔

شنیده ام کہ مخدوم زادۂ مذکور در فضیلتِ ایں سنت فرموده اند کہ در حسن خاتمہ تاثیر عظیم دارد و بالجملہ اعمال حسنہ خصوصاً نمازِ نافلہ کہ بدستِ حضرتِ مخدوم قدس سرہ افتاده و ایشان را بر آں مواظبت بخشیده بدون سابقہ فضل ایں ہمہ کثرتِ علم وعمل از محالات مطلقہ است بلی از ظہور صفاتیات وقبولیت حسنات آنجناب صاحب تفاوتِ بلاحساب بوده کہ مثل امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرزندی از صلب ایشان برآمده و مانند حضرتِ ایشان و حضرتِ خازن الرحمۃ ودیگر اخوانِ کرامِ ایشان قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس ابنات ایشان مرحمت شده و اولاد حضرتِ ایشان کہ ہر کدام تخمِ ہدایت وکوکبۂ کمالات درایت بظہور آمده چہ شرح دہد وغالب توفیق ایں اعمال جناب حضرتِ مخدوم را از شیخ ایشان (۱۴۲) قدوۃ الواصلین شیخ رکن الدین قدس سرہما بدست آمده، چنانچہ امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ خود زبان داده اند و در جای کہ نگارش فرموده اند۔

فتح ایں درویش را توفیق عبادات نافلہ خصوصاً ادای صلوٰۃ نافلہ مدد از پدر بزرگوار او را از شیخ خود کہ در سلسلۂ چشتیہ بودند وجذبہ قویہ داشتند بدست آمده مرا ازیں کلام بندگی شیخ رکن الدین است قدس سرہ۔

وحضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ تحقیق فرموده اند کہ نیز ایشاں را از خدمتِ پدر وپیرِ خود اعنی مکمل النفوس شیخ عبدالقدوس قدس سرہ میسر شده واز کتب بدست آمدن ایں طور اعمال احتیاطیہ را کہ در طہارتِ وضو ونماز کہ شامل حال ایں اعزہ صاحب کمال بود مشکل شمرده اند بر مطلب اولیٰ کہ مشتمل بر لطائف زیبا دارند وذکر ایں ہمہ اسرار در ہر موضع بہ موافق آں مقام پیدا، رجوع نمایم و

هر قدر که توانم سخن را اختصار فرمائم تا بفضل ایزدی جل سلطانهٗ عُمّانِ معارف معصومی را در کوزه در آورده سرخ روی از مستمعان کثیر الیقین بحصول انجامد ؎

چوں خواب کنم دریں شبانگاه افسانه دراز و وقت کوتاه

و رضای روح پُر فتوح حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ به قسمی میسر آید وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيْزٍ که ایں همه کارخانه از برکتِ اشاراتِ حضرتِ ایشاں بر پاگشته است و ایں همه دار و مدار بریں بشارات آں امام صفا کیشان بر جا گر دیده معلوم فرمایند که حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد از ادای ایں کعات اربعه که بر دایں قدر سخنِ متفرع شده یک شب به وتر می پرداختند و شب دیگر وتر را موقوف بر وقت تهجدی داشتند و غالب در نماز وتر در رکعت اولیٰ قرأت سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى و در ثانیه قُلْ يٰٓاَيُّهَا الْكٰفِرُوْنَ و در ثالثه قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ می فرمودند کما هو المسنون و اکثر در قنوت وتر دعاءِ حنفی و شافعی جمع می فرمودند و بعد از فراغ وتر سه مرتبه سبحان الملك القدوس دو مرتبه آهسته و یک مرتبه بآوازِ بلندی گفتند و در آخر رب (۱۴۵) الملائکة والروح بصورت خفی ادای فرمودند عالی حضرت قدس سره می فرمودند که من از خدمت فیض موهبت حضرت ایشان از دو رکعت نفل که نشسته بعد وتر می خواندند، استفسار نمودم فرمودند که من یک شب می خوانم و یک شب نمی خوانم و اگر می خواندند قرأت اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ در رکعت اولیٰ و در رکعتِ ثانیه قُلْ يٰٓاَيُّهَا الْكٰفِرُوْنَ می کردند و بعد ازاں متوجهٔ قبله دست برداشته بتضرعِ تمام دعا نموده کلمات تسبیح و تحمید و تهلیل[۱] و تکبیر بطور مسطور خوانده اگر توجه احدی از طالع مندان می خواستند داده و الاّ همیں طور بیک گوشه نگاه کار مخموران را در نشاء[۲] لبریز ساخته دلهای عشاق[۳] را تبسم دلیرانه گداخته ؎

دو چشمش نشه[۴] بخش نشاتین است دو ابرو قبله گاه[۵] قبلتین است

عالمی را به کرشمه انداخته بقصد دولت خانهٔ ملائک آستانه بملائمت تمام بر می خواستند نعرهٔ صلاة از هر وقت چپ و راست از مغنیه خوش الحان و عربان فصیح البیان و هندویانِ محبت نشان بر می خواست در اثنای طریق اگر حاجت مند سوال حاجتی از حاجات

---

[۱] م: "تهلیل" ندارد [۲] م۔ نشاة [۳] د۔ عشاقان

[۴] م۔ نشاة [۵] م۔ قبله گاهی

خود بعرض مقدس می رسانید بوجہ اوفق استماع آں فرمودہ جواب آں را بموافق ذہن مخاطب ادا نمودہ خود بہ ذکر لسانی مشغول بودہ سوار یا پیادہ داخل حرمِ محترم می شدند چہ در ایام وجع مفاصل کہ عادت شریف برآں رفتہ بود بہ ضرورت سوار می آمدند بعد دخول بہر کیف کہ باشد سہ مرتبہ سورۂ اخلاص پیش از جلوس بر مسند خلد مشہدی خواندند و بعد از جلوس سورہ آلم سجدہ و سورۂ تَبَارَكَ الَّذِيْ بِيَدِهِ الْمُلْكُ می خواندند گاہی در نماز و گاہی ہمیں طور چہ مقصد ایں سورہ مذکورہ بعد نماز عشاء می خواندند. چنانچہ سورہ عَمَّ يَتَسَآءَلُوْنَ بعد العصر قریب مغرب سُوْرَةُ الْوَاقِعَةِ را بعد مغرب می خواندند خوب درحافظہ نماندہ کہ سُوْرَةُ الْوَاقِعَةِ در نماز اوابین می خواندند چنانچہ از جناب حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مسموع گشتہ و یا خارج نماز می خواندند اگرچہ از بزرگان شنیدہ بود و از عصر تا عشاء در مسجد می ماندند و بدون ضرورت بیرون نمی شدند و در آخرہا کہ از غلبہ آزار از رفتن مسجد غیر از وقت (۱۴۶) ظہر کہ گرم می باشد موقوف شدہ بود و صلوٰۃ مفروضہ بہ جماعت کثیر در کلبۂ[1] منورہ ادا می ساختند[2] ہموں حکم مسجد گرفتہ بود فعومل فيها ما عومل في المسجد من الاذكار والافكار والقعود والقيام اِلَّآ اَنْ يَّشَآءَ اللهُ رَبِّيْ شَيْـئًا وقتِ طعام شبینہ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہماں وقت بودہ کہ سفرہ دولت برپای گشتہ خود ہم بہ نفسِ نفیس تشریف حضور برآں سفرۂ پُرنور می فرمودند ہرچند کہ تقسیم اطعمہ متلونہ و غیر متلونہ بہ صوفیان عظام و خادمان کرام و قادمانِ ہر مقام، جناب زین المستورات تاج المخدرات ام المریدین حضرت بی بی جیو قدسنا اللہ سبحانہ بسرہا الاقدس پیش از تشریف آنحضرت بر سفرۂ دولت از جہت غلبہ ہجوم و کثرت غوغا کہ لوازم تقسیم است شروع می کردند چہ ہر روز پانصد کس و بروایت مریم مکانی حضرت خالہ کبیرہ قدس سرہا کہ فضائل ایشاں اکثر من ان یعد و ازید من ان یُحصیٰ است۔ ہفت صد کس از اں سفرہ بابرکت طعام می خوردند و صادر و وارد سوای ایں بودند و حضرتِ ایشاں باادبِ تمام بالای طعام می نشستند و تسمیہ خواندہ دست بر طعام می رسانیدند بدو سہ انگشت کہ سبابہ و وسطی و ابہام باشد، چند لقمہ تناول می فرمودند و بردار داتی کہ براں سفرہ از بنات و ہمشیرہ و بناتِ اخوان و بنات ہمشیرہ و دیگر صالحات کہ بعد از ظہر آمدہ احادیث شنیدہ از عطیات خفیہ و جلیہ سرافرازی یافتہ

---

[1] م۔ بنگلہ [2] م۔ می یافتند

بودند حاضری[1] می شدند بطرف آنها می دیدند، تا طعام نزدِ احدی قلت نه کنند و اگر کسی از ایشان متوجه آں قبلۂ درویشان می گشت خود بسرعت دست بر لقمه[2] می کردند تا ناظره مستحییه[3] نگردد، و آنچه که خود می خوردند به خویشان و درویشان و مملوکان و صعلوکان عنایت می فرمودند و بسیاری از صالحات را طعام بعزت تمام همراه کرده می دادند تا در خانۂ خود رفته به جلاوت برفاقت زوج و اطفالِ خود به خورد و در اثنای طعام کلام کم می کردند و بر طعام عیب نمی گذاشتند و بی مزه نمی فرمودند و هر چه می آمد به شوق و منت قبول می فرمودند و شکرانۂ بی نهایت بر توارد هر نعمت (۱۴۷) جدا جدا به تقدیم می رسانیدند و در آخر طعام ادعیه ماثوره آں وقت می خواندند دعاء الحمد لله الذی اطعمنی هذا الطعام و رزقنیه من غیر حول منی ولا قوة را مقدم می کردند که موجب غفران معاصی ما تقدم است، چنانچه در اوّل طعام هر دو دست شسته شروع می کردند و در آخر طعام هم دست شسته[4] بآخر می فرمودند بحکم اذا تعشّ تمشّ در ایامِ عافیت چند قدم مشی هم می نمودند، بعدازاں یک نفس نشسته حرف و حکایت باهلِ حقوق بقدری که حق آنها ادا باید درمیان آوردند بتوجه مخلصاتِ صالحات از بنات قانتات و غیرهن من العابدات می پرداختند۔ و هر یکی را از آنها معاملات قصوی و درجات علیا در طرفة العین می رسانیدند و به بشارات بلند و مقاماتِ ارجمند در اندک التفات و توجه می نواختند از جناب حضرت مروج الشریعة قدس سره منقول است که در مدح آں وقت می فرمودند ایں آں وقت است که عورات کم پیر به بازار برای بعضی حوائج و کارِ خود می روند درمیان خود یاذکر معارف که، هیچ احدی قبل ازیں در هیچ عهدی از عهود اکابر ما تقدم لب به بیان آں نه کشوده است، می نماید و بعد از اعطای توجهات باں جماعت مستورات وضو فرموده به نمازِ قیام اللیل بطول قرأت مشغول می گشتند و ظاهر چهار رکعت می خواندند و باستغفار و تسبیح و تحمید و تهلیل و تکبیر تمجید مشغول می گشتند تا نصف لیل بعدازاں بر عریش آمده بحکم آنکه خواب هم سنت است در رنگ اکل بلکه سنت جمیع انبیاء ست صلوٰة الله سبحانه علیهم بسم الله نموده به پهلوی راست دراز می کشیدند و دستِ راست زیرِ خدِ راست می گذاشتند و دعاء باسمك ربی وضعت جنبی و بك ارفعه ان امسكت نفسی فارحمها و ان ارسلتها

---

۱ م۔ حاضرات ۲ م۔ نغمه ۳ م۔ مسحیة ۴ د۔ شستن

فاحفظها مما تحفظ به عبادك الصالحين را از ادعیہ ماثورہ آں وقت می خوانند بعد ازاں دہ مرتبہ اللّٰھم باسمك اموت واحیاء و سہ مرتبہ استغفر اللّٰہ الذی لا الٰہ الا ھو الحی القیوم واتوب الیہ سبحانہ می خوانند و کلمات تسبیح و تحمید و تکبیر بطوریکہ بعد صلوٰۃ مکتوبہ (۱۴۸) عدد آنہا مرقوم گشت می خوانند۔

غرض در ہر دو پہلو مرطوب اللسان من اذکار الرحمٰن تعالیٰ و تقدس می نمودند[1] در یں ضمن دو سہ گھڑی[2] ظاہرا غفلتی ہم کہ بہ از حضور اکثر اہل ولایت کرامت موفور بود، دست می دادہ باشد،

مصراع   زہی مراتب خوابی کہ بہ ز بیداریست

نوم العلماء عبادۃ، نشان بخش حال آں ست اگر ذوقِ مطالعہ کمالات غفلت بہ نہجی کہ عقل عقیل در مقام حیرت سراز پا نشناختہ بشتابد و عقلای زمانہ را در آں جا بہ[3] تعجب تمام باید بہ خاطر احدی از اہلِ بصیرت شد[4] باید کہ اعتقاد سعادتِ بنیاد در رسالۂ مبداء و معاد کہ از تصنیفات جناب قطب الارشاد امام ربانی مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ و قدحی ازاں سرچشمہ حضور بارباب غفلت رساند[5] کہ ہیچ یکی ازاں پس آرزوی حضور نہ کند ما ناکہ جناب حضرتِ ایشاں را رضی اللہ تعالیٰ عنہ در حین قرأت آیۃ الکرسی و آمن الرسول و قل ھو اللہ احد با معوذتین و ادعیۂ دیگر کہ بہ وقتِ خواب مواظبت داشتند غفلت دست می دادہ باشد۔ والا اگر بر سرِ حساب موازنہ وقت استراحت بآیات و ادعیہ و اذکار و استغفار کہ دریں مقدار مقرر داشتند نمایند البتہ پلہ قرأت بر پلۂ استراحت راجح آید مگر ہموں وقتِ استراحت را وقت خواب اعتبار نمایند کہ موجب رفع کسل است گنجائش وارد گونہ اندیشی دریںجا جواب[6] وسوال نماید کہ کمالات غفلت بہ عبارات رائقہ و تقریرات شائقہ بیان نمودی و تفصیل بزرگی آں را حوالہ بر رسالہ مبداء و معاد گردانیدی و نفئ خواب کہ وقت غفلت است از کلام گذشتہ بہ حصول پیوستہ۔ پس باید کہ ایں غفلت بحضرتِ ایشان نہ باشد و چوں آنجناب قبلہ درویشان نہ باشد، ہیچ کمال معتدبہ باو مربوط نہ بود و لائق ایں ہمہ مدح نہ گردد۔ وھو خلاف الرائ المؤید بالالہام الصحیح بجناب مجدد الف الثانی، زیرا کہ گویم آں غفلت

---

[1] م۔ می بودند   [2] م۔ گھری   [3] د۔ "بہ" ندارد   [4] م۔ باشد

[5] د۔م۔ "قدحی ازاں سرچشمۂ غفلت بارباب حضور رساند..."   [6] م۔ جرأت سوال نماید

ممدوحه و منحصر بر خواب نیست بلکه خواب ایں قسم اکابر یکی از اقسام آں غفلت است و بر تقدیر تسلیم مراد نفی خواب مطلقاً از آں جناب نه نموده ایم (۱۴۹) بلکه مبالغه قلتِ خواب بایں عبارت ادا کردیم، والا البته یک گھڑی کم و بیش دریں دراز کشیدنها خواب هم به سعادت بلاحساب سرایت دراں قطب الاقطاب بحکم بشریت می نمود، و جواب دیگر هم از اصل سوال می تواند شد که ظاهراً بطریق طی لسان اذکار بسیار در زبان قلیل صدور می یافته باشند و باقی وقت مصروف آں غفلت که مژده رساں دولت است می شده باشد۔

چنانچه حضرت عزیر علیٰ نبینا وعلیه الصلوٰة والسلام تورات را که مشتمل بر هزار سیپاره بوده هر سیپاره مشتمل بر هزار سورة و هر سورة مشتمل بر هزار آیة و هر آیة به مقدار سورهٔ بقره بود در یک رکاب مرکب شروع می کردند و تا رسانیدن قدم در رکاب ثانی به آخر می رسانید به نوعی که لفظ بلفظ حاضران می شنیدند و همیں مقدمه از جناب امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه الکریم و[1] رضی الله تعالیٰ عنه در تلاوتِ قرآن حکیم می گذشت که برگذاشتن یک بار در رکاب دلدل آغاز می فرمودند و در رکاب ثانی بآخر می کردند به نوعی که حاضرین استماع هر حرف جدا جدا می نمودند بلی علماءُ امتی کانبیاء بنی اسرائیل حدیث شریف است، پس اگر از حضرتِ ایشان هم ایں طور سرعت لسانی به ضرورتی که دانی بظهور آید لیس محلاً للتعجب با آنکه گویم حضرتِ ایشان رضی الله تعالیٰ عنه قیلولهٔ نیم روز بحکم سنت ساعتی اختیاری فرمودند و کمالات آں غفلت ممدوحه در آں وقت هم حاصل می نمودند، چوں جناب حضرت مجددُ الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه زیاده از آں چه که در حضور اخص الخواص را روی دهد معامله ایں غفلت در قید قلم آوردند بنا بر آں به ازدیادِ سخن دراں لازم دانسته ایں همه دراز نفسی نمود، هنوز هم مجال کلام بسیار بود اما همیں قدر به موافق وقت و حال کفایت رفت ؎

قیامت می کند منع نفس کُن   فلک می ایزد ای دیوانه بس کُن

آگاه باش[2] و بیداریٔ لیل حضرتِ ایشاں به شناس که سه چهار گھڑی بایں صرافت (۱۵۰) به کمال حسن[3] و لطافت گذرانیده ثلث لیل و گاهی ربع آں باقی مانده بقصد تهجد برخاسته، نظر حق بین

---

۱ "و" نسخه د ندارد   ۲ "آگاه باش" نسخهٔ د ندارد

۳ م ـ به کمال و صفا

بجانب آسمان انداخته آیات کریمه انّ فی خلق السموٰت والارض تا انّک لا تخلف المیعاد خوانده باستنجاء و وضوء می پرداختند بطور مسنون بکمال احتیاط طهارت فرموده بنماز می ساختند و از دو رکعت تا دوازده رکعت هر قدر که می خواستند و وضو کامله در ادای آن می ساختند[1] ادا می فرمودند۔ غالباً از هشت رکعت کم نمی کردند زیرا که چهار رکعت که در قیام اللیل گذارده بودند در حساب آورده هیچ نماز بر دوازده رکعت فزون می آوردند اما باید دانست که دوگانه اولیٰ ازین نماز مخفف می نمودند بلکه ظاهر قرأت قُلْ يٰٓاَيُّهَا الْكٰفِرُوْنَ و قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ می فرمودند و در دوگانه های باقی تلاوت قرآن مجید بطریق مرتب می نمودند و در ده شب ختم قرآن مجید باین دستور می کردند که شب اول از سورهٔ فاتحة الکتاب شروع فرموده ما بین سورهٔ آل عمران بر آیت کریمه وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُوْرُ منزل می کردند و شب ثانیه از آیه كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ که شروع رکوع هم از آن جاست آغاز فرموده سورهٔ مائده را ختم می نمودند و شب ثالثه از سورهٔ انعام شروع نموده در ما بین سورهٔ توبه مِنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَّدٍ وَّهُمْ صٰغِرُوْنَ ۔ مرکب همت فرود می آوردند و شب رابعه از آیه کریمه وَقَالَتِ الْيَهُوْدُ عُزَيْرُ ابْنُ اللّٰهِ وَقَالَتِ النَّصٰرَى الْمَسِيْحُ ابْنُ اللّٰهِ ۔ که شروع رکوع هم از آن جاست مرکب همت تاخته ختم سورهٔ رعد[2] می نمودند و شب خامسه آغاز از سورهٔ ابراهیم علیه السلام فرموده ختم سورهٔ طٰهٰ می نمودند و شب سادسه شروع از سورهٔ انبیاء علیهم[3] السلام فرموده ختم سورهٔ نمل می فرمودند و شب سابعه از سورهٔ قصص آغاز فرموده ختم سورهٔ یٰسٓ می فرمودند و شب ثامنه از سورهٔ صٰٓفّٰت شروع نموده ختم حوامیم می فرمودند و شب تاسعه ابتدا از سورهٔ محمد علیه السلام نموده ختم سورهٔ تحریم می فرمودند و شب عاشر از شروع سورهٔ الملک نموده ختم فرقان حمید بر سورهٔ «الناس» فرموده۔ شروع سورهٔ بقره بحکم ادب قرآن مجید بر آیهٔ کریمه (۱۵۱) اُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِّنْ رَّبِّهِمْ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ ۔ منزل می نمودند، در این نماز بکمال نیاز و ادا[4]، و دلگداز بحکم وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ

---

۱ م۔ می شناختند   ۲ م۔ "رعد" ندارد

۳ د۔ علیه   ۴ م۔ آواز

ذٰلِكَ سَبِيْلًا بین بین می کردند و آیت سجده در تلاوت وقتی که می آید بلا توقف می فرمودند و در وسط هر دوگانه مراقبه به خضوعِ تمام می فرمودند و استغفار می کردند و کلماتِ تسبیح و تحمید و تهلیل و تکبیر و تمجید هر قدر به شمار یا[1] بدون شمار که می خواستند می خواندند۔

و بعضی از مخدوم زاده ها و دیگر تهجد گذاران را که باریاب حرم محترم می بودند طلبیده به توجه هم سرافراز می فرمودند عمه محترمه بی بی اسلمه مرحومه قدس سرها که همشیره زادهٔ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوده اند و بشره[2] به بشاراتِ عظیمه[3] از آن قبلهٔ درویشان اکثرها در ایام بودن حضرتِ سرهند بخدمت آنحضرت وقتِ تهجد حاضر آن وقت بوده اند اقتداءِ نماز با آنجناب والا منزلت می نمودند غالب به حصول بشارات در آن وقت ممتاز می گشتند، بالجمله تا طلوعِ صبح صادق بایں قسم اعمال صالحه و عباداتِ مقبوله بسر می بردند و بعد از طلوع نفسی دراز کشیده برای آنکه تهجد بین النومین واقعه شود زودتر آواز اذان شنیده مرحبا گویان بر می خواستند و وقتِ برخاستن سبحان الملك القدوس و یا سبوح قدوس ربنا و رب الملائكة والروح خوانده استماعِ اذان می فرمودند۔

هر چند عذر تطویل کلام در آوردن و بیان کردن دعائین قبل و بعد از آں در صدرِ سخن ادا نموده ام[4] اما صاحبی از حاضران بالحاح بی کران التماس ایراد آں نموده که موجب نفع عام ست و فیض بی شمار حاصل انام دریں اگر ازدیاد چند سطری به وقوع آید چندانی مخلِ اوقات خوانندگان سخن بین و مستمعانِ نکته چین نه خواهد شد برای رعایت اختصار ادعیه یومی و لیلی که وظائفِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوده اند ترک آنها بسیار فا بین لهما جناب حضرتِ ایشاں در استماعِ اوّل اذان مرحبا بالقائلین عدلا و بالصلوة مرحبا و اهلا می خواندند (۱۵۲) و در آخر آں درود خوانده اللهم رب هذه الدعوة التامة والصلوة القائمة آت محمدا ن الوسيلة والفضيلة والدرجة الرفيعة وابعثه مقاما محمود ن الذی وعدته الی آخر می خواندند[5]۔ و در ثبوت کلمه والدرجة الرفيعة درخواندن ایشاں دو روایت است، زیرا که در نفس ثبوت ایں کلمه شریفه هم در حدیث شریف

---

[1] د۔ تا [2] د۔ بشتر [3] د۔ عظیم [4] د "ام" ندارد
[5] م۔ انك لا تخلف الميعاد۔

ہم در دو روایت است و در روایتِ صحیحہ نیست، بعضی می گویند کہ می خوانند و بعضی می گویند کہ نمی خوانند بلکہ در خواندن انك لا تخلف المیعاد کہ در روایت امام بخاری نیست قیل و قال است لیکن کلمۂ ثانیہ را اکثری برآنند کہ می خوانند و اقل برعکس آں حاکم اند و کلمۂ اولیٰ را اقل برانند کہ می خوانند و اکثر برخلاف آن قائل اند[1] لہذا کلمۂ ثانیہ را درمیان آں دُعا نقل نمودیم کہ قول اکثر معتدبہ است و کلمۂ اولیٰ را بعد ایراد دعا نقل نمودم کہ قول اقل ہم گاہی موافقت کند و حقیقتِ کلمتین بنوعی کہ بہ ما رسید درمعرضِ بیان آوردیم۔

بر سرِ اصلِ سخن آیم و اظہارِ انوارِ اوّل نہار آں قبلۂ اسرار بر شائقانِ اسرار نمایم، بعد از استماعِ اذان بہ تہجد[2] وضو بر می خواستند استنجاء و وضو بطور مسنون نمودہ[3] دو رکعتِ سنتِ مؤکدہ بامداد ہم در خانۂ ملائک آستانہ[4] گذاردہ متوجہ مسجد می شدند و قرأتین ایں رکعتین در رنگِ سنت مغرب قل یاایہا الکافرون و قل ھو اللہ احد مقرر داشتند و ادعیۂ اربعہ کہ در احوالِ وقتِ شام مرقوم شدہ اند در وقت صبح ظاہرا پیش از اداءِ سنت می خوانند و بعضی ادعیہ دیگر ہم پیش از ادای سنت می خوانند، یکی را از انہا در قید قلم آوردہ تحفۂ اہلِ کمال گردانم و ھو ھذا:

اصبحنا علی فطرۃ الاسلام وکلمۃ الاخلاص وعلیٰ دین نبینا محمد صلی اللہ علیہ وسلم وعلیٰ ملۃ ابینا ابراھیم حنیفا وما کان من المشرکین۔ و وقتِ شام جای اصبحنا، امسینا می گفتند بالجملہ بعد ادای سنت صد مرتبہ سبحان اللہ و بحمدہ سبحان اللہ العظیم بہ صورت خفی در راہ خواندہ بہ مسجد می رسیدند و تکبیر شنیدہ امامت فرض می فرمودند الا بالقدر کہ دیگری را امام فرمائید و قرأت دریں نماز کہ ان قرآن الفجر کان مشھودا جای حال آں ست طوال مفصل در رنگ (۱۵۳) نماز ظہری خواندند و قرأت بر نہجی در ہر نماز ادا می نمودند کہ گویا حضرت جبرئیل علیٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام تازہ انزال فرمودہ اند مقصد ہوش مستمعان از سر می ربودند و از ہر حرفی نفی مقصود کنندہ راہی بہ تکلم آں می کشودند و بعد از ادای ایں نماز سہ مرتبہ استغفر اللہ گفتہ یک مرتبہ اللھم انت السلام ومنك السلام تبارکت

---

[1] م۔ "اند" ندارد [2] م۔ بہ تہجد [3] م۔ فرمودہ [4] م۔ آستا

یاذ الجلال والاکرام برزبانِ شریف آورده ده مرتبه برہماں زانو نشستہ لا الٰہ الا اللّٰہ وحده لاشریک له له الملک وله الحمد بیده الخیر یحیی ویمیت وهو علیٰ کل شیٔ قدیر۔ می خوانند و ایں کلمۂ طیبۂ آخره را بعداز سنت نماز مغرب ہم بہ ہمیں منوال می خواندند از جناب عالی حضرت قدس سره ایں مقدمہ مسموع گشتہ وبعدازاں آیۃ الکرسی خوانده بجانبِ قوم متوجہ گشتہ ویا بطرف یمین ویسار گردیده دست برداشتہ دُعا می کردند، امّا ایں قاعدہ در دو نماز فجر وعصر بود کہ در دُعا آنہا جانبِ قوم یا یمین ویسار بہ گردند بہ خلاف صلوٰۃ باقیہ کہ دُعا آنہا متوجہ قبلہ می کردند، کما ذکرتُ فی مواضعها وگاہی دریں صلواتِ خمسہ قرأت از آیات ہم می فرمودند وبہ تمام سورۃ نمی رسیدند وگاہی در مغرب از طوال ہم خوانده اند چنانچہ سورۂ طور و گاہی در فجر قصار کالمعوّذتین وعلی هذا القیاس فی الصلوٰت الباقیة۔

امّا اکثر واغلب ہمیں بود کہ در فجر وظہر از طوال ودر عصر وعشا از اوساط ودر مغرب از قصار۔ اگرچہ بندی ذکر ایں معنیٰ در محل ہر نماز گذشتہ است امّا چوں فقرات مطلب طویل الذیل گردیده وہر سخن از غایت لطافتِ صلوٰۃ[1] دیگر بجمال طراوت بہم رسانیده مبادا ناقص ذہنی در یاد داشتن سخنی از سخنان واجبۃ البیان کوتہی نماید، بنابراں بہ تکرار اظہار نمود و بعداز فراغ دُعا نماز فجر مردم حاضرین کہ از اصحابِ صفا ویقین بوده اند سلام می دادند وبہریکی از آنہا جواب مرحمت می فرمودند وروی مبارک جانب اصحاب کرده بہ مراقبہ می ساختند اگرچہ خود در ضمن ایں مراقبہ بعضی اذکار لسانی ہم می فرمودند مثل تسبیح وتحمید وتکبیر کہ بعداز ہر نماز معتاد داشتند می خواندند و بعضی ادعیۂ ماثوره آں وقت ہم مثل اللّٰهم ما اصبح بی من نعمة او باحد من خلقك فمنك وحدك (۱۵۴) لاشریك لك فلك الحمد ولك الشکر، وغیرہا ہم می خواندند ودر وقتِ شام جای ما اصبح، ما امسی می گفتند بعدازاں بہ مراقبہ می پرداختند بہ حاضرانِ سعادت مند القاءِ نسبت بلند می فرمودند ودر حین حلقہ استماع سوره معظم مثل تبارك الذی بیده الملك وسورۂ یٰسٓ وسورۂ فتح وغیرهن از حافظ ہم می نمودند کہ بہ صوتِ جہر می خواندند از جناب عالی حضرت قدس سره مسموع گشتہ کہ آخر کار در حضورِ لامع النور حضرتِ ایشان چناں مقرر شده بود کہ استماع قرآن بہ تمام[2] بہ ترتیب می نمودند کہ از سورۂ فاتحہ و بقرۃ شروع نموده

---

[1] م۔ جلوه

[2] م۔ استماع بہ تمام قرآن بہ ترتیب ...

هر روز هر قدر تواند به خواند و ختم بر معوذتین گو بعد سال هم باشد نماید لهذا عالی حضرت در حلقهٔ خود همیں طور اختیار فرموده بودند۔

القصه بعد بلند شدن آفتاب بقدر نیزه و یا زیاده ازاں چشم حق بین وا فرموده به نماز اشراق می پرداختند و غالباً دو دوگانه که چهار رکعت می شود بحکم حدیثِ قدسی یا ابن آدم ارکع لی اربع رکعات من اوّل النهار اکفل آخره بدو سلام ادا می فرمودند، عالی حضرت قدسنا الله بسحانه می فرمودند که دوگانهٔ ثانیه را ازیں نماز نیت استخارهٔ یومی و لیلی می گذارند و از مشائخِ ماتقدم که ہم معمول چنیں است و بعد از اداء رکعاتِ اربعه دُعا فرموده صحبتِ قہوه درمیاں می آمد دریں ضمن مکالمات موافق الاوقات باہل حاجات مخدوم زاده ہای عالی درجات و صوفیهٔ صاحبِ کرامات می گذشت و خود بادعیه ماثوره صبحگاہی که فرصت خواندن انہا الحال دست داده می پرداختند و بعضی از مریدان صادق الاعتقاد و مخلصان نیک نہاد را بعد از فراغِ صحبت قہوه بر توجه ہم می نواختند و از استعداد آنہا خبر دار می ساختند و آنہا را به مراتب بلند و مقاماتِ ارجمند می رسانیدند و منازلِ سلوک بہر ملوک و صعلوک" می نمودند و کارخانهٔ ارشاد که بداں مامور بودند بوجه قویم و سلوک[1]،، مستقیم ادا می فرمودند و ہر کس که باو دولتِ لم یزلی شامل حال بوده به صحبتِ آں قدوهٔ اربابِ به کمال[2] می رسیده۔ و به موافق نصیبِ[3] خود ازاں نعمت ذوقی می چشیده و بیدون ہر اغیراز حجت امری نه فزوده، بیت

ہر که را روی بہبود[4] نبود　　　دیدن روی نبی سود نبود

و خواندن سورهٔ یٰسٓ بعد از فجر و سورة الفتح بعد از ظہر بریں راقم به ثبوت نه پیوسته، چنانچه خواندن سورهٔ عَمَّ یَتَسَآءَلُوْنَ (۱۵۵) سورة النّبا و واقعه و ملک بعد العصر و مغرب و عشاء مفتح شده که آں را نوشته و دریں محل ساکت مانده نه نفی خواندن ایں دو سوره بعد ازیں دو دم نمایم و نه ماثبات آنہا لب می کشایم۔ مگر بعد ملازمت علیه حضرت والده کریمه مدظلہا حل ایں عقده حاصل آید چه ترقیم ایں مقاماتِ معصومی که فوائدِ ریاضی یکی از اسامی آں ست و تاریخ تحریر ایں سطور ہم مخرج ازاں در سفر آلفاق یافته و تشریف جناب کریمه ایشاں در وطن و چوں از

---

۱ فقره که در وادین است نسخهٔ م ندارد　۲ م۔ اربابِ کمال　۳ م۔ نصیبه

۴ د۔م۔ به بہود

رحمت رب رسید نیز مبینِ سالِ عنوان این کتاب است برحمت بی غایت این فواکہ بنظر تشریف ایشاں بہ گذرد و حل عقد مذکورہ حاصل آید، البتہ در محلی ازیں کتاب قلمی خواہم نمود ان شاء اللہ تعالیٰ و اگر بنیادِ ایشاں ہم نماندہ باشد و از معتبری ہویداست و اگر نہ معتبری دیگر بہ سمع خواہد رسید نام آں عزیز مصرح خواہد گردید، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

برسر اصل[1] سخن باید دوید و میوہ از ریاضِ معصومی باید چید، بعد از فراغِ امورِ مسطورہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ تلاوتِ حضرتِ قرآن مجید مشغول می گشتند و حفاظ و زہاد و فضلاء و علماء و قاریان و مخرج دانان در دست تفاسیرِ عربی و فارسی و رسالہ ہای فن قرأت گرفتہ گرداگرد آنحضرت[2] نشستہ استماعِ فرقان حمید می نمودند و با وجود کمالِ حفظ دیدن حضرت مصحف را در رنگ خواندن آں عبادت دانستہ نظرِ انور بر حضرت تنزیل انداختہ تلاوت می فرمودند و غواصی بحار قرآنی در ہر حرف جدا جدای نمودند ہر حرفی را از حروف فرقانی دریای می دانستند کہ موصلِ کعبۂ مقصود است،

درخواندن گاہی تفسیر گویان می رفتند و گاہی از خود ہم تاویل می گفتند و دقائق آں بر حاضران بقدرِ حوصلہ آنہا القا می کردند گاہی سکوت ورزیدہ از تفسیر بنیان استفسار معانی می نمودند و منزل ہر روز بدستور منازل شب کہ در بیان نماز تہجد گذشتہ بہماجاہا می فرمودند و در دہ روز ختم می نمودند و بعد از انفراغ تلاوت دست برداشتہ دعا می نمودند و بین الجلالتین ہم وقفہ کردہ دست برداشتہ دُعا می فرمودند، بعد ازاں بیش می گذشتند و بعد از ادای تلاوت اکثر سوار[3] و گاہی پیادہ چہ حضرت ایشاں دائم المرض بودہ اند متوجہ دولت خانۂ (د ۱۵۶) ملائک آستانہ می گشتند و در محل سرای تجدید وضو نمودہ[4] ہشت رکعت ضحیٰ می گذاردند، ایں آں ہشت رکعت کہ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا در فضل آنہا می فرمایند کہ اگر مادر و پدرِ من ہم زندہ کردہ شوند ترک آنہا نہ نمایم۔

بالجملہ بہمراہ نماز اشراق اکثر رکعات آں را در رنگ اکثر رکعات تہجد دوازدہ می داشتند و بر قدر وقت و حال ادا می فرمودند اما غالباً وضع شریف ہمیں بود کہ دریں سطور مرقوم گشت و گاہی ایں شب رکعت را بیرون گذاردہ تشریف بہ دولت خانہ ملائک آستانہ می فرمودند، علی ما رواہ البعض من اصحابہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ برصورت فراغ ایں نماز قریب بل اقرب

---

[1] د۔ براصل سخن [2] د۔ حضرت ، [3] د۔ سوارہ [4] م۔ فرمودہ

من نصف الیوم بوقوع می پیوست و ایں وقت طعام روزانۂ حضرتِ ایشاں بود، اگرچہ اُم المریدین حضرت فاطمۂ زمانی مریم مکانی قدس سرہا بابنات و دیگر صادقات از مدتی پیش در تقسیم آں بہ وظیفہ داران کہ پانصد یا ہفت صدکس بودند علی اختلاف الروایات کما ذکر فی طعام اللیل، اشتغال تمام داشتند و خدمت گاری عبید و اماء مولیٰ علی الاطلاق حسب الوسع بجای می آوردند، اما حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ از وظائف و اذکار خلاصی حاصل نمودہ، ہمیں وقت علی قدر المقدر در نوشِ جان می فرمودند و بسیار کم می خوردند نہ آنکہ اشتہاء[1] گذاشتہ، بہ قصدِ ریاضت کم اختیار فرمایند بلکہ بالذات کم خور بودند و خرچ سرکار آنحضرت والا منزلت نسبت بہ دخل ایشاں یک و نیم و چند بودہ۔ چنانچہ در مفتاح آیندہ از زبانیٔ ایشاں مشروح خواہد شد ان شاء اللہ تعالےٰ و شکر بسیار بر عطیاتِ پروردگار ہفتہ ہم می رسانیدند و بہ دستور طعام شبینہ سلوک دریں طعام و بعد از فراغ طعام ادعیہ ماثورہ آں وقت خواندہ دست می شستند و بحکم اذا تغدیٰ تمدد نفسی دراز کشیدہ قیلولۂ مسنونہ می فرمودند بعد ازاں برخاستہ بہماں عبادات مذکورہ می پرداختند۔ وھلم جرًا ؎

ثناءِ لائق و مدح رسا از من نمی آید　　بہ بخشا گر دریں گفتن خطای کردہ (می) آید

و باایں ہمہ کثرت وظائف و اذکار در ہر شبانہ روز پنج ہزار مرتبہ کلمہ طیبہ و یک ہزار مرتبہ درود بلا ناغہ می خواندند و کلمات تسبیح و تحمید و تہلیل و تکبیر و تمجید یک جا کردہ یک صد مرتبہ (۱۵۷) می خواندند کہ من حیث المجموع پانصد مرتبہ می شود چراکہ ہر کلمہ فرداً فرداً صد صد مرتبہ می شد و ادعیہ ماثورۂ غیر موقتہ ہم در رنگ فرومی گذاشتند و در جمیع عادات در رنگ عبادات سنت را التزام داشتند یکی از دعاہای غیر موقتہ کہ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در فضیلت آں نوشتہ اند کہ خوانندہ آں نمیرد تا بہشت خود را در دنیا نہ بیند ایراد می نماید سبحان القائم الدائم سبحان الحی القیوم سبحان الحی الذی لا یموت سبحان اللہ العظیم و بحمدہ سبوح قدوس رب الملائکۃ و الروح سبحان العلی الاعلیٰ سبحانہ و تعالیٰ و در روزِ جمعہ غسل در ایام عافیت می نمودند و تجدیدِ لباس موقوف بر غسل نہ بود زیراکہ غسل موقوف بہ عافیت بود بہ خلاف اللباس و نماز جمعہ در مسجد کبریٰ در اوّل وقت می گذاردند و در شبہای جمعہ

---

[1] م۔ اشتہار

بیشتر درود می خواندند وایں روز را که اکرم الایام می داشتند وحجامت ہم غالباً درہمیں روزِ مکرم بعد نماز ہم می فرمودند وعیدین را بیرونِ شہر در مصلای می گذاشتند و دراں روز ہم غسل می فرمودند ولباس فاخره می پوشیدند[1] اما در رفتن و آمدن تخالفِ طریق می کردند و در فطر پیش از نماز افطار می فرمودند و در اضحیٰ بعد از نماز اضحیه بدستِ مبارک نموده از گوشت آں تناول می کردند ونحر ہم در آخرہا بدستِ شریف نموده اند و در ہر دو عید بین الفجر والظہر غیر از دوگانۂ عید نمازِ دیگر نمی فرمودند لانه قد ورد فی الخبر عن ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنه[2] ان النبی صلی الله علیه وسلم صلی یوم الفطر رکعتین لم یصل قبلهما ولا بعدهما۔ متفق علیه

دو وقت رفتن در راه عید اضحیٰ تکبیرات را بلندمی گفتند و در تمام آں عشره موی و ناخن نمی گرفتند و در نمازِ عشاء دریں عشره البته در یک رکعت سورة الفجر می خواندند و در صبح روز اضحیٰ در رکعت ثانیه ایں سوره می خواندند و در عیدِ فطر صدقۂ فطر پیش از افطار ادا می نمودند و دریں صدقه به نہجی احتیاط می رفت که از اماء آبقات ہم حساب کرده می دادند فکیف الحاضرین من العبید والحاضرات من الاماء و در شہرِ مبارک رمضان عبادات را اضعاف مضاعف می ساختند و در ہر عشره ختم قرآن شریف می شد و در عشرۂ اولیٰ خود در مسجد می شنواندند و در عشرۂ ثانیه اندرون (۱۵۸) حرمِ محترم مستورات صالحات را می شنواندند و در مسجد یکی از مخدوم زاده ہا ایستاده می شد و در عشرۂ ثالثه اعتکاف می نشستند و قرآن از حافظ دیگر می شنیدند و اکثر از مخدوم زادۂ ثالث مروج الشریعت قدس سره استماع ایں ختم می نمودند و گاہی از برادر زادۂ خود عالمِ تحریر[3] شیخ محمد فرخ که مولوئ وقتِ خود بوده اند استماع می فرمودند در زمان اوائل از عالی حضرت ہم قدس سره شنیده و یک مرتبه جناب مرشدی قبله گاہی قدس سره ہم شنوانده اند و بیان انوار و اسرار ہر شب دریں شہرِ معظم علی الخصوص در عشرۂ اخیر آں لا سیما فی اللیالی الاوتار من ہذه العشرة زیاده از شہور دیگر می فرمودند وشب قدر را تعین می کردند و غیر از شب بست و ہفتم شہر مبارک انوار شب قدر را در شب دیگر نمی گفتند الا ماشاء الله و بعد از فراغ ترویحه که چہار رکعت باشد سبحان ذی الملک والملکوت الی آخره از مسبحان خوش الحان می شنیدند و خود غالب به مراقبه می ساختند ـ

---

[1] م۔ پوشید [2] م۔ عنہما [3] م۔ تحریر

شب و روزش بدین آئین گذشتی   سرموئی ازین آئین نگشتی

از جناب حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ مسموع گشتہ کہ شب بست وسوم شہر رمضان المبارک کہ احتمال شب قدر بسیار در آں شب از روی حدیث صحیحہ بہ ثبوت می پیوند وبلکہ مذہب امام شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشعر بآں[1] ست۔ حضرت خازن الرحمۃ و حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما نزدیک باہم نشستہ بودند حضرت خازن الرحمت با حضرت ایشان خطاب کردہ فرمودند کہ ظہور انوار لیلۃ القدر جلوہ گرمی گردد مگر دریں سال اتفاق ایں ساعت مبارک در ہمیں شب است حضرت ایشاں بعد از استماع ایں مکاشفہ نوید بخش نظر کشفی سر دادند کہ ظاہر از اں انوار بیابند وگل از باغچہ و بستان بہار بہ چیدند انوار رمضان مبارک کہ با عشرۂ اخیرہ جمع بود علی الخصوص کہ شب وتر ہم باشد بسیار مشاہدہ فرمودند، اما بوئی از شب قدر نہ شمیدند تعجب فراوان ازیں معنی درخاطر دریا مقاطر آوردہ بہ خلف رشید خود اعنی جناب حضرت حجۃ اللہ کہ در آں وقت متصل حضرت ایشاں بودہ اند متوجہ گشتہ فرمودند کہ عم مکرم شما خبر از ظہور انوار شب قدر (۱۵۹) می دہند شما ہم توجہ[2] بریں امر شریف آں قدر نمایند ایشان متوجہ گشتہ بعرض آں قبلۂ درویشان رسانیدند کہ انوار و برکات رمضان مبارک کہ با عشرہ اخیرہ بیش از بیش است اما کیفیت شب قدر کہ در فضائل آں خیر من الف شہر نص قطعی است۔ اصلاً بہ نظر نمی آید، بعد از تمام ایں کلام جناب حضرت حجۃ اللہ می فرمودند کہ در آں وقت بر حضرت خازن الرحمت قدسنا اللہ سبحانہ اسرارہ[3] الہام شدہ بود کہ "جاء[4] الوقت" چوں ایشاں انتظار انوار شب قدر داشتند دانستند کہ از وقت ہموں خبردار ساختند وفی الحقیقت ایشاں را وقت اجل کہ لقاء مطلوب حقیقی جلت عظمتہ موعود بانجاست مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللّٰهِ فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ لَاٰتٍ آگاہ گردانیدہ بودند، دریں جا ہر چند شب قدر ہم باشد اما مشہود در پردہ است و در آں جا مبرا از قید وہم و تراش خیال است، چنانچہ عارف رومی قدس سرہ قریب بہ اختصار خود فرمودہ اند ؎

من شوم عریاں ز تن او از خیال   تا خرام در نہایات الوصال

بعد ازیں الہام رمضان دیگر بر خازن الرحمت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ دریں جہان فانی دست نداد۔

۱؎ م۔ مشعر ست   ۲؎ د۔ متوجہ   ۳؎ د۔م۔ اسرار ہما
۴؎ م۔ حان الوقت

دبر سر اصل سخن آیم و گویم کہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در روزہ کلام کم تر از موسم دیگر می کردند اگرچہ در جمیع حالات کلام دنیاوی نمی فرمودند الا لاھل الحاجات اما دریں شہر مبارک احتیاط از بدیکاری بردند و باادب روزہ را می داشتند و سعادت خود دراں گرسنگی و تشنگی کہ محض بہ موجب امر مولاست می پنداشتند و بعد تیقن وقت تعجیل افطار می فرمودند و در روز غیم بسیار تاخیر و تسویف در صوم و صلوٰۃ افطار می نمودند و ہمیشہ مردم اہل بلدہ را از اصاغر و اکابر و خاص و عام دعوتِ افطار می نمودند و خود ہم طعام بیرون باآں مردم مدعوین نوشِ جان می فرمودند و تسحر ہم می نمودند و صدقات دریں شہر مبارک زیادہ از شہور دیگر می دادند و زکوٰۃ اموالِ نامیہ بہ منت و رغبت بہ مصارفان ادا می فرمودند و صدقات نفل زیادہ از انچہ مشروح قلم ایں راقم شکستہ رقم گردد لیل و نہار پنہاں و آشکار می دادند و انعام سائمہ مطلقاً نداشتند و حج بیت اللہ الحرام بہ شوقِ تمام نمودہ اند و عمرات بجا آوردہ و زیارتِ روضۂ مطہرۂ رسول صلی اللہ (۱۶۰) علیہ وعلی آلہ وصحبہ "من الصلوات افضلہا ومن تسلیمات اکملہا"[1] بہ صد شوق نمودہ اند و از عنایات و تشریفاتِ مخصوصہ او صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم سرافراز گردیدہ اند کما عرفت فی المفتاح السابق و باایں ہمہ کثرت مراتب کمال ذکر اولیاء کرام باداب تمام می فرمودند و بر رای علماء اہلِ حق شکر اللہ تعالیٰ سعیہم راہ نجات می دانانیدند و ہر یکی را از مریدان و مخلصان تاکید بر استقامتِ شریعتِ حقہ و رسوخ بر محبت شیوخ می نمودند و بر تقلیدِ صوفیہ موحدین مجوز نہ بودند اگرچہ آں جماعت را از غلبۂ سکر و حال معذور المقال می داشتند اما متابعان آنہا را کہ نہ بحال مذکورہ موصوف باشند و خودہا را بہ بہانہ متابعت از راہ برآرند ملحد و زندیق می پنداشتند۔ چنانچہ مکتوب طویل دریں مبحث مدلل بآیات و احادیث و اقوالِ مشائخ عظام تحریر فرمودہ اند و آں مکتوب بست و نہم است از جلد اول اگر مطالعۂ آں میسر آید راہی برای نجات بہ کشاید۔ و شیخ محی الدین العربی را قدس سرہ بزرگ و مقبول می دانستند و او را بہ خطای کشفی معذور می داشتند و شطحیاتِ شیخ را قابل توجیہ و تاویل نمی پنداشتند۔ ہموں سخنِ امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی کہ در مقدمۂ شیخ نوشتہ اند کافی می فہمیدند و آں ایں است:

سبحان اللہ شیخ بایں گفت گو و بایں ہمہ شطحیات خلاف جواز از مقبولان بہ نظر می درآید

---

[1] م۔ داوین میں درج فقرۂ دعائیہ نسخۂ "د" میں نہیں ہے۔

و در اعداد[1] اولیاء[2] مشاهده می گردد آری گاهی هست که به دعای رنجند وگاهی بود که به دشنام خنند رد کننده شیخ در خطر هست و قبول کننده او با سخنانی که مخالف شرع آمد نیز در خطر شیخ را قبول باید کرد و سخنان شیخ که خلاف شرع اند قبول نباید کرد و این است طریق وسط در قبول و عدم قبول شیخ که مختار این فقیر است. هذا کلام المجدد رضی اللہ تعالی عنہ

و غیبت احدی در مجلس شریف مذکور نمی شد و عیب مسلمانی در میان نمی آید و بر طالبان صادق مرحمت فراوان بکار می بردند، بحکم حدیث قدسی اذا رایت لی طالباً فکن له خادماً و هر کدام را ازین طلاب به مراتب ولایت عظمیٰ می رسانیدند و بعضی را از آنها اقطاب می گردانیدند و به بقعات معموره خلافت و یا قطبیت داده رخصت می فرمودند. و در میان علماء امام ابوحنیفه رحمهم الله[3] را (۱۶۱) افضل و اکرم آنها می دانستند و بعد ایشان شافعی را رحمة الله تعالیٰ می فهمیدند و با وجودی که مذهب حنفی مختار بوده اما گاهی عمل به مذهب امام شافعی هم می نمودند و حتی الامکان جمع بین المذهبین می فرمودند و در اصول دین با وجودی که خود را در رنگ والد بزرگوار خویش صاحب مذهب بوده اند اما موافقت در اکثر مسائل به ماتریدیه دارند و نظر ایشان از نور فراست مقتبس از مشکوٰة نبوت می دانند و اشعریه را چون عود بر مقدمات فلسفیه جهت رد آنها بسیار است آن قدر مطلب اعلیٰ و مقصد اقصیٰ سخن را به دقت می برند که پی بردن بر آن خالی از دشوار نه، بالجمله از ماتریدیه اشعریه را می فهمیدند و حق را ازین فریقین بیرون نمی گفتند و صوفی جاهل را مسخرهٔ شیطان می دانستند چرا که هر خس و خاشاک درین راه هذا انا ربکم می زند و سالک بیچاره را به پرستش خود می اندازد و ابلیس پر تلبیس نعوذ بالله من شره در حالات طریق که هنوز به مقصد نه رسیده بصد افسون و نیرنگ رقیق تا علم ظاهری ممد حال او نه شود، تمیز میان حق و باطل خیلی از اشکال است و منازعات و مشاجرات که در صحابهٔ کرام علیهم الرضوان من الملک المنان واقع شده، بر محامل نیک فرود می آوردند و از حب جاه و طلب ریاست دور می دانستند زیرا که نفوس این بزرگواران در صحبت خیر البشر علیه و علی آله و صحبه من الصلوٰة افضلها و من التسلیمات اکملها مطهر و مزکا شده بودند غایة ما فی الباب، حضرت امیر را کرم الله وجهه درین محاربات و مشاجرات محق می دانستند و جانب دیگر را مخطی اما خطای اجتهادی که از طعن دور است و از ملامت مرفوع، بلکه یک درجه ثواب حاصل روزگار

---

[1] م۔ عداد [2] م۔ الها [3] م۔ رضی اللہ تعالی عنہ

ایشان[1] می فہمیدند جانب حضرت امیر را دہ درجہ ثواب حاصل کہ در اجتہاد محق بودہ اند و زیادہ از خطای اجتہادی در بارۂ[2] طرفِ ثانی لب نمی کشودند و طریقۂ علیہ نقشبندیہ را قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم[3] موالیہا اقرب طرق و اجل و اکمل و افضل آنہا می فرمودند و بیشتر تربیت طلاب در ہمیں طریق می کردند کہ بر بنیاد ہمیں نسبت شریفہ حضرت مجدد الف ثانی (۱۶۲) رضی اللہ تعالیٰ عنہ عمارتہا ساختہ اند کوشکہا بنا فرمودہ اگر ایں بنیاد نمی بود معاملہ تا ایں جا نمی افزود و حضرت ایشان قدس اللہ سبحانہ بسرہ جم غفیر و جمع کثیر از طالبان صادق را بہ موافقِ استعداد ذات آنہا ازاں کوشکہای فاخرہ و عمارتہای مرتفعہ نشانی بخشیدہ اند و آں نو بہار طلعت افشا را بر نظارگیان جلوہ دادہ اگرچہ در طریقۂ قادریہ و چشتیہ ہم بر مریدان آن طریقین را نیز تربیت می فرمودند و بہ کمالات آنہا طالبین را می رسانیدند و بحکم الہدیۃ لاتُرَدُّ قبول ہدایا می فرمودند، اما اگر از مالِ مشکوک و مشتبہ بہ تہمتی ہم معلوم شریف می شد و یا گذرانندہ آں مرادی از مرادات دنیاوی ملحوظِ نظر داشتہ باشد اصلاً بآں التفات نمی فرمودند و قبول نمی فرمودند و طلب آں گذرانیدہ را بدون اخذ ہدایا بانجام می رسانیدند و اہل تقصیرات را عفو می فرمودند و امرِ معروف می نمودند و از جاہلان اعراض می کردند خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجٰهِلِيْنَ۔ و نہی منکر بکمال تبلیغ می نمودند و بر بلاہا صبر می فرمودند بلکہ ایلام محبوب را بہتر از انعام او بذوقِ کامل و وجدانِ بالغ می یافتند چہ در انعام مبطن در مراد او سبحانہ کائن است و در ایلام خالص مرادِ محبوب است بی مزج مرادِ خود در مکتوبی از مکتوبات جلد ثالث یک سطر[4] فارسی و شعر عربی در تحقیق فضل ایلام بر انعام متصل می نگارند و ہماں ہٰذین۔ فتح۔ بیت:

ہجری کہ بود مراد محبوب — از وصل ہزار بار خوشتر[5]

شعر:

لانی فی الوصال عبید نفسی — و فی الہجر ان مولی للموالی

پس از بلا بلندتر می گشتند و بر نعمتِ قلیل شکر کثیر بہ تقدیم می رسانیدند و قبولِ دعوت خاص می فرمودند و در دعوتِ عام تشریف نمی بردند مگر در حینِ شادی و یا عرس عزیزی کہ از

---

[1] م۔ انہا [2] م۔ در مادہ [3] د۔ دہنا [4] م۔ سطر ندارد

[5] یہ فارسی شعر نسخۂ "د" میں نہیں ہے۔

صدقِ اعتقاد دعوت نمودہ باشد و دراں مجلس بوی از بدعت پیدا نہ بود وغنا نمی شنوند و مولود نمی پسندیدند عیادت مرضی تعزیت مصاب[1] و تعاقب جنائز[2] و ردِّ سلام و تشمیت عاطس و شفقت و مرحمت برانام می فرمودند و از خانۂ حکام ظالم اگر در خانہ ہم طعام می آید اصلاً از اں (۱۶۳) تناول نمی نمودند و صلۂ رحمی بسیاری فرمودند و نماز خسوف و کسوف می گذاردند و اصحاب کرام را بہترین اولیاءِ امت می دانستند و حضرت مجدد الف ثانی را رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین در رنگ اصحاب می فہمیدند و در حدیثِ شریف مَثَلُ اُمَّتِی مَثَلُ المَطَرِ لَا یُدرٰی اَوَّلُہُ خَیرٌ اَم آخِرُہ اشارت بہ وجودِ مسعود حضرت مجدد الف ثانی می دانستند و چہ آخریت ایں امت بعد مضی الف است و عرسِ آنحضرت قدسنا اللہ بسرہ الاقدس ہر سال می فرمودند و تابعانِ مجددی را از کمالات خاص ایشاں نصیبِ وافری بخشیدند و تا روزِ حشر فیضِ ایشاں بر تابعان ساری می فہمیدند و اعانتِ مظلوم می نمودند و تبرع در ماندہ[4] ہا می فرمودند و ردِّ سائل اگرچہ صد سائل ہر روز بیایند و یا یک سائل چند مرتبہ ہر روز تکرار کند ہر مرتبہ می دادند و از خلیفۂ عصر باوجودیکہ مرید ہم بودہ و بہ صد آرزو خواستہ کہ قریہ یا معاشی یا یومیہ برای خرچ خانقاہِ ملائک پناہ بہ گذرانند اصلاً در معرضِ قبول نیفتاد، آری برای محتاجان کہ دراں وقت رفیق بودند و یا غائبانہ حاجات آنہا بہ قسمی یا د آں قبلۂ حاجات می رسید البتہ از بادشاہ اظہار نمودہ معاش و یومیہ کنانیدہ می دادند و رعایتِ اہلِ حقوق سراً و جہراً بسیاری نمودند و آب از چاہِ یتیم تناول نمی فرمودند بلکہ از سایۂ دیوار یتامیٰ حتی الامکان قرار می نمودند امّا بزرگی یتیم از خلق عظیم امتثالاً لامر رب الکریم بسیار بجا می آوردند و بآنہا خفیہ و علانیہ عطایای نمودند و ہرکس کہ نام مولیٰ ذکرہ اولیٰ برای کاری درمیان می آورد، تا ممکن باشد سرانجام کارِ او می فرمودند و اذکارِ لسانی کہ بالا مذکور آنہا گذشتہ ہمہ را بہ صورت خفی می نمودند الا در مواضع معدودہ مثل تکبیراتِ ایامِ تشریق و یک مرتبہ بعد وتر سبحان الملک القدوس و ذکر خفی را افضل از ذکر جہری می دانستند بہ دلیل ادعوا ربکم تضرعاً و خفیۃ و غیر از اذکارِ مذکورہ کہ باحادیث صحیحہ ثبوت پیوستہ اند ذکر دیگر بہ زبان نمی نمودند و بہ قلب می فرمودند و ختم لاحول ولا قوۃ الا باللہ کہ صد صد مرتبہ درود اول و آخرش خواندہ درمیان پانصد مرتبہ باید خواند برای حصول مطلبی باشفاءِ بیماری نیاز حضرت مجدد الفِ ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ باید

۱؎ د. مصائب ۲؎ نسخہ "د" میں لفظ "جنائز" نہیں ہے۔ ۳؎ د م. کشل ۴؎ د. درماندہ

نمود و از روحِ شریف (۱۶۴) ایشان مدد خواسته حصولِ مطلب را امیدوار باید بود می خواندند، امّا درختم لاحول ولاقوة وقت اہل طریق چنداں نمی کردند اگرچہ بودنش را بہتر می شمردند لیکن درختم خواجہای بزرگوار قدس اللہ اسرارہم ایں وقت پیشتر ملحوظ می فرمودند بلکہ غیر اہلِ طریق را داخل نمی فرمودند ھکذا اسمعت من بعض اصحابہ و درعیادت مریض کم می نشستند و دراوّل نظر برمریض ہفت مرتبہ اسأل اللہ العظیم رب العرش العظیم ان یشفیك می خواندند و توجہ در دفع امراض اکثر مرضیٰ می نمودند و آنہارا خلعت عاقبت می پوشانیدند چنانچہ بوجہ در برداشتنِ عذاب از موتٰی معذبین من المومنین الفاسقین می فرمودند و غریق بحار مغفرت می گردانیدند و ایامِ بیض را سہ روز متصل روزہ می گرفتند و گاہی دراوّل ماہ ایں روزہا را می گرفتند و گاہی درآخر ماہ اختیار می فرمودند و عشرۂ شریفہ ماہ ذی الحجہ را در رنگ رمضان المبارک بسیار بزرگ می شمردند و اعتکاف در سرای دہیرٹی کہ یک فرسنگ از بلدۂ طیبہ حضرت سرہند واقع است، در باغِ آں می نشستند و روزہ می گرفتند و اکثر روزانہ ساکت می ماندند و شبِ عیدِ اضحیٰ بہ شہر تشریف می آوردند و صومِ[1] یومِ عاشورہ ہم با دو روز[2] پیشتر از وی و گاہی تمام آں عشرہ را از دست نمی دادند، ہیچ روز را بر روزِ دیگر فضل نمی دادند الاّ ما ثبت فضلہ بالشرع کالجمعة و رمضان و ذی الحجة و غیرھن۔ امّا ہیچ روز را نحس نمی فرمودند کہ نحوست ایامِ بعد ولادت سید الانام علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰة والسلام برطرف شدہ وما ارسلنٰك الاّ رحمة للعٰلمین نصِ قاطع است و برای سفر ہم بعین روز پنجشنبہ و یا دوشنبہ جہت مسنون بودن[3] سفر کہ دریں دو روز غالب مقرر شدہ بود نہ از برای نحوست۔ دیگر ایام کہ الایام ایام اللہ والعباد عباد اللہ خبرِ مخبرِ صادق ست علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰة والسلام آری ہنگامِ داعیۂ سفر استخارہ می فرمودند اگر راہ میداد می رفتند و الاّ لا بلکہ بر سرِ کارِ عظیم الاعتبار بدون استخارہ دست دراز نمی کردند و ہموارہ خاشع و خاضع و ملتجی و متذلل و منکسر می بودند۔ شرزہ خان مرحوم کہ بہ قلعہ داریٔ بلدۂ کابل سرافراز[4] بودہ و بی واسطہ مرید جناب حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ اکثری در مدح آنحضرتِ والامنزلت رطب اللسان می شدہ بعد از ادای (۱۶۵) کلمات بزرگیٔ ایشان می گفتہ کہ بسیار خاکی بودہ اند با ایں ہمہ کثرتِ کمال خود را مطلقاً بہ

---

[1] م۔ صیوم [2] د۔ روزہ [3] د۔ "بودن" ندارد [4] م۔ سرفراز

خاکساری انداخته مسندِ ارشاد را منور ساخته بودند لطف و احسان بر ہر عاجز شکسته زیاده از حد می فرمودند و نبوت را از ولایت افضل می داشتند اگرچہ ولایت آں نبی باشد و فضلِ حضراتِ[1] انبیاء علیہم السلام از راہِ نبوت است نہ از سبب ولایت۔ حضرتِ حق سبحانہ عزشانہ در موضع خطاب در ذٰلِكَ الكتٰبُ ، يٰاَيُّهَا النَّبِيُّ و يٰاَيُّهَا الرَّسُوْلُ می فرمایند و اگر اعتبار ولایت زیاده از نبوت می بود البتہ درجای از کلام واجب الاحترام يٰاَيُّهَا الْوَلِيُّ ہم می فرمودند و صحو را از سکر افضل[2] می دانستند و ارباب سکر را در مقدماتِ شطحیہ مثل انا الحق و سبحانی معذور می داشتند و طریقت و حقیقت را خادمانِ شریعت می فرمودند و اولیاءِ عشرت را بہ از اولیاءِ عزلت می فہمیدند و در اظہار کلمۂ حق مخافۃ لوم لائم نمی نمودند ؎

فریادِ حافظ ایں ہمہ آخر بہرزه نیست ہم قصۂ غریب و حدیثِ عجیب ہست

سبحان اللہ وبحمدہ جزء لایتجزّی کہ علماءِ اہلِ حق اثباتِ آں می نمایند و فلاسفہ آں را قبول ندارند دریں جا ثبوتِ کامل پیدا کرده چہ آنچہ دریں محل در قیدِ قلم در آمده نسبت بہ معاملات حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ جزویست لایتجزّی کہ بر منصف صاحبِ کمال فی الحال بلاتامل قیل و قال ظاہر و ہویدا است کہ ایں ہمہ معانی مرقومہ بعض محض برای ترغیبِ طالبان استماع کلماتِ قدسیہ کہ حضرتِ ایشاں کہ بآں متحقق اند جلوه گر گردیده تا ظاہر او را امری از امورِ محرره پیرویٔ آں قبلۂ درویشاں نموده ، بہره از کلماتِ آں امام صفا کیشاں محکم آنکہ تابع را بہ موافق تبعیت از کلمات متنوعہ نصیبی است علی حسب الاستعداد بردارند ؎

ندارد پیش ازیں و لالہ کاری کہ گویا قِصّۂ زیبا نگاری

ایں دلالت حسنہ ظاہراً قبولیتی فی الجملہ راقم ہم حاصل نماید ؎

دادیم ترا نشان ز گنجِ مقصود گر ما نرسیدیم تو شاید برسی

زآنکہ جمیع کمالاتِ حضرتِ ایشاں مرقوم قلم گرداند کہ آں محالست ؎

لا یدرک الوصف المطری خصائصہ
و ان یك سابقاً فی کامل ما وصفا

و اولاد را تربیت بسیار می فرمودند و بر ایشاں رحم بی شمار می کردند (۱۶۶) و بر ہمہ

---

[1] د. حضرت [2] م. صحو را افضل از سکر ...

خُردان الطافِ فراوان به کار می بردند وادب برادر بزرگِ خود حضرت خازن الرحمت ـــہ

سعیدِ ازل آمده نام او — سعادت بود اولین کام او

قدسنا الله بسره العزیز آں قدر می فرمودند که در ایام گرما بالانام مسجد کبریٰ حضرتِ سرہند تلاوت قرآن مجید یک مدتی جهت خوش هوائی مقرر داشتند و حضرت خازن الرحمت قدس سره در باغِ فتح به عبادات مقرریه خود اشتغال فرموده می خواستند که متوجه دولت خانه شوند همیں که بر میانهٔ پالکی سوار می شدند نظرِ مبارکِ حضرتِ ایشاں ازاں مقام بلند بر میانه شریفه که قریب به دو تیر انداز باشد می افتاد فی الحال تمام قد استاده تلاوت می فرمودند تا آنکه حضرت خازن الرحمت باهستگی تمام با اصحابِ خود حرف و کلام نموده داخلِ منزلِ شریف می شدند به همان صرافت استاده می ماندند ماناکه در ایامِ مرضِ خفیف که طاقت رفتن بام شریف شاملِ حال می داشتند ایں ادب را نمی گذاشتند در بعضی ازاں احیان بعضی از اصحابِ حضرتِ ایشاں به عرض هم می رسانیدند که جنابِ خازن الرحمت اصلاً ازیں تواضع طویله اطلاع هم ندارند فرمودند مقصود نمود ایشاں نیست قدسنا الله سبحانه باسرارهما ورزقنا الله تعالیٰ من برکاتهما و یرحم الله عبداً قال آمینا۔

کنز دوم۔ ملازمانِ مکتوباتِ قدسی سمات که لیل و نهار مثل اوراق اشجار که هر ورقی دفتریست معرفت کردگار در خزاں و بهار جمعیت خاطر بی قرار در ورق گردانی کلام آں قبلة الاخیار و قدوة الابرار فهمیده اند می دانند که هر صفحه ازاں صفحاتِ مبارکات تاویلیست از کلام رب العالمین و هر سطری ازاں سطور لامع النور شرحیست بر حدیثِ سید المرسلین صلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آله وآلهم وصحبه وصحبهم واتباعه واتباعهم وسلم وبارک امّا در بعضی از مکاتیب که تصریح به تاویل رفته و یا معنی اسمی از اسماءِ آلهی جلت عظمته و یا شرح بعضی از احادیث در تقریب بیان حجتی بر سایل به موافق وقت و حال در زیر قلم عنبریں رقم در آمده مذکور می گرداند ان شاء الله تعالیٰ امّا چوں تحریرِ ایں مقاماتِ معصوصی در سفر اتفاق یافته و جلدین آخرین از مکتوبات شریفهٔ آنحضرتِ والامنزلت حاضر آں وقت نه بوده ازایں جهت آنچه از جلد اول که مونسه غمگسار ایں عاصی تباه کار است بدست آمده مشروح می شود اگرچه درآں جلدین اخرین تاویل ظاهر بخاطر هم ندارم که مطالع آنها بسیار نموده ام و منافع بی شمار از هر کلمه آنها برداشته الا ماشاء الله تعالیٰ چه اکثر دراں دو جلد بشارات عالیات در حق ابناء و خلفاءِ عالی درجات است امّا بهرحال اگر حضور آنها می بوده البته فواید کثیر دریں فواکه ریاضی از انواع اشجار میوه دار می افزوده

بالجملہ آنچہ حاضر دارم برای فائدہ عامہ ایثار فرمایم و گل و ریحان از باغ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در نظارۂ اہلِ مشام بیارم در مکتوبِ سیزدہم از جلد اوّل بہ حافظ محمد شریف کہ در عظمت مطلوب و بزرگی اسم مبارک اللہ نوشتہ اند تقدیم می نماید:

فتح

حضرت حق سبحانہ وتعالیٰ باعلیٰ مرتبۂ کمال برساند شفقت آثارا مطلوبِ حقیقی چوں کہ ورای اوہام و افہام است و ورای تفکر و تعقل معرفت دراں حریم اقدس نکارت است و علم جہل چوں او جلوہ فرماید مشتاق بیچارہ رو بعدم آرد۔ بیت

گیرم کہ بہ غمخانۂ ما یار خرامد　　کو حوصلۂ و طاقتِ دیدار کہ دارد

پس طالبِ او غیر از آنکہ خود را بہجر قرار دہد و بہ یاس آرام گیرد چارہ ندارد۔ بیت

عاشقاں را نصیب از معشوق　　جز خرابی و جان گدازی نیست

و اگر بعد وجود موہوب بہ علم و شعورش باز آرند مطلوب را باندازۂ استعداد دریافتِ خود خواہد دریافت و بیرون از حوصلہ و طاقت نخواہد شتافت کہ مقید ہرچند بزعم خود از ہمہ قیود وا رہد مطلقِ حقیقی نگردد پس نایافت ہمہ وقت دامنگیر آمد و نا امیدی نقدِ وقت۔ بیت

ہمہ صبح وصل جویاں من و شام نا امیدی
کہ سیاہ بخت ہجرم شبِ من سحر ندارد

عاشقِ دردمند را آرام نیست و ہیچ گونہ قراری ندارد تپش دوری ہموارہ سینہ سوزاں ست و از سوگ مہجوری پیوستہ جگر دوزاں ہرگاہ سرور حبیباں علیہ وعلی آلہ الصلوات والتسلیمات بدوام حزن و تواصل فکر موصوف بود از دیگراں چہ گوید و آرام بظلال و اعتبارات نہ آرام باوست محب ذات باں خورسند نشود نام سامی آنحضرت کہ لفظ مبارک اللہ است گوئیا اشعار بعدم دریافت مسمای (۱۶۸) خود دارد لام معرفت چوں بالام آلہ رسیدہ دراں لام مدغم و ناچیز گشتہ است و ہماں لام اللہ باقی ماندہ مانا کہ دریں ضمن ایماء باں است کہ چوں معرفت باآنحضرت منتہی گردد و فانی و مستہلک شود جز معرفت ہیچ نماند بی کمی و زیادتی و چوں معرفت رفت عارف نیز بعدم

پیوست چہ علم را با عالم اتحاد ست از بزرگی ایں اسم مبارک است کہ فحول علماء دراں متحیر رفتہ اند و بکنہ آں پی نبردہ بکنہ مسمائی آں چگونہ پی برند۔ مصراع

چو نام ایں ست نام آور چہ باشد

جمعی گویند کہ ایں نام سریانی است و جمعی دیگر برآنکہ اسم عربی ست و برتقدیر عربی بودن، بعضی برآنند کہ جامد است و بعضی می گویند کہ مشتق است و اگر مشتق است بہ تحقیق معلوم نیست کہ اشتقاق آں از الٰہ بفتح لام است بمعنی عبد یا از الٰہ بکسر لام بمعنی تحیر یا از أَلَهْتَ الی فلان ای سکنت الیہ یا از الٰہ اذا فزع من امر نزل علیہ یا از الٰہ الفصیل اذا ولع بامہ یا از ولہ اذا تحیر وتخبط مشتق است و جمعی گویند کہ اصل اولاہ است مصدر لاہ یلیہ لیہا اذا احتجب وارتفع بعضی برآنند کہ علم ذات است و بعضی برآنکہ صفت است دراصل بر ذات تعالیٰ غالب آمدہ است وحکم علم گرفتہ است چنانچہ الثریا بالجملہ بزرگی و عدم یافت آں دلیل بزرگی و عدم یافت مسمای اوست۔ بیت

اللہ چہ لفظ یا چہ نام است   کو وردِ زبانِ خاص و عام است

انتہی مکتوبہ الشریف رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

در مکتوب ہشتم از جلد اول کہ بنام شیخ عبداللطیف لشکرخانی صدور یافتہ تا دلیل سورۃ واللیل بہ اندازِ عجیب بہ زبان فصیحہ عربی در وعظ و تذکیر نکارتِ زیبا تحریر فرمودہ اند بتمام ایراد می نماید:

فتح

الحمد للہ العلی الاعلیٰ، کما یحب ربنا ویرضیٰ والصلوٰۃ والسلام علیٰ رسولہ محمد المصطفیٰ صاحب قاب قوسین او ادنیٰ وعلیٰ آلہ وصحبہ البررۃ التقی النقی، اما بعد فانی ادعوک الی الرفیق الاعلیٰ واتباع الھدیٰ ان الی ربك الرجعی (١٦٩) واعلم ان العذاب علیٰ من کذب وتولیٰ فعلیك بہ محاربۃ النفس والشیطان والھویٰ، فانذرتکم نارا تلظیٰ، لا یصلٰھا الا الاشقیٰ، والزم الورع والتقویٰ، والنفقۃ علی المسکین وذی القربیٰ، وسیجنبھا الاتقی الذی یؤتی

ماله يتزكٰى، ولا تمدن عينيك الى زينة الدنيا، ولا تركن الى الذى ظلم والذى غوى، ولا تنس المقابر والبلٰى، والجنة وما حوٰى، والنار وما يصلٰى، وتفكر فى الليل اذا يغشٰى، والنهار اذا تجلٰى، وسارع الى امتثال اوامر الله تعالٰى، وانته عما نهى، وابتغ الشفاعة الكبرٰى فى يوم لا ينفع المال ولا البنون للذكر والانثٰى، ان هذه تذكرة لمن يخشٰى، والى الله المشتكٰى، من قلب معرض عن الهدٰى، منهمك فى الهوٰى، الم يعلم بان الله يرٰى، واليه الرجعٰى، وانه يعلم اليسر واخفٰى، فيا حبذا لمن ارتقٰى عن السفلٰى، متوجها الى العلٰى، وعلٰى خطيئة بكٰى، فى ظلم الدجٰى، واعلم ان الله المنتهٰى، وانه على العرش استوٰى، وماراى تاثير قدرة للورٰى، واستيقن بان الله هو اغنٰى واقنٰى، واضحك وابكٰى، وانه هو امات واحيٰى، فحينئذ فنى عن نفسه وبربه بقٰى، فصار شديد القوٰى، مازاغ البصر وماطغٰى، لا يحزنه الطامة الكبرٰى، وجوزى بالجزاء الاوفٰى، يوم يتذكر الانسان ماسعٰى، وان له قربات وزلفٰى، اذا برزت الجحيم لمن يرٰى، وفى ذٰلك فليتنافس المتقٰى، ويبذل جهده الفقٰى، والسلام علٰى من اتبع الهدٰى والتزم متابعة المصطفٰى، عليه وعلٰى آله الصلوات العلٰى الى يوم الجزاء ۔

در مکتوب صد و سیزدهم از مکتوبات جلد اوّل که بنام حضرت مخدوم زاده عالی قدر جامع علوم ظاهری و باطنی خواجه محمد نقشبند قدس سره در تاویل کریمه اللهُ نُورُ السمٰوٰت والارض۔ الآیة برنگاشته اند به تمام ایراد می نماید :

فتح

بسم الله الرحمن الرحيم وردفى الحديث "اوّل ما خلق الله نُورى" اوّل چیزی که حق سبحانہ بیافرید نور محمدی بود علی صاحبها الصلوٰة والسلام والتحیة وسائر مخلوقات را از علویات وسفلیات ازاں نور پیدا آورد حق تعالیٰ گویا خود را بآں (۱۰۰) نور می ستاید آں جا که می فرماید الله نُور السمٰوٰت والارض

ای زو نور السموات والارض حق سبحانہ خداوند آں نور است کہ آسمانہا و زمینہا وما فیہا باآں نور پیدا گشتہ است مَثَلُ نُوْرِہٖ صفتِ نوری کہ منسوب است باو تعالیٰ وآں نور گوئیا کنایت از تعین اوّل وحقیقتِ محمدی است علیٰ صاحبہا الصلوۃ والسلام والتحیۃ ، کمشکوٰۃٍ فیہا مصباحٌ ہمچو چراغی ست در طاقچہ و دخول کاف تشبیہ بر مشکوٰۃ بنا بر اشتمال مشکوٰۃ است بر مصباح ومشکوٰۃ بدن عنصریِ آں سرور را علیہ الصلوٰۃ والسلام باید تصور نمود المصباح فی زُجاجہ آں چراغ افروختہ در قندیل است از آبگینہ وآں قندیل گویا باطن مبارک آں خلاصۂ موجودات است علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام کہ آں نور از راہ باطنِ او علیہ الصلوٰۃ والسلام تعلق بہ بدن عنصری گرفتہ است و باطن یا قلب اوست علیہ الصلوٰۃ والسلام یا ہیئتِ وحدانی او کہ از ترکیب اجزای عشرۂ عالمِ خلق وعالمِ امر بحصول پیوستہ است یا گوئیم زجاجہ کنایت از تعینِ وجودی است کہ تعینِ ثانی است چہ تعین اوّل کہ تعین حبی است نسبت بما فوق محفوف است بہ تعینِ وجودی و تواند بود کہ زجاجہ کنایہ از تعین علمی باشد کہ علم را باو صلی اللہ علیہ وسلم خصوصیتی است کہ صفتِ دیگر را نیست و بہ محبوبیتِ او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام این صفت را سری ست کہ دیگری محرم آں نہ ، لہٰذا محبوب ترین صفات نزد او تعالیٰ بطور حضرتِ ایشانِ ما قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس این صفت است ومحتمل کہ زجاجۂ تعین وجودی بود و مشکوٰۃ تعین علمی باشد بالجملہ الزجاجۃ آں آبگینہ بہر معنی کہ باشد از کمال صفا و نضارت کَاَنَّھَا کَوْکَبٌ دُرِّیٌّ گویا ستارہ ایست درخشاں ، باید دانست کہ تعین اوّل وحقیقتِ محمدی نزد حضرتِ ایشانِ ما تعین حبی است اوّل چیزی کہ از مرتبۂ اطلاق واز گنج مکنون بہ عرصۂ ظہور[1] آمد ومتعین گشت حب است کہ مبداء اعتبار وجود است چنانچہ حدیث قدسی کنت کنزا مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف ، دلالتی بر آں دارد این تعین حبی کہ منشا محبوبیت ذاتیۂ (۱۷۱)
آنسرور است علیہ وعلیٰ آلہ الصلوۃ والسلام مرکزِ دائرہ است ومحیط آں خلت است کہ حقیقتِ ابراہیمی است علیٰ نبینا علیہ الصلوٰۃ والسلام حسن مرکز بہ حسن ملاحت بہ مناسبت

---

[1] در متن مکتوبات معصومیہ (۱/۱۱۳/۲۶۱) "بہ عرصۂ وجود" است .

دارد و حسن محیط به حسن صباحت می ماند صباحت حسن تفصیلی است که در معرض بیان آید، چنانچه در عالم مجاز تعبیر ازاں برشاقت قد و صباحت خد و لطافت چشم و ابرو و امثال آں نمایند و ملاحت حسنی است معنوی و آیتی ست ذوقی که از حیطهٔ تعبیر بیرون است و ورای رشاقت و لطافت مذکور است که تعبیر ازاں باں حسن می نمایند خوش گفت ؎

آں دارد آں نگار که آنست ہر چه ہست
آں را طلب کنید حریفاں که آں کجاست

و ایں مرکز و محیط یک تعین است که مسمّٰی باشرف و اسبق اجزائی اوست که مرکز است یعنی حب و تعین ثانی تعین وجودیست چه حب است که سبب وجود و ایجاد گشته است و تعین علمی دون تعین وجودی است و حصّه ایست از حصص آں لیکن اجمع حصص است چنانچه تحقیق آں در جای دیگر ثبت یافته است۔

برسر اصل سخن رویم که آں مصباح افروخته که در آبگینه است یُوْقَدُ افروخته می شود و ازدیادِ نورِ آں نموده می آید مِنْ شَجَرَةٍ مُّبٰرَكَةٍ زَيْتُوْنَةٍ از درخت بابرکت بسیار نفع که درخت زیتون است که در زمین مقدس شام رسته است ایں شجرهٔ مبارکه گویا کنایه از حقیقت خلت حضرت ابراہیم است علٰی نبینا و علیه الصلٰوۃ والسلام و چوں آنحضرت شجرهٔ انبیاء است و در قرآنِ مجید در حق او وارد گشته وَبٰرَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلٰٓى اِسْحٰقَ بنا بر آں به شجرهٔ مبارکه از روی تعبیر میتواں نمود و مناسبت زیتون باو آں ست که منبت زیتون زمیں شام است و نیز درخت مبارک است چنانچه منقول است که ہفتاد پیغمبر علیہم السلام بروی دعای برکت کرده که یکی از آنہا حضرت خلیل است علیه السلام و نیز آورده اند که زیتون اوّل درخت است که بعد طوفان رسته است و آنحضرت ہم اولی العزم است که بعد از طوفان برمنصهٔ ظہور آمده و چوں حقیقت خلت برتر از طبقات زمین و آسمان است لَا شَرْقِيَّةٍ وَّلَا غَرْبِيَّةٍ آں را فرموده يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيْٓءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ۔ نزدیک است که روغن آں درخت روشنی دہد به نفسِ نفیسِ[1] خود

---

[1] در متن مکتوباتِ معصومیه (۱/۱۱۳/۲۶۲) "به نفسِ خود" است

اگرچہ نہ رسیدہ باشد بوی آتشی یعنی (۱۷۲) حقیقتِ خلّت در درخشندگی و ہدایت بہ مشابہ ایست کہ بی آنکہ آتشِ محبّت از وی اشتعال یابد روشنائی بخش است و صباحت آں بی مزج ملاحت راہ بر مطلوب است و چوں ولایت ابراہیمی باولایتِ محمدی علیہما الصلوٰۃ والسلام جمع گردد و نائرہ محبت از خلت افروختہ شود و صباحت ایں ولایت باملاحت آں ولایت اقتران یابد و کمالات محیط در مرکز روی نماید نورٌ علیٰ نور نور بر نور افزاید و نور صباحت بانوارِ ملاحت یک جا آید و نورِ ابراہیمی با نورِ محمدی جمع شود علیہما الصلوٰۃ والسلام و ملاحت با صباحت منصبغ گردد ؎

پدر نور و پسر نوری ست مشہور　　ازیں جا فہم کن نورٌ علیٰ نور

ازیں اجتماع نورین و اقتران سعدین مقام محبوبیت محمدی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وسلم بہ درجہ علیا رسد و معاملہ از دو طوق عبودیت بیک طوق آید و مقصود از امر باتباع ملتِ ابراہیم علیہ السلام بر وجہِ کمال بہ ظہور رسد و دعای کما صلّیت باجابت تام پیوندد و ایں کمال در حقِ او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام بر وجہِ کمال بحصول پیوست و مدعو مستجاب شد الحمد للہ سبحانہ علیٰ ذٰلک وعلیٰ جمیع نعمائہٖ حمداً کثیراً بعد از حصول ایں معاملہ توجہی کہ خود بہ حال ایں و پس ماندگان داشت کمتر گشتہ است و فردی را از افراد امت بحراست آنہا گماشتہ و خود در خلوت خانۂ خاص با محبوب خلوت داشتہ علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والتسلیمات والبرکات والتحیات و تفصیل بعضی امور کہ دریں جا باجمال ذکر یافتہ است از مکتوبات قدسی آیات حضرتِ ایشان ما باید طلب نمود والسلام۔

در مکتوب ہفتاد و ششم از جلد اول کہ بہ مرزا امان اللہ برہان پوری در تاویل سورۂ اخلاص بر نگاشتہ اند بہ تمام ایراد می نماید :

فتح　بسم اللہ الرحمٰن الرحیم نحمدہ ونصلی علیٰ رسولہ[1] الکریم۔ مصراع

از ہر چہ میرود سخن دوست خوشتر است

---

[1] در م "نبیہ الکریم"۔ مکتوبات معصومیہ (۱/۷۶/۱۹۳) رسولہ الکریم

قال عزمن قائل قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ کلمہ هُوَ گویا اشارت بغیب ہویت واطلاق ذات ست تعالیٰ عن الشیون والاعتبارات حتیٰ عن قید الاطلاق واللّٰہُ عبارت (۱۷۳) از قابلیت اولیٰ و وحدت ذاتیہ است کہ قابلیت ذات ست تعالیٰ مراعتبار تجرد و اتصاف را بہ جمیع اوصاف کمال وَاحَدٌ کنایہ از احدیت مجردہ است کہ مقید است بہ تجرید از صفات و اعتبارات اَللّٰہُ الصَّمَدُ اشارت است بہ وحدیت کہ مرتبۂ اتصاف است باوصاف کمال از صفات افعال و سائر صفات ثبوتیہ و شیون و اعتبارات ذاتیہ چہ مقام صمدیت را ایں اتصاف ناگزیر است لہٰذا بجای هوالصمد اللّٰہ الصمد آمد کہ قابلیت ایں اتصاف مرایں مرتبہ راست و در مرتبہ کہ تعبیر از آں بہو واقع است ایں قابلیت اصلاً ملحوظ نیست بی توسط برزخیت کبریٰ کہ مقام لاحق است لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ وَلَمْ یَکُنْ لَّهٗ کُفُوًا اَحَدٌ اشارت بہ صفات سلبیہ و تنزیہات و تقدیسات ذاتیہ است ممالم یعلم تفصیلها وکذا تفصیل الشیون الثبوتیہ الا اللّٰہ الواحد القهار۔

پس ایں سورہ علیہ باوجود قصر و قلت الفاظ جامع مراتب وجوب است و حاوی اسرار و معارف الٰہیہ و لفظ مبارک اللّٰہ الصمد چنانچہ مستجمع شیون و کمالات مرتبۂ وجوب ست، ایمائی بہ مراتب کونی و تعینات امکانی نیز دارد چہ صمدیت مستدعی احتیاج است پس ایں سورۂ مبارکہ متبرکہ بہ طریق اجمال جامع جمیع مراتب وجوبی و امکانی آمد و ہیچ کمالی نماند کہ ایں سورہ انبای از آں نداد قاری آں را باید کہ سرسری برآں نہ گزرد و از معانی و اسرار آں بی خبر نہ بود و از ملاحظہ صفات کمال و مشاہدۂ جمال لازوال بی بہرہ نہ رود و از تخلق بہ اخلاق کمال و تحقق باوصاف جمال حظی فراگیرد و بہویت ذات تعالیٰ ایقانی حاصل نماید و از مرتبۂ اجمال و تفصیل بہ قدر استعداد بہرہ مند گردد و از ملاحظہ صمدیت آنحضرت جلت عظمتہ احتیاج ذاتی و فقر جبلی خود مطالعہ نماید و اوصاف خیر و کمال را بہ تمام منسوب و مخصوص باو داند تعالیٰ و از انانیت امارہ بہ کلیت وارہد ایں زمان آنچہ مقصود از خلقت او بود بہ حصول انجامد و نعمت در حق او تمام شود و از صفات تنزیہ و تقدیس کہ خاتمہ سورہ بدانست۔

بداند که سالک هر چند درمعارج عروج (۱۷۴) صعود نماید و قرب پیدا کند و فنا و بقا مشرف گردد بهمه وقت دوئی و بیگانگی نقد وقت وارد و هیچ گونه مجانست و اتحاد با آنحضرت پیدا نه کند و شارکتی در ذات و صفات او حاصل نه نماید که بنده همیشه بطوقِ بندگی مطوق است و او سبحانه همواره به تنزیه و تقدیس خویش موصوف ماللتراب و ربّ الارباب بعضی از وقائع و کشوف و احوال از خود و از بعضی یاران خود قلمی نموده بودند اصیل و پسندیده است مطالعهٔ آں حبت فرح فراوان بخشید، اللہ تعالیٰ ابواب فتوح و ترقیات را همواره مفتوح دارا د بالنون والصاد۔

درمکتوب هفتاد و نهم از جلد اوّل که بنام حقیقت آگاه خواجه محمد حنیف کابلی در تحقیق مقام بندگی با ذکر و مور و اسرار سورهٔ قل اعوذ برب الناس صدور یافته به تمام ایرادمی نماید:

فتح

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم حقیقتِ بندگی و حلاوت طاعات وقتی به حصول انجامد که قبلهٔ توجه جز بارگاهِ صمدیت نه بود و مرجع حقیقی در همه امور غیر او سبحانه نه باشد و از تدبیر هوائ نفسانی گذشته تفویض امور به جناب قدس لم یزل و لا یزال نماید و پشت اعتماد را بر امورِ فانی و هالاک نه نهد که نتیجهٔ آں جز بعد و حرمان از مطلب اعلیٰ نیست، ای برادر علت رجوع در کون با حدی و سبب اعتماد به موجودی یا آنست که مربی است و تربیت صوری یا معنوی باو وابسته است و به حکم کریمه قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ النَّاسِ مربی حقیقی جناب قدس اوست تعالیٰ و تقدس و تربیت ظاهر و باطن حقیقتاً مربوط باو سبحانه در رجوع و تواضع بر وفق شریعت غرا به پیر و استاد و مادر و پدر ومن یحذو حذوهم که در عالم بحکم الٰهی جل شانه مربیاند چوں بامر حق است تعالیٰ فی الحقیقة تواضع در رجوع بآنها بایں عنوان تواضع در رجوع باوست و یا سلطنت و بادشاهت است و سلطنت و بادشاهت هم به موجب کریمه مَلِكِ النَّاسِ مراو راست جل سلطانه و یا معبودیت و الوهیت است که بحکم عقل و عرف رجوع در کون و اعتماد و تواضع و خضوع بالہ و معبود مستحسن بلکه واجب و ناگزیر است و معبودیت و الوهیت نیز به مقتضای کریمه اِلٰهِ النَّاسِ به جناب مقدس (۱۷۵) بی چوں حقیقی مسلم است نفس انسانی و وسواس شیطانی که حق سبحانه امر باستعاذه از شر او در کریمه مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ الَّذِیْ یُوَسْوِسُ فِیْ صُدُوْرِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ می فرماید

دشمنان درکمین اند می خواہند کہ ازیں مربی ومعبود تحقیقی وبادشاہِ حقیقی بندہ را محجوب سازند وبما سوی او گرفتار گردانند وبہ شرکِ جلی وخفی دلالت می نمایند از شر ایں قسم تعین استعاذہ ناگزیر است ہموارہ مستعیذ باید بود واوصاف ثلٰثہ را کہ دریں سورۂ مبارکہ مذکور است بروجہ کمال منحصر دراں جنابِ مقدس تصوّر باید نمود تا از شر دشمن ایمن شود و راہے بہ بارگاہِ قدس یابد ربنا اٰتنا من لدنک رحمۃً وّ ھیّ لنا من امرنا رشدا۔

درمکتوب پنجاہ و دوم از جلد اوّل بہ جناب ارشاد مآب میر محمد نعمان قدس سرہ بہ زبان فصیحۂ عربی در تاویل کریمہ یٰٓاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰہَ حَقَّ تُقٰتِہٖ مع تاویل کریمہ الّتی تلیھا ایں مکتوب بہ حسب الاتفاق بہ اتمام نہ رسیدہ، امّا ہر قدر کہ دراں جلد مندرج است ایراد می نماید :

فتح

حققنا اللہ سبحانہ و ایاکم بکمال الانقطاع والتخلی عما سواہ سبحانہ بحیث لا یبقی عنہ فی عین الباطن عین ولا اثر لیحصل التبتل التام المشار الیہ فی قولہ تعالیٰ وتبتل الیہ تبتیلا الیٰ تبتیلاً کاملاً عن نفسک وعن سائر لطائفک المتعلق بالخلق و الامر وعن الکمالات الوجودیۃ الراجعۃ الیھا وحقیقۃ التقویٰ انما ھو ھذا التبتل والانقطاع وکان قولہ تعالیٰ یٰٓایھا الذین اٰمنوا اتقوا اللہ حق تقاتہ الایۃ ایما الیٰ ما ذکرنا ای الذین اٰمنوا صورۃ انقطعوا عما سواہ وتخلوا الیہ سبحانہ وانخلعوا عن العوائق والتقمیدات متوجھین الیٰ حضرۃ الاطلاق حق الانقطاع والانخلاع بحیث لا یبقی عن ذواتکم وکمالاتکم الراجعۃ الیکم اثر ویسری فناءکم فی لطائف الخلق والامر کلھا ولا تموتن بالموت الذی ھو قبل الموت الاوّل اِلاّ وَاَنتم مسلمون ای مشرفون بالاسلام الحقیقی دائما فی جمیع الاحوال لدلالۃ الاسمیۃ (۱۷۶) علی الدوام والاستمرار فکان فی الکریمۃ حث

علی دوام الموت والفنا الیکون الاسلام والبقاء المترتب علیه دائما بخلاف صاحب التجلی البرقی خانه لم یمت موتا دائما لیصیر هذا التجلی ایضاً فی حقه سرمدا او ینبغی ان یعلم ان التجلی البرقی لیس من التجلی الذاتی الصرف فی شئ و انما هو تجلی ذاتی مع ملاحظة شان الذی هو سریع الاستتار والذات اذا استتار له واعتصموا بحبل الله جمیعاً ای بالحقیقة الجامعة الکلیة المعتبرة بالحقیقة المحمدیة لیصیر الاعتصام بهذا الجبل ذریعة الی الوصول بحضرة الاطلاق ولا تفرقوا بتفرق الاسماء والاعیان الجزئیة فان الاسماء الجزئیة والطرق المتفرقة مالم تنته الی حضرة الاجمال لم تصل الی حضرة الطلاق و اذکروا نعمة الله علیکم بعد ان جمعکم فی الحقیقة الجامعة اذ کنتم اعداءً بتفرق الاسماء اذ مقتضی بعضها یعارض مقتضی البعض الآخر فألف بین قلوبکم بان جمعکم فی حقیقة واحدة جامعة وجعلکم علی قلب واحد قلب محمد رسول الله صلی الله تعالیٰ علیه وآله وسلم فاصبحتم بنعمته اخوانا متولدین من حقیقة واحدة اخذین منه الفیوض کما یاخذ الاخوان من الام۔

در مکتوب یازدهم که به قلیج الله در جواب اسولهٔ او که نموده چون مشتمل بر فوائد بسیار و تفسیر آیات و شرح احادیث است به تمام ایراد می نماید:

فتح

بسم الله الرحمٰن الرحیم الحمد لله رب العالمین والصلوٰة والسلام علی سید المرسلین وآله اجمعین، صحیفه شریفه که متضمن اسوله و اشعار دلکش بود مشرف گردانید باندازهٔ فہم قاصر در حل ہرکدام چیزے نوشته آمد والله سبحانه الموفق للسداد۔

حاصل سوال اول آنکه مقتضای سبقت رحمتی غضبی آنست که اہل رحمت بیش از اہل غضب بوند وحالانکه معامله برعکس است چه عصاة انس وجن بیش از صلحاء اینہا اند واہل تکلیف ہمین دو نوع اند پس سبقتِ رحمت چگونه راست آید وچه اثر برآن مترتب شود۔

جواب ، در دنیا رحمتِ خداوندی جلّ سلطانہ شاملِ حالِ مومن و کافر ست کریمہ وَرَحْمَتِيْ وَسِعَتْ (۱۷۱) كُلَّ شَيْءٍ دال بر آنست و فردای قیامت رحمت مخصوص بہ مؤمنان باشد و کافران ازاں محروم بودند کریمۂ فَسَاَكْتُبُهَا لِلَّذِيْنَ يَتَّقُوْنَ وَيُؤْتُوْنَ الزَّكٰوةَ الآیہ شاہد آن است و سبقتِ رحمت بر غضب در دنیا ہمہ را شامل است و در آخرت ہمہ مخصوص اہل ایمان است ۔ جماعۂ از مومنان کہ بکسرِ معاصی مستحق غضب شدہ اند از کمال رافت و رحمت آنہا را خواہند بخشید و بہ بہشت خواہند برد و در مادۂ آنہا رحمت خواہد سبقت کرد بر غضب ، اگر سبقتِ رحمت بر غضب نباشد امثال ماگناہگار را در دُنیا و آخرت امید رستگاری نبود از سبقت رحمتِ است کہ بایں بارِ گناہ بر روی زمین می گزرد و ہلاک نمی شویم و بانواع نعم متنعم ایم و فردا امیدوار نجاتیم و اگر سبقتِ رحمت بر غضب باعتبار عدد مرحومان و مغضوبان بگیریم چنانکہ ذہن سائل بآن رفتہ ہم درست می شود چہ اہلِ رحمت اہلِ طاعت اند از انس و جن و تمام فرشتگان و اہلِ غضب کفار انس و جن و شک نیست کہ عدد ملائکہ بچندیں اضعاف زیادہ است از مجموع عدد انس و جن و اہلِ رحمت را مخصوص بہ اہلِ طاعت از انس و جن نمودن و ملائکہ کرام را ازان برآوردن معنی ندارد کہ ہمہ مامور بامرِ الٰہی اند تعالیٰ و اہلِ طاعت اند لَا يَعْصُوْنَ اللّٰهَ مَا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُوْنَ مَا يُؤْمَرُوْنَ ۔ و ہر کہ مامور امرِ الٰہی ست تعالیٰ از اہلِ تکلیف است و اہلِ تکلیف را باین معنی قرار دادن کہ در افرادِ او مطیع و عاصی باشد ممنوع ست و بر تقدیر تسلیم حصر اہلِ تکلیف درین دو نوع غیر مسلم ست ظاہر احق تعالیٰ را بندہا باشد از اجناسِ مختلفہ ورای انس و جن کہ متضمن مطیع و عاصی بوند و باندازۂ عمل خود معذب و مثاب باشند چنانچہ در اخبار آمدہ است و زیادتی عدد اہلِ رحمت باندازۂ آنہا باشد وَمَا يَعْلَمُ جُنُوْدَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَ ط

حاصل سوالِ دوم آنکہ روز قیامت پنجاہ ہزار سال خواہد بود تا آن روز تمام نشود ہیچ یکے نہ انبیاء علیہم الصلوٰۃ و نہ از غیر ایشان بہ بہشت نخواہند رفت حساب عمل قلیل دنیاوی را در مدت پنجاہ ہزار سال گرفتن خصوص مؤمنان را از عدالت بعید می نماید۔

جواب آنکہ حساب در مدتِ قلیلہ خواہد شد قال فی البدور السافرۃ

ان فصل القضاء فی ذالك الیوم فی قدر ساعة۔ و یروی انه علیه السلام سئل عن محاسبة الخلق فقال کما یرزقهم فی غداة واحدة کذالك یحاسبهم فی ساعة واحدة۔ و فی تفسیر قاضی بیضاوی فی تفسیر قوله تعالیٰ وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبِیْنَ یحاسب الخلائق فی مقدار حلب شاة لا یشغله حساب عن حساب و این همه طول روز قیامت از راه عظمت و بزرگی و جاه و جلال و استغنای حضرت مالک یوم الدین ست بر و ر بزرگان انتظار ناگزیر است انتظار باندازه استغنا و جاه و جلال است مانند شدت و عذاب آن روز که خاص بکفره و فسقه است قال اللہ تعالیٰ وَکَانَ یَوْمًا عَلَی الْکَافِرِیْنَ عَسِیْرًا۔ مقربان از انبیاء علیهم الصلوات والبرکات و اولیاء و سائر اهل طاعت و تقویٰ دران روز از ان شدت و عذاب ایمن باشند لَا یَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْاَکْبَرُ وَتَتَلَقّٰهُمُ الْمَلٰٓئِکَةُ بعضی از آنها در سایهٔ عرش بوند و بعضی از آنها در منابر نور بوند و بعضی بر کرسیها و بعضی بر کثیب مسک و بعضی در مساجد بالجمله در جاهای آراسته در لذت قرب متلذذ بوند و بائدها از اطعمه جنت و ابریقها از اشربهٔ بهشت بایشان رسد و مردم در شدت باشند و بعضی در بهشت روند و باز بعرصات بیایند و بعضی را آن روز بآن شدت و درازیٔ مقدار وقت نماز فرض کوتاه گردد، هر چند باهل طاعت نیز دران روز روا ست که زمانی بیاید که هولناک گردند اما هول پیوسته و عذاب و سختی دائم نصیب اهل طغیان است معاملهٔ ابرار جدا است هر جا که باشند در عرصات یا در برزخ یا در بهشت در مراتب قرب اند هر بلائی که هست بر جان اهل عصیان است۔ و آنچه نوشته اند (١٧٩) که تا آن روز تمام نه شود هیچ کس از بنی آدم نه از انبیا علیهم الصلوات والبرکات و نه از غیر ایشان بجنت نرود عجب است از کجا نوشته اند، آنچه از ظاهر قرآن و احادیث مفهوم می شود خلاف آنست اما القرآن فقوله تعالیٰ اِنَّ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْیَوْمَ فِیْ شُغُلٍ فَاکِهُوْنَ۔ و قوله تعالیٰ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ یَوْمَئِذٍ خَیْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَّ اَحْسَنُ مَقِیْلًا۔ قاضی بیضاوی در تفسیر این کریمه می نویسد و یروی انه یفرغ من الحساب فی ذلك الیوم نیقیل اهل الجنة فی الجنة و اهل النار فی النار۔

واحادیث دریں باب بسیار است بعضی از آنہا ایراد می نماید در بدور السافرہ می آرد واخرج ابن المبارک والطبرانی وابن حبان عن ابن عمر عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال تجمعون یوم القیمۃ فیقال این فقراء ھذہ الامۃ فیقومون فیقال لھم ماذا عملتم فیقولون ربنا ابتلیتنا فصبرنا و ولیت الامور والسلطان غیرنا فیقول اللہ صدقتم فیدخلون الجنۃ قبل الناس بزمن و یبقی شدۃ الحساب علی ذوی الاموال والسلطان قالوا فاین المؤمنون یومئذ قال یوضع لھم منابر من نور یظلل علیھم بالغمام ویکون ذلک یوم اقصر علی المؤمنین من ساعۃ من نھار الضیافۃ و آخرہ ابن جریر عن سعید الصواف قال بلغنی ان یوم القیمۃ یقصر علی المؤمنین حتی یکون کما بین العصر الی الغروب انھم لیتقیلون فی ریاض الجنۃ حتی یفرغ الناس من الحساب فذلک قولہ تعالیٰ اَصْحٰبُ الْجَنَّۃِ یَوْمَئِذٍ خَیْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَّاَحْسَنُ مَقِیْلًا ط وتقدیر پنجاہ ہزار سال می تواند کہ باعتبار شدت باشد بر کافران۔ قال القاضی بیضاوی فی تفسیر قولہ تعالیٰ فِیْ یَوْمٍ کَانَ مِقْدَارُہٗ خَمْسِیْنَ اَلْفَ سَنَۃٍ واستطالتہ اما للشدۃ علی الکفار او لکثرۃ ما فیہ من الحالات والمحاسبات او لانہ علی الحقیقۃ کذلک وفی تفسیر الکواشی کان مقدارہ علی الکافرین لشدۃ خمسین الف سنۃ وھو علی المؤمن کصلوۃ مکتوبۃ (۱۸۰) وفیہ ایضا فی تفسیر قولہ تعالیٰ فِیْ یَوْمٍ کَانَ مِقْدَارُہٗ اَلْفَ سَنَۃٍ مِّمَّا تَعُدُّوْنَ اوالمعنی یرجع امر الخلایق و تدبیرھم الیہ فی یوم القیمۃ ومقدارہ الف سنۃ فمعنی خمسین الف سنۃ علی ھذا انہ یشتد علی الکافر حتی یکون خمسین الف سنۃ فی الطول ویسھل علی المؤمنین حتی یکون کقدر صلوۃ مکتوبۃ فی البدور السافرۃ اخرج احمد و ابو یعلی وابن حبان والبیھقی بسند حسن عن ابی سعید قال انہ سئل رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم عن یوم کان مقدارہ خمسین الف سنۃ ما اطول

هذا الیوم فقال والذی نفسی بیده انه لیخفف علی المؤمن حتی یکون اهون من الصلوٰة المکتوبة یصلیها فی الدنیا و فی روایة علی المؤمنین کمقدار ما بین الظهر والعصر و بر تقدیر تسلیم گوئیم که نسبت بحق تعالیٰ هیچ چیز خلافِ عدالت و ظلم نیست اگر همه را بدوزخ فرستد، هیچ ظلم نباشد که این تصرف در ملک و ملک خود است در ملک دیگرے تصرف بے اذنِ او کردن ظلم است وهو سبحانه مالک علی الاطلاق یتصرف فی ملکه کیف یشاء لَا یُسْئَلُ عَمَّا یَفْعَلُ وَهُمْ یُسْأَلُوْنَ۔

حاصل سوال سویم آنکه بمقتضای حدیثِ نفس جف القلم بما هو کائن باید که حق تعالیٰ مجبور تقدیر خود بود و پس کار بتعطیل کشد و نیز کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ وَ یَمْحُوا اللّٰهُ مَا یَشَآءُ وَ یُثْبِتُ بر چه معنی باشد، بدانند که حق تعالیٰ در ازل تقدیر فرموده که بارادت و اختیار خود در اوقات مختلفه چنین و چنان خواهم کرد و برطبق تقدیر ازلی حق تعالیٰ همیشه باختیار خود در کار است و تعطیل نیست و، هیچ جبر نه این تقدیر ازلی که باختیار خواهم کرد مؤید اختیار است نه منافیٔ آن و کتاب محو و اثبات لوحِ محفوظ است و محو و اثبات آن نیز در ازل مقدر است و قلم خشک شده و آنچه نوشته اند وَعِنْدَهٗ عِلْمُ الْکِتَاب بنای اعتراض بر آن نمودن خطا است در قرآن مجید وَعِنْدَهٗ اُمُّ الْکِتَابِ ست، یا آنکه گوئیم که جف القلم نسبت بماست که در قید زمان مقیدیم و حق تعالیٰ که زمان بروی جاری نیست ماضی و مستقبل و ازل و ابد نزد او تعالیٰ آنِ واحد است پس تقدیر و خلق در یک آن واقع است تقدم و تاخر در (۱۸۱) آنحضرت گنجایش ندارد۔

حاصل سوالِ چهارم آنکه سید عالم علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام باوجود حصول مقامِ محبوبیت چرا آرزوی مقامِ حیرت کرده اند فرموده رب زدنی تحیرا فیک۔

بدانند که حیرت کنایت از معرفت است اعرفهم بالله اشدهم تحیرا فیه پس سوال زیادتی تحیر سوال زیادتی معرفت ست که معرفت را پایانی نیست محبان و محبوبان همه طالب زیادتی معرفت اند، یا آنکه گوئیم که بر تقدیر تسلیم که حق معرفت واقع است و معرفت را پایانی هست می توانند که بعد این سوال بدرجه کمال از معرفت رسیده

باشند کہ ذوق آن متصور نباشد یا این دعا برای تعلیم اُمت بود۔

حاصل سوال پنجم، مخدوما مقتضای کمال محبت رفع اثنینیت ست میانِ محب و محبوب و انخلاعِ تام از بشریت و امکان و احکام آنها چہ ہر قدر را از امکان و بشریت در ممکن باقی است ہمانقدر حجاب مطلوب ست و انخلاع و رفع اثنینیت ممکن نہ چنانچہ شیخ عطار فرمودہ بیت

نبی بینی کہ شاہی چون پیمبر — نبرد او قصہ کل تو رنج کم بر

بنا بر آن امر فرمودہ باشند یا لیت رب محمد لم یخلق محمداً و نیز فرمودہ لا احصی ثناء علیك انت کما اثنیت علی نفسك چہ ہر قدر کہ امکان از ممکن باقی ست از ثناء واجب لذاتہ کما ہو عجز دارد و چون معرفت فنا فی المعروف ست پس حق معرفت حاصل نیاید چہ کمال فنا بر رفع اثنینیت ست کہ مستلزم وجوبِ ذاتی ست لاجرم ما عرفناك حق معرفتك وارد گشتہ۔ یا آنکہ گوئیم در ثبوت این حدیث از سرور کائنات علیہ و آلہ الصلوات والتسلیمات سخن است و کلمینی یا حمیرا ہنگام درود وارد قومی است کہ این وجود طاقت برداشت آن ندارد و دران وقت خود را بامورِ دیگر میخواہد کہ مشغول دارد تا از ان بار ساعتی تخفیف یابد و بدک دفک نکند مولوی گوید بیت

این تکلفہای من در شعرِ من — کلمینی یا حمیرای من ست

منقول ست کہ عبداللہ اصطخری (۱۸۲) ہمراہ سگبانان برای تماشا بصحرا می رفت تا ساعتی از بارِ وجود آسایش یابد۔

حاصل سوالِ ششم آنکہ طعام بروحانیتِ میت روز سوم یا دہم و گل دادن روز سوم از کجاست۔

مخدوما طعام دادن للہ تعالیٰ بے رسم و ریا و ثواب آنرا بمیت گذرانیدن بسیار خوب است و عبادت بزرگ اما تعیینِ وقت را اصل معتمد علیہ ظاہر نمی شود و روزِ سوم گل دادن در مردان بدعت ست آری در زنان خوشبوئی آوردن روز سوم آمدہ است برای رفع سوگ کہ غیر از منکوحہ را از اہل قرابت زیادہ از سہ روز سوگ داشتن مشروع نیست پس روز سوم خوشبوئی بیارند تا زنانِ دیگر غیر از منکوحۂ میت از سوگ برآیند۔

حاصل سوال ہفتم از شیخ زادہا کہ بارث بجای پدر می نشینند و مردم را مرید میگیرند پرسیدہ بودند۔

مخدوما در جانشینی پدر مقتدیٰ وراثتِ معنوی می باید کہ منوط بولادت معنوی ست کہ عبارت ست از تحقق بکمالات پدر ولادت صوری را نتیجہ وراثت صوری ست کہ اخذ مال و متاع پدر ست نہ وراثتِ معنوی کہ ارشاد و تکمیل باشد پس بمجرد ولادت صوری در وراثتِ معنوی دخل نمودن خطرست از پیری و مریدی رسمی کاری نمی کشاید و آنچہ از طفل سوال کردہ بودند اگر کاملی بتفرس دریابد کہ ازین طفل بعد بلوغ انتظام این معاملہ خواہد شد و بوراثت معنوی خواہد رسید باو بیعت بکنانند و او را جانشین خود سازد گنجائش دارد والسلام علیکم۔

در مکتوب سی ام از ہماں جلد مبارک کہ بہ سیادت پناہ میرک شیخ در اسرار کریمہ ماعندکم ینفدُ وماعند اللہِ باقٍ تحریر فرمودہ اند بہ تمام ایراد می نماید:

فتح

اللہ تعالیٰ ذات با برکات را شمول الطافِ خویش داشتہ بہ جذبات و واردات معنویہ سربلند داراد۔ مصراع

از ہر چہ می رود سخن دوست خوشتر است

قال اللہ تعالیٰ ماعندکم ینفد وماعند اللہ باقٍ این کریمۂ مبارک جامع مراتب قرب است و حاصل نسخہ سیر و سلوک (۱۸۳) اہل اللہ عموم کلمۂ ما کہ در آغاز کریمہ است محتوی ست بر جمیع مراتب نفی تحقق برموز این کریمہ نام و نشان ماسوا را برمیدارد و بہ فنای اتم می رساند کہ رکن اعظم ولایت است وماعند اللہ باقٍ مستجمع مراتب اثبات است و رمزے از بقا کہ مترتب بر فنا است و رکن دوم ولایت است و تفاوت در مراتب ولایت باعتبار تفاوت اقدام سالکان است در حصول این دو رکن ہر چند درین دو رکن قدم راسخ داشتہ باشد در کمالاتِ ولایت اتم بود ہر کس از سالکان بقدر حوصلہ و استعداد در تحصیل این دو کمال دست و پای می زند تا کدام صاحبِ دولت باشد کہ در بحار اسرار این کریمہ غواصی نمودہ بہرۂ تام از جواہر نفیسہ این دو کمال حاصل نماید و مراتب نفی را طی نمودہ از مراتب علیا اثبات نصیبی فراگیرد ؎

سعادتہا ست اندر پردۂ غیب　　نگہ کن تا کرا ریزند در جیب

اللہ تعالیٰ امثال مافقرا را ایمانی بایں معانی دہاد و شربی از ایں مشرب عطا کناد بالنبی وآلہ الامجاد علیہ وعلیہم الصلوات والتسلیمات والتحیات والبرکات۔

انتہت مکاتیبہ الشریفۃ التی یشتمل علی تاویل الآیات و اسرارھا و ذکر الاحادیث وانوارھا، اگرچہ در ذکر احادیث مکاتیب دیگر ہم بسیار اند اما جہت اختصار بہ ہمیں مقدار کفایت رفت در حین تحریر حاضری از طلب علمان کثیر التقریر سوال نمود کہ بایں ہمہ کثرت اذکار کہ ایں کتاب مشتمل برآنہاست و رعایت اختصار معنی ندارد لفظ اختصار منحصر بر رسائل است کمعدن الجواہر نہ بر مطولات چہ ایں کتاب بعد اتمامی فصول و ابواب کہ بشارت[1] مفتاح وکنز ازاں می رود کم از چہل جزو رسا بہ نظر نمی در آید بلکہ اگر براں زیادتی نماید گنجائش دارد، مزید حیات بادفع موانع وآفات وتوفیق ترقیم مقامات از و سبحانہ طلب باید نمود جواب عزیز کمتر تمیز من سلامت اختصار ہرچہ بہ موافق آنست اگر قصورِ ہمتِ شایقان (۱۸۴) کثیر العقیدت ملحوظ نظر نہ باشد ہر کدام از مفتاحاتِ ماضیہ بہ چہل جزو می کشید و معاملہ بایں جا نمی انجامید بلکہ ہنوز بر مفتاح اوّل قلم بصد تازگیٔ شوق می دوید و ایں بہ تجربہ در آمدہ است عزیزی از بزرگان بہ ہمیں قسمِ مقامات تالیف فرمودہ اند و تفصیل برایں مقدمہ چنانچہ باید نمودہ اند و در زیادہ از سی سال آں را بانجام رسانیدہ اند یا نہ وصال ایشاں ازیں دار پُر ملال روی دادہ باوجود کثرت محبان جانفشانی وخواہان استماع مقامات حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ اصلاً باں التفات نمی نمایند بلکہ عجب نیست کہ بعضی از بوالہوسان بہ مضحکہ رسانند و کارخانۂ خود را برباد دہند، ولیس ھذا الا من قصور الہمت و مقامات حضرات القدس و زبدۃ المقامات چوں نسبت باں اختصار دارند در ہر مجلس اشتہار دارند تا کجا اطناب نماید و وقتِ شریف اعزۂ عالی مقدار را تباہ کند

عمر بہ گذشت و حدیثِ دردِ ما آخر نہ شد
شب بآخر شد کنوں کوتہ کنم افسانہ را

رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِیْٓ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَی الْقَوْمِ الْکٰفِرِیْنَ۔

اللّٰھم انی اسئلک فواتح الخیر وخواتمہ وجوامعہ و اوّلہ و اٰخرہ وظاھرہ وباطنہ واسئلک الدرجات العلیٰ من الجنۃ، اٰمین وصلی اللہ تعالیٰ علی خیر خلقہ محمد وآلہ وصحبہ واتباعہ اجمعین وسلم وبارک۔

---

[1] م۔ اشارت

مفتاح پنجم

در بیان ملفوظات و تصرفات حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ وما یماثل هذا الباب۔

بسم الله الرحمٰن الرحیم، وکان حقا علینا نصر المؤمنین اللّٰھم صل وسلم علیٰ سیّد[1] الرسل وافضل الانبیاء سیّدنا ومولانا محمّد واٰلہٖ وصحبہٖ واتباعہٖ الیٰ یوم الجزاء وصل علیٰ جمیع الانبیاء وسائر الاولیاء العلماء والشھداء والصالحین والملائکۃ المقربین الی یوم الدین بر بالا بلندان عالم معانی و ورق خوانانِ وحی آسمانی و ساقیانِ نشۂ خوشگوار و شاہدان جلوۂ نوبہار و سرخوشانِ بادۂ وحدت و گرفتاران عالم کثرت و شارحانِ اسمای ربانی ماؤلانِ[2] آیاتِ قرآنی و ناظرانِ انوار لاریب و کاشفانِ اسرار پردۂ غیب و دانشورانِ عالی فطرت و ساکنان دار الحکمت منتخبانِ نکتۂ نجیب و مستمعانِ قصۂ غریب و غواصانِ بحارِ ملت (۱۸۵) بیضا و رقاصانِ اسرار صیحت شیدا و طلعت افروزانِ محفلِ قیومی و بہجت سروشانِ مجلس معصومی نکہت[3] پایان گلزار احمدی و خلوت گزینانِ اسرارِ سرمدی و متمتعان فواکہ ریاضی و متحققان انوار سوادی و بیاضی و حاملان[4] بارِ امانت و واصلان مرتبۂ استقامت و مستفیضان قبلۂ اصحاب کرامات و مسترشدانِ قدوۂ ارباب ولایات کہ از گوش سراپا ہوش بہ صد نعرۂ خروش ہائی[5] و ہو گویان و باشتیاق مالایطاق دست و پای گویان انتظارِ استماعِ اسرار گہر بار ملفوظاتِ فرخندہ نکات تصرفات رفیع الدرجات دارند ظاہر و باہر است کہ تصرفات عظیمہ و ملفوظات فخیمۂ جناب امامِ صفا کیشان حضرت ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہ علم عمیق و عمل پُر تحقیق

---

[1] م۔ اکرم [2] د۔م۔ مؤالان [3] د۔ "نکہت" ندارد
[4] د۔ حاملان [5] م۔ ہاء

بروفقِ شریعت غراء وملتِ بیضا است ورسوخِ کامل برمحبتِ شیوخِ مقتداء وایں ہرسہ بروجہ اکمل درذاتِ مقدس ایشاں پیدا وہویدا کما عرفت فی المفتاحات الماضیۃ و باقی اقسامِ کرامات وانواعِ خرقِ عادات کہ بہ عالمِ فانیہ کہ مطلق درحیّزِ اعتبار اولوالابصار نیست تعلق دارد محق بامبطل دراں شریک است ومصیب بامخطی مختلط چہ دریں دارِ بی مدار حق با باطل آمیختہ است وخطا باصواب آویختہ، شاہ بازِ بلند پرواز آں ست کہ بیشِ طاقِ ہمت را بلند داشتہ میان دو بازوی کتاب وسُنت پرواز بہ عالمِ قدس نماید اگر اعتبار ایں نوعِ امور بدون تحقیق[1] اسرارِ لازم الاستتار درآنحضرت جل وعلا می شود البتہ بر فرقِ ضلالت راہی ازاں نمی کشود وجوگیہ وبراہمہ وفلاسفہ را اصلاً شرکت دراں دست نمی داد چہ آں قدر کثرتِ خوارق کہ ازیں فرقِ ضالہ ثلاثہ بہ ظہور پیوستہ کہ احصای ازآنہا تعذر تمام دارد ضابطہ آنکہ ریاضاتِ شاقہ ومجاہدات شدیدہ در اظہار خوارق دخل کامل ونصیبِ وافر است اما اگر ہمیں ریاضات بہ متابعت انبیاءِ کرام علیہم السلام جمع می شد کبریت احمر می گشت ونورًا علیٰ نور بہ ظہور پیوست، افلاطون بی خرد بآں فراستی کہ در خود می دانست چوں دعوتِ حضرت عیسیٰ علیٰ نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام باو رسید (۱۸۶) تصورِ ایشاں طلبید، گفت نحن قوم مھدیون لاحاجۃ بنا الی من یھدینا زہی بی سعادتی کہ باوجودِ حصول تیقن رسالت خود را ازاں مستغنی انگاشتہ مستحق عذاب ابدی گرداند نعوذ باللہ من غضب اللہ ؎

ہرکرا روی بہ بہبود نہ بود   دیدن روی نبی سود نہ بود

شنیدہ ام کہ روزی حضرتِ بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ از غایت فرحت وسرور رقصی بہ کمالِ حضور داشتند کہ بہ ناگاہ عبور حضرت رسالت پناہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم اتفاق می یابد استفسار ازاں سرور وحضور می فرمایند بہ عرض رسانید کہ ازجہت آنکہ حضرت حق سبحانہ خزائنِ رحمت را باختیارِ خود گذاشت اگر بدستِ شما کہ رحمتِ عالمیان اند ایں اختیار می بود البتہ ابوطالب را گذاشتہ بہ مثل من آوارہ روی حبشی ازکجا می رسید[2]، خوش گفت ؎

حسن ز بصرہ بلال از حبش صہیب از روم
ز خاکِ مکہ ابوجہل ایں چہ بوالعجبی است

---

۱ د۔ تحقیق   ۲ م۔ "درحبشہ ازکجا می رسید"

مطلب سبب انکارِ افلاطون بی دولت از دعوتِ برخود ہمیں صفاء وظہورِ خوارق بوده که از ریاضات شاقه بهم رسانیده بود، سلطانِ وقت شیخ ابوسعید ابوالخیر را گفتند که فلاں کس در می برد گفت زغن[1] و مگس در ہوامی برد وفلاں کس بر روی آب می رود گفت سہل است مرغی و صعوه[2] نیز بر آب می رود گفتند فلاں کس در یک لحظه از شہر به شہری می رود گفت شیطاں نیز در یک نفس از مشرق به مغرب می رود[3] ایں چنیں چیزها را بس قیمت نیست مرد[4] آں ست که با خلق در آمیزد و زن به خواهد و دلش یک لحظه از یادِ حق جل وعلا فارغ نه بود۔

عبارتی از رسالهٔ معدن الجواهر در دیباچهٔ معدنِ سوم در بیان تصرفات و کرامات و خرق عاداتِ عالی حضرت ست قدسنا اللہ سبحانہ نوشته ام چوں مناسب است ایرادمی نمایم وہو ہذا :

حضرتِ حق سبحانه وتعالیٰ از حالِ کلیم خود علیٰ نبینا وعلیه الصلوٰة والسلام خبر داده است ولقد اٰتینا موسیٰ تسع اٰیاتٍ بیّنات پس اگر کرامات را دراں حضرت جل و علاء اعتباری بود و خرقِ عادات را اعتمادِ راسخ داشتی انبیاء اولوالعزم بتوفر[5] کرامات و بسیار خرقِ عادات موصوف بودی وحضراتِ اکابر نقشبندیه قدس اللہ تعالیٰ ارواح اهالیها و اسرار موالیها از راه کمال متابعت حضرات انبیاء علیهم الصلوٰة والسلام کرامات را به پشت پا زده اند (۱۸۷) و خرقِ عادات را بانگشتِ شهادت دونیم ساخته پیشِ طاق نظر شان بلند افتاده است شخصی از خدمتِ قطب المحققین وارث المرسلین حضرتِ خواجهٔ نقشبند قدس اللہ تعالیٰ سره طلبِ کرامت نمود، فرمودند که کم کرامت[6] است که بایں بار[7] گناه بر روی زمین می کردیم و ہلاک نمی شویم بشنو بشنو کرامات و خرقِ عادات بر پنج قسم است، قسمی است که از حضراتِ[8] انبیاء به ظهور آمده وآں را معجزه گویند اظهار آں واجب است زیرا که مراد از بعثتِ ایں بزرگواران علیٰ اجمعهم عموماً وعلیٰ خاتمهم خصوصاً الصلوٰة والتسلیمات

---

[1] م۔ زغنی [2] د۔ صعوا

[3] در نسخه "م" ایں طور است "که فلاں کس بر روی آب می رود گفت سہل است مرغی وصعوه نیز بر آب می رود گفتند فلاں کس در ہوامی پرد گفت زغنی و مگس در ہوامی پرد گفتند فلاں کس در یک لحظه از شہر . . .

[4] د۔ مراد [5] بادفر [6] م۔ کرامات

[7] م۔ بایں ہمه بار [8] م۔ حضرت

دعوتِ خلق است۔ وقسمی از اولیاءِ کرام علیہم الرضوان ظہور می کند وتستر ایں اولیست نسبت باظہارش مگر جماعتی کہ باظہار مامور وملہم باشند وآں اہل خدمات اند مثل قطبیت وغوثیت وامامت وغیرہا زیرا کہ اینہا برای دعوت وارشادِ خلق مامور اند و نظرِ عوام کالانعام مقصود بر خرقِ عادت است وایں قسم خارق را کہ ازیں اکابر جلوہ گر می شود کرامت می خوانند مانا کہ کرامت الاولیاء حق کہ قول علماء اہلِ حق است شکر اللہ تعالیٰ سعیہم عبارت ازآں ست کہ لفظ کرامت اعم بر خارقی است کہ از اولیاء ظہور فرماید وایں کرامت را تصرف نیز نامند۔ قسمی است از عامہ مومنان ظہور می نماید وایں نادر است وآں افراست می انگارند حدیث شریف اتقوا فراسۃ المومن فانہ ینظر بنور اللہ شاہد ایں مدعاست۔ وقسمی است کہ از کفار نگوں سار مثل جوگیہ وبراہم وفلاسفہ بہ ظہور می آید وآں را استدراج می دانند یضل بہ کثیراً ویہدی بہ کثیرا نشان حال آں ست لان ہذا من مکر اللہ تعالیٰ واللہ خیر الماکرین نص قاطع است وقسمی است کہ از سحرۂ بطلہ بہ ظہور انجامد وآں را سحر گویند السحر حق والساحر کافر مخبر حال اینہا است۔ چوں جمیع ایں مقدمات دانستی الحال می گویم کہ کرامات در ہر وقت از اولیاءِ امت سر برزدہ اند قلت او کثرت تفاوت آں ست کہ آنانیکہ ایں طائفہ علیہ در وقتِ عروج بلند تر رفتہ ودر وقتی نزول کمتر فرود آمدہ زیادہ تر خارق ازانہا ظہور می آیند (۱۸۸) نسبت بہ جماعت کہ نزول بیشتر نمودہ اند وحال آنکہ معاملہ فضل برعکس است چہ ہر کہ بعد از عروجِ کامل نزول بسیار کردہ باشد افضل است ازاں کہ نزول کمتر کردہ است زیرا کہ آنسرور علیہ الصلوٰۃ والسلام چنانچہ در وقتِ عروج بلندتر تشریف بردہ اند نزول پایان تر فرود آمدہ اند ودعوت او شاملِ خلق ودوام است فان النبوۃ والرسالۃ مأخوذتان[1] من انوارہ والولایات الثلاث من الصغریٰ والکبریٰ والعلیا قطرات من بحارہ والمقطعات القرآنیۃ رموز من اسرارہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وانصارہ۔

---

[1] د۔ م۔ مأخودان

برسرِ اصل سخن رویم که بعضی از اولیاء الله ازاں قبیل اندکه از آنها خوارق بظهور آیند و مردم آشنا و بیگانه نقل نمایند و آنها را از وجود خوارق اصلاً اطلاع نه بود زیراکه ایں طائفۂ علیه در اظهارِ ایں اسرارِ خفیه درمیان نیند[1] ۔ مصراع

ایشان نیند ایں همه الحان زمطرب است

چه ایں بزرگواران در محبتِ حق جل وعلاء خود را درباخته نابود ساخته اند اگر حاصل دارند او را دارند و اگر واصل اند با و واصل اند باطن شاں را بر نهجی انقطاع از ماسوا حاصل شده است که اگر بالفرض هزار ساله عمر به یابند به تکلف اخطارِ ماسوا نمایند هرگز به یاد شان نیاید و مخطور نه شود بلکه گویم بعضی ازایں گروه حقیقت شکوه هستند که آنها را از نفسِ ولایت خود اطلاع نه بوده و آں معنی موجب نقص شان نباشد۔ فمنا من علم ومنا من جهل شاهد ایں قول است تحقیق ایں مبحث در مکتوبات قدسی آیات مبین ومبرهن است ؎

ازیں ره بگذر و قصدِ سفر کن　　بملک شاه ملائک[2] ره گذر کن

عبارت معدن الجواهر بانجام رسید، مقصود از ایراد آں دریں محل معلوم اهلِ بصیرت گردید و شائستگیٔ مراتب خرق عادت بر پنج صفات به حصول انجامید۔ الحال نکتۂ عجیب استماع باید نمود و به گوشِ سراپا نیوش باید شنید که اعظم معجزات آیات قرآنی ست که نزول او از قاف تا قاف امن و امانیست و بایں همه شان کلام که فحول علماء در حلِ دقائقش از خود رفته به موافق حوصله و استعداد خودها حرف رانده اعتراف به قصور نموده اند تلاوتش بر صغیر و کبیر آساں ست و از و در عالم اسلام و مسلمانیست لهذا ابقی ترین معجزات آمده که تا قیامت بی خلل انتظام بلاغت تمام همیں صرافت بر تمام امت (۱۸۹) حجت است تلاوت آں شفا است و قرأت آں دوا و ثناءِ جمیل قادر جلیل جل سلطانه از کلمات آں پیداست و ترحم بر عباد ذلیل از صفحات آں هویدا نوید لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ عاصیان تباه کار را به رحمت امیدوار ساخته و خسته دلانِ شکسته حال را سرفراز ساخته[3] تعظیم امر الٰهی از وی ظهور نموده و شفقت بر خلقت او سبحانه هم از او بروز فرموده کلام ایست واجب الاحترام و امامیست

---

[1] د۔ نهند　　[2] د۔ ملک　　[3] م۔ برقرار داشته

لازم الاعتصام ومن یعتصم باللہ فقد ھدی الی صراط مستقیم ۔

وحضرت عالی درجات عالی جناب امام ربانی مجدد الف ثانی و امام صفا کیشان حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بحکم تخلق باخلاق الکریم جلشانہ کلامی دارند منطوق القرآن و مقالاتی است محکمۃ البیان نشانی است از اخبار سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ وسلم و رموزیست از اسرار محبوب رب العالمین علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ من الصلوٰۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا ۔ پس جمیع تلفظ یا تصرف دراں محقق است کما لا یخفی علیٰ من طالعہا و بایں ہمہ بعد عہد کہ پنجاہ و چہار سال از انتقال آں ہادی کمال ازیں دار پُر ملال گذشتہ اصحاب آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ[1] درجای معلوم نکند[2] واگر ہستند بسی دور افتادہ اند والّا جناب حضرت والدۂ ماجدہ کہ در وطن تشریف دارند و آنچہ سابق از جناب کریمۂ ایشاں یا از دیگر اصحاب آں قدوۂ صفا کیشان مسموع گشتہ بہ سبب ضعف حافظہ از خاطر رفتہ الّا ما شاء اللہ سبحانہ ازیں جہت آنچہ از ملفوظات مسموعہ بلاریب داشتہ در وقت تحریر مرکوز ضمیر است بایراد آں[3] حصول سعادت می نماید و مقدمات تصرفات نیز بہ ہمیں منوال است باالجملہ بہ مقتضای مالا یدرکہ کلہ لایترک کلہ وللہ الامر حلہ ومنہ عقدہ وحلہ و ازیں مفتاح فتح دو کنز سرخ و سفید بہ موجب حدیث شریف اعطیت الکنزین الاحمر والابیض نمایم کہ تعلق کمترین بذات مبارک حضرت ایشاں بحکم نیابت و وراثت آنسرور علیہ علیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام ۔ پس ایں مفتاح کشائندہ کنزین است ۔

کنز اوّل در ملفوظات حضرت ایشاں و چوں تقدم ملفوظ[4] بہ تصرف بمنزلہ تقدم احمر است (۱۹۰) بر ابیض بنا براں ہر ملفوظ را بہ مشابہ احمر دانستہ لفظ احمر بر صدر آں مقرر گردید و کنز دوم در تصرفات حضرت ایشاں و صدر ہر تصرف بلفظ ابیض خواہد کشود ، ان شاء اللہ الودود ۔

کنز اوّل ، منصفان فطانت کیش و سعادت مندان جمعیت اندیش چوں بہ صفاء نیت و خلوص عقیدت بہ مطالعۂ ملفوظات قدسی سمات پردازند ہر ملفوظ را تصرفی تصور فرمایند چہ ہیچ نکتہ از کلام آں خیر الاولیاء بدوں تصرف نیست آری تصرف بی ملفوظ رواست کہ باشد کما یتصرف ان شاء اللہ تعالیٰ ۔

---

[1] د۔عنہا [2] د۔ جای نکند [3] د۔آوان [4] م۔ملفوظات

احمد۔ جناب حضرتِ والدۂ ماجدہ سلمہا ربہا می فرمایند کہ روزی حضرتِ ایشاں درونِ منزلِ شریف خلوتی داشتند یعنی دراں وقت، ہیچ یکی از فرزندان و نیازمندان حاضر نہ بودہ کہ بناگاہ عبور لازم السرور ایں ضعیفہ اتفاق می یابد خطاب کردہ فرمودند کہ وقتی بر آدمی غمی و اندوہی از ہر راہ کہ باشد طاری گردد باید کہ بہ ذکر ایں کلمات مبارکات مواظبت نماید استغفر اللہ سبحان اللہ والحمد للہ ولا الٰہ الا اللہ واللہ اکبر ولا حول ولا قوۃ الا باللہ البتہ دفع کدورات و شدائد و غموم و احزان خواہد نمودہ بعد از اتمام ایں کلام آں غوث الانام اکثرہا حضرت والدہ ماجدہ می فرمایند کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ اشارتی بحال من فرمودہ تلقینِ کلمات مذکورہ نمودہ بودند چہ بر جناب علیۂ ایشاں ہموم و غموم و مصائبِ بسیار بوقوع آمدہ دواء آں بہ ازیں نیافتند، الحال ہمیں یک زیست راقم سیاہ کار از اعاظم نعم تصور نمودہ بہ فرحت تمام اوقات را در شکرانہ الٰہی بسر می برند فجمع الملفوظ من التصرف فتدبر ولا تکن من القاصرین۔

احمد۔ یکی از خالات معظمات ایں اعجز المخلوقات روایت نمودہ کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ اگر بہ مرض از امراض کہ مانع حبس نفس در ذکرِ نفی و اثبات کہ شرط آنست، گرفتار باشد باید کہ دم را بہ طور خود بہ گذارد و بدوں حبسِ نفس نماید۔

احمد۔ از جناب حضرتِ حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مسموع گشتہ کہ روزی حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در نصیحت ایں آیۃ کریمہ می خواندند وَلَا يَنفَعُكُمْ نُصْحِيٓ إِنْ أَرَدتُّ (۱۹۱) أَنْ أَنصَحَ لَكُمْ إِن كَانَ اللّٰهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ۔

احمد۔ از خدمت عمِ شریف عرفان پناہی زبدۃ الواصلین شیخ عبد اللطیف کہ ہمشیرہ زادۂ حضرتِ ایشاں بودہ اند مسموع گشتہ کہ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ تعیّناتِ خمسہ را بہ موافق اصطلاحِ شیخ محی الدین ابن عربی قدس سرہ کہ تعین وحدت و واحدیت و روحی و جسدی و مثالی است و دو تعین اولیٰ بہ مرتبۂ وجوب تعلق دارد و سہ تعین اُخریٰ بہ عالم امکان مربوط اند و انبیاء را حضراتِ خمس ہم گویند، بمن تلقین فرمودند کہ یادداشتِ آنہا ضرور اہل حضور است۔

احمد۔ خان خدا پرست کہ در کنز از کنوز مفتاحِ ثالث نقل ملکین ساقیین حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بزبان آں میانی قدردانی رحمہ اللہ تعالیٰ گذشت اکثرہا می گفت کہ روزی آں امام ہمام بہ حلاوت فوق الکلام در خلوتِ خاص در ادای شکرانۂ الٰہی کہ کثرتِ ارشاد ایشاں

عالمی را سرسبز و شاداب ساختہ بسیاری از خود پرستاں را خدا پرست گردانیدہ صلاءِ عام داده، این دو بیت می خوانند ؎

منادیست در کوچۂ می فروش — کہ امروز ہرگز نیابند ہوش
گریبانش گیرند و دامن کشند — کشاں کشاں تا بہ دیوان مستاں برند

احمر- در مدح حضرت جدۂ محترمۂ راقم سیاہ کار قدس سرہا کہ ہمشیرۂ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوده اند می فرمودند کہ گنجشکانِ خانۂ بی بی ہم ذکر می کنند۔

احمر- مرحومی سیادت دستگاہی نواب مکرم خاں کہ از مخلصانِ مخصوصِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوده، روایت نموده کہ روزی حضرتِ ایشاں بہ درسِ صحیح مسلم اشتغال داشتند و بہ حضرت مخدوم زادۂ ثالث مروج الشریعت قدس سرہ افاده می نمودند کہ بناگاه در وجہہ کریم سرخی بہم رسیده بلکہ آب ہم در چشمِ مبارک گردیده فرمودند یاران بعینہ صحبت پیغمبر است علیہ و علیٰ آلہ الصلوات والسلام۔

احمر- می فرمودند کہ اگر سگی در وقتِ طعام در خانۂ کسی در آید اول باو طعام داده اخراج باید نمود۔

احمر- بادشاہِ جنت آرام گاه خلد مکان (۱۹۲) را کہ از مریدان خاص حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوده اند، از تعظیم کفار مثل عنایت فرمودن بیڑۂ تنبول در پاندانِ طلائی و خطاب دادن آں نگوں سار مثل راجہ[1] و مہاراجہ و خدمت دادن اینہا و والی گردانیدن بر بلادِ مسلمین بمبالغہ تمام منع فرمودند و من یتولہم منکم فانہ منہم و بعضہم اولیاء بعض دلیل آوردند۔

احمر- روزی حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مدح برادرِ اصغرِ خود حضرت شاہ جیو قدس سرہ پیش بادشاہ مذکور فرمودند کہ شاہ جیو ہمچو عزیزند کہ معلوم نیست کہ از مدت خلقت ایشاں مورچہ ہم از ایشاں رنجیده باشد فکیف کہ دلآزاری مسلمانان نمایند، این مقدمہ موقوف بر قصہ ایست کہ ذکر آں مناسب این کتاب نیست مقصود اخذ احمری از خزائنِ معصومی بود کہ بحصول پیوست۔

احمر- صالحہ از اغنیاء بہ قصدِ ارادت بخدمت موفور السعادات بہ کمال شوق و حلاوت شتافت چوں پیش از تلقین ذکر بہ دادن توبۂ مفصلہ مشغول شدند بہ عرض آں قبلۂ صفا کیشان از کمال ساده دلی رسانید کہ از من تقصیری بہ وقوع نیامده کہ توبہ نمایم نماز می گذارم و روزه می دادم و زکوٰة می برارم

---

[1] م - مرزا راجہ

و تسبیح هم می خوانم و زوج را رضامندی دارم که مخالفت امرا و نمی نمایم، در غضب آمده فرمودند که پس مرا مرید خود نما صالحات دیگر باک فهمانیدند که هرچه از ما وقوع آید شایان قبول آنحضرت جل وعلا کجا است اِعْمَلْ وَاسْتَغْفِرْ براں گواہ است بالجملہ برگفتۂ خود ندامت کشید بعد چند روز بالحلح تمام آمده توبۂ نصوح بہ موافق فرمودۂ آں قطب الارشاد نمود۔

احمر۔ جناب قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس می فرمودند کہ شیخ محمد عابد نبیرۂ حضرت خازن الرحمت از جناب آنحضرت بحضور من استفسار نمودند کہ حضرت غوث الثقلین را کمالاتِ نبوت[1] بود یا نہ فرمودند کہ ایشاں بسیار بزرگ بودند حسن ظن چناں است کہ خواہد بود مدتی ازیں ماجرا کہ ارتحال خازن الرحمت ازیں جہان فانی رو یداد و فرزندان و نیازمندانِ ایشاں بجناب حضرت ایشاں رجوع آوردند شیخ مذکور سوالِ مزبور بجناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہم بحضور من نمودند حضرتِ ایشاں فرمودند کہ نیست زیرا کہ حضرت مجدد الف ثانی کہ بانی ایں ہمہ اسرار و معانی اند چنیں تحقیق فرمودہ اند کہ ایں دولت در عہدِ اصحاب کرام علیہم الرضوان عالم گیر بودہ بعد ازاں در زمان تابعین ہم بسیار بود و در تبع تابعین نیز بہ قلت و ندرت سرایت نمودہ بعد ازاں (۱۹۳) رو باستتار آوردہ کہ اصلاً نامی و نشانی ازاں در اولیاءِ امت نہ بودہ بہ ہمیں کمالاتِ ولایت ذوقہا داشتند و حلاوتہا می ورزیدند گاہی در غلبۂ سکرِ ولایت را از نبوۃ افضل می گفتند و زمانی باعتقاد ہمہ اوست خورسندہ می گشتند گاہی جمع محمدی را اجمع از جمع الٰہی می فہمیدند و زمانی تجلیٔ ذاتی را بہ صورت متجلالہ می فرمودند و بعد از مضٰی الف کہ ہزار سال را در تغیرِ امور دخلی عظیم است کہ وقت ارسال پیغمبرِ اولوالعزم بودہ و بہر یکی پیغمبری کفایت نمی شد و چوں پیغمبرِ ایشاں خاتم الرسل است علیہ و علیٰ کل من الصلوٰۃ وافضلہا و من التسلیمات اکملہا عارفی کاملی مثل مجددِ الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ کمالاتِ نبوت بہ طریقِ وراثت نواختہ جانشینِ اکمل حضرتِ رسول کریم و نبیٔ عظیم علیہ و علیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام گردانیدند و در فرزندان و نیازمندان ایشاں بہ موافق نصیبہ رسانیدند ذٰلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم۔

احمر۔ مخدوم زادۂ عالی حضرت صاحبِ کمال و تکمیل شیخ محمد اسماعیل سلمہ اللہ تعالیٰ الجلیل کہ بالفعل فرزند اکبر عالی حضرت و سبط عظیم حضرت ایشاں اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما می فرمایند کہ روزی

---

[1] د۔ نبوی

جناب حضرتِ ایشاں را بہ تقریبی توقفی از وقت طعام واقع شد بہ حدی کہ طعام خنک گردیدہ چوں درونِ محل سرا در آمدہ طلب طعام نمودند حضرت زہراء عصر ام المریدین قدس سرہا بہ خادمہ امر گرم کردن طعام نمودند حضرت ایشاں فرمودند اشتہای ما گرم است طعام را ہم گرم خواہیم نمود۔

احمر۔ ایضاً[1] مخدوم زادۂ مذکور از والد بزرگوار و مرشدِ عالی مقدار خود روایت می کند کہ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ مطالعۂ مکتوباتِ قدسی سمات حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ موجب ترقیات ظاہر و باطن است بدانند کہ ادباً نامِ شریف خود را بہ نزدیک نام مجددی نمی گرفتند والا ہر دو جا ہمیں حکم ازیں عبارتِ شریف مستفاد است (۱۹۲) کما یخفی علی من لہ اولی درایۃ۔

احمر۔ یکی از خالاتِ معظمات ایں احقر البریات لاولد بودند یکی را از ہمشیرہ زادہ ہای خود را روز تولدش بردہ فرزندِ خود مقرر کردند آنچہ اسباب جشن کہ مرتب[2] ایں کار حلاوت آثار باشد کما ینبغی نمودہ اند و حلاوت زیست خود برآں نہادند و چہار پنج سال بدیں منوال گذرانند تا آنکہ اجل مسماء لا یوخر آں طفل بہ حکم قضای مبرم در رسیدہ ، شعر :

لہ ملک ینادی کل یوم   لدوا للموت وابنوا للخرابی

تشریف حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درہماں وقت اتفاق می یابد خالۂ مذکورہ تمام اساس البیت را بل ہر چہ در خانہ از نقود و اجناس داشتند نذر اللہ نمودند بر اینکہ طفل بزیدہ[3] و بہ حضرتِ ایشاں معروض داشتند کہ حضرت سلامت آنچہ در خانہ دارم نذرِ مولیٰ سبحانہ نمودہ اند فرمودند کہ خدا یرا عزوجل ہیچ پروای نذرِ[4] شما نیست بعد دو سہ گھڑی ازیں فرمود طفل مذکور ودیعتِ حیات را سپرد۔

احمر۔ روزی حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد از نمازِ فجر در حلقۂ ذکر با اصحاب پیش از طلوعِ آفتاب نشستہ بودند مشہود گردید کہ جماعات بسیار از عالم ملک و ملکوت احاطہ آں آفتابِ ولایت نمودہ نماز می خوانند و سجدہ بالقبلہ گاہ انفس و آفاق می کنند در خاطرِ اشرف تحیر تمام سرایت نمودہ فرمودند متوجہ کشف ایں سر گردیدم ، ظاہر شد کہ کعبۂ حسنا برای ملاقاتِ من آمدہ مرا احاطہ نمودہ است ازیں او متمثل شد کہ جماعاتی کہ سجدہ بہ جانبِ کعبہ می کنند بہ من می افتد اما ایں مقدمہ بعد تعمق نظر معلوم گردید بر دا لہانِ اسرارِ معصومی کہ غواصان بحارِ احدی اند پوشیدہ

---

[1] د۔ "ایضاً" ندارد   [2] م۔ مترتب   [3] بزید ، بزیدن ، حرکت کردن ، زندہ شدن
[4] د۔ قطر

نماند کہ ہمیں معاملہ بہ جناب امام ربانی مجدد الف ثانی ہم گذشتہ بود چنانچہ در مقاماتِ حضرت مشروح و مبین است ؎

پدر نور پسر نور یست مشہور   ازیں جا فہم کن نورٌ علی نور

فنعم السلف ونعم الخلف رضی اللہ تعالیٰ عنہما ورزقنا اللہ سبحانہ من برکاتہما، آمین۔

احمر - از زبان الہام ترجمان عالی حضرت قدس سرہ (۱۹۵) چند بار مسموع گشتہ روزی حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایشاں را وجد بزرگوار راقم بی مقدار را کہ اسمِ شریف ایشاں شیخ عبدالقادر[1] بودہ باتفاق پیش پدر عبدالملک کہ از خلفای غوث گوالیاری فرستادند و فرمودند کہ مفاسد اعتقاد او در رسالۂ معراجیہ کہ از مصنفات اوست واضح و لائح است در معرضِ بیان آوردہ بہ گویند کہ چوں نسبت ہم وطنی درمیاں ست باید کہ گاہی در ایام جمع مجالس شادی و باعرس دعوت شما بہ دستور قبائل دیگر می نمودہ باشیم اما بہ شرط آنکہ اگر اعتقادِ شما مخالفِ اعتقادِ پیر شما باشد کہ آں عین الحاد و زندقہ است جواب داد کہ حق تعالیٰ ما را بر ہماں اعتقاد استقامت بخشد و یا بدارد یکی از ازیں دو کلمۂ قبیحہ ادا نمود فصارت طلبہم فی المجالس ممنوعًا کما کان قبل ذٰلک موقوفًا مخفی نماند کہ تفصیل عقائد فاسدۂ غوثِ مذکور کہ در علمی سیفی بسی مشہور گذشتہ و بہ گفتن یا مرغ یک مرتبہ باشارۂ سبابہ سر ہزار کس از تن جدا کردند ھکذا اسمعت من بعض الثقات جناب حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ در رسالۂ معارفِ لدنیہ بسی تفصیل نوشتہ اند و ہر کلمہ را از کلمات او نوشتہ می نویسند کہ انصاف باید داد کفر ہست یا نہ خیال باید نمود کسی کہ تکفیر او نزد حضرت مجدد الف ثانی محقق شدہ باشد مخالطت با محبانش و معتقدانش عین خیانت از راہ شریعتِ حقہ و نفس و استہزا بر مسلمانیست در وقت ترقیم ایں مقامات حضور آں رسالۂ شریفہ نہ بود و الا چند فقرہ ازاں فقرات خبیثات کہ جناب مجدد زیر قلم آوردہ اند می نگاشت تا آخر تحریر ہم اگر رسالہ مذکورہ بدست می افتد در خاتمۂ کتاب چند فقرہ ازاں بہ تبعیت آنحضرتِ والا منزلت رضی اللہ تعالیٰ عنہ ترمیم خواہم نمود، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ ھدیتنا وھب لنا من لدنک رحمۃ انک انت الوھاب۔

---

[1] م - شیخ عبدالقادر قدس سرہ

احمر۔ نبائر و نوائس حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ (۱۹۶) کہ در حضور پُرنور خرد سال بودند گاہی در خانۂ ملائک آستانہ[1] مجتمع گردیدہ شور و غوغا و موافق اقتضای عمر برپا می کردند ام المرین قدس سرہا می فرمودند کہ رفتہ بازی بیرون نمایند آنحضرت در حال می فرمودند کہ بگویند کہ بہ خوانید برای بازی نیا فریدہ اند لہذا خلقوا ولا بھذا امروا۔

احمر۔ ہرگاہ میوۂ ولایتی مثل سیب و ناشپاتی و انگور و بہی مخلصانِ ولایت نیاز می آوردند وقتی تناول می فرمودند کہ رزق ما دریں فواکہ بودہ اگر ما را دراں دیار نزدیک آں اشجار می بردند چہ اختیار بود، الحمد للہ سبحانہ کہ ایں را نزد ما آوردند و در آرام وطن بہ ارسال ایں قسم نعم سرافراز فرمودند۔

احمر۔ قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی قدس سرہ می فرمودند کہ روزی حضرتِ ایشان بہ زیارت حضرت مخدوم کہ جد بزرگوار آں جناب ولایت بودہ اند صاحبِ کرامت و استقامت و جامع فضیلت و معرفت گذشتہ اند تشریف بردہ بودند بعد ازیں کہ از تربتِ خلد منزلت مرخص گردیدہ متوجہ خانقاہِ ملائک پناہ شدند فقیر پالکی گرفتہ در رکاب آں قطب الاقطاب بودم در اثناءِ طریق اندکی توجہ گماشتہ سر از جیب مراقبہ برداشتہ بہ من خطاب کردہ فرمودند کہ می بینم کہ جدِ بزرگوار بہ سرعت بسیار از عقب در رسیدہ دامن گرفتہ می فرمایند کہ حضرت حق سبحانہ شما را بہ کمالات وراثت نواختہ است چہ شود اگر ازاں بحار بی پایاں قطرۂ بہ کام خشک لباں بچکایند عالمی را ازیں فیض سرسبز و شاداب ساختہ آید ما زیادہ از ہمہ امیدواریم توجہ نمودہ ایشان را بجای کہ متمنای ایشان بود رسانیدیم شکر گویاں بہ فرحت تمام آں جناب بہ مرقد خویش تشریف فرمودند باید دانست کہ مخدوم مذکور قدس سرہ در کمالات ولایت کہ دائرۂ بین الاولیاء الکرام والاصفیاء العظام ایں امتِ مرحومہ آمدہ اند شانِ عظیم داشتند۔ اما کمالات نبوت علیٰ اربابہا الصلوٰۃ والبرکات بہ طریق وراثت بعد از مضی الف برمجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ از سرِ نو عنایت شدہ اند چنانچہ در احمری کہ ذکر حضرت غوث الثقلین قدس سرہ گذشتہ ایں معنی بہ زبانی حضرتِ ایشان (۱۹۷) بہ وضوح پیوستہ۔ مصراع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

۱؎ د۔ آشیانہ

احمر۔ هرگاه حضرت جدهٔ محترمهٔ راقم سیاه کار قدس سرها برای اخذ توجه به جناب برادر بزرگوار خویش اعنی حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ می رفتند آنحضرت می فرمودند که نعمت پدرِ بزرگوار شماست خواه این جا تشریف آورده به برند و خواه مارا در خانهٔ خود به طلبید تا بهمانجا رسیده ایثارِ شما نمایم۔

احمر۔ روزی حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در ایام خرد سالی حضرت والدهٔ ماجدهٔ راقم سیاه کار راسلهار تبها پرسیدند که از داده چه بهتر باز خود جواب تعلیم فرمودند بگو که گفتا که طعام باز پرسیدند که از نا داده چه بهتر باز خود تلقین جواب فرمودند که بگو گفتا دشنام باز پرسیدند که از خورده چه بهتر خود تعلیم جواب فرمودند بگو که گفتا که غضب باز پرسیدند که نا داده چه بهتر باز جواب آں تلقین فرمودند بگو گفتا که حرام من حیث المجموع چناں می شود از داده چه بهتر گفتا که طعام نا داده چه بهتر گفت دشنام از خورده چه بهتر گفتا که غضب نا خورده چه بهتر گفتا که حرام۔

احمر۔ روزی عبور کرامت موفور حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در یکی از کوچهای حضرت سرهند حرسها اللہ سبحانہ عن الآفات والبلیات به تقریبی از تقریبات افتاده عمارات مرتفعه و کوشکهای عالیه بنظرِ مبارک در آمدند استفسار از حاملِ آنها از بار یابانِ رکابِ سعادت فرمودند نام چندی از اخلاف و اراذل که بوی از علم و معرفت اصلاً نه شمیده باشند به عرض اقدس رسیده این شعر عربی به زبان مبارک آوردند ۔

رضینا قسمت الجبار فینا لنا علم و للجهال مال

راقم الحروف تصرفی که درین ملفوظ مستر است و ابیضی که درین احمر مبطن است جلوه گر می گرداند و آں آنست که در وقت ارشاد این بیت عربی دو سه خانه ازاں اجلاف باین ارتفاع در زیر نظر انور در آمده بودند اما اشارت براں شده که براں جهال دولت فراواں شامل حال خواهد گردید معلوم بر مؤدت آگاه علی الخصوص اخوی محمد پناه که اول نقل گیرنده این مفتاح است باد که تا امروز (۱۹۸) هزار خانه کم و بیش به شوکت و ارتفاع فوق الفوق ازاں قوم در بلدهٔ طیبه بر ناظران آنها مخفی نیست اموال نقود و اجناس آنها آنچه از ثقات مسموع می گردد خارج از حدِ تقریر۔

احمر۔ از جناب حضرت مخدوم زاده عالی درجت معرفت پناه حقیقت دستگاه شیخ محمد اسمٰعیل سلمه ربه

مسموع گرمیده که حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند که در عبادات مردم بسیاری را دیده ام که استقامت دارند و نماز تمام لیل می گذارند و روزهای طی نگاه می دارند اما کسی که در معاملات قدم راسخ داشته باشد و براں استقامت ورزد مگر دو سه کس به نظر در آمده باشند۔

احمر۔ از حضرت مخدوم زادۂ مذکور شنیده که روزی حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ پالکی جای تشریف می بردند در اثناءِ راه نظر بر عزیزی سفید ریش که پشتاره چوب بر دوش داشته افتاد فرمودند که اہلِ جنت ہمیں طور مردم اند که دریں کبرِ سن بایں مشقت رزقِ حلال بہم می رسانند و خبرِ عیال می گیرند، خواجہ عبد اللطیف که از یاران مقبول آنحضرت بوده و در آں وقت در رکابِ سعادت باریاب بہ عرض اشرف رسانید که اگر نماز ہم می خوانده باشند فرمودند شمارا بر نماز خود اعتماد خواہد بود مارا خود بر نماز خود مطلقاً اعتماد نیست۔

احمر۔ صالحه از مخلصان آں قبلۂ ارباب کرامات که اہلِ خانۂ حضرت شاہ جیو قدس سرہ نیز بوده، روزی بہ عرض اقدس حضرت ایشاں رسانیدند که بہ جناب حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ کلمۂ گستاخانه از زبان آں صالحه برآمده است فرمودند که اگر ایں سخن چنیں است پس ما آں صالحه را از ارادت خود کشیدیم و برآوردیم نعوذ باللّٰه من غضبہٖ و غضب انبیائہٖ و غضب اولیائہٖ بعد استماع ایں کلام سوزش انجام صالحۂ مسطوره دست بر اقدام آں امام ہمام رسانیده قسم ذو الجلال یاد نموده که از من صدور ایں کلمۂ نا ملائم بہ وقوع نہ پیوسته است فرمودند ردّت مشروط است بآں اگر شده است مردودی و الّا لا بالجمله در آخر عمر کور ہم شده بود گویند که وقت قسم خوردن گفته بود که اگر من گفته باشم بہ علت کور مبتلا شوم۔

احمر۔ روزی یکی از بنت عم حضرت ایشاں (۱۹۹) رضی اللہ تعالیٰ عنہ ودیعت حیات را سپرده بود آں شب حضرتِ ایشاں بسیار در تلواس بودند وقت نماز تہجد بہ حضرت ام المریدین قدس سرہا خطاب کرده فرمودند که الحمد للّٰه سبحانه الحال خاطر جمع شد که ہمشیرۂ فلانی نام آں مرحومہ بر زبان شریف آوردند ایمان برد۔

احمر۔ می فرمودند که بعد از مضیٔ الف معاملۂ تجدید بہ حضرتِ مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ تعلق گرفته باں معنی که ہر که را فیض دریں مدت برسد بتوسط وجودِ شریف ایشاں است اگرچه اقطاب اوتاد آں وقت باشند اگرچه بُدلاء و نُجبا بوند پس ہر کس که بر ذاتِ جامع البرکات ایشاں محبت داشته باشند دعوی ہر کمال که نماید قبول باید نمود اگر چندی که بر اعمال صوریه کمتر پردازد

برفرائض وسنن موکدات کفایت ورزد و هرقدر که محبت راسخ تر بود ظهور کمالات در وی بیشتر است واگر شخصی هزاران هزار فضائل وخوارق داشته باشد و بریاضاتِ شاقه و مجاهدات شدیده صرفِ اوقات خویشتن نماید امّا از جناب مجددی منکر بود و یا از محبت بی نصیب[1] باشد از معرفت بی نصیب است۔ صورت رشد است وصورت بی معنیٰ قلیل النفع است فافهم ولا تکن من الممترین۔

احمر۔ گویند چوں اشعارِ ناصر علی که در منقبتِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گفته به سمعِ اقدس رسید فرمودند ملک الشعراءِ وقتِ خود خواهد شد واز جناب قبله گاهی اقطاب دستگاهی مسموع شده که در بارهٔ اشعارِ حضرتِ وحدت قدس سرہ هما فرمودند که بسیار شیریں گفتار است۔

احمر۔ می فرمودند که فرزند بر سه قسم است یا مثل پدر است در قابلیت یا فائق است از پدر هم ویا ناقابل است کسی که مثل پدر باشد، چنانچه خازن الرحمت نسبت به حضرت مجدّد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ وکسی که بهتر از پدر است چنانچه شیخ عبید اللہ نسبت به من وایشاں فرزند ثالث حضرت ایشاں اند که اکثر مواقع مروج الشریعت از ایشاں اشارت می رود (۲۰۰) وکسی که ناقابل است یعنی بدتر از پدر است چنانچه من اشارت به ذاتِ مبارکِ خویش فرمودند بلی بایں همه کثرتِ ورع وتقویٰ وزهد وتوکل وکرامت واستقامت وقطبیت وامامت وخلافت وقیومیت وعظمتِ ولایت وکمالات نبوت به طریقِ وراثت آں قدر شکستگی و دیدِ قصور و متهم داشتن واعمال ونیات که از حضرت ایشاں مسموع گردیده و از کلام شریف حضرتِ والا مرتبت مستفاد است از هیچ احدی در هیچ عهدی معلوم نیست که شده باشد احوال بسیاری از مشائخ کرام در کتب متکاثره به نظر در آمده است۔ مصراع

نزدیکاں را بیش بود حیرانی

احمر۔ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند که حضرت مجدد الف ثانی در کن ومکن مامور بوده اند۔

احمر۔ می فرمودند که مسترشد را فیض از باطنِ مرشد وقتی برسد که او را از جمیع اولیاءِ امت غیر از جماعت مقطوعین افضل داند حتی که از پیرانِ پیرِ خود هم دریں اثنا حضرتِ مرشدی قبله گاهی معروض داشتند که مجدد الف ثانی ازیں حکم مستثنیٰ خواهند بود که مریداں به واسطه آنها بایں

۱۔ م: "نصیب" ندارد

اعتقاد نہ باشد فرمودند در وسط معاملہ سلوک باید کہ مارا افضل نشناسند اما بعد ازیں کہ کار را بانجام رسانیدہ بر مسند ارشاد نشینند مارا مساوی آنحضرت تصور فرمایند اگر بواسطۂ دیگر مریدانِ مجدد الف ثانی شدہ اند باید کہ ہمہ وقت حضرت را افضل ندانند مگر در غلبۂ حال اگر پیر خود را افضل ہم فہمند گنجائش دارد وجہی وجیہ در تحقیق ایں مقام آنچہ از فحوی کلام حضرت قبلہ گاہی قدس سرہ معلوم نمودہ کہ حضرت ایشاں چونکہ اصالت در رنگ حضرت پیر بزرگوار خویش داشتند اعتقاد افضلیت ایشاں در اثنائے سلوک کہ ہنوز قطع منازل در پیش دارد البتہ سدراہ فیض مجددی بہ خواہد بود و بعد از وصول بہ درجہ کمال خود حکم مساوات خواہد نمود و دیگراں کہ ضمنی باشند دریں اعتقاد راہِ فیض مسدود خواہد گردید الا فی غلبۃ الحال فانہ معذور ما دامت الغلبۃ شاملیہ لحالہ۔

احمر۔ بعد ازاں کہ دندان مبارک حضرت ایشاں رضی اللہ (٢٠١) تعالیٰ عنہ افتادند شکرانہ الٰہی بجامی آوردند کہ الحمد للہ سبحانہ آب خنک بسیار بہ حلاوت خوردہ می شود۔

احمر۔ می فرمودند کہ جمیعِ کمالات منحصر در اتباعِ سرور کائنات است علیہ وعلیٰ آلہٖ واصحابہٖ افضل الصلوٰۃ واکمل التسلیمات۔

احمر۔ می فرمودند کہ اشرف عمر کہ جوانی است و ہنگام درستی قویٰ و جوارح باید کہ باشرف اشیاء کہ معرفت الٰہی است تعالیٰ مصروف شود۔ ارذل عمر را کہ ایام پیری است و موہوم محض است برای ارذل اشیاء کہ ہوا و ہوس است نگاہداشتہ آید معلوم آنجناب سعادت رسیدہ گلبرگ بہارِ معرفت چیدہ باد کہ ایں کلمۂ جامعہ مانع ہوا و ہوس کہ متمنای شیطانِ رجیم است بالکلیہ است بایں معنی کہ ہرگاہ اشرفِ عمر در معرفت مصروف گشت بہر تقدیر حیات در ارذل عمر کہ وقت توبہ و ہنگام رجوع جناب حق تعالیٰ است البتہ ایں کارِ ناشائستہ بہ وقوع نہ خواہد پیوست علی الخصوص کہ معرفت را حاصل کردہ باشد معرفت کی می گذارد کہ متوجہ دیگر کار می گردد برای نصیحت فی الحال ایں مبالغہ بر کمال است۔ قطعہ:

یارب بر ہانیم ز عصیاں چہ شود   راہی دہیم بکوی عرفاں چہ شود
بس گبر کہ از کرم مسلماں کردی   یک گبر دگر کنی مسلماں چہ شود

اللّٰہم ارزقنا معرفتک۔

احمر۔ می فرمودند کہ حالتی در حین نوم رو می دہد فوق حالتی است کہ در یقظہ شامل حال است

و حالتی که بعد موت در رود خواهد نمود[1] فوق حالتی است که در حین نوم روی داده بود و حالتی که روز رستخیز روی خواهد داد فوق حالتین نوم و موت[2] خواهد بود و تفصیل این معنیٰ و بیان وجوه تفوق حالت[3] نوم و موت و حشر بر یقظه و حیات و دُنیا در مکتوباتِ قدسی آیات مسطور است۔

احمر۔ در رسالۂ یاقوتیہ[4] می نویسد چوں در کلام حضرتِ مجدد الف ثانی قدس سره در تحقیق حقیقتِ کعبۂ حسنہ عباراتِ مختلفہ واقع شده است، حضرت ایشاں سلمہ اللہ تعالیٰ سبحانہ همواره در تطبیق آں می کوشیدند و جمع آں می خواستند و ملتجی ظهورِ حقیقت ایں معنیٰ از (۲۰۲) عالمِ غیب می بودند و طالبان یقین که پیرامونِ دامن هدایت آنحضرت می گشتند نیز مترصد استماع ایں معارف سامیہ می بودند تا روزی در ایام اقامت مکہ معظمہ منبسط و خوش وقت بودند در خلوة با مخدوم زاده های کبار عالی تبار افاده نمودند که چوں دریں باب غوری نمودیم ایں حقیقت عجوبہ نش را باصل الاصل ملحق یافتیم و بر جمیع حقائق فائق دیدیم و محسوس گشت که حقائق جمیع اشیاء بوی سجده می کنند و ہمہ مراتب متعلقہ مقام عبودیت حتی النبوة والرسالة ازاں ذروۂ علیا متنزل است تا ہر جا اثری از امکان و شائبہ عابدیت است ازاں حقیقت و مقام عبودیت ہماں حقیقت منتهی شده است امّا ورای آں حقیقت معبودیت صرف است پس ناچار از حقائق ملکی و بشری فائق شده چہ آں حقیقت فی الحقیقة مجرد اعتباری ست بر ذات بحت تعالیٰ و تقدس می تواں گفت که اوّل نوری که بر ذات اعتبار نموده اند ہمیں حقیقت است بلکہ ایں حقیقت کنایت از سرادقاتِ عظمت است که حجابِ ذات شده است نہ باں معنی که عظمت ذاتیہ که لازمۂ کبریای اوست تعالیٰ و تقدس حجاب او شده است۔ فحقیقتها لیست الاصرف اعتبار علی الذات المقدس المعلی، ہذا در نظر ثانی و تعمقِ فکر سِری دقیق منکشف گشت و آں آں ست که معلوم ساخته که حقیقتِ کعبۂ حسناء را بایں ہمہ قرب و منزلت که بیان نموده ترقی و عبوری در ماورای آں سرادقات که ایں حقیقت عبارت ازانها بوده نیست چہ ترقی و عروج خاصۂ انسان است احدی دریں امر باوی شرکت ندارد پس ناچار کعبہ را ازاں ماورای حقیقت خود نصیبی نباشد و مخصوص گشت افراد انسانی را سیما الحبیب والخلیل والکلیم علیهم وعلیٰ آلہ الصلوٰة والتسلیمات۔ ہر چند احیار طبعی آنها پایان تر از حقیقتِ کعبۂ حسناست بطریق ترقی و عروج گذری و نصیبی از ماورای سرادقاتِ

---

[1] د۔ بود [2] م۔ مودت [3] د۔ حال [4] د۔م۔ یاقوتہ

عظمت ثابت است۔

پس کعبۂ مکرمہ ہر چند کہ اعتبار مقام[۱] اصلی تفوق بر جمیع افراد عالم وارد امّا بالواسطہ ترقی و عروج کہ خاصۂ انسان است، بعضی کمل افراد را تحقق بما فوق آں حقیقت میسر است و ازیں رو کعبہ از انوار آنہا مترصد است و نیز در کعبہ و بعضی کمل افراد بشر فرق دیگر واضح شد باعتبار مکان و مکانیۂ کعبہ و بعضی روحانیات آں ملک و غیر آں ہر چند فوق بشر اند در امری کہ مناسب مکان است امّا منزلت (۲۰۳) و مکانت کہ مدار فضل است مر بشر را معلوم گشت چنانچہ در عالم مجاز قنطرۂ حقیقت[۲] است مشاہدہ می افتد کہ ہر چند غلمان و خدام سلاطین از وزراء قرب مکان دارند امّا منزلت کہ وزراء راست غلمان را ازاں نصیب من است۔

احمر۔ بعد از وصال حضرت خازن الرحمت قدس سرہ چوں فرزندان و نیازمندان ایشاں رجوع ارادت بہ جناب حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ کمال نیازمندی افتادہ[۳] یکی از بنات آنحضرت کہ بسیار صالحہ بعد چندی حضرتِ ایشاں بہ بشارتِ فنای قلب کہ درجۂ اولیٰ است از درجاتِ ولایت بشرہ گردانیدند و چوں بنات و مریداتِ حضرتِ ایشاں کہ سابقاً توجہات یافتہ بہ بشارات بلند و کمالاتِ ارجمند سرافرازی یافتہ بودند در نظر آں صالحہ گویا آں بشارات حقیر بودند بہ واسطۂ مخدوم زادۂ کبریٰ زین المسطورات بہ عرض حضرت ایشاں رسانید کہ ہم چشمانِ من بایں مراتبِ کمال رسیدہ مرا ازیں بشارت استحیاء دامنگیر است، فرمودند در حضور پدر بزرگوارِ خویش پنجاہ سالہ شدہ بود شرم نمی گیرد کہ بایں مرتبہ ہم نہ رسیدہ بود ایں جا کہ در آمدن چند روز بایں مقام بلند شرف اندوز گردیدہ است شکرانۂ الٰہی بجا می آرد لئن شکرتم لازیدنکم نص قاطع است۔

احمر۔ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در روزی کہ بارادۂ سفر حج از مردمان قبیلہ مرخص گردیدہ بیرون بلدۂ دار الخلافہ شاہجہان آباد شدند چہ تا بلدۂ مذکورہ خرد و بزرگ ہمہ بامید ایں سفر دولت اثر رفیق بودند بعد ازاں چوں استخارۂ ام المریدین زہراءِ عصر قدس سرہا مساعدت نہ نمودہ ایشاں را با دو مخدوم زادہ شیخ محمد اشرف و شیخ محمد صدیق قدس سرہما و سائرِ بنات و دیگر مخلصات اجازت دار الارشاد حضرتِ سرہند دادہ خود پای شوق دریں راہ نہادند، القصہ بعد سہ چہار گھڑی ازیں تشریف می بینند کہ حضرت ایشاں باز مراجعت بہ دولت خانہ نمودند تحیری باہل بیت سرایت

---

۱ د۔ "مقام" ندارد ۲ د۔ حقیقی ۳ د۔ نیازمنداں ایشاں افتادہ

نموده دست هر دو مخدوم زاده اعنی شیخ محمد صدیق و حضرت والدهٔ راقم که هر دو دراں ایام خورد سال بودند گرفته در یک خیمه ازاں خیام که در حویلی شریفه ایستاده شده بودند هر دو مرید فرمودند(۲۰۴) دیگی را از خادمات نیز بایں سعادت مستسعده گردانیدند فرمودند چوں نسبت هم خانگی بود ارادت شمایاں موقوف مانده بود در اثنای طریق خوف آں آمده که سفر طویل است و امید حیات معلوم ازیں جهت بازگشته شما را مرید فرمودم که تا ازیں سعادت بی نصیب نمانید همیں فرموده باز بر پالکی سوار شده متوجه منزل گردیدند۔

احمر۔ می فرمودند که حقوق شاه جهاں بادشاه برد الله سبحانه مضجعه بر سائر مسلمین هندوستان تا قیام قیامت باقی خواهد ماند که اسلام ازیں ملک رفته را باز به صد عز و ناز آورده است و شعائر آں را مثل ذبح بقر و تعمیر مساجد که در قرون سابقه ممنوع شده بود از سر نو رواج داد و ختنهٔ خود بعد از جلوس بر تخت سلطنت از دست خویش نموده جزاه سبحانه عنا خیر الجزاء۔

احمر۔ عالی حضرت قدس سره می فرمودند که روزی با حضرت ایشاں رضی الله تعالی عنه در سواری بهل که به سیر باغ بادشاهی حضرت سرهند تشریف می بردند هم مرکب بودم در اثنای راه سوال مقدمهٔ اصالت که عبارت از تخمیر طینت است نمودم، فرمودند که حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالی عنه دریں امت مرحومه بایں کرامت ممتاز بودند و بایں شرافت سرافراز و از بعد خودی که را از مخلصان خود بایں بشارت سربلند فرموده بودند و حضرت مهدی موعود را علیه الرضوان ایں دولت از راه حضرت عیسی است علی نبینا وعلیه الصلوٰة والسلام بر دیگری اصلاً ایں دولت نه رسیده است و مراد از آں مخلص بشر ذات مبارک حضرت ایشاں است قدسنا الله سبحانه۔

احمر۔ روزی حضرت ایشاں رضی الله تعالی عنه به زیارت تربت برادر بزرگوار خویش حضرت خازن الرحمت رضی الله عنه تشریف برده اندکی مراقبه فرمودند زود چشم حق بین وا فرمودند به ملازمان حضور خطاب کرده ارشاد نمودند که حضرت خازن الرحمت را بطوری هم آغوش اهل خانهٔ ایشاں که قبل از وصال ایشاں به دار البقا شتافته بود یافتیم که از کثرت استحیاء آں جا ایستاده شدن بسی متعسر نمود۔

احمر۔ روزی درمیان مخدوم زاده های عالی درجات گفتگوی بسیار در فضل انبه هندوستان و

خربزۂ[1] ولایت دائر گردیده که کدام یکی افضل از دیگر است هر یکی به موافق ذائقه خود سخن نموده آخر کار (۲۰۵) صلاح همه بر آں قرار یافته که هر چه حضرت ایشاں ارشاد فرمایند بر همان اتفاق نمایم حضرت والده شریفۂ راقم را که دختر صغریٰ حضرت ایشاں اند و به کمال قبولیت مقبولۂ آں قبلۂ درویشان تجویز نمودند که استفسار از آں قبلۂ ابرار نمایند ایشاں در خلوتِ خاصه باریاب گردیدہ اظہار مذاکرہ برادران و همشیران بعرض اقدس رسانیدند آنحضرت در جواب فرمودند که شاه جهاں بادشاہ که صاحب طبع بوده روزی از طاهر خاں که مقرب سلطانی و سنی تورانی و مرید آں قبلۂ دو جهانی بوده پرسید که انبه های هندوستانِ ما افضل یا خربزۂ[2] ولایت شما؟ طاهر خان عرض نمود که خربزه افضل است بادشاه فرمودند انبه افضل است امّا آں خربزه ها که از غایت نزاکت باشند تاب[3] رسیدن هندوستان ندارند و ما مردم آنها را بر سر فالیز خورده ایم و به بندگانِ حضرت نه رسیده اند افضل اند از انبه ها- بادشاه به طریقِ مناقضه در جواب در آمدند و گفتند که ازیں انبه های هندوستان که به شما می رسند می تواند که آں خربزه ها افضل باشند امّا انبه ها که ما تناول می فرمائیم و به شما نه می رسند ازاں خربزه های معرفۂ شما افضل اند بلا اشتباه، فسکت طاهر خان و غلب شاه جهاں حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه بعد اتمام ایں نقل بر زبان الهام ترجمان آوردند که شاه جهاں بسیار لطیف الطبع و شریف المذاق بوده تشخیص ادبی معنی نیست-

احمر- مروی است از عالی حضرت که حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه در مقدمۂ موی شریف خیر الانبیاء سید المرسلین علیه و علیهم الصلوٰة و البرکات که در بلدۂ شریفۂ حضرت سرهند که گذر قضداریها تشریف دارند می فرمودند که بر ما مکشوف شده است که اصح است-

آگاه باشند که دریں کنز چوں فتح اربع و اربعین احمر به حصول انجامید از جهت مخافت تطویل کلام بر همیں چهل و چهار ملفوظ جامع کفایت کار اولوا الابصار فهمیده که ما قل و دل خیر مما کثر و ل از اکابر روزگار شنیده و بسیار از (۲۰۶) احمرات در مفتاحات سابقه کشوده اند که هر حکایتی از آنحضرت احمری ست بلا اشتباه و احمرات فراوان در کنز آینده و مفتاحات مستقبله پرده از رخ زیبا خواهد کشود ان شاء الله تعالیٰ و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه انیب-

کنز دوم در تصرفات حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه-

---

۱ د-م- خوپزه ۲ م- خوپزه ۳ د- "تاب" ندارد

ظاہر براہل فطانت است کہ جمیع معارف مسطورہ درمقامات ماضیہ عین تصرفاتِ صریحۃ الایقان گذشتہ اند اما بایں ہمہ ذکر خرق عادات ایں چنیں قیوم عظیم الشان ہم درنظرِ سعادت منداں داخل اجزای ایمان وموجب طراوت جان ست۔ بتوفیق الرحمٰن و ففتح صدر کل تصرف بالابیض کما فتحنا الملفوظات بالاحمر ؎

بہ یمن ہمت والای معصوم　　　　کہ دولت را بیاہم زینہ کردند

اللھم افتح لنا ابوابھا وابواب کل خیر بحرمۃ المعصوم القیوم۔

ابیض۔ از جناب عالی حضرت قدس سرہ مروی گردیدہ کہ روزی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بام المریدین قدس سرہا خطاب کردہ فرمودند کہ امروز ظہور ردی شریف قطب المحققین وارث المرسلین حضرت خواجۂ نقشبند قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ اتفاق یافتہ می فرمایند کہ امروز یکی از بناتِ من بہ چند واسطہ درخانۂ شما ورود می فرماید و اگر کسی بہ خندہ از راہ سفاہت بر لباس ایشاں کہ آثار فقر بروی جلوہ گری ست در آید موجب تخاطر ایمان ضاحکہ خواہد بود ام المریدین استماع ایں کلام نمودہ خود بہ ذروۂ مقدسہ رفتہ بانتظار تمام نشستند تا آنکہ ورود شریفہ آں مخدوم زادۂ عالمیان کہ بہ ادلش مامور شدہ بودند پرتو انداز گردیدہ باادب و تواضع دریافت نمودہ باعزاز تمام درون بیت بردند و خدماتِ شائستہ بہ تقدیم رسانیدہ، چند روز یک جا گذرانیدہ وقتِ رخصت لوازم نیازمندی بجا آوردہ مرخصہ فرمودند بہ نہجی کہ مخدوم زادۂ مسطورہ بہ فرحت و رضای تمام بہ طرفی کہ خواستہ متوجہ گردیدند و شکرانۂ الٰہی بجا آوردند کہ امرِ خواجۂ بزرگ کہ واجب امتثال بودہ بہ وقوع پیوست۔

ابیض۔ خاں خدا پرست رحمۃ اللہ تعالیٰ روایت نمود کہ مرا کار ضرور از کارہای سرکارِ معرفت مدار کہ بہ من تعلق داشتہ پیش آمدہ کہ استفسار آں حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ باید نمود (۲۰۷) بہ سرعت تمام در خدمت آں قطب الانام دررسیدم می بینم کہ متوجہ زیارت روضۂ امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شدہ اند اندرون دروازہ احاطہ خارجی گردیدہ آمد و جمع کثیر در رکاب اند از راہ ادب بہ اظہار مقدمہ مخطورہ جرأت نہ نمودہ بہ سعادت زیارت مشغول گشتم بعد از انفراغ زیارت چوں حضرت ایشاں برخاستہ بہ ہماں مقام کہ من برای استفسار رسیدہ بودم رسیدند خود مرا طلبیدہ بدوں استفسار سوال و جواب شافی ادا نمودند۔

ابیض۔ و نیز از خان مذکور مکرر استماع نمود[1] کہ دراں ھنگام بادشاہِ اسلام حضرت خلد مکان

---

[1] م۔ یافتہ

متوجه کشمیر جنت نظیر گردیدند در بلدۀ طیبه سرہند رجوع اہل عسکر منہ آں قدر بہ خدمت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ افتادہ کہ مشروح قلم تواند شد، ازاں جملہ یک شخصی را زنجیر نمودہ مادرش و پدرش کہ از مریداں قدیمی بودہ اند حاضر آں وقت گردانیدند و بہ عرض اقدس رسانیدند کہ ایں پسر ما تیرِ عشق خوردہ در رنگ مرغِ نیم بسمل لیل ونہار بی قراری باشد و نوکری بادشاہی مطلق بجا نمی آرد، امیدوار تفضل است بہ نصیحت فرمودند کہ نوکری رفتہ باز بہ دست آوردن بسی دشوار است واسترضای والدین نیز ایں کس را در کار باید کہ از من اندیشہ باطل وخیال لاطائل در گذشتہ بہ میدان حقیقت شتابی تا میوہ از بستانِ معرفت بیابی وآں مانع نوکری وکسب حلال ہم نیست ؎

ز اسرار حقیقت بہرہ ورکن عشق بازاں[1] را
بطفلاں واگذار ایں ابجد عشق مجازی را

جوان مذکور[2] کہ محبوسِ زنجیرِ عشق بودہ در جوابِ ایں بیت خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ خواندہ ؎

در کوی نیک نامی مارا گذر ندارند — گر تو نمی پسندی تغییر کن قضا را

فرمودند تغییر قضا نمودیم بہ مجرد فرمودن عقل رفتہ باز بسرش رسیدہ فی الفور ہر دو زنجیرِ آہن وعشق خلاص گردید بہ سعادت ارادت مشرف گشتہ و بہ موافق نصیبہ بہ وی از معرفت شمیدہ بہ موجب امتثال امر شریف آں قدر رفاقت والدین گیرندہ و در نوکری بہ دستور دیگراں قائم گشتہ وہم ذکر و فکر مامور مستغرق شدہ و ہذا من ادنیٰ تصرفاتہ رزقنا اللہ سبحانہ من برکاتہ۔

ابیض۔ روزی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در تناول میوۀ انبہ بہ شوقِ تمام مشغول بودند چہ آں میوہ انبہ مرغوب آں فواکہ نزد آنحضرت بودہ کما ذکرہ فی الاحمرات بطریق النقل من الشاهجهان فی جواب الطاهر خان۔ القصہ[3] در خاطرِ صالحہ از مخلصات خطور نمودہ کہ اہل اللہ را اکل بایں رغبت چہ معنی دارد و ہر چند آں خطرہ را دور می نمود بر طرف نمی گشت بہ مجرد خطور ایں خطرۀ نا ملائم چشمِ حق بین جانب آں صالحہ بہ زبان آوردند کہ اہل اللہ ہر چہ تناول می نمایند ہمہ نور می گردد ہر نور را ہر قدر کہ کس (٢٠٨) بہ خواہد بہ خورد۔

ابیض۔ یکی از اصحابِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ روایت نمودہ عزیزی از طرفی در خانقاہِ ملائک پناہ ورود فرمودہ از مشاہدہ کثرت اخراجات ہوش از دست دادہ استفسار وجہ

---

[1] م۔ عشق بازی [2] محبوس [3] د۔ فی الجملہ

مداخل از صوفیانِ عالی مقام نموده ، گفتند وجه مقرر اصلاً مقبول حضرت قیوم نیست و غیر از توکل خالصه بی مزج اسباب منظور آں معصوم نه در خلوت به عرض آنحضرت والامنزلت رسانیده سنگِ پارس که آهن را طلای ناب می کردند به دست این فدوی افتاده و سنگ را برآورده آهن طلبانده به حضور اقدس سنگ را بایں چسپانده طلای خاص گردید و من متوجه سفر حجم تا باز رسیدن در خدمت این را گذرانیدم هر قدر که دریں مدت توانند آهنی طلائی نمایند و بعد از مراجعت بر تقدیر حیات سنگ از من است والا از آنحضرت به حضور آں عزیز آں سنگ را گرفته در یک طاقچه گذاشتند و رخصتش فرمودند بعد دو سه سال که عزیز معهود ازاں سفر مراجعت نموده به حضرت سرہند رسیده به ملازمت حضرت ایشاں شتافت فرمودند که سنگ شما در همان طاقچه افتاده است و سبب نگاهداشتن دریں مقام آں بوده که ایں سنگ دریں سفر پیش شما به دزدی می رفت و مرغ روح شما از مفارقتش فی الحال پرواز به عالم آخرت می نمود به گیرند و به بینند و به پیش او[1] سنگ و کلوخ بسیار طلبانده فرمودند طلا شوید به مجرد فرمودن همه طلا گردیدند کسی که از ادنای کمال او ایں رتبه باشد او را می سزد که بایں طور چیزها گرداید ؎

آنها که خاک را به نظر کیمیا کنند   آیا بود که گوشهٔ چشمی به ما کنند

ایضاً۔ جناب مرشدی اقطاب دستگاهی قدس سره می فرمودند که روزی حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه در ادای احسان حضرتِ رحمٰن تبارک و تعالیٰ خود می فرمودند که یافت حضرت خواجهٔ احرار قدس سره هر سال یک لک و پنجاه هزار بوده و خرچ خانقاهِ شریف ایشاں یک لک و مدخلِ خانقاهِ ملائک پناهِ ما هر سال یک لک است و خرچ یک لک (و) پنجاه هزار بوده و باوجود آں قرض داریم بلکه به فضلِ الله سبحانه کشائشِ کامله شاملِ حال است زیاده ازیں چه تصرف می باشد۔

ایضاً۔ بعد ازیں که عزم حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه بر سفر حج مصمم گشت و داعیه منجزم گردید برآں حضرت مکشوف ساختند که بعد برآمد تو ازیں دیار و در آمد بآں دیارِ پُر انوار به بلاهای[2] مختلفه سرزمین هند را مبتلا خواهند نمود و اهل آں را به جزای و سزای بعضی اعمال قبیحه خواهند بی جایند همچناں به وقوع آمد که بعد از گذشتن ایشاں از دریای شور قحط عظیم استیلا نمود و با شدت

---

[1] "به پیش او" نسخهٔ م ندارد   [2] م۔ بلایای

تمام مشتغل شد و اختلاف سلطنت که موجب تقاتل عام باشد و تغیر و تبدل امور عظام به وقوع پیوست که سبب ہلاکت و فلاکت عالمیان گردید وما کان الله لیعذبهم وانت فیهم (۲۰۹) وما کان الله معذبهم وهم یستغفرون به حکم نیابت آنسرور علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام و در بودن ایشاں ایں مقدمات سر نمی کشیدند چنانچه بعد از تشریف آوردن ایشاں باز امن و امانی در ملک ظهور نموده۔

ابیض۔ روزی در بلدهٔ دار السرور برہانپور مجلسی از مجالس شادی یا عرس در خانهٔ یکی از اعیانِ آں جای مجتمع بودند و اکثر اکابر و شرفاء و مشائخ آں بلده در حرف و حکایات آں قبلهٔ اربابِ کرامات و قدوهٔ اصحابِ ولایات استغراق تمام داشتند و نادیدهٔ جمال ہر یکی به موافق خیال بعضی بطریق اعتقاد و برخی بطور استہزا سخن می راندند چه غلغلهٔ ارشاد حضرتِ ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه عالم گیر گردیده بود و طنطنهٔ مشیخت آں قطب الاقتاد از افلاک گذشته در عین تحریر به یمن تصرف پیرِ دستگیر در خاطر رسید که شادی کتب یکی از مشائخ زاده ہا بود که بناگاه ہماں پسر را که به شادی او موجب اجتماعِ خلائق گردیده پیش از خواندن بسم الله آسیب جن مبتلای سازد بر قسمی که تمام شادی مبدل به غمی گردیده آناً فاناً حال آں طفل خسته تر می گردد و شکسته تر می شود اتفاق در آں مجلسِ فخیمه عاملی عزیمت پیشه که در فن عزیمت کمال داشته نیز مدعو بوده گفت من حاضرات می سازم آنچه از علوم حاضر الخاطر داشته به خواندن دریغ نه نموده اصلاً خطور به ظهور نه پیوسته در ہمیں تذبذب زیاده از یک پاس گذشته که به ناگاه پریہا حاضر گردیده باں مُلا صاحب خطاب کرده گفتند که ای مُلا ما از مدتی باآرزوی ملازمت حضرت قیوم شیخ محمد معصوم داشتیم دست نمی داد امروز ایں متمنا به حصول پیوسته بود که باہمه باتفاق ملازمت آنحضرت شتافته و خانه را حوالهٔ یک جاروب کش نموده بجاروب کشِ خانه را خالی یافته بایں طفل گزندی رسانیده است بہرحال آں طفل را از دست آں جلاد خلاصی دادند و حقیقت خود را بدیں نوع اظہار نمودند که بالای درخت سدره که در حویلیٔ مبارک حضرت ایشاں است خود ہا را رسانده بودیم و آنحضرت در تحت آں درخت بالای چوکی نشسته به وضو نماز ضحیٰ اشتغال داشتند که مؤکلان شما ہماں جا رسیده ما را در پیٔ طلب شدند و قصهٔ آسیب طفل بیان کردند حضرتِ ایشاں از راه عنایت رخصت مایان فرمودند که زود رسیده آں طفل را از چنگل آں ظالم خلاص نمایند از اں پریہا دولت رسیده حضار استماعِ اوصاف و مناقب حضرت ایشاں نموده به

صدجان معتقد گردیده اکثرہا متوجہ حضرت سرہند گردیدند، روز وصول دولت قبول حضرت ایشان دراول نظر بہ والدِ (۲۱۰) آں پسر و باں عامل خطاب کردہ فرمودند کہ اگر ما رخصت آں پریہا نمی دادیم تا امروز آں طفل ازاں دیو سرکش جلاد خلاصی نمی یافت این تصرف مذکورہ کہ مشتمل بر جان بخشی آں طفل بودہ مکرر از زبان درفشان حضرتِ مرشدی قبلہ گاہی مسموع گشتہ است۔

ابیض۔ خدا پرست خان مرحوم اکثر تصرفاتِ حضرت قیوم بر شوقِ فوق الفوق نقل می نمودند کہ دراں ہنگام کہ فدوی درگاہِ عرش اشتباہ درخانقاہ ملائک پناہ اوقاتِ لیل ونہار در خزاں و بہار بسر می بردہ اتفاقاً مرا شش مہمان عزیز کہ از قبیلۂ من باشند برکت رسامی کردند و در عینِ افلاس کہ از لوازم فقر است نزول نمود[1] ومن از غایت استحیاء نظر بر مخارج سرکارِ معرفت مدار انداختہ خبرِ وردودِ ضایفین بہ بندگانِ حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودم بعد نماز مغرب کہ ختم خواجہ ہای بزرگوار قدس اسرارہم بہ دستور معمول ہر شب مجلس انعقاد داشتہ حاضر گردیدم دراں ایام چوں فصلِ میوۂ انبہ بودہ سبدہای انبہ درآں وقت حاضری گردید و قاسمان را عادت چناں بود کہ ہریکی از داخلانِ ختم بیست بیست انبہ می دادند و آنانی کہ داخل نمی شدند درآں مجلس پُرنورِ حضور داشتند دہ انبہ می رسانیدند من تنہا دیدن آنحضرت را بہ از دخول ختم تصور دیدہ[2] بہ مشاہدۂ جمال باکمال خورسندی تمام داشتم کہ بناگاہ قاسمی بعد از انفراغ ختم دہ انبہ بہ دستور مردم دیگر بمن داد حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مرا از غایت کرم نزدیک خود طلبانیدہ یک سبد کشیدہ دہ انبہ شمار کردہ بہ فدوی عنایت کردند و گفتند کہ حصہ یک ضیفِ[3] شما است کذالک شش مرتبہ کردہ شصت انبہ مرحمت کردند[4] و شش اشرفی نیز پوشیدہ در دست می دادند فرمودند شما جای فرزندِ ما آید و ہرگاہ در بودن خانقاہ مہمان ورود فرماید بلا تحاشی خبر آں بما نمودہ باشند و بعد ازاں کشائش بسیار حاصل روزگار شما خواہد شد فوقع کما اخبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ این تصرف مشتمل بر تصرفات ثلاثہ است و عنایات بی شمار بر فدویان شکستہ روزگار۔

ابیض۔ قطب المحققین مخدوم زادۂ خامس حضرت سیف الحق والملۃ والدین قدسنا اللہ[5] سبحانہ بسرہ العزیز

---

۱ م۔ فرمودند ۲ م۔ تصور نمودہ ۳ د۔ مہمان

۴ م۔ حصہ یک ضیف شما است باز دہ انبہ دیگر بخشیدند و فرمودند کہ حصہ مہمان ثانی شما کذلک شش مرتبہ...

۵ د۔ قدسنا اللہ

درمکتوب صد و چہل و یکم از مکتوبات خویش کہ بنام شیخ محمد باقر لاہوری است تصرف حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ برنگاشتہ اند بعینہا عبارت شریفۂ آں مخدوم زادہ ایراد می نماید :

فتح ۔ دربلدۂ کابل عزیزی حضرت ایشاں را بہ خواب دیدہ و آنحضرت او را نیمۂ تبرکی عنایت فرمودہ چوں بافاقت آمدہ آں نیمہ در بیداری پیش خود یافتہ ۔ تم کلامہ الشریف ۔

ابیض ۔ خدمت معرفت و کمالات دستگاہی مخدوم زادۂ گرامی شیخ محمد اسماعیل سلمہ اللہ الجلیل می فرمایند کہ روزی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ وضوءِ نمازی اشتغال داشتند کہ بہ ناگاہ درعین وضو آفتابہ (۲۱۱) از دستِ خادمہ سعادت مند ماما در سُو نام زود کشیدہ بہ جوشِ تمام بر دیوار زدند آفتابہ از شدتِ ضرب پرچہ پرچہ گردیدہ خادمہ دیگر آفتابہ دیگر آوردہ تا از او وضو فرمودند ماما در سو از حیرت ایں مقدمہ از خود ترسیدہ ہوش از دست دادہ در خدمت ام المریدین حضرت بی بی جیو قدس سرہا عرض ایں ماجرا نمودہ ام المریدین از حضرت ایشاں استفسار ایں اسرار فرمودند و خوف ماما در سو در معرض بیان آوردند آنحضرت فرمودند کہ ماما در سو چرا ہولناک گردیدہ ۔ قصہ چنیں است کہ یکی از مخلصانِ ما را شیر غریدہ بہ قصدِ ہلاکش قریب رسیدہ بود مدد آں نامراد درماندہ فرمودہ ازیں آفتابہ کہ قریب ترین اسلحہ کہ نزدِ ما بود بر سینۂ آں شیر زدم و آں بیچارہ را از چنگ آں امیر سباع خلاصی دادیم و نجات بخشیدیم ۔

ہذا روزی میر محمد طاہر کہ یکے از مریدان حضرتِ ایشاں بودہ بہ حضور جمعی از تصرفات عالی آنحضرت نقل می نمودند کہ وقتی کہ من در صوبۂ بنگالہ بہ جانبی می رفتم کہ بہ ناگاہ در اثنای راہ شیر غُرندہ بہ شورش تمام بر من رویدہ دراں اضطرار یاد آں پیر بزرگوار نمودم و منتظرِ مددِ از آں حضرت مرشد عالی مقدار شدم فی الفور بہ چشمِ سرمی بینم کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ شرف حضور دارند و آفتابہ در دست مبارک بود آں آفتابہ را بر آں شیر زدند کہ زہرہ آں شیر بہ کفید و از من غائب گشتند بلی مقصد جاں بخشی بود کہ فرمودند ظن اغلب آں است کہ میر مذکور می گفت تا حال پرچہ ہای آں آفتابہ شکستہ کہ از راہِ سعادت از آں جا برداشتہ بودم پیشِ خود دارم ، چوں میر مسطور مراجعت از آں سفر نمودہ بہ دولتِ قدم بوسی مشرف گشت بدوں اظہار ایں اسرار خود بہ تقدیم شکرانہ لب کشودند کہ الحمد للہ سبحانہ کہ مدد بر وقت در حق شما واقع شدہ و الا شیر کار شما را باخر رسانیدہ بود ۔

مقصود راقم در ذکر تصرفین در یک تصرف و درج ابیضین در یک ابیض آنکہ معلوم

نیست کہ ایں آفتاب بہ ہماں تیر شکستہ است و یا دیگری جاں بخشی امتیاز یافتہ۔

ابیض بادشاہ زادۂ علیۃ الالقاب فلک احتجاب گوہر آرای بیگم می گفت کہ در ہنگامی کہ پدرِ ما را اعنی شاہجہان را بہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بابت سلام مناظرہ افتادہ بود خود بزبانِ الہام ترجمان آوردہ بودند کہ نہ باز خواہم آمد و نہ سلام خواہم نمود ہم چناں شد کہ بعد ایں مقولہ تشریف حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در عہد شاہ جہاں بہ وقوع نہ پیوست۔

ابیض بشارتِ سلطنت ہندوستان را حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ عالمگیر مرحمت فرمودہ بلکہ برای اطمینانِ خاطرِ ایشاں بدستخطِ انور نوشتہ حوالۂ ایشاں نمود متوجہ سفرِ حجاز شدند در ہمیں مقدمہ گوہر آرای بیگم پیش حضرت والدۂ ماجدہ می گفت کہ (۲۱۲) برادرِ ما حضرت عالمگیر بادشاہ است ہند را عجب ارزاں خریدہ اند کہ بہ دوازدہ ہزار روپیہ خریدہ اند چہ دراں سفر نیاز حضرات مبلغ دوازدہ ہزار روپیہ فرمودہ بودند۔

ابیض وقتی کہ سعد اللہ خان تکذیب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ حضور شاہ جہاں نمودہ فی الفور بہ دردِ قولنج مبتلا گردیدہ بر قبح کلمۂ[1] ناشائستہ متنبہ گشتہ کوزۂ آب با مبلغ پانصد روپیہ نیاز بدست برادر زادۂ خود بہ خدمتِ سراسر سعادت فرستادہ تا نفس مبارک براں آب بیفتد اصلاً در معرض قبول نیفتاد بعد از الحاح چوں از بعضی مخدوم زادہ ہای کبار بر ایں مقدمہ تا سہ چہار منزل کہ ہمراہ بود بہ حصول پیوستہ جواب است چوں مایوس گشتہ بہ سعد اللہ خان ایں جواب دادہ بہ مجرد استماع ایں جواب ازیں عالمِ رحلت گزیدہ بعضی می گویند کہ چند روز دیگر ہم بہماں آزار زیستہ ازیں عالم رحلت بستہ نعوذ باللہ من غضب انبیاءہ و اولیاءہ۔

شیخ الاسلام ہروی قدس سرہ فرماید الٰہی ہر کہ را خواہی بر اندازی با ما در اندازی خویش گفت ؎

بس تجربہ کردیم دریں دہر مکافات　　با درد کشاں ہر کہ در افتاد بر افتاد

اکثر ہا مخدوم زادۂ ثانی حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ می فرمودند کہ شمشیرِ غیرتِ معصومی در حق ایں جماعت کار کرد۔

ابیض وقتِ رخصت از مدینۂ سکینہ در خاطرِ مبارک حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ خطور نمودہ کہ

---

[1] د۔ کار

عداوت دارا شکوه با متشرعان خصوصاً منتسبانِ سلسلهٔ علیهٔ نقشبندیه سیما به خاندان حضرت مجدّد الف ثانی اظهر من الشمس و پیوسته در صددِ اضرار این جماعت است و در آن دیار اشتهار به سلطنت گشته و ابناءِ دیگر هر یک به ادبار طالع گرفتار گردیده فوقع کما ارشد رضی الله تعالیٰ عنه

ابیض۔ یکی از اکابرِ اصحابِ حضرتِ ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه روایت کرده که روزی یکی از امراءِ اهل ایران با آنحضرت پیغام کرده که فردا به ملازمتِ کثیر البرکت می شتابم فردا امروز به موجب اکرام ضیف فرش تکلف در خانقاه ملائک پناه فرموده با نماز عصر در انتظار مانده بلکه چیزی تناول هم نه نمودند که به همراهِ ضیف خورده شود مقصود آنچه شرط اخلاق بود بجا آوردند و در همان اثنا خبر رسید که غرض آن رافضی استهزا بود و الحال سوار شده از شهر گذشته۔ رفت اتفاقاً در آن وقت عرفان پناهی خواجه محمد حنیف که خلیفهٔ اوّلِ حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه بوده اند از بلدهٔ کابل با مخلصانِ دیگر می رسند و از جملهٔ نیاز کاردهای ولایتی هم می گذرانند حضرتِ ایشاں تربوز طلبیده یک کارد را برداشته تربوز را از دستِ مبارک بریده و فرمودند بیا تا سرِ رافضی ببریم، همچناں شد که این طرف بریدن تربوز و آن طرف جدا شدن تن از سر آن رافضی توام گردید۔

ابیض۔ یکی از خالاتِ معظماتِ این فقیر که بنتِ وسطیٰ حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه بوده همیشه در آرزوی آن ماندند (۲۱۳) که فرزندی از ذکور یا اناث به ظهور آید مطلق این تمنا دست نداد روزی به عرض آنحضرت والا منزلت رسانیدند که دعای این معنی فرمایند، فرمودند در چند روز خود را از جمیع کاروبار فراغت بخشیده نظر بر لوح محفوظ انداختیم و در معلومات واجبی تعالیٰ و تقدس سیر نمودیم اصلاً به نظر نمی در آید که ترا فرزندی به ظهور آید و بر همیں ماجرا کوششِ بلیغ داشتم که دعا هم فرمایم مرا به عنایت خاص الخاص نواختند و الهام فرمودند که اگر تو گوی یا خواهی بیکی ازیں دو لفظ الهام شد تمام جبال را طلا کرده بیکی از محتاجان به بخشم امّا فرزند در خانهٔ وی مطلقاً در علم نیست و به حکمت لم یزلی متقاضی نه آری عنایات فراوان که در آخرت که در قرار است به عوض آن به وی کرامت خواهم فرمود۔

ابیض۔ شیخ لطف الله فرزند حضرت خازن الرحمت داماد حضرتِ ایشاں بوده رضی الله تعالیٰ عنهما و مقدمهٔ مسطوره در ابیضِ گذشته بر اهلِ خانهٔ ایشاں به حصول پیوسته خادمهٔ کنیزگان محرمهٔ خود ساخته تمنای اولاد را از آن پرستار ملاحظه نموده مدتی باد گرفتار ماند اتفاقاً حملی بآن داده به موجب مکر الله ظاهر می شود به عرض حضرتِ ایشاں می رسانند فرمودند هیچ نیست تا آنکه ایام حمل به کمال

رسیده و معامله به درد زه کشیده و اسباب جشن در خانه آنها مرتب گردیده، ام المریدین حضرت بی بی جیو قدس سرہا و جمیع بنات باز به عرض اشرف رسانیدند که حضرت نفی آں حمل می فرمودند و او بر سر زائیدن ست فرمودند خواهند شنید که چه می زاید که بناگاه از شکم آن داده مشکی پر از آب غلیظ بر آمد و شکمش خالی گردید و ایں تصرف مشتهر الآفاق گشت۔

ایضاً۔ سیادت پناه نعمان خان نبیرۂ حضرت میر محمد نعمان قدس سره دریں سفر اکبر آباد روزی با فقیر صحبت دست دادند مذکور آں آمد که مقامات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بقید قلم می در آید گفتند در وقت تحریر تصرفات عالی درجات یک تصرفی به زبانی ایں فدوی ترقیم خواهند نمود حمد اللہ سبحانہ که بعد یک سال معامله تا ایں جا رسیده به موجب وعدۂ حسنه تحریر می نماید، نقل کردند که عزیزی در بلدۂ اکبر آباد بسیار صاحب کمال بوده و نام آں عزیز هم گفتند اما از خاطر راقم جسته است او را همشیره زاده بود که خلیفه اوش نیز بوده در وقت قریب ارتحال خود ازیں دار پر ملال آں همشیره زاده را نزدیک خود طلبانده وصیت فرمود که کار تو ناتمام است باید که بعد وصال من بخدمت حضرت شیخ معصوم بشتابی از آنجناب به موافق نصیبۂ خود چیزی بیابی مرید مستعد به صد شوق قبول وصیت شیخ خود نمود شیخ در جواب فرمود که می دانم بعد دوازده سال ازیں مقوله ظهور ایں متمنا خواهد شد و ایں دولت به حصول خواهد انجامید، ایں گفت و جان بحق تسلیم نمود۔ بعد ایں کلام طراوت انجام هر چند آں مرید را اتفاق رفتن کابل و لاهور مکرر دست داد و بحضرت سرہند رسید (۲۱۴) اما اصلاً به خاطرش بحکم وما انسانیه الا الشیطان ان اذکره خطور نمی کرده تا آنکه یک مرتبه بعد مراجعت از سفر کابل چوں روز منزل سرہند رسید سعادت لم یزلی شامل حال گردیده یاد دولت جاودانی نمود و باشتیاق ملاقات مالایطاق سر از پا نه شناخته به قصد ملازمت سراسر سعادت شتافت و در خانقاه ملائک پناه رسیده مشاهدۂ جمال با کمال نموده خود را بر قدوم حضرت قیوم انداخت ؎

گل بختش شگفتن کرد آغاز همای دولتش آمد به پرواز

حضرت ایشاں سر آں عزیز از بالای اقدام برداشته فرمودند که دوازده سال وصیت پیر شما همیں امروز گذشته است چوں عزیز معهود حساب نمود به موافق ارشاد معلوم شد و نیز فرمودند که برای ایں گفتم با کرامت پیر شما که صاحب کمال بوده و خبر رسیدن شما پیش ما بر دوازده سال مقرر نموده بر شما و بر دیگر حاضران و مستمعان لائح گردد و عزیز مذکور مدتی در خانقاه گذرانیده به موافق نصیبۂ

خود در مراتبِ معرفت رسیده به خلافت امتیاز یافته مرخصِ وطن مالوفِ خود که اکبرآباد باشد گردید و درانجا عالمی را به ہدایت رسانده۔

ابیض۔ مخدوم زادۂ اکبر شیخ محمد صبغة الله قدسنا الله سبحانہ بسرہ الاقدس می فرمودند کہ در ایام عنفوانِ شباب کہ کتخدا ہم بودم صورت خرچ چندروز بہ تشویش کشید حضرت والدۂ ماجدہ ایں معنی را از غایتِ عنایت بہ عرض حضرت ایشاں رسانید فرمودند از امروز کاسۂ فقرِ فرزندی محمد صبغة الله را شکستم ازاں باز فقر ظاہری گردِ من نہ گردیدہ است باوجودی کہ وجہ مداخل ہیچ مقرر ندارم و وجود مخارج پر بسیار۔

ابیض۔ در اوائلِ حال درخانۂ مخدوم زادۂ خامس شیخ سیف الحق والملة والدین قدس سرہ فقرِ ظاہری بر کمال بودہ روزی زہراءِ عصرام المریدین والدۂ ایشاں بہ عرض حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ احوال آں مخدوم زادہ رسانیدہ دریوزہ دعای و توجہ در دفع ایں بلا نمودند، فرمودند امشب تفرع خواہم نمود فردا آں روز خطاب با حضرت ام المریدین کردہ فرمودند کہ دعای مسئولہ شبینہ باجابت قرین گشت و بہ نہجی براں فرزند دولت پرتو انداز می گردد کہ موجب حسد دیگری از قبائل خواہد گردید و شروع آں ہمیں امروز است ہماں طور کہ ارشاد فرمودہ بودند بہ وقوع پیوست و از ہماں روز شروع شد۔

ابیض۔ فرزانہ بیگم اہلِ خانۂ جملة الملکی جعفرخان بہ مرضی گرفتار گردیدہ کہ حکماءِ باقتدار از معالجہ اش دست برداشتہ حکم بہ اجلِ مسماش نمودند و صلحای روزگار نیز مایوس مطلق گردیدہ آیت مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَآ اَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيْدِ برزبان حال آوردہ خبر از قضای مبرم بہ گوش آنہا رسانیدند جعفرخاں قاصدِ با مبلغ نیاز برای ختم خواجہای بزرگوار قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم درخدمت حضرتِ ایشاں فرستادہ و تمام حقیقت نوشتہ، بشارت عافیت طلبیدہ آنحضرت در مکتوب از مکتوبات جلد ثالث کہ بنام مشارٌ الیہ است بشارتِ صریحہ بایں عبارت نوشتہ اند کہ پیش (۲۱۵) از رسیدن قاصد عاقبت است و در آخر ہماں بشارت نصیحت می نویسند:

فتح[1] مخدوما مکرما گرفتاری بما دونِ حق جل و علا از اشدِ امراض قلبیہ است فکرِ ازالۂ آں از اہم مہام[2] ست۔ ع

در خانہ اگر کس است یک حرف بس ست

---

[1] د۔ "فتح" [2] د۔ مہمات

انتهی کلامه العالی قدسنا الله۔

ابیض۔ حضرت حجة الله همواره به مرضِ ضعفِ دل به شدت بسیار گرفتار می بودند به نوعی که باین همه تندی کشف و صحت آنکه شاملِ حال جنابِ شریف ایشان باشد از کثرت اشتهار به منزله کالشمس فی رابعة النهار ست شفای خود به نظر مبارک نمی درآید بجناب حضرت ایشان رضی الله تعالی عنه التجا و بشارت به زبان و قلم نموده حضرت ایشان همه بشارت بهره و زبانِ تحریر و تقریر عنایت فرموده جوابی که در زیر قلم بشارت رقم درآمده بر نظارگیان مکتوبات جلد ثالث ظاهر و هویدا است۔ اما لفظی از آن مکتوب کرامت اسلوب تبرکاً ایراد می نماید:

فتح فقیر شفا بیمار را می خواهد بلکه می بیند والسلام۔

همین بشارت علیه حضرت مخدوم زاده شفا کامله عاجل حاصل روزگار گردیده و مدتی به لباس عافیت در قید حیات بوده مخلوقات بسیار را از نساء و رجال به ولایت کمال رسانیدند۔

ابیض۔ ام المریدین زهراء عصر والدهٔ ماجدهٔ حضرات مخدوم زاده های عالی قدر به مرضِ ضعفِ دل به مرتبهٔ گرفتار گردیدند که ترکِ خانه و اطفال نموده در خانهٔ یکی از بنات صالحات مهاجرت گزیده حجره اختیار فرمودند که هیچ یکی از مخلصات و خادمات در آن جا باریاب نمی گردید حتی که دیدن روی فرزندان هم خوش نمی فرمودند بنات طیبات به سعادت خدمت دران ایام قیام داشتند و قریب یک سال دران ایام بدین منوال کشید تا آنکه شب بست و هفتم شهر رمضان المبارک که شب قدر بود حضرت ایشان رضی الله تعالی عنه به بنات عالیات خطاب کرده فرمودند که مرا الهام ساخته اند که این مرتبه در خانهٔ تو دو عید میشود. یکی عیدِ فطر که با تمام عالم شریک است و دوم عیدِ شفاءِ زوجهٔ تو که خاصه به تو و اولاد تست۔ چون این مقدمه به عرض حضرت بی بی جیو رسانیدند اصلاً قبول نمی فرمودند که در آزار من مثل دانهٔ خشخاش هم تفاوت نیست این چه طور می شود تا آنکه صبح عید به همان صرافت آزار پرتو انداز گردیده، حضرت ایشان خود به نفسِ نفیس در همان جا تشریف آوردند خلعتی برای ایشان طلبیدند فی الفور شفا یافتند خلعت پوشیده بر ڈولی سوار گردیده دولت خانه را منور از قدوم میمنت لزوم فرمودند و حضرت ایشان رضی الله تعالی عنه به فرحتی که دانی به نماز عید تشریف برده از انجا به شکرانهٔ عیدِ ثانی صدقات بسیار ایثار کنان در خانه (۲۱۶) ملائک آستانه رسیدند چه حضرت ایشان در ایام آزار ام المریدین از وجه کثیره نگرانی بسیار شامل حال داشتند چنانچه احمری در ابیض درج می گردد به گوشِ هوش باید شنید۔

احمر۔ حضرت والدۂ شریفۂ راقم سیاہ کار سلمہا ربہا روایت می فرمایند کہ در ایام بہار لالہ بسیار در منزلِ مبارک شگفتہ بود حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ باین ضعیفہ خطاب کردہ فرمودند کہ ایں تختہ ہای لالہ بدیں والدۂ ماجدۂ شما در نظر مثلِ آتش شعلہ دار می نماید۔

ابیض۔ عارفی از اصحاب حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ روایت می نمودہ کہ سیادت پناہی میر غضنفر داراشکوہی کہ از منظورانِ خاص آنحضرت بودہ بہ ارادۂ سفرِ حجاز بعد از تحقق فرصت حج کمر بندی نمودہ بدون حصولِ اجازت ازاں قبلۂ اربابِ ولایت پای شوق بہ صد طنطنہ و ذوق دراں راہ نہادہ و کالای بسیار بہ قصد تجارت نیز برداشتہ برلب دریای شور رسیدہ و سوار بر جہاز گردیدہ چند روز براں گذشتہ بود کہ بادِ مخالف وزیدہ و جہاز را بر کنارۂ ظلمات رسانیدہ سدِ اسکندری نمودار گشتہ صلاح ہمہ راکبان برآں قرار گرفتہ کہ یک شخصی ازیں جا دستِ از جانِ خود شستہ بہ فراید و نقارہای را بہ نوازد[1] تا جانوران پرواز نمایند و از باد بالہای آنہا اغلب کہ جہاز ازیں ورطۂ مہلکہ برآید و درآں وقت میر مذکور ریاد بہ حضرت ایشاں نمودہ مدد و توجۂ از باطن فیض مواطن درخواستہ و گفتہ کہ اگر خلاصی ایں جہاز با جمیع راکبان و متاع بہ یمن تصرفِ حضرت ایشاں میسر آید حصۂ چہارم آں متاع نیاز جناب ایشاں باشد و بعد ملازمت خواہم گذرانید درہمیں اثنا کہ ہنوز از احدی ہم از جہاز برای راندن ظہور فرود نیامدہ ہمہ جہاز نشینان می بینند کہ حضرت ایشاں شرف حضور دارند بعضی ہا کہ بہ جمالِ مبارک مشرف گشتہ بودند شناختند جمعی کہ سابق بہ حصول ایں دولت ممتاز نہ گردیدہ بودند از استماع معلوم گردیدہ برخاستند و سلام دادند جوابِ سلام دادہ ضربی از کتف مبارک براں جہاز زدند و خود از نظر آنہا مخفی گشتند و جہاز ازاں ضرب در دو سہ نفس بہ مقام اصلی رسید ہمہ اہل جہاز بہ سلامتی مال و جان برآمدہ بہ کعبۂ مقصود رسیدہ و زیارت روضۂ حضرت سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نمودہ، متوجہ ہندوستان شدند، مصراع

چہ باک از موج بحر آں را کہ باشد نوح کشتیباں

درہماں ایام مراجعت حضرت ایشاں مکتوبی بہ میر مذکور نوشتہ اند کہ در مکتوبات جلد ثانی مندرج است چوں[2] حضور آں جلد بالفعل نہ بودہ بنا براں نقل آں نہ نوشتہ، بالجملہ مصرعی ازاں مکتوب معجوب بہ خاطر دارم برای سعادت می نگارم، مصراع

---

[1] م۔ نقارہای سد بہ نوازد [2] د۔ چہ

نشان آشنا داری بیا نزدیک من بنشیں

مطلب کہ میر مسطور بعد رسیدن وطن کہ دار الخلافت شاہ جہاں آباد باشد مدتی چند اقامت ورزیدہ داعیہ طواف (۲۱۷) حضرت سرہند نمودہ بہ قصدِ ملازمت سراپا سعادت بہ صد شوق حصۂ ہشتم از نیاز برداشتہ متوجہ حضور لامع النور گشتہ چوں بہ سعادت قدم بوس رسیدہ بلا توقف پیراہن از طرف آستین راست[1] فرا آوردہ کتف مبارک بہ میر مذکور نشاں دادند زخم آں ضرب کہ بر جہاز زدہ بودند نمایاں بود فرمودند کہ ہنوز زخم ضرب ما خوب نغز نہ شدہ است۔ شما در نیاز ما چرا نصف نمودند و از ربع بہ ثمن دویدند میر بہ عرض اقدس رسانید کہ اہلیۂ فدوی کہ نیز از مخلصات صادقات آنحضرت است ایں جرأت نمودہ است و نظر بر کرم حضرتِ ایشاں نمودہ نصف نیاز را قرض[2] گرفتہ است عنقریب ادا خواہد نمود کہ اگر از ما ماکہ بجائی دختر ماست خرج گردیدہ ما بطوع و رغبت آں مبلغ را باو بخشیدیم۔

ایں تصرف مشتمل بر چند تصرف و ملفوظ گردیدہ است و ابیضی است کہ چند احمر و ابیض را در ضمن خود برداشتہ، فتدبر و تامل۔

ابیض۔ روزی ایں درویش را صحبت پادشاہ غفران پناہ خلد منزل قطب الدین محمد معظم شاہ عالم در بدو سلطنت ایشاں دست دادہ ذکر حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درمیان آمدہ گفتند کہ حضرت ایشاں بشارت خلافت بہ من عنایت فرمودند و ایں سخن را چہل و پنج سال شدہ است و تمام ایں قصہ آنچہ از خدا پرست خاں مرحوم قریب ہفتاد بار مسموع گردیدہ در قید قلم آرد و احمرات ثلاثہ در نقاب ایں ابیض می نمایدمی گفت کہ بادشاہ خلد مکان چوں در سال پنجم از جلوس خود متوجہ کشمیر جنت نظیر شدند در اثناء طریق در بلدۂ حضرت سرہند ملازمت حضرتِ ایشاں بہ صد شوق و آرزو مندی بجا آوردہ روانہ آں حدود گشتند نمی دانم کہ از بلدۂ لاہور یا از عین بادشاہزادہ محمد معظم شاہ را صوبہ داری دکن عنایت فرمودہ مرخص نمودند وقت مراجعت چوں بادشاہ زادہ بہ سرہند رسیدند در باغ بادشاہی آنجا کہ مشہور البساتین است منزل فرمودند میر رفعت گزدار را کہ متعین ایشاں و از مریدان قدیمی حضرت ایشاں بودہ در خدمت موفور الکرامت و السعادت باظہار اشتیاق ما لا یطاق و عذر نارسیدن خود از ہیبت پدرِ بزرگوار فرستادند میر مذکور رسیدہ

---

[1] د۔ "راست" ندارد   [2] د۔ "قرض" ندارد

السلام علیکم به دستور معمول نموده خود هم به جواب مقرری و علیکم السلام یا جامع التنوین واللام سرافراز فرمودند چه عادت میر مذکور راز همیش همیں بوده و آں حضرت هم از راه طیبت به همیں جواب سربلندش می فرمودند، القصه پیغام بادشاهزاده را به وجهِ شائسته در خدمت ادا نمود فرمودند از ما هم بایشاں سلام رسانیده بگوئید که شخصی که خوف او شما را باوجود ایں همه اشتیاق احتیاج آمیز مانع وصول توبی جانبه[1] گردیده است فقرا را هم باآں عزیز آشنائی بروجه کمال ثابت (۲۱۸) پس ملاحظهٔ طبیعت ایشاں به ما هم از جملهٔ ضروریات شد، بادشاهزاده روز دیگر مقام فرموده میر مشارٌ الیه را بالحاح تمام فرستاده که ایں جانب را خوف ضرور را از آں عزیز بلا توقف موجود است و جناب حضرت ایشاں را پروای احدی نیست و پرورش همه التجا کنندگان شیوهٔ مقبولهٔ حضرت قیوم است، امیدوار ترحم است، مصراع

ترحم یا ولی[2] الله ترحم

القصه از غایتِ عنایت تشریف بردند بادشاهزاده از استماع ایں نوید دولت جاوید ؎

همای اوجِ سعادت به دام ما افتد ترا اگر[3] گذری بر مقام ما افتد

و به مقتضای بیت

که آمد بر در اینک دولت تیز گر استقبال خواهی که د. برخیز

زود برخاسته تا دروازهٔ غسل خانه استقبال فرموده سلام داده خود را باستعجال براقدام آں قطب الانام انداخت از انجا که سادگی لباس هم درآں وقت از غایت تواضع و انکسار بوده در خاطر مبارک گذشته که ظاهرا داروغهٔ غسل خانه باخاص و عام خواهد بود فرمودند اسم شریف شما عرض نمود که فقیر محمد معظم معلوم شد که بادشاهزاده است که بایں تواضع پیش آمده است فرمودند که از آنجا که شما آداب فقرا بسیار بجا آوردند و بحکم وما تواضع احد الله الا رفعه الله۔ سلطنتِ هندوستان بعد وصال پدرِ شما نصیبِ شما خواهد گردید و ایں خلعتِ فاخرهٔ به شما خواهند پوشید اما استعجال را کار نه خواهند فرمود فوقع کما قال رضی اللہ تعالیٰ عنہ، بعد از چهل و پنج سال ایں بشارتِ فرخندهٔ ایں مقدمه به حصول انجامیده تا امروز در اولاد آں بادشاه بشرایں مسند زیب بخش است هر چند که مخالفان خلاف آں خواستند به وقوع نه پیوست ؎

---

[1] م۔ فقیر خانه [2] د۔ نبی [3] د۔ اگر ترا

جہاں آئینہ مقصود شاں باد — در آں نور قدم مشہود شاں باد

ابیض۔ صالحہ از اہل ارادت دریں ولا نقل نمودہ کہ جدین[1] از مریدان خاص حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ اند اتفاقاً جدمرا بادشاہ بہ خدمت کدام پرگنہ از پرگنات پنجاب کہ نزدیک بہ گجرات باشد سرافراز فرمودہ از انجا ہمیشہ نیاز نامہا ارسال خدمت می نمود و نوازش نامہا سرافراز می باشد یک مرتبہ جدۂ من رخصت حضرت سرہند بجہت قدم بوسی حضرت ایشاں از شوہر خود درخواست نمود شوہرش سعادت خود فہمیدہ بلا توقف اجازت داد و دو استریکی بہ مبلغ پانصد روپیہ و دومی بہ قیمت سہ صد روپیہ خریدہ حوالہ زوجۂ خود نمود کہ ایں را بہ پانصد روپیہ خریدہ ام نیاز حضرت ایشاں از طرف ایں مخلص بعد ملازمت خواہی گذرانید و استر ثانیہ برای تو باشد و زنہار تفاوت نخواہی ورزید ایں بہ گفت و رخصت نمود صالحہ مسطور بہ شوق ما فوق قدم در راہ نہاد تا بجای کہ حضرت سرہند یک مرحلہ راہ ماند شیطان رجیم نعوذ باللہ (۲۱۹) من شرہ درخاطرش وسواس انداختہ کہ تبدیل استر باید نمود استر بیش بہا را خود باید گرفت کہ بارگراں را خوب برمی دارد و دومی نیاز باید گذرانید و بہ مجرد خطور ایں خطرۂ ناملائمہ استر نیاز کہ بیش بہا بودہ بہ مرد تاسف فوق البیان شامل حال ایں مخلصہ[2] گردیدہ کہ ہم از پیر بزرگوار خجالت رودادہ و ہم از زوج شرمندگی نقد وقت گشتہ ــــ

میان این و آں در ماندہ ام من — از آں سو راندہ زیں سو راندہ ام من

مصداق حالش گردیدہ در آں حیرت و پریشانی لطف حضرت ایشاں یادش آمدہ تسلی بخش شدہ بہرکیف در کش مکش امید و بیم بادل دونیم روز دیگر منزل کردہ در بلدۂ متبرکہ رسیدہ بہ شرف ملازمت مشرف گردید مورد عنایت گشتہ بعد از ساعتی بہ عرض اقدس رسانیدہ کہ زوج من استری نیاز کردہ است امیدوار قبولیت است فرمودند کہ استری کہ برای ما بودہ مردہ است ما استر شما را چہ را بہ گیریم ہر چند الحاح بسیار بہ کار برد منظور نہ شد اما آں مخلصہ من جمیع الوجوہ تفضلات کثیرہ دربارۂ خود دریافتہ بعد چندی کہ رخصت شدہ پیش زوج خود رسیدہ آں عزیز ہم صاحب کشف بود پیش از اظہار اہل خانۂ خود داو را بر قبح نیتش خبردار ساختہ و مبلغ پانصد روپیہ را ہنڈوی نمودہ نیاز حضرت ایشاں بہ سرہند بہ صد انکسار فرستادہ قبول افتاد۔ اما باید دانست راویہ ایں تصرف را

---

[1] د۔ چندتن — [2] د۔ مخلص

عزیزیں کہ احوال آنہا گذشتہ جدین مادری بودند نہ پدری ۔

ابیض ۔ روزی از طرف عزیزی بنات طیّبات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ چیزہای ناملائم بہ عرض حضرت ایشاں رسانیدند و بہ قسمی طول و عرض دادہ سخن نمودند کہ طبیعت مبارک در جوش آمدہ چنانچہ خالۂ وسطیٰ راقم سیاہ کاری فرمودند کہ وقت بعد ظہر بود بہ تحریر مکتوبات قدسی نکات مشغول بودند عینک از انف مبارک فرو آوردہ بر زبان الہام ترجمان آوردند کہ آں مرد از غیرت فقیر آں می رسد بہ مجرد ایں فرمودن عزیز مذکور بہ درد قولنج گرفتار گردیدہ و پنج شش روز بہماں آزار زیستہ جاں بحق تسلیم کردہ ۔ نعوذ باللہ القیوم من غیرۃ الامام المعصوم ۔

ابیض ۔ حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ در آخر عمر مبارک خویش سفر دار الخلافہ شاہجہاں آباد بہ موجب طلب بادشاہ خلد مکان بل بہ مقتضای الہام حضرت رحمٰن تعالیٰ اختیار فرمودہ بودند در آں جا غلبۂ شوق ملاقات برادر اعنی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ استیلا نمودہ مکتوبی مشتمل بر طلب و غلبۂ اشتیاق بر نگاشتہ اند چنانچہ در مکتوباتِ شریفہ (۲۲۰) آنحضرت مندرج است و دراں مکتوب دوہڑۂ ہندی ہم نوشتہ اند آں را تبرکاً ایراد می نماید :

فتح ؎ نہ مجھ پنکھ نہ پانو بل اور پیا بست ہیں دور
نہ میں چلوں نہ اڑ[1] سکوں مروں[2] بسور بسور

معنیٰ اش بہ زبان فرس چناں می شود کہ نہ مرا پر است و نہ قوتِ پا و منزلِ معشوق دور نہ من توانم رفت و نہ پرواز توانم نمود بہ میرم در دلِ غم خوردہ ۔

چوں ایں مکتوب محبت اسلوب بحضرت ایشاں رسید آنحضرت ہم در جوابِ مکتوب کہ فقرہ اش محبوب است تحریر فرمودہ اند و آں مکتوب اوّل است از جلد ثالث ایشاں بہ جہت حصول سعادت ایراد می نماید :

فتح بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ مصراع

آمد از اں جناب صحیفہ بسوی من

الحمد للہ الذی اذہب عنّا الحزن ۔ بعد تقدیم مراسم عقیدت و نیاز معروض می دارد عنایت نامۂ نامی و ملاطفۂ گرامی کہ از کمالِ کرم و مہربانی مصحوب ملا طاہر نام زد

۱؎ د ۔ اڈر ۲؎ د ۔ مرور

این مسکین بی تسکین فرمودہ بودند بہ ورودِ آں مستسعد گردید از راہ تلطف و مخلص پروری مقدماتِ شوقِ آمیز و فقرہای عشق انگیز اندراج یافتہ بود مطالعۂ آں آتشِ مشتاقان را مضاعف ساخت و شعلہ شوقِ اینانرا سر بلند گردانید، مصراع

آب و آتش را مدد شد، ہمچو نفط

بلی لطفِ معشوق در رنگِ استغنای او عشق آمیز و آتش انگیز ست، حالت سوختۂ مشتاقان را این مصراعِ ہندی بیان می نماید:

چونے کی سی کانکری جب چھڑکوں تب آگ

عاشقِ مسکین را نہ تابِ عتاب و نہ عنایت و نہ برداشت قہر و نہ یارای مہر، مصراع

کہ وصل از ہجر باشد جاں ستان تر

حدیثِ نفیس لو کشفہ لاحرقت سبحات وجہہ ما انتہی الیہ بصرہٗ من خلقہٖ شاہدِ این معنی ست، بیت

گیرم کہ بہ عزم خانۂ ما یار خرامد — گو حوصلہ و طاقتِ دیدار کہ دارد

بلی لا یحمل عطایا الملک الا مطایاہ ہستی عاشق تا در میان ست موردِ صد بلاست صلاح او در نیستی ست و فلاح او در ترکِ ہستی نامرادتری از ممکن معلوم نیست کہ کسی باشد کمال در حق او نفی کمال ست و خیریت در سلب خیریت شخصی کہ کمال او در نفی کمال بود و صلاحِ او و نیستی از کمالِ مولدی خود چہ خبر داشتہ باشد و بہ جمال و ہستی او چگونہ اعلام نماید مگر آنکہ بدام نیستی صیدِ ہستی نماید و بہ وجودِ موہوب موجود گردد فصح کون العارف ہو المعروف والواجد ہو الموجود در از نفی رفت۔ مصراع

بندہ باید کہ حدِ خود داند

اظہارِ انتظارِ آمدن این مسکین فرمودہ اند، مصراع

از دوست یک اشارہ از ما بسر دویدن

سعادتِ فقیرست کہ در خدمت برسد و از برکاتِ صحبتِ کثیر البہجت مستفید و مستسعد گردد۔ انتہی مکتوبہ المقدس قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

بعد از ارسالِ این مکتوبِ مبارک حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ استخارہ ہای "سفر فرمودند (۲۲۱) راہ نہ دارند امر شریف آں قدر را فوق مساعدت"[۱] استخارہ ہا تصور فرمودہ متوجہ

۱ فقرۂ واوین "سفر ... مساعدت" نسخۂ "د" ندارد

سفر شاہ جہان آباد شدند در سرائی الوہ کہ ہفت میل از سرہند است روز اوّل منزل فرمودہ نشستہ بودند کہ بر آنحضرت منکشف ساختند کہ تابوت حضرت خازن الرحمت می رسد و ملہم شدند کہ کجا میروی وصالِ برادر تو بعد از بر آمدن دہلی در سرای سنبھالکہ بہ وقوع پیوست برگشتہ برو و سامان مدفن او نما بہ فرزندان و بعضی نیازمندان حضور ازین معنی آگاہ ساختہ برگشتہ بہ وطن رسیدہ نشستہ بودند کہ قاصد خبرِ وحشت اثر رسانید و بہ طوری کہ فرمودہ بودند بہ وقوع انجامید اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّآ اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ ۔ رضی اللہ تعالیٰ عنہما و رزقنا اللہ سبحانہ من برکاتہما۔

ابیض۔ خان فصیح اللسان کثیر اللبیان راسخ الاعتقاد بدیع الزمان خان بسر امورہ و ولولۂ شوق و رسوخ محبت والدینِ خود رحمہما اللہ سبحانہ بہ جناب ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مجالس و خلوات بہ کمال شوق و حلاوت لذات مذکور می نماید، روزی نقل می کرد کہ بادشاہ خلد مکان در بلدۂ اکبرآباد در موسم برشگال بہ قصد شکار بالای کشتی آب جمنہ در عین طغیان آب سوار گردیدہ روانہ شدند پدرش بایکی از کلاں تر آں کفار نگوں سار اسپان را بجہت استعجال مجرا در دریا انداختہ جملۃ الملکی اسد خان کہ در آں وقت عکس بادشاہ تیرانداز دور دیدہ بہ عرض پایۂ خلافت رسانید باشارت دست منع بلیغ نمودند کہ وقت جہالت نیست مجرای شما شد ازین جابر گردیدہ شجاعت و جوانمردی را کار فرمودہ قبول اشارت نہ نمودہ متوجہ پیش شدند چوں در وسط بحر رسیدہ ناگاہ موجی تند از روی شمال بہ قسمی می رسد کہ از خانۂ زین جدا ساختہ غریق قلزم می گرداند در عین فرو بردن آب در خاطر پدر خان مذکور یاد حضرت ایشاں جوش می زند می بیند کہ حاضر اند و می فرمایند کہ ورزش ذکر نفی و اثبات داری حبس نفس نمودہ باں ذکر مشغول می بود علی بند پسر را بریدہ بہ گذار ہمچناں کرد پسر بالای آب می شود بادشاہ کشتی را ایستادہ کردہ بہ غواصان و آب بازان حکم فرمودہ بود کہ اگر ایں مقبل[1] را برآرید مستحق چندیں انعام می گردید آنہا پسر را دیدہ شناختند کہ آدمی در زیر ایں سپہر ہست بہ زود خود ہا را در تحت کردہ دست دراز می کند غریق رامی یابند فی الفور می برآرند می بیند کہ گزندی مطلق[2] از آب بہ آں شخص نہ رسیدہ است بہ سرعت بہ حضور بادشاہ می رسانند اسد خان عرض نمود کہ از اقبال حضرت خلاص گردید، گفت آں جا اقبال مقبول حضرت، ہیچ کدام نبودہ من بودم و پیرِ من بود اگر مددِ معصومی شامل حال نمی گردید تا حال اثری از وجود دریں امواج[3]

---

۱ م ۔ معل ۲ م ۔ گزندی از آب مطلق باں شخص ۳ د ۔ اہوال

شورش انگیز، ہیچ ساحل سر نمی کشید بالجملہ مورد عنایات بادشاہی گردیدہ[1] در رکاب شکار نمود و ازاں ہر دو اسپ (۲۲۲) اثری بہ ظہور نہ انجامید وکافر از راہ آب بآتش رسید ماناکہ در عین قلزم درخاطر مبلغ دو صد روپیہ یا یکصد روپیہ نیاز حضرت ایشاں ہم بایں خلاصی مقرر کردہ بود کہ بعد از حصول جاں بخشی از بادشاہ رخصت گرفتہ متوجہ حضرت سرہند گردیدہ چوں بہ دارالخلافہ رسیدہ از اہل خانہ مبلغ نیاز طلب نمودہ اہلیہ اش گفت کہ مرا ازیں سعادت نیز بہرہ مند باید شد۔ القصہ زوجین بہ داعیہ ایں دولت عازمین دارالارشاد شدند، چوں بہ حضور لامع النور رسیدند نیاز را تقسیم نمودہ نصف را آں صالحہ اندرون محل ملازمت نمودہ گذراند و نصف را عزیز معہود بہ حضور گذرانیدہ فرمودند سخن خود یکی بود دو چرا نمودند۔ تم الابیض الذی اشتمل علی الابیضین مرشدا قیوما اماما کاملا رحیما قوی تصرفا۔ ایں عاصی تباہ کار شکستہ روزگار ہم غریق بحار ظلمات معصیت گردیدہ است و نجات ازیں گرداب در دازیں محض بیمن توجہات آں قطب البریات تعیین کردہ شروع ایں کار جلیل الاعتبار نمودہ منتظر الطاف بی شمار نشستہ ؎

ای امام صف ارباب ولایت[2] مددی   دی بحق دل پر ناز و نیازی کہ تراست

اگرچہ عنایات لانہایت بحال خود در عین اضطرار بہ کرات مشاہدہ نمودہ است چنانچہ عنقریب ذکر بعضی از آنہا خواہم نمود آنچہ از اسرار باطن کہ بہ روحانیت تربیت فرمودہ از جای بجای رسانیدہ نیز در محل ہر کدام مجملی ازاں بہ جہت اداء شکر مرقوم خواہد گردید ان شاء اللہ تعالیٰ وما توفیقی الا باللہ، اما امیدوار دستگیری اکمل است ؎

جلوۂ غیر نہ دید آئینۂ حیرت ما   عالمی را بہ خیال تو تماشا کردیم

ہمگین زیست و حلاوت بایں ہمہ کثرت معاصی محض از تصرفات حضرت ایشاں است و حضرت حق سبحانہ فردا قیامت در تہ لواء مبارک آں قبلۂ صفاکیشان را با جمیع دوستانش محشور گرداناد، بحرمۃ النبی الامی وآلہ الامجاد علیہ وعلی آلہ من الصلوات افضلہا ومن التسلیمات اکملہا چہ تا غلغلۂ ہوش در پردۂ گوش آوازا نداختہ ہمیں نوبت ارشاد معصومی شناختہ و تا بہ منصفۂ زبان بہ حکم حضرت رحمٰن تعالیٰ شانہ در گفت گوی درآمدہ ذکر مدائح قیومی از نہادش برآمدہ ؎

---

[1] گشتہ   [2] م۔ "ولایت" ندارد

بشکر آں کلام شکر آمیز — بہ بزم نکہت آئینہ کردند
ز زہد خشک در کار خطر بود — شراب معرفت در سینہ کردند
کرم امروز نعمت را بہ دادند[1] — بہ بختم کار دولت دینہ کردند
بہ فردا می رسد دولت ازاں نیز — کہ عہد و قول آں دوشینہ کردند

چوں از نخست بایں کرامت نواختہ امیدوار است کہ دم واپسیں نیز بایں نعمت بنوازند ؎

تو دستگیر شوای خضر پی خجستہ کہ من — پیادہ می روم و ہمرہان سوار اند

ابیض۔ روزی ایں مسکین در سفر از اسفار در دشتی موسم شدت آفتاب بہ عسرت خرچ گرفتار گردیدہ بہ نہجی کہ (۲۲۲) فلوس سیاہ ہم نہ بودہ و گرسنگی با تشنگی مرا فقت ورزیدہ در ہمیں اثنا فرزند ارشد ابو داؤد نیاز احمد مد عمرہ[2] کہ رفیق طریق بودہ مدد از روح پر فتوح حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درخواست نمودہ و گفتہ کہ با حضرت ایشاں وقت مدد است فقیر ہر چند[3] مبالغہ ہم نمود کہ ترک ادب است از کثرت یقین و شدت اعتقاد تکرار کلام کردہ فی الفور شخصی از غیب پیدا می شود کہ ما آں را نہ دیدہ بودم گفت نواب نظام الملک مبلغ پنجاہ روپیہ نیاز شما فرستادہ اند بہ گیرند و قبض الوصول نوشتہ بدہید قبض الوصول نوشتہ دادم و ازاں بار کشاکش ہای فراواں بر حال خود مشاہدہ نمودیم۔

ابیض روزِ جنگِ اعتماد الدولہ محمد امین خان مرحوم با امیر الامراء حسین علی خان کہ در لشکرِ ظفر یافتہ اتفاق یافتہ از ہر طرف تیر و تفنگ مثل ژالہ باریدن گرفتہ شمشیر پیغام اجل ہر خاص و عام رسانیدہ و امتعۂ عالم بہ تاراج رفتہ و ہیچ نماندہ مگر آنکہ صد[3] پارہ گردیدہ و اگر سالم ہم ماند[4] از جای خود بی جا گشتہ حتیٰ کہ خیام امیر الامراء و اقربا[5] ء او از یک نفس کان لم یکن شیئاً مذکورا۔ ایں حقیر دراں وقت در خیمہ[6] سعادت و شجاعت شعار ولایت و شرافت آثار محمد شریف بیگ عرب کہ[7] از معتقدان یک رنگ حضرت مجدد الف ثانی و فدوئ بی رنگ حضرت معصوم حقانیت رضی اللہ تعالیٰ عنہما آں عزیز ہم از استماع ایں آوازہ فاتحہ خیر از[8] فقیر گرفتہ بشارت فتح یافتہ رزم گاہ گردید جمیع کثیر از نساء د

---

[1] د۔ نداوند [2] م۔ مدظلہ [3] د۔ چند [4] م۔ نماند
[5] د۔ "اقربا" ندارد [6] د۔ "در خیمہ" ندارد [7] د۔ "کہ" ندارد
[8] م۔ از

رجال و اطفال حسن[1] ظن بایں آوارہ بھم رسانیدہ تحت آں خیمہ با متاع فراوان جمع شدند و بہر طرف ہیناہی[2] قیامت افتادہ است می بینم کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ دائرہ بہ گرد آں خیمہ از سبابۂ مبارکہ کشیدہ اند و می فرمایند کہ ایں خیمہ مامون الآفات است بہ حاضران خبر ایں معنی نمودم و نیز می فرمایند کہ بسبب تو کہ دریں شکل بودی فتح از محمد امین خان است، اظہار ایں مقدمہ ہم بآواز بلند نمودم۔ حاجی قندھاری کہ از یارانِ عارف سریع السیر شیخ محمد زبیر است سلمہٗ ربہٗ با وجودی کہ صاحبِ کشف و شہود است امّا بہ ملاحظہ وقت از راہ مؤدت و یگانگت منع ایں اظہار نمودہ کہ جانب امیر الامراءؒ و غیرت خان لک سوار موجود است و ایں طرف بالفعل ہزار ہم (۲۲۴) حاضر نہ رعایت عالم اسباب ایں حکم را بر نتابد گفتم کہ من از جناب حضرتِ ایشاں ازیں مژدہ آگاہ گردیدہ ام محل ریب و اشتباہ نیست تا آنکہ بہ برکات معصومی فتحِ آسمانی بہ موجب وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰہِ۔ شامل حال گشتہ تغانم بسیار بدست ایں جماعت قلیل از اں لشکر کثیر افتادہ کَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيْلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيْرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ۔ بلکہ محمد شریف بعد از رجوع مفتوح نقل نمودہ کہ در وقتِ ہیجا زیادہ از شصت سوار جنگی کارگزار نہ بودہ کہ ایں فتح بہ تصرف حضرت ایشاں روی نمودہ آری بعد استماع آواز شادیانہ ہا اُمرایان بسیار با فواج بی اعتبار از ہر طرف جمع کردند تہنیت گو و مبارک باد گو گردیدند و ہر یکی از اہل عسکر مدعی بر آنکہ فتح بہ ظہور پیوستہ، خوش گفت، مصراع

مبر می دانست روز فتح ہیز لشکری

عاصی دور از کار بعد از بر آمدن حضرت سرہند در بلدۂ دار الخلافہ شاہ جہان آباد دریں سفر خیر الاسفار بند گردیدہ چنانچہ در خطبۂ کتاب بہ تفصیل بیان آں گذشتہ محض بہ برکاتِ تصرفات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ سعادت کشائش بر آمدن ازیں جا بآسانی میسر گردیدہ بہ حلاوتِ اکبر آباد را دیدہ بارفاقت عسکر باز معاودت شاہ جہان[3] آباد تا حصول امارت و مرادات دست دادہ و مفتاح مشکلات بطوری کہ مطمح نظر بہ موجب اشارات صریحہ و بشارات صحیحہ حضرت ایشاں شدہ بود معائن گشتہ چہ شروع ایں مفتاح بست و ششم ربیع الثانی در عین ازار و اضطرار بود کما بین فی الخطبۃ و بست و ششم جمادی الاولی متصلہ آں بہ شفا و کشائش بر آمدن جانب

---

[1] د۔ "حسن" ندارد [2] م۔ ہیہای [3] م۔ جہاں آباد

اکبرآباد میسر گردیده ودر آں وقت تحریر مفتاح اوّل تا مکتوب[1] صد و ہشتادم از جلد اوّل کہ باسم برادرِ اصغر حضرت ایشاں شیخ محمد یحیٰ است ذکر در خصائص حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین شدہ بود باز دخول ایں بلدہ از رجوع بہ تاریخ نوزدہم محرم الحرام اتفاق یافتہ و تا بست و ہفت کنز از کنوز مفتاح ثالث دریں سفر نگارش یافتہ و کنز بست و ہشتم کہ منقول از خاں خدا پرست است باز در موضع شروع کتاب تحریر یافتہ ایں ہمہ از تصرفات حضرت ایشاں دریافتہ و کل یوم ھل من مزید جمعیت شناختہ ؎

ومنذ الزمت افکاری مدائحہ　　　وجدتہ لخلاصی خیر ملتزم

امیدوار است کہ در مواقف ستہ دارالقرار کہ بصعوبت اشتہار دارند بہ ہر مخلص پیر یا خصوصاً بریں عاصی پر دغا، توجہاتِ معصومی مشکل کشا گردد وما ذالک علی اللہ بعزیز ؎

نی ترسم ز عصیان وندارم باک از دوزخ　　　کریمی جرم بخشی پیشوای کردہ ام بیداء

ابیض یکی از صالحات قانتات روایت کردہ کہ مرا پسری بود از فسق و فساد (۲۲۵) بودہ روزی از جناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فاتحہ اصلاح او خواندانیدم فرمودند بابا ہولناک مشو در اندک مدت فسقِ او مبدل بہ صلاح می گردد آخر کار بعد چند روزی ازیں کرامت بشارت آمیز و بشارتِ کرامت ریز از جملہ صالحین متقین گردید۔

ابیض یکی از اہل مناصب کہ از اہل خدمات بادشاہی نیز بود جبینش بہ سیادت می رسیدہ باستقامت تمام بہ نظر در آمدہ روزی پیش ایں عاصی نقل احوال خود می نمودہ کہ در عالم نوجوانیہا کہ دولت ظاہری ہم شامل حال داشتم ہمہ اسباب فسق و فجور را مہیا ساختم ولیل و نہار بہ موافق رضای نفس و شیطان بسر می بردم و رشتہ اختیار در خزان و بہار بہ مئی و معشوق می سپردم و اہل صحبت نیز بہ زبان حال بایں ترانہ مترنم بودند ؎

توبہ موسم جوانی بکن آنچہ میتوانی　　　کہ بروزگار پیری نہ کند کسی جوانی

تا آنکہ روزی بہاری بلند اقبال بلکہ بہ محض بہ فضل کریم ذوالنوال بہ رفاقت خالِ فرخندہ مقال کہ از[2] مریدان حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ و شاعرِ فصیح اللسان بودہ در ود بہ حضرت سرہند افتادہ و صحبت آں امام معصوم دست دادہ وقت نمازِ عصر در کمر من فوطہ زرین نا مشروع بودہ قیام نزدیک

---

[1] د۔ مکتوبات　　[2] د۔ بمریدان

حضرت ایشاں اتفاق یافتہ بعد از ادای سلام بہ بندۂ شرمندہ ارشاد کردند کہ اعادہ نماز ضرور است کہ بہ پرچہ نامشروع نماز جائز نیست عرض کردم کہ استقامت امر مشکل است امّا بہ توجہ آنحضرت چیزی ازاں میسر گردد فرمودند باستقامت می نمایند ازاں باز ایں صحبت استقامت شاملِ حال ست شکر نعمت اظہار ایں تصرف عالی نمودہ والا استقامت را فوق الکرامت گفتہ آید در نور ایں کم حوصلہ بجاست فاستقم کما امرت براں گواہ است، بر آشنایان بحار معانی کہ مستغرقان قلزم سخن دانی اند ظاہر و ہویدا است کہ تصرفات معصومی و کرامات قیومی کہ در رنگ نجوم فلکی ہر یکی تابندہ و درخشاں و باعتبار کثرت ہم اگر زیادہ ازاں بگویم مجوز و بر جاست چہ بر تصرف حسنہ است۔ از حسنات آں قبلہ اصحاب کرامات کہ حسناتِ جدِ اکبر ایشاں حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ مقدار نجوم سماوات است، مثنوی:

ہمیں فرزندِ فاروق است چوں آب — کنوں نطق از زبان او کند رب
سراپا نسخۂ اخلاق فاروق — بہ زہر منقصت تریاق فاروق
چراغ نقشبند ہفت محفل — نگاہش نقشبند غیر از دل

و چوں حسنات حضرت عمر حسنہ است از حسنات حضرت ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہما و انتساب طریقہ علیہ نقشبندیہ بہ حضرت صدیق اکبر است رضی اللہ تعالیٰ عنہ، پس حضرت ایشاں کہ امام ایں طریقہ باشند از اویسِ خاصۂ حضرت صدیق اکبر در جمیع مقامات ہمہ وقت امیدوارند بلکہ نصیبی کامل ازاں ارزانی دارند فافہم ولا تکن من القاصرین، پس شمار تصرفات و حسابِ کرامات آنحضرت در علم علام الغیوب است (۲۲۶) تقدس و تعالیٰ امّا بر سی و شش تصرف باوجودی کہ در وقت تحریر تصرفاتِ دیگر ہم در خاطرِ دریا مقاطر موج خیز و حلاوت انگیز است[1] بہ جہت رعایت لطیفہ از چند لطائف در قیدِ قلم عنقریب می در آید ان شاء اللہ تعالیٰ۔ امّا از کیاء فطانت مآب کوتہ اندیشی را در سینۂ بی کینہ راہ نہ دہند کہ تصرفات عالیہ کہ ہر یک تاباں و درخشاں در رنگِ لعل بدخشاں است باوجود محاطۂ خاطر بودن چرا فروگذاشتہ آید[2] و حالانکہ[3] ہیچ لطیفۂ شریفہ[4] ترا ذکر تصرفاتِ شریف نیست زیرا کہ گوئیم فروگذاشتن[5] تصرفات بر تقدیر[6] می شود[7] کہ در ہیچ محلی ازیں کتاب مذکور نہ گردد و

---

۱ د۔ "است" ندارد ۲ د۔ اند ۳ م۔ حالا کہ ۴ م۔ شریف
۵ م۔ فروگذاشت ۶ م۔ تقدیری ۷ م۔ منصور شود

آں خود عینِ[1] خیانت است بلکہ بسیاری از ملفوظات و تصرفات از آں قبیل اند کہ مناسب آنہا بہ مفتاحات مستقبلہ ازید است از ذکر آنہا دریں مفتاح فستُذکر فی محل التناسب الازید کما ستعرف فی مواضعہا ان شاء اللہ المجید۔ لیکن قاعدۂ مقررہ آنکہ ملفوظ و تصرف در ہر محل کہ مندرج خواہد گشت مشروح بہ لفظا احمر و ابیض خواہد گردید ان شاء اللہ المجید کہ وجہِ آں را در دیباچہ ایں باب شناختہ و ثمرات بی اندازہ ازاں یافتہ۔ اکنوں بہ موجب ایفای وعدۂ حسنہ ذکر لطائف موعودہ از الزم ضروریات۔

لطیفۂ اولیٰ۔ آنکہ چہل و چہار احمر کہ در کنز سابق گذشتہ اند با سی و شش ابیض کہ دریں کنز مشروح گشتہ جمع بہ ہشتاد می رسد در رکعات صلوٰۃ لیل و نہار از فرض و واجب و سنن مؤکدات و متطوعات[2] ہشتاد کامل است زیرا آنکہ پنج فرض با وتر بیست رکعت می شود و دوازدہ رکعت سنن مؤکدہ پنج وقتی و دوازدہ اشراق و تہجد نیز دوازدہ است و سنت فیٔ زوال چہار رکعت است در رنگ سنتِ عصر و سنت قیام اللیل شش رکعت است بہ حساب چہار رکعت پیش از وتر است و رکعتین بعد الوتر و نماز اوابین نیز شش رکعت است علی قول الاکثر و نفل بعد ظہر ہم اولیٰ چہار رکعت است کما ہو من اکثر اعمالہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

لطیفۂ ثانیہ۔ آنکہ مجموع رکعات فرائض یومی و لیلی و وتر و سنن مؤکدہ و چہار رکعت سنتِ عصر کہ دعا رحم برخوانندہ آنہا آمدہ و تاکید حضرت ایشاں بر گذاردن آنہا در مفتاح سابق رابع بہ وضوح انجامیدہ بہ سی و شش می کشید و ہر تصرف از کثرت ضیاء و قبولیت بہ منزلہ ایں رکعات شد بایں مناسب سی و شش تصرف اکتفاء۔

لطیفۂ ثالثہ۔ آنکہ عمر مبارکِ حضرت ایشاں ہفتاد و دو است و سی و شش نصف آں می شود پس حساب نصفِ عمر ازیں جا بہ شناس و دریں جا تشابہ بہ خواجۂ عالی شان معدن الفضل والعرفان محمد ہاشم کشمی قدس سرہ جستہ ام کہ آنجناب در زبدۃ المقامات کرامات حضرت مجدد الف ثانی را رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایں رعایت ملحوظ فرمودہ و بہ موافق نصف سنینِ عمرِ مقدس کہ تمام عمر ثلث و ستین بودہ سی و یک آوردہ اند۔

لطیفۂ رابعہ۔ آنکہ نصاب کامل در ادای زکوٰۃ[3] چہل و یکی است[4] و دریں جا ہشتاد احمر (۲۲۷)

---

[1] د۔ "عین" ندارد [2] م۔ متطوعہ [3] م۔ "زکوٰۃ" ندارد [4] د۔ "است" ندارد

و ابیض از خزائنِ معصومی بدست آوردہ ام اگرچہ "احمر کہ چہل و چہار است زکوٰۃ بسیار را متحمل است اما ابیض[1] " اگرچہ سی و شش اند اما احمرات بسیار را در ضمن خود منطبق[2] ساختہ مستحق زکوٰۃ کامل گردیدہ اند، پس این مسکین محتاج رجامند زکوٰۃ نقدیں ازاں قبلۂ کونین در ہر دو نشاتین است، من دق باب الکریم الفتح ۔

لطیفۂ خامسہ ۔ آنکہ صیام شہرِ مبارکِ رمضان باستہ شوال سی و شش است پس تصرفات را کہ ہر یکی ابیضی است کامل عیار مناسب اعداد موافق ورزیدہ و اگر سی و سہ روزہ ہر یازدہ ماہ را کہ در ہر ماہ سہ روزہ باشد و نہ روزہ اول ذی الحجہ را و صوم یوم عاشور را و صوم پانزدہم شعبان را باہم شماری ہشتاد کامل می شود کہ مجموع اعداد و احمرات و ابیضات آں مفتاح است بہ برابر ما فی مقصود نصاب صلوٰۃ و زکوٰۃ و صیام در ذات آں قطب الانام امام الہمام بر حد کمال است این مسکین ناقابل پست نظرت کہ تمام عمر خود را در معاصی و زلات صرف نمودہ است از صدقات آں غوث البریات فی جمیع الحالات امیدوار ؎

نصاب حسن بر حد کمال است　　زکاتم دہ کہ مسکین و فقیرم

تا از حصول این صدقات باعلیٰ درجات تمول رسیدہ بہ برکت آں حج مقبول کہ نصیب ذات جامع البرکات گردیدہ راہِ کعبۂ مقصود را توشۂ فراوان میسر آید و جہاد با عداء آفاقی و انفسی کہ نفس و شیطان باشند لشکر از خزائنِ معصومی و دفائنِ قیومی نگاہداشتہ بحکم فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغٰلِبُوْنَ ۔ بہ قوت و غلبہ و اقتدار نماید ؎

از آں طرف نہ پذیرد کمال او نقصان و ازیں طرف شرف روزگار ما باشد وما توفیقی الا باللہ علیہ توکلت و الیہ انیب ولنختم ھذا الباب بالدعاء اللّٰھم زدنا ولا تنقصنا واکرمنا ولا تھنا واعطنا ولا تحرمنا وآثرنا ولا توثر علینا وارضنا وارض عنا وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہٖ وصحبہٖ اجمعین ۔

---

[1] داوین والا فقرہ نسخہ "د" میں نہیں ہے ۔　[2] م ۔ مبطق

مفتاحِ ششم

در بیان انتقال حضرت ایشاں ازیں جہان بہ فرادیس الجنان بامدحت روضۂ منورۂ ایشاں ومایشابہ ھذا الباب۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ ۗ وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُوْرَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۗ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ ۗ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ۔ اِنَّكَ مَيِّتٌ وَّاِنَّهُمْ مَّيِّتُوْنَ ، مَنْ كَانَ يَرْجُوْا لِقَآءَ اللّٰهِ فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ لَاٰتٍ ، وَسِيْقَ الَّذِيْنَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ اِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتّٰٓى اِذَا جَآءُوْهَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلٰمٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوْهَا خٰلِدِيْنَ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ صَدَقَنَا وَعْدَهٗ وَاَوْرَثَنَا الْاَرْضَ نَتَبَوَّاُ مِنَ الْجَنَّةِ (۲۲۸) حَيْثُ نَشَآءُ فَنِعْمَ اَجْرُ الْعٰمِلِيْنَ وَتَرَى الْمَلٰٓئِكَةَ حَآفِّيْنَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُوْنَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيْلَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ۔

اللّٰھم صل وسلم علی سیدنا ومولٰینا وشفیع ذنوبنا محمد نبی الرحمۃ وشفیع الامۃ الذی بدنہ اخیر الابدان وروحہ اطہر الارواح وعلٰی آلہٖ واصحابہٖ وکمّل ورثتہٖ وازواجہ الطاھرات وبناتہ المکرمات بعدد کل من علیھا فان الی دخول المسلمین فی الجنان ، برمشاہدان آثار اصحاب القبور ومنتظران انوار یوم البعث والنشور ومرجحان حالت نوم وموت بریقظہ وحیات ومتفکران خلقت ارضین وسمٰوات وواصلان حقیقت دار القرار وقایلان سُبْحٰنَکَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

و غواصان بحار کریمہ وما الحیاۃ الدنیا فی الآخرۃ الا متاع ونظاران متاع الغرور باقل انتفاع وشائقان دولت قرب و وصال کاشفان پردۂ وہم وخیال وتالیان کریمہ تَوَفَّنِیْ مُسْلِمًا وَّاَلْحِقْنِیْ بِالصّٰلِحِیْنَ ۔ وناظران معنی اِنَّ اللّٰہَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ ۔ وخائفان یَوْمَ لَا یَنْفَعُ مَالٌ وَّلَا بَنُوْنَ اِلَّا مَنْ اَتَی اللّٰہَ بِقَلْبٍ سَلِیْمٍ ووالہان جمال لایزال حضرت رب الکریم کہ بہ تبعیت انبیاء برگزیدہ کہ اِنَّہٗ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِیْنَ در شان آنہا حکم محکم است وبہ استماع اخبار اولیاءِ خدا رسیدہ کہ در حصول این متمنا، نذر واجب بہ خود التزام نمودہ اند برآنکہ اگر حکیمی برین مرض لا دوا فرماید وحکم باجل مسمّٰی نماید این قدر مبلغ نذر اللہ می نمایم فغلو فیہ ذلک المرض بعد ما اخبروا بان مرضہم لا یقبل الدواء۔ ہمگی کاروبار خود را بوصل کہ مبرا از اختراع وہم و تراش خیال باشد قرار دادہ اند ودرین نشاءِ فانیہ غیر از ایقان امری دیگر تصور نہ نمودہ وبہ تجلیات و ظہورات خورسند بینند وبہ مشاہدات ومکاشفات تسلی حاصل روزگار ندارند۔

مخفی نماند کہ مقربان درگاہ[1] صمدیت کہ غریق دریای نبوت گردیدہ اند ہرچند دور رفتہ اند و باریک بینی را کار فرمودہ غیر از امواج حیرت چیزی نہ دیدہ اگرچہ از ہر خس وخاشاک این راہ فدای اِنِّیْٓ اَنَا اللّٰہُ شنیدہ اند ناچار دید وشنید ودانست خود را غیر فہمیدہ اند چنانچہ حضرت خواجۂ بزرگ خواجۂ نقشبند قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس می فرمایند:

فتح ہرچہ دیدہ شد وشنیدہ شد ودانستہ شد این ہمہ غیر است بہ حقیقت کلمہ لا نفی آں باید کرد۔ تم کلام الشریف۔

عزیزی می فرماید ؎

دور بینان بارگاہ الست　　پیش ازین پی نہ بردہ اند کہ ہست

و وعدۂ لقاء مطلوب حقیقی جلت عظمتہ بہ موجب آیۂ کریمہ مَنْ کَانَ یَرْجُوْا لِقَآءَ اللّٰہِ فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰہِ لَاٰتٍ موعود بایں جاہست گوارا تر از آب حیات تصور نمودہ تسکین ذائقۂ آرزومند بامید آں ثمرات طیبات می فرمایند وبہ ہمیں امید فرحت جاوید حلاوت اوقات (۲۲۹) دارند و موتی کہ قبل از موت میسر شدہ کار ایشاں را بہ حیات جاودانی رسانیدہ بود درین وقت باستمداد موت ثانی ہر بن موی شان را از حیات ابدی خبردار ساختہ تمتعات فراوان از آں برداشتہ

۱۔ م۔ بارگاہ

به شوق مافوق جلو مرکب همت به ساحتگاه ملاقات که مسمی به اجل است می دوانند شنیده باشی عارف روم قدس سره قریب باحتضار که در کثرت شوق بقول ؎

وعدۂ وصل چوں رسد نزدیک — آتش شوق تیز تر گردد

بی اختیار بودند یکی از عابدان که مرید رشید ایشاں بوده و دعای عافیت نمود و گفت عافاک اللہ بعتاب تمام چشم واکرده در جواب ایں بیت خواندند ؎

من شوم عریاں زتن او از خیال — تا خرام در نہایات الوصال

جناب امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مبلغ فراوان نذر اللہ بریں معنی بستہ بودند چنانچہ در ماسبق باشارتِ صریحہ گذشتہ است و بعد ازانکہ اطبا بعرض اقدس رسانند که مرض حضرت لاعلاج است تقسیم مبلغ مذکور بہ فقراء و مساکین فرمودند و حضرت یوسف علی نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام دعای فرموده اند در قرآن مجید مشروح و مبین است ایں ہمہ از نازکیہای شوق و محبت است ہر بوالہوس کوتہ اندیش از حقیقت ایں معاملہ در یابد و تسلی اعلال راعین وصال تصور نماید ؎

ریاض آشنائی را سرو برگ دگر باید — نہ ہر سرو چمن لیلی است تی ہر بید مجنوں

نمی فہمند که دریں نشاء اگر طاقت تحمل ایں کرامت نزاکت ریز می بود حضرت موسیٰ علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام از دیگراں باق احق والیق بوده آوازۂ لَنْ تَرٰانِیْ بگوش سراپا ہوش ایشاں نمی رسیده و حضرت پیغمبر ما[1] که محبوب رب العالمین است علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام که بایں دولت مشرف شده اند در دنیا وقوع آں نہ بوده بلکہ در دنیا از دنیا برآمدند و بآخرت ملحق گشتند و دیدہ مقصود از تطویل کلامِ سعادت انجام آنکہ حالتی که بعد موت و بعد الحشر مرکمل واصلاں را دست دہد بہ مراتب کثیرہ اصیل تر از حالت دنیاوی ست[2]۔ پس بایں اعتبار ہر یکی از مقربین و ابرار بہ موافقِ حوصلہ و استعدادِ خود تمنای آں نموده است و حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ اگر چندی که از غایتِ ادب و نہایت رعایت حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ[3] بایں معنی لب نہ کشوده اند که مبادا بوئی تساوات بآنحضرت عالی درجات پیدا آید چہ باوجود حصولِ جمیع کمالاتِ مجددی بہ طریقِ اصالت (۲۳۰) در ذاتِ مبارک ہر جا که حرفی از معارفِ سینہ در زیرِ قلم

۱؎ د۔ "ما" ندارد ۲؎ م۔ از حالت دنیاوی نیست ۳؎ م۔ عنہما

محترم می آرند خود را به دُعا حصولِ ایمان از آں معنی و شربی از آں مشرب به کمال انکسار می نگارند کما هو الظاهر علیٰ متتبع کلامه رضی اللہ تعالیٰ عنہ همچنیں دریں مقدمه هم سکوت ورزیده اند اما بر فاهمانِ[1] معانی بلند و حاشیه نشینان بساط دولت انبساط که مشتاق کثیره بلکه محض سابقه فضل بوی آشنای باں کلام محبوبة الافهام بهم رسانیده اند تمنای حصول ایں دولت مبرهن و هویدا است ؎

نامهٔ سربسته را چوں آب خواندن حق ماست — از سخن فهماں آں لب های خاموشیم ما

چه ترجیح حالت نوم و موت و حشر بر حالت یقظه و حیات و قبر به تصریح بر نگاشته اند، پس عنانِ سخن از هر سو کشیده جانب شاهراهِ مقصود باید برداشت و مشتی از خروار جواهرِ آبدار و نقودِ کامل عیار از خزائنِ معصومی و دفائنِ قیومی پر ساخته بهر شریف الاستعداد جلوه گردانیده به مطلبِ اعلیٰ باید پرداخت نیک استماع فرمای که ایں مفتاح مفتح کنزیں نشاتین به صدقه حضرت ایشاں گردیده کنزِ اوّل از خزائنِ رحمت که دریں دار بهن گشته عالمیان را نقودِ عافیت و جمعیت و حلاوت و عطوفت و انواع خیرات بخشیده و کنزِ ثانی عین از فردوس رسیده به نود و نه رحمت که برای آخرت ذخیره بلکه ما بقیهٔ ایں رحمت که پایاں آں متصور نه بوده صد گردیده و مخصوص مومنان را امیدوار ساخته۔ اعنی کنزِ اوّل مشتمل بر مقدماتِ حیاتِ آں قبلهٔ اربابِ حاجات که مناسب حال و وصال اند و مرض آخر الیٰ حینِ انتقال و کنزِ ثانی در اموری که بعد وصال متعلق اند الیٰ حین التحریر بل الیٰ ما یتعلق بدار القرار فاعتبروا یا اولی الابصار فله الآخره والاولیٰ وصلی الله علیٰ رسوله محمد المبعوث الیٰ کافة الوریٰ و آله و صحبه الیٰ یوم الجزاء۔

کنزِ اوّل۔ در طینت اصلی و فطرتِ جبلی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ باوجودی که محبوبیتِ ذاتی در نهاد بوده کما عرفت فی غیر موضع همواره سوگوار باوجودی کمال تمکین از کثرتِ شوق بی قرار بوده روزانه در طلوعِ آفتاب احدیت بیدار روزانه اشعاتِ جمالِ او خبردار و شبانه در انتظارِ ماهتابِ هویت متعطش و بی قرار لیل و نهار باوجود حصولِ وصل عریاں[2] بر کمال هل من مزید را امیدوار ایں نیز خواص آں طینت پاک ازیں جاست که در حدیث شریف آمده است کان رسول الله صلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آله وسلم دائم الحزن متواصل الفکر بلی

---

[1] م۔ ابرار فهمان [2] عریانی

هر نعمتی که نصیب آن سرور بود علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام در اتقیاء امت او که الوش خواران اند البته (۲۳۱) که سرایت نماید که خادمان در همه وقت از الوشِ خاصهٔ مخدومان امیدواران اند امداد دقیقهٔ دیگر دو بیت عارف روم قدس سره باید دریافت ؎

عشقِ معشوقاں نہانست وستیر — عشقِ عاشق با دو صد طبل و نفیر
لیک عشقِ عاشقاں تن زه کند — عشقِ معشوقاں خوش و فربه کند

گویند جناب حضرت ایشاں بعد وصال حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما اکثرہا به غم وگریه ہای گذرانندند و در بعضی احیان سیر صحرا و بستان می فرمودند و ایں شعر به سوزِ تمام می خواندند ؎

وکانت لنا بالفراق لیال — سرقناهن من ایدی الزمان

دباهر یکی از اصحاب ومخلص احباب ترغیب سوگ ہجراں و ماتم عصیان دراں اماکن می فرمودند و اکثر دریں سیر و سیاحت حضرت خازن الرحمت و حضرت شاه جیو قدس سرہما رفاقت به صد صداقت می گزیدند حسنِ اعتقاد که بجناب خازن الرحمت داشتند از مکتوب ثالث از مکتوبات جلد ثالث ظاہر و ہویدا است، بلکه از مجموع کلام شریف که مشتمل بر احوال ایشاں باشد خوانده بایشاں نوشته باشند و خوانده به دیگری ذکر ایشاں به تقریبی در قید قلم محترم آمده باشد بر متتبعان آں پیدا و نظر عنایتی که بر حضرت شاه جیو داشتند و تربیت ایشاں به مرتبهٔ که می خواستند نیز بر زائرانِ مکتوباتِ قدسی سمات روشن و آشکارا است. مقصد بعد وصال حضرتِ خازن الرحمت که ہشت سال پیش از وصالِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما اتفاق یافته غم بسیار و حزن بی شمار شامل حال آنحضرت گردیده و سیر باغ از آں باز موقوف گشته الا ما شاء اللہ، مگر به تقریبی اگر تشریف برده باشند و تربیتِ اولاد حضرت خازن الرحمت به کمال انبساط بر آنحضرت قرار گرفته۔

ابیض حضرت والدهٔ ماجده سلمہا اللہ تعالیٰ از ام المریدین والدهٔ کریمهٔ خویش قدس سرہا روایت می کند که روزی مخدوم زادهٔ اصغر اعنی قطب العارفین شیخ محمد صدیق قدس سره با ہر دو فرزند صغیر حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنه شیخ محمد یعقوب و شیخ محمد تقی رحمہما اللہ سبحانه که قریب العمر بودند، باہم داخلِ حویلی معلی شدند من از دور دیده معروض داشتم که محمد صدیق زیاده است یا ایں ہر دو فرمودند تربیت ایں ہر دو از سبب یتامت آنہا زیاده تر می خواہم و فرزندانِ کبار آنحضرت را قدس سره به مرتبهٔ کمال رسانیده اند۔

چنانچه احوال آنہا در مفتاح ہشتم خواہد کشود إن شاء اللہ الودود۔

دیگر درخت سدره در منزلِ دوس مشاکل حضرت ایشاں بوده که ثمره اش به نفاست تمام موصوف بوده عادتِ شریفه (۲۳۲) بر آں قرار گرفته که اوّل ثمره اش در خدمت حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ ارسال می گشت۔ و وضوِ نمازِ چاشت وظہر حضرت ایشاں ہم در تہ سایۂ او مقرر بوده بعد وصال خازن الرحمت جانب آں سدره نگاہی به حزن کمال فرموده گاہی دیدهٔ پُرآب کرده ایں دوہڑهٔ ہندی می خواندند، دوہڑه:

آنگن میرے بیر ہیں اور پیو بن بیر نہ کھاؤں
ایک بیر کی آونے بیر بیر بل جاؤں

معنی اش به زبان فرس چناں می شود که در صحنِ من درختِ سدره است و بدوں معشوق ثمرِ آں نه خورم، یک مرتبه رسیدنِ معشوق بار بار قربان شوم۔

در ایام غلبهٔ آزار حضرت خازن الرحمت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما تلواس بسیار داشتند و اکثر به عیادتِ ایشاں می رسیدند دریں ولا مخدوم کریم صاحبِ مقام کمال و تکمیل شیخ محمد اسماعیل سلمہ اللہ الجلیل ابیضی از خزائن حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ که متحمل احمرین سعیدی و معصومی است بایں مخلص خود از کمال جود و کرامتِ خود عنایت فرموده و امر به کشود آں دریں مفتاح مناسب دانسته نمودند به موجب امر شریف القدر ایراد می نماید:

ابیض مخدوم مذکور می فرمایند که والدِ ماجد ما عالی حضرت متعالی منقبت شیخ محمد صبغة اللہ قدس سره به تقریبی در بلدهٔ سہارنپور تشریف فرموده اند در آں جا معرفت آگاہی شیخ بایزید که از خلفای حضرت ایشاں بودند و والدِ ایشاں شیخ بدیع الدین از خلفای مشاہیر حضرت مجدد الف ثانی گذشته اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما لوازم نیازمندی و خدمت گذاری شیخ بایزید مذکور بسیار بجا آوردند، در آں حویلی درخت نیم نیز بوده شیخ معروض داشت که ایں نیم بسیار متبرک است که در زیر سایه به آنحضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ تکیه به چوب آں فرموده نشسته اند و حکایت کردند که من در حضرتِ سرہند به خدمتِ ایشاں در ایّام آزار حضرت خازن الرحمت رفته بودم حضرت ایشاں به قصد عیادتِ حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ متوجه شدند من ہم در رکاب بودم حضرت خازن الرحمت ازیں فدوی پرسیدند که آں درخت نیم در حویلی شما تا حال ہم ہست۔ عرض کردم موجود است، حضرت ایشاں استفسار کردند که سبب استفسار از آں درخت چیست؟ حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ زبان شکر افشاں را در فضائل آں کشودند

و گفتند کہ یک مرتبہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ رفاقت جہانگیر بادشاہ در آنجا تشریف ارزانی داشتند و در تہ سایۂ ہماں و رخت فقیر را با بیست صوفیان عالی مقام و شیخ حبیب خانسامان رخصت سرہند فرمودند امتثال امر شریف القدر بجا آوردہ بلا توقف متوجہ شدیم، چوں بر دریای جمنا رسیدہ برکشتی سوار شدیم و در وسطِ بحر ملاحان درخواست اُجرت نمودند می دانستم کہ پیشِ میاں شیخ حبیب خرچ خواہد بود و شیخ را گمان آنکہ من داشتہ باشم چوں معلوم حقیقت کردیم طرفین دست تہی یافتیم بہر یکی از صوفیان استفسار کردیم ہمہ زبان را بہ عذر افلاس کشودند (۲۳۳) شیخ حبیب فوطہ کہ در کمر داشتند و نفیس ہم بودہ از کمر کشودہ بہ ملاحان دادند و گفتند کہ از دریا گذشتہ با اُجرتِ شمار ساندہ فوطہ می گیریم با فوطہ را بہا مشخص ساختہ بشتابی دہیم آنہا کشتی را سر دادند می بینیم کہ رو بروی دریا لشکرِ عظیم القدر افتادہ است از ملاحان کہ ہماں زماں از آں طرف رسیدہ بودند سراغ لشکر و اہل آں نمودم گفتند ما دشت خالی گذاشتہ رفتہ بودیم کہ اثری از لشکر پیدا نہ بودہ طرفہ قدرتِ خداوندی جلت عظمتہ نمودار گشتہ است ۔ القصہ ہر قدر کہ نزدیک ترمی گشتم لشکر را کلاں ترمی دیدیم و آوازۂ اہل آن زیادہ ترمی شنیدیم بہ تعجب تمام از دریا بہ تصدیع اژدہام کہ از کثرت اسپ و آدم ساحل را پر ساختہ دہر سو ہا و ہو بر خاستہ گذشتیم معلوم شد کہ لشکر بادشاہ است کہ در سہارنپور گذاشتہ آمدہ ایم از آں جا حضرت مجدد الف ثانی را متجسس شدم ہر کسی نشاں آں داد کہ بہ ناگاہ آں مشاہدہ بارگاہ عالی جاہ ملائک پناہ نمودہ، شرف اندوز دیدار پُر انوار گشتیم دعای خیر فرمودہ ہر یکی از مایان خرچ جدا جدا او فرمرحمت کردہ و برای حضرت بی بی جیو مبلغ فراوان عنایت نمودہ، رخصت نمودند چوں بر بہل سوار شدیم نام و نشان از لشکر و لشکریان پیدا نہ بودہ ہماں دشت و ساحلِ دریا بود۔ ملاحان از تعجب تمام انکشاف ایں سر درخواستند گفتم شما ہم دیدند چوں الحاح آنہا از حد گذشت گفتم تصرفی بود از تصرفاتِ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ آنہا بصد جاں معتقد گشتند۔ شیخ محمد اسماعیل نقل ایں کرامت بر زبان آوردہ فرمودند کہ عالی حضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد از استماع ایں تصرف از شیخ بایزید تعجب کردند کہ مقامات نویسانِ مجددی ایں طور تصرفی رفیع القدر را تحریر نہ نمودہ اند۔

الحمد للہ کہ بتقریبِ عیادت حضرت خازن الرحمت کہ حضرت ایشاں فرمودند ایں دولت فاخرہ نصیب ایں بی حاصل سیاہ کار گشت ابیضی از خزینہ عالی حضرت در ضمن ابیضِ مجددی کہ بطریق امانت برای ایں مجلس محتاج گذاشتہ بودند بہ حصول پیوست فتامل سبحان اللہ و بحمدہ۔

چوں بیان وصال حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درمیان است قلم دریں میدان ہموار کردن کسی نمودہ چپ و راست ملاحظہ می نماید کہ مبادا راہی بہ فرار باید میسر نمی شود بہ ناچاری تمام جزع کناں جانب مطلب می شتابد ؎

ایتہا النفس اجملی جزعا[1]   انّ الذی تحذرین قد وقعا

بلکہ فعل جمیل مطلق را نظر داشتہ از جمال آں آگاہی بر می بخشد و آنچہ نوشتہ از راہ راست گشتہ کہ امور ضروریہ کہ لوازم (۲۳۴) ایں باب بودند و در غیر ایں ذرہ گنجائش آنہا ممکن نہ بودہ درج نمودہ است چنانچہ از اذہان فطانت ریز کہ ایں ہمہ خطاب و کتاب برای آنہا است۔ جمال ایں معقولہ مستتر[2] نیست و بہ اغبیا کاری ندارد امّا الحال بعد استماع ایں طعن مرقوم خواہاں مطلبی گردیدہ است کہ غبی مثل ذکی بلا توقف و احاطہ خبر ریسہای مطالب شتی تفہیم نماید لآ اِلٰہَ اِلّا ھُوَ کُلُّ شَیْءٍ ھَالِکٌ اِلّا وَجْھَہٗ لَہُ الْحُکْمُ وَاِلَیْہِ تُرْجَعُوْنَ۔ آگاہ باشند کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در اواخر عمر مبارک بہ چند وجہ اشارتی کہ ابلغ من الصریح باشد بر قربِ ارتحالِ خویش ازیں جہاں پُرنیش بر مخلصان صفاکیش فرمودند فہم من فہم ہر یکی ازاں اشارات بدیعہ تصرفی است نازنین ابیضی است بہ یقین۔

ابیض کتاب خانہ را کہ کلاں تر خزینۂ سرکارِ معرفت مدار بودہ و محبوب ترین امتعہ نزد آں قدوۃ الابرار و مشتمل بر کتب متداولہ و غیر متداولہ بہ مرتبہ بودند کہ در جاہای دیگر کم یاب است و دو سہ سال بیش از وصال بہ ابنای کرام و بنات مکرمات بہ طور میراث قرعہ انداختہ تقسیم فرمودند و چند روز بعد از فراغ حلقہ بامداد ہمیں صحبت می گذشت و وقت حضور اولو القربیٰ والیتامیٰ والمساکین را بہ موجب نصِ قرآنی وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَۃَ اُولُوا الْقُرْبیٰ وَالْیَتٰمٰی وَالْمَسٰکِیْنُ فَارْزُقُوْھُمْ مِّنْہُ وَقُوْلُوْا لَھُمْ قَوْلًا مَّعْرُوْفًا۔ یاد می فرمودند بلکہ بہ بعضی مخلصان دیگر ہم کہ بایں عرصۂ صفات موصوف نہ بودند محض از راہ تفضل کتابہا در آں وقت[3] عنایت فرمودہ اند چنانچہ نزد بعضی ازانہا فقیر خود ازآں کتبِ موہوبۂ متبرکہ زیارت نمودہ است، مصراع

بود دستِ کرم رسوا ترا زیاران عہد ایں جا

تا آں کہ ام المریدین حضرت بی بی جیو قدس سرہا ایں تقسیم کتب را کہ مشعر بر قرب ارتحال بود شنیدہ

۱؎ م۔ بجزعا   ۲؎ م۔ متستر   ۳؎ م۔ کتابہا عنایت درآں وقت نمودہ

ناخوش گردیده اندکی به تلخی که لوازم نسبت زوجیت است استفسار این اسرار نمودند، حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ به پاسخ لعل شکر بار کشودند که به فرزندانِ زوجۂ دیگر که قبل از نکاح ایشان آں مرحومه ودیعت حیات سپرده تعجب گرفته فرمودند نه دادیم ام المریدین تکرار کردند که اگر از وہم فرزنداں می بودند شما البته می دادید اشارتی که به وجه ثانی ادا فرموده اند تحت قلم می در آید۔

ابیض۔ شب یازدہم شعبان المعظم که شب برات است و تقدیر آجال و آمال به موجب نص[1] قرآنی فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ ۔ تبیانِ حال آں ست حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ درآں سال که از این دار انتقال فرمودند آناً فآناً خبر ماه آں شب که لیلۃ البدر می باشد می طلبیدند که نور گرفته است یا نه هر چند بینندگان غور می کردند و تتبع می نمودند اصلاً اثری ازاں نور نمی دیدند بلکه ماه را مثل تابۂ آہنی مشاہده می نمودند با وجودی که اثری از ابر بر طرفی از اطرافِ فلک پیدا نه بوده وقتی که شب قریب به نصف رسیده فرمودند که معلوم می شود که نام (۲۳۵) کدام قطبی از صفحۂ ہستی محو کرده اند که ماه از غم آں جامۂ نیلگوں پوشیده تمام آسماں را سیاه پوش ساخته است امّا فہم ہیچ یکی از مستمعان به حقیقت کار نه دیدیده بعد ازیں که در شہر ربیع الاول ہماں سال وصال آنحضرت روئی داده در ذہن ہمه کس آں سخن رسیده که اشارت بر وصال خویشتن بوده و کرامتِ صریحه به ظہور انجامیده۔ ازیں قسم مقدمات راقم سیاه کار از آں قطب الارشاد والمدانة آں قدر شنیده که به تحریر آں اوراق اشجار اگر مرقوم کردند مبالغه آنکه مطالب بانجام نه رسیده۔

ابیض گویند که ورودِ مسعودِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ روزی در باغچه که بالفعل روضۂ منوره درآں جاست به تقریبی افتاده فرمودند نزدیک است مکان فقیری از فقیران صاحبِ کمال گردد مردم از استماع این مقوله انتظارِ فقیرِ مبشر می داشتند تا آنکه بعد وصال روضۂ مقدسه چوں درآں جا شده ہمه معنیٰ کلام دریافتند بلکه عزیزی نقل می کردند که جای قبر مبارک ہم تعین نمودند درآں جا نفسی به مراقبه پرداختند سبحان الله طرفه تصرفاتند که ملفوظات را برداشته و ابیضانند که با حمرات ساخته خودها جلوه گشتند و احمرات[2] را در باز بستند امّا سرخی آنها در پردۂ سپیدی ابیضات بر صاحب نظران محک شناس نقود کنزین از یک دیگر متمیز است سخنی بلند که مشتمل بر معنی ارجمند است استماع نما۔ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مدتی چند پیش از وصال خود

---

[1] د۔ نقل [2] م۔ احمران

درخواب رحمت مآب به دیدار معمور الانوار حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشرف گشتند واز آنحضرت عالی مرتبت استفسار حقائق و اسرار نمودند حضرت مجدد الف ثانی در جواب فرمودند که ای فرزند این جا مآل همه برحمت است پگاه که بیدار گشتند مخلصان را ازین نوید مرحمت جاوید خبردار فرمودند و مثل ما عاصیان را بر مزید رحمت امیدوار نمودند الحمد لله سبحانه علیٰ ذالک۔

گویند پیش از وصال شش ماه این رویاءِ صالحه و واقعهٔ صادقه دست داده و بعد از آن ایام حیات هر قدر که بودند اکثر بآزار گذشته ازین جهت بعضی مخلصانِ صاحبِ کمال که درین محل سوال داشتند از غایت هیبت و نهایت ادب استفسار نتوانستند نمود، چنانچه مرحومی نواب کرم خان نور اللہ مرقدہٗ در اواخر عمر حضرت مخدوم زادهٔ ثانی حجة اللہ العظیم قدسنا اللہ[1] سبحانه بسره وقتی که از سفر حج ثالث برگشته به دار الخلافه رسیدند آن سوال مستصعب نمودند که ازین واقعهٔ صادقه در رویای صالحه که قیومی از قیومی که مقدماتِ رحمت به نیابت آنسرور علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام از متعلقات آنها است بشارت این عموم رحمت به سمع انام رسانیده امید (۲۳۶) آن به ظهور پیوسته که کفار نگون سار هم مایوس مطلق از رحمت اند بحکم آیهٔ کریمه اِنَّهٗ لَا یَایْئَسُ مِنْ رَّوْحِ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْكٰفِرُوْنَ۔ بوی از رحمت در آن درکات جهنم نعوذ بالله منها بآنها هم برسد و با وجود خلود جهنم خلود در عذاب نه باشد و حکم سمندر بهم رسانیده در آن جا مخلد باشند و عذاب نار با عذابهای عطش و جوع و غیرهما مخصوص به احقاب بحکم کریمه لٰبِثِیْنَ فِیْهَاۤ اَحْقَابًا باد و اقل جمع تا سه حقبه است باشد۔ و همین مذهب شیخ محی الدین ابن العربی[2] است قدس سره و حدیثی هم که نقل می کنند که بر جهنم زمانی می آید که سبزی هم می رساند و باد بروی می سوزد که دروازه آتش آواز می دهند و کفار در آن وقت حکم گرم آتش پیدا می کنند، موید آن می گردد هر چند که نزد محدثین این حدیث موضوع قرار گرفته حضرت حجة الله در جواب این حکم را مخصوص به مومنان گردانیدند کما هو مذهب الجمهور اما تشفیٔ نواب مذکور ازین جواب هیچ به حصول نه پیوسته و گفته که شمول رحمت بر مومنان از قرآن مجید و احادیثِ صحیحه مژده ده اهل ایمان است حضرت مخدوم زاده ارشاد کردند که معلومات اولیاء که به کمال متابعتِ انبیاء علیهم[3] السلام به موافق علوم شرعیه گردیده است، در رنگ مجتهد مبین احکام وحی است نه امر زاید بران که دین کامل گشته است

---

[1] م۔ سبحانہ [2] د۔ محی الدین العربی [3] د۔ علیه

ونعمت تمام شده۔ نواب از وجوهِ کثیره[1] راه سوال اختیار نموده۔ آنحضرت قدس سره درآں ایام ارادۂ حضرت سرہند داشتند فرمودند بعد رسیدن وطن جواب آں به جمعیتِ خاطر در سلک تحریر خواہم کشید، باز به راقم سیاه کار معلوم نیست که چیزی نوشته اند یا نه و اگر نوشته اند بالجمله برای عصاة مومنین جزاء عموم رحمت که از کریمه وَرَحْمَتِیْ وَسِعَتْ کُلَّ شَیْءٍ به گوش ہر عاصی شکسته روزگار رسیده امیدوار گردانیده بود ازیں جہت رویای صالحه که جزءِ چہل و ششم است از اجزاءِ نبوت در حین قرب ارتحال گویا تاویل آں آیۂ کریمه به ظہور پیوسته ؎

نمی ترسم ز عصیاں و نه دارم باک از دوزخ
کریمی جرم بخشی پیشوای کرده ام پیدا

ہمانا که در اواخر عمر مبارک حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہمگی جمال صرف گشته بودند که بوی از جلال باآں مخلوط نه باشد و در سابق البته در مواضع لابدیته ترتیب جلال ہم داشتند۔ از جناب خالۂ کبریٰ قدس سرہا مسموع گشته که در ایام ازار حضرت ایشاں که درون حجرۂ مقدسه با محبوبِ حقیقی جلت عظمته راز و نیاز داشتند و کثرة ارشاد ہم از غایت عظمت و نہایت ارتفاع به مرتبه محیط آفاق گردیده که افواج رجال و نساء از جوانب اربعه که تعداد آں مگر در علم عالم الغیب والشہادت معلوم است مثل مور و ملخ می شتافتند، روزی مجمع عورات طالبات بسیار ہجوم داشته بعضی از خادمات آنہا که مغنیات نیز بودند به صداہای سرود باوجود منع مخدومات خودہا ہنگامه آرائی نمودند و حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ (۲۳۷) ہر چند که آوازه آنہا می شنیدند ساکت ماندند و ایں خلافِ طور آنحضرت بوده "چه امر معروف و نہی منکر شیوۂ مرضیۂ ایشاں بوده[2]" و ہموارۂ ہیبت ایشاں در قلوب اہلِ ارادت به نہجی استیلا داشته که دم از امور غیر مشروعه زدن را مجال نه داشتند من از برادر خود شیخ محمد عبید اللہ که مشہور به میاں حضرت و ملقب به مروج الشریعت اند قدس سره درآں وقت حاضر بودند استفسار نمودم که جناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایں وضع تغافل که گاہی نه بوده از چه او ظہور نموده گفتند قبل ازیں تربیت جلالی و جمالی شامل حال آنحضرت بوده والحال ظہور جمالِ صرف است بی شائبه جلال دریں وقت اگر دہل را شب و روز نزدیکِ گوشِ معرفت سروش گذاشته بگویند اصلاً از کثرت ظہور جمال به چشمِ ملال جانب گویندگاں نه بینند۔ ایں ہمه از

---

[1] د ۔ کثرت
[2] وادین میں منقول فقره نسخۂ د میں نہیں ہے۔

غلبۂ امواج بحار رحمت کہ از سبب کثرت موانست کہ از جہت خدمت مہر و امانداری آں بحار رحمت بہم رسیدہ است آخر کار تمام وجود مسعود را نسخۂ عین رحمت گردانیدہ است۔ بنا برآں عصاۃ را پیش از ایام انتقال بایں نوید خواب تازگی بخشیدہ است۔ سبحان اللہ، طرفہ خوابی است موافق کتاب وعجب واقعہ ایست روشن تراز آفتاب کریمہ قُلْ یٰعِبَادِیَ الَّذِیْنَ اَسْرَفُوْا عَلٰٓی اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوْبَ جَمِيْعًا اِنَّهٗ هُوَ الْغَفُوْرُ الرَّحِيْمُ۔ برای شہادت صدق منام آں قطب الانام کافی است، وَمَآ اَرْسَلْنٰكَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِيْنَ۔ حجتی است وافی چوں بہ تصدق رحمۃ للعالمین علیہ وعلی آلہ الصلوٰۃ والسلام وجود شریف آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ طریق تخمیر طینت[1] مطہر ایں کار گشتہ جای آں دارد کہ منشاء اسرار رحمت بہ کمال عنایت او سبحانہ از رؤیای صالحۂ ایشاں بہ صد عز و ناز بر اہل آں ظہور فرماید ؎

بہ شکرم آں کلام شکر آمیز　　ببزمم نکہت آئینہ کردند
بہ دستم شقہ[2] از زر نوشتہ　　بہ آب رحمتش بسمینہ کردند
بہ یمن ہمت والائی معصوم　　کہ دولت را بہ بامم زینہ کردند

ازآں جا کہ راقم حروف کرامت مالوف عاصی ترین مخلوقات است وغیر از سابقۂ رحمت نجات در حق او متصور نہ بنا براں عنان سخن را در میان رحمت بہ توسل برکاتِ معصومی سرداد، مصراع

کہ مستحق کرامت گناہ گاراند

(بیت) ؎

بشریٰ لقد انجز الاقبال ما وعدا　　وکوکب المجد فی افق الاعلیٰ صعدا

اگر چہ در ادای کلمات رحمت بعضی لطائف دیگر ہم در خاطر بودہ کہ ہر یک راہی بہ جمال معاصی می نمودہ امّا بہ مقتضای وقت وحال مستمعین بر ہمیں (۲۳۸) مقدار مقالۂ نازنین کفایت رفت ؎

ومن بعد ھذا ما یدق صفاتہ　　وما کتمہ احظی لدیہ واجمل

وبایں ہمہ مراتب قرب وکمال کہ خلائق را بہ تبعیت سید المرسلین علیہ وعلیہم وعلیٰ آل کل من الصلوٰۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا بر عموم رحمت خبردار ساختند خود از خوف

۱؎ م۔ "طینت" ندارد　　۲؎ م۔ شقعہ

مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ لیل ونہار در ہراس آں بودند کہ فردا با وی چہ معاملہ فرمایند ودر کدام جگہ داخل سازند، چنانچہ از مکاتیبِ شریفہ بر متتبعان آں ظاہر و ہویدا است بلی، مصراع

نزدیکاں را بیش بود حیرانی

درمکتوبی از مکتوبات جلد ثالث برنگاشتہ اند:

فتح افسوس کہ عمر اشرف در ہوا وہوس رفت و در حرمانی ومعصیت گذشت در و دیوار بر کردار ایں دور از کار گریاں وزار زار است وہر سنگ وسفال بزبان حال فریاد می کند ماہذا خلقت ولا بھذا امرت ؎

ہر دو عالم در لباس تعزیت　　اشک می بارند تو در معصیت

اذکروا اللہ وتوبوا الی اللہ جآءت الراجفۃ تتبعھا الرادفۃ (۳ بار) جاء الموت بخدا فیہ، انتہیٰ کلامہ مقدس۔

وایں موافق اکثر اطوار آنحضرت است اما در بعضی از حالات بہ تقاضای اوقات عیاں سخن بہ نوعی دیگر است "چنانچہ یکی از اہل قرابت کہ صاحب مسکنت است[1]" بزبانی یکی از فضلای روزگار مذکور نمودہ کہ روزی در محفل خلد مشاکل حضرت ایشاں در ایام اخیر آں قبلۂ صفا کیشاں سخن از خوفِ خاتمہ کہ از راہ ابہام شاملِ حال خواص وعام است درمیان آمد آنحضرت فرمودند بر ما خیریت خاتمہ بفضل اللہ سبحانہ یقین نیست خوف کجا وابہام کرا ہرچند بہ تکرار باوجود ترک ادب معروض داشتہ کہ نفس ابہام ہرچند کہ صاحب معاملات ہم باشد نمی رود مگر جماعت معطوعین ازیں خوف مامون باشند۔

احمر۔ فرمودند وقتی کہ معاملہ کمال بایں سرحد بہ رسد خوف سراز پا نشناختہ راہِ فرار اختیار نماید واز ادب شریعت ہرچہ گوید گنجائش دارد وانگام تاایں قسم حصول یقین بر کمالات باطنیۂ خود کہ از ایمان ثانی کہ از آیہ کریمہ یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ واز دعای ماثورہ اللّٰھم انی اسئلک ایمانا لیس بعدہ کفر کہ برای تعلیم امت فرمودند بہ ثبوت پیوستہ بہم نہ رسد۔ اظہار ایں قسم بلند اسرار داخل خیانت بودہ وایں ایمان ثانی بطور حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعداز حصولِ فناءِ اتم کہ بہ فناءِ اکمل برآں مترتب است بہ حصول می پیوندد ایں آں ایمان است

---

[1] واوین میں منقول فقرہ نسخہ "د" میں نہیں ہے۔

که از زوال مصئون است و از خلل محفوظ به خلافِ ایمانِ سابق که از زوال و خلل محفوظ نیست حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ تفصیل ایں ایمانین در مکتوبات حضرت قیومین (۲۳۹) واضح ولائح است۔

از اکابر اصحاب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مسموع گشتہ کہ قصۂ شروع آزار آنحضرت والا منقبت چناں است کہ روزی در عین عافیت بہ درس کتاب مشکوٰۃ المصابیح اشتغال داشتند چوں بر حدیث ترمذی کہ مروی ست از جابر رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیدند و آں حدیث را ایراد می نماید قال رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم یودّ اھل العافیۃ یوم القیامۃ حین یعطی اھل البلاء الثواب لو انّ جلودھم کانت قُرِضَتْ فی الدنیا بالمقاریض۔ یکایک از دست مبارک ساق شریف را سخت گرفتند و درس موقوف فرمودند باہل مجلس معلوم شد کہ وجعی بہ ساق لاحق شدہ است۔ القصہ آں وجع بحدی غلبہ نمود کہ گوشت و جلد مکرر مقروض گشتہ و ایں ظلم را کافر فرنگ کہ معالج ایں مرض از طرفِ سلطان وقت مقرر شدہ بود بہ ظہور پیوستہ۔ پس مرتبۂ شہادت کبریٰ نیز بآنحضرت باوجود صدیقیت ثابت گشتہ۔ گویند درآں شدتِ اوجاع کہ محیط تمام بدنِ مبارک علی الخصوص زانو و ساق شدہ بود و آں کافر بہ بہر قسم کہ دست تعدی را می خواست خود را معاف نمی داشت، گاہی لفظ آہ در وقت معالجۂ دشمنانۂ او سر نمی زد بلکہ آں وقت بہ تلاوت قرآن مجید مصروف می گشت و نماز جمعہ و جماعت حتی الامکان از دست نمی رفت و ایں شعر عربی دراں ایام بہ شوقِ تمام می خواندند ؎

قال لی مُتْ مُتُّ سمعاً وطاعۃً — وقلت لداعی الموت اھلاً ومرحباً

و بعضی اشعار تازی و فرس ہم گاہ گاہ بر زبان الہام ترجمان جاری می شدند بیان آنہا ہم برای استماع اصحاب بلاء بسی ضرور است ؎

گر بہ نقدی جاں توانستی خریدن وصل دوست — طالبی وصل تو بودی ہر کہ جانی داشتی[1]

(بیت) ؎

اگر ہزار غم است از جہانیاں بر دل — ہمیں بس است کہ او غمگسارِ ما باشد
بہ کنج غاری و خلوت گزینیم از ہمہ خلق — اگر آں بہ لطف جہاں یارِ غارِ ما باشد

۱؎ یہ شعر نسخہ د میں نہیں ہے۔

(بیت) ؎

لیتکِ[1] تحلو والحیٰوۃ مریرہ   لیتکِ[2] یرضی والانام غضاب
لیت الذی بینی وبینک عامر   وبینی وبین العالمین خراب

وہر یکی ازیں ابیات درمکتوبات قدسی سمات آنحضرت عالی درجات ہم مندرج است۔

القصہ شدتِ وجع بہ مرتبۂ مستولی شدہ کہ روزی ناخواستہ دست ام المریدین حضرت بی بی قدس سرہا بر بدنِ مبارک رسیدہ تمام بدن در رعشہ درآمدہ، ام المریدین از غایت حیرت استفسار آں نمودند کہ مجروح یک جزء بدن است کہ ساق و زانو باشد و رعشہ تمام اجزا ازانکہ دست ہم بر عضو دیگر رسیدہ باشد محل تعجب است فرمودند کدام عضو ہست کہ مجروح نیست و باوجود غلبہ آزار و شدت اوجاع کہ بہ تقریبی رسیدن دست معلوم اہلِ حضور گردیدہ از اکثرت تمکین و وقار و صبر و شکر و رضا بہ قضاءِ عزیز غفار اصلاً حرکتی کہ مخالف شفا باشد سر نمی کشید بلکہ تلذذاتِ (۲۴۰) فراوان حاصل روزگار می گردید چہ نزدیک حضرت ایشاں و والد بزرگوار آں قبلہ صفا کیشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما ایلام محبوب لذت بخش تر است نسبت بانعامِ او، حضرت والدۂ کریمہ مدظلہا می فرمایند کہ سہ چہار روز پیش از وصال شدتِ اوجاع بہ حدی سرکشیدہ کہ ہرچند می خواہند کہ ادای نمازی ازایں نمازہای پنج گانہ بہ قسمی ہم نمایند میسر نمی شود و ہیچ وضع قرار در نشستن حاصل روزگار نمی گردد اتفاق ماما درسو، خدمتگار کہ مزاج شناس بسیار بودہ بیک نوعی نشاند کہ اداءِ نماز بہ وجہ احسن صورت پذیر شد بعد از فراغ نماز بہ مخدوم زادۂ برجادہ شیخ محمد عبید اللہ قدس سرہ خطاب کردہ فرمودند نماز مست را چہ حکم است تفحص کتب نمودہ جواب بگو۔ بعد ازاں فرمودند کہ من تنہا نماز خود را نمی گویم کہ سجدہ من فوق العرش افتادہ است بلکہ ایں خادمہ کہ درایں وقت مرا بہ رکوع و سجود ممد کار بودہ نیز سجدہ ایں با من فوق العرش افتادہ۔ قبلہ گاہی مرشدی از زبان حضرت خواجہ جیو قدس سرہما روایت می کنند کہ مدت شش ماہ پیشتر می فرمودند کہ ہر نمازی کہ می گذارم خواہ فرض و خواہ نفل سجدات آں فوق العرش می افتد بلکہ تمام نماز آں جا کہ لفظ جا از تنگیٔ میدان عبارت واقع است، واقع می شود و مضمون کلام صادق سید البشر علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰت والسلام کہ الساجد یسجد علیٰ قدمی اللہ فلیسجد ولیرغب۔ دریں ایام بسیار جلوہ گر است ہرچند کہ از دوام ایں معنی بہ شمول تمام

---

[1] د۔ لبیک [2] ایضاً

داشته اما الحال به کیفیت دیگر آراسته مخدومی معرفت دستگاهی مرحومی شیخ ابوالقاسم قدس سره فرزند اکبر عالی حضرت ونبیرهٔ[1] اعظم حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنهما بوده اند هم در ایام غلبه آزار حضرت ایشان از شاه جهان آباد رسیده مشاهده این حال نموده بزبان تشریف آوردند که هرکه را آرزوی مشاهدهٔ صبر ایوبی باشد علی نبینا وعلیه الصلوٰة والسلام باید که زود به دیدار پرانوار حضرت ایشان بشتابد و کارخانهٔ صبوری مطالع نماید ؎

تا کسی را به بلا مبتلا نه کنیم　　تا که نامش از اولیا نه کنیم

بلی ان اشد الابتلاء الانبیاء ثم الامثل فالامثل۔ خبر مخبر صادق است علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام۔ خالِ اکرم قدوهٔ اصحابِ تحقیق مخدوم زادهٔ اصغر حضرت شیخ محمد صدیق قدس الله سره روایت می فرمودند که بملاحظه عالم اسباب چنانچه ادویه وادعیه در این آزار به کار می رفت به رعایت بحر۔ بشری روزی به مخدوم زاده های عالی درجات صاحب التصرف والکرامت حکم کرامت شیم شرف نفاذ یافت که اینها را به گوید که توجه در دفع این مرض برگمارند و من بالتخصیص باوجود تعمیم طلبیده این حکم فرمودند به موجبِ امر شریف القدر هر کدام از فرزندان عالی مقام توجه نمودند چند نفس در تولت درد تخفیف لاحق شد باز بر صرافتِ اصلی قرار گرفت چه ایام عافیت صوری فی الحقیقت وداع شده بودند (۱۴۲) و معامله به عافیت معنوی که دائم الاوقات محفوظ از خلل و مصئون از زوال است کشیده بود۔

ارشد خان مرحوم که دیوان صوبهٔ کابل و بعد ازان دیوان حضور لازم السرور در عهد حضرت خلد مکان شده بود مکرر به نقل این تصرف ولها مشتاقان را سیراب حیات ابدی می نمود و ابیض از خزانهٔ حضرت ایشان که احمر را بر داشته است بایں مفلس می بخشید۔

ابیض۔ می گفت که من و امانت خان و چندی از اقربای مایان که هر کدام از اهل ارادت آن غوث الانام بوده، روزِ عرسِ حضرت مجدد الف ثانی که در سالِ آخر حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنهما اتفاق داشته در ورود به حضرت سرهند افتاده چون درین ایام حضرت ایشان به کسل شدید ابتلاء تمام داشتند چه این عرس بیست و هشتم شهر صفر مظفر می باشد و وصال آن هادی ارباب کمال نهم شهر شریف ربیع الاول روی داده پس زیاده از یازده روز تفاوت هم نه کشیده مقصد تقسیم اطعمه متلونه

---

[1] م۔ نبیر

و غیر متلوّنہ بہ خویشان و درویشان و مدعوان وغیرہم مخدوم زادہ ہای عالی مقام می فرمودند و آنحضرت درون محل تشریف داشتند ما ہم یک گوشہ اختیار نمودہ نشستہ بودیم کہ بہ ناگاہ آوازۂ تشریف آنحضرت غلغلہ افگن گردیدہ می بینم کہ بر ڈولی یا بر میانہ یکی ازایں دو لفظ گفتہ سوار داخل محفلِ عرس شدند و برہموں سواری نشستہ ماندند چہ شدت از طاقت آں نداد کہ فرا آمدہ بر مسند نشینند در ہمانجا شولۂ بی روغن بہ حضور پُرنور کہ از سبب پرہیز مختار بودہ گذاشتند در خاطر من با وجودیک اطعمہ عرس بہ نزدیک ہر کدام مایان گذاشتہ بودند خطور نمود کہ اگر از راہِ ذرہ پروری و بندہ نوازی ازیں الوشِ خاصہ سرفرازی بخشند کمال مدد طالع شامل حال خواہد بود، اما از راہِ ادب باظہار ایں تمنای خوشگوار لب بہ جنباندم و مردم بسیار ہم کہ درمیانہ غلو داشتند و ہر یکی آں عنایت را بہ صد شوق امیدوار مردم را کنارہ فرمودہ نام بندہ بر زبان الہام ترجمان آوردہ طلبیدند حاضر شدم و نزدیک تر گشتم دو سہ لقمہ ازاں شولہ تناول فرمودہ بودند چوں من کسل مندم شولۂ بی روغن حکیم تجویز کردہ ہموں را می خورم اگر شوقِ شما برآں کشیدہ است بہ گیرید بہ بشاشت و سعادت تمام گرفتم و آداب بجا آوردم و با رفقای خود تقسیم نمودہ خوردم۔

مخدوم اقطاب دستگاہی عارف سریع السیر شیخ محمد زبیر مدظلہ کہ امروز سجادہ نشین مسند ارشاد حضرت ایشاں اند و عنان ہدایت ایشاں محیط ربع مسکون است، می فرمایند من شنیدہ ام دو سہ روز پیش از وصالِ خود حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ درویشان حضرت سرہند (۲۴۲) کہ نزد آنحضرت اعتبار داشتند غیر عبد الملک رقعات نوشتند:

فتح ۔ کہ فقیر محمد معصوم از دنیا می رود باید کہ بہ دُعاءِ خیریت خاتمہ ممد و معاون باشند۔

ہر یکی ازاں گوشہ نشینان بادیۂ ربانی بہ موافق حوصلہ خود جوابی باں مخدوم حقانی بر نگاشتہ ازاں جملہ سید مرزا کہ فقیرِ صاحبِ کمال بودہ و بالفعل مرقدِ شریف آں عزیز ہم در وسط بازار حضرت سرہند واقع است درجواب ایں دو بیت نوشتہ ؎

درِ ہر پیر زن می زد پیغمبر — کہ ای زن در دو عالم یادم آور
یقین میداں کہ شیراں شکاری — دریں رہ خواستند از مور یاری

حضرت والدہ ماجدہ سلمہا ربہا می فرمایند کہ روزی در ایام آخر در خلوتِ خاصہ باریاب شدم شنیدم کہ ایں بیت را بہ شوق تمام می خواندند ؎

تو دستگیر شو ای خضرِ پی خجستہ کہ من — پیادہ می روم و ہمرہان سواران اند

بعد ازاں نامِ یکی از صالحات بر زبان مبارک آوردند کہ فلانی بیا رقعہ نوشتہ است کہ در او ایں بیت تحریر نمودہ۔

نیز از خدمت حضرت والدۂ کریمہ مسموع گشتہ کہ ہم در آں ایام نشان بادشاہزادۂ قدسیہ روشن آرای بیگم رحمہا اللہ سبحانہ کہ مشتمل بر نیازمندی تمام بودہ رسیدہ کہ در و ایں بیت مندرج نمودہ ؎

من کیستم کہ با تو دمی دوستی زنم چندیں سگان کوی تو یک کمترین منم

ایں بیت را بر زبانِ مقدس آوردہ فرمودند کہ در طبقۂ سلاطین علی الخصوص در مستورات ایں طور محبت شیوخ کہ نمونۂ محبت الٰہی است عنقاء مغرب است فضل لم یزلی شامل حال است کہ ظہور امور عجیبہ در عہد ما جلوہ[1] گر گردیدہ و معرفت الٰہی مطلوب از ایجاد نوع بنی آدم است بہ وساطت ما بر شاہ و گدا رسیدہ ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ۔

شنیدہ ام کہ یک روز پیش از وصالِ آں قدوۂ اربابِ کمال عبد الملک بہ قصد عیادت رسیدہ از آں کہ فسادِ عقیدۂ بعضی از شیوخِ مشارٌ الیہ معلوم اہلِ حضور بودہ و قبل ازیں بہ ہمیں سبب راہِ ملاقات ہم مسدود، چنانچہ روزی ماجرای در جای ازیں کتاب مرقوم گشتہ۔ مطالعہ کنندگان باہوش مخفی نیست خواستند کہ اجل معہود را از بیرون رخصتش نمایند بہر حال بعد عرض جواب رخصت ہم دشوار فہمیدہ بہ عرض اقدس رسانیدند کہ عبد الملک کہ سابق گاہی بہ سعادت حضور امتیاز نہ یافتہ بہ قصدِ عیادت شتافتہ است چوں مزاج مبارک مضعوف است و حواس ظاہرہ در رنگِ حواس باطنہ متوجہ بارگاہ صمدیت اند اگر امر اقدس شرف نفاذ یابد از بروں رخصتش نمائم، فرمودند مرا بہ نشانید و او را بہ طلبید چناں کردند و اجتماع مخدوم زادہ ہای عالی درجات بود بہ کلامی کہ با مشارٌ الیہ فرمودند تصرفی را نمودار کردند و ابیضی را در احمر جلوہ گر ساختند اشارتی بہ حضرتِ مخدوم زادۂ عالی قدر شیخ سیف الحق والملۃ والدین قدس سرہ کردہ فرمودند سیف الدین ہمیں است ظہور تصرف مسطورہ بر اہل اعتقاد وا نمود ابیضی علیحدہ در وسط احمر۔ بر دوستان نیک نہاد از جملہ ضروریات است (۲۴۳) باید کہ بہ حضور خاطر استماع نمایند یعنی شیخی کہ از خواندن اسمای سیفی بہم رسانیدہ کمال نشائتین دراں تصور نمودہ سلطانِ وقت را مسخر و منقاد ساختہ از دریافت کمالات ولایت کہ ثمرہ اش مشاہدہ و حضور است بہ جز حصولِ مشیخت کہ عین مباعدۃ و دور است مطلب کار نا فہمیدہ استغناء از

---

۱ د- جلوہ

صحبت اکابر اولیاء الٰہی پیدا کردہ اند فرزندی سیف الدین آن را منہدم و ناچیز خواہد گردانید مقصود بہ یک کلمۂ جامعہ بحکم وراثتِ سید البشر علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام کہ اعطیت جوامع الکلم منجر از آں است تمام مشیخت آں را کہ مبنی از حب جاہ است بر باد دارند۔ بعد چندی[1] ازیں مقولہ غلغلۂ ارشاد حضرت مخدوم زادۂ مذکور بہ مرتبہ عالم گیر گردیدہ کہ نام و نشانِ مشیختِ اربابِ دعوت را نہ گذاشتہ۔ حضرت قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس کہ مصاحب و ندیم حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ اند اکثر می فرمودند کہ باوجود آنحضرت دریں مرض اخیر خدمات شائستہ بہ کمال خضوع و انقیاد بہ تقدیم رسانیدہ اما حضرت ایشاں روزی خطاب بہ مخدوم زادۂ ثالث حضرت مروج الشریعت کردہ بہ حضورِ جمیع مخدوم زادہ ہا فرمودند کہ حقِ خدمت بر شما بود اما حضرت حق سبحانہ والدۂ شما را جزاء خیر بہ دہد کہ حق خدمت ادا نمودند و محتاج خدمت دیگری نہ گذاشتند۔ حضرت والدہ ماجدہ سلمہا الرحمٰن می فرمایند کہ یک شب یا دو شب پیش از وصال وقت طعامِ شبینہ پرسیدند کہ در خانہ چہ مطبوخ گشتہ است عرض نمودند کہ کھچڑی فرمودند کہ اگر اندکی روغن انداختہ بدہید ما ہم تناول نمائیم عرض کردند کہ از سبب لحوق حمّی کہ بایں وجع شدہ است پرہیز است ساکت ماندند و از انہا باز چیزی نہ طلبیدند بلکہ اگر منت کردند کہ قبول چیزی اطعمہ ازیں شود حاضر گردانیم قبول نہ فرمودند آری برای خوراندن مہمانان تاکیدات بہ وقوع پیوستہ علی الخصوص در بارہ ہمشیرۂ خود کہ نام گرفتہ فرمودند کہ ہمشیرہ جیو را باد و اولاد ایشاں طعام خواہند خورانید و روز وصال ہم باوجود شدت احوال بہ مخدوم زادۂ بزرگ عالی حضرت شیخ محمد صبغۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ کہ ایشاں درآں وقت حاضر الخدمت بودند بلکہ انواع ادویہ را سودہ در دہن مبارک می دادند خطاب کردہ فرمودند کہ بہ نزدیک آی باوجود نزدیکی نزدیک تر گشتند و منتظر مواہب نشستند فرمودند رضاء اللہ فی رضاء الوالدین از استماع ایں کلام فرخندہ ہر نفس مقدمات مرضیہ در خاطرِ دریا مقاطر آوردہ سراپا گوش می گشتند، خوش گفت ؎

ہمہ چشمیم تا بروں آی — ہمہ گوشیم تا چہ فرمای

فرمودند ایں وضع بی نظیر شما ہمیشہ مقبول (۲۴۴) و محبوب ما بودہ است تغیر و تبدل درآں وضع بی نظیر تجویز نہ خواہد نمود۔ دوم برادران و ہمشیرات از شما خرد اند اگر از آنہا کوتہی و تقصیرات سرزند

---

[1] م۔ چندی

برآں نہ خواہید رفت و رشتۂ اتفاق را مضبوط تر خواہند ساخت۔ سوم صحبتِ سلاطین بی ضرورت کلی اختیار نہ خواہند نمود۔ آداب بجا آوردند و از حضرت حق سبحانہ توفیق آں مسالت نمودند۔

از جناب حضرت والدین کریمین و از دیگر صلحاء بسیار مسموع گشتہ کہ شبِ نہم ربیع الاول ملکی بر ہر خانۂ حضرت سرہند آواز دادہ کہ فردا قیوم وقت از سرای فانی رخت بہ دار البقا می کشد ہر کہ را سودای جمال و کمال در سر بود بہ شتابد و نقدِ وقت را دریابد۔

غنیمتی شمرای شمع وصل پروانہ کہ ایں معاملہ تا صبح دم نہ خواہد ماند

وبعضی مردم می گویند کہ آں مخبر بشر بود امّا بہ خدا رسیدہ کہ آوازِ سوز در ہر خانہ رسانید بلکہ بقصبات سرہند نیز ایں آتش دویدہ می گویند کہ در لاہور و پشاور نیز مخلصان آں جای را ایں صورت مدہوش گردانیدہ وبعضی از ساکنان بلادِ بعیدہ کہ وقوفِ ایں ماجرا در خاطر نہ داشتند آں شب را نوشتہ گذاشتند کہ البتہ ثمرۂ ایں آواز شورش انداز ظہور خواہد کرد، چوں بہ موافق اوقات آں خبر کلفت ثمر انتشار یافتہ ہر یکی حقیقت کار را دریافتہ کہ خبرِی از وصال حضرت ایشاں رضی اللہ تعالی عنہ رسانیدہ و تمام مکنونات را خلعت ماتم پوشانیدہ دلہا را تاراج کردہ وخانہ ہا را خراب ساختہ روز دیگر کہ روزِ وصال آں ہادی ارباب کمال بود زلزلہ بہ شدتی محیط آفاق گشتہ کہ شیشہ ہا کہ در طاقچہ ہای حویلی مقدسہ بودند چند گرختہ ازیں غم برزمین افتادند و بہ شکستند۔ بلی اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَیْءٌ عَظِیْمٌ ایں زلزلہ مقدمۂ آں زلزلہ ہا ست و ایں ولولہ سرحلقہ ہمہ ولولہ ہا حضرت والد بزرگوار ایں راقم بی مقدار قدس سرہ بقصد نماز چاشت در صحن حویلی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالی عنہ شدند چوں دوگانہ نماز ادا نمودند می بینند کہ پشت بہ قبلہ دوگانہ ادا یافتہ است آں قدر بہ خاطر فاتر راقم خوب نماندہ کہ زلزلہ ایشاں را منعکس ساختہ و یا تشتت حواس کہ بہ سبب انتشار قلب بہم رسیدہ جانب مشرق گردانیدہ۔ گویند کہ آخر کلام آں امام ہمام بر لفظ سلام اتفاق یافتہ کسی بہ موافق تخمینۂ خود دریں جا سخن راندہ امّا اغلب آں ست کہ تشریف حضرت سید المرسلین علیہ وعلیہم من الصلوٰۃ افضلہا ومن التحیات اکملہا از راہِ امت پروری و غلام نوازی اتفاق یافتہ و اگر با آنحضرت ظہور دیگر انبیاء کرام و ملائک عظام وبعضی از اولیاءِ عالی مقام ہم شدہ باشد گنجائش دارد پس ایں سلام برای آنحضرت باشد و وجۂ ثانی آں کہ رخصتی از اہل حضور ہم دریں وقت ملحوظ باشد سوای ایں دو وجہین (۲۴۵) ہر چند کہ وجۂ اوّل اقوی از ثانی باشد اگرچہ وجہ دیگر نوشتہ باشند شایان اعتماد نہ باید شمرد و مطلب آں کہ دو سہ گھڑی پیش از وصال فرمودند: احمد۔ السلام علیکم و وقتِ سلام مخلصان بسیار از فرزندان و نیازمندان حاضر بودند بعضی می

برآمدند بعضی می درآمدند ہر یکی بہ نالہ و فریاد ہنگامہ گرم داشتند تخصیص سلام ہیچ کدام آنہا نہ بودہ است مطلب شنبہ نہم شہر شریف ربیع الاول سنہ ہزار و ہفتاد و نہ ہجری جاں بہ جاناں تسلیم نمودند اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّآ اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ۔ ؎

نہ پنداری کہ جاں را رائگاں داد　　فروغ روی جاناں دید جاں داد

آفتاب فیضان فرو نشست و ماہتاب ہدایت غروب شد غلغلہ در گنبدِ افلاک برخاست حلاوت مرکز خاک بہ تلخی تبدیل یافت حضور در اہل حضور و لایت نماند و نور از اہل بصارت زوال گرفت ماہ نہ تنہا[1] بی نور شد عطارد فراموش آں شاہ نمودہ و زہرہ از رقص در ماند، خورشید از غبار حوادث تاریک گشت و مریخ از محاسبہ دست باز کرد و مشتری از ہیبت اعدا سر از جیب خجالت[2] کشید و زحل سر بر زانوی انفعال انداختہ بر احوال ہند تاسفات بی پایان حاصل روزگار نمود، فلک بی نور شد و ملک بی سرور زیرا کہ قیومیت آنحضرت موجب رضای و خوشئ مکنونات بطریق مبالغہ بودہ یقین است کہ وصال ایشاں مستلزم حزن[3] تمام کائنات بہ مرتبۂ باشد لہٰذا غلبۂ فتن از آں مدت بر اہل عالم نہ آں قدر استیلای یافتہ کہ شرح آں تاب ایں قرطاس تواند شد، شمار بعضی از آں فتن در کنز آیندہ مرقوم خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ۔ حضرت وحدت قدس سرہ می فرمایند ؎

ازیں زندانِ فانی در گذشتہ　　شہی کیں نہ طبق را بود سرپوش
بنات النعش شد امروز ہیہات　　ہماں مجمع کہ پرویں دیدمش دوش[4]
پئ تابوت آں قطب زمانہ　　چو رعد نعرہ زن احباب در جوش[5]
بسا کس خانماں برباد دادہ　　بسا کس رفتہ رفتہ از ہوش
در پیر مغاں بستند افسوس　　کنون کورند و کو می خانہ کو نوش
بگو سال وصالش "غیب داں بود"　　کہ بود از جام غیب از جام مدہوش[6]
ندا آمد کہ آں معصوم مطلق　　بگوئی وحدت آمد دوش بر دوش

---

[1] م۔ "نہ تنہا" ندارد　[2] د۔ "خجالت" ندارد　[3] د۔ حزم

[4] چہار چمن وحدت قلمی صفحہ ۱۴۷ میں یہ شعر اس نظم میں ساتویں نمبر پر ہے۔

[5] چہار چمن میں یہ شعر بھی پانچویں نمبر پر ہے۔　[6] یہ شعر چہار چمنِ وحدت میں شامل نظم ہٰذا میں نہیں ہے۔

باید دانست که تحقیق مبحث قیومیت بطور امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه چناں است که حدیث انّ الله خلق آدم علی صورته دلیل برآں است که اگر حضرت حق سبحانه را در عالم مثال صورتی فرض کرده شود به صورت انسان کامل جامع ظهور فرماید (۲۴۶) به خلاف مخلوقاتِ دیگر که قابلیت ایں دولت ندارد لهذا انسان شایان خلافت گشت و شروع ایں منصب عظیم القدر به حضرت آدم علیٰ نبینا و علیه الصلوٰة والسلام قرار گرفته ثانیاً به ترتیب به پیغمبران اولوالعزم مخصوص گشت علیهم الصلوات والتسلیمات و بعد ازیں که دورهٔ نبوت تمام شده در اولیاء امتِ مرحومه[1] از غایت تفضل و نهایت احسان دو کس را به تخمیر طینت آنحضرت علیه الصلوات والتحیات فرموده قیوم عالمیان گردانیدند و قیوم در رنگ وزیر است، هر چند وصول نعم ظاهری و باطنی از سلطان است تقسیم آں بدست وزیر است و به مشورت او سرانجام مهمات ملک و ملکوت و چوں قیوم ثانی ازیں قبیل که مذکور گشته حضرت ایشاں بوده، اندوه عالمیان بعد وصال ایشاں هم تقسیمی سرکشیده که معلوم نیست که گاهی ایں طور ماتم بر اهل عالم بعد عزیزی از اعزهٔ صاحب کمال روی داده باشد فلک به قسمی کمر بسته که وقت دفن به تصدیع تمام لاحق گشته که چه قسم در قبر قرار ند آخر الامر خیمه عالی ایستاده نموده به مشقت تمام در قبر کردند و هم چنیں گریه و ناله و صیحه اهل زمین از زن و مرد نه آں قدر کرده که به وجهی در قید قلم حزیں قصه قصه جاں گداز نوشته۔

شنیده ام که فاحشات بازار نشین دیگدانهای خود را سر کرده سرها برهنه ساخته آں قدر به غم و گداز ساخته که حیرت از عورات دیگر به یاد دادند و حوران بهشتی نیز از خلد فرود آمده بایں سوز گداختند چه اهل عالم را بعد از آں مرجعی نمانده که بوی قرار گیرند و تسلی حاصل نمایند ناچار بایں حزن و ناامیدی احوال خود مفهوم الاحوال و مهوم الاحوال[2] باشند — (رباعی)

غم سینه گداز و غصه جاں کاه　　ایں است حدیث قصه کوتاه
ای سوخته ضبط ایں نفس کن　　بس کن ز حدیث عشق بس کن

کنز دوم۔ و دوراں فلک که بی مدار است زا و گاه خزاں و گنه بهار است ایں باده که روزگار دارد یک مستی و صد خمار دارد بعد ازیں که تشریف حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه به فرادیس الجنان افتاده و ایں غم همه کس را به دار الحزن رسانیده و شورش فلکی با غرش ملکی زمین و جبال را آب

---

[1] د۔ مرحوم　[2] م۔ الاحوال

کرده به وقت کدام نمازی چون بعضی از بنات مکرمات آنحضرت قدسنا الله بسره الاقدس به فکر وضو متوجه صحن حویلی شدند، هجوم نساء سر برهنه که شمار آنها تخمیناً کم از چهل هزار نه باشد یافتند و هر چند غور کردند که معلوم نمایند معلوم نه شد، روز دوم یا سوم پیش برادران خود اظهار این اژدهام نمودند و از طرف ناظرات رسیده خبر آں دادند (۲۴۷) که این مجموعهٔ عورات را هیچ یکی از ما نمی شناخت۔ فرمودند حورای بهشتی هم از برای ماتم فرود آمده باشکال نساء دنیوی متصبغ گشته نشسته بودند و شعله های سرد که از آه آنها سر می زد راهی بافلاک جلوه گر اهل بصیرت می کردند و آهِ گرم از عورات دنیاوی (کذا) را مشتعل آتش گردانیده بود ؎

دریاب که شعله های آهم　　آتشکده کرد بار گاهم

معاملهٔ غم بجائی رسیده که در فاحشات سرایت نموده تکلیف المحبات والمخلصات۔

روز واقعه مخدومی مخدوم زادگی میاں شیخ اهل الله رحمة الله سبحانه رحمةً واسعةً که فرزند عالی حضرت بودند و در این نزدیکی ازیں عالم در بلدهٔ شاه جهان آباد رسیده رخت بسته متوجه سفر آخرت گردیدند کو رنموده[1] که حضرت ایشاں را بعد از فراغ دفن یکی از مخدوم زاده های گرامی می بینند که دست برداشته مشغول دعا یند، معروض می دارند که این دعای مستحبات مشکل کدام یکی را فتح ابواب نموده است فرمودند که نا لحاقی که دریں واقعه بجزع و فزع دست برد و گذاشته باشند مغفرت آنها از درگاه کریم غفار مسالت می نمایم ما نا که مکاشفه منسوب به مخدوم زادهٔ ثالث حضرت مروج الشریعت است قدس سره۔ ایضاً مکاشفات جناب شریف ایشاں دیگر هم دریں مقدمه به تحقیق احوال آنجای عنقریب مشروح خواهد شد ان شاء الله تعالیٰ دل و جاں گداخته به صد سوز ساخته استماع فرمایند که اخوند سجاول که استاد اکثر حضرات مخدوم زاده های عالی درجات و در علم فقه دانی مخرج روایات و از قدما اصحاب و صاحب کرامات جناب حضرت ایشاں بوده به سعادت دادن غسل سرافراز گردیده شنیده ام که در حین مضمضه آبی قریب به دهن مبارک آورده التماس نمود که مرا قدرت آں نمی رسد که دهن مبارک را وا نمایم خود در رنگ احیا دهن[2] مبارک کشاده قبول آب فرمودند و ثیاب کفن مسنون به حضرت ایشاں داده اند که ازار و لفافه و قمیص باشد و سفید و نفیس دادند و عمامه نه دادند که بدعت است اگرچه علماء و مشائخ تجویز کرده اند اما جناب

---

[1] م۔ بوده　　[2] م۔ احیا دهن

حضرت رسالت خاتمیت را علیه وعلیٰ آله وصحبه افضل الصلوات واکمل التحیات[1] نه داده بود وہمچنیں اصحاب کرام را نیز نه داده اند رضوان الله تعالیٰ علیهم اجمعین[2]۔ قاعده یاد دار که نزد حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه در ہیچ بدعت حسن نیست اگرچه در رنگ فلق صبح ظاهر شود وکل بدعت ضلالت متمسک ایشاں است۔

ونماز جنازه در گذر (۲۴۸) صندل پوره که از گذرہای مشاہیر بلدهٔ طیبهٔ حضرت[3] سرہند است، خواندند تا حال درآں مقام صفّه[4] بسته اند که زیارت گاهِ انام باشد و امامت نماز برادر اصغر ایشاں حضرت شاه جیو قدس سره باذن حضرات مخدوم زادہا نموده اند وہجومی که بر جنازهٔ مقدسه مسموع گشته است ازید من ان تعداست، گویند تا باغ فتحی که دو تیر انداز ازآں[5] مقام باشد۔ صفوف خلائق بسته بود در جانب طول[6] وعرض ہم کم از نیم تیر انداز صف رانمی گرفت۔

مشورت ہمه مخدوم زادہای عالی درجات براں قرار گرفته که درون روضهٔ مقدسه حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه دفن آنحضرت نمایند ودو قیوم را دریک گنبد گذارند و قران السعدین حاصل روزگار کواکب شعار دولت مدار مشاہده فرمایند امّا ازآں جا که ؎

یک تخت دو شاه برنشاید   یک برج دو ماه بر تابد

چوں قبر شریف متصل قبر مقدس مجددی قریب به نصف قد آدم کنده بودند که به ناگاه از زبان عبد العزیز خان فوجدار سرہند برآمده که دفن حضرت ایشاں اگر در موضع علیحده نموده آید موجب رستگاری مخلصان صاحب یقین گردد که ایشاں در رنگ والدِ ماجد خود صاحب کمال واکمال بوده اند، برای قبر ایشاں البته جای جدا به کنند تا قبور دیگر سعادت منداں را جای فراوان در دو روضه میسر گردد و یکی را در روضهٔ مقدسه برای آں می گذارند که ظهور جوار موجب شفاعت و مستلزم مغفرت شان باشد و آنحضرت که ثانیٔ مجدد الف ثانی در جمیع احوال ومعانی باشند روضه علیحده را مستحق اند تا برای عصاة دیگر که منتظر عنایات اند جاءِ قبور به وسعت میسر آید باوجودی که مخدوم زادہای عالی درجات را بر رسوخ عبد العزیز خان مذکور چنداں ثبات نبوده امّا بقول کلمة الحکمة ضالة الحکیم من حیث وجدها فهو احق بها این نکتهٔ زیبا بسی مقبول و دلربا

---

۱ م۔ التسلیمات   ۲ د۔ "اجمعین" ندارد   ۳ د۔ "حضرت" ندارد
۴ د۔ صفحه   ۵ د۔ "ازآں" ندارد   ۶ د۔ طویل

افتاد سمند عقل را ہر طرف سر دادند زمینی که از فردوس جدا گم دیده دریں دار برای قبلة الابرار رسیده باشد غیر از ہمیں با نچه که بشر پیوند مسکن فقیری از فقیران الٰہی گردد۔ چنانچه ذکر آں سابق شده است نیافتند۔ باتفاق عقول آں زمین را بعد از مدینه رسول علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام تشخیص کرده مدفن حضرت ایشاں ساختند و روضهٔ مقدسه که مشتمل بر انوار بی شمار است آثار عنایات مولای ظہور تمام دارد بلدهٔ سرہند را مرتفع الانام والمقام ساخته بر اکثر بلاد و بقاع تنور و ترفع دیگر بخشیده است جلوهٔ اشعارت[1] تابندهٔ انوار نمود ؎

خادماں صندوق پوشش مرقدش می ساختند
گر نمی شد اطلس (۲۴۹) گردوں ز انجم داغدار

بعد از دفن حضرت ایشاں مکاشفات حضرات مخدوم زاده ہای عالی درجات من بعد مشروح سازم بمشیتہ سبحانه۔ اما اوّلاً بعضی از تواریخ فقراتی که در قیدِ حافظه دارم به بیان آں پردازم اگر چندی آں قدر تواریخ منظومه و فقراتی را که سابق از تصنیفه کتاب مسموع ایں کاتبِ احوالِ قطب الاقطاب گردیده است اگر به تحریر می آورد معا قریب به ده جز می کشید اما چیزی غیر از غم در سینه نمی افزود به ہر حال کم بادی موجب خلاصی و باعث شادی ست۔

تاریخ منظومی که از ملک الشعراء ناصر علی مذکور خاطر است به تقدیم می رساند ؎

چراغِ خاندانِ نقشبنداں[2] — فروغ دین احمد خواجهٔ معصوم
بہ سوی گلشن جنت قدم زد — ازیں ویراں[3] رباط کہنه بوم
طلب کردم ز دل سال وصالش — ندا آمد "ز عالم رفته[4] معصوم"

گویند به سمع خلد مکان خبر وصال حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه رسیده فی الفور بر زبان آوردند مصراع

"رفته ز جہاں امام معصوم"۔

بعد ازاں به محاسبه پرداختند سال وصال آں قبلة الابدال یافتند، بعض شعراء به موجب حکم و بعضی دیگر محض ترغیب خود در نظم ہمه بسته غزل مرتب گردانیده اند، چنانچه قبله گاہی قطب الاقطابی قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس فرموده اند :

"نقشبند ثانی بود"

---

[1] د۔ سعادت [2] م۔ نقشبند [3] م۔ "ویراں" ندارد [4] د۔م۔ رفت

و حضرت مروج الشریعت می فرمایند :

"بجنت خرا بید"

نیز عزیزی یافته است که

"الموت جسر یوصل المحب الی المحب"

چنانچه جناب مجدد الف ثانی را گفته اند "الموت هو جسر یوصل الحبیب الی الحبیب"۔ ملا محمد سعید دہلوی گفته :

"نصف شنبه بحبیب پیوست"

نہم ربیع الاوّل ماه وفات سیدِ کل سال ہزار و ہفتاد و نہ ہجری عمر مبارک ہفتاد و دو۔ "جنابِ شریعت مآب" ـــ "امام اربابِ معرفت" ـــ "فیاض الہائ عالم" ـــ "مروج طریقۂ نقشبند" ـــ "زبدۂ اعاظم اولیاء" ـــ "وارث امام رسل" ـــ "عمدۂ اربابِ صفوت وصفا" ـــ "افضلِ اہلِ اسلام" ـــ "حافظ کلام" ـــ "مرکزِ ادوارِ ولایات وعلوم"۔

عزیزا ایزدی خواجه محمد معصوم الہٰی اعلاءِ فردوس مثوای او باد۔

مخدوم زادۂ عالی جناب کمالات اکتساب شیخ محمد اسماعیل سلمه ربه می فرمایند :

"خدیو ولایت بود"

عزیزی گوید :

"نصف شنبه نہم ماه ربیع الاوّل"

ہم دریں اثنای تحریر ایں سطور[1] فرزندی ارشدی نیازا احمد مدعمرہ[2] چند فقرات یافته است، ایراد می نماید :

"مکنونات[3] الہٰی قیوم شدند" ـــ "خلیفه حق بمرد" ـــ "پشت پناه اولیاء بود وای مرد"۔

مصراع

بشد جنت ازدی منور بُشد برپا داد از قیامت

چوں عنان سخن ایں جا رسید فضل لم یزلی شامل حال گردیده به عنایت بی غایت

---

[1] د۔ ہم دریں اثنای ایں تحریر سطور [2] م۔ مدظله [3] د۔ مکنونات

خویش این آوارۂ مسکین را به نواخته (۲۵۰) به دولت اقبال مشرف ساخت بیان آن بقدرِ حوصلۂ خامه لازم دانسته قلم را سری می دهد ؎

او پای براه سخت کرده   غیرت سرِ او دو لخت کرده

به گوش هوش باید شنید آن شب که شب اولیٰ عشرهٔ مغفرت اعنی به شب یازدهم شهر مبارک رمضان و شب دوشنبه از سال هزار و صد و سی و سوم هجرت سیدالابرار بوده علیه و علیٰ آله الصلوٰة والسلام در معاملهٔ مشرف حضرت جبرئیل امین علیٰ نبینا وعلیه الصلوٰة والسلام گشته عنایات فراوان به حال پُر اختلال خود مشاهده کرده که شرحِ آن بسی عالی از مراتب تقریر و بیان است درین مکالمات گویا ذکر این کتاب به وجهٔ شائسته به قسمی می فرمایند که دلهای شکسته را فرحت غیر مترقبه می رسانند۔ درین اثنا راقم معروض می دارد که هرچند از طرف خود در تصحیح روایات کوشش بسیار به در رفته، امّا چون بعد عهد و شمول غربت باهم جمع اند خوفِ ضعف و سقم بعضی روایات به سبب عدم اعتماد بر حافظهٔ خود همواره متشتت الحال می دارد، می فرمایند که بر حقیقت جامعهٔ قلبی قلبیه که مرأت جمال معنویه است متوجه شو، حسب الامر الشریف توجهی گماشتم این ابیات بلا اهمال و توقف یافتم ؎

کتابی بین به صبغ عشق معلوم[1]   ز فضل احمد[2] و معصوم موسوم

کتابی بین تصبغ صدق مکتوب   به فضل احمد و معصوم مجبوب

کتابی بین که عمرش بس دراز است   شجاعت باجیاد راز و نیاز است

کتابی بین که یکه شهسوار است   کتابی بین که دولت را مدار است

کتابی بین پراز اسرار هستی   در و جوش و خروش و ناز و مستی

والسلام وارد است که در کمل اولیاء به تصدیق خیرالانبیاء وعلیٰ آله التسلیمات والبرکات کمالاتی که در انبیاء بوده اند به طریق وراثت جلوگر گردد که منصب نبوت ختم یافته است اما کمالات آن بطریق وراثت و نیابت کمل وارثان ثابت و موجود اند العلماء ورثة الانبیاء شاهد[3] این مقال است۔

در روزی حضرت قبله گاهی مرشدی[4] قدس سره می فرمودند که حضرت عمر رضی الله تعالیٰ عنه بعد از

---

۱ م ـ "معلوم" ندارد ۲ د ـ احمدی معصوم ۳ د ـ شاهد ۴ د ـ مرشد

وصال حضرت رسول کریم علیه وعلی آله الصلوٰة والسلام فرمودند که اعمال صالحه که در حین حیات سید عالم صلوٰة الله تعالیٰ علیه وعلی آله وسلم به ظهور پیوسته[۱] اجور آن را از درگاه کریم ذوالمنن می طلبم و اعمالی که بعد از انتقال آن حضرت علیه وعلی آله الصلوٰة والتحیت به وقوع آمده اگر در معرکهٔ حساب نیارند و مواخذه برآن ننه فرمایند کمال (۲۵۱) بنده پروری است مطلب اجور آن اعمال حسنه را نمی خواهم۔

همیں مقدمه به طریق وجدان بعد وصال حضرت ایشاں در باطن خود یافتم که هر عمل صالح که حیات آنحضرت شده باشد باجر آن از کمال عنایت سرافراز فرمایند و آنچه بعد از انتقال حضرت ایشاں کرده باشم اگر برآں مواخذه نه کنند و در معرکهٔ حساب نیارند کمال بنده پروری است نیز از جناب حضرت قطب اقطابی قبله گاہی مسموع گشته که کشف مخدوم زاده ہای عالی درجات حضرت شیخ محمد نقشبند و شیخ عبید الله و شیخ محمد سیف الدین رزقنا الله سبحانه من برکاتهم متفق برآں گشته[۲] که هرگاه در روضهٔ حضرت "مجدد الف ثانی[۳]" رفته می شود چناں معلوم می گردد که بادشاهِ عظیم الشان به وقار تمام بر مسند خود نشسته است و نزدیک کس یا دو کس دو دست بسته ایستاده و هیچ کس را از غلبهٔ صلابت مجال حرف و حکایت نیست و هرگاه در روضهٔ حضرت ایشاں می در آیم چناں معلوم می گردد که بادشاهِ عالی جاه[۴] بر تخت مرصع یا بر مسندِ فاخره به کمال فرحت و نشاط و فرخندگی مزاج نشسته باشد و خدام و غلمان از یمین و یسار دست بسته حاضر باشند و مجلس بر رقص و سرود معمور باشد و قلم و دوات نیز موجود، گاہی به دستخط پردازند و گاہی به سراغ احوال مقربان حضور لامع النور سرافراز می سازند نیست ایں مگر از استرضاء اشیاء به قیومیت آنحضرت است و قوام عالم چنانچه در حین حیات به ذات مبارک تعلق داشته باشد[۵] بعد ممات هم ایں کارخانهٔ عظیم الشان به طریق کلیت به ذات مقدس برپا است۔ آری به بعضی از فرزندان حضرت ایشاں ایں خدمت ثابت است به طریق نیابت آنحضرت باشد ولا مشاحة فیه زیرا که اصالت بلاریب در تخمیر طینت حضرت ایشاں واقع است که قیومیت مشروط بآں است، آری در اصالت هم مرتبهٔ ثانیهٔ حضرت مخدوم زادهٔ ثانی حجة الله العظیم قدسنا الله تعالیٰ بسره الاقدس به وضوح پیوسته از حضرت ایشاں نقلاً اثبات

---

۱ م۔ به ظهور پیوسته ۲ د۔ مشفق برآں بوده ۳ "مجدد الف ثانی" در نسخهٔ م بیاض است
۴ د۔ عالی جناب ۵ م۔ "باشد" ندارد۔

می فرمایند، چنانچہ در مفتاح آیندہ در احوال ایشاں مرقوم خواہد شد اِن شاء اللہ تعالیٰ۔

پس بریں تقدیر قیومیتی کہ متعلق ایں باشد البتہ (۲۵۲) خواہد بود سخن. بجای دیگر کہ نیز لازم البیان است رفت۔ احوال حضرتِ ایشاں کہ دل را بی آں تسلی و سینہ را بی آں آرام نی[1] ہر چند می خواہم کہ سخن را بطرف دیگر برانم باوجودی کہ گفتاری کہ دم قلم بہ بہانہ و تقریب مطالب دیگر را کہ در ضمن مطلب اصلی مندرج اند تجویز فرو گذاشت نمی نماید ؎

نمی گویم چنینم یا چنانم — نمی دانم چہ می گوید زبانم
وجود من نہ دارد در خودم بند — زخود رفتم بپای عشق سوگند
اگر دل رفت شور و نالہ برپا است — صدائی از شکستِ شیشہ برجا است

جناب حضرت قبلۂ کونین کعبہ نشاتین والد بزرگوار و مرشد عالی مقدار در بیاضِ خاصہ بہ دستخط انور نوشتہ اند:

فتح۔ در ماہ صفر ختم بالخیر والظفر ۱۰۸۹ھ در واقعہ می بیند کہ گویا شخصی بہ کاغذ سفید زر فشانی آوردہ بدست مایان دادہ[2] و گفتہ ایں کتاب را میاں حضرت جیو اعنی شیخ محمد عبید اللہ رحمہما اللہ سبحانہ بہ میاں خواجہ جیو فرستادہ اند و ما در تعجب ایم کہ ایں رقعہ را کہ آوردہ آخر بہ قیاس می گویم کہ فرشتہ آوردہ باشد و خط خاص ایشاں است واما آں خط را می شناسیم بدیں مضمون بلکہ ہمیں عبارت کہ بعینہ یاد ماندہ، الا ما شاء اللہ تعالیٰ ھو۔

حضرت جیو سلامت ہر دو برادران حضرت جیو با حضرت جیو طعام می خوردند و اگر گاہی آنہا را آزار می باشد حضرت جیو ہماں جا رفتہ طعام می خوردند والسلام زیادہ تاکید اکید دانند والدعاء۔ باید دانست کہ ایں درس[3] اندکی از ذہن برآمد و معلوم آں شود کہ رقعہ میت دو لفظ تاکید کہ متصل واقع شد بی آنکہ متعلق آنہا چیزی در گذشتہ باشد خواہد بود اگرچہ معنی آں ہم بہ تامل[4] پیدا می شد یعنی تاکید بر استقامت طریقۂ مرضیہ معصومیہ ہمہ وقت ملحوظِ خاطر احباب باشد کہ محبوبیت از و پیداست و آثار معشوقیت از و ہویدا نیز معلوم باید فرمود کہ ایں رقعہ از طرفِ شیخ محمد عبید اللہ قدس سرہ بعد وصالِ ایشاں مرقوم گشتہ کہ وصالِ ایں مخدوم زادہ بعد چہار سال حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ

۱۔ م۔ بیاض   ۲۔ د۔ "دادہ" ندارد   ۳۔ م۔ بیاض   ۴۔ م۔ بہ تحمل

وقوع پیوسته و تربت شریف ایشان متصل قبر حضرت ایشان در گنبد واقع است در[1] ته خانه چه اصل تربت حضرت ایشان در ته خانه است و بالای این تعویذ است که براد گنبد معلی سایه انداز است ۔ روضه ایست بہشتی نشانی و دار السلام را ترجمانی جنت الماوی از ہر سنگ و سفال او نمایاں و جنت نعیم از اطراف و جوانبش اہل نظر را شایاں "عدن از ابواب او جلوه گر است و فردوس بر او ظاہر اہل نظر است[2]" ؎

فلک آئینه دار رفعتِ او ۔۔۔ ہما یک سایه بانِ دولتِ او

دار الجلال بر اصحاب آں شامل حال است چاہی که دراں روضه است چشمۂ سلسبیل است و شاہی که در آں جا است نوشنده زنجبیل است. حضرت عاشق در مدح آں روضۂ منوره می فرماید ؎

کور بینا شود و پیر جواں می گردد
کوی می خانه عجب آب و ہوای[3] (۲۵۳) دارد

لطافت دار الخلد از در و بامش پیدا و طراوت حور و قصور خالی و متجلی است در آں ربّ ماضاحک ازو ہویدا زینه ایست برای کعبۂ مقصود و روزنیست برای مقام محمود آں از خاک مدینه است و حلقه اش مر عرش را نگینه، خوش گفت ؎

گر شنود قصۂ این بوستاں ۔۔۔ که شود طائف ہندوستاں

تا کجا لطائف این بقعه را و عظمت آں روضه را که روضه ایست از ریاض جنت بیان نماید و دریای محیط را در کوزۂ محقره در آرد چه حوصله این بی مقدار متحمل آں کجاست که این چنین اسرارِ بلند که منصبغ به کمالات بی چونی است تقریر تواند نمود و قلم این بی سر و برگ را شایاں آں کجا که املای معارف ارجمند که این ہمه نسبت نقشبندی در بنیاد آں[4] فرو رفته تحریر تواند فرمود این چند فقره که در قید قلم در آمده از مدد روح پُرفتوح حضرتِ ایشاں به منصۂ ظہور آمده ؎

ما بداں مقصد عالی نتوانیم رسید[5] ۔۔۔ ہم نگر لطفِ شما نہد گامی چند

سعادتِ بنای آں روضۂ مقدسه عصمت[6] مآب عفت نصاب ملکۂ[7] عالم پادشاه زاده

---

۱ د۔م۔ نہ در ته خانه ۲ واوین میں منقول فقرہ نسخہ د میں نہیں ہے ۳ د۔ ہوامی دارد
۴ م۔ آں ۵ م۔ وسید ۶ م۔ عظمت قباب ۷ ملکیه

جهانیان روشن آرای بیگم که دخترِ شاه جهان بادشاه بوده در عهد برادرِ خود خلد مکان به موجب اشارت مخدوم زادهٔ برجاده قطب العارفین امام المحققین شیخ محمد سیف الدین قدس سره حاصل نمود۔ زمینی از فردوس برای خود خریده آسمان عرش مهیا کارخانهٔ محبت را آراسته شائقان را آوازهٔ عام داده احسان راتمام ؎

روضهٔ جنت نشان بلفظ خموشی ‌ ‌ ‌ کند عشق را ترجمان وصالش

مصراع

جهاں را ہمہ جلوه از حور کرد

حبذا وقت وصال آں ہم چناں پاک نہاد راسخ الاعتقاد که آناء اللیل واطراف النهار به کمال خضوع وغایت انقیاد در زیارت آں مزار فائض الانوار سرمی زنند واز یک نوش به صد جوش ترک خویش نموده باصل مطلب می شتابند واز ابواب معرفت که در آں جا مفتوح اند می یابند هرچه می یابند ؎

در فیض است منشین از کشائش ناامید ایں جا
برنگ دانه از هر قفل می روید کلید ایں جا

ومرحبا مرآں آشنایان سلیم الباب واعزهٔ صاحبِ کمال را که دوریٔ منازل وبعد مسافت سدِ طریق آنہا نه گردیده واز راه دور مشاهده آں نور بهتر از مروم حضور می فرمایند وبه سبب غلبهٔ تساوات با اہل حضور در گرفتن نور به از دیاد طراوت وسرور می نمایند۔

حضرتِ ایشاں در مدح روضهٔ منورهٔ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما در مواضع متعدده به عبارات مختلفه چیزهای بسیار نوشته اند در یک جای تحریر می فرمایند:

فتح ‌ هرچند افسوس است که کسی ازاں اماکن (۲۵۴) نورانی ظلمانی گردید از آمدن خود چنداں نفریں وحسرت دارد که چه نویسد آری اگر به نیت زیارتِ روضهٔ مطهرهٔ حضرت پیر دستگیر ملاقاتِ مجاورانِ مرقد منیر بیایند برخاست که کمالات ایں جا سهل الحصول است۔ انتهیٰ محصول عبارات الشریفه۔

در جای دیگر می نویسند:

فتح ‌ طالبان از اطراف واکناف قطع علاق واسباب نموده در رنگ مور و ملخ می ریزند به یک نوش به صد جوش وخروش ترکِ خویش نموده به مطلب

می رسند و بسیاری از سکنۂ ایں مقام بجہت عدم صدق "دنا گردیدن ازیں چشمۂ حیوۃ[1]" خشک کام اند و ازیں برکات[2] دست تہی۔ تم کلامہ العالی۔

روزی حضرت[3] می فرمودند بعضی اعزہ کہ در حین حیات اوقات را غالب بہ لہو ولعب بسر می برد[4] بعد از وفات چوں بلندی بخت آنہا را در روضتین مقدسین حضرت قیومین مجددین رضی اللہ تعالیٰ عنہما مدفون گردانده چوں بر احوال آنہا انداختہ می شود غرق دریای نور می نمایند و آنہا کہ عمر را بہ معرفت وحقیقت بآخر رسانیدہ مدفون آں روضتین معظمین شدہ باشد قیاس باید نمود کہ درچہ قسم لجۂ انوار مستغرق خواہند بود، بالجملہ باحسن اعتقاد او سبحانہ مدفن ایں نیازمندان محکم بنیاد را درآں روضتین مقدسین نصیب کناد بحرمۃ النبی وعلیٰ وآلہ الامجاد علیہ وعلیٰ آلہ من الصلوٰت افضلہا ومن التحیات اکملہا[5]۔ در روز حشر در تہ لوائ مبارک حضرت ایشانین محشور گرداناد، آمین، کہ روز قیامت درآں ہول وشدت مگر کرشمۂ الطاف معصومی شامل حال گردیدہ باریاب صحبت سید المرسلین علیہ الصلوٰۃ والسلام گرداند دخول وعروج آں مجلس معلیٰ غالب باستصواب حضرت ایشاں خواہد بود وایں مقدمہ سماعی است از اکابر دین نہ قیاسی است ازیں اعجز المساکین۔

وعدۂ شمار بعضی فتن کہ در کنز اوّل ایں باب کہ بعد وصال قطب الاقطاب قیومیت مآب اطراف عالم را درگرفتہ نور و رونق از اہل آں بر بودہ شدہ بود اگر بر ہوشمندان اولوا الابصار ظاہر است تشریف حضرت ایشاں ازیں جہاں بہ فرادیس الجنان گرفتن قیامت است کہ راہ ہدایت مسدود گشتہ وطریق ضلالت" از ہر طرف[6] کشاد" وقتی کہ فرزندان بلاواسطہ آنحضرت والا منزلت رضی اللہ تعالیٰ عنہ در قید حیات بودند در عین غلبہ ضلالت ارشاد خلایق بہر قسم می فرمودند والحال کہ ازاں عرفاء صاحب کمال ہیچ کدام نماندہ، ہجوم فتن نہ آں قدر مجتمع گردیدہ کہ محتاج بہ تحریر ایں عاصی پرتقصیر ماندہ باشد ہر کسی از اہل روزگار شاہد ایں مشاہدہ

---

[1] داوین میں منقول فقرہ کی بجائے نسخہ د اور م دونوں میں بیاض ہے۔ یہ فقرہ مکتوبات معصومیہ ۳/۱۴۲/۱۹۷ سے ماخوذ ہے۔ [2] د-م- دریا مکتوبات معصومیہ "برکات" [3] د-م- درجای اسم حضرت بیاض است [4] م- بیاض [5] م- بحرمۃ النبی وعلی الہ الامجاد [6] داوین میں منقول فقرہ کی بجائے نسخہ م میں بیاض ہے۔

است و باز اغیار حاضر این مجمع آما بحکم ایفاءِ وعده چیزی از اوّل فتن که بعد آں قطب البریات بجنسبہ بیان می نماید فاعتبروا یا اولی الابصار۔

نبیسۂ دختری حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درعمر چہاردہ سالگی شہید گشتہ وقاتلان را ہیچ وجہی از وجوہِ شرعی و عرض قتل آں نہ بودہ و فساد در سرحد کابل برخاستہ۔ بر کوہِ خیبر عالمی را تاراج ساختہ۔ مشہود فقیر و امیر آں ست وجمعیت از بادشاہان رخت بستہ۔ خلد مکان برکلام امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ طعنِ طاعنان شنیدہ، اصلاً روی جمعیت را نہ دیدہ مدتی درحسن ابدال نشستہ بہ کابل رسیدہ از آں جا بازگشتہ۔ بہ دکن رفتہ چہ مشقتہا کہ نہ کشیدہ اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوۡمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوۡا مَا بِاَنۡفُسِہِمۡ۔ باز دار الخلافہ را نہ دیدہ و بادشاہزادہ محمد اکبر باغی گردیدہ، چہ ہنگامہا کہ نہ دیدہ۔ اگرچہ باز بادشاہ مذکور (۲۵۵) توبۂ نصوح فرمودہ از آں بود کہ در حربہا فتح ہا یافتہ و آخرت خود را آراستہ اِن شاء اللہ تعالیٰ۔ ما حصل این مقدمہ از خدمت عالی حضرت چند بار استماع نمودہ است:

احمر[1] اکثری فرمودند کہ بادشاہ از آں باز کہ بر مکتوبات قدسی نکات حضرت مجدد الف ثانی پیچند روی جمعیت را نہ دید اگرچہ جانبِ کابل و دکن بسیار سیر و سیاحت[2] نصیب گشت و توجۂ حضرت ایشاں کہ در مادۂ ایشاں بود نماندہ ظلمِ حکام بر اکثر بلادِ اسلام علی الخصوص دار الارشاد حضرت سرہند او تمام دارد و محبت رخت بستہ است و اعتقاد بر اولیاء محکم البنیاد نماندہ دولت از اغنیا رُخص گردیدہ و قناعت درویشان نماندہ۔ تا کجا اطناب عصمت اللہ سبحانہ و جمیع المسلمین عین فتن آخر الزمان بہ ترک توجہات المعصومیہ و تصرفات القیومیہ رَبَّنَا اغۡفِرۡ لَنَا ذُنُوۡبَنَا وَ اِسۡرَافَنَا فِیۡۤ اَمۡرِنَا وَ ثَبِّتۡ اَقۡدَامَنَا وَ انۡصُرۡنَا عَلَی الۡقَوۡمِ الۡکٰفِرِیۡنَ۔

درنیابد حال پختہ ہیچ خام   پس سخن کوتاہ باید والسلام

درخاتمہ این مفتاح ششم چوں در خاتمۂ شہر رمضان المبارک اتفاق یافتہ سطری چند در فضائلِ این شہرِ مبارک کہ از احادیث صحیحہ بہ ثبوت پیوستہ کسبا للسعادت ترقیم می نماید۔

بر گوش ہوش استماع باید نمود کہ جناب امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مکتوبِ چہل و پنجم از مکتوبات جلد اوّل خویش در فضائل این شہر عظیم القدر قلم مشکین رقم جای می ساختہ اند،

---

۱ م - بیاض   ۲ م - بیاض

تبرکاً ہماں عبارت ایراد می نماید :

فتح باید دانست کہ ماہ رمضان بزرگ است عبادتِ نافلہ از نماز و ذکر و صدقہ و امثالِ آنہا کہ دریں ماہ صادر شود برابر آدای فرض از ایامِ دیگر است و ادای فرض دریں ماہ برابر ادای ہفتاد فرائض است در ماہ ہای دیگر کسی کہ افطار بہ کناند صائمی را دریں ماہ او را بہ بخشند و رقبہ او را از آتشِ دوزخ آزاد سازند و مراد را مثلِ اجرِ آں صائم عطا فرمایند بی آنکہ از اجرِ آں صائم نقصان کنند و ہمچنیں کسی کہ در خدمت مملوک تخفیف نماید حق سبحانہ و تعالیٰ او را بہ بخشد و آزاد گرداند از آتشِ دوزخ و در ماہِ رمضان آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیّہ رہا می کردند ہر اسیر را و ہر کسی ہر چہ از ایشاں سوال می کرد می دادند اگر کسی دریں ماہ بہ خیرات و اعمال صالحہ موفق شد در تمام سال او را بہ توفیق رفیق گردانند و اگر بہ تفرقہ گذشت در تمام سال تفرقہ است مہما امکن ہر قدر کہ میسر شود بہ جمعیّت باید کوشید و ایں ماہ را غنیمت می باید شمرد و در ہر شبی (۲۵۶) از شبہای ایں ماہ چندیں ہزار کس را کہ لائق دوزخ اند آزاد می سازند و دریں ماہ درہای بہشت را می کشایند و درہای دوزخ را می بندند و شیاطین را زنجیر می کنند و درہای رحمت می کشایند و تعجیل افطار و تاخیر تسحُّر را سنن است و دریں باب آں سرور علیہ الصلوٰۃ والسلام مبالغہ می فرمودند و ماناکہ در تاخیر تسحر و تعجیل افطار اظہار عجز و احتیاج خود است کہ مناسب مقام بندگی است و بہ خرما افطار کردن سنت است و در وقت افطار ایں دُعا می خواندند ذَهَبَ الظَّمَاءُ وَابْتَلَّتِ الْعُرُوْقُ وَثَبَتَ الْاَجْرُ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی، ادای تراویح و ختم قرآں دریں ماہ از سننِ مؤکدہ است و مثمر نتائجِ کثیرہ وَفَّقَنَا اللّٰهُ سبحانہ بحرمۃ حبیبہ علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والتسلیمات والتحیات[1]۔

انتہیٰ کلام العالی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ۔ ولنختم الباب علی دعاء لیلۃ القدر اللّٰھم انک عفو تحب العفو فاعف عنی۔

---

[1] درم "التحیات" ندارد مستفاد است از مکتوبات امام ربانی ۔ طبع مولانا نور احمد امرتسری۔

مفتاحِ ہفتم

حضرت خواجہ محمد معصوم قدس سرّہٗ کا وصال نہم ربیع الاوّل ۱۰۷۹ھ میں ہوا۔ میری خوش نصیبی سے مسودۂ ہذا مقاماتِ معصومی کے بابِ وصالِ حضرت خواجہ کا آغاز و انجام کار بھی اسی ماہ مبارک میں ہوا۔ بحمداللہ سبحانہ

محمد اقبال مجددی
۱۷ر دسمبر ۱۹۸۴ء

در ذکر بعضی از احوالِ ابناءِ کرام حضرت ایشاں و مایلاحق ھذا الباب۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۔ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِاِيْمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَآ اَلَتْنٰهُمْ مِّنْ عَمَلِهِمْ مِّنْ شَيْءٍ ۚ كُلُّ امْرِیءٍۢ بِمَا كَسَبَ رَهِيْنٌ ۔ قُلْ لَّآ اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰى ۔ اللّٰھم صل وسلم علیٰ سیدنا صاحب الصدیق والفاروق امام العثمان والعلی جد الحسن والحسین[1] نبی الامی محبوب رب المشرکین والمغربین وعلیٰ اٰلہٖ وصحبہٖ واھل بیتہٖ "واتباعہٖ اجمعین[2]" الیٰ یوم الدین۔

بر معتبران اولوالابصار و منتظران دارالقرار و "عالی فطرتان[3]" بلند استعداد و نازک طبعان[4] عالی نہاد و نکتہ سنجانِ کتابخانۂ عرفان و ادا "سازانِ[5]" کارخانۂ احسان و زبین بوسانِ روضۂ پاک معصومی و مدہوشان شراب تاک قیومی و نوعروسانِ مسند زیبا و طاوسان دست آشنا و کرشمہ بینان نکہت دلبریائی و عزلت گزینان بادیہ دلآرای کہ از دائرہ قال و مرکز خال گذشتہ بہ محول الاحوال پیوستہ ہمگی از مطبخ لاریبی باستماع مقالات غیبی چشیدہ حلاوت مذاق از چاشنی عشاق حاصل نمودہ دل و جان را وقف محبت خانہ زادانِ حضرت ایشاں ساختہ و طوقِ عبودیت بہ صد ولولۂ شوق درگردن انداختہ توجہِ تمام و تضرعِ مالاکلام بر استماع احوال حضرات مخدوم زادہ ہای گرامی دارند۔

مخفی نماند کہ مقصد اقصیٰ و مطلب اعلیٰ از تصنیف کتاب "تفتیح الابواب" ذکر مناقب۔۔۔

---

[1] د۔ جدالحسنین [2] م۔ بیاض (الفاظ در داوین) [3] ایضاً
[4] م۔ طبعیتان [5] م۔ بیاض

کمالات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ برای نیل انواعِ سعادات وکفارت سیآت بوده که به قدر مقدور به ظهور پیوسته و دریا را به کوزهٔ محقره درآورده وتشنه لبان بادیهٔ حسرت را به زلال مقال حیات ابدی بخشیده و امانات را باہل آں به تائیدِ صمدی[1] به وجه شائسته رسانیده و در ذکر مخدوم زاده های کرام که هرکدام به کمال و مناصف[2] علیه مجملات حضرت ایشاں پیراسته اند۔

اگر عنان (۲۵۷) "سخن" را اطاعت نماید[3] ایں کتاب به شش دفتر دیگر می کشد که جهات سته منوره ازیں حضرات" عالی درجات معمور است[4]" واگر عنان راکشیده سخن می کند هرچند مطلب به طریقِ اجمال ثابت اہل "بصیرت[5]" می گردد، امّا بعضی از کوته اندیشان بی سرانجام وبرخی از فرزندان دنیا زمندان ومخدوم زاده های کرام ظن خیانت اظهارِ اسرار ایں اولیاء کبار بر راقم سیاه کار منتسب می دارند و به باطن قصور می نمایند واز همیں[فہمیدہ] وخوف مخدوم زادهٔ صاحبِ کمال فرخنده احوال میاں شاه جیو[6] فی الحال در مواهب القیوم فی اسرار[7] المعصوم ترک را از ذکر اولیٰ فهمیده بر خاصهٔ احوال حضرت ایشاں کفایت فرموده اند، لیکن سنت محررانِ مقامات مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ از دست می رود وحالانکه در خطبهٔ کتاب در زیر قلم در آمده سنت محرران اولیاءِ کرام فی جمیع الکلام بر نفس خود فرض نه کرده امّا حتی المقدور واجبات ایشاں از دست نه داده اند بلکه مهما امکن در مستحبّاتِ ایشاں نظر را دوانده وکلاں تر واجبات ذکر مخدوم زاده های عالی درجات است که ترک ایں سنت به هیچ وجه مقبول اہل کمال نیست چه مخدوم عالی جناب نتیجهٔ اکابر اقطاب شیخ محمد اسماعیل سلمه اللہ الجلیل که منصف بی دلیل به مشاهدهٔ ایں کتاب خطهای فراوان به کار برده امر موکد عنایت آمیز بر زبان شکر ریز بر ذکر احوال مخدوم زاده های کرام نمودند که در ضمن احوال والد[8] بزرگوار و پیرِ عالی مقدار از ایشاں عالی حضرت قدسنا اللہ تعالیٰ ...[9] که ذکر مدایح اولادِ مسترشدان دیگر که به مراتب کمال رسیده باشند مستلزم کمال[10] آں عزیز است مصراع

چو دیدی فرع سوئی اصل به شتاب

علی الخصوص فرزندان[11] حضرت ایشاں که هرکدام مرایای کمالات آں امام صفاکیشان

---

[1] م۔ تائید عنایتِ صمدی [2] م۔ بیاض [3] م۔ "وادین" بیاض [4] ایضاً
[5] ایضاً [6] م۔ "جیو" ندارد [7] د۔ استمرار [8] د۔ والده [9] د۔م۔ بیاض
[10] م۔ بیاض [11] م۔ بیاض

است به قصدِ اخبارِ احوال[1] یکی را باوجود علم بآں و محفوظ بودن آں وقت ترقیم عین خیانت است وَاَنَّ اللّٰهَ لَا یَهْدِیْ کَیْدَ الْخَآئِنِیْنَ ۔ نص قاطع است و آنچه به حکم بشریت در ذیلِ نسیان مستور گردد، چنانچه بسیاری از معارف حضرت ایشاں هم در ابواب گذشته وقت تحریر آں محل فراموش گشته ۔ پس حضرت کریم اکل و شرب در صوم هم که به نسیان واقع شود معاف فرموده است از یں اکابر که متخلقان اخلاق رحیم اند جل و علا عفو مامول غایت ما فی الباب باوجود علم و کمال هر یکی از یں حضرات عالی درجات به تقریبی از تقریبات خصوصیات بعضی از آنها به سمع ناقصِ خود بسیار رسیده اند ۔ نسبت به بعضی دیگر مثالی به جناب مخدوم زادهٔ اکبر عالی حضرت کتابت از ایشاں می رود فدوی را باوجود نسبت ارادت و نیازمندی عاجزه ایشاں به دست نامراد است (۲۵۸) و حضرت حجة الله که مخدوم زادهٔ ثانی اند کمالاتِ ایشاں در اشتهار کالشمس فی رابعة النهار است، و باوجود آنحضرت والدِ بزرگوار ایں ذرهٔ بی مقدار را که پیر اوّل و استاد کامل ایں عاصیٔ نابکار اند اختصاص اتم بآں جناب مقدس مخدوم زادهٔ ثانی ثابت، پس بر بعضی مزایای ایں صاحبین زیاده تر در قید قلم درآید البته متعددی خواهد شد تواند بود که دیگراں را هم مزایائی دیگر باشند که مایان را "بآں[2] اطلاع" حاصل نه بود اما از امور مطلقه البته تغافل نه خواهد ورزید اِن شاء الله تعالیٰ حضرت حق سبحانه و تعالیٰ[3] از روی هر کدام ایں حضرات عالی مقام سرخ روی نصیب ایں عاصی تباه کار کناد و به فرزندان ایشاں قیام عالم دارد ؎

جهاں آئینهٔ مقصود شاں باد دراں نور قدم مشهود شاں باد

و ایں مفتاح مفتح کنوز سته است که در هر کنز احوال یکی از ایں اقطاب قدسنا الله سبحانه باسرارهم مشروح است و به شروع ایں امر باعتبارِ عمر است چه کنز اوّل مشتمل بر نقود و اجناس مخدوم زادهٔ اکبر است و کنز ثانی از ثانی و ثالث از ثالث و رابع از رابع و خامس از خامس و سادس از سادس و احوال بعضی از ابناء و نبائر آں مخدوم زاده های کرام که به مرتبهٔ کمال و اکمال رسیده اند به موافق وقت و حال در کنز والد ماجد آنها در تحت احوال آبا مندرج خواهد شد ۔ اِن شاء الله تعالیٰ وَمَا تَوْفِیْقِیْ اِلَّا بِاللّٰهِ عَلَیْهِ تَوَکَّلْتُ وَاِلَیْهِ اُنِیْبُ ۔

---

[1] م ۔ اختیار احوال [2] م ۔ بیاض [3] د ۔ قدس سره

(حضرت شیخ محمد صبغت اللہ)

کنز اوّل در بعضی از احوال قطب العرفاء غوث الوریٰ مخدوم زادہ بزرگ واقف اسرار لی مع اللہ حضرت محمد صبغت اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

صِبْغَۃَ اللّٰہِ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً وَّنَحْنُ لَہٗ عٰبِدُوْنَ۔ فقیر دور از کار در رسالۂ معدن الجواہر کہ مشتمل بر احوالِ مخصوصۂ آنجناب مقدس است ذکرِ شریف ایشاں را بہ عالی حضرت مقرر نمودہ و دریں کتاب ایں لفظِ مبارک درشان بسیار آمدہ در اوائل کہ مخصوص مبنی از کمالات ایشاں است ہم بایں لفظ "اشارت رفتہ مانند شناس[1]" کہ ولادت باسعادت عالی حضرت متعالی منقبت روز[2] تاریخ یازدہم شہر ربیع الثانی سنہ ہزار و سی و سہ از ہجرت مقدس سید الاصفیاء[3] خیر الاخیار امام الانبیاء سید المرسلین حبیب رب العالمین علیہ وعلی آلہٖ واصحابہٖ من الصلوٰۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا، در بلدۂ دار الارشاد حضرت سرہند حرسہا اللہ الیہا عن الآفات والبلیات در حین حیات حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ "اتفاق افتادہ وچوں تشریف امام ربانی مجدد الف[4] ثانی" بہ تقریب سلطانِ وقت کہ ایشاں رامی گذاشت بہ رفاقت لشکر ظفر پیکر درآں ایام از بلدۂ دار الخیر اجمیر بودہ وامام صفاکیشان حضرت ایشاں از غلبہ واشتیاق بہ واسطۂ استقبال نیز در خدمت والدِ بزرگوار و مرشد عالی مقدارِ خود رضی اللہ تعالیٰ عنہما شتافتہ بودند چہ حضرت مجدد الف ثانی بہ موجب الہامِ الٰہی رخصت بادشاہی حاصل نمودہ متوجہ وطن مالوف بودند کہ در اثناءِ راہ قاصدی (۲۵۹) مژدۂ مقصود رسانید خرمی و انبساط حاصل روزگار حضرت قیومین گردانید ؎

اے قاصدِ فرخندہ پی از پیش کہ می آئی؟ | از آمدنت شوق دگر افزاید

مصداق حال گردیدہ والدہ ماجدۂ عالی حضرت قدس سرہ از غایت ادب وانکسار کہ شیوۂ مرضیۂ ایشاں بودہ نام شریف عالی حضرت نہ گذاشتند و موقوف بر تشریف امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ داشتند باوجودی کہ روزِ عقیقہ ذبح شاتین و سر تراشی آں نونہال

---

[1] م۔ بیاض [2] در م۔ بیاض لیکن نسخہ م میں کسی نے غیر عادی خط میں "روز جمعہ شریف در وقت نماز عصر" اضافہ کردیا ہے۔ [3] م۔ بیاض [4] واوین میں منقول فقرہ نسخہ د میں نہیں ہے۔

جوی بارِ ولایت نمودند که ...[1] بعد دو سه روز دخول قبلتین در بلدۀ مذکور اتفاق می یابد ...[2] فردوس مشاکل در حجره که عالی حضرت بودند رسیده برقع "آں بوستانِ ولایت[3]" از دست مبارک برداشته و بآوازِ بلند فرمودند السلام " علیکم ملا صبغة[4] الله" بعد ازاں روی مبارک خود را نزدیکِ گوشِ سراپا هوش[5] نبیرۀ صاحب کمال آورده کلمات خفیه درمیان آوردند که هیچ حاضری بر آں اطلاع نه یافت و به معارفِ مخصوصه نواختند که هیچ محرمی حقیقت آں نه شناخت سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهٖ ۔ حضرت مجدد الف ثانی که بانی ایں همه اسرار و معانی اند با طفل رضیع تقدیم سلام فرمایند و با سرارِ غامضه سخنی[6] نمایند، غلبه افتدا ز و فرخندگی اعتبار آنحضرت برخوردار در درگاهِ کبریای عزیز غفار قیاس باید نمود۔

ازیں جا است که تاریخ ولادت باسعادت آں سرو بوستان ولایت[7] یکی از واصلان مرتبه حقیقت غالب یافته است و نیز همان عزیز معشوق است آں عالی حضرت را در تاریخ بیان بالهام ترجمان تعالیٰ نموده است وی معشوق رب رحمٰن از روات ثقات مسموع گردیده است که حضرت مجدد الف ثانی به حضرت ایشاں خطاب کرده فرمودند که دریں فرزند تو رنگی از اصالت یافتم بنا براں نام آں را محمد صبغت الله گذاشتم ۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ وَ اللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ احمری است از خزانه مجدد الف ثانی که ابیض باں جمع است به نظر کامل عیار ملاحظه نمائی و ملفوظ باتصرف منتظم به گوشِ طراوت نیوش[8] استماع اسرار فرمائی عالی حضرت پنج شش ماهه بودند که بامراضِ قویه گرفتار گردیدند به نوعی که مردم بیمار و حکماء باقتدار دست از معالجۀ ایشاں برداشته و حیات را از مرخصات شمرده به یاس مطلق ساختند باآنکه روزی ازاں ایام نفس و حرکت که از لوازم حیات است نیز مانده در تمام خانه شورش و فغاں برخاسته والدۀ شریفۀ ایشاں (۲۶۰) باوجود کثرت شکیبائی که از غایت ورع شامل حال داشتند به مقتضای بشریت به گریۀ بلا صوت که منافی صبر نیست از غلبۀ اندوه شدند و اسباب تکفین و تجهیز مهیا نمودند تا آنکه ایں خبر به سمع مقدس حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه رسیده از غایتِ عنایت که شاملِ حال آں نوبادۀ بوستانِ کمال بوده برخاسته جانب آں فرزند سعادت مند شتافتند و نقاب از چهرۀ معشوقانه برداشته

---

[1] در م ۔ بیاض   [2] در م ۔ بیاض   [3] م ۔ بیاض   [4] م ۔ بیاض
[5] م ۔ بیاض   [6] م ۔ نحیی   [7] م ۔ ہدایت   [8] سروش

دست مبارک بر رخسارۂ شریفِ عالی حضرت گذاشتہ بر زبان الہام ترجمان آوردند کہ بابا ایں چہ خوش طبعی است کہ با والدین خود نمودہ اینہا را محزون ساختہ آید زود متحرک شوند کہ آنہا بآرام و بہ حلاوت بخورند و بہ خسپید فی الفور در حرکت شدند و بہ شفا ممتاز گشتند و گریہ بہ دستورِ اطفال نمودند، غم احباب بہ سرور مبدل گشت و در چشمِ ابوین نور در آمد ابیضی جلوہ گری گردد کہ احمر را برداشتہ است و تصرفی است با ملفوظ ساختہ۔ جناب مجدد الف ثانی امام ربانی در ہماں وقت با حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما خطاب کردہ فرمودند کہ مردم ازیں طفل مایوس می شوند و دست از حیات برمی دارند و من ایں را بہ محاسنِ سفید مشاہدہ می نمایم و شیخ القوم[1] می فہمم و صاحبِ ارشاد می بینم کہ عالمی از ارشاد او بہ کمال ولایت رسیدہ اند فوقع ما قال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کما شاھد کل شریف ووضیع۔

احمر۔ روزی پیالۂ دوائی عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس در ہماں مرض در طاقچہ پر از روغن شدہ ماندہ است ہول آں گرفت کہ مبادا بہ دوا دہونتِ آں سرایت نمودہ باشد زود سلام دادہ برداشتم۔

بالجملہ عنایت وافرہ و بشاراتِ متکاثرہ از حضرت مجدد الف ثانی بہ حال آں قبلۂ دو جہانی مسموع گردیدہ است امّا از خوف تطویل کلام بر ما قل و دل کفایت می رود و مقدمات مسطورہ از کثرت روات بحدِ تواتر رسیدہ اند۔

و عمر عالی حضرت یک سال کامل نہ کشیدہ بود کہ وصال حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ روی دادہ بعد ازاں کہ بہ سن تعلیم و تعلم رسیدند در اندک مدت قرآن مجید را خواندہ بہ کتب متداولہ پرداختند۔

احمر۔ روزی بہ تقریبی می فرمودند کہ بہ سنِ سیزدہ[2] سالگی عضدی را بہ خدمتِ عم شریف حضرت خازن الرحمت بآخر رسانیدہ ام و بہ نیز کتبِ دیگر ہم ازیں پس و پیش بہ خدمت آنحضرت قدس سرہ گذرانیدہ و در چہل روز حفظ قرآن شریف فرمودہ اند و در اثناء تحصیلِ کتب معقولہ و منقولہ کسب باطنی بخدمت والدِ بزرگوار خود بہ کمال رسانیدند و صاحب حال اتم و قال اکمل شدند امّا از غایت تفاوت باوجود فور علم و معارف معرفت مسئلہ کہ در کمال آسانی ہم پیش می آمد حل آں از

---

[1] در۔ القیوم   [2] م۔ ہژدہ

علمای دیندار می نمودند و به موافق فتویٰ آنها عمل می فرمودند و خود را از اہل علم نمی دانانیدند اخفاءِ مقال و سترِ حال بر شیوهٔ مرضیه (۲۶۱) ایشاں بوده ۔ گویند اکثر مکاتیب حضرات ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ که مشتمل بر معارف بلند و بشاراتِ ارجمند باسم عالی حضرت قدس سرہ شرفِ صدور می یافتند آنها را مطالعه نمود، باآبِ شسته تناول می فرمودند و نمی خواستند که ہیچ یکی اطلاع یابد۔

احمر۔ می فرمودند که قیامت محک ہر کمال است در آں جا ہر کس به تمام عیار خواہد گرفت و یا از اعتبار خواہد افتاد و مکاتیبی که در جلد اول حضرتِ ایشاں بنامِ شریف ہستند ازاں مانده اند که پیش از وصول باآں قبلهٔ اصحاب قبول مخلصان صادق نقل برداشته اند۔ بالجمله بایں ہمه کثرتِ کمال ایں قدر کثرت تستر که ازاں عالی حضرت مشہود و مسموع گشته است ؎

عرض نادادن کمال خود کمال دیگر است   چہره پوشیده حالاں را جمال دیگر است

آں قدر غلبه تستر مرا در خوف انداخته است که در نوشتن ایں قدر اسرار ہم آیا مرضیٔ اظہار باشد یا نه اما ازاں جا که رسالهٔ معدن الجواہر در حالتِ حیات عالی حضرت جمع نموده حقیقتِ آں بزبانِ قلم معروض داشته چه تصنیف آں رساله در بلدهٔ دار الفتح اجین اتفاق یافته بود و تشریف عالی حضرت در دار الارشاد حضرت سرہند بوده ۔ ہم چنیں جواب سرافرازی یافته دعای خیر در حقِ احقر بدستخطِ انور نگارش یافته و بعد از رسیدن فدوی در وطن اگرچه ملاقاتِ صوری دست نه داده چه وصالِ آں قبلهٔ اربابِ کمال پیش از رسیدن احقر به نه ماه رو داده اما از باریابانِ حضور عنایاتِ غائبانه بر تصنیف آں رساله بسیار شنوده ازآں جا که عمرِ مبارک بآخر رسیده بود ظاہرا برا اظہار بعضی اسرار مرضیٔ کریم غفار معلوم فرموده باشد که تحسین آں نوشتند و دعای خیر فرمودند، ایں ہمه ظہور آں دعا دولت کشاں است که معامله را تا ایں جا رسانیده و به تحریر مقاماتِ معصومی مزیت بخشید بالجمله از قبولیت معدن الجواہر بر قبولیت احوال دریں مقامات فرخنده نکات دلیری کامله حاصل گردید والامعامله آں جا از قید تقریر و تحریر خارج است ظہور[1] صبغ الٰہی که از نام آں عالی حضرت تعینه یافته مزجِ بی کیفی در رنگ ایشاں گذاشته ؎

شگفته منظری کامل عیاری   چو نامش صبغة الله در بہاری

تا کجا دراز نفسی نماید که مطلب از ادراک ایں آواره بسی بلند است برا موری که مفہوم بر اہل د

۱؎ د۔ "ظہور" ندارد

نااہل گردد باید پرداخت۔

احمر۔ از زبان درفشاں عالی حضرت قدسنا اللہ تعالیٰ مسموع گشتہ کہ حضرت والدۂ ماجدہ می فرمودند کہ شما در فرزندانِ ما نسبت اصحاب دارید کہ شما حضرت (۲۶۲) مجدد الف ثانی را دیدہ اید و اینہا نہ بعد از اتمام این کلام فرخندہ انجام ارشاد کردند کہ این قربت[1] را اندک خیال نہ کنی رای امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بر آں ست کہ ہیچ ولی بہ مرتبۂ اصحابی نہ رسد اگرچہ اویس قرنی باشد۔

احمر۔ از جناب حضرت قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی قدس سرہ استماع یافتہ کہ حضرت ایشاں بہ حضورِ من می فرمودند کہ اگر ملکی از ملائکہ مقربین علیٰ نبینا وعلیہم الصلوٰۃ بہ صورت بشری متمثل شود غالباً صورت برحقیقت فرزندی محمد صبغت اللہ اختیار فرماید۔

احمر۔ نیز از زبان درفشاں حضرت والد بزرگوار مسموع گشتہ کہ یک مرتبہ عالی حضرت قدس سرہ ختم قرآن مجید در مسجدی کہ متصل منزلِ شریفِ ایشاں است در نماز تراویح فرمودہ شب ختم چند سورہ از آخر موقوف داشتہ بہ خدمت حضرت ایشاں شتافتند کہ بآنحضرت بہ شنوانید و برکات ختم را بابرکات حضرت ایشاں جمع نمودہ خصائص آن از زبانِ الہام ترجمان استماع فرمایند القصہ در چند رکعت اخیر حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ خواندن باشنودن خود موقوف فرمودہ از ایشاں استماع نمودند در حین استماع غیبتی و استغراقی بر تمام مجلس رو دادہ بعد فراغ ختم حضرت ایشاں بہ عالی حضرت خطاب کردہ فرمودند کہ در حین قرأت شما اسرار واجب الاستتار جلوہ گر گردیدہ و اموری درمیان آمدہ کہ مصداق لاعین رات ولا اذن سمعت۔ باشد و نزول اجلال بلاکیف بکمال عظمت و کبریای معلوم گردید و تاج مکلل بجواہر و یاقوت کہ اشعات انوار ان از وادئ ناسوت تا تخت گاہ جبروت آفاق را درخشاں ساختہ و ضیا بخشیدہ برفرق شما یافت ماناکہ در حین نزول ملہم گردیدہ کہ این نزول برای استماع قرآن مجید صبغۃ اللہ است مکرر درین کتابت ذکر یافتہ لیکن چوں محل خدشہ ارباب ظواہر است بازا عادہ ثالثہ از الزم ضروریات است معلوم فرمایند کہ نزول بلاکیف از قبیل تشابہات است کما ورد فی الخبر ینزل ربنا الی السماء الدنیا کلمات اکابر دین بہ کمال اعتقاد و یقین باید شنید کہ آثار سعادت و اطوار صالحین است و علم آں مفوض بہ قایل آں باید داشت و برد و انکار پیش نہ باید شد کہ علامت ضلالت و آثار جہالت را دلیل مبین است

---

[1] م - فرق

هذا هوالحق فماذا بعد الحق الا الضلال۔

احقر۔ حضرت مخدوم جمیل و مخدوم زاده صاحب تکمیل شیخ محمد اسماعیل دامت برکاتهم و طالت حیاتهم پیش ازیں دور از کار می فرمودند و نیز در مرقومات خویش بدستخطِ خاص تحریر نموده اند که خدمتِ شریف عرفان پناهی زبدة الواصلین خواجه محمد حنیف کابلی قدس سره که خلیفهٔ اوّل حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه باتفاق مردم خانقاه بوده اند می فرمودند که دراں هنگام فرخنده انجام که تشریف حضرت ایشاں در بلده دارالخلافه (۲۶۳) شاه جهاں آباد به تقریب طلب بادشاه خدا طلب خلد مکان رحمة الله سبحانه اتفاق یافته عالی حضرت ایں ضعیف را طلب داشته ارشاد کردند که وسعت ارشاد حضرت ایشاں عالمی را به ولایت رسانیده و خلفای کرام را به مقام وراثت بُرده و فرزندان عظام را در آنجا شان خاص بخشیده و فقیر مدتی است که محروم التوجه است بعد ازاں تاکید کردند که فلانی عرض احوال مرا نهانی به سمع مبارک آں قبلهٔ دو جهانی به عبارتی که لائق احوال دانی برسانی که احتراز توجهات آں قیوم ربانی امیدوار است۔ فقیر باوجود عدم لیاقت خود پیغام عالی حضرت به موقف عرض حضرت ایشاں رسانید آب در چشم مبارک گردیده در جواب فرمودند که شما سلام مایان فرزند برومند تبلیغ نموده به گویند که من با ایں کبرِ سن و ضعفِ بدن با طالبانِ الٰهی صحبت می دارم و به حکم حدیث قدسی اذا رأیت لی طالباً فکن له خادماً به موافق مقدور خدمت آنها می نمایم وقت آں ست که مسندی در برابرِ من فرش کنید و قدری دریں خدمت ماموره بامن شریک گردید تا ازیں بار گراں نفسی بیاسایم و آنچه ما داشتیم مدتی است که به شما ایثار فرموده ایم و اگر طالب مزید اند در روضهٔ منورهٔ حضرت مجدد الف ثانی به روید و هر نعمت تازه که فائض الوقت گردد ما را هم شریک سازید وقت مدد است نه محل عذر چوں ایں پیغام دولت انجام و جواب بشارت مآب به عالی حضرت رسانیدم خوش وقت شدند و شکرانهٔ الٰهی به تقدیم رسانیدند۔

احقر نیز از مخدوم زادهٔ برجاده حقائق آگاه شیخ محمد اسماعیل سلمه ربه استماع یافته که عارف معنوی قدوهٔ ارباب تحقیق خواجه محمد صدیق پشاوری قدس سره که خلیفهٔ ثانی حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه بودند می فرمودند که در وقتی از اوقات به من خدشه فضل و بزرگی مخدوم زاده های قدسی حسنات لاحق گردیده که باوجود کمال تورع و تقوای و علو کمالات که شامل حال هر شش بوده کدام یکی از[1]

---

[1] د۔ "یکی از" ندارد

دیگری افضل باشد و ہرچند ایں خطرہ را دور می نمودم دور نمی شد و استغفار می نمودم زائل نمی گشت بلکہ بر مزید می دوید بہ ناچاری تمام حقیقت خدشہ و استغفار بہ عرض حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسانیدم و ندامتی کہ ازیں خدشہ شامل حال گردیدہ نیز معروض داشتم از غایت عنایت تبسم آمدہ در جواب لعل شکربار نمودند کہ حل ایں خدشہ در شب اول کہ ازیں جا بہ پیشاور می روند خواہد شد و ایں معنی مغلقہ (۲۶۴) دراں بلدہ منحل خواہد شد[1] بعد چندی کہ رخصت پیشاور اتفاق افتاد در ہر قدم فرحت تازہ راہ را مصفا می ساختہ چوں دخول میسر گشتہ انتظار شب کہ مبنی از برکات قدر بودہ بر کمال بی قرار داشتہ تا آنکہ شب پرتو انداختہ ؎

شبی خوش ہمچو صبح زندگانی نشاط افزا چو ایام جوانی

در واقعہ بہ جمال جہاں آرای بالانشین مسند رسالت آفتاب قیامت امام الانبیا سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وصحبہٖ وسلم و بارک مشرف گشتہ کہ با ہر چہار یار خود تشریف ارزانی دارند و حضرتِ ایشاں با جمیع ابنای کرام خویش بہ یک طرف مقابل سید البشر علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام دست بستہ ایستادہ اند دریں اثنا آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ سبابۂ مبارکہ برداشتہ جانب خلفای کبار رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین می گردانند و اشارت بایں طالب بشارت نمودہ می فرمودند کہ فرزندانِ شیخ محمد معصوم مادر رنگ ہر چہار یار من اند ما من الکبیر کبیر فافہم و در وقتِ گفتن الکبیر کبیر فافہم سبابہ جانب حضرت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ آوردہ اند محصل ما ارید کما لا یخفی علیٰ کل شریف سعید ۔

باید دانست بشارات[2] حضرت ایشاں دربارۂ عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسیار استماع یافتہ است دریں جا بہ ہمیں قدر کفایت رفت بعضی از آں ہا در رسالۂ معدن الجواہر مسطور گردیدہ اگر دولت اشتیاق رہبری فرماید دراں جا رجوع باید نمود ۔

الحال نقل مکتوبی از مکتوباتِ حضرت ایشاں کہ باسم عالی حضرت مشتمل بر الہام حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہم در وعدۂ ایراد آں ہم در مفتاح اول گشتہ است می نمایم بہ تامل استماع فرمایند، مکتوب صد و ہشتاد و نہم است از جلد اول کہ بشارات حضرات[3] ثلاثہ بلکہ اربعہ جلوہ گر می گردد :

فتح الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علیٰ سید المرسلین وآلہٖ وصحبہٖ اجمعین

۱؎ م۔ خواہد گردید ۲؎ د۔ بشارت ۳؎ د۔ حضرت

حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی حضرت ایشانِ ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ مبشر ساختہ بودند بآں کہ دنیای ترا آخرت گردانیدم سطری چند در شرح ایں عبارت علیہ وحل ایں مکاشفۂ غیبیہ مرقوم می گردد بہ گوشِ ہوش استماع نمایند بدانند کہ ہر چند در دنیا مشہود می گردد بی شائبۂ ظلیت نیست کہ دنیا تاب ظہور اصل بی شائبۂ ظلیت نہ دارد و موطن ظہور اصل آخرت است وچوں دنیای ایشاں حکم آخرت گرفت ناچار موعود اُخروی دریں نشاۃ جلوہ گر گشت ونصیبی از اصل بی شائبۂ ظلیت بہ حصول پیوست ونیز می تواند کہ بعضی تمتعات ایں نشاۃ فانیہ کہ موجب تنقیص درجات اخرویہ است در حق ایشاں نہ ایں چنیں باشد بلکہ باعث ترقی (۲۶۵) درجات بود چنانچہ نعیم آخرت کہ تمتع بآں موجب ترقی است بیانش آں است کہ اشجار و اَنہار بہشت وہم چنیں حور و غلمان آں مقام مظاہر معانی تنزیہی وتمہیدی اوست سبحانہ کہ دریں دار ہماں معانی بکسوت حروف وصور کلمات پیدا شدہ است کسبحان اللہ والحمد للہ مثلاً وچنانچہ مباشرت ایں کلمات دریں دار دنیا موجب ترقی است ہمچنیں تمتع ازاں فواکہہ در بہشت ومباشرت بآں لذائذ ونعم موجب رفع درجات وترقئ مقامات است وچوں بہ کرم الٰہی عم احسانہ دنیای شان آخرت گشت لاجرم تمتع نعیم ایں جائی در رنگِ مباشرت لذائذ آں جائی گشت ونیز می تواند کہ سالک ایں راہ ہر چند قطع منازل وصول نماید و باصل اصول برسد و بہ تجلیات ثلثہ مشرف شود ومشاہدات متکیفیہ وغیر متکیفیہ وسائر لوازم ولایت را حاصل نماید امّا تا در قید زندگانی ایں جہاں است ودر تنگنای جسد محبوس است مقید جبل الخیال است و خلاصی بالکل از قید خیال دریں دار محال است چنانچہ مولانای روم قدس سرہ قریب احتضار می فرمودہ اند ؎

من شوم عریاں ز تن او از خیال   تا خرامم در نہایات وصال

یعنی تخلص از قید خیال بی خلاصی از تنگنای جسد ممکن نیست وچوں دنیای ایشاں حکم آخرت گرفت لاجرم مطلوب دریں نشاۃ منزہ از تحتِ خیال ومبرا از اختراع وہم جلوہ گر گردد ونیز می تواند کہ رویت موعود اخروی ست ونصیبی ازاں در دنیا ہیچ کس را نیست مگر سرور دین ودنیا را صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وحضرت ایشانِ ما تحقیق نمودہ اند کہ ہر کمالی کہ نبی را بود کمل تابعان او را نیز بہ تبعیت وطفیل ثابت است پس اگر از الوش

خوان ایں نعمت ہنیہ زنصیبی ارزانی داشتہ باشند می شاید ہر چند رویت نباشد کہ آں باجماع امت غیر واقع است چہ حصول اصل شی دیگر است ونصیبی ازاں یافتن دیگر چنانچہ آنحضرت نوشتہ اند کہ ہر چند رویت نیست اما کالرویۃ است فافہم فان کلامنا اشارات وبشارات لک دمی تواند کہ محمل آں عبارت شریفہ ایں باشد کہ دنیا دار عمل وکسب است وآخرت دار جزا واجر است پس انفع دریں دار اعمال است کہ مقربات اند و ترقی بخش واگر از ثمرات مکاسب کہ جزای عمل است چیزی دریں دار عنایت فرمایند ہر آئینہ موجب تنقیص درجات اخروی باشد ولهذا تری بعض من اعطی الثمرات فی هذه الدار يتمنى عند الموت ان لا يكون له من هذه الامور شئ وكان هذا هو السر فی عدم ظهور كثرة الاحوال من الصحابة رضوان الله تعالیٰ علیهم اجمعین مع فی (۲۶۶) الدرجة العالیة من الولایة هذا لكن لما جعل الله تعالیٰ دنیاهم آخرة فلا یكون حصول الثمرات لهم فی هذه النشأة منقصة لدرجات آخرتهم كما قال الله تعالیٰ فی حق خلیله علی نبینا وعلیه الصلوات والسلام وَ اٰتَیْنٰهُ اَجْرَهٗ فِی الدُّنْیَا وَاِنَّهٗ فِی الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِیْنَ ولعل وجهه ان هذا الزمان لقربه ودنوه من الاٰخرة ملحق تبلك الدار فیظهر فیه ما اختص بالاٰخرة لكن هذا الحكم مخصوص بمن شرف بهذه السعادة العظمى والدولة القصوى ولا يجوز لاحد ان يقيس عليه نفسه الا من ادخل فی هذا الحكم بكرمه سبحانه۔

چنانچہ حضرت ایشاں در مادہ مخدومی مکرمی شیخ محمد سعید وایں فقیر فرمودہ اند کہ شما ہر دو را داخل ایں حکم ساختند الحمد لله رب العالمین علیٰ ذٰلک وعلیٰ جمیع نعمائه حمداً كثیراً طیباً مباركاً۔

انتہیٰ مکتوبہ المقدسۃ۔

وجاہت[1] منزلت وکثرت اعتبار عالی حضرت نزد حضرت ایشاں ازیں نقل عظیم الاقتدار

---

[1] م۔ جلالت

که مخدوم زاده صاحبِ اسرار شیخ محمد اسماعیل مدظله که از جناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمایند :

احمر - از مخدوم زادهٔ مذکور مسموع گشته که حضرت ایشاں می فرمودند که اگر پدری تعظیمِ پسری بجا آورده باشد من تعظیم فرزندی محمد صبغة الله نمایم - دیگر در اشفاق و اخلاق و عادات و عبادات عمل عالی حضرت قدس سره بر موافق سنت سنیه بوده و طریقهٔ مرضیهٔ مصطفویه علیٰ صاحبها الصلوٰة والسلام حتی المقدر از دست نمی رفت اوضاعِ حضرت ایشاں به حدی خاطر نشین بوده که خلاف آں را سمِ قاتل می شمردند و اطوارِ مجددی به مرتبهٔ محبوب بوده که مخالفان آں را لصوصِ دیں می داشتند[1] دنیا و مافیها را به پشت پا زده آخرت را مدار کار و محلِ لقاء پروردگار می انگاشتند سلامتیٔ قلب از اعاظم[2] مقاصد و خلاصیٔ روح از اعز مطالب متصور می نمودند -

احمر - حضرت قبله گاهی اقطاب دستگاهی می گفتند هر گاه صورت پُر حقیقت عالی حضرت به نظر می در آید بی اختیار آیه کریمه اِذْ جَآءَ رَبَّهٗ بِقَلْبٍ سَلِیْمٍ که در شان حضرت خلیل علیٰ نبینا و علیه الصلوٰة والسلام وارد است بر دل جوش می زند و گاهی از دل بر زبان نیز می رسد هر چه عزیز سلیم القلب مثل جناب حضرت ایشاں خال خالی اگر مشاهد و محسوس شده باشند بی شائبهٔ تعصب در قیدِ تحریر می آید که حکایات اولیاءِ کبار بسیار مسموع گشته و صحبت اکبری ایں اربابِ اسرار دست داده اما ایں زهد و توکل و تسلیم و رضا و صفاءِ قلب و خلاصیِ روح و تستر حال و اخفای مقال و فدویت حضرت مجدد الف ثانی و محبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما که از جناب عالی حضرت دید و شنید اگر قدری (۲۶۷) ازاں ترقیم نماید از معاندان اعتقاد ایں اکابر به صد شوق گرایند و بعضی[3] از مرضی القلوب راه عدم اختیار نمایند چه مرضی القلوب در هر وقتی از اوقات انبیاء و اولیا گشته[4] اند و صحبت ایں حضرات نفعی بآں خبیثة[5] صفات نه نموده ؎

هر که را روی به بهبود نه داشت
دیدن روی نبی سود نه داشت

---

۱ م - پنداشتند ۲ م - عظیم ۳ د - بعد ۴ م - گذشته
۵ د - ایں حضرات بآں حسنه صفات

بالجمله وجود شریف عالی حضرت از اعاظم تصرفات حضرت مجدد الف ثانی است و اکبر[۱] خوارق حضرت ایشان است رضی اللہ تعالیٰ عنہم به موافق وقت و حال نقلی چند از انقالِ صحیحه که مشتمل بر نقاوات[۲] ایشان باشد ایراد می نماید بعونه سبحانه۔

احمر - سیادت دستگاهی مرحومی میر محمد غنی برهانپوری نبیسۂ حقائق آگاه خواجه محمد هاشم کشمی قدس سره مکرر به حضور آشنا و بیگانه روایت نموده که یک باری عالی حضرت در بلدۂ طیبه سرهند فدوی را دعوتِ طعام فرمودند و استفسار وقت طعام نمودند عرض کردم چاشت گاه، فرمودند همان وقت چیزی خواهد رسید آداب بجا آورده منتظر عنایات نشستم تا آنکه نصف گذشته و اثری از طعام به ظهور نه پیوست و اشتها برگشته دانستم که نسیانی ازین معنی به بندگان عالی حضرت طاری شده باشد اما از غایت ادب چیزی هم نه خوردم تا آن که وقت نمازِ پیشین رسید در مسجد رفتم عالی حضرت را در نماز یافتم بعد از فراغ نماز به بنده خود از راه کرم ارشاد کردند که ما طعام را به وقت شما تیار[۳] کرده بودیم اتفاقاً بزی[۴] که گشته گوشت او پخته بودم نیاز آمده بود بعد از تیاری[۵] طعام نیاز آرند اظهار مطلبی از مطالب دنیاوی نمود طعام مشکوک شد آن طعام به صاحب بز و رفقائش دادیم و گوشتِ دیگر از بازار خریده مکرر زفکه طعام نمودیم الحال خواهد رسید ان شاء اللہ تعالیٰ عرض کردم که حضرت از راه تفضل این مخلص خود را از شکوک نجات بخشیدند۔ بعد از نفسی اطعمه متلونه و غیر متلونه رسیده به حلاوتِ کلی در غلبۂ اشتها خوردم و به موجب نص قرآنی ان اکرمکم عند اللہ اتقٰکم۔ به صد جان معتقد عالی حضرت گردیدم۔

احمر - از مخدوم زادۂ عالی درجه صاحبِ ارشاد و تکمیل شیخ محمد اسماعیل سلمه ربه مسموع گشته که یک مرتبه عالی حضرت به سیر بجواڑه تشریف برده بودند شبی در خانۂ یک منصب دار که مرید قدیمی و مورد ثقی جناب ایشان بود گذرانده فردا پس سوار شدند منصب دار سعادت اطوار بر اسپ سوار شده در رکاب سعادت به قصد متابعت بر آمده تا قریب یک فرسنگ رسیده مبلغ چهل روپیه و چند پرکالۂ نفیس نیاز مقدس گذشتانده فاتحه رخصت حاصل نمود بعد از ترخیص بازگشته پالکی شریف را گرفته به عرض پایۂ ولایت رسانید که تشریف برادر حضرت اعنی جناب حضرت خواجه جیو در

---

[۱] د - "اکبر" ندارد   [۲] د - ذات   [۳] د - م - طیار
[۴] م - بذی   [۵] د - م - طیاری

لشکر است و برادر فدوی[1] دریں ایام متوجه آں مقام اگر به سفارش مددِ حال او شود انسب می نماید قبول فرموده پالکی را نشانده سفارش به دستخطِ انور نوشته دادند (۲۶۸) و نیازش را رد کردند عزیز معهود از التماس مقدمه مکتوب ندامت بسیار کشید و به بکاءِ شدید ساخته تا سه منزل الحاح کناں در رکابِ سعادت بوده که اصلاً قصد از گذشتاندن نیاز ملحوظ مطلبی نه بوده امّا شقاوت برآں آورده که بی خطره امری از امور دنیویه ایں حرف از زبان برآمده و من مرید قدیمی و موروثی از همیشه نیاز گذرانده ام ایں نیت که مرتبه اولیٰ باشد برای خدا قبول فرمایند بعد سه منزل مکتوب به منت تمام واپس داد و نیاز به معرضِ قبول افتاد عزیز معهود شکر گویاں به مقام خویش رفت۔

احمر۔ فضیلت پناهی شیخ ابونصر سلطان پوری که تاجرِ صالح است و از مخلصانِ مخصوص ایں حضرات عالی درجات مکرر پیش ایں راقم بیان نموده که یک مرتبه عالی حضرت از لاهور به سرهند می آمدند و حماء شدیده با آزار نقرس لاحق بوده و دستِ شریف هم ضربِ شدید خورده در بنده خانه اتفاق منزل افتاده و دراں حویلی اشجار خرما بسیار بوده ایشاں از غایتِ ادب بر چارپائی خواب نه فرمودند بلکه در زمین هم پای شریف دراز نه فرمودند بلکه اصلاً خواب نه نموده نشسته ماندند چه دراں شب باد شمال[2] شدت داشته و برگ آں اشجار می ریخته خود را به هر قسم نزدیک آں درخت رسانیده برگ آں را برداشته برطاق می گذاشتند تمام شب به همیں صرافت گذشت وقت بامداد چو استفسار ایں معنی نموده شد فرمودند در حدیث آمده است اکرموا عمتکم النخلة فانها خلقت من بقیة طینة آدم۔

احمر۔ یکی از مخدوم زاده های عالی تبار سلمه الله سبحانه روایت نموده که یک مرتبه عالی حضرت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس در بلدهٔ شاه جهان آباد در حویلی کرایه تشریف داشتند و موسم عید قربان قریب رسیده بود که یکی از نیازمندان گوسفندی برای اضحیه نیاز فرستاد چوں روز عید رسید گوسفند در قربانی در آمده بلکه مطبوخ گشته اما هنوز در اکل عالی حضرت نیامده که به خاطر اقدس یاد آمده که یک روزی ایں گوسفند چند برگی از اشجار آں حویلی خورده بود فی الحال دیگری از بازار به قیمت کلی طلبانده به عوض آں اضحیه فرمودند و برای بخشاندن اوراق اشجار که خاوند آنها دراں ایام در بلده نه بوده چه تلاشهانه نمودند۔

---

۱ د۔ "فدوی" ندارد　　۲ م۔ شمال

اگر تعداد این قسم تفاوات مرئیه و مسموعه نماید سخن بسیار وسعت می رساند هرچند که التذاذ معنوی بر اهل آں بر مزید سرایت می کند۔ امّا از امور مستقبلهٔ این کتاب که هرکدام در تلذذ بخشی اختصار لازم ترمی افتد لهذا حق متوسط که مرکز عدل است در مقدماتِ مذکوره و موعوده[1] اختیار نمود ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم۔

احمر۔ یکی از عرفای روزگار در محفلی از محافلِ ابرار نقل می نموده که عالی حضرت را منصب و خلعت غوثیت از روحانیتِ غوث الثقلین کریم الطرفین حضرت سیّد محی الدین شیخ عبدالقادر جیلانی قدس الله تعالیٰ روحه و افاض علینا و علی العالمین فتوحه بدست آمده و این وقت به حصول انجامیده که حضرت عالی بعد انفراغ از حج (۲۶۹) از مدینهٔ سکینه علیٰ ساکنها افضل الصلوٰة و اکمل التسلیمات از خدمت حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مرخص گردیده براهِ خشکی معاودت وطن مالوف اختیار فرموده بودند و در اثناء طریق مزارات متبرکات را که مشهور و معروف بوده زیارت نموده آمدند در بلدهٔ بغداد چوں به زیارتِ حضرتِ شیخ رسیدند از آں جا این تحفه از جانب شیخ مذکور قدس سره مرحمت[2] شد۔

روزی این حقیر کثیر التقصیر نقل این معنی به عرض آں پیر روشن ضمیر در خلوتی رسانید نفسی این معنی هم نمودند بلکه تعریف کثیرهٔ انوار و برکات آں مزار شریف بسیار بر زبان مبارک آوردند و وسعت ارشاد آں غوث الاوتاد بیان فرمودند و ماسوای این هم اکثر فضائل و کرامات و مناقب کمالات آں غوث البریات بر زبان شکرفشان می آوردند گاه گاهی از حقائق آں طریق مخاف که با انواع مهالک و شدائد آراسته و اضاف تلونات مسکنت و بی آبی پیراسته بحکم کَلِّمِیْنِیْ یَا حُمَیْرَا ساعتی از بار وجود خلاصی یابند مذکور می فرمودند و اداشکرِ مولیٰ ذکره اولیٰ به وجهِ شائسته می نمودند که از آں حرجات باآں رو و حلاوت زیارت مزارات کنانیده به وطن رسانیده۔

احمر۔ روزی فرمودند که در کدام شهر از آں بلاد که نام او بالفعل در قید حافظهٔ راقم سیاه کار نمانده نماز جمعه اتفاق یافته خطیب آں مقام در فضلِ خلیفهٔ اوّل حضرت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ اشجع هم گفته، رافضی مسکینی هم بطریقِ اتفاق در صفی از صفوف پسینان حاضر بوده گفت ای اشجع هم چه این جاهلان بی سرانجام غیر از حضرت علی مرتضیٰ کرم الله وجهه الکریم دیگری را شجاع نمی

---

۱ د۔ موجوده　　۲ م۔ رحمت

شمارند[1] فکیف الاشجع نمی دانند که هر کمالی که در خلفای ثلاثه ثابت است در ذات حضرت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ تنہا بہ طریق اکملیت موجود تفصیل فضلِ خلفاءِ راشدین رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین بہ ترتیب خلافت از ہر سہ جلد مکتوبات قدسی سمات حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ طلب[2] باید نمود یا بہ کتبِ کلامیہ رجوع باید فرمود۔ مدعا آنکہ حرف آن رافضی مسکین مرکوز خاطر قطب المحققین گردیدہ بود کہ اکثری بہ طریق طیبت یاد آں می فرمودند و بہ فاسد اعتقاد این خبیث باطنان پیشِ نیازمندان بیان می نمودند۔

دیگر تصرفات و کرامات عالی حضرت بعد آں کہ این مسکین دیدہ و شنیدہ ہرگز سیری کتاب بہ تحریر چندی ازاں حاصل نمی شود مع ہذا در رسالۂ معدن الجواہر ہم پنجاہ و یک تصرف مرقوم گشتہ برآں ہم اکتفا می رود اما مخلصی فطانت کیش کہ حلاوتی بیش از بیش از زبانِ اشارات این مفتاح اہلِ سعادات دریافتہ در عشق و محبت این حضرات عالی درجات تن و جاں را باختہ است۔ مکتب برآں است کہ سخنی درین کتاب ادا می یابد و دلنشین معنی شناسان گوہر اسرار و خاطر نشین مجمعۂ ابرار می گردد ؎

صائب نظر سیاہ نہ سازد ز ہر کتاب　　فہمیدہ است ہر کہ زبان اشارہ را

ذکری چندازاں تصرفاتِ (۲۷۰) باہرات بہ موافق اعانت خالق البریات بسی ضرور است و ایراد این ابیضات درین کنزادل خیلی محلِ نور و سرور بہ حضور خاطر استماع نمایند و بہ چشم حق بین ملاحظہ سپیدی ابیضات فرمایند۔

ابیض۔ دائم الاوقات وضع شریف عالی حضرت قدس سرہ بر تستر حالات و کرامات مائل افتادہ بود، روزی در بلدۂ اٹک در خانۂ مرزا غیاث الدین کہ از مخلصین صاحبِ یقین است تشریف ارزانی داشتند بر چارپائی دراز کشیدہ بدستور معمول استغراق داشتند و مرزای مذکور مگس ہا می راند کہ بہ ناگاہ در خاطرش خطور نمودہ کہ از اولیای ماتقدم کرامات فراواں و تصرفات بی پایاں بہ ظہور آمدہ اند و حضرت پیر دستگیر کہ افضل اولیاء اند این قدر ظہورِ خوارق اختیار نہ فرمودہ اند اگر این معنی را انکشاف بخشند از عنایات کریمانہ کہ شامل حال مریدان است مستبعد نہ خواہد بود و تصرف عظیم بہ ظہور خواہد انجامید، فی الفور بہ نظر کرم نگاہ انداختہ فرمودند کہ حسن بصری و حبیب عجمی

---

[1] م۔ شناسند　　[2] د۔ "طلب" ندارد

قدس سرهما پیر و مرید بوده اند در سفری رفتن که عبور بر دریا اتفاق می یابد حسن بصری انتظار کشتی می برد و حبیب عرض کرد که خواجه یقین نه داری گفت من یقین دارم ولی تو به مقام آں یقین نه رسیدی حبیب از آب گذشته رفت و حسن در انتظار کشتی بند ماند و حالانکه فضل حسن راست زیرا که او نزول نموده سبب را به مشیت[1] جمع گردانید و حبیب چوں نزول نه نموده بود سبب از مسبب جل و علاء جدا دیده چوں سخن عالی حضرت تا ایں جا رسید عزیز معهود سر برهنه ساخته بانفعالِ تمام خود را بر اقدام همان انداخت۔

ایضاً۔ در همان سفر مذکور در خانهٔ قاضی بلدهٔ اٹک که عمِ مرزا غیاث الدین بوده دعوت عالی حضرت اتفاق یافته و قاضی آں جا را به تقریبی پیش می آید که متوجه بیرون شهر گردیده ازاں جا که شهر مبارک رمضان بوده وقت شب برای نماز تراویح اشتغال می فرمایند که به ناگاه شورشِ عظیمی در بلده برپا می گردد و نزدیک خانهٔ قاضی شدن می گیرد و بعد از فراغ تراویح چوں مرزا غیاث الدین که حاضر در نماز بوده تجسیس ایں شور می نماید معلوم شد که افاغنهٔ یوسف زئی که به قطاعیٔ طریق مشهور اند و از دیانت و امانت بسی دور قریب به هزار کس جمع شده مسلح و مکمل گردیده به قصد تاراج نمودن خانهٔ قاضی آمده اند و فکر شب خوں دارند ؎

رضا صاحب خانه خالی خانه دید　　　نه تنها کنج بل ویرانه دید

در اطفال و عوراتِ قاضی مذکور واویلا و فغان شدید برخاست چوں در کوچهٔ قاضی داخل شدند یکایک برگشتند و سر از تنها جدا شدن گرفت قریب به دو صد کس مقتول گشتند و باقی راهِ فرار اختیار نمودند چوں استفسار آں اسرار از آں گروهِ بدکردار نموده شد گفتند مردی سفید ریشی خضر وشی را دیدیم که شمشیر عریاں در دست دارد و از یک ضربهٔ سر چندکس از یں جدا می گردد ناچار باضطراب تمام برگشتیم که تاب مقاومت آں شیر جبار تعالیٰ نیاوردیم چوں صورت آں عزیز را بیان نمودند بعینه بشرهٔ شریفهٔ عالی حضرت بوده حالانکه ایشاں در آں وقت به وقار تمام در نماز اشتغال داشتند غرض مرزا غیاث الدین را طالب تصرفات بوده اولاً به تصرف جواب شائسته ادا نمودند (۲۷۱) و ثانیاً ایں تصرفِ عظیم القدر را جلوه گر فرمودند که تا امروز در تمام اٹک و شمسا آباد ایں تصرف در اشتهار کالشمس فی ربعة النهار است۔ فردای آں شب قاضی نیز در خانه رسیده پابوس

---

[1] م۔ "سبب را به مسبب"

نمود و منت دار جان بخشی و بقاءِ ناموس و خلاصی مال که باقبال عالی حضرت روی داده گردید۔

ابیض۔ والدهٔ فقیرزاده ها محمد معشوق و نیاز احمد سلمهم الله سبحانه که بنتِ عالی حضرت قدس سره می شود بامراضِ قویهٔ شدیده مثل قولنج وتپ وسرفه درحالت حیات آں قبلهٔ اصحابِ کرامات مبتلا گردیده وهرروز هریکی ازیں امراض مذکوره شدید تر می گشته وبامتداد کشیده وادویهٔ حکماء از تاثیر مانده بلکه معکوس گشته وادعیهٔ صلحاء هم موقوف بر توجهٔ خاص عالی حضرت گشته معامله به یاسِ کلی کشیده روزی یکی از حکمای صاحب کمال گفته که علاج انسانی کارگر نمی شود حکمتِ رحمانی مطلوب و درآں وقت معلوم نیست که در بیمار غیر از رمق جان چیزی هم مانده باشد ایں مقدمه به عرض عالی حضرت رسانیده شد خود از راه کرم رو بروی مریضه نشسته چیزی خوانده دمیدند و توجه در رفع مرض فرمودند به مجرد چشم بستن جمیع امراض اش برداشتند و شکر گویان برخاستند مریضه به عافیت کامله برخاسته طلب شوربا نموده در چند روز ضعف هم نماند، الحمد لله علی الاحسانه۔

ابیض۔ صالحه از مخلصاتِ آں قبلهٔ ارباب حاجات که در خلوص و نیازمندی خود را بی بدل می شمارد و در عقل و فراست و نفاستِ حظ ثانیه کم دارد و دریں ولا چند بار روایت نموده که من با جماعتی از صالحات شوق ارادت پیش عزیزی می داشتم که مشاهدهٔ حالات و اثرِ تصرفات آں عزیز صاحب برکات به مجرد مشاهدهٔ بشرهٔ کریمهٔ او جلوه گر گردد و حدیث[1] قلوب معمورة العیوب بلا توقف[2] و اهمال نماید دراں ایام غلغله تشریف آں قطب الانام عالمی را پر از ازدهام گردانیده و شورش در خاص و عام انداخته اتفاقاً ورود مسعود عالی حضرت در منزلی که مجمع ایں تصرف طلباں بود به تقریبی روی داده حیوانات غیر مکلفه نیز دراں خانه بودند رسن خودها به شدت تمام شکسته بر اقدام غوث الانام و عالی حضرت نیز تا انفراغ کلی آنها به حصول مطلب ایستاده ماندند و نگاهِ تبسم آمیز بایں صالحات فرمودند هر کدام به صمیم قلب اعتقادِ کامل حاصل نموده رشتهٔ ارادت به کمال سعادت در گردن بسته داخلِ حلقه بگوشاں گشتند بلی صورت آں آفتاب ولایت به قسمی پر از انوار بوده که هر که ایشاں را می دیده بی اختیار می گفته هذا ولی الله! و بشرهٔ آں بدر سپهر هدایت به مرتبه وجاهت داشته که اکثر ناظران ما هذا بشرا ان هذا الا ملک کریم به موافق روزمرهٔ خود ها ادا می فرمودند۔

روزی حضرت قبله گاهی اقطاب دستگاهی داخل بلده کابل می شدند و عالی حضرت

---

۱ م۔ جسد ۲ د۔ توفیق

قدسنا اللہ سبحانہ باسرارہما بہ قصد استقبال ایشان (۲۷۲) تا مزار شاہ شہید[1] قدس سرہ کہ بیرون شہر واقع است برآمدند بعد ازاں دخول در دروازۂ لاہوری معاً اتفاق یافت ہر کس از ناظران از مردان و زنان بی اختیار بہ خواندن درود اشتغال می نمودند و می گفتند دو فرشتہ اند کہ بر دو پالکی نشستہ بہ شہر درآمدہ اند و بعضی می گفتند کہ دو خضر اند کہ اہل شہر را سرسبز و شاداب گردانیدہ۔

احمر۔ ہم دراں روز طراوت اندوز عالی حضرت بہ والد بزرگوار ایں راقم سیاہ کار خطاب کردہ فرمودند کہ مزار شاہ شہید[2] ابو اسحاق قدس سرہ ہم چنیں مزار عاشقان و عارفان از مزارات متبرکۂ ایں جای اند و آنچہ مردم اینہارا اصحاب می دانند محل تردد است زیرا کہ تشریف اصحاب کرام علیہم الرضوان من ملک المنان دریں سرزمین بہ ثبوت نہ پیوستہ است جمع کثیر از مردم کابل کہ در رکاب سعادت بودند استماع ایں اسرار نمودند و از اعتقاد اصحاب کہ در مادۂ اعزہ مذبورین قدس اسرارھم داشتند برگشتند۔

احمر۔ جناب حضرت قبلہ گاہی قطب اقطابی می فرمودند کہ وضع شریف عالی حضرت مائل بہ تستر حال و اخفاء مقال است اما در بلدۂ کابل شنیدہ می شود کہ بعضی از مکاشفات خود ہا حسب الالہام الصریح بیان می فرمایند، چوں کثرت ارشاد ایشاں محیط ایں دیار است ازیں جہت ظاہرا مامور[3] باظہار بعضی از اسرار خواہند بود و الا تستر حال بہ مرتبہ ایست کہ شب بست و ہفتم رمضان المبارک کہ باتفاق اصحاب کشف و شہود و اکثری از علمای کرام شب قدر ہماں است احوال بعضی اکابر عرفا بہ عرض عالی حضرت رسانیدند کہ برکات و شہود ملائکہ[4] را بسیار بیان می فرمایند فرمودند ہموں ہا جویند کہ بہ شہود ملائکہ کرام علی نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام التذاذ حاصل می نمایند و خود جنیان را ہم نمی بینم۔ یار دل نواز من سلامت تفصیل اموری کہ دریں جا باجمال در احوال آں کعبہ امانی و آمال مذکور گشتہ از معدن الجواہر طلب باید نمود۔

ہر چند بعضی اسرار کہ دریں جا مرقوم گشتہ در معدن الجواہر اصلاً ازاں حرفی نہ گذشتہ چہ نسخۂ جدیدہ البتہ مشتمل بر فوائد زوائد باشد علی الخصوص کہ دریں کتاب کہ مقامات حضرت ایشاں است رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ اگر معدن الجواہر است جزو ادست و اگر منظر اولو الالباب ہم بعض ادا اما ازاں جا کہ رسالۂ مذکورہ مخصوص بہ ذکر عالی حضرت است قدس سرہ ازیں جہت سخنی استوار بہ توقر[5]

---

۱ د۔ شاہ سعید ۲ ایضاً ۳ د۔ معمور ۴ م۔ بلکہ ۵ د۔ بہ توقیر

بسیار ازاں رسالہ مذکور گشت۔ مقصود آں کہ رسالۂ مسطورہ در حالتِ حیات ترتیب یافتہ است، چنانچہ مکرر ایں سخن بالا گذشتہ است ازیں جہت از ذکر وصال ساکت است۔ دریں جا باجمال بہ قدر حال ذکرِ وصال آں ہادیٔ اربابِ کمال باید نمود اِنَّ رَبِّیْ رَحِیْمٌ وَدُوْدٌ۔ مدتی چند از ایام انتقال ایں حقیرِ بی پر و بال حاضر الخدمت بود بلکہ بہ مالیدن پای مبارک مشغول عنایات بسیار در مادۂ خود مشاہدہ نمود و امور غیر متوقعہ را استماع کردہ چوں خطرۂ سفرِ دکن نیز درآں ایام بہ تقریباتِ شتی در سر داشتہ بہ خاطر گذشت کہ دولت قدم بوس بعد انفراغ ایں سفرِ فرحت اثر ہم کہ موجب اشارت و بشارت عالی حضرت قصد آں تصمیم پیدا کردہ میسر خواہد گشت یا نہ۔

احمر و ابیض۔ جانب فقیر (۲۷۳) نگاہِ کرامت آلود گردانده فرمودند کہ عارف سریع السیر شیخ ابوسعید ابوالخیر می فرمایند ؎

در عالمِ ما زما بجز نام نماند ۔۔۔ و از صبح وجود تا بجز شام نماند

مرغی کہ فتادہ بود در دامِ وجود ۔۔۔ بہ گریخت زنزد ما بجز دام نماند

فقیر ازیں رباعی معلوم کرد کہ اشارت بہ قرب ارتحال خویش می فرمایند چہ غالب وضع شریف بر اظہارِ اسرار بہ طریق رمز و اشارت بود الا ماشاء اللہ تعالیٰ۔

گویند مرتبۂ اولی کہ وزیر خان وجدارِ حضرت سرہند را جنگ با کفار نگوں سار نانک پرستان بدکردار افتادہ داعیۂ جہاد در خاطر مبارک بسیار قرار گرفت اما ازاں جا کہ غلبۂ آزار با کبر سن مجتمع بودہ خیر اندیشاں صفاکیشان[1] تجویز برآمدن نہ نمودند در شبی کہ کارسازی از تیر و تیر[2] اثر طرفین دراں ہوایٔ سردبسی گرم بودہ تیر و تفنگ دہانِ[3] موت را کشودہ و فردایش جنگ مغلوبہ را قرار عالی حضرت قدس سرہ جانب آں قریہ تحقیق فرمودہ توجہی گماشتند و بہ قصد بول برخاستند فی الفور بالغش شدہ افتادند چوں برداشتہ آوردند زخمی قریب بہ سرین مثلِ زخمِ تیر یافتند معلوم شد کہ دراں مجمع بہ طریق استمداد حضور فرمودند و ازاں جا مجروح شدہ اند۔ چہ ایں مقدمہ چوں بہ عرض ہم رسید نفی آں نہ فرمودند از آں بود کہ دراں مرتبہ فتح مسلمانان باوجود غلبۂ کفار[4] بہ توجہٗ آں قبلۂ عارفان

---

[1] م۔ صفاکیش ۔۔۔ [2] م۔ نبرداز ۔۔۔ [3] دھن

[4] م۔ کافران

دست داد و خود ہم از ہماں زخم شش ماہ دیگر بہ شدت تصدیع آزار کشیدہ بہ شہادت کبرای[1] واصل حق شدند از آں باز بر اہل شہر شکل جمعیت صورت نہ بستہ است بلکہ جمعیت از اہل عالم رخت بستہ است بلی ایں ہمہ ظہور فتن و اختلالات علامت تشریف بودہ از شروع فتنۂ ثانیہ کہ اشد و دیر پا بودہ رخت ازیں عالم بستند۔

در روز جمعہ سنہ ہزار و یک صد و بست و دو وقت نماز عصر بتاریخ ہفتم یا ہشتم یا نہم شہر ربیع الثانی کہ مولد آں قبلۂ دو جہانی نیز بودہ با محبوب حقیقی جلت عظمتہ پیوستند و ولادت شریف در سنہ ہزار و سی و سہ بودہ، چنانچہ در شروع کنز گذشتہ باین اعتبار سن مبارک آں قبلۂ ابرار[2] ہشتاد و نہ سال کامل گردیدہ اگر تغلیباً نود ہم گویند گنجائش دارد اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ و اختلاف تاریخ وصال از کثرت بیہوشی از اہل حضور رفتہ رفتہ در عقول انداختہ دامن گیر گشتہ نیز از سنت بدست آمدہ چہ عالی حضرت را محبت سنت بر کمال بودہ بعد از ممات ہم حضرت حق سبحانہ جل شانہ نیز ایں دولت نصیب وقت گردانیدہ۔

فقیر دور از کار دراں ہنگام بہ رفاقت لشکر بادشاہ خلد منزل در نواح دار الخیر اجمیر بودہ کہ اخبار غلبۂ کفار بی اعتبار در دار الارشاد حضرت سرہند اشتہار یافتہ حیرت سر و سینہ را گرفتہ کہ باوجود حیات عالی حضرت (۴۷۲) ایں ہمہ غلبۂ فتن را چہ حکمت باشد آخر الامر فراست صادقہ حکم برآں نمودہ کہ ہنگام وداع آفتاب ولایت وارث کمالات نبوت است کہ عالم را دریں ہنگام انداختہ و ہر کسی از اہل فراست درایت ایں اسرار نمودہ کہ بہ ناگاہ در قصبہ سانبھڑ ایں خبر وحشت اثر مثل پرچۂ تیغ بی دریغ زخم کاری از راہ گوش بہ جان ناتواں رسانیدہ ؎

زخمی کہ زدی بجان رنجور
در روز نخست گشت ناسور

نہ ہوس در سر ماندہ و نہ شکیب را دل قبول نمودہ اگر عنایت[3] الٰہی بیاد آں حرفی کہ مذکور می گردد دلالت می[4] نمود دل و دیدہ پرواز بہ عالم قدس، فی الحال بآں ہادی ارباب کمال می فرمودند حرف موعود بیان باید نمود۔

احمد۔ عالی حضرت ایں فدوی آستان را مدتی چند پیش از وصال خود در ضمن مقدس گرفتہ باین عبارت ارشاد کردند کہ در اسفار و احضار یل تا مدت حیات در ضمن ما باشی و آثار بسیار کہ

---

۱ م۔ گیری ۲ د ”ابرار“ ندارد ۳ م۔ اعانت ۴ م۔ نمی

مترتب بر معاملۂ ضمنیت است در نمی یابی ۔ فوقع کما بشر رضی اللہ تعالیٰ عنہ و وجدت آثارہ اکثر من ان اعدو ازید من احصی و ارجو ببرکۃ ھٰذہ العنایۃ ان اشاھد کمالھا کل یوم علی الزیادۃ ان شاء اللہ تعالیٰ ۔

سخن طغیانی نمودہ بہ طرف دیگر افتاد ازیں کہ قصۂ خود در حدیث عالی حضرت بیان نمایم بہتر کہ تنہا بر ہما تذکرہ[1] محبوبانۂ او اکتفا فرمایم ۔

احمد ۔ بعد ازیں کہ عمر مبارک در حوالی ثمانین رسیدہ اکثر ہا می فرمودند کہ در حدیث شریف آمدہ است ابناء الثمانین عتقاء اللہ من النار و چوں از ثمانین تجاوز نمود امیدواری بر رحمتِ باری بیش از بیش است فرود ، چنانچہ حمد الٰہی بریں عطیہ بسیار بجا می آوردند گویند نمازِ عصر روز وصال بہ وجہ احسن گذاردہ صد مرتبہ درود خواندہ جاں بہ جاناں سپردند و باوجودی کہ غلبۂ کفر و کافری کہ در آں ایام تمام سرہند و نواحی آں را احاطۂ تمام نمودہ چندیں ہزار کس از مسلمانان بر نماز جنازہ حاضر آمدند و درونِ گنبد[2] روضۂ مقدسۂ حضرت ایشاں مدفون کردند اللّٰھم ارزقنا من برکاتہ و یرحم اللہ من قال آمینا ۔

تواریخ وصال عالی حضرت را آں قدر کہ مخدوم زادۂ معرفت دستگاہ شیخ محمد اسمٰعیل سلمہٗ ربہٗ یافتہ اند اگر در قید قلم آورد سہ جز دیگر مصروف شود و حالا کہ جہت رعایت توسط کلام تواریخ حضرتِ ایشاں را ہم کم آوردہ ازیں جہت بر چند فقرہ کفایت می رود ۔ و تواریخ آں آیت رحمت بود فرزندِ محبوب مجدد الف ثانی حقا چہ خلیل امام معصوم بود ۔ خوش روی نور چشمی نیاز احمد سلمہ ربہ یافتہ است ، معشوق خدا ۔

اکنون ذکر فرزندانِ عالی حضرت قدس سرہ بطریقِ اختصار باید نمود اگر چندی کہ فرزنداں بسیار ازاں قبلۂ ابرار بہ ظہور آمدہ اند اما آنہا کہ بہ کبر سن رسیدہ اند چہار اند و دیگران در عالم طفولیت وداع دنیا نمودہ اند از آں جملہ اکبر ابنای عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس کمالاتِ دستگاہی مرحومی شیخ ابوالقاسم بودند قدس سرہ کہ جامع علم ظاہر و باطن و فاضلِ شائستہ تقریر و عاقل صاحبِ تدبیر و خیلی مقبول حضرت ایشاں بہ نظرات عنایات و بشر (۲۷۵) ازآں قبلۂ درویشان بشارات مرتبۂ نہایت بودند حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ تقسیمِ کتب بہ

---

[1] د ۔ ذکرہ   [2] م ۔ گنبذ

ابناء کرام در حالتِ حیات خود نموده چنانچه تحقیق این معنی در محل آن گذشته است به مخدوم زادهٔ گرامی شیخ ابوالقاسم حصه برابر فرزندان دادند، فرمودند ابوالقاسم داخل فرزندان است این معنی را حقیر از زبان درفشان خالِ اکرم قطب الاولیاء حضرت شیخ محمد صدیق قدس سره مراراً غیر مرةٍ شنیده است۔

گویند که حمیتِ اسلام به نهجی برآن مخدوم زاده مستولی بوده که یکی از امرای عظام کلمهٔ ناشائسته بر جناب اصحاب کرام رضوان اللہ تعالیٰ علیهم اجمعین برآورده به حضور بادشاه خلد مکان اثبات آن رسانیده بدستِ خود قتل نمودند و اصلاً خوف و ملاحظهٔ اقربای آن گستاخ که همه روافض و مقربانِ بادشاه بودند به خاطر نیاوردند۔ چند روزی در حضرت دہلی باز هم مانده مورد الطاف بادشاهی بل مظهرِ عنایت الٰہی گردیده متوجه وطن مالوف شده به قدم بوس حضرت ایشان مشرف گشتند و تحسین فراوان و آفرین های بی پایان از حضرت ایشان یافتند۔

و محبتی این مخدوم زاده را به جناب قطب الاقطاب محبوب رب الارباب جد بزرگوار خود بوده آنچه متواتراً ازاں شنیده اگر توفیق صمدی مساعدت نمود بطریق سعادت می نمود اهتمام غیرت حضرت ایشان[1] (۲۷۶) درباره ایشان از نقل حافظ محمد صادق کابلی که خلیفهٔ آنحضرت بر مغلیه بادشاهی در بلدهٔ دار الخلافه بارشاد تمام نشسته بود از برای خاطر این مخدوم زاده که از و بموجب تقصیری آزردهٔ خاطر گردیده بودند فی الفور مسلوب الحال والارشاد گردانیدند و مکتوبی که به مشارٌ الیه بدستخط انور نوشته اند هرچند به هر دو مخدوم زادهٔ خدا آگاه حضرت حجة الله و مروج الشریعت التماس نموده عفو تقصیرات او کنانیده تجویز ادخالِ مکتوب در مجلدات ثلاثه نه نمودند اما راقم آن مکتوب را پیشِ مخدوم کریم شیخ محمد اسماعیل سلمهٔ ربهٔ به مطالعه نموده است عنوان او ایراد می نماید:

فتح۔ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ۔ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوْبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَّدُنْكَ رَحْمَةً اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ۔ ایذا فرزند شخصی ملتزم ایذا و آن شخص است۔ تم کلامه

ازین عنوان تمام مکتوب را که مشتمل بر دو سه ورق است قیاس باید نمود۔

احمر۔ حضرت قبله گاهی اقطاب دستگاهی قدس اللہ سره می فرمودند که هرچند از شفاعت

---

[1] یہاں چند سطور نسخہ ''د'' میں کسی دوسرے باب سے سہواً کاتب سے نقل ہو گئی ہیں۔

هر دو مخدوم زاده مذکور تقصیرات حافظ مغفور گشته و نسبت باز یافته امّا ارشاد باز عود نه کرده۔ پس سخن کوتاه باید والسلام۔

باید دانست که عمر مخدوم زادۂ مذکور بست و هفت ساله شده و بعد سه سال حضرت ایشاں در بلدۂ اکبر آباد رفته وصال نمودند و تابوت شریف ایشاں در حضرت سرہند آورده در روضۂ منورۂ حضرت ایشاں بیرون گنبد مدفون کردند ماناکه وصال در شہر مبارک رمضان اتفاق یافته در خاطر حقیر تاریخ وصال ایشاں "اقلیت شمس العلم" رسیده رحمۃ اللہ سبحانه۔

عارف بی بدیل شیخ محمد اسماعیل سلمه اللہ تعالیٰ الخلیل فرزند ثانی عالی حضرت اند قدسنا اللہ سبحانه بانواع کمالات آراسته و به اصناف خوبی پیراسته بر مسند ارشاد به وقار تمام نشسته اند کلام ایشاں دلبرای دل دادگان بادیۂ حیرت و نامرادیست و مقام ایشاں رفعت نمای اہل عموم بجمال مسرت و شادی است شکستگی حال بایں ہمه مرتبۂ کمال بحدی شامل حال دارند که روزی نحیف استفسار آں نموده که چوں عمر شریف در حالتِ حیات حضرت (۲۷) ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنه شانزده ساله شده بود البته توجهاتِ فراوان از آں قبلۂ درویشان حاصل روزگار شده باشد فرمودند پنجاه شصت توجه یافته ام اما کوتاہی دست که از سستی بخت دامن گیر ایں حقیر است اصلاً ثمره آں شجرۂ بلند نتوانستیم رسید و ایں بیت بر زبان شریف آورده حظها فرمودند ؎

ز اختلاط سینه صافان زشت طینت را چه حظ
سنگ را دل وا نه شد ہر چند با دریا نشست

دریں ایام تشریف ایشاں در بلدۂ شاہ جہان آباد به تقریبی افتاده بود اکثر اوراق ایں کتاب از محالات مختلفه به نظر شریف ایشاں گذشته خیلی بادب باستماع نمودند و ترغیب بر تحریر ایں بانواع عنایات می فرمودند بلکه اکثر روایات ہم از زبانی ایشان در ماسبق گذشته و از راه عنایت کتابت نوازش خیز که بدستخط عالی حضرت قدس سره باسم آں مخدوم عالی جناب است به فقیر بخشیدند که نقل آں در محل ذکر ایں جانب خواہی برداشت بنظر انصاف مطالعه فرمایند که سمو قدر و رفعت منزلت ایشاں نزد عالی حضرت از آں مکتوب کرامت اسلوب بچه مرتبه پیدا ست :

فتح۔ الحمد للہ وسلام علی عباده الذین اصطفیٰ۔ مکتوب مرغوب نور چشمی رسید خوش وقت

ساخت حمد اللہ سبحانہ کہ بہ صحت و عافیت اند و از تفقد دوستان دور افتادہ فارغ نیستند آنچہ از دخول بلدہ کابل گرمیہای یاران نوشتہ بودند بہ وضوح انجامید حضرت حق سبحانہ یاران را جزای خیر دہد و بعضی دیگران کہ چیزہای غریب بیان می کنند نوشتہ بودند مطالعہ آں سبب فرحت فراوان گردید اگر استقامت آں جماعت معلوم می کنند احوال آنہا بی شبہہ بہ حصول پیوستہ است گنجائش دارد کہ اجازت اشخاص بہ دہند آنچہ از عدم توجہ مجازاں نوشتہ بودند و چیزہای دیگر بآں منضم بود فقیر بآواز بلند می گوید[1] کہ ہمہ یاران چہ مجازان و چہ غیر مجازان ہمہ از شما توجہ می گرفتہ باشند و از جانب فقیر ہیچ ملاحظہ دریں باب نہ کنند کہ ہمیشہ مرضیٔ فقیر دریں است دیگر از نسبتہای خاص الخاص کہ نوشتہ بودند امیدوار باشند فقیر ہیچ چیز را از شما دریغ نہ داشتہ و نہ خواہد داشت یقین کہ نسبتہای خاص الخاص بہ حصول انجامیدہ باشد ہر چند علم بہ نسبت نباشد چہ حصول نسبت دیگر است و علم بآں چیز دیگر شتّان ما بینہما فقیر دریں روزہا بسیار خوب است پا پیادہ بہ مسجد می رود و می آید لیکن یک قسم ناتوانیہای در پای و زانوہا ہست حق سبحانہ آں را نیز دفع خواہد کرد ان شاء اللہ تعالیٰ۔ مکاتیب ثلاثۂ شما رسیدہ خوش وقت ساختند والسلام۔

انتہی مکتوبہ الشریف۔

و ایں مخدوم زادہ را شدتِ اطلاع بر اسرارِ والدِ بزرگوارِ خویش ہست بلکہ آنچہ اکثر دریں جا در احوال عالی (۲۷۸) حضرت در قید قلم در آمدہ و آنچہ در معدن الجواہر مرقوم گشتہ از ایشان مسموع گشتہ است الا ماشاء اللہ تعالیٰ۔ و چیزی کہ از دیگراں ہم شنیدہ نادر است کہ دراں شرکت ایشاں نہ دیدہ۔

و اشعار مطبوع ایشاں شکستہ دلاں را تسلیات فراواں می بخشید و با وجود خوش گوئی و مطلب رسائی بسیار گو کم ایشاں را دیدہ ام و تخلص عاشق دارند، چنانچہ تخلص برادر بزرگِ ایشاں شیخ ابو القاسم مرحوم مغفور[2] مذکور فائق است و در مدح والدِ بزرگوار و جدِ عالی مقدار و جدِ اکبر صاحبِ اسرارِ خود بسیار فرمودہ اند از دیوان ایشاں باید طلبید دو بیت مطلع و حسن مطلع از غزل ایشاں ایراد می نماید ؎

---

[1] د۔ گویم　　[2] م "مغفور" ندارد

آبرو گر طلبی گیر قوی پیشهٔ ما — روبہی گر گذرد شیر کند پیشهٔ ما
صحبت گلشن ما بوی جدای نہ دہد — کندہ اندیخ جدائی زرگ و ریشهٔ ما

در خاطر دریا مقاطر جوش محبت خلش تمام نمودہ کہ از مدح حضرات ثلاثہ قدسنا اللہ سبحانہ باسرارہم چند چند بیت دریں سعادت نامۂ عنبر شمامہ اگرا یراد نمای والہانِ سودا زدہ کہ بہ جمال ایں کتاب شیفتہ اند طراوت نوش از معجون آشنائی درکام جان بچکانی در مدح حضرت محمد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمایند ؎

ہزاراں جاں فدای شیخ احمد — خدا داند بہائ شیخ احمد
اگر ہر موئ من گردد زبانی — نمی آید ثنائ شیخ احمد
زمن بشنو ضعیفان جہاں را — کہ بہ نوازد سوای شیخ احمد
زصد دردِ نہاں صحبت بیاید — کسی بوسد عصائ شیخ احمد
بہر سوئ جہاں تا رُبعِ مسکوں — شدہ پُر از صدای شیخ احمد
شدہ قیومِ عالم عرش تا فرش — جہاں شد در رضائ شیخ احمد
باو عاشق ارادت مند گشتہ — بدل شد جاں فدای شیخ احمد

در مدح حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمایند ؎

نورِ ایماں امامِ معصوم است — کعبۂ جاں امامِ معصوم است
قبلۂ اولیاء عالی شاں — غوثِ سبحان امامِ معصوم است
خلق را گشتہ ہادی و قیوم — شرفِ ایشاں امامِ معصوم است
مقتدائ زمانہ قطبِ جہاں — شاہِ شاہاں امامِ معصوم است
لعل و یاقوت و دُر باد نہ رسد — ظلِ رحمٰں امامِ معصوم است
عاشق از فیض او نوید زیار — شمسِ تاباں امامِ معصوم است

در مدح عالی حضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمایند ؎

سرائم از ثنائ صبغۃ اللہ — بجاں کردم فدای صبغۃ اللہ
خداوند از فضل و رحمتِ خویش — مرا کن آشنائ صبغۃ اللہ
ہماں گشتہ سعادت مندِ دارین — کہ گشتہ در رضائ صبغۃ اللہ
مرا برداشت از خود کار کردہ — بہ ما ہم کہربای صبغۃ اللہ

زمن عین و اثر اصلا نمانده   کنم جان را فدای صبغة الله
برنگ جد و والد گشته قیوم   زده نوبت ندای صبغة الله
بجای که خدا راضی شد از وی   جهان جوید رضای صبغة الله

نیز در مدح عالی حضرت می فرمایند ؎ مثنوی

ز فضل بی شمار صبغة الله   ببین نقش و نگار صبغة الله
شگفته بس گل از گلشن وصل (۲۷۹)   ز فیض نو بهاری صبغة الله
چه الماس و چه لعل و در چه یاقوت   همه بادا نثار صبغة الله
اصالت ختم شد بر ذات پاکش   زهی عالی تبار صبغة الله
خدایش کرد قیوم خلائق   جهان شد خاکسار صبغة الله
ملائک بسته صف در صف براهی   همه در انتظار صبغة الله
بگل نسبت ندارد رنگ و بویش   کجا گل گو عذار صبغة الله
ز فیض اوست هر جا فیض سرکرد   که داند اقتدار صبغة الله
نه بندد دل به کان لعل و یاقوت   چو عاشق خاکسار صبغة الله

بالجمله غلبه اعتقاد که مدار اخذِ فیوض و برکات از پیر کامل درین طریقه علیه است به مرتبه که درین مخدوم زادهٔ عالی درجه است در جاهای دیگر کم بالیست و عمر شریف ایشان در خانهٔ هفتاد است مدالله تعالیٰ ظل ارشاده علی مفارق المحبین ۔

اگرچندی که ابناءِ این مخدوم زادهٔ عالی شان بالفعل در قید حیات سه اند اما دو که کلاں اند هرکدام به صفاتِ حمیده موصوف اند و ارشاد طلاب از حضور عالی حضرت می نمایند۔ اسم کلاں شیخ محمد صبغت الله است و از مدت چندسال در نواح صوبهٔ کابل به سیر و سیاست مشغول از مردم بسیار بایشان فدویت و رسوخ دارند۔

و نام ثانی شیخ غلام معصوم شرح کمالات و کراماتِ ایشان مستحق کتاب علیحده است ۔

و درینولا درہمیں بلدهٔ شاه جهان آباد نشسته هدایت مخلصان می فرمایند ۔

شیخ اہل الله رحمه الله تعالیٰ سبحانه فرزند ثالث عالی حضرت اند رضی الله تعالیٰ عنه ، آں قدر خدمت و استرضای والدین که از آنجناب مشهود گشته است اگر تعداد آں نماید مگر اقل قلیل را بایں صرافت دیده باشد علم مجلس و شائستگی نکات و استغنا از مخلوقات باکمال تمکین و ثبات

شیوۂ مرضیہ آں مخدوم زادۂ عالی درجات بودہ۔

احمر۔ از زبان الہام ترجمان عالی حضرت قد سنا اللہ سبحانہ چندبار استماع نمودہ کہ میان اہل اللہ صابر و شاکر است۔

فی الواقع بر مصائبِ کثیرہ کہ در دیدن فقیر بر ایشاں ریختہ صبر بسیار بہ کار بردند و بر نعمت و عنایت الٰہی کہ شامل حال ایشاں بودہ شکرانہ کثیر بجامی آوردند و در غلبۂ کفار نگوں سار نانک پرست جہاد فی سبیل اللہ ہمراہ شمس خان افغان کہ غازی و شہید بودہ نمودند و کفار بسیار بدست خود قتل کردہ بہ جہنم رسانیدند و کلمۂ حق در ہر مجلس و معرکہ بی تحاشیٰ ادا نمودند و دریں نزدیکی در بلدہ دار الخلافہ بتقریب موت برخاستہ رسیدند و تا پنجاہ روز دریں جا مشاہدہ مواضع مقدرہ نمودہ و ماکولات و مشروبات مز روفۂ خود تناول فرمودہ۔ شب پنجم[1] جمادی الاخریٰ سنہ ہزار و صد و سی و سہ (۲۸۰) جاں بحق تسلیم کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّآ اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ۔

تابوت ایشاں را بہ حضرت سرہند فرستادہ شد در آں جا در روضۂ منورۂ حضرت ایشاں مدفون گشتند و عبرت بہ در پس ماندہ ہا باقی گذاشتند ؎

مدت پیش و پس برگ خزاں یک ساعت است
برگ رفتن ساز کن از رفتن خویش و تبار

وعمر ایشاں پنجاہ سالہ گردیدہ و قلب ایشاں بر اہلیت کاملہ رسید۔ روزی پیش فقیر قبل از وصالِ خود بہ نیت ہشت روز در عین عافیت تعریف کتاب "مفتاح اہل السعادات" بسیار بہ عبارت شائستہ فرمودند و بایں تقریب در مناقب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ زبان را کشودند گفتند کہ اگر نہ ادب حضرت مجدد الف ثانی دامن گیر باشد من حضرت ایشاں را افضل دہم امّا ادب متحمل آں نمی گردد و ناچار بر مساوات حاکم۔

بالجملہ از خوبان روزگار بودند اللّٰھم اغفرلہ وارحمہ۔

مخدوم زادۂ صغیر شیخ پیر فرزند رابع و اصغر عالی حضرت اند نام ایشاں رحمت اللہ است۔ ارشاد ایشاں از نواح دیار کابل پر بسیار است و از مدت چند سال در ہماں دیار تشریف دارند و رہنمائی بریہ و دیار مروج ایں طریقہ علیہ از حضور عالی حضرت اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

---

[1] م۔ سلخ

فقیر قدری از احوال ایشاں در جوہر یازدہم معدن ثانیٔ معدن الجواہر تحریر نمودہ است ان ششت فارجع الیہ۔ مصراع

ہر کجا ہست خدایا بسلامت دارش

اِلَیۡهِ یُرۡجَعُ الۡاَمۡرُ کُلُّهٗ فَاعۡبُدۡهُ وَتَوَکَّلۡ عَلَیۡهِ۔

(حضرت حجۃ اللہ محمد نقشبند)

کنزدوم ۔ دربعض احوال قطب صمدانی محبوب سبحانی مخدوم زادہ حضرت خواجہ محمدؒ نقشبند قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس ۔

دامنِ معارف و کمالات آنحضرت والا منزلت ازاں بس بلند است کہ دست ادراک ایں بوالہوس خیال مساس بآں قسمی ہم تواند نمود اما ازآں جاکہ درمحبت وخلوص اعتقاد از حین طفولیت محکم بنیاد است امید آں دارد کہ ہرچہ درقید قلم درآرد از راہ کرم مورد خوشنودی روح شریف گردد ان شاء اللہ تعالیٰ ؎

ای شہنشاہِ بلند اختر خدا را ہمتی ۔ تا بہ بوسم ہمچو گردوں خاکِ ایوانِ شما

ولادتِ باسعادت آں قبلۂ ارباب ولایت درشہر ذی قعدہ سنہ ہزار وسی وچہار ہجری بعد وصال حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دربلدۂ طیبہ سرہند اتفاق یافتہ ۔ اما طلوع دربرجِ حمل درحالتِ حیاتِ حضرت مجدد بود وایں معنی بہ عرض آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیدہ موجب فرحت بی غایت گردیدہ ۔

احمر ۔ جناب حضرت مجدد الف ثانی بہ حضرت ایشاں فرمودند کہ ایں فرزند تو کہ درحمل است عجائب روزگار وصاحبِ معارف واسرار خواہد شد ومردم بسیار از فیض موہبت اش بہ سعادت ولایت وکرامت خواہند رسید فوقع کما بشر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ۔

ازآں جاکہ بعد وصول بہ مرتبہ کمال واکمال ملقب بالقاب بزرگ شدہ اند (۲۸۱) ویکی ازاں القاب فاخرہ حجۃ اللہ است ازیں جہت درذکر ایشاں سابقہ ہمہ کہ بہ تقریب اتفاق یافتہ ایں اسم مکرم مذکور گردیدہ ۔ الحال ہم ہماں قاعدہ ملحوظ است ۔

بعد از تعلیم وتعلم در اندک مدت قرآن مجید را خواندہ بہ کتب متداولہ پرداختند ودر اثناءِ تحصیل قالِ کسب حال نیز درخدمت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودہ مجمع البحرین گردیدند وہردو علم را بہ کمالِ اتم رسانیدہ برمسندِ ارشاد نشستند واکثر نسخ را از اخیر درسلطان پور رفتہ

پیش جامع العلوم ملا بدرالدین گذرانیده اند و بخدمت عمِ اکرم خویش حضرت خازن الرحمت رضی الله عنه اکثر کتب را به وقت تمام خوانده اند۔

احمر۔ حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند که ملا خواجه نزد ما برای خوانیدن می آمد نه برای خواندن و این اشارت بر کمال وقت ایشان بود که در عین سبق نکته ها ایرادی فرمودند که خرد کهنه لنگ در فضای آن اعتراف به قصور می نمود۔

احمر۔ عالی حضرت می فرمودند که اکثر خازن الرحمت ایشان را دیده می فرمودند که خواجه ما خواجه لشکر در خاطر فقیر می رسید که سخن مردان جان دارد و البته این فرموده بر کرسی مقصود خواهد نشست بعد ازین که اخوی را حضرت حق سبحانه باعلیٰ مرتبهٔ کمال رسانیده و رجوع اہل عسکر گرد دا ولا د خازن الرحمت بآن اخوت پناه افتاده معنیٔ آن کلامِ تصرف انجام ذهن نشین گردید۔ غرض مفسر بی نظیر و محدث شائسته تقریر بوده اند۔

احمر۔ مخدوم زاده مستقیم بر جاده عارف سریع السیر شیخ محمد زبیر می فرمایند که روزی بر مقدمه از مقدمات تفسیر قاضی بیضاوی سخن در میان حضرت خازن الرحمت و حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہما دائر[1] گردیده و بامتداد کشیده حضرت ایشان آدمی را برای طلب آن فرزند برومند فرستادند و فرمودند که ایشان را بر خود دعویٰ تفسیر است به موجب حاضر گشتند حضرت ایشان تقریر سخن با ایشان نموده و فرمودند که چون شما را بر خود ادعای تفسیر است حضور این مجلس ضرور دانسته طلبیدیم، الحال سخن در میان حجة الله و حضرت خازن الرحمت به مرتبه دائر شده که هیچ طرف راه کشود نه داشته تا آن که نماز عصر رسیده و موذن اذان خوانده هر دو[1] نماز برخواستند و سخن بالای[2] مانده۔

احمر۔ شروع این مقدمه از وقت ظهر بوده و نیز حضرت حجة الله می فرمودند که اگر حضرت ایشان هم درین گفتگو شریک می شدند به جز از سکوت علاج نه بوده اما چون حضرت ایشان سکوت اختیار فرمودند ناچار در گفت گو سخن ماموره به دلیری تمام در آمدم۔

رساله بزبان عربی در فضیلت ذکر خفی بر ذکر جهر به متانت تمام و بادله ذوی الاستحکام به غایت فصیح نوشته اند۔ و تصانیف دیگر هم تازی و فارسی به زیبائی تمام در قید قلم مشکین رقم در آورده اند و معارف و اسرار (۲۸۲) خفیه که از حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ استماع نموده متحقق

---

[1] م۔ بیاض است   [2] م۔ بیاض گذاشته۔ تصحیحِ قیاسی

آن شده مسترشدان خود را بآن نواخته اند تا کجا شرح دهد حضرت ایشان را بر کشوف و بشارت ایشان اعتماد تمام بوده۔

احمر۔ از زبان درفشان حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ مکرر استماع یافتہ کہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ شیخ عبدالکریم کابلی کہ از خلفای آن امام صفاکیشان بودند، قطبیت بلدۂ مذکورہ معلوم فرمودہ و آن عزیز را مدار آن سرزمین فہمیدہ بہ فقیر فرمودند کہ من در بارہ این عزیز ہمچنین معلوم کردہ ام امّا تا حال بہ مشارٌ الیہ اظہار نہ نمودہ شما ہم متوجہ شدہ معروض دارید اگر توافق بہ کشف شما گشتہ باد بہ گویم۔ عرض کردم درجای کہ چیزی بہ بندگان حضرت معلوم شدہ باشد عین صدق و کمال صفاست احتیاج بہ توجہ این ضعیف چیست، فرمودند شما گفتہ بانجام آرید حسب الامر شریف متوجہ گشتیم و ہر چہ بہ حضرت ایشان معلوم شدہ بود بہ من ہم ظاہر گشت بہ عرض اقدس رسانیدم۔ آن زمان بشارت آن خدمت بہ عزیز مسطور مرحمت فرمودند۔

احمر۔ از حضرت مرشدی قبلہ گاہی مسموع گشتہ کہ روزی بعد از وصول بہ مرتبہ کمال و اکمال و حصول بشارات متکاثرات از خاطر فیض مآثر حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ خوف عذاب و نزع بسیار غلبہ نمودہ و این اکثر عادت شریف ایشان ہم بودہ کہ لیل و نہار درین اندیشہ صرف وقت می نمودند و بہ گریۂ دل گداز علی الخصوص وقت تہجد بسیار می ساختند باری بامید این بشارت عظمیٰ درخدمت حضرت ایشان شتافتند۔

ابیض۔ حضرت ایشان را از اشراف باطن براین خوف اطلاع یافتہ این آیت کریمہ خواندند اِنَّ الَّذِیْنَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِّنَّا الْحُسْنٰۤى اُولٰٓئِكَ عَنْهُمَا مُبْعَدُوْنَ۔ لَا یَسْمَعُوْنَ حَسِیْسَهَا وَهُمْ فِیْ مَا اشْتَهَتْ اَنْفُسُهُمْ خٰلِدُوْنَ۔ از شنیدن این نوید جاوید کہ بشارت از آیت از آن قطب دائرۂ ولایت یافتند اطمینان جمعیت نشان بآن مخدوم و مخدوم زادہ عالی شان بہ حصول پیوست در اواخر عمر مبارک حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ فضل این مخدوم زادہ نزدیک جمہور اصحاب حضرت ایشان کہ از اہل قبائل باشند در زنگ قطعی شدہ بود۔

حضرت وحدت قدس سرہ کہ فرزند رشید حضرت خازن الرحمت باشند رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ اعتقاد من بر جناب امام ربانی مجدد الف ثانی و ہر دو فرزند ایشان کہ خازن الرحمت و حضرت ایشان باشند بشابہ نقطۂ ثانی مثلثہ است کہ نقطۂ فوقانی مجدد الف ثانی اند و در نقطۂ تحتانی ہر دو فرزند ارجمند ایشان اند۔ امّا در بارۂ[1] حضرت حجۃ اللہ حکم نمی توانم کرد کہ تساوی نقطۂ فوق اند

[1] م - مادہ

یا چیزی راجح ازاں ہر چند مخلصان حضرت ایشاں را بریں اعتقاد قیل وقال بسیار است کہ ایں اعتقاد بی تجربہ تنقیص حضرت ایشاں است وحالانکہ مدح بزرگی کہ مستلزم قدح بزرگ دیگر باشد معتبر اہل کمال نیست فکیف کہ مستلزم قدح حضرت قیوم (۲۸۳) حق واصیل شخص باشد بلکہ برمجدد الف ثانی ہم تجرید وہریکی بہ موافق تخمینۂ خود جواب وسوال نمودہ است اما دریں محل مطلوب اصلی ذکرِ فضل حضرت حجۃ اللہ قدس اللہ سرہ وبیان کمالات ایشاں نہ مناظرہ وایراد مقدمات ہرچہ از عزیز صاحب کمال مسموع گشتہ ودر وقت تحریر بہ خاطر رسیدہ البتہ باید نوشت۔

در طریقت ہر چہ پیش سالک آید خیر اوست
بر صراطِ مستقیم اے دل کسی گمراہ نیست

تا خیانت در ترقیم لازم نیابد وحضرت شاہ جیو قدس سرہ باوجودی کہ فرزند حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودند فرزندانِ خود را عظمت ایں مخدوم زادہ منظور فرمودہ پیش ایشاں مرید کنانیدند۔ ابیض۔ اکثرہا حضرت حجۃ اللہ می فرمودند کہ زہی انصاف شاہ جیو کہ باوجودی کہ عم ایں جانب بودند تربیت اولادِ خویش بایں درویش حوالہ فرمودند واعتقادی کہ حضرت والدی مرشدی را بجناب ایشاں بودہ عنقریب مذکور خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ۔

وحضرت حجۃ اللہ در آخر عمر حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بیمار می بودند ازیں جہت احوال بلند خود را بہ زبان قلم عرض حضرت ایشاں می رسانیدند وآں عرائض ستہ در مکتوبات قدسی آیات[1] ایشاں مندرج اند در آں جا باید طلبید بالفعل نقل یک عریضہ از آں کہ پیش خود موجود دارم برای مزید سعادت ایراد می نمایم۔

فتح۔ قبلۂ عالم وعالمیان[2] سلامت۔ دریں دو سہ روز آں قدر شمول عنایات ومواہبِ عطیات الٰہی عز شانہ دربارۂ خود احساس نمودہ کہ شمۂ ازاں بیان را برنتابد۔ علی الخصوص دریں نزدیکی آں قدر بہ دقائق واسرار خلعت نواختند وبآں سربلند ساختند کہ تفصیل آں از حیطۂ بیان خارج است وموافق آں بالقاب بزرگ سرافراز گردیدہ دیروز[3] بعد از نماز عصر کہ فی الجملہ در آزار خفتی داشتہ متوجہ حال خود گشت ہماں اسرار واجب الاستتار بہ قوت

---

[1] د۔ "قدسی آیات" ندارد [2] حضرت حجۃ اللہ کے مکتوبات بنام وسیلۃ القبول ۹/۱ میں قبلۂ عالِم وعالَم ہے۔ [3] وسیلۃ القبول ص۹ دیکی روز

وغلبۂ تمام ظاہر شد و عجائب غنج و دلال درمیان آوردند دریں اثنا ملہم ساختند کہ خدای تعالیٰ پیش تو آمدہ است احساس نمود کہ درہماں بالاخانہ باخیر و برکت گویا نزول بلاکیف باعظمت و کبریا واقع شد و خصوصیات کہ بایں بندۂ عاجز درمیان آمد تواں گفت[1] لاعین رأت ولا اذن سمعت یَضِیْقُ صَدْرِیْ وَلَا یَنْطَلِقُ لِسَانِیْ ۔ زیادہ بر ایں جرأت نمی تواند نمود۔ اطلاق ایں قسم الفاظ بر آنحضرت جل سلطانہ از تنگی میدان عبارت است و معروف از ظاہر والا فہو سبحانہ منزہ عن الزمان والمکان والنقائص کلہا۔ سُبْحٰنَ رَبِّکَ رَبِّ (۲۸۴) الْعِزَّةِ عَمَّا یَصِفُوْنَ وَسَلٰمٌ عَلَى الْمُرْسَلِیْنَ ۔ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۔

و از ہمیں مکتوب مقدس کہ مرقوم گشتہ ۔ شان و مراتب مکاتیب دیگر[2] را بہ عقل سلیم قیاس باید نمود و علو حال و سمو قال و جاہ و جلال[3] صاحب ایں کمال باید اندیشید و حضرت ایشاں ہمہ نوشتہ جات و معلومات ایشاں را تصدیق بر تصدیق نوشتہ اند۔ چنانچہ بر متتبعان مکتوبات حضرت ایشاں قبلۂ[4] عالمیان اوضح و لائح است۔ در یکی از عرائض حضرت حجۃ اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ مرقوم است:

فتح ۔ کہ امشب برہماں بالاخانہ باخیر و برکت نشستہ بودم[5] کہ از در صورت مبارک حضرت ظاہر شدہ آمدہ بمن ملحق گرد دید دریں اثناء ندا در دادند کہ امروز ترا باید پدر تو متحد و یک جا ساختند ایں معاملہ مکرر روداده بود اما ایں الہام گویا موقوف ہمیں نوبت بود، الیٰ آخرہ۔

حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در جواب آں چنیں می نویسند:

فتح ۔ واقعہ کہ دیدہ آید و تعبیر آں خواستہ محتاج بہ تعبیر نیست از کمال مناسبت معنوی خبر می دہد تا بجای رسیدہ است کہ باتحاد کشیدہ و شرکت در معاملات[6] پیدا شدہ و بجہت تاکید بر رویا کفایت نانمودہ الہام بایں معنی فرمودہ۔ والسلام۔

و بشارت قیومیت[7] نقلاً از حضرت ایشاں کسی کہ نمودہ باشد در فرزندان دیگر ہمیں ذات بابرکات حضرت حجۃ اللہ ھکذا سمعت من بعض الثقات۔ و چوں قیومیت مشروط بر اصالت

۱؎ وسیلۃ القبول ص۹ توام کیفیت   ۲؎ د۔ دیگر مکاتیب   ۳؎ م "جاہ و جلال" ندارد
۴؎ م۔ قیوم   ۵؎ م۔ بود   ۶؎ د۔ معاملہ، م۔ معاملت۔ مکتوبات معصومیہ (۲۴۶/۳) طبع مولانا نور احمد امرتسری "معاملات"

است البتہ ازاں طینت پاک ہم نصیبی فرمودہ باشند آں قدر کہ فضائل و کمالات و رفعت رتبت در نزد حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ حضرت والدی و مخدومی ازیں مخدوم زادہ عالی جناب بیان می فرمودند اگر در قیدِ حیات می بودند امور بسیار نوشتہ می شد۔

احمر۔ می فرمودند کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایں مخدوم زادۂ را باخود وزن کردند نصف خود یافتند ہر چند رواست کہ بعد ازاں ترقیات فرمودہ بہ مرتبہ قریب التساوات رسیدہ باشند اما عدیل آں مخدوم زادہ دیگری را نمی دانستند و ایں حدیث شریف می خواندند وعن ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما قال کنّا فی زمن النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا تعدل بابی بکر احدا ثم عمر ثم عثمان ثم نترک اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا تفاضل بینہم رواہ البخاری۔

ہمچنانکہ در عہد آنحضرت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام صحابہ دیگری را عدیل حضرت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمی فہمیدند ما ہم در عہد حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ دیگری را عدیل ایشاں نمی پنداشتیم۔ ہر چند کہ ہر کدام را مخدوم زادہ ہای کرام متحقق بہ جمیع کمالاتِ حضرت ایشاں می یافتیم بس بیان اعتقادِ حضرت قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی بہ جناب حضرت حجۃ اللہ کہ موعود شدہ بود منجر گردید۔

احمر۔ خال اکرم قدوۃ الواصلین حضرت مخدوم زادۂ سادس شیخ محمد صدیق قدس سرہ می گفتند کہ روزی حضرت ایشاں بر حوضِ مسجد[1] کلاں سرہند بہ وضوءِ نماز اشتغال داشتند و جانب دیگر ہماں حوض حضرت حجۃ اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز وضوء می کردند مردمانی کہ پیش روی حضرت ایشاں دست بستہ ایستادہ بودند پشت آنہا طرف حضرت (۲۸۵) برادرم می شد حضرت ایشاں برایں معنی مطلع گردیدہ بہ زبان الہام ترجمان آوردند کہ مردم پشت بجانب ہمچو بندۂ مقرب الٰہی کردہ گستاخانہ بی تحاشی ایستادہ اند و باز ہوس ترقی و وصول مراتب کمال در سر دارند مردم بر قبح ایں امر مطلع گردیدہ زود بر گشتند و بہ قسمی ایستادند کہ ادب ہر دو طرف برجا ماند۔

ایں طور امور زیادہ از آں چہ در قید حافظہ ماند از مردم حضور استماع نمودہ است۔

الحال بہ ذکر اسراری کہ مخدوم زادہ بعد از وصال حضرت والد بزرگوار و مرشدِ عالی مقدارِ خویش

---

[1] د۔ بر حوض کلاں مسجد سرہند

بآں ممتاز گردیدہ اند بطریق اجمال بہ موافق وقت وحال باید پرداخت۔

احمر۔ فقیر پُر تقصیر بلا واسطہ از زبان مبارک حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ چندبار استماع اسرار واجب الاستتار کہ در حالت حیات[1] حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ برایں ضعیف توارد می نمودہ باظہار آں در خدمتِ والد بزرگوار عقدہ از سینہ می کشودہ اما اسرار ومعارف کہ بعد از وصال آں ہادیٔ ارباب کمال[2] مثل باران شدید ریزش نمودہ ہماں طور سربستہ در دل پوشیدہ نشستہ است[3] محرمی کہ متحمل استماع آں باشد نہ یافتہ ومرتبت ایں اسرار بہ مراتب تفوق دارد ہر اسراری کہ قبل ازیں بہ منصہ ظہور آمدہ چہ معاملات بطریق وراثت ونیابت حضرت ایشاں بعد از وصال بہ احقر مرحمت شدہ۔ پس قابلِ استماع آں احدی را نہ شناختہ مگر حضرت ایشاں اشارت ایں اسرارِ واجب الاستتار می فرمایند در جای کہ می نویسند:

فتح۔ اگر شمہ از حقیقت معاملہ ایں اکابر درمیان آرد نزدیک کہ نزدیکان دوری جویند و واصلان راہ ہجر پویند مستمع از ہوش رود و متکلم را تاب نماند ؎

فریادِ حافظ ایں ہمہ آخر بہرزہ نیست
ہم قصۂ غریب و حدیث عجیب ہست

متشابہات قرآنی رمزیست ازاں ومقطعات فرقانی[4] ایمای ست بآں ایں دولت باصالت نصیب انبیاء کرام علیہم الصلوٰۃ والسلام وکمل ورثہ را از اتباع ایں بزرگواران نیز نصیب است بہ وراثت ولو علیٰ سبیل القلۃ والندرۃ۔

انتہی کلامہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

واحوالِ شریف ایشاں ہم آنچہ از اکثر اکابر مسموع گردیدہ وغالب بہ خلوت وریاضت میلانِ تمام داشتہ وحضور ملائکہ نمی گذاشتند کہ بہ خوردن ہم متوجہ شوند لہٰذا در وقت اکل دراں ایام بیشتر دو سہ لقمہ بہ دوسہ انگشت می خوردند وگاہی بر شوربا انگشت رسانیدہ می چشیدند اما در آخر کار بلکہ از مدت ہوش ایں عاصی تباہ کار جلوت ونصیحت مختار بودہ وعمر فقیر ہم در آخر حیات آنحضرت بست وہشت سالہ بود، والحال در وقت تحریر مقال چہل وہفت است آنچہ

---

[1] د۔ "حیات" ندرد [2] م۔ جمال [3] د۔ "است" ندارد
[4] د۔ ربانی

درآں مدت مشاہدہ نمودہ غلبۂ ارشاد و وسعتِ ظرف و کثرتِ جود و صرفِ یوم الموعود و کمال اقتدار بر معرفت اسرار و تذکر احباب و تخوف و تفسیر آیات قرآنی و شرح احادیث نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام و کظم غیظ و لین کلام و حفظ حق جوار و رحمت بر یتامیٰ و ادای صدقات و کثرت صلوٰۃ و صیام و قرأت ادعیہ (۲۸۶) ماثورۂ صبح و شام شیوۂ مرضیۂ ایشاں یافتہ پیشِ طاق نظر شاں مرتفع دیدہ و ہمت ایشاں بسی والا شناختہ بزبان اختصار بعضی از مکاشفات آں قبلۂ ابرار جہت عنایتِ کریم غفار تعالیٰ شانہ کہ شامل حال ایشان بودہ در قید قلم می در آرد و حضرت قبلہ گاہی کہ محرمیتِ[1] اسرار ایشاں عظیم الاعتبار بودند در بیاضِ خاصہ بدستخط شریف تحریر بعضی از آں اسرار فرمودہ اندازآں جا نقل بر می دارد:

فتح - حضرت خواجۂ ما می فرمودند کہ مراد مرد موعود را بر یک تخت نشاندند و معلوم ساختند کہ شما ہر دو را توامین[2] ساختم و ایں اشارت بہ جانب حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ

می فرمودند کہ من با پدر خود نسبت اتحاد می یابم گویا ہر جزء من جزءِ آنحضرت است۔

روزی در روضۂ منورۂ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ مراقبہ بسیار نشستند و سر برداشتہ فرمودند کہ ظہور انا جلیس من ذکرنی بسیار جلوہ گر نمودہ الخ

می فرمودند کہ مرا معلوم ساختند کہ دوستان ترا بخشیدم دیگر ازیں کلمہ اکثر ملہم می کردند

روزی سر از جیبِ مراقبہ بر آوردہ فرمودند کہ حضرت موسیٰ علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام حاضر اند کذا و کذا۔

روزی در تلاوت قرآن مجید بہ قصۂ مہتر سلیمان علیہ الصلوٰۃ والسلام رسیدند فرمودند کہ ظہور آنحضرت دریں جا بسیار بودہ الخ

می فرمودند کہ من خود را سر تا پا غرق اصالت می یابم تا سرش چہ باشد و بعد از چند مدت بعضی اعضاء را خارج ازآں مقام فرمودند۔ کما نقلہ شیخ عبد الاحد سلمہٗ ربہٗ در سیر بجواطرہ[3] ایں درویش نیز رفیق آنحضرت بود اسراری را درمیان می آوردند کہ عقل عقیل از درک آں کوتاہ و در ہر روز یک دو مرتبہ چیزہای تازہ و معارفِ جدیدہ بیان می فرمودند کہ بیان آں موجب افشا است و نمی خواستند کہ نامحرمی استماع

---

۱ م۔ مجرد میت   ۲ م۔ توابین   ۳ م۔ بجوان

آں نماید۔ حتیٰ کہ از محرمانِ خاص خود ہم استتار می نمودند مگر از دو شخص ملاذی حقائق و معارف آگاہی شیخ عبدالاحد و ایں درویش و دریں سفر اکثر بہ مراقبہ مشتغل می ماندند در روزہ اکثر می داشتند و بعد از عشاء تعشّی می فرمودند و دست بہ طعام رسانیدہ بہ سرانگشتان شوربا را می چشیدند و اکثر بہ ہمیں اکتفا می کردند چوں بسیار بہ تضرع عرض کردیم کہ چیزی بخورید تا دماغ شما برجا بماند می فرمودند کہ مرا نیتی بدست نمی آید و گاہی می فرمودند کہ ہجوم ملائکہ ایں قدر باشد کہ طعام نمی تواں خورد مبادا بوئی بد ازیں شخص صادر شود و آنہا متنفر گردند۔

روزی می فرمودند کہ اصالت چنانکہ از راہ تخمیرِ طینتِ انبیاء علیہم السلام بحصول می پیوندد یک راہ دیگر ہم ہست کہ ازاں راہ بہ حصول می انجامد و فرمودند کہ حضرت ایشاں جیونیز ایں مقدمہ را بیان می فرمودند کہ مرا معلوم ساختند کہ ترا بر جمیع اولیاءِ امت فضل دادیم و در باب ایں مردِ بزرگ چوں متوجہ گشتیم[1] مرا ہیچ معلوم نہ گشت و من خاکپای ایشانم و اکثر ایں کلمہ را بر زبان مبارک می فرمودند و می گفتند کہ غیر از اقل قلیل کسی دیگر را مستثنیٰ نمی کنند تا سرِّش چہ باشد مگر خرابی مرا در خواستہ اند باز من عرض کردم کہ در بارۂ حضرت مجدد الف ثانی چیزی معلوم می شود فرمودند عرض کردم کہ شما را در مقام خاصۂ آنحضرت (۲۸۷) داخل کردہ باشند ازیں جہت فاضلیت و افضلیت ہیچ معلوم نمی شود و شبی از شبہای بسیار خوش وقت بودند و منبسط فرمودند کہ امروز بر من حالت عجیب گذشت و تمام روز در خلوت مہیجہ و نعرہ گذراندم و بعضی از اسرار لازم الاستتار بیان فرمودند و می گفتند کہ مرا معلوم ساختند کہ ترا بہ فلاں مقام رسانیدم چوں من شکستگیٔ خود و عدمِ لیاقت باآں مرتبہ علیا معروض داشتم ملہم ساختند کہ کرم بعضی از کلمات کہ در اظہار آں خود را ماذون می دانند می نویسد با عتقاد و محبت استماع آں نمای ولا تکن من الممترین اگر اعتقاد و محبت تو نہ خواہند آورد ایں قدر خود خواہی دانست کہ گویندہ ایں از محرمانِ خاص درگاہ متعالی است و چیزہای است کہ بہ عقل راست نیاید فکیف کہ کسی آں را از دلِ خود بلا فدا اگر از خاطر کسی شبہ نہ رود پس باید کہ بہ وجود آں خود رجوع نمودہ بہ بینند آیا کسی

---

[1] د۔ "گشتیم" ندارد

دیگر ہم ایں قدر دروغ می تواند گفت یا از دلِ خود ایں معارف را برآوردہ بہ مردم اظہار نماید فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرَيَاتٍ لیکن بشرط آں کہ خوف خداوندِ تعالیٰ از دل او نہ رفتہ باشد ولا اقل بفہمد مضمون ایں بیت :

فریاد حافظ ایں ہمہ آخر بہرزہ نیست
ہم قصۂ غریب و حدیث عجیب ہست

تا ایں جا کلام حضرتِ والدِ بزرگوار و مرشد عالی مقدارِ ایں راقم تباہ کار بود کہ اصلاً دستِ تصرف ایں گناہ گار بروی راہ نہ یافتہ، لہذا احمراتِ فراوان از خانۂ حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس دریک فتح جلوہ گر گردیدہ و بنام احمر یاد نہ کردہ والا بر ہر مقولہ احمری علیحدہ منکشف و مذکور می گردید۔

الحال اموری کہ از اطراف دیگر مسموع گشتہ در قید قلم باید آورد۔

احمر۔ اقطاب دستگاہ شیخ محمد زبیر سلمہٗ ربہٗ می فرمایند کہ یک باری حضرت حجۃ اللہ درخواب می بینند کہ من دعویٰ نبوت کردہ ام و معجزۂ ید بیضا است و ایں اشارت بر حصولِ کمالات رسالت و نبوت است بر وجہ اتم نہ منصب کہ ختم یافتہ است۔

احمر۔ نیز از زبان آں عارف خدا آگاہ مسموع گشتہ کہ آنحضرت قدس سرہ در ایام غلبہ آزار ضعفِ دل در حویلی زنانہ دریک حجرہ تختہ ہا پیش کردہ در خلوت نشستہ بودند می بینند کہ فرشتہ بہ صورت متمثل شدہ و دستار معلی بر سر داشت و گفت خدای تعالیٰ بتو سلام رسانیدہ است ایشاں (۲۸۸) متواضع شدند سر بر داشتند برخاستہ پشت کناں یافتند و ایں دیدن بہ چشم سر بود بہ فتح سین نہ بہ چشمِ سر بہ کسرِ سین، ایں فقیر پُر تقصیر ہم مکرر ایں مقدمہ را از زبان الہام ترجمان آنحضرت شنیدہ بود اما بوجہ احسن در خاطر نماندہ بود و در یادِ فقیر ایں ہم بود کہ چوں فرشتہ سلام رسانید ایشاں در جواب اللّٰھم انت السلام و منک السلام تبارک یا ذوالجلال والاکرام گفتہ سر از راہ تواضع فرو کردند لیکن سخن معتمد بہ ہماں است کہ از زبان آں معارف خدا آگاہ مسموع گشتہ۔

احمر۔ نیز از حضرت مخدوم زادۂ مذکور مسموع گشتہ کہ روزی غلبہ آزار برآں حضرت قدس سرہ بر کمال بودہ در مناجات در آمدہ معروض داشتند کہ الٰہی خدایا ایں آزار مرا بسیار عاجز کردہ است ملہم بزبان فرس شدند کہ ایں عجز. تو قبول افتاد از آں باز معاملہ ایشاں روز بروز جانب شفا بود۔

احمر ۔ حقیر پُر تقصیر بلا واسطہ از زبان درفشاں حضرت حجۃ اللہ مکرر استماع نمودہ و در ینولا از خدمت اقطاب دستگاہی شیخ محمد زبیر نیز شنیدہ کہ در مرتبۂ ثانیہ کہ تشریف حضرت حجۃ اللہ بہ سفر حجاز بودہ جہاز ایشاں تباہی یافتہ بہ بندر مسقط افتاد در آں جا چندی از مدت فرا گرفتہ باز سوار شدہ بہ دولت حج مشرف گشتند ۔ در ایام بودن مسکت[1] شبی بہ عنایات[2] فاخرہ و کرامات باہرہ بہ نواختند و الہام کردند کہ فردای قیامت ہفتاد ہزار کس را بہ شفاعت تو خواہند بخشید چوں مقدمہ بسی عمدہ بودہ ایشاں طلب بینہ برصدق آں الہام نمودند معلوم گردید کہ فردای بی بی مریم نام عورتی کہ رفیقۂ سفر ایشاں بودہ در محل بادشاہ خلد مکان ہم منزلتی داشت برای تو چیزی خواہد فرستاد اگر تمام روز از و چیزی ظہور کرد الہام تو صادق است والا فلا ۔ فردای آں شب چشم انتظار در راہ داشتند بین الظہر والعصر می بینند کہ عورتی بر سر خود چیزی از جنس طعام برداشتہ می آرد چوں نزدیک رسید گفت بی بی مریم بعد از ارسال سلام شہ کاسہ آش و دو نان فرستادہ است می فرمودند کہ فرحتی کہ از آں ہدیۂ بی بی مریم دست داد اگر بادشاہت روی زمین بہ من می دادند اصلاً عشر عشیر آں فرحت دست نمی داد ۔

اگر ایں طور مقدمات جناب شریف ایشاں کہ بودہ بہ فضل لم یزلی شمول تمام داشتہ تعداد نماید کتابی علیحدہ مثل ایں ضخامت[3] در قید تحریر در آید ۔

در آخر ایام صلوات مفروضہ خود را می شنودند و ہر کس کہ دراں نماز شریک می گشتہ معاملہ او را از کسانی کہ نماز در جاہای دیگر گذاردہ حاضر الخدمت می شدند بہ مراتب بہتر می دانستند علی الخصوص نماز عشا را کہ کیفیت او را از صلوات باقیات مخصوص تر می فہمیدند ۔

احمر ۔ روزی یکی از طالبان التماس ارادت نمود فرمودند نماز عشاء را ہمراہ ما خواندہ عرض کرد کہ بلی فرمودند کہ فیضی ازیں راہ کہ رسیدہ است بہتر ازاں فیض است کہ از راہ ارادت فائض کردد اکثر در عین انبساط طبیعت نکتہ ہای لطیف با اصحاب خود در میان می آوردند و گاہی از حضرات ثلاثہ اعنی والد و جد و عم خود قصہ ہا می فرمودند زبانی (۲۸۹) بہ تفسیر می پرداختند، ہنگامی بہ شرح احادیث می ساختند ۔

احمر ۔ روزی در مقدمۂ تفسیر نکتہ بیان کردہ فرمودند کہ مفسران اصلاً بایں غور نہ کردہ اند و دریں قدر کثرت مطالعہ ازیں غافل ماندہ اند و آنچہ در بادی النظر ما می رسد در افکار آنہا نیامدہ ، مطلب

---

[1] م ۔ مسکن [2] د ۔ عنایت [3] د ۔ م ۔ زخامت

وجود شریف ایشان ظهور رحمت الٰہی بودہ ہر قدر کہ بآں پردازد دل و دیدہ تمنای هل من مزید می نماید اما رعایت توسط حال زیادتی مقال را برنہ تابند۔

الحال کرامتی چند مذکور نمودہ ختم ایں کنز باید نمود و بر احوال بعضی از فرزندان ایشان باید پرداخت بمشیۃ سبحانہ۔

احمر۔ مرزا میر والدِ میر ظریف کہ مریدانِ مخصوص عالی حضرت قدس سرہ ابًا عن جدًا آمدہ اند بہ تقریبی از دارالملک کابل بہ لشکرِ بادشاہ خلد مکان کہ برم پوری اقامت داشتہ رسیدہ و تشریف حضرت حجۃ اللہ نیز درآں ایام درآں لشکرِ اسلام بود، میر مذکور نزدیک آں قبلہ حضور خیمہ زدہ منزل مقرر نمودہ با کار و بارِ خود مشغول بودہ اتفاقاً بہ عارضۂ طاعون کہ اہل لشکر اکثر ایں بلا مبتلای ماندند گرفتار گردیدہ و بہ قسمی مشتد گشتہ کہ قریب یک یک گز از چارپائی می جستہ و شور و فغان او ہوش اہل جوار را بر بودہ فقیر پرتقصیر را طلبیدہ نام خدای جلشانہ چند بار بردہ از جغرات را تا ایں جا بہر نہج طلبیدہ بیارند فقیر التماس او معروض خدمت موفور الکرامت نمودہ از غایت عنایت با وجودی کہ از نماز عشا فارغ یافتہ متوجہ محل سرا بودند گفتہ احقر قبول فرمودہ پیش بیمار رسیدند بیمار از کثرتِ اضطرار بہ عرض آں قبلۂ ابرار رسانید کہ برادر بزرگ شما تپ شش سالۂ پدر من در یک نفس بہ خوراندن جغرات برطرف کردہ بودند از جناب کریمانۂ ایشاں ہم امشب ہمیں قسم تصرف را امیدوار مطلقاً نماندہ است جلیبی ختم بودہ فرمودند بخور کہ شفا است فی الفور خوردہ بہ شفاءِ عاجلہ ممتاز گشت کہ گویا از آزار اثری نہ بود و مدتی بعد ازاں در قید حیات ماندہ در کابل رفتہ چند سال زیستہ بہ وقت اجل مسمّٰی جاں بحق سپردہ، رحمۃ اللہ سبحانہ

ابیض۔ بشارات فتح دار الظفر بیجاپور و دار الجہاد حیدرآباد حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بہ بادشاہ خلد مکان عنایت فرمودہ بودند بہ موافق فرمودہ بہ وقوع پیوست۔

ابیض۔ روزی در خانۂ ارشد خاں مرحوم در ایامی کہ دیوان بلدۂ فاخرہ کابل بود دعوت آنحضرت قدس سرہ بودہ و در آں جا نقش طلاہا کہ مرسوم اکابر مغلیہ است نیز می خواندند آنحضرت بہ مراقبہ پرداختہ سر برداشتہ چیزی از معارف روداد آں مجلس پیش خان مذکور و دیگر مقربان حضور بیان فرمودند در خاطر راقم سیاہ کار کہ حاضر آں وقت بود خطور نمودہ کہ ذاتِ حضرت عالی درجات ما بر حضور مجلس نہ بودہ تکلیف کہ تبیین معارف و اسرار فرمایند مانا کہ آنحضرت مجتہد اند بطورِ خود اختیار ایں معنی نمودہ[1] جانب

---

[1] م۔ فرمودہ

احقر نگاہی بہ کمال تلطف آوردہ فرمودند حضرت ایشاں ہم نقش طلاء شنودہ اند و معارف (۲۹۰) آں مجلس بیان فرمودہ احمری کہ مناسب ابیض متوسط است می خواست چہرۂ زیبای خود را جلوہ دہ[1] اہل بصیرت می گرداند گویند چوں مقدمہ جنگ بادشاہ خلد مکان با والیٔ بیجاپور و یا حیدر آباد بامتداد کشید و بہ سالہا انجامید روزی بطریق معارضہ بہ عرض حضرت حجۃ اللہ رسانید کہ شما بشارت فتح دادہ بد دیدہ تا حال صورت فتح ہیچ بہ نظر نمی آید فرمودند من بشارت فتح دادہ بودم اما تعین وقت فتح خود نہ نمودم کہ بمن می پیچید اکنوں ہم برہموں قولِ خود استقرار دارم و بآوازِ بلند می گویم کہ فتح از آں شماست چوں در امورِ کشفیہ بعضی از بوالہوسان بی سرانجام بعد از حصول بشارات بعضی از مقدمات کونی کہ از بعضی اولیاء عالی درجات توفیقی در وقوع آں بر وقت مقرر مشاہدہ می نمایند فی الحال زبان طعن برآں اکابر عالی مقام می کشانید از یں جہت ایں نقل برای استشہاد گذرانیدہ شد آری اگر تعین وقت ہم بآں نمودہ باشند البتہ امید است کہ تفاوت نہ پذیرد و بہر حال مدار قرب و کمال بر کشف الٰہی است کہ بہ ذات و صفات واجبی تعالت و تقدست تعلق دارد نہ بر کشف کونی کہ از حیز[2] اعتبار اولوالابصار ساقط است مناسب احمر گذشتہ احمر دیگر کہ مؤید حرف گذشتہ است بہ تحریر می در آید بہ تامل تمام استماع باید نمود۔

احمر۔ یکی از صالحان روزگار روایت نمودہ کہ روزی بادشاہ خلد مکان از خدمت آنحضرت قدس سرہ استفسار آں نمود کہ مجددِ ایں الف اختلاف نیز بسیار است اکثر مردم مرا ہم می گویند و جد شریف شما ہم خود مشہور بایں لقب اند اما تحقیق ایں مقدمہ چہ خواہد بود۔ فرمودند جد بزرگوار ما الہام بایں خطاب مستطاب از حضرت رب الارباب داشتند اگر شما ہم ملہم بایں معنی گردیدہ اند چہ مضائقہ است از استماع ایں جواب خجالت بی حساب چہرۂ شریفہ ایشاں را سر بہ گریبان انداخت۔

اکنوں بر مقدمات وصال آں قبلۂ ارباب کمال بہ موافق وقت و حال باید پرداخت۔

ابیض۔ رمضانی کہ در آخر عمر مبارک آں امام ہمام غوث انام تشریف فرمودہ چوں کبر سن با مراض شامل حال بودہ علماء بہ اتفاق اکل صوم بہ از نگاہداشتن آں در حق ایشاں تصور نمودہ و حکماء نیز دریں مقام با علماء موافقت ورزیدہ بہ عرض آنحضرت رسانیدند و ایشاں را نیز الہام بایں عبارت شدہ کہ اگر ایں رمضان را روزہ داری جہازِ عمر تو خواہد شکست فرمودہ اند الہام ظنی است و روزہ

---

[1] د۔ در [2] م۔ چیز

فرضِ قطعی من ہرگز فرضِ قطعی را بہ بہانۂ الہامِ ظنی نخواہم خورد و الہام مخبر از موت ایں سال است بر تقدیر گرفتن روزہ بس نہایت زندگی تا کجا خواہد بود حق سبحانہ تا بہ ہشتاد سال خود رسانیدہ است بلکہ ازاں ہم یک سال بالا گذرانده سعی[1] مزید آں ہم مقبول خاطر نمی گردد و من در خود طاقت روزہ داشتن می یابم کبر سن و امراض وقتی مانع صوم مطلقاً گردند کہ ایں کس را قوت آں نماندہ باشد فسکت العلماء والحکماء تمام و کمال رمضان روزہ گرفتند و ختم قرآن مجید در تراویح شنیدند (۲۹۱) در روزِ عید الفطر آں سال اتفاقی چناں افتاد کہ نماز عید در آں شہر معظم اعنی حضرت سرہند نہ شدہ مقصود آں کہ رمضان دیگر بر آنحضرت نیامدہ است و نہم محرم الحرام کہ شب جمعہ نیز بودہ سنہ ہزار و صد و پانزدہ ہجری بہ رحمت حق پیوستند و عمر شریف ہشتاد و یک سال کامل کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ۔

کیفیتِ شبِ وصال نہ بآں مشابہ[2] بود کہ بوجہی مشروح قلم تواند بود بر واصلان حقیقت لیلۃ القدر نگرانی بایں صرافت پرتو اندازی شدہ باشد ایں فقیر در رکاب[3] پیر روشن ضمیر اعنی والد بزرگوار خود در قریۂ شیرپور کہ بالای آبِ ستلج است دراں شب منزل داشتم از اوّل شام تعریف آں لیل بر زبان شریف آوردہ بایں ماجرا اعلام فرمودند واقعی بر تمام اہل قریہ جمعیتی و حضوری دست دادہ حتیٰ کہ مقدمات آں جا کہ نام جمعیت و حضور را نمی شناختند بامداد بعرض آں قبلۂ اوتاد رسانیدند کہ ہیچ شبی در مدت عمر خود بایں حلاوت و آرام نہ گذراندہ بودم کہ امشب یافتیم و مردمانی کہ از اطراف و جوانب دیگر ہم رسیدہ نقل جمعیت آں شب نمودند کہ بہ مثل شب قدر باشد و باریابانِ حضور خود مستغرق دریای نور بودند و آزار آنحضرت کہ قریب بہ ارتحال بودہ زبان شریف از حرف و حکایت باز ماندہ بود و اگر سخن ہم می کردند اصلاً مفہوم نمی گشت و ایں تا شش روز اما شبِ وصال ذکر اسم ذات بر زبان جاری گشت و ختم کلام بر ہماں شد۔

احمد۔ بعضی از بناتِ شریفات عالی حضرت در آں وقت در خدمت عم بزرگوار خود قیام داشتند از آنہا استفسار والد شریف آں کردند بہ شفقت تمام دریافتہ بہ عرض رسانیدند کہ در کابل تشریف دارند و خط ایشاں آمدہ بود بحضرت سلام نوشتہ بودند فرحت بر چہرۂ مبارک تفہیم گردید از آں کہ سخن مرا فہمیدہ بہ جواب طمانیت لب کشادند۔

---

۱ د۔ "سعی" ندارد ۲ م۔ مشابہ ۳ د۔ درگاہ

روزی در ہمیں ایام مرض درس کتابی از کتب احادیث بدستور معمول بعد العصر درمیان بودہ حدیث سبعة یظلهم الله فی ظله یوم لا ظل الا ظله امام عادل وشاب نشاء فی عبادة الله ورجل قلبه معلق بالمسجد اذا خرج منه حتی یعود الیه ورجلان تحابا فی الله اجتمعا علیه وتفرقا علیه (ورجل ذکر الله خالیا ففاضت عیناه) ورجل دعته امرأة ذات حسب وجمال فقال انی اخاف الله ورجل تصدق بصدقته حتی لا تعلم شماله ما تنفق یمینه، ورجل ذکر الله خالیا ففاضت عیناه۔ درمیان آمدہ چوں برلفظ " رجل دعته امرأة " قاری رسیدہ چیزی فرمودند کہ حاضران آں ہیچ نہ فہمیدند چند بار تکرار کردند اصلاً مفہوم احدی نہ گشت وفقیر در اول گفتن فہمیدہ بود اما ساکت ازاں ماند کہ ظاہرا دیگری ہم نہ فہمند آخر کار گفتم می فرمایند کہ ایں از ہمہ اشق است بہ خوش وقتی تمام اشارت کردند کہ من ہمیں کلمہ گفتہ بودم فردای آں روز ما یاراں را اتفاق جانب دیہ افتاد کہ روز ششم ازاں ایشاں سفر آخرت اختیار فرمودند روز دوم وصال ایشاں در شہر رسیدہ بہ تربت بوسی مشرف گشتم (۲۹۲)۔ در روضۂ شریفۂ آنحضرت در بلدۂ دارالارشاد حضرت سرہند متصل باغ فتح واقع است۔ طوبی لمن زارها برسوخ الاعتقاد،

وتاریخ وصال آں قبلۂ ارباب کمال "نور محض بود"۔

وابنای کرام آں قطب الانام سہ بودند کہ بمرتبہ کمال رسیدہ اند از آں جملہ اکبر واکرم آنہا عارف خدا طالب مطلوب بی ہمتا مسمّٰی بہ شیخ ابو الاعلیٰ قدس سرہ صاحب جود واستغنا گوہر یکتای بحار معارف واسرار والد بزرگوار خویش بودند صحت کشف باتندی آں کہ از جناب ایشاں مرئی ومسموع گشتہ مگر خیال خالی بایں صرافت در سلف گذشتہ باشند وتستر حال ہمہ کثرت کمال نیز بدرجۂ[1] اتم شیوۂ پسندیدۂ ایشاں بودہ شگفتگی چہرہ در جمیع حالات واحسان بر کافۂ مخلوقات طریقہ معہودۂ[2] شان۔

اوّلاً اخذ طریقہ از خدمت قیوم عالمیان حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودہ ثانیاً کمال آں را بخدمت والد بزرگوار خود رسانیدند۔

احمد۔ خلف رشید ایشاں عارف بلند سیر شیخ محمد زبیر سلمہٗ ربہٗ می فرمایند کہ

---

۱ م۔ بوجہ　　۲ م۔ مقبولہ

حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ بمن می فرمودند کہ اخوان[1] ما ابنای خود ہا را برای حصول ارادت بہ سعادت مافوق در خدمتِ حضرت ایشاں بردند ومن ہم پدر ترا بردم بہر یکی از آں ہا تلقین ذکر کردہ توجہات فرمودند بعد ازیں کہ ہمہ آنہا از دولت قبول مشرف گشتہ متوجہ دیار خود ہا شدند بآہستگی نزدیک من شدہ ارشاد کردند کہ دریں پسر تو معنی ظاہری کردند باعتقاد ایں راقم گناہ گار ایں معنی بحکم الولد سر لابیہ وجود شریف پسر ایشاں است گویا صورت ایں معنی حقیقت ایشاں بودہ کہ بہ نظر مبارک در آمدہ واز تصرف خود خبردار ساختہ۔ ناقصی از راہ کوتہ اندیشی گمان نہ برد کہ ہرگاہ معنی بشرہ پسر ایشاں را دانستی پس گویا ایشاں را معرّا از آں ساختی وہوا محال زیرا کہ گویم ثبوت ایں معنی بروجہ اتم در ذات ایشاں بود اما حضرت حق سبحانہ آں را بہ محض فضل خود برداشتہ در پسر ایشاں رسانیدہ ووارث کمالات آبای کرام گردانیدہ۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ۔

مدت چند سال برقع مختار آں مخدوم زادۂ عالی تبار بودہ کہ روی ہیچ یکی نمی دیدند ودر خانہ؛ ہیچ یکی مخلصی نمی رسیدند ؎

ہر کس گرفتار ہوائیست — مھی دیگر بہ چشمش اژدہائیست

جناب قبلہ گاہی اخوت پناہی مرحومی شیخ عزالدین احمد قدس سرہ می فرمودند کہ من در لشکر ظفر پیکر بادشاہِ خلد مکان کہ در نواحِ بیجاپور بودہ در خدمتِ عارف خدا شیخ ابوالاعلیٰ قدس سرہ نشستہ بودم کہ قاصدی از سرہند رسیدہ مکاتیب مردم آں جای رسانیدہ از آں جملہ مکتوب حضرت والدِ بزرگوار کہ باسم آں عارفِ خدا نیز گذرانید چوں بہ کشادند در القاب مدحیہ ایشاں عنوان ایں۔ بود اقطاب پناہی ایشاں متوجہ بمن گشتہ فرمودند:

احمد۔ کہ چند روز است کہ حضرت پیر دستگیر حجۃ اللہ بمن بشارتِ قطبیت مرحمت فرمودہ اند مرا دریں امر اندکی قیل وقال از بعضی وجوہ بودہ چوں نوشتہ حضرت خال بزرگوار رسیدہ بہ اطمینان قلب براں حاصل گردیدہ معلوم فرمایند کہ والد بزرگوار ما خال ایشاں می شدند وہمچنیں (۲۹۳) بالعکس اعنی والد شریف ایشاں کہ حضرت حجۃ اللہ باشند خال ایں جانب اند۔ نکتۂ رسالہ مشتمل بر حلِ دقیقہ است بہ خاطر راقم بہ فضل کریم دائم رسیدہ است بہ گوش ہوش استماع فرمایند حضرت حجۃ اللہ بشارت قطبیت بآں خلفِ رشید خود عنایت فرمایند وایشاں را در آں تردد باشد ازاں بود کہ قطب در

---

[1] م۔ احوال

یک عصر متعدد نمی شود و ایں جا قطبیت مطلق مراد است نہ مقید تعدد آں ممکن بلکہ واقع است و وصال آں مخدوم زادہ درحالت حیات والدِ بزرگوار خود اتفاق افتادہ پس باوجود تسلیم منصب قطبیت باآنحضرت کشفِ صحیحہ مخدوم زادہ بر ذات خود نمی دید و ایں کہ کشف آنحضرت و اکابر دیگر برآں حکم نمودہ مشعر برآں است کہ معنی قطبیت بروجہ اکمل باجمیع کمالات آں در ذاتِ ایشاں ثابت بودہ اما پوشیدن خلعت بروصال آنحضرت موقوف بود چوں وصالِ ایشاں بہ حضور شدہ پسر ایشاں بآں خلعت فاخرہ ممتاز گردیدند۔ کما سیجیئ تفصیلہ قریباً اِن شاء اللہ تعالیٰ۔ پس باوجود حصولِ کمالات و معنی قطبیت نہاد ایشاں بودہ بہ فرزندانِ ایشاں رسیدہ نظر مبارک بلاغور وفات آں مخدوم زادۂ عالی درجات افتادہ باشد اما بعد وصال ایں معنی محقق گردیدہ فارتفع الاشکال وزال الاشتباہ چوں محل گفتگوی اکثری از اکابر احمدیہ بود بنا برآں عنان قلم در میدان سخن سرداد و ایں خطا در کشف کونی نہ بود تا از حیز اعتبار ساقط باشد بلکہ تحقیق مقام قطبیت از قطب الاقطاب بودہ کہ برکرسی مقصود نشستہ۔

و فرزندِ ایشاں شیخ محمد زبیر مدظلہ برآں مسندِ زیب دہ گشتہ و قصص کشوف و کرامات ایں مخدوم زادہ قدس سرہ مستغنی است از آں کہ در بیان آرد معلوم شما است کہ سہ چہار سال اخیر عمر خود بہ مرض سوزاک بہ شدت تمام گرفتار ماندند و ہرچند کہ حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ بشارت عافیتِ عاجلہ می دادند باوجود کثرت اعتقاد قبول نمی فرمودند۔ ایں جا توجیہ وجیہ آں است کہ نورانیت[1] حسن خاتمہ ایشاں بہ نظر مبارک درآمدہ باشد۔ چوں طبیعت[2] آنحضرت[3] متوجہ عافیت ایشاں بود آں را برہموں فرود می آوردند کہ استفادہ ایں معنی از جناب بعضی از اکابر اولیاء[4] نمودہ است بالجملہ در شدت مرض ایشاں داعیۂ حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ بر سفر حجِ ثالث قرار گرفت چہ آنحضرت کہ دو[5] حج پیشتر گذاردہ بودند، یکی ہمراہِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ و دومی بعد وصالِ آں قبلہ صفا کیشان دراں سفر دوم آں مخدوم زادہ رفیق آں صدیق بودند دریں سفر ثالث باز خواستند کہ ایشاں را رفیق خود گردانند، ایشاں امتثالِ امر واجب دانستہ باوجود عدم مساعدت استخارہ خود تا شاہ جہان آباد رسیدند و دریں جا حق تعالیٰ در منام دیدہ اسرار واجب الاستتار شنیدند و بتاریخ سیزدہم شعبان المعظم سنہ ہزار و

---

[1] م۔ توزینت [2] م۔ طبقت [3] د۔ حضرت [4] م۔ اولیای کبار

[5] د۔ "دو" ندارد

صد و شش[۱] و یا هفت هجری در عمر چهل و سه سال واصل حق شدند و موتِ غربت که شهادت است (۲۹۴) علی الخصوص که باراده حج برآمده باشند یافتند اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رٰجِعُوْنَ۔

از آں جا تابوت شریف ایشاں در سرہند فرستادند و درون گنبد روضۂ مقدسہ حضرت ایشاں مدفون کردند چه حضرت حجة الله به تکرار بسیار نوشته بودند که من جای خود را که در روضۂ مطهره بود بآں فرزند بخشیدم فقیر آں مکتوب را خود مطالعه نموده بود باید دانست که دیدن حضرت حق سبحانه در منام جائز است باتفاق علماء کرام۔

الحال سخنی چند از معارف ارجمند و کمالات بلند فرزند ایشاں عارف سریع السیر شیخ محمد زبیر سلمهٗ ربهٗ اظهار نمایم و نقود خزائن ایشاں بقدر حوصلۂ خود دریں کنز ایثار فرمایم وَیُؤْثِرُوْنَ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ کَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ازمیست کمال ایشاں جهان مالامال است و در صحبت ایشاں اهل بصیرت را فیض شامل حال در ایام طفولیت شاں اکابر خدا رسیده بر جلالت قدر و رفعت منزلت شاں گواهی می دادند راز جواهر استعداد او شاں خبردار می فرمودند "فی المهد ینطق عن سعادة جدّه"۔

والد بزرگوار ایشاں روزی در موسم خورد سالی شاں پیش خال اکرم خویش اعنی حضرت والدی مرشدی قدس سره می گفتند که حضرت حجة الله من فرمودند که دریں پسرِ تو ظهور معنیٔ موروثی می یابم و کمالات خدمت موروثی بر سیمای آں جلوه گر می فهمم و پیش از شنیدن ایں مقدمه۔ احمر۔ حضرت قبله گاهی مرشدی ایشاں را در عین بازیدن اطفال مشاهده نموده درخانه آمده فرمودند که طفلی را دیده ام که انوارِ کمالاتِ حضرت عالی درجات تمام چهره آں را منور ساخته و درخشاں گردانیده پیر محمدؐ راوی ایں کلام بعرض آں امام همام رسانید که فرزند میاں شیخ ابوالاعلیٰ احیوا است فرمودند یاد خواهی داشت ظهور خدمت قطبیت بر درجه اتم جلوه گر خواهد گردید و کارخانۂ ارشاد بآں عالی نژاد قرار خواهد گرفت بعد ازیں که والدِ ماجدِ ایشاں سفرِ آخرت اختیار فرمودند باوجود صغر سن که سیزده ساله بودند به تمامی همت کمر خدمت در التزام صحبتِ فیض موهبت جدِ بزرگوارِ خویش حضرت حجة الله رضی الله تعالیٰ عنه بسته اخذ معارف و کمالات نموده و سفرِ حجاز به همراه آنحضرت بآخر رسانیده به صورت و حقیقت کعبۂ مقدسه رسیدند و آنحضرت هم به جمیع همت متوجه ترقیات ایشاں

---

۱ در "شش و یا" ندارد

گردیدند معاملهٔ ایشان از جای به جای رسانیدند و به بشاراتِ عالیه نواخته به کمالات اکابر محقق گردانیدند و آنچه در نهاد والدِ بزرگوارِ ایشان بود بر ایشان جلوه گر فرمودند و بعد از مراجعتِ سفرِ حجاز چون به خجسته بنیاد حیدرآباد[1] رسیدند اتفاق ورود این مسکین نیز در آن جا افتاد و الطاف بی شمار از آن عارف عالی مقدار در تمام آن سفر برحال خود مشاهده نموده و رفعت و قدرِ ایشان به جناب حضرت حجة الله قدس سره بسیار یافته ازان باز عنایت ایشان بر خود پیش از مراتب تحریر می یابد بعد از آن سفرِ کابل باهم اتفاق یافته۔

درین جا چند مکتوب حضرت حجة الله قدس سره که مشتمل بر بشارات خدمت موروثی باشد بایشان رسیده درین ایام فقیر استفسار از آن ها نموده که اگر موجود باشند نقل آنها برداشته شود فرمودند به یکی از دوستان بخشیدم۔

بالجمله عمر شریفِ ایشان (۲۹۵) بست و دو ساله بود که وصالِ حضرتِ جدِ بزرگوار ایشان روی داده و خلعتِ خلافت و دستارِ ارشاد بایشان نصیب گشته۔

بالفعل که عمر شریف در خانه اربعین است پختگی[2] و بالیدگی کمالات ایشان باید دریافت خوش گفت ؎

شنیدم زهروی در سرزمینی — همی گفت این معما با قرینی
که ای صوفی شراب آنگه شود صاف — که در شیشه بماند اربعینی

گاهی در هنگامِ فرخندگیٔ مزاج چون بایں فقیر مهربانی خاص دارند بعضی از معارف مبشرهٔ خود بیان می فرمایند یکی را از آن ها مذکور می سازد :

احقر - می فرمایند که روزی حضرت جدِ بزرگوارِ ما به ما بشارت یک مقام ظاهرا در سفرِ حجاز مرحمت فرمودند معروض داشتم که ارشاد هم یکی از شرائط این مقام است و آن خود بالفعل معلوم فرمودند همین ارشاد می خواهی بتدریج موافق عمر ظهور خواهد نمود الحق هم چنان شد که معاملهٔ ارشادِ ایشان غلغله بافلاک رسانیده و هل من مزید را امید۔

و بعضی از صوفیانِ ایشان به مرتبه صفای حاصل روزگار دارند که آئنه داری غیب هویت از صفحات رخسار آن پیداست و انوار بی کیفی از انعکاسِ صحبت پیر بزرگوار خود بهم رسانیده اند

---

[1] م - "حیدرآباد" ندارد [2] د - پخته

نظارگیان بصیرت اہل انصاف ہویدا چوں پرسید شد فرمودند فرقۂ ثانیہ اند۔ از یارانِ فقیر بالجملہ اگر طالب مطلوب بی ہمتای سراز پا نہ ساختہ و ہرچہ داری ہمہ درباختہ در خدمت پر بہجت ایشاں بہ شتاب و نقدِ وقت را درباب حالات عالیہ و کمالات متعالیہ آں قطب دائرۂ افلاک و تصرفات عجیبہ و کرامات غریبہ آں صاحب دانش و ادراک نہ ازاں قبیل اند کہ سیری دل و دیدہ بہ تسوید ایں چند ورق حاصل آید۔

عبادات و عادات آں خدا رسیدہ کہ لیل و نہار باں مصروف است طاقتِ بشری بدوں تائید صمدی جلت عظمتہ یک روز و یا یک شب باں مشابہ گذرانیدن از متعسرات رجا از فضلِ رب جل شانہ چناں است کہ اگر عمر وفا کرد و بعد از انفراغ ایں کتاب رسالۂ علیحدہ در بعضی حالات و معارف و عبادات و عادات آنجناب تحریر نماید اِن شاءاللہ تعالیٰ حق سبحانہ بہ وجہِ احسن بحصول ایں تمنا ممتاز فرماید و برایں عاصی دریچۂ سعادت بہ کشاید اِنَّ رَبِّیْ قَرِیْبٌ مُّجِیْبٌ۔

شیخ محمد عمر رحمہ اللہ تعالیٰ فرزند ثانی حضرت حجۃ اللہ بودند رضی اللہ تعالیٰ عنہ و محبوب ترین اولاد نزد آنحضرت، گویند در اوائل ایام تقید تمام برایں امرِ عظیم القدر ہم فرمودہ بودند بحدی کہ اکثری از اہل مجلس حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ بخدمت ایشاں رجوع و انقیاد بہ قسمی آوردہ بودند کہ قطبیت بعد والد بزرگوار بایشاں مفوض خواہد شد و کشوف و کرامات ایشاں بیان می فرمایند و سہ چہار سال بعد وصال والدِ ماجدِ خود ایشاں نیز بہ دارالبقا شتافتند و درون گنبد روضۂ منورۂ حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ مدفون اند۔

شیخ محمد کاظم فرزند ثالث حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ بودہ اند غربت و مسکنت ایشاں مستغنی از مدح مادحان است و در آخر کار در حضور والد بزرگوار خود کتخدای در بلدۂ خجستہ بنیاد نمودہ ہماں جا توطن (۲۹۶) اختیار فرمودہ ارشاد مخلصان می کردند و بعد از وصال حضرت حجۃ اللہ چند سال دیگر زیستہ ودیعت حیات سپردند و در ہماں بلدہ مدفون اند۔ رحمۃ اللہ تعالیٰ واسعۃ۔ و چوں بر احوال صاحبین مسطورین مفصلاً اطلاع نہ داشتہ بنا برآں بر ما قل کفایت افتاد رَبَّنَآ اٰتِنَا مِنْ لَّدُنْکَ رَحْمَۃً وَّ ھَیِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا۔

(حضرت مروج الشریعت خواجہ محمد عبید اللہ)

کنز سوم در بعضی از احوال قطب المحققین قدوۃ العلماء الراسخین عارف خدا آگاہ مخدوم زادۂ ثالث شیخ محمد عبید اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس ۔

معارف عجیبہ و اسرار غریبہ کہ ازاں قدوۃ الابرار بہ سمع ایں عاصی تباہ کار رانہ اکابر روزگار رسیدہ خامہ بریدہ زبان ہموارہ در تحریر آں اعتراف بہ قصور دارد ؎

ما بداں مقصد عالی نتوانم رسید ہم مگر لطف شما پیش نہد گامی چند

فقیر دور از کار ہر چند بہ ملازمت صوری آنحضرت نہ رسیدہ چہ وصالِ آں عارف بکمال پیش از ولادت ایں عاصی اتفاق یافتہ و بہ صحبت دیگر اخوالِ کرام البتہ کم و بیش رسیدہ و از ہر کس عنایتِ فراوان بہ حال خود دیدہ اما آں قدر غلبہ بہ محبت و کثرتِ رسوخ بر کمالات ظاہر و باطن آنحضرت قدس سرہ در دل ایں آوارہ استحکام گرفتہ کہ اگر لیل و نہار جمیع کار و بار گذاشتہ بہ ذکر آں زبدۃ الاولیاء کبار پردازد دل را قوت و دیدہ را نور افزاید اما بقدر حوصلہ کہ بسی ضعف و ناتوانی است سخنی چند از آں معارف بلند نماید و نقود خزائن ایشاں نظر بر جود و ہمت ایشاں اندوختہ ایثار بہر مفلس بی سر و برگ نماید و بحکم آیۂ کریمہ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوْا مِمَّا تُحِبُّوْنَ۔ اتفاقاً امتعہ عالیہ نماید خُذُوْا زِيْنَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ بہ قوت تمام اخذ زینت کہ از اصالت نسبت با ایشاں مشعر است بہ وقت نماز کہ محل معراج مومن است فرمودند خود را ملبوس کردہ مزین ساختہ استماع ایں اسرار گہربار باید نمود متوکلا علی الرحیم الودود ۔

خطاب آنحضرت را نزد رب العزت "مروج الشریعت" مسموع گشتہ گویند کہ ایں خطاب در عین نماز زینت بخش گردیدہ است ازیں جہت در مواضع کثیرہ ایں مقامات معصومی و انعامات قیومی بایں نام والا مقام مذکور گشتہ آمد الحال ہم ہماں رعایت بہ کمال درایت ملحوظ اہل بصیرت است وما توفیقی الا باللہ ۔

ولادتِ با سعادت آں کمل ارباب ولایت در شہر رجب المرجب سنہ ہزار و سی و ہشت اتفاق یافتہ ۔

احمر ۔ از زبان درفشاں حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مکرر استماع

یافتہ کہ روز ولادت ایں برادر ما عمِ اشرفِ ما حضرت خازن الرحمت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس می بینند کہ فرشتہ در محل ولادت شاں ایں آیت کریمہ می خوانند وَسَلٰمٌ عَلَیۡهِ یَوۡمَ وُلِدَ وَیَوۡمَ یَمُوۡتُ وَیَوۡمَ یُبۡعَثُ حَیًّا۔

فی الواقع محاسن اخلاق و مکارم اوصاف وجلوہ صباحت وغلبہ محبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ از آنحضرت مصاحبان ایشاں بیان می کنند عقل عقیل در تحیر می ماند مشہور اہل قبیلہ است کہ محبوب ترین فرزندان حضرت ایشاں نزد آنحضرت و والدۂ کریمہ خود جناب حضرت مروج الشریعت بودند رضی اللہ تعالیٰ عنہما۔

علم وعمل وتقوی وورع وکثرت جود وخوف یوم الموعود از ایشاں شنیدہ کم کسی را بایں صرافت دیدہ مصاحبت واستمراری[1] (۲۹۷) حضرت ایشاں مشہور آفاق است وکار گذاری سرکارِ معرفت مدار نیز بایشاں تعلق داشتہ۔

درسن ہفت سالگی بودند کہ مولانا عبد الحکیم سیالکوٹی بہ سرہند رسیدہ از حضرات سوال آں نمودہ کہ دل پرچیۂ گوشت است ذکر چہ طور می نماید وگویای صفت زبان است چہ قسم حاصل نماید فی الفور در جواب فرمودند۔

احمد۔ زبان ہم پرچہ گوشت است قادری کہ اورا گویا ساختہ است دل را بر ذکر خود نمی تواند گویا گردانید ملا از استماع ایں جواب معتقد بی حساب گردید کہ طفل ہفت سالہ بجواب شافی تسلی بخشید۔

احمد۔ عالی حضرت در فضائل ایشاں می فرمودند کہ اخوی مرحومی حافظ وفاضل وحاجی وعارف وسخی وولی ومتقی ومقبول حضرت ایشاں وعاشق جمالِ باکمال آں قبلۂ درویشان بودہ گویند کہ حفظ قرآن مجید در یک ماہ بآخر رسانیدہ اند بلکہ در شہر رمضان المبارک روزانہ یک سیپارہ حفظ می کردند وشبہا می شنوانند بلکہ عزیزی روایت نمودہ کہ ایں اتفاق بر سواری جہاز افتادہ۔

واکثر بر تحصیل علوم ظاہرہ بخدمت عم اشرف خود حضرت خازن الرحمت وپیش جامع العلوم ملا بدر الدین نمودہ اند ودر جاہای دیگر ہم خواندہ باشد ماناں کہ بعضی از نسخ بخدمت ایشاں ہم گذرانیدہ جامع العلوم والاسرار گردیدہ اند ودر اواخر عمر مبارک حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ صحیح مسلم

---

[1] م۔ ہم راضی

بلاشبہہ پیش آنحضرت می خوانند۔ نقلی ہم از نواب مکرم خان مرحوم سابق در مفتاح کہ مثبت ایں مقال است چہ آں حال بر کمال حضرت ایشاں را درحین درس ایشاں رو دادہ ان شئت فارجع الیہ۔

ومدتی در غلبۂ حال خلوتی در باغ دوراہہ[1] کہ شانزدہ میل خام از بلدۂ سرہند در راہِ لاہور واقع است اختیار فرمودہ بودند گویند در آں جا بہ مرتبہ کشف حال گردیدہ کہ از مشرق تا بہ مغرب بہ نظرِ ایشاں می دویدہ و نمی ماند از آنحضرت قدس سرہ، ہیچ چیز در جہاں پوشیدہ۔

دریں جا بہ فقیر دو روایت رسیدہ روایتِ مرزا محمد مراد کابلی کہ از یاراں حضرت ایشاں در سپرد ایشاں بود آنکہ۔

احمر۔ چوں ایں حال را بہ عرض حضرت ایشاں رسانیدند کہ نفائس وقبائح عالم وعورات مخلوقات ہمہ وقت منظور می باشند فکرِ ازالہ آں اہم مہام است، بہ درس کتب دینی امر فرمودند واز مراقبات تا دفع ایں حالت منع کردند۔ ودر روایت یکی از اربابِ ولایت آنکہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ معالجہ دفع ایں حال کثیر الاختلال بہ طعامہای بازار کہ مشکوک ومشتبہ است فرمودند بہرحال بہ توجہِ آں قبلۂ امانی وآمال آں حال مندفع شد مرضِ کثرت بینی نماند۔

یکی از اعزۂ روزگار روایت می کند کہ مدتی تمام بدن حضرت مروج الشریعت حکم چشم گرفتہ بود کما فی الجنت تمام بدن رائی اشیا می گردند بعد مدتی بہ توجۂ حضرت ایشاں ایں معنی برطرف گشتہ وبعضی می گویند کہ تا آخر عمر ماندہ۔

بالجملہ بہ نظرِ عمیق بلندی ہمت آں تعارف صدیق باید دریافت کہ مردم دیگر از صوفیہ علیہ بر حصول ایں قسم غلبۂ کشف (۲۹۸) تمنا دارند تا دریافت حقائق واسرار توحید شائستہ نمایند زیراکہ صاحب کشفِ ایں طور را البتہ کشف اسرار ہم بسیار خواہد بود وآنانکہ بہ مرتبۂ کمال نہ رسیدہ از خود تماشای صور مختلفہ واشکال مثالیہ از مخلوقاتِ عالم صفت خود می شمارند وجماعتی کہ اصلاً از باطن نہ داشتہ باشند وریاضت ورجوع محض برای تحصیلِ کشف وکرامات اختیار می نمایند تا عالم را مسخر خود گردانند، ایں طور کشف را کجا یابند وآنحضرت نفرت ازیں فرمودہ فکر ازالہ آں نمودند کارخانۂ ہمت را بسی بلند بردہ کہ دست ادراک ایں آوارہ در تبیان آں بہ قلم مساس نمی تواند نمود مگر از ہمتِ خود

۱؎ د۔ دوزاہہ

دستگیری نموده از خاکِ مذلت[1] برداشته پرواز بر اوج افلاک فرمایند از بحار[2] همت آں شاہبانِ ولایت قلت نہ خواہد فزود از ریختن قطرہ در بحر کمی نہ باید و شکستن یک بال از پرِ شہباز[3] نہ در پرواز قلت کشاید ؎

بدہ دستی ز پا افتادگان را — بکن دلداریٔ دلدارگان را

سخن از حقیقت کار آں عارف باید نمود روزی از خدمت حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ شخصی پرسید کہ حضرت مروج الشریعت در جای از مکتوبات خود می نویسد؛

فتح۔ و خود را عریاں محض ملقیٰ بین یدی الرحمٰن تعالیٰ و تقدس یافت۔

معنی ایں عبارت چہ باشد۔

احمد۔ فرمودند بشر از کمال محبوبیت است زیادہ بریں در قید بیان نمی تواں آورد۔

احمد۔ جناب قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی قدس سرہ می فرمودند کہ ہر روزی حضرت ایشاں بشارت محبوبیت بہ آں مخدوم زادۂ عالی شان مرحمت کردند بر زبان الہام ترجمان آوردند کہ یک سال است کہ محبوبیت مخلوط گشتہ است و ممتزج گردیدہ کہ جمعیت خاطر کما ھو بہ حصول نمی انجامد کہ ظاہر اخلت باشد و من آں را محبوبیت دریافتہ باشم ازیں جہت بہ بشارت آں لب نمی کشودیم آخر کار محض بہ فضل پروردگار امروز جانب پہلوی چپ کہ محل قلب است بر زبانِ فرسِ الہام گردید کہ محبوبیت ہمیں است خاطر جمع گردید الحمد للہ المجید۔

جامع جلد اوّل مکتوبات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ مسمی بہ درۃ التاج است ہمیں مخدوم زادۂ عالی شان اند و یاقوت عربی ہم تصنیف ایشاں است۔ بعد ازاں ملا شاکر ولد[4] ملا بدر الدین قدس سرہ امر کردہ ترجمہ آں بہ فارسی کنانیدند لعموم النفع۔

احمد۔ حضرت والدۂ شریفہ سلمہا ربہا می فرمایند کہ روزی حضرت مروج الشریعت قدس سرہ می فرمودند کہ امروز ظہور قطب العارفین و قدوۃ الکاملین حضرت خواجہ نقشبند قدس سرہ معلوم کردم کہ بر من مہربانی تمام دارند و می فرمایند کہ پنج و دوام کہ نیاز مقرر من است برای فتح کارہای بستہ بایں جواں بخشیدم بعد از لمحہ مشاہدہ افتادہ کہ غوث الثقلین کریم الطرفین حضرت سیّد عبد القادر جیلانی قدس اللہ سرہ تشریف ارزانی فرمودند و می فرمایند کہ من سوای خود را

۱؎ د۔ منزلت ۲؎ د۔ کار ۳؎ د۔ ”شکستن یک پر از بال شہباز“ ۴؎ د۔ ”ولد“ ندارد

بایں عزیز صاحبِ تمیز ہبہ نمودم۔ پس باید کہ ارباب حوائج کہ استناد بایں دو بزرگ بر کمال دارند بہ موجب استرضای باطن فیض مواطن آں صاحبین در وقت مہم مطلوبۃ الافتتاح آں نیاز را بہ نیت ایشاں بندند و بہ اولاد و مخلصانِ ایشاں بہ گذرانند امید کہ عقدہ قریبۃ الافتتاح گردد و صعوبت کار مبدل بہ نرمی خوشگوار شود بہ سرعت بسیار اِن شاءاللہ تعالیٰ العزیز الغفار[1]۔

در اواخر عمر مبارک آنحضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ شدت اوجاع محیط بدنِ مبارک بودہ خواندن قرآن مجید ایں مخدوم زادہ نفعی آنحضرت می بخشید و تخفیف (۲۹۹) درد در می آوردہ۔

احمر۔ خال کبیر قدس سرہ می گفتند کہ حضرت ایشاں وقت تلاوت ایں برادرِ ما می فرمودند کہ فلانی برادر تو شناوری در بحار قرآن مجید می نماید و تا ایں در تلاوت می باشد بہ من اصلاً درد معلوم نمی شود۔

احمر۔ از زبان یکی از عرفاءِ روزگار استماع یافتہ کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایں مخدوم زادہ را بہ میزانِ کشف باخود سنجیدند خود را مثل جواں پہلواں یافتند و ایشاں را مثل طفل قریب البلوغ می فہمیدند یکی از سادات کبار کہ از مخلصان خاندان عالی شان بودہ روایت نمود کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایں مخدوم زادہ را باخود در سیر و سلوک مثل بہ سابع وسطیٰ یافتہ بودند۔ تفصیل ایں نقل در مفتاح نہم در احوال شیخ ابوالمظفر برہان پوری مندرج خواہد گردید ان شاءاللہ تعالیٰ۔

بالجملہ آں قدر وقوف بر اسرار و معارف و اطوار و مصارف حضرت ایشاں کہ ایں مخدوم زادہ داشتند و مراضی آنحضرت را جمیع مقدمات می شناختند و مقبولان را از غیر مقبولان متمیز می یافتند کہ از فرزندان دیگر ایں طور امور کمتر بہ ظہور پیوستہ باشد۔

خدا پرست خان در وقت تعمیر حویلی جدیدہ کہ در صندل پور باشد برای استفسار مقدمہ از مقدمات بخدمت سراسر سعادت حضرت ایشاں شتافت۔

احمر۔ فرمودند کہ مزاج دانی ما در جمیع کار و بار بہ فرزندی میاں حضرت مسلم است ہر امری کہ محتاج باستفسار باشد از ایشاں استفسار آں نمودہ باشند و رای ایشاں صائب و ہمہ وقت مقبول ما است۔

باید دانست کہ از ایام طفولیت جناب مخدوم زادہ مشہور بہ "میاں حضرت" اند چنانچہ حضرت ایشاں در مکتوبی از مکتوبات جلد ثالث کہ باسم مکرم خان است برنگاشتہ اند:

---

[1] م۔ "تعالیٰ العزیز الغفار" ندارد

فتح جواب آن رامیان حضرت باستصواب این فقیر نوشته است۔

انتهی کلامه رضی اللہ تعالیٰ عنہ

مخدوم زاده در بعضی استفسار از احوال بلند خود بزبان قلم بحضرت ایشان معروض داشته اند دیگر احوال باکمال خود را هم به بعضی از مخلصان خود تحریر فرموده از مکتوبات شریفهٔ ایشان باید طلبید، نقلی که مشتمل بر حیاء چشم و کرم بے نظیر ایشان باشد مذکور می سازد بگوش تامل باید شنید،

شنیده ام که روزی در ایام زمستان بعد نماز بامداد حلقه در مسجد کلان سرهند داشتند دو شالهٔ گران بها که بالای سر داشتند و تمام بدن را پیچیده نشسته بودند یکی از سارقان دلیر دل چشمان این جماعت را پوشیده یافته به شوخیٔ تمام دو شاله را از بر ایشان خواست که فرا آرد و حمله برآن نموده ایشان جانب خود کشش فرمودند و او به جانب خود می کشید مکرر زور را از هر دو طرف به وقوع پیوسته بازه در خاطر مبارک رسیده که البته احتیاج این نسبت به من اقویٰ خواهد بود که این همه حملها می نماید دست خود را گذاشتند تا به جمعیت خاطر گرفته هر دو از حیاء آنکه اگر چشم وا کرده به بینم و یا به دیگری ازین حلقه نشینان اعلام می بخشم البته موجب انفعال آن شخص که او را احتیاج برایں امر شنیع آورده است خواهد شد ازین جهت چشم حق بین وا نه نمودند (۳۰۰) و پوشیده داشتند۔

ازین قبیل انتقال[1] بسیار از قبلهٔ ابرار استماع یافته اما بر قل و دل کفایت می رود نقلی که مخبر بر محبوبیت آن مخدوم زادهٔ عالی شان نزد حضرت ایشان باشد در قید قلم می آرد۔

احمر۔ خال اکرم قطب العارفین حضرت شیخ محمد صدیق قدس سره می فرمودند که روزی حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بحضرت والده ماجده خطاب کرده فرمودند که آرزوی طبیعت چنان است که به صحرا رخت باید کشید اما من باشم و شمایان حضرت باشد چون نگاه حضرت والده ماجده جانب این ضعیف افتاد که به طرفی ایستاده بودم به عرض آفتاب ولایت رسانیدند که محمد صدیق چرا نه باشد فرمودند محمد صدیق هم خانهٔ ماست حالانکه درین گفتگو مروج الشریعت تشریف نه داشتند بلکه هیچ یکی از فرزندان حاضر نه بوده الا فقیر که به تقریبی ورود دران منزل مسعود همان آن نموده بود لیکن نظر مبارک حضرت برایں درویش هم نیفتاده بود که بایں کلام دلکشا متکلم گردیدند و محبتی که بایں فرزند داشتند ادا فرمودند ازین جا مرتبه کمال و علو حال آنحضرت باید دریافت که در دل حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ این قدر

۱؎ د۔ اتفاق

جای گیر بودند۔

شنیده ام که اصالت خود را هم آنجناب در موضعی از مکتوبات خود نوشته اند موضع آن هم ظاهرا جبهه و هر دو چشم و بینی تعین فرموده اما معلوم نیست که به کشف خود تحریر این معنی نموده اند و یا نقلاً از حضرت ایشان اثبات آن فرموده اند۔ ظن غالب آن که بحضرتِ ایشان می رسانند و از همیں سبب مورد سخن در بعضی از اخوان کرام ایشان بسیار گرم دیده که ایراد آن درین محل که ذکر و مناقب و کمالات ایشان است مناسب حال این اعجز شکسته بال نیست پس باید اعتبار البتہ قیومیت نصیب وقت آنحضرت والا کمال نخواهد بود چه مانع از حصول قیومیت اصالت است که مشروط بانسبت و وقت آن در کتاب بسیار گذشته فاذا تحققت الاصالة ظهرت القیومیة۔

احقر۔ حضرت قبله گاهی اقطاب دستگاهی نکته رسا بر زبان شریف می آوردند که جمیع فرزندان حضرت ایشان به جمیع کمالات آنحضرت آراسته اند و به شرکت در منصب قطبیت و قیومیت به کمال زینت پیراسته بعضی از ینها از کمال تواضع و غایت ادب حضرت مجدد الف ثانی بحضرت ایشان رضی الله تعالی عنهما لب بر این معنی نه کشودند اگر چه اشاراتِ فراوان به عبارات ایشان جلوه گر است و بعضی دیگر ظهور آن را آن قدر مشاهده نمودند که تستر را تاب نه توانستند آورد و به تصریح لب کشودند اما هر کدام در مقبولیت حضرت مجدد الف ثانی و محبوبیت حضرت ایشان بی نظیر اند دیگری را می رسد که بر سخن ایشان چون و چرا نماید و به خطا و صواب ایشان لب کشاید ؎

چه بشنوی سخن اهل دل مگو که خطا است
سخن شناس نئ دلبرا خطا این جا است

خطا مجتهد هم حکم صواب[1] و یک درجه ثواب دارد (۳۰۱) و ثواب او بده درجه ثواب می رسد اختلافات ایشان در رنگ اختلاف اصحاب کرام علیهم الرضوان تصور باید نمود و هر کدام را به نیکی تمام و ادب مالا کلام یاد باید کرد در حدیث آمده است سین بلال عند الله شین، مصراع

بر اشهد تو خنده زند اسهد بلال

باید دانست چهار سال و ده روز بعد وصال حضرت ایشان رضی الله تعالی عنه آن مخدوم زادهٔ عالی شان در قید حیات بودند و تربیت مخلصان صادق در رنگ آنحضرت می فرمودند و ارشاد

---

[1] در۔ ثواب

طالبان واثق بطور آں قبلۂ درویشاں می نمودند و دقائق کمالات و حقائق ولایات بر اہل آں بیان کردند اکثر مکاشفات کہ بعد وصال حضرت ایشاں از ایشاں بہ ظہور آمدہ در مفتاح سابق بہ تفصیل گذشتہ است و بعضی از مکاشفات در مفتاح ہشتم در ذکر احوال حضرت قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی مشروح خواہد شد إن شاء اللہ تعالیٰ۔

گویند بعد وصال حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ آں قدر غم و الم دامن گیر آنحضرت گردیدہ کہ چہار انگشت چنیں جامہ کم نمودہ و اصلاً بر تاب اصلی تا دم آخر نہ رسیدہ و مدت آزار ایشاں ہم باں وصال یافتند با امتداد کشیدہ اما گاہی مشتد می گشتہ و گاہی خفت می نمودہ۔

درین ضمن بادشاہ خلد مکان فرمان اشتیاق نوشتہ و انواع مراکب فرستادہ و تقریب آں انداختہ کہ حکمای حضور بہ حذاقت کاملہ موصوف اند و اصناف ادویہ ہم درین بلدہ بہ وقت طلب آنہا موجود۔ بالجملہ بحکم اطاعت ذی الامر تشریف بہ حضرت دہلی بہ وقوع پیوست و عالمی را از ملوک و صعلوک سبب ہدایت گشتہ و سلطان وقت را نوعی بہ توجہ منقاد و مسخر گردانیدہ کہ تا حال بہ فرزند رشید ایشاں عارف خدا رسا شیخ محمد پارسا سلمہ ربہ ہموں خصوصیت منظور داشتہ در ابناء جنس ایشاں ممتاز ساختہ و تا ایں وقت کہ تغیر سلطنت ہنگامہ در اہل عالم انداختہ بسیاری از اغنیا را تاراج ساختہ و جماعتی از مساکین را خواص گردانیدہ امتیاز آں مخدوم زادہ در سلاطین و خوانین بہ یُمن توجہات والد بزرگوار خود بہماں صرافت بلا تفاوت باقی است و نام ایشاں بہ عزت تمام در ہر دربار معروف و مشہور است۔

عزیزی نقل می کرد کہ یک قسم مراقبہ بہ بادشاہ مذکور از توجہات خاص ذہن نشین فرمودہ بودند کہ تا دورہ اخیر لذت آں تمام بدن را سر پا نہ داشتہ و تعریف آں پیش بعضی از باریان حضور بہ کمال مرور نمودہ ہر چند معاملات عمدہ از صحبت اکابر دیگر بمن دست دادہ اما لذت آں مراقبہ کہ از مروج الشریعت یافتہ ام از من رفتنی نیست و در آں تشریف تصرف شریف کہ بہ بادشاہ و بادشاہزادہ محمد اعظم شاہ و اہلیہ آں بادشاہ ہر دو نمودند و جاں بخشیٔ شاہزادہ محمد بیدار بخت فرمودند بلکہ عمر خود را بہ مشارٌ الیہ بخشیدند بہ سعادت مذکور می نماید۔

ابیض۔ شاہزادہ محمد بیدار بخت در ایام تشریف آں قبلۂ (۳۰۲) انام در حضور سلطان اسلام

خردسال بوده به مرضِ شدید گرفتار گردید وشبی از آن شبها جان از بدنش جدا گردیده و مرغ روحش پرداز در رنگ شهباز نموده والدینش ظرافتی را کار فرموده زود سواری با شقعه منتداری بجناب آن حضرت فرستادند که شاهزاده در شدت بیماری به کمال تلوسه و بی قراری است برای حضرت باری جلة عظمتہ تشریف فرمایند تا به برکت نفس مبارک مگر مستی مرض او مبدل به هوشیاری عافیت گردد و به شفاءِ عاجله سرفراز شود۔ از غایت کرم قبول این التماس فرموده متوجه دولت خانه بادشاهزاده شدند در آن جا باعزاز تمام درون محل سرا بردند و هیچ کس از مستورات روپوش از آنحضرتِ عالی درجات نه شده همه اصوات بُکا را در گلوگره بستہ حاضرات گردیدند و عرض آن نمودند که در شدت مرض است امیدوار شفاء است که به توجه عالی بر یابد پرچه را که بر شهزاده انداخته بودند از دست مبارک برداشته خواستند که دم اندازند میت بی حس و حرکت یافتند فرمودند این خود مرده است من کرادم بکنم چون الحاح والدینش که دران وقت حاضر بودند پیش از حد مشاهده کردند بحکم علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل توجهی به حال او گماشتند و تا وقت سحر بامداد مراقبه داشتند دم صبح به خلعتِ حیات نواختند که یکایک به عافیت برخاست و بر زبان گوهر فشان آوردند که چون من توجه به حال این طفل گماشتم اصلاً عمر این نیافتم که بران دعا و تضرع تمام بخاطر رسید که تصرفات اکابر نقشبندیه و اعالی احمدیہ منظور داشته۔

مرا درین وقت متصدع شده اند پس مایوس نمودن جماعت منکسرة القلوب از شرائط اہل قلوب نیست و نیز موجب اہانت اکابر اولیاء نزدیک اکابر اغنیا است که خبر مخبر صادق علیه وعلی آله و صحبه من الصلوات وافضلها ومن التسلیمات اکملها البتہ صادق است که دعویٰ ولایت در سر دارند به موجب حدیث گذشته باید که البتہ متحقق به کمالات انبیاء بنی اسرائیل باشند و احیاءِ موتیٰ یکی از معجزات حضرت عیسی علیه السلام است که از انبیاءِ بنی اسرائیل بوده و هرگاه چنین امر عظیم القدر عاجز آیند وراثت کامله انبیاء را علماء ورثة الانبیاء مخبر از آن ست نشایند پس این همه مشیخت و ارشاد نزد این کوته اندیشان سست بنیاد می گردد ناچار عمر خود را باین برخوردار بخشیدم از آن جا به خانه مقدسه تکیل رسیدند روز دوم و یا سوم بادشاهزاده اقسام اطعمه متلونه و غیر متلونه با قابهای طلا و نقره نیاز فرستاده اصلاً قبول نه کردند بلکه طعام را

باظروف بہ فقراء ومساکین انعام کردند، گویند بادشاہ ہم بعد از استماع ایں ماجرا گراں بار از بادشاہزادہ گردیدہ کہ تصدیع اکابر بر چنیں مقدمہ متعسرہ دادن بسی بی ادبی است و وجود ایں طور مردم در عالم بہم رسیدن علی الخصوص دریں وقت کہ قرب قیاب است گویا از محالات خال خال خالی را بایں قرب منزلت سرافراز می فرمایند برای طفل صغیر کہ ایں ہمہ جرأت نمودند بسیار بی جا است وسبحان اللّٰہ طرفۂ ابیضی از خزائن حضرت مروج الشریعت جلوہ گر گردیدہ است کہ کنجی از احرامات در ضمن خود مبطن ساختہ وکرامتی است با شجاعت آراستہ ہمتی است بی نظیر و دولتی است دل پذیر بخششی است جاں نواز وجنبشی است دل طراز قوتی است از فضل پروردگار قدرتی است از قادر مختار از سلف نادر بایں ہمت گذشتہ باشند و در خلف مگر بعضی بایں (۳۰۳) دلیری موصوف بودند۔

القصہ ایام وصال خود را اقرب دانستہ طلب رخصت از بادشاہ نمودند تا بزیارت روضہ ہای مقدسہ وملازمت حضرت والدۂ کریمہ کہ درآں وقت در قید حیات بودند نزدیک بوطن شوند و ثواب ایں اقدام حاصل نمایند بہ شدت رخصت گرفتہ متوجہ حضرت سرہند شدند۔

ابیض۔ از جای مخمل نفیس نیاز آمدہ بود بہ شوق تمام قبول فرمودہ تاکید نگاہداشت آں امر نمودند بعد وصال بر تابوت شریف ہماں مخمل چسپاندند۔

ابیض۔ چند تھان پرچۂ نفیس بہ مخدوم زادہ خدا رسا شیخ محمد پارسا مدظلہ از جای نیاز آمدہ بود آنہا را دیدہ دو تھان زبدہ تر چیدہ خود اختیار فرمودند و گفتند بیرون نگاہدارند بہ کار خواہند آمد چوں وصال در اثنای راہ سرہند اتفاق یافتہ کہ درآں جا پرچۂ نفیس موجود گشتن بسی از متعذرات شدہ بہ خاطر ماتم زدگان بادیۂ غربت آں دو تھان یاد آمدہ کہ بہ موجب امر بیرون اسباب گذاشتہ بودند از ہماں کفن مرتب گردید۔

بر سر مطلب باید دوید آنحضرت رخصت بادشاہی حاصل نمودہ بالہام ترجمانی متوجہ دار الارشاد شدند چوں بہ سرای سنبھالکہ کہ مابین گنور و پانی پت واقع است و درہمیں منزل قبل ازیں بہ دوازدہ سال وصال حضرت خازن الرحمت قدسنا اللّٰہ سبحانہ روی دادہ بود رسیدند باوجودی کہ نیم منزل است۔

احمر۔ فرمودند ہمیں جا منزل باید نمود و ازیں جا ہوشیار شدہ راہ پیش باید گرفت ہرچند مردمان قبیلہ عذرہا آوردند کہ وقت پگاہ است چرا در سرای نیم منزلہ نقص منزل باید نمود بلکہ بہلہای زنانہ

به قصد پیش برده بودند آنها را آدم فرستاده واپس طلبانیدند و خود همان جا پالکی گذاشته نشستند تا آن که سراپرده ها استاده در اول برج که جانب همیں است وقت رفتن از شاه جهان آباد منزل فرموده ۔

احمد۔ پرسیدند وقت نماز شده است در روز جمعه و وقت چاشت گاه بود اخوند سجاول به عرض رسانید که وقت است حضرت نماز بخوانند تیمم نموده خواستند که تحریمه نماز بربندند۔

احمد۔ گفتند السلام علیک یا رسول الله و هر دو دست بر سر گذاشتند بعده نیت نماز بستند در سجده جان بحق تسلیم کردند انا لله و انا الیه راجعون۔ سبحان الله روز ولادت فرشته سلام از ملک علام آورده بود و روزِ وصال خاتمهٔ کلام بر سلام که بر رسول انام باشد گشت، علیه و علیٰ آله الصلوٰة والسلام ؎

این است اگر کند سرایت ‌ ‌ ‌ ‌ از عشق بدایت و نهایت

و عمر شریف به چهل و چهار و با چهل و پنج سال کشید و تاریخ وصال نوزدهم شهر ربیع الاول سنه هزار و هشتاد و سه بود و در تاریخ وصال حضرت مروج الشریعت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس عزیزی قطعهٔ گفته است که اگر از هر مصراع آن اگر تمام حروف به شماری سال انتقال را به یابی ؎

ناشد ز میان دیده ارباب طلب ‌ ‌ ‌ ‌ احمدی قدر آن محمدی مشرب[1]

پوشید فلک جامهٔ ماتم زدگان ‌ ‌ ‌ ‌ وز ناله شده روی محبان چون شب

از آن جا تابوت شریف بحضرت سرهند بردند و متصل قبر فردوس منظر حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه درون گنبد معلیٰ مدفون کردند رزقنا الله سبحانه من برکاته و رضی الله تعالیٰ عنه

احمد۔ روزی حضرت حجة الله (۱۰۳۴) رضی الله تعالیٰ عنه روضهٔ منورهٔ حضرت ایشان به حضور فقیر معرفت آگاهی مرحومی شیخ محمد هادی قدس سره که فرزند کبیر حضرت مروج الشریعت بودند خطاب کرده فرمودند که وقتی که نظر کشفی بر احوال اخوی مرحومی سر داده می شود تمام روضه ممتلی از انوار ایشان می نماید اما بحضور کمالات حضرت ایشان مستور شده مانده است که در بادی النظر بلا تعمق نکرده جلوه گر نمی گردد اگر مرقد ایشان علیحده می بود اشعت انوار از دور منظور اولوا الابصار می گردید۔

---

[1] م۔ محمدی المشرب

اکنون احوال بعضی از ابنای حضرت مروج الشریعت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس درسلک تحریر کشید متوکلاً علی اللہ المجیـد ۔ آگاہ باش و ہوشیاری استماع آں نما آنحضرت را سہ فرزند باقی ماند :

کبیر ایشاں معرفت دستگاہی مرحومی شیخ محمد ہادی قدس سرہ بہ محاسن اخلاق آراستہ و بہ صلاح و تقویٰ پیراستہ صاحب ہمت بلند و کمالات ارجمند بودند می گفتند کہ مطول را شروع از جناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودہ بودم و سبق اول آں کتاب از آنحضرت استفادہ نمودم و ارادت ہم بلا واسطہ بجناب حضرت ایشاں داشتند ثانیاً کسب بخدمت والد بزرگوار خود اختیار کردہ بودند کہ واقعہ آنحضرت روی دادہ ۔ آخر کار بخدمت حجۃ اللہ رجوع بہ کمال خضوع آوردہ بشارات متداولہ حاصل کردند روزی اعتقاد خود کہ بجناب قطب الاقطاب حضرت حجۃ اللہ داشتند بیان می کردند کہ من متوجہ لشکر بادشاہ عالمگیر در ہنگامی کہ در نواح بیجاپور بودند گردیدم و تشریف آنحضرت بارشادِ تمام درآں جا بودہ چوں دو سہ مرحلہ راہ باقی ماندہ بہ خاطر آمد کہ اگر فی المثل تا کہ ایں ہمہ تشویشات قطع منازل نمودہ بہ عسکر می رسی بہ مجرد رسیدن حضرت حجۃ اللہ فرمایند کہ مطرود ساختہ باہانت تمام بہ سرہند رسانیدہ ، اعتقادی کہ بجناب مقدس ایشاں داری قلت پذیرد یا نہ و صورت آں حال در نظر خود بہ خیال بستم و شماتت اعدا کہ ازیں حاصل آید نیز در سینہ گماشتم قلب بی تکلف حکم براں نمودہ کہ اصلا درآں اعتقاد کمی راہ نیابد و در خدمت حضرت وحدت قدس سرہ نیز اعتقاد بر کمال داشتند بلکہ چیزی استفادہ ہم نمودہ اند و تعلقہ ایشاں وقت مباحثہ علمیہ بحدی بودہ کہ عقل اکثری از باحثان راہِ فرار اختیار می نمودہ و علمِ مجلس و گرمی آں دل و دیدہ اہل مجلس کہ درآں وقت مجتمع می گشتند انتظار قدومِ ایشاں داشتہ ، و اشعارِ دلکشای ایشاں اہل حال را مسرور می ساختہ و ذکر تصانیف ایشاں تا کجا وا نماید مقاماتِ حضراتِ خمسہ کہ قریب بہ اربعین سال[1] تمام رسیدہ و ذکر آں بہ تقریبی در مفتاح ثانی گذشتہ باجملہ قوت علمیہ بہ کمال عمل باں شامل حال بودہ ۔

بعد از فتورِ کفار در بلدۂ حضرت سرہند شب دوازدہم شہر ربیع الاوّل سنہ ہزار و بست و سہ ہجری ازیں دار پُر ملال گذشتہ و در روضۂ منورۂ حضرت ایشاں در گنبدِ معلیٰ مدفون و عمر شریف

---

[1] م ۔ عام

ایشاں پنجاه و سه سال شد و تاریخ وصالِ ایشاں را خلف الرشید ایشاں ابوالحفص قوام الدین میر محمد که به کمالات ظاهر و باطن آراسته است "ایاغ بزم احمدی" یافته۔

و فرزندان دیگر هم هستند هر یکی با قابلیت موصوف۔ مخدوم زاده خدارسا عارف اسرار شیخ محمد پارسا سلمهٗ ربهٗ فرزند ثانی حضرت مروج الشریعت اند اوّلاً به شرف ارادت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشرف گردیده ثانیاً بخدمت والد بزرگوار خود شروع سلوک داشتند که وصال آنحضرت روی داده ثالثاً اتمام آں را بخدمت حجۃ اللہ رسانیدند و بشارات علیه از آں جناب حاصل نموده صاحب (۳۰۵) معنیٰ بلند و کمالات ارجمند شدند۔

دریں ولا تصرف حضرت ایشاں را که خود شنیده بودند پیش احقر بیان فرمودند بلکه امر به تحریر در مقامات معصومی و الهامات قیومی نمودند مفتاح تصرفات قبل ازیں مرقوم گردیده بود بهتر ازیں مقام موضعی برای ترقیم آں نه یافت:

ابیض۔ می فرمودند که ما پنج شش کس از اطفال را آبای ما یان را بخدمت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ برای حصولِ سعادت که دخول ارادت آں قبلهٔ درویشاں باشد بردند از آں جمله علی رضا نیز دراں زمره بود به هر یکی از ما توجهات فرمودند هر چه در مادهٔ هر که فرمودند به وقوع پیوست و چوں نوبت به عزیز معهود رسید فرمودند شورش در نهاد ظاهر می کرد باید دید تا کدام طرف انداز د همان طور به وقوع پیوست که آں شورش از آں راه که شاهِ ولایت معصومی و صراط مستقیم احمدی بود گردانده به طریق دیگر که گریزگاه اہل بدعت نیز باشد رساند۔

بر سر اصل سخن باید شتافت آں پارسای صورت و معنی مد ظله العالی جوهر شناس معدن[1] معارف معصومی و غواص قلزم حیات احمدی است نکات دقیقه که فهم فحول علماء از ادراک آں عاجز است از عبارات شان پیداست۔ کمالات عجیبه با مقدمات غریبه از اشارات شان هویدا تسخیر قلوب را جمال ایشاں کافی است تحقیق نکات را صحبت شان وافی۔

ایں فقیر را اکثرها به صحبت شان دست داده تمام سوز و گداز یافته و بعضی تحقیقات لائقه و تدقیقات فائضه که در ذات و صفات واجبی تعالت و تقدست می فرمودند عقل عقیل در تحیر می ماند۔ اگر مطالعهٔ تصانیفِ ایشاں می نمای تحمل ازیں استبعاد برای از جمله تصانیف شان فکرِ

۱؎ د۔ "معدن" ندارد

پارسا کتابی است که مگر ذکر حق رسا شرح آں نماید و افکار ایشاں که در روضۂ مطہرہ حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ بسرہ الاقدس محرر گردیدکنہ آں را مگر فرزند رشید ایشاں حق رسا بیان فرماید و ایں مخدوم زادہ اصغر اولاد ایشاں است و از فرزندان وسط شان که مسمی بہ محمد رسا است چہ نویسد که نسخۂ کمالات و زبدۂ معارفِ والدِ شریف خود است و فرزند اکبر ایشاں احمدی خان که در وقت صدارت سرہند معروف الاحسان است عافاہ اللہ من جمیع البلیات والامراض بالجملہ علم و حلم و حیا و وقار آں قدر که در ذات جامع البرکات مخدوم خدا رسا شیخ محمد پارسا مد ظلہ که ایں فقیر مشاہدہ نمودہ است اگر بہ تفصیل آں پردازد و چند جزو قرطاس را حلاوت رسان اہل حضور سازد ؎

خوباں پارسی گو بخشندگان عمر اند　　ساقی بدہ بشارت پیران پارسا را

اما اختصار که در جمیع احوال اعزۂ اصحاب کمال مرعی گشت دریں جا نیز ہمیں قدر کفایت رفت دیروز (۲۰۶) از خدمت عارف سریع السیر شیخ محمد زبیر مد ظلہ مکاشفۂ ایشاں شنیدہ تحریر آں از التزام ضروریات دانستہ دولت قرب که شامل حال ایشاں است جلوہ گر می گرداند می فرمایند که ایشاں می فرمودند که من در روضۂ معظمۂ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ مشاہدۂ حال باکمال حضرت رسالت پناہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ وسلم مشرف گشتم که عنایات بسیار در حق ایں آوارہ می فرمایند و میان دو ابرو یا اندکی از جبہہ مرا از دو سہ انگشت خود گرفتہ سہ مرتبہ بر زبان گوہر فشان می آرند انت منی انت منی انت منی ہموں مقام را که آں سرور علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام در آں مقام ایستادہ دیدہ آمد برای قبر خود معین نمودہ گذاشتہ که دیگری را تجویز گذاشتن در آں مقام نمی فرمایند ، مصراع

بہر کہ ہر چہ مناسب بود خدا بدہد

شیخ محمد سالم فرزند ثالث و اصغر حضرت مروج الشریعت قدس سرہ بودند و بہ اخلاق فراوان آراستہ مدت چند سال است که ازیں عالم رحمت گزیدند و در روضۂ مطہرہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بیرون گنبد مدفون اند رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃً واسعۃً ، رَبَّنَا اَتْمِمْ لَنَا نُوْرَنَا وَاغْفِرْ لَنَا اِنَّكَ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ ۔

(حضرت خواجه محمد اشرف)

کنزِ چہارم در بعضی احوال قطب الکاملین اعلم علماء الشریعت والدین مخدوم زادهٔ رابع شیخ محمد اشرف قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس۔

عنایات وافره و تلطفات متکاثرهٔ آنحضرت عالی مرتبت که ذرهٔ بی مقدار باایں ہمہ ناقابلی و پستیٔ استعداد و کثرت ذنوبِ خود بر خود مشاہده نموده بہ شکرانهٔ آں وسعتِ اخلاق و کثرت اشفاق اگر جمع ایں اوراق بہ ذکر محاسن و کمالات و تحریر معارف و مقامات ایشاں طراوت بخش قلوب عشاق نماید ہیچ نہ کرده باشد اما از آں جا کہ صحبت دلکشای آنجناب ہمواره حسن معارف از چشم حسود حجاب داشتہ تستر حال نزد آں قدوهٔ اربابِ کمال خیلی محبوب بوده کہ غیر از رموز دل آویز سمند اظہار مہمیز نہ کرده ازیں جہت بر اموری کہ از روات دیگر کہ ثقات اند شنیده و یا چیزی کہ از اں اشارت فہمیده اکتفا می رود ؎

پیشانیٔ عفو ترا پُرچین نہ سازد جرمِ ما
آئینہ کے برہم خورد از زشتیٔ تمثال ہا

و بعضی از مقامات دقیقہ کہ بلا واسطہ از زبان شریف استماع نموده و بہ موافق حوصلہ یاد آں بی تکلف در خاطر است بہ طریقِ ادنیٰ مذکور خواہد گردید ان شاء الله تعالیٰ المجید۔ بہر حال عفو از باطن فیض مواطن آں کعبهٔ امانی بر تقصیرات صحیحة العذر مامول، مصراع

والعذر عند کرام الناس مقبول

ولادت باسعادت آں قبلهٔ اربابِ ولایت در سنہ ہزار و چہل و سہ ہجری در بلدهٔ سرہند اتفاق یافتہ بر حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنہ خیلی فرحت و مسرت پرتو انداختہ۔

احمد۔ معرفت دستگاه مخدوم جمیل شیخ محمد اسماعیل سلمہ ربہ از والد بزرگوار خود عالی حضرت قدس سره روایت می نماید کہ حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ مارا از مدتی دخول یک مقامی از مقامات قرب متمنا بود روزِ ولادت فرزندی محمد اشرف میسر گشت و آرزوی چندیں سالہ بہ حصول (٣٠٧) پیوست و حسن ظاہری ہم باآنحضرت بہ مرتبہ بود کہ در ایام طفولیت روزی آئینہ در دست گرفتہ چوں مشاہدهٔ جمال باکمال خویش نمودند بعینہ قمر است و ایں حرف

از حضرت والدۂ کریمہ کہ اخت ایشاں باشند باکمالات استماع یافتہ است. آثار ولایت از تمکین ایشاں پیدا و انوار کمالات وراثت بر جبین ایشاں ہویدا چوں بہ سن تعلیم و تعلم رسیدند در اندک مدت قرآن مجید را خواندہ بہ علوم عقلیہ و نقلیہ اشتغال داشتند و اکثر کتب معتبرہ در خدمت عم شریف خود حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذراندہ و نیز پیش ملا بدر الدین سلطان پوری بعضی از نسخ را بآخر رسانیدہ ظاہر التفسیر قاضی بیضاوی بخدمت حضرت ایشاں[1] رضی اللہ تعالیٰ عنہ خواندہ اند و اغلب کہ حاشیۂ بر تعلیقات بیضاوی در ہماں ایام بہ غایت متانت نوشتہ اند لفظ اغلب برای تعین ایام است نہ برای شک در نوشتن کہ آں البتہ واقع است و حضرت ایشاں خواندن ایشاں را بسیار می پسندید۔

احمد۔ جناب حضرت قبلہ گاہی می فرمودند کہ روزی من در اثناء سبق ایشاں حاضر بودم بہ قوت تمام می خواندند و تقریراتی بہ کار می بردند کہ باب زر باید نوشت بعد از انقضای آں مجلس حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مدح استعداد ایشاں بسیار فرمودند و گفتند کہ محمد اشرف مقدمات دقیقہ بیان نمودہ است کہ اصلاً ذہن مفسر و محشیان برآں نہ رفتہ از شان حضرت مجدد الف ثانی است کہ در فرزندان ایشاں ایں طور مردم بہ ظہور می آیند۔

احمد۔ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ والدۂ ماجدۂ ایشاں اکثر می فرمودند کہ چہ می گوئی محمد اشرف ترا ملا گردانیدہ ام و حضرت ایشاں رعایت شان ایشاں بسیار بکار می بردند خان خدا پرست رحمہ اللہ سبحانہ مکرر پیش فقیر حقیر بیان نمودہ کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد نماز پیشین بر میانہ سوار گردیدہ متوجہ دولت خانہ شدند چوں از مسجد کبریٰ حضرت سرہند کہ در آں جانماز شدہ بود چند قدم بیرون آمدند یکایک میانہ را فرود آمدہ بہ عزیزی معانقہ بہ کمال شوق نمودند و من در ذیل صوفیاں بیشتر و بی وہم می رفتم قیل و قال صوفیان عظام جانب میانہ غلغلہ انداز شدہ برگشتم دیدم کہ ایں صحبت است و ہمہ صوفیان در دریابی شدند چوں نیک تامل نمودم دیدم کہ حضرت مخدوم زادہ شیخ محمد اشرف اند من نیز بہ ملازمت مشرف گشتم و معلوم کردم کہ از بلدۂ دار الخلافہ شاہ جہان آباد ہمیں زمان تشریف آوردہ بہ قدم بوس شتافتہ اند، حضرت ایشاں از غایت کرم معانقہ فرمودہ تا دریابی صوفیان باآں مخدوم زادہ عالی شان ایستادہ ماندند بعد ازاں سوار شدہ متوجہ دولت خانہ

---

[1] د۔ حضرت خازن الرحمت

شده و مخدوم زاده درر کابِ سعادت حرفهای شوق و حالات سفر به کمال حلاوت و غایت خشوع و عقیدت زود می رفتند بعد ازاں باہم داخل خانہ شدند و نیز خان مذکور اکثر می گفتہ کہ در مدت آقامتِ من در خدمت سراسر سعادت چهارده سال باشد مخدوم زاده های دیگر ہم از اسفار مراجعت فرموده به ملازمت آں قبلۂ ابرار مشرف گشتند اما ایں قدر رعایت حضرت ایشاں کہ بہ حال ایشاں مرعی گشتہ در حق دیگران بہ نظر نہ در آمده (۳۰۸) راقم بی سر و برگ را صحبتهای فراوان با آنحضرت دست داده محبتی کہ بجناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشاہده نموده قلم در تبیان آں بی تکلف معترف بہ قصور است ہرگاه ذکر شریف آنحضرت در مجلس شریف دائر می گردیده گویا آب می گشتند و خود را ذرۂ ناچیز بہ نزدیک آں قبلۂ ارباب تمیز می شمردند و اگر عنایت حضرت ایشاں درباره خود بیان می کردند اکثر بایں عبارت ادا می کردند کہ حضرت ایشاں بہ یکی از مخلصان خود چنیں می فرمودند۔

احمد۔ اکثرہا از زبان اشرف مسموع گشتہ است کہ روزی حضرت ایشاں اشک ریزاں در دست کاغذِ غم افشاں گرفتہ داخل محل سرا شدند و بہ حضرتِ والدۂ ما خطاب کرده فرمودند کہ خواجہ محمد حنیف ازیں دار رحلت گزیدند ایں مکتوبی است کہ ماتم زدگان آں جای فرستاده اند و آں مکتوب را بآوازِ بلند خواندند۔ از جملہ حکایات حضرت ایشاں کہ ازاں جناب استماع یافتہ یکی ایں است :

احمد۔ می فرمودند کہ حضرت ایشاں را حضرت حق سبحانہ از جدری کہ در زبان ہندی بہ سیتلہ معروف است محفوظ داشتہ و از اول عمر تا آخر حیات شکل ایں بلای کہ محیط افراد بنی آدم است الا ما شاء اللہ تعالیٰ با آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ نہ نموده ہرچند استماع ایں مقدمہ از اطراف دیگر ہم بہ حصول پیوستہ کہ حضرت ایشاں را چیچک نیز آمده اما بایں کیفیت اعتقاد کہ ہوش مستمعان را از حال می ربوده مگر از آنحضرت مسموع گشتہ ہر نقل حضرت ایشاں کہ بر زبان شریف می آوردند مرا خود البتہ شوق آں غلبہ می کرد کہ تکرار آں فرمایند شنیده ام آں جناب را فرزندانِ ایشاں "برهان اللہ" می گویند پس البتہ ملقب بایں خطاب از کریم وہاب تعالیٰ شانہ خواہند بود۔

احمد۔ ہم از زبان درفشان ایشاں مکرر استماع یافتہ کہ روزی در مجلسِ سلطان وقت کہ خلد مکان باشند فاضل فلسفی المشرب حاضر بوده و ازیں فقیر سوال آں نموده کہ حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ حکایت از حضرت موسیٰ علیٰ نبینا وعلیہ الصلوات والسلام کہ در جواب قوم خود گفتہ می فرمایند

وَقَالَ مُوسٰی یٰقَوْمِ اِنْ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ فَعَلَیْهِ تَوَكَّلُوْا اِنْ كُنْتُمْ مُّسْلِمِیْنَ

کہ تعلیق حکم بہ شرطین می شود کہ ایمان و اسلام باشند و آں ہر دو بہ کند بہ موجب کریمہ فَاَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيْهَا مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ فَمَا وَجَدْنَا فِيْهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِّنَ الْمُسْلِمِيْنَ۔
در جواب فرمودند کہ ایں از قبیل تعلیق حکم بہ شرطین نیست چہ معلق بایمان وجوب توکل است و مشروط باسلام حصول آں و مراد از اول گرویدن بر احکام الٰہی و از ثانی گردن نہادن بر تقضای آں کما حققہ المفسرون دریں جا تغایرِ ایمان از اسلام لازم نمی آید بلکہ مزید تاکید بر توکل است بہ دو لفظ کہ ما حصل آنہا واحد است اما تعلیق ہر واحد علیحدہ است چنانچہ گذشت۔

احمر۔ روزِ عیدی از عیدین مصلاء بلدۂ شریف سرہند آنحضرت قدس سرہ در کثرتِ ارشاد حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ اواخر عمر مبارک حضرت ایشاں از غلبۂ ہجوم مخلصان و ازدحام نیازمندان معاملہ بجای کشیدہ بود کہ سجداتِ مصلیان نماز عید بر پشت مردم پیشینیان می افتاد و ایں صحبت در چند عید دست داد و ایں مقدمہ بہ عرض حضرت ہم رسید تبسم نمودند و بہ جواز آں وقت ازدحام اہل نماز عید لب کشودند در عین ترقیم ایں مقام یکی از فدویان عقیدت سرانجام کہ حاضر الوقت بودہ سوال از (۳۰۹) رسالۂ آنحضرت کہ در ردّ منکران حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوشتہ اند نمود جانِ من مہربان من معتقد خاندان من سوال بر وقت طلعت بخش سینہ بی کینہ گردید کہ ہنگام تحریر احوال مقدمہ منسیہ مخطور بال گردانید آری نوشتہ اند کہ معنون بایں کلام است:

فتح۔ اعلم ان کلمۃ التوسط قد وقع فی کلام الامام الہمام الیٰ آخرہ

فصاحت عبارت و بلاغت معانی با حصول اجوبہ عالیہ در مطالعۂ آں بر منصف صاحب در بادی النظر جلوہ گر می گردد ہر چند بہ تعمق فکر نظر را سر دہد لطائف بدیعہ کہ فکر کم کسی از اہل بیان بداں رسیدہ باشد نیاید اما حسن اعتقاد شرط نخستین ایں مقال است فقیر دور از کار ہم بہ موجب آں امر آں قدوۂ ابرار قدس سرہ[1] یک دوبار مطالعہ آں نمودہ عقل ناقص ایں بی سرو برگ را یارای آں کجا کہ پی بہ علو مطالب دقیقہ آں برد باجملہ بہ موافق مذاق خود حلاوتہا چشیدہ و بہ جناب حضرت قبلہ گاہی و عم شریف شیخ عبد اللطیف قدس سرہما[2] نیز بردہ نخستین مقدمات مندرجہ آں نہ آں قدر شنیدہ کہ تحریر آں تواند نمود علم و عمل و ورع و تقوی آنحضرت مستغنی از توصیف واصفان است اکثر بعضی ابنای ایشاں بہ حضور ایشاں می گفتند کہ در اواخر عمر مبارک حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ

---

[1] د۔ "قدس سرہ" ندارد [2] د۔ "قدس سرہما" ندارد

اشارت براں بودہ کہ تعلق ایں خدمت موروثی بعد من بایں فرزندِ ارجمند خواہد شد و معاملات آں بایشاں قرار خواہند گرفت و بیشتر استماع ایں حرف از فرزندِ اکبر ایشاں شیخ محمد جعفر مرقوم شد کہ شہید مظلوم در حین غلبۂ کفارِ نگوں سار گرم دیدہ و رحمہ اللہ سبحانہ و آنحضرت بعد از استماع ایں مقدمہ نفی آں نہ نمودند و بر تصریح خود عادت شریفہ ایشاں اصلا بامری ازیں امور دریں مدت محسوسہ نہ شدہ مگر چیزی کہ پیش فرزندان خود می فرمودہ باشند و آں خارج از معلومات ایں جانب است۔

احمد۔ روزی ایں حقیر بہ عرض آں روشن ضمیر رسانیدہ کہ مخدوم زادہ شیخ محمد جعفر اکثر بایں کلام متکلم می باشد اگر اشارت ایں معنی از حضرت ایشاں دریافتہ[1] باشد پیش نیازمندان تصریح آں نمایند فرمودند قیومیت مشروط باصالت است و آں خود خلاف طور حضرت مجدد الف ثانی و حضرت ایشاں است رضی اللہ تعالیٰ عنہما چہ طور تجویز آں بر نفس خود و یا بر دیگری نمایم نان و حلوا نیست کہ بہ خوردن آں لب کشایم۔

آری خدمات دیگر بحضرت ایشاں بسیار بودند مثل قطبیت و امامت اگر در عزیزی از ابنای کرام ہم خواہد بود ہماں خواہد بود کہ نیابت قیومیت را قطبیت مطلقہ شایان است و عنایت حضرت ایشاں برایں مخلص خود پر بسیار بود ایں است بہ حصول چیزی کہ از آنحضرت استماع یافتہ بلکہ بعینہا عبارت بلا تفاوت ہمیں است اما بہ لفظ ہندی اگر قبول نمایند حسن ظن بر مسلمان شرط اسلام است و اگر باور نہ دارند مختار اند؛

احمد۔ فرخندہ شبی باتفاق بایں بی بر و بال بآں قبلۂ ارباب کمال در خانۂ امیر خان عمدۃ الملک ناظم صوبۂ کابل یافتہ و صحبت نواب مشارٌ الیہ باہم دست دادہ در اثنای مکالمات از زبان نواب برآمدہ (۳۱۰) کہ آں قدر بلاءِ الٰہی یا غضبِ الٰہی یکی از ہر دو کلمہ گفتہ کہ بر و آمدہ بر دیگری نیامدہ فرمودند بایں ہمہ کثرت نعماءِ الٰہی کہ شامل حالِ شما است کفران نعمت بایں مثابہ خیلی مستبعد است در جواب مردن دہ پسر کہ از زوجۂ نجیبۂ او کہ دختر علی مردان خان[2] بود و غضب[3] سلطانی کہ در ہنگامِ صوبہ داریٔ الٰہ آباد و مدتی بی منصب و رسوا شدن در اقران[4] بایں خجالت ادا نمودہ کہ بعد ازاں امور دریں مقامات فرخندہ نکات عبث محض است مقصود آنکہ کلمۂ حق پرستاں برآید۔

احمد۔ شبی کہ شب عرس حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ در خانۂ فیض کاشانہ ایشاں اہل قبیلہ

---

[1] د۔ یافتہ [2] م۔ علی مران [3] م۔ بیاض [4] م۔ بیاض

مدعو بودند تشریف حضرت قبلہ گاہی مرشدی قدس سرہ اتفاق می باید بہ مجرد دیدن صورت ایشاں بایں احقر الانام خطاب کردہ فرمودند کہ بعینہٖ حضرت ایشاں را دیدم و غائبانہ خود ہم در مجلس اکثر ہا می گفتند کہ ہرگاہ صورت آنحضرت بہ نظر می درآید گویا حضرت ایشاں را می بینم و شدت مناسب من حیث المجموع ایشاں را آنحضرت ایشاں ثابت است، القصہ در مجلس مشافہ اظہار ایں معنی نمودند فرحت فوق الحد بر سیمای آنحضرت جلوہ گر شد فرمودند از شما بشارت یافتیم در ایام تشریف آں قبلۃ الانام در بلدۂ کابل از بعضی ابنای ایشاں مسموع گشتہ کہ شبہا عادت آنحضرت از چند مدت بر آں قرار گرفتہ کہ بیرون شہر[1] تنہا می آیند و ہیچ یکی را بر آں مطلع نمی گردانیدند قریب بہ ربع یا ثلث شب گذشتہ بیرون خانہ می شدند دو سہ گھڑی شب ماندہ باز داخل بیت می کردند معلوم نیست کہ بہ کجا می روند و بچہ انداز شب را بہ صبح می رسانید۔

ایں طور مقدمات مرئیہ و مسموعہ تا کجا بیان نماید و خیرات ایشاں کہ شامل حال اطفال و پیران کلاں سال و عورات شکستہ بال بودہ بل از صبح تا شام عموم تمام داشتہ بہ کدام زبان ادا نماید۔

کرامتی کہ خود دیدہ بہ تحریر آں شفای بہ مرضی می بخشد :

ابیض۔ فرزند ثالث آنحضرت شیخ روح اللہ قدس سرہ با اہلیۂ خود کہ ہمشیرہ ایں حقیر بودہ سخت[2] بیمار افتادہ بہ نوعی کہ معالجہ ہر یک بہ یاس کشیدہ و امید حیات از ہر کدام منقطع گردیدہ تشریف آنحضرت بہ جہت عیادت اتفاق یافتہ و فقیر ہم درآں مقام و درآں ہنگام حاضر بودہ مشاہدہ احوال ایں مرضی نمودہ آیت کریمہ وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنٰهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ وَمَآ اَرْسَلْنٰكَ اِلَّا مُبَشِّرًا وَّنَذِيْرًا سہ مرتبہ خواندہ دمیدند و خاتمۂ دم بر درود نمودند چنانچہ عادت شریف ہم بآں رفتہ بود کہ بر ہر بیمار دم بہ ہمیں آیت و درود می فرمودند القصہ بشارات عافیت آں چہار بیمار بہ زبان درفشاں آوردند و فرمودند خبر ایں جمع است حضرت حق سبحانہ در اندک مدت ہر چہار را بہ شفاء کاملۂ عاجلہ سرفراز گردانند۔

احمر۔ حضرت قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی کہ نیز تشریف حضور درآں معرکہ سر در داشتند بلکہ ایں گفت گو در خانۂ ایشاں بودہ چہ بیماران مذکور ہماں جا درآں ایام سکونت داشتند فرمودند کہ خاطر

---

[1] م "شہر" ندارد [2] م۔ بیاض

از طرف این مرضی متردد الحال بود الحمد للہ کہ از بشارت[1] (۳۱۱) حضرت میاں جیو جمعیت گرفت و شفاء ایشان متیقن خاطر گشت در ہماں مجلس دیگر در فضلِ ایشاں می گفتند کہ ہر بشارتی کہ از حضرت ایشاں نقل فرمایند و یا از کشفِ خود بیان نمایند مسلم و قبولیت و چیزی کہ نہ فرمایند ما در آں معذوریم بہر حال این قدر اعتقادِ ما بر ایشاں و بر برادران ایشاں بی تکلف خاطر نشین است۔ چنانچہ بادشاہزادہ ہا بہ جمیع کمالات بادشاہی متحقق می باشند اگرچہ رواست کہ درمیان خودہا اگر تفاوت باعتبار کثرت خزائن و افواج و قلت آں باشد اما معنی سلطنت و جامعیتِ استعداد ہرکدام ساری است ہماں مثل فرزندان حضرت ایشاں اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ بہ جمیع کمالات آنحضرت آراستہ اند و ہرچہ فرمایند راست است و ہر ادای کہ نمایند دوست کہ کذب و دغل در حوالی ایشاں باریاب نیست نمی بینم کہ مخلصان ہرکدام تفضل شیخ خود بلا توقف برجا کنند و بہ موافق آں اعتقاد اخذِ فیوض می فرمایند و از غیرت دیگری پامال نمی کردند اگر معاملہ نہ این چنین بودی منکر این طور اکابر راہِ ہدایت می کشودی مراد از منکران طور منکر خصوصیات است کہ ہرکدام با دعا آں قائم است ز منکر نفس ولایت آں خائب و خاسر است چہ ولایت ہرکدام ازیں اعزہ عالی مقام در غایت بداہت بر اہل ہدایت است و فرق ضلال خارج از مبحث اند ۔

ز فہم مستمع این حرف دور است — سخن بیرنگ را رنگ ضرور است

مطلب آں کہ کمالات ہرکدام ازیں حضرات عالی درجات با یک دیگر مشابہت تمام دارند و منصبغ بہ الوان قیومیت اند ازیں جہت در اکثر اہل کشف گفتگوی تفاضل این اکابر بسیار است و ہر یکی با اعتقادی کہ ما فی الضمیر نشستہ است استوار كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُوْنَ سخن از حوصلہ بلند رفت بر اصل کلام نظر باید انداخت۔

عمر شریف آنحضرت ہفتاد و پنج سالہ شد در اواخر کلمات قدسیہ ایشاں بعد دو سہ ساعت کہ وصال فرمایند یکی از صالحات حاضرات استفسار نمود۔

احمد۔ در جواب لعل شکر بار کشودند و ھو حسبی و نعم الوکیل معلوم نیست کہ بعد ازیں سپردگار و کریم غفار کلامی ہم فرمودہ باشند۔ شب بست و ہشتم[2] شہر صفر مظفر کہ روز آں روز عرسِ حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ سنہ ہزار و صد و ہژدہ ہجری جاں بحق تسلیم کردند،

---

[1] د۔ ایشاں   [2] د۔ ہفتم

اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ و درون گنبد روضۂ منورۂ حضرت ایشاں مدفون اند رزقنا اللہ سبحانہ من برکاتہ۔

وفرزندان آنحضرت چہار اند کلاں تر ایشاں شیخ محمد جعفر رحمہ اللہ تعالیٰ کہ بہ صحبتِ ارادت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ممتاز گردیدہ می فرمودند کہ لذت آں توجہ از من رفتنی نیست وہماں توجہ اگرچہ در صغرِ سن حاصل گردیدہ امارا ہی بہ مطلب نمودہ کفایت مہمات فرمودہ است، در محبت آنسرور علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام فریدِ یکتا بودہ است۔

وقصۂ شہادت آں مخدوم زادہ بہ تقریبی چند ورق پیشتر گذشتہ است و در روضۂ مقدسۂ حضرت ایشاں (۳۱۲) بیرون گنبد مدفون است۔

شیخ محمد حیات فرزند ثانی آنحضرت بودہ وصاحب معنی وکمالات وخداوندِ کشوف و کرامات نیز وفات کردہ در روضۂ منورہ بیرون گنبد مدفون است رحمۃ اللہ سبحانہ ورحمۃً واسعۃً۔

معارف آگاہ شیخ روح اللہ فرزند ثالث آنحضرت بودہ وکسب کمال در خدمت حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ بسرہ الاقدس نمودہ صاحب معارف وکمالات گردیدہ وغلبہ کشف اسرار واحوال کہ از آنجناب شنودہ اگر بہ بیان آں پردازد کتابی علیحدہ برای آں تصنیف نماید۔ جناب مرشدی قبلہ گاہی اقطاب پناہی[1] اکثر استماع آں اسرار باطنی ایشاں می نمودند واز احوال ظاہر ہم اکثر بیان می کردند آں را نیز می شنیدند امابہرحال صاحبِ نسبت می دانستند وآں مخدوم زادہ را بر خود ادعاءِ قیومیت ہم بودہ باجملہ از خوبان روزگار وداخل زمرۂ اولوالابصار بودہ در سال ہزار وصد وبست وہفت ازیں دار درگذشتہ ودر روضۂ منورۂ حضرت ایشاں بیرون گنبد مدفون است۔

مخدوم زادۂ عالی مقال میاں شاہ فی الحال فرزند رابع حضرت اند بالفعل در قید حیات اند وصاحب تصانیفِ زیبا نکات۔ اکثر مشاہدہ وجہ کریم ایشاں نمائ استماع اسرار حضرات عالیات بوجہ شائستہ فرمای واگر بہ مطالعہ تصانیف ایشاں پردازی در محبت ایں اکابر دل ودیدہ را بہ بازی۔ قبل ازیں بہ چند سال مقامات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ جمع فرمودہ سوختگان را راہی بہ مطلوب نمودہ اند بحکم من سن سنۃ حسنۃ فلہ اجرھا واجر من عمل بہا ثواب تصنیف ایں

---

[1] د۔ "اقطاب پناہی" ندارد

مقامات ہم اولاً بایشاں عاید بود۔ راقم بہ شرط تصحیح نیت مورد ثواب گردد و تصحیح نیت خود گاہی در ہیچ عمل گردِ ایں عاصی تباہ کار نہ گردیدہ است۔ پس توقع حصول ثواب معلوم اما برآنجناب خود بی شبہہ اجرِ حسنہ شامل حال ان شاء اللہ الکبیر المتعال واز دیگر اعمال صالحۂ ایشاں بہ نویسد کہ عمل بہ عزیمت شیوۂ مرضیہ ایشاں است و تقلید اکابر خود بسیار نشین ایشاں و بشاراتی کہ از جناب حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ یافتہ باشند کہ در آخر عمر بآنحضرت رجوع نمودہ بودند بہ فقیر معلوم نیست بالجملہ بہ کمالات ظاہر و باطن آراستہ بہ حلاوت تمام در وطن مالوف نشستہ ہر کجا ہست خدایا بہ سلامت دارش۔ رَبَّنَا اٰتِنَا فِی الدُّنْیَا حَسَنَةً وَّفِی الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ۔

(حضرت خواجہ محمد سیف الدین)

کنز پنجم در ذکر بعضی احوال قطب العارفین واصل مرتبہ حق الیقین مخدوم زادۂ خامس شیخ محمد سیف الدین قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

دولتِ قرب رب العباد با غلغلۂ ارشاد و طنطنۂ جود[1] و داد کہ دریک ذات حمیدہ صفات از ابتدای شباب تا عہد وفات مستجمع باشند مگر ذات جامع الحسنات آں مخدوم زادۂ عالی درجات است در حضراتِ احمدیہ سیف معصومی بر تارک مبتدعان و بطلان رسانیدہ کہ تا امروز خونِ خجالت از سیمای ندامت آں گروہ بہ کمال اندوہ تقاطر تمام دارد ؎

گل از خود رفت و سرو از جا شد و قمری بجوش آمد
تو کردی در چمن تا جلوۂ یک ہنگامہ برپا شد

نوعی از احسان آں قطب عالمیان بریں آوردۂ بی بضاعت در روزِ ولادت ایں پست فطرت شمول فرمودہ کہ حق ایشاں را بر حقوق احوال دیگر بہ مراتب غالب ساختہ ان شاء اللہ تعالیٰ (۳۱۳) ازاں احسان در مفتاح آیندہ کہ مفتاح ہشتم باشد در ضمن احوال قبلہ گاہی قدس سرہ جلوہ از رُخ زیبا خواہد کشود اِنَّ رَبِّیْ رَحِیْمٌ وَّدُوْدٌ۔

ولادتِ باسعادت آں آفتاب ولایت در سنہ[2] ہزار و چہل و نہ ہجری در بلدۂ طیبہ سرہند اتفاق یافتہ ہماں[3] نقلی کہ در ولادت مخدوم زادۂ ثالث گذشتہ کہ فرشتہ (آیہ) کریمہ وَسَلٰمٌ عَلَیْہِ یَوْمَ وُلِدَ وَیَوْمَ یَمُوْتُ وَیَوْمَ یُبْعَثُ حَیًّا نزدیک مولد ایشاں می خواند و ایں از مکشوفات حضرت خازن الرحمت دریں جا ہم شنیدہ اما در آں جا از حضرت حجۃ اللہ شنیدہ و ایں جا از حضرت والدۂ ماجدہ سلمہا ربہا[4] استماع کردہ روزی ایں عاصئ تباہ کار بہ عرض آں ولیۂ روزگار رسانیدہ کہ ہمیشہ از جناب علیہ مسموع می گشتہ کہ حضرت خازن الرحمت ملکی را دیدند کہ آیۃ سلام در وقت ولادت حضرت شیخ سیف الحق والدین در محلِ ولادتِ ایشاں می خواندند و امروز حضرت حجۃ اللہ

---

[1] د "جود" ندارد [2] م "در شہر ... در سنہ" گویا بجای تشخص ماہ بیاض گذاشتہ شدہ است۔
[3] د "ہماں" ندارد [4] د "سلمہا ربہا" ندارد

دربارہ[1] حضرت مروج الشریعت نقل آن می فرمودند وجه توفیق چیست گفتند که من از حضرت ایشان شنیده ام و ایشان که چنین می فرمایند می تواند که هر دو جا باشد اثبات کمال یکی از اکابر دین مستلزم نفی آن کمال در دیگری نمی گردد عنایت الهی است اگر هر دو بنده از یک جنس ظهور فرمایند موجب افتخار هر کدام است مطلب از قول خود بر نگشتند و بایں عبارت توجیه فرموده فضل هر دو برادر خود را ادا نمودند بعد ازیں که مخدوم زاده مذکور بسن تعلیم و تعلم رسیدند در اندک مدت قرآن مجید را خوانده بکتب متداوله پرداختند و معامله حال از ایام طفولیت به کمال رسانیدند گویند یازده ساله بودند که حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ به بشارت فناء قلب و ولایت صغریٰ که درجۂ اولیٰ است از درجات ولایت مشرف ساختند به حدی که در همه سالان ایشان که بنی اعمام و عمات ایشان بودند موجب غبطه گردیده و پیش از ایام بلوغت بشارت فناء نفس و ولایت کبریٰ ممتاز گردیدند حضرت ایشان را علو استعداد آن مخدوم زاده عالی نژاد همواره منظور بوده و ترقیات ایشان اناً فاناً ملحوظ حرف ایشان بر نوعی دیگر ادا می یافته و ظرف ایشان را خیلی عمیق می شناختند و به افاضۂ انوار تحقیق پر می ساختند و بعد از وصول به مرتبه کمال که در عنفوان شباب مقبول مولای ذی الجلال گردانیده ۔ همت ایشان معروف اجراء احکام شریعت و ازدیاد رونق دیں و ملت گردیده حضرت حق سبحانه به موافق همون همت که مقرون نیت صالحه بوده ایشان را در حضور والد بزرگوار ایشان باعلیٰ مرتبۂ ارشاد رسانیده و کارهای از ایشان به وقوع آمده که دین و ملت طراوت یافته نام بدعت و نشان مبتدعان از بلاد مسلمانان گویا ناپیدا شده و اگر در جای به طریق تستر حال مانده هم رعب ایشان در سینه های آن بدکیشان به تبر پریشان زده و رسوم کفار راه فرار گرفته و معابدها منهدم و مسمار شده ۔ کار آنحضرت همگیں پیروی والد بزرگوار و اقتداء جد عالی مقدار خود بوده و متمنای آن قبلۂ ارباب ولایت استرضای رسول مختار گردیده علیه وعلی آله الصلوٰة والسلام و بنای (۳۱۴) دنی را بیش از جیفۂ مردار نمی دانستند و از صحبت اهل آن خیلی بیزار مدار کار بر آخرت که دار قرار است تصور نموده بهشت را محل بقاء پروردگار متیقن فرموده ارتفاع همت و اعتلاء نهمت آنحضرت غیر از خواهش دیدار برامری از امور دارین و بر جلوه از جلوه گاه نشاتین خورسندی نمی نموده و نشاط نمی بخشیده ۔

---

[1] د ۔ م ۔ ماده

عمر این احقر ہر چند در حیات آں ولی اکبر زیادہ از دہ سال نہ بودہ اما بعضی حرف و حکایات آنحضرت کہ بلاواسطہ شنودہ بہ وجہ احسن بہ خاطر است :

احمد - روزی برای دیدن ہمشیرۂ خود کہ والدۂ فقیر باشند تشریف آوردہ بودند و فدوی ہم حاضر بودہ کہ بہ تقریبی مذکور بعضی از اہلِ دولت درمیان آمدہ فرمودند در صحبت اہل دنیا اموری می باشند کہ باعث التذاذ و موجب انفراح نفس می گردند حضرت حق سبحانہ از صحبت آنہا دور دارد و دریں گفتن کراہت و بے مزہ گی بر چہرۂ شریف جلوہ گر بود بعد ازیں کہ حضرت ایشاں بعد الحاح و طلب بادشاہ خلد مکان بلکہ بہ موجب الہامِ رحمان آں مخدوم زادہ را رخصت و اجازت حضور لازم السرور برای ارشاد خلیفۂ وقت و دیگر طالبان فرمودند بہ مجرد دخول قلعۂ دار الخلافہ شاہجہان آباد نظر بر دروازہ افتاد می بیند کہ تصویر دو آدمی کہ بر دو فیل تصویر سوار اند ہر طرف باب قلعہ تعبیہ گشتہ کہ فیلان مست آنہا را فیلِ حقیقی دانستہ برای مقاوت و جنگ گاہی دو سہ گھڑی توقف و درنگ می نمایند - شنیدہ ام کہ دو آدمی کہ بالای آنہا سوار بودند تصویر ہر دو کافر بود، آنحضرت فرمودند من داخل قلعہ نمی شوم کہ فرشتۂ رحمت بایں راہ نمی در آیند بہ عرض پادشاہی رسانیدند ہماں وقت بہ موجب حکم مسمار و منہدم کردند - بعد ازاں داخل قلعہ شدند و امرِ معروف و نہی منکر دیدن خود گرفتند حتیٰ کہ بادشاہ جنت آرام گاہ شکر گزاری ایشاں بہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نگاشتہ اند و حضرت ایشاں در جواب آں فرمان مکتوب کلاں بہ خلد مکاں تحریر نمودہ کہ در جلد ثالث کہ مسمیٰ است بہ "مکاتیبات قطب زمان" مندرج است - سطری چند از آخر آں صحیفۂ عنبر فشاں در قید قلم می در آرد :

فتح - از امرِ معروف و نہی منکر کہ شیوۂ فقیر زادہ است اظہار شکر و رضامندی نمودہ است شکر خداوندی جل شانہ بریں عطیہ بجا آورد و سبب ازدیادِ دعا گوئی گردید چہ نعمتی است کہ بایں ہمہ طمطراق بادشاہت و دبدبۂ سلطنت کلمۂ حق بہ سمع قبول افتد و گفتۂ نامرادی مؤثر شود وَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِيْنَ يَسْتَمِعُوْنَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُوْنَ اَحْسَنَهٗ اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ هَدٰهُمُ اللّٰهُ وَاُولٰٓئِكَ هُمْ اُولُوا الْاَلْبَابِ وَصَلَّى اللّٰهُ تَعَالٰى عَلٰى خَيْرِ خَلْقِهٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ اَجْمَعِيْنَ -

تم کلام العالی -

و در بودن حضور غلبۂ ارشاد بہ حدی محیط الآفاق گردید کہ بادشاہزادہ محمد اعظم شاہ کہ

باخلاص تمام مرید شده بود روزی بر ذروهٔ شریفه از کثرت اژدهام دستار از سر افتاده چون این مقدمه به عرض بادشاهی رسیده شکرانهٔ الهی به تقدیم رسانیدند که در عهد مبارک ما این چنین شیخ صاحب کمال بمنصهٔ ظهور آمده و جماعت کثیر از صغیر و کبیر و رجال و نساء و امراء و فقراء از فیض آنحضرت شاداب گردیده هر کس به موافق نصیبهٔ خود نعمت داشته گام روائی اهل حوائج علی الخصوص از اهل حقوق باشند دران مدت (۳۱۵) به نوعی به حصول پیوسته که تا امروز رطب اللسان شکر عطیات و تفضلات ایشان اند و صلهٔ رحمی بر بنات و اخوات و دیگر قریبات زیاده از آنچه مشروح قلم تواند شد بکار می بردند و آداب بزرگان و برادران خود غیر متوقع به وقوع می پیوسته۔

شنیده ام روزی محمد اعظم شاه دعوت آنحضرت نموده و از غایت اخلاص آفتابه بدست خود آورده ایشان برادر بزرگ خود حضرت محمد اشرف را قدس سره که دران ایام نیز تشریف ایشان درحضور بوده دعوت شریک خود فرمودند هرگاه بادشاهزاده بفکر شستاندن دست ایشان بدست خود گشت ایشان آن آفتابه را از دست بادشاهزاده گرفته اولاً دست برادر خود شستانند بعد ازاں به بادشاهزاده مرحمت کردند تا دست ایشان شستاند۔

هم دران ایام روزی بادشاه اسلام تکلیف بر سیر باغ حیات بخش که درون قلعه واقع است، و در تعریف آن شاعری گفته ؎

اگر فردوس بر روئ زمین است — همین است و همین است و همین است

با آنحضرت نمود به مجرد تشریف نظر بر ماهیهای طلائی که چشمان الماس و یاقوت داشتند افتاد نشستن آن جا مقبول خاطر نه شد تا انهدام کار آنها با تمام برسانیدند که در شکستن آنها ضرر در مبلغ کلی سرکار دولت مدار می کردند فرمودند پاس خاطر شیخ بسیار نفع دار است۔

ازین طور کار عظیم لا اعتبار که دران مرتبهٔ مراتب دیگر که از آنحضرت به وقوع پیوسته تا کجا به تمارد و معارف و دادان سفر را بحضرت ایشان رضی الله تعالی عنه نوشته اند در مکتوبات شریفه[1] ایشان جلوه گر است از آن جمله نقل یک عریضه از عرائض ایشان درین مقامات فرخنده نکات نیز بطریق تبرک بمی دارد و بر شایقان جمال عبارات جلوه از رخ زیبا می بخشد به گوش هوش استماع باید نمود:

فتح۔ عرضداشت کمترین درویشان محمد سیف الدین به عرض احوال پراگنده جرأت نموده

۱؎ د۔ "شریفه" ندارد

گستاخی می نماید و بامید عفو از حد خود تجاوز کرده دراز نفسی می کند، قبله گاها چندانکه خواست و می خواهد که از دائرۀ مباحات قدم بیرون نه نهد صورت پذیر نمی شود آن قدر ارتکاب مشتبه و مکروه و محرم نقدِ وقت است که چه بیان نماید عمل به عزیمت خود را حق او عنقای مغرب است و از ایشان اولیٰ و احوط به غایت بعید افتاده اما لله سبحانه الحمد که باوجود این همه خرابی و تباه کاری در محبت سُکّان آن درگاه قدم راسخ دارد و اعتقاد و فدویت آن عتبۂ علیه ممتاز است متاعی ازین بهتر در بساط (۳۱۶) خود نه دارد و نظر بهمین اندوخته بعضی سابقه و لاحقه را معروض دارد ؎

تو مرا دل ده و دلیری بین　　　روبهی خویش خوان و شیری بین

حضرت سلامت پیش ازین به چند سال از غایت ذره پروری بالحاق حقیقت الحقائق و حصول بهره از نسبت ملاحت این دور از کار را مستسعد[1] ساخته بودند و این ضعیف نیز آنچه ازین دولت عظمیٰ درک می کرد و به عرض آن متصدع می گشت احیاناً آن قدر این نسبت غلبه زیر باری کرد که اتحاد جسدی بلکه معامله کون دیده در متخیل می گردد و ثقل در بدن خود احساس می نمود و الحال نیز در کار اسرار آن حقیقت عجوبه منش غواصی می نماید و چندان که دور دور می رود گویا هیچ نه رفته است[2] معرفت بانواع مختلفه ظهوری فرماید و هر بار فنا و بقاءِ جدید متوهم می شود ؎

نه حسنش غایتی دارد نه سعدی را سخن پایان
بمیرد تشنه مستسقی و دریا همچنان باقی

مادای و مسکنِ خود را تعین حبی معلوم می کند و خود را محاطِ این تعین که فوق او تعینی[3] نیست می یابد و عجائب و غرائب چیزها را از راهِ همین تعین در خودی فهمد و مثل ابر نیسان انوار و برکات می ریزند و اسرار لازم الاستتار بادی در میان می آرند و در بعضی اوقات چنان متخیل گشته است که مروارید و زیور را بروی نثار می کنند و آن قدر مشغوف این نسبت است که نسبتهای دیگر گویا مستور شده اند۔ و ایضاً این درویش را آن عالی حضرت بارها

۱؎ م۔ مستعد۔ مکتوبات سیفیه "متعد" ص۸　　۲؎ "نه رفته است"، نسخۂ "د" ندارد
۳؎ د۔م "تعینی" ندارد۔ از مکتوبات سیفیه ۸/۱ ماخوذ است

بارتفاع واسطہ و اخذ فیوض و برکات از مرتبۂ مقدسہ بی حیلولت بشر مبشر ساختہ اند و چہ علامتِ کمال اتحاد با حقیقت او صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ہمیں رفع واسطہ است۔ ایں قسم اتحاد نصیب بہ اقل قلیل است، چنانچہ مکتوبات قدسی آیات ظاہر می گردد امّا بہرہا از اصالت در حق ایں قسم شخصی لازم ہست یا نیست اُمیدوار است کہ بہ جواب ایں سرافراز گردد و قبلۂ عارفان سلامت صلاح آثار شیخ ظہور اللہ کہ از ارباب کشف و شہود است از ابتدای شغل تا ایں زمان عجائب و غرائب چیزہا بیان می کند از عروج افلاک سبعہ و ظہور انوار عرش و صحبت خیر البشر علیہ وعلیٰ آلہٖ من الصلوٰۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا بارہا ظاہری سازد و الحال عروج عناصر اربعہ را ادراک می کند و صوفی عبدالغفور کہ حقِ خدمت بجامی آرد و محبتی خاص دارد کہ از راہ آں در اکثر مقامات امیدوار است کہ معیت داشتہ باشد آثار وجود موہوب در وی متوہم می گردد و صلاح آثار حافظ موسیٰ کہ یکی از یاران فقیر است و بشرف صحبت آنحضرت مشرف گشتہ در غلبات وحدت وجود بود چنانچہ می گفت کہ ہر ذرہ از ذرات وجود من نداءِ انا الحق می زند، فقیر چوں خواست کہ او را ازیں حال برآرد لمحہ در خلوت با وی سکوت نمودہ بعد از برخاستن ظاہر ساخت کہ تمام ورق من گردانیدند للہ سبحانہ الحمد کہ از آں مضیق مخلصی یافتہ بہ شاہ راہ افتاد و از یارانِ جدید حاجی عبدالرؤف امام مسجد فتح پوری پیش از دیگران ترقیات عالی نمودہ از لحوق صفات باصل بی تکلف می گوید و خود را و تمام عالم را گم ساختہ بہ شہود خاص بلندتر است ملتذ است و معنیٔ بقا نیز درک می کند۔

و چوں بادشاہ و اہل عسکر دریں شہر نیستند بعضی گوشہ نشینان و طالب علمان
و شکستہ دلان کہ بہ مراحل از اہل عسکر بہتر اند اخلاص بہم رسانیدہ اند خصوص (۳۱۷)
حافظ عبدالجلیل لنک کہ یکی از شیوخ ایں حدود است و جماعت از اغنیاء با وی سر نیاز دارند و ملتفت خان سر ارادت خواص و نیازمندی تمام دادند بہ فقیر عجب حسن ظن پیدا کردہ چند بار صحبت سکوت داشتہ از راہ دور و دراز بہ طلب تمام می آید و چندی دیگر تو تشغل اند کہ ہر کدام با ذکاری و مراقبات سرگرم اند۔ فضائل مآب محمد واصل پسر میر محمد عارف منگل کوٹی باخلاص و محبت تمام بہ فقیر ہمراہ می گذرانند امیدوار است کہ بہ شرف صحبت نیز مشرف گردد۔ و بی ادبی از حد گذشتہ امیدوار عفو است کہ حضرت سلامت چوں ایام رخصت

محمد صادق افغان نزدیک رسید امیدوار است که به توجهاتِ عالی سیراب گردد و به عنایات و بشاراتِ مخصوص سربلند شود و در باب صوفی پاینده و صوفی سعد الله و ملا درسکی که در محبت حضرت فداست و ملا عبد الخالق و حاجی محمد شریف التماس توجهاتِ خاصه دارد۔ حضرت سلامت رخصت به ملا محمد سالم خلعتی متبرکه مثل یارانِ دیگر عنایت فرمایند و به بشارت عالی بلشر سازند که در محبت حضرت فانی است و حامل عریضه نور محمد متوطن سرهند نیز امیدوار مهربانی است والسلام۔ تم مکتوبه الشریف۔

و جواب این مکتوب به مکاتیب دیگر در مکتوبات جلد ثالث حضرت ایشان که به کمال تظاهر عظمت و دبدبه شان صدور یافته است باید طلبید۔

احمد۔ حضرت قبله گاهی اقطاب دستگاهی قدس سره می فرمودند که اکثر آنحضرت والامنقبت قدس سره اشارت تفضلِ خود بر دیگر اخوان بایں عبارت می کردند که مکتوبات حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنہ حاضر است به نظر انصاف باید دید که فضل کدام یکی به تصریح از عبارات مرتفعه آں عنوان جلوه گر می گردد و قرب و منزلت آں عزیز نزد حضرت ایشاں به وضوح می انجامد شاهد عدل بر ایں مدعا موجود مردم در قیل و قال قیومیت که مشروط باصالت است البته بر ذات مبارک حضرتین بوده که دیگر ازاں جا هرگز تجاوز نه نموده الا به حضرت مهدی موعود علیه الرضوان که باصالت حضرت عیسیٰ علیٰ نبینا و علیه الصلوٰة والسلام متحقق خواهد بود و ماسوای ایں معامله که قطبیت مطلقه باشد و خلعت ارشاد کتابت ازآں است صریح بنام ایں نحیف ظاهر و آشکار است محل ریب و شبهه نیست و افتتاح گنجینهٔ بشارات نیز بر یاران ضعیف بلا ریب و شبهه ست۔ بعد از کشودن دروازه بر متوسلان دیگر اخوان هم البته رشحه ازآں رسیده باشد بعد ازیں که حضرت مخدوم زادهٔ مذکور مراجعت ازیں سفر دولت ثمر نموده متوجه وطن مالوف گردیدند روز دخول بلدهٔ حضرت سرهند خلقت بسیار باستقبال برآمده والا برادران را بزرگ نشان که متوقف از راه کلانی خود گردیدند پای مبارک حضرتِ ایشاں در آں ایام دردمند بودند" اما میلان طبیعتِ مبارک برآں آورده که برادران بزرگ نیز باید که باستقبال برآیند لیکن[1]" امر صریحی به وقوع نه پیوسته والا هر کدام امتثال امر را واجب (۳۱۸) دانسته به سعادت تمام اقدام می نموده اشارت ایں معما بوجهی ابلغ من الصریح

[1] فقره واوین نسخهٔ د ندارد

است نمودند۔

احمر۔ بحضور فرزندانی که درآں وقت مستغرق بحرِ نور بودند بام المریدین حضرت بی بی جیو قدس سرہا خطاب کردہ فرمودند که اگر پاہای مایاری می کردند ماہم استقبال ایں فرزند تومی نمودیم لیکن عذر پا مانع صحیح است عالی حضرت ہمیں کلمہ را شنیدہ باستقبال آں برادر نیز برآمدند و امتثال اشارت زیادہ از تصریح می فرمودند لہذا مورد ایں ہمہ کمالات که در کنز اوّل بایں باب گذشت گردید۔

حضرت ایشاں را غلبۂ ارشاد آں مخدوم زادۂ عالی نژاد خیلی مرغوب الطبع گردیدہ ، در ایام بودن ایشاں در شاہ جہان آباد حضرت وحدت قدس سرہ که فرزندِ رشید حضرت خازن الرحمت قدسنا اللہ بسرہ الاقدس و به کمالات بلند و معنی ارجمند پیراستہ و بزبان آوری دلب ولہجہ و شیرینیٔ گفتار آراستہ نیز دریں بلدہ بودند۔

احمر۔ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ اکثرہا در حرم محترم می فرمودند که سبحان اللہ عبد الاحد بایں شیریں کلام موصوف است و سیف الدین بایں تمکین و وقار معروف و قبولیت بایں نصیب گشتہ، خوش گفت ؎

بہ مقبولی کسی را دست رس نیست　　قبول خاطر اندر دست کس نیست

و بعد از تشریف به وطن مالوف دیگر از خدمتِ حضرت ایشاں جُدا نہ گردیدند و در حضور لامع النور اخذ کمالات بہ صحبت که ہر روز در ترقی بودہ بہ کمال حلاوت و سروری نمودند و بعد از ایامِ وصال حضرت ایشاں بانیٔ روضۂ منورہ فی الحقیقت ایشاں اند ہر چند بنا باعتبار ظاہر روشن آرای بیگم رحمہا اللہ سبحانہ نمودہ است۔ اما چوں بادشاہزادۂ مذکورہ بہ توسلِ ایشاں انتساب داشتہ و در محبتِ ایشاں بی نظیر بودہ و باشارات ایشاں بایں دولت رسیدہ پس بحکم الدال علی الخیر کفاعلہ اصل ایں کار از ایشاں استوار است چنانچہ بالای روضۂ معظمہ نیز بیتی ازیں ابیات مرقوم شاہد ایں مدعا است ؎

او ز سیف الدین محمد مقتداء　　یافت سوی ایں سعادت اہتداء

و عرسہای حضرت ایشاں بہ شانِ تمام در ہر عام بہ شوق مالا کلام بہ خود متعلق گردانیدہ حتی المقدور شرکتِ غیری دریں امر رفیع القدر تجویز نمی فرمودند۔

بالجملہ در جمیع اطوار و افعالِ جانشینی حضرت ایشاں کما ینبغی نمودند و بعد ازاں

هم صحبتهای شائستہ بہ بادشاہ دست دادہ و بہ موجب طلب درحضور رسیدند و باز بہ وطن مراجعت نمودہ و خدمت حضرت والدۂ کریمہ خود بعد وصال حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ وجہ الیق بہ تقدیم رسانیدند۔

احمد۔ حضرت والدۂ ماجدۂ احقر سلمہا رجہا می فرمایند کہ صالحہ از اہل ارادت حضرت والدۂ ما را قدس سرہا پس از وفاتِ ایشاں بہ خواب بہ جاہِ تمام دیدہ و غریقہ بحار مغفرت یافتہ استفسار از عملی کہ موردِ ایں ہمہ قبولیت گردیدہ نمود می فرمایند کہ تلاوت قرآن مجید و صدقات فرزندی سیف الدین کہ شب و روز ریزا ریز دارند۔

احمد۔ مرحومی نواب مکرم خان چند بار بہ حضورِ ایں عاصی دل افگار روایت از ولایت بہ اقتدار آں قبلہ اولیاء روزگار نمودہ کہ در صحبت اخیرہ کہ آنجناب را بہ بادشاہ روی دادہ چوں از اظہار بعضی مخالفان شرمندہ کار نفسی ہم بہ مقدار دانۂ خردلہ کہ نزد عالی فطرتان[1] ہماں قدر مثل (٣١٩) کوہِ قاف در عظمت و اعتبار است بہ میاں آمدہ شد طریق سینہ صافی گردیدہ بود من نیز حاضر بودم بادشاہ از اں شیخ عالی جاہ پرسید کہ امام حجۃ الاسلام در کتاب احیاء العلوم وعیدات اخروی کہ دربارۂ شیخ مرائی نوشتہ است البتہ بہ مطالعہ در آمدہ باشد فی الفور بہ جواب لعل شکر بار کشودند کہ مرا خود مطالعہ آں کتاب کم است امّا در حق زاہد خشک تہدیداتی کہ نوشتہ بلاشبہہ بہ نظر شریف در آمدہ باشد بادشاہ را غیر از سکوت جواب صائب مساعدت نہ نمودہ لہذا راہِ خاموشی پیمودہ و آنحضرت فی الفور فاتحہ رخصت خواندہ متوجہ وطن مالوف گردیدند و تا حیات خود اصلاً از اں مقام نہ جنبیدند۔

احمد۔ حضرت قبلہ گاہی مرشدی می فرمودند کہ روزی در دعوت یکی از اہل قبیلہ اجتماع حضرت حجۃ اللہ و حضرت شیخ سیف الحق والملۃ والدین بودہ و قران السعدین حاصل گردیدہ ہر یکی ازیں صاحبین مقابل نشستہ بودند بر چہرۂ شریفہ حضرت حجۃ اللہ ثقلی لاحق شدہ و بر چہرۂ شریفۂ حضرت شیخ سیف الدین شگفتگی و فرخندگی جلوہ گر گشتہ استفسار ایں اسرار از اں دو اولیای کبار نمودہ شد حضرت حجۃ اللہ فرمودند کہ یک قسم ظہور خاص مرا زیر بار گردانیدہ کہ تاب برداشت آں بسی دشوار بودہ و حضرت ثانی فرمودند کہ بر من تجلی ضحک پرتو انداختہ کار مرا بہ فرحت دارین آراستہ، امّا ایں سوال بعد از انفراغ مجلس حضرت والد بزرگوار ایں راقم بی مقدار نمودند قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس یک بارگی ایں حقیر در ایام طفولیت در خانہ نشستہ بود کہ غلغلۂ تشریف

[1] م۔ فطرمان

آنحضرت آوازہ انداختہ وصدای صلوٰت از کوچہا برخاستہ کہ بہ ناگاہ طلوع در منزل ابوین این احقر نمودار گشتہ صحبت بامتداد کشیدہ وحرف وحکایت از ہر طرف بہ موافق وقت درمیان آمدہ از آں جملہ شخصی از حاضران بعرض آفتاب ولایت رسانیدہ کہ بعضی از بنی اعمام حضرت می گفتند کہ حضرت بہ فناءِ قلب البتہ متحقق اند۔

احمر۔ فرمودند مرا خود بشری نمایند اما بجناب شیخ ماباموری کہ مناسب ایشاں نہ باشند منتسب نہ سازند کہ طبیعت تاب تحمل آں نمی تواند آورد آں امور از آں قبیل اند کہ فضل خلت بر قیومیت می دہند[1] تفصیل آں در کتاب اندراج یافتہ است از آں جا باید طلبید۔

وبالجملہ ہرگاہ ذکر حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مجلس شریف جاری می گشت بی اختیار مطلق می گریدند و از روی آں می داشتند کہ ہمچناں آں قبلۂ درویشاں صحبت دارند و با ہمینہای حرف وحکایت نمایند و ہر کہ را بہ خلاف[2] آں می دیدند قول او نمی پسندیدند وحتی المقدور باریاب صحبت معرفت مرتبت نمی فرمودند۔

احمر۔ حضرت قبلہ گاہی می فرمودند کہ ہرگاہ (۳۲۰) صورت آں مخدوم زادہ والا جاہ بہ نظر می افتاد آیت کریمہ در شان حضرت سلیمان علی نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام منزل است در دل می رسید و آں این است وَاِنَّ لَهٗ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ ۔

ابیض۔ از روات ثقات مسموع گردیدہ کہ تشریف حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس جانب سفر حجاز اتفاق یافتہ و آنحضرت بہ جہت متابعت یک مرتبہ کاملہ ہمراہ آمدند وقت وداع حضرت حجۃ اللہ فرمودند کہ عمر بآخر رسیدہ است باید کہ بر احوال فرزندان این جانب البتہ مہربانی مبذول خواہند داشت بایشاں در جواب گفتند کہ امید از فضل چناں است کہ عمر حضرت بہ سنِ کثیرہ وفا نماید اما بر خود این امید مطلق نماندہ است فرزندانِ من رجامند عنایت شمایند، ہم چناں شد کہ ملاقات اخوین باز دست نہ داد و واقعۂ آنحضرت بہ ظہور پیوست و حضرت حجۃ اللہ نوزدہ سال بعد از وصال ایشاں بہ قید حیات بودند سبحان اللہ طرفہ ابیضی جلوہ گر گشتہ است و دو احمر اکابر را بر ہر دو گفت خود برداشتہ است۔ فافہم ولاتکن من القاصرین۔ فقیر دور از کار این روایت از خدمت قطب العرفا شیخ ابوالاعلیٰ قدس سرہ

---

[1] د۔ می نہ نہد [2] م۔ برخلاف

استماع نموده است و از اعزه دیگر نیز شنوده۔

احمر۔ حضرت ام المریدین قدس سرها به فرزندی خود حضرت حجة الله فرمودند که دعای عمر فرزندی شیخ محمد سیف الدین باید که شما البته می کرده باشید معروض می داشتند که اخوی محمد سیف الدین شرفِ ما است چه ظهور دعاءِ او نه نمایم بیشتر هم من برایں دعا تقید داشتم و الحال به موجب امر شریف واجب الاتثال[1] زیاده تر خواهم نمود۔

ابیض۔ صوفی پاینده طلائی که از یاران حضرت ایشاں رضی اللہ تعالی عنہ بوده بلکه به سعادتِ خلافت نیز ممتاز، یک مرتبه از بلدۂ کابل که وطن مالوف آں عزیز بوده به تقریبی از تقریبات داعیۂ سفرِ عراق نموده روزی در اثناءِ طریق رافضی براسپ سوار پیش پیش ایں می رفته که بناگاه از زبانش که زیان بوده کلمات خبیثه که سبّ بر حضرات شیخین رضی اللہ تعالی عنہما باشد جاری گشته نعوذ باللہ تعالیٰ من غضبه به مجرد برآمدن صوفی پاینده محمد به تیغ بی دریغ سرش از تن جدا کرده امّا خوف آں نشسته که ملک روافض است مبادا ایچی از طرفی رسیده انتقام آں بگیرد به دیدن سواری نقابداری که از پیش اسپ تاخته می رسد مشرف گردیده که آمده عصا برآں قتیل زدند می فرمایند که به جمعیت خاطر راه خود به گیر که خر گردیده است که چوں تو صوفی مذکور به مشاهده آں شکل متوجه می گردد تمام جیفه خر می یابد به فرخندگیٔ تمام بعرض آں سوارِ نقابدار می رساند که امیدوارم که به مشاهدۂ جمال باکمال سرافراز کردم نقاب برداشتند دید که حضرت مخدوم زاده شیخ سیف الدین اند می فرمایند که اگر تبدیل صورت ایں خرِ رس نمی نمودیم رفقای ایں به تو ایذاهای گوناگوں رسانیده قتل می کردند ایں کلمه را گفته اسپ را تاختند و زود از نظرش مخفی گشتند۔ در اثنای همیں مقدمات رفقای آں رافضی که بعضی از آں ها بادی قرابت هم داشتند از عقب رسیدند (۳۲۱) و اسپ او را خالی یافته تجسسِ حال او نمودند جیفۂ خر یافتند که تنِ او تمام دشت را متنفر الارواح گردانیده از غایت خجالت تاب استفسار ایں معنی هم نتوانستند و او را به مشقت تمام حفری در آں دشت یافته در آں جا مدفون ساختند و اسپ او را گرفته راهِ اوطان خود ها گرفتند۔

گویند وضع شریف آنحضرت از مدتی چناں بوده که در نصف شب جریده به روضۂ مقدسۂ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالی عنہ به شوق تمام می رفتند و گرد آں مرقد مطهر نور الله[2] می گشتند۔

---

[1] "الاتثال" نسخۂ م ندارد [2] م "نورنا الله سبحانه من انواره"

احمد۔ می فرمودند کہ سگِ درگاہِ مجدد الف ثانی ام وگاہی بایں عبارت می گفتند کہ سگ درگاہِ بندگی شیخ احمد کابلی سرہندی ام و ہنگامی بہ روضۂ معظمۂ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ ہماں دقتِ لیل رفتہ ایں بیت بہ سوز تمام می خواندند ؎

من کیستم کہ باتو دمی بندگی زنم[1] — چندیں سگانِ کوئی تو یک کتریں منم

و آنحضرت را در تحقیق مقامات سلف و خلف دستگاہ عالی است و بر تدقیقات حضرت مجدد الف ثانی بہ موافقِ مذاق حضرت ایشاں است نظری است متعالی۔ سطری چند از مکتوب ایشاں کہ بنام شیخ پیر دہلوی است و آں مکتوب شصت و چہارم است از مکتوباتِ شریفۂ ایشاں ایراد می نماید:

فتح۔ مخدوما! در عبارات اکابرِ ایں سلسلہ علیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم[2] واقع شدہ است کہ مانسبت فوق ہمہ نسبتہاست از نسبت حضور و آگاہی خواستہ اند و حضوری کہ نزد ایشاں معتبر است حضورِ بی غیب است کہ تعبیر ازاں بہ یاد داشت نمودہ اند پس عبارت ایں عزیزان از یادداشت کہ بہ فہم قاصر فقیر قرار یافتہ بر ایں تفصیل است تجلی ذات عبارت از ظہور حضرات تعالیٰ و تقدس و ظہور او سبحانہ بی ملاحظۂ اسماء و صفات و شیون و اعتبارات و آں تجلی را برقی گفتہ اند یعنی لمحہ یسیر ارتفاع شیون و اعتبارات متحقق می شود باز در پردۂ شیون و اعتبارات متواری می گردد، پس بریں تقدیر حضور بی غیبت متصور نہ باشد و حالانکہ ایں تجلی را مشائخ سلاسل دیگر نہایت النہایت گفتہ، ہرگاہ ایں حضور دوام پذیرد و اصلاً استتار قبول نہ کند و ہموارہ بی پردہ اسماء و صفات و شیون و اعتبارات متجلی شود حضور بی غیبت خواہد بود۔ پس نسبت ایں اکابر را نسبتہای دیگران قیاس نہ باید نمود و بی تکلف فوق ہمہ باید دانست ایں قسم حضور اگرچہ پیش مردم مستبعد می نماید۔ مگر اقلی آں را باور دارند[3] ؎

ہنیئاً لارباب النعیم نعیمہا — و للعاشق المسکین ما یتجرع

انتہیٰ کلامہ قدس سرہ۔

و مکتوب کلاں است و مشتمل بر معارف لازمۃ البیان کہ مذہب سلف با مشرف خلف بر صاحب نظران بالا بلند جلوہ گر است و اشارت بر معاملات ایں حضرات عالی درجات

---

۱ د۔ کنم ۲ د۔ قدس سرہ ۳ "مگر اقلی آں را باور دارند" مکتوباتِ سیفیہ (ص ۹۱) مطبوعہ میں یہ الفاظ نہیں ہیں۔

هم بر فطن متامل (و) روشن وظاهر، و اگر مطالعه تمام بر مکتوبات شریفه حصول سعادت نمای اسرار غریبه که بآں ممتاز اند و بادی النظر مشاهده فرمای، اکنون اختصار (۳۲۲) سخن لازم دانسته به مقدمات وصال و ذکر فرزندان صاحبِ حال باید پرداخت۔

مدتی چند پیش از وصال خود بایں عبارات اشارتی می فرمودند:

احمر۔ که حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مبلغ کلی نذر اللہ بسته بودند که اگر حکماء دریں مرض لا علاج فرمایند ادا نمایم آخر کار حکماء گفتند و ایشاں ادا فرمودند هر که مثل آنحضرت باشد الحال بایں نذر اقدام نماید و بایں کلام متکلم گردد امّا دریں گفتن شوق بر جبهه و خدین آشکارا می گشت۔

ابیض و احمر۔ اکثر قاعده شریفه چناں بوده که بین الظهر و العصر اخوات کریمات را جمع فرموده بدستور حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ حدیث شریف می خواندند و بآنها رعایات می فرمودند دراں روزی که داعیه که قصه مقدمه موت ایشاں بوده مصمم گشته تا روزی پس آں صحبت حدیث درمیان آوردند بعد ازاں کتاب را غلاف کردند یکی از حاضرات معروض داشته که بیشتر نه خوانند که وقت بیکاهست فرمودند بیشتر از محمد اعظم خواهند شنید۔ همچناں شد که باز خواندن حدیث نزد اهل حقوق دست نه داد و اکثر شنیده باشند۔

از فرزندان ایشاں فضیلت و کمالات دستگاه شیخ محمد اعظم شنیده باشند۔

احمر۔ درهماں مجلس حدیث فضیلت صلهٔ رحمی درمیان آمد که عمر را می افزاید یکی از همشیرات سوال آں نموده که برادر ما حضرت مروج الشریعت قدس سره صلهٔ رحمی بر کمال داشتند و عمر شریف ایشاں زیاده بر چهل و پنج سال نه کشید ما نا که عمر ازاں هم کمتر خواهد بود و صلهٔ رحمی بایں سرحد کشیده باشد فی الحقیقت بیان قلتِ عمر خود بایں جواب ادا کردند که آنحضرت در صلهٔ رحمی فرد یکتا بودند۔

شب بستم شهر جمادی الاول در سال هزار و نود و شش هجری ازیں دارِ پُر ملال درگذشتند انا لله و انا الیه راجعون د عمر شریف چهل و هفت سال گردیده۔ تاریخ وصال:

”هی هی ستون دین افتاد“

در روضهٔ شریفه علحده و مشهور اهل سرهند است و دریں جا پیش از وصال خود اشارتِ صریحه بر ظهور پیوسته بود که تفصیل آں موجب تطویل است طوبیٰ لمن زارها بکمال الاعتقاد قدسنا الله سبحانه باسراره و رزقنا الله تعالیٰ من برکاته۔

فقیر باوجود خرد سالی آن معرکه را به وجه احسن در خاطر دارم و شهرتی که در همان وقت بین الناس انتشار یافته بود ذهن نشین است اما بعد از کلان سالی ها هم از اکثر مردم شنیدم که جنازهٔ آنحضرت قدس سره بالای هوا می رفت و هر چند مردم به قصد می جستند دست کم کسی بآن می رسید و بعد از رسیدن به روضه خود به خود فرود آمد و در اثنای طریق هر کافری که دیده بی اختیار به خواندن کلمهٔ طیبه لب کشود و بعد ازان نکته به شوق خود مسلمان گشت و هر دو کس شاهد گذشته در محکمهٔ قضا مسلمان کردند و بر ما بقی مشاهد چنان که باید نه گذشت مرتد گشتند نعوذ بالله من ذالک۔

و آنحضرت هم هشت فرزند ماندند اما سه پسر کلان بودند پنج صغیر آن اعزهٔ ثلاثه که در حضور شریف کبیر سن را باکسب کمالات مجمع گردانیده۔ ذکر آنها الزم است۔ اما به موافق ذکر علم خود بر احوال آنها بطریق اجمال فضیلت و کمالات دستگاه شیخ محمد اعظم قدس سره فرزند نخستین آنجناب اند۔ ولادت آن مخدوم زادهٔ عالی نژاد پیش از سفر حج حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ اتفاق یافته۔

ابیض۔ هنوز آن مخدوم زاده (۳۲۳) در برج حمل بوده که حضرت ایشان بشارت دادند که پسر خواهد شد و بعد از تولد هم نظرات عنایت آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ بر این نبیرهٔ صاحب القال و الحال بر کمال بوده بر علو استعداد آن عالی نژاد مکرر بر زبان مقدس به عبارات مختلفه جریان یافته و شروع ارادت هم به جناب حضرت ایشان داشتند بعد ازان کار را به خدمت والد بزرگوار خود بآخر رسانیده جانشین آبای کرام خود گردیدند و تحصیل علوم ظاهره را هم در حالت والد ماجد خود بانجام رسانیدند و فاتحه بر بیضاوی خواندند آن روز جشن بزرگ دولت افروز فرموده بودند ما ناکه حاشیهٔ قدیم را در حضور به خوانده باشند که بعد از وصال آن قدس سره بخدمت مولوی معنوی شیخ محمد فرخ قدس سره فرزند حضرت خازن الرحمت که عالم متبحر بوده اند گذرانیده و این مقدمه به فقیر یاد است و آن مخدوم زاده کتاب فیض الباری فی شرح البخاری به غایت متانت و زیبایی تصنیف فرموده عاصیٔ دور از کار دو سه جزوی از آن کتاب سبقاً بخدمت حضرت والدی و مرشدی اقطاب دستگاهی خوانده است و آنحضرت و عم شریف شیخ عبد اللطیف خیلی در مدائح الکلمات تعریف ادا می فرمودند و بشارت محبوبیت آن مخدوم زاده را که والد بزرگوار ایشان عنایت کرده اند از اکابر مصاحبان آنحضرت

والا مرتبت استماع یافتہ بلکہ در مکتوباتِ شریف نیز در زیر قلم آمدہ ۔

شاہ سکندر کہ از اکابر خلفای آنحضرت در بلدۂ کابل بودہ و صوفی جان محمد کہ از یاران مخصوص آنجناب بودہ می گفتند کہ بشارتِ قطبیت نیز آنحضرت بایں مخدوم زادۂ اعظم مرحمت فرمودہ اند، بالجملہ مراتب کمال بجدی شاملِ حال آں مخدوم زادۂ جامع الحال والقال بودہ کہ اکثر مریدان آنحضرت را در تردد انداختہ کہ کدام یکی ازیں سلف و خلف افضل از دیگری باشد انصاف آں است کہ مخدوم زادۂ مذکور بہ کمالات والدِ بزرگوارِ خود تحقق تمام داشتند و معاملہ والد بزرگوار ایشاں مستثنیٰ است مگر در اخوان کرام سخنی از ایشاں جاری گردد کہ کدام یکی از دیگری افضل باشد و عمر شریف آں مخدوم زادہ برجادہ چہل و ہشت سالہ گم دیدہ ۔ حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ دراں ایام در حضرت سرہند تشریف داشتند :

احمد ۔ حضرت والدہ ماجدہ سلمہا ربہا از آنحضرت نقل می فرمودند کہ روز وصال ایں برادر زادہ خود خیلی محزون گشتند و فرمودند کہ کائنات الٰہی تعالیٰ شانہ دیگر معلوم می شوند ایں حرف نیز مؤیدِ قطبیت ایشاں است چہ رجوع کائنات خاصۂ بہ قطب است باولیاء دیگر کاری نہ دارند، الا ماشاء اللہ و وصال آں مخدوم زادہ عالی شان در سال ہزار و صد و چہار دہ اتفاق یافتہ و درون گنبد روضۂ والدِ بزرگوارِ خود مدفون اند اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّآ اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ ۔

معارف آگاہ شیخ محمد حسین قدس سرہ فرزند ثانی آنحضرت بودند بہ توفر اخلاق و کثرت اشفاق (۳۲۴) آراستہ در ہمت بی نظیر در غریب پرسی دستگیر حافظ کلام بہ خوش الحانیٔ تمام و صاحبِ معنیٰ و اسرار در امر معروف و نہی منکر جواں مرد روزگار بودہ گویند از والدِ بزرگوار خود بشارت حقیقت قرآنی نیز حاصل نمودہ و اکثر دعوت اہل قبیلہ جانب دیہات خود می فرمودہ اصناف اطعمہ شیریں و نمکین با اہل جوع کہ خدام باشند بہ شوقِ تمام می رسانیدہ ۔

در سالِ ہزار و صد و شانزدہ ازیں دار در چہل و سہ سالگی رخت بستہ بہ سفر آخرت شتافتہ درون گنبد روضۂ شریفہ والدِ شریف خود مدفون ساختند انا للہ وانا الیہ راجعون ۔

دو فرزند باقی گذاشتہ کہ ہر کدام در حسن و اخلاق و ضبط اوقات عبادات قدم بر قدم والد شریف خود اند نام اکبر شیخ محمد معظم و اصغر شیخ محمد مسیح سلمہما اللہ سبحانہ ۔

واقف اسرار لاریب شیخ محمد شعیب قدس سرہ فرزند ثالث آنحضرت بودہ بانواع مکارم و اصناف اخلاق آراستہ و در صحبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ تمام گداختہ می فرمودند

که محبت حضرت ایشاں الحال نمانده است من خود را هم بایں لفظ عظیم نمی توانم اطلاق کرد که قرب قیامت است ایں وقت تاب محبت آنحضرت نه دارد و در اواخر رمضان مبارک البته در موسم اعتکاف دعوت اهل قبائل و دیگر صائمان علی الخصوص که اهل جوار باشند می فرموده ۔

حضرت والده کریمه مد ظلها بسیار فضائل آں برادر زادهٔ خود بیان می فرمایند و مکارم اخلاق ایشاں مذکور می سازند در سال هزار و صد و بست و یک پیش از غلبهٔ کفار در حضرت سرهند ازیں دار درگذشته و عمر شریف در حوالی خمسین بود و درون گنبد روضه شریف حضرت والد بزرگوار خود مدفون اند انا لله و انا الیه راجعون و سه فرزند آنحضرت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس بالفعل در قید حیات اند هر کدام موصوف به صفات ۔

کلاں تر شیخ محمد عیسیٰ است شاعر و فاضل در جودت طبع مشهور هر کجا باشد خدایا برسلامت دارش ، رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَّمْ تَغْفِرْلَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُوْنَنَّ مِنَ الْخٰسِرِیْنَ ۔

(حضرت شیخ محمد صدیق)

کنز ششم در ذکر بعضی از احوال قطب الآفاق قدوۂ ارباب تحقیق مخدوم زادۂ سادس واصغر **شیخ محمد صدیق** قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

معارف عالیہ وکمالات متعالیۂ آں قبلۂ ارباب حاجات از غایت لطافت مرتبہ در بحر نور مستغرق گردیدہ است کہ چشم ادراک ایں آوارۂ اعتراف بعجز کمی وقصور نماید ودست کوتاہ از نارسائی خود ہموارہ باآں ثمرۂ نفع دار بسیار شرمسار ؎

رہ خطرناک است ومنزل بس بعید　　　دست کوتاہ است وخرما بر نخیل

مگر از راہ تفضل وذرہ پروری کہ شیوۂ مرضیۂ ایشاں بودہ خود دستگیری فرمودہ مطلب کار وثمرہ نفع دار رساند وما توفیقی الا باللہ۔

ولادت باسعادت آں قبلۂ اصحاب ولایت در شہر[1] (۳۲۵) سنہ ہزار وپنجاہ دنہ در بلدۂ متبرکہ حضرت سرہند اتفاق یافتہ متمنای حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بحصول پیوستہ چہ حضرت ایشاں را غلبۂ شوق در اواخر برآں آوردہ کہ اگر فرزند بلا واسطہ دریں وقت آخر الزمان ظہور فرماید موجب تسکین آفات وباعث امن وامان برعالمیان گردد ؎

چوں چنیں خواہی خدا خواہد چنیں　　　می دہد حق آرزوی متقین

تفصیل ایں نقل نزد ارباب عقل از واجبات تحریر دانستہ مذکور می نماید۔

احمر۔ مکرر از آنحضرت والا مرتبت قدس سرہ استماع یافتہ کہ روزی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بحضرت والدۂ ماجدۂ ما خطاب کردہ فرمودند کہ دل می خواہد کہ حق سبحانہ فرزند کرامت فرماید۔ ام المریدین استحیای ازیں معنی بہم رسانیدہ معروض داشتند کہ بیشتر فرزندان ونبائر ونوائس فراوان او سبحانہ عطا فرمودہ است ازیں کہ آرزوی فرزند بلا واسطہ در دل راہ نہ یابد تمنای فرزندان بہ واسطہ باید نمود، فرمودند بی اختیار دل برایں خواست آوردہ است البتہ موجب حکمت تامصنہ خواہد بود بعد ازایں تمنای آں مخدوم زادۂ عالی شان متصل ایشاں حضرت والدۂ شریفہ

---

[1] د۔م۔ دونوں نسخوں میں ماہِ ولادت کی جگہ بیاض ہے۔

ایں ناتواں بہ حضرت ایشاں مرحمت گشتہ و متمنّا حسب المدعا بہ حصول پیوستہ است و سبب ہدایت عالمیان دریں دورۂ اخیر الزمان گردیدہ و تصرف صحیحۂ حضرت ایشاں بہ ظہور انجامیدہ و حضرت ایشاں را تربیت ایں فرزند برومند جہت[1] کبرِ سن خود بسیار ملحوظ و منظور شدہ کہ معاملۂ ایشاں خام و ناتمام نماند و بعد از من احتیاج بہ برادران نیفتد۔

چوں بہ سن تعلیم و تعلم رسیدند در اندک مدت قرآن مجید را خواندہ بہ کتب متداولہ پرداختند امّا معاملہ حال را بہ مراتب غالب ساختند و از عروض و عوارض کثیرہ کہ از موسم بلوغت شامل حال داشتند بعضی از نسخ اخیرہ اگرچہ بہ طریق سبق نخواندہ امّا بحکم بلندیٔ استعداد و ابن الفقیہ نصف الفقیہ۔ تمام امور عمدہ کہ در کتب معتبرہ مندرج است بہ قسمی تقریر در بعضی اوقات می فرمودند کہ فحول علماء اصلا پی بآں نمی بردند کہ از آنحضرت نسخہ ہم ماندہ باشد کہ مطالعہ بر نیامدہ و امّا از غایت صدق و صفا گاہی خود می فرمودند۔

احمر۔ کہ از ما بعضی نسخ عروض عوارض ماندہ اند کہ سبقاً نہ گذراندہ ایم روزی ارادت خان کہ فاضل مدقق و نکتہ چیں محقق بود بہ حضور احقر بجناب آنحضرت قدس سرہ رسیدہ چوں مکتوبات حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ درمیان بودہ بر حرفی کہ مشتمل بر مقدمات معقولات باشد و ایں در آں کلام شریف پر بسیار است آں قدر جو یہ صائبہ یافتہ کہ چہ شرح دہد۔ چنانچہ با انبساطِ تمام برخاستہ و پیش ایں عاصی مدح علمیت آنحضرت بسیار نمودہ بلی آنہا را کہ بہ علم ازلی[2] سرافرازی فرمایند تعلیم و تعلم پیش از سبب بہانہ نمی باشد۔ مصراع

دل چوں روشن شد کتاب و دفتری در کار نیست

احمر۔ در سنِ یازدہ سالگی (۳۲۶) بودند کہ در منام بہ صحبت سید الانام علیہ وعلیٰ آلـہ الصلوٰۃ والسلام مشرف گشتند کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والتحیۃ بہ بشارت ولایت احمدی سرافرازی فرمایند و مبشری سازند بامداد بہ عرض حضرت ایشاں رسانیدہ مکتسب آں گردیدند کہ چوں بہ حصول ایں مقام از آنحضرت از آنسرور علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام مبشر گردیدہ حضرت ہم بر بشارت آں ممتاز گردانیدہ فرمودند ترا خواہد شد تا حصول بشارت صریحہ از آنحضرت در آں کاروان بودند و آنچہ استعداد مبطن بود آں بسرعت کاملہ می خواستند و حضرت ایشاں ہم ہمیشہ

---

[1] د۔ "جہت" ندارد   [2] م۔ لدنی

امیدواری ساختند زیرا که این مقام بسی مرتفع است مقامات طریق که در رنگ زینه های آن بام باشند قطع می کنانیدند تا به مقصد اقصیٰ پر و بال مقرر نموده پرواز در رنگ شهباز نمایند تا آنکه در سن هژده سالگی حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ به بشارت ولایت احمدی مرحمت کرده فرمودند آرزوی چندین ساله به حصول پیوست و موعود منجز گشت۔

احمد۔ اکثرها می گفتند که حضرت ایشان به من می فرمودند که از طرف باطن تو خاطر جمع گردیده است اما سرانجام ظاهر نیز از ضروریات طریق دانسته در تکمیل آن سعی جمیل باید نمود که این ممر طبیعت در قلق می باشد امتثال امر را[1] واجب دانسته ساعتی کثیره بجا آوردند و آنچه لابد و لازم بوده بانجام رسانیدند و آنچه از زوایدات بوده به سبب عروض عوارض که مکرراً مذکور گشته اگر چه بطریق سبق نه رسیده اما از راهِ علم لدنی همه را باخر رسانیدند۔

احمد۔ روزی که حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ اجازت تعلیم طریقت و رخصت ارشاد بآں مخدوم زادهٔ عالی تبار مرحمت کردند بر زبان درفشان آوردند که از مدت یک سال می خواستم که ترا اجازت فرمایم اما از آن جا که درین ایام کشمکش مریدان در اخوان تو بسیار است و هر یکی طالبِ مرید است طالبِ حق نیست ازین جهت خود را معاف می داشتم اما الحال به یقین کامل مرا معلوم شد که در تو طلبِ مرید نمانده است و هر چه خواهی برای خدا است نه برای نفس با طمینانِ خاطر اجازت دادم سوال اکثری از اهل قبیله باین حرف سخن دارند که آنحضرت به شوق تمام مرید گرفتند و حضرت ایشان نفی طلب ارادت از ایشان به بالغ وجوه فرمودند چنانچه در وقت عطای این بشارت سبابهٔ مبارکه هم دو سه مرتبه گردانیدند که در تو طلب مرید نمانده است فکیف تصدق البشارت جواب بشارت حضرت ایشان عین صدق و کمال صواب است چه غرض آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ آن است که مرید طلب برای حبِ جاه و طلبِ ریاست نباشد و آن خود از شائبه ایشان می گریخت بلکه غرض شریف ایشان در وقت مرید گرفتن آن بود که از ازدیاد رواج طریقت حضرت ایشان حاصل آید و مسترشد داخل بشارت غفرت لک و لمن توسل بک الیٰ بوسطه او بغیر وسط الی یوم القیٰمة ، که به حضرت مجدد الف ثانی و بعد از ان بحضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنهما الهام شده بوده گردد چه کلام سابق حضرت ایشان که

---

[1] د "را" ندارد

هر چه خواهی برای خدا است نه برای نفس مؤید این قول است ۔

این نیازمندی پر و بال را (۳۲۷) صحبت آنحضرت قدس سره بسیار دست داده هیچ حرف ایشان را نفسانی نه یافته فکیف دعوة الخلق الی الکبیر المتعال که از اعظم عبادات است تمام همت ایشان مصروف بر ازدیادِ ارشاد حضرت ایشان بوده که تمنای آنحضرت که ولادت ایشان درین کبرِ سن شده بود بانجام رسد و درین طور وقت پر فتن و اختلال که کمال قرب قیامت است و دیگر برادران ایشان هم قبل ازین به سفر آخرت شتافته اند ظاهراً احدی هم از عباد الٰهی ازان فیضِ معصومی که از کائنات[1] احمدی رسیده شاداب گردد و حقِ حضرت ایشان ادا باید و امور دیگر هم از حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه بسیار نقل می کردند که از سبب قلتِ حافظه مانند[2] در خاطر نمانده اند و سنِ شریفِ ایشان بست ساله بود که وصالِ حضرت ایشان روی داده و همه کمالات را در رنگ اخوان کرام خود اخذ نموده جانشین حضرت ایشان گردیدند شاهد این مقال هم از عمدهٔ ارباب کمال به گذرانم ۔

احمد ۔ حضرت والده ماجده سلمها ربها می فرمایند که روزی در ایام قرب ارتحال حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه قدوة الواصلین حضرت سیف الحق والدین و قدوهٔ ارباب تحقیق حضرت شیخ محمد صدیق قدس الله اسرارهما باهم در خدمتِ حضرتِ والدهٔ کریمهٔ خویش قدس سرها رسیدند و من هم حاضرة الوقت بودم حضرت شیخ سیف الحق والدین در مدح ایشان فرمودند که هیچ کمال از آن قبیل نمانده است که حضرت ایشان به برادران بزرگ ما نه فرموده و ایشان بآن کمال بشر نه شده باشند هر چه بآنها فرموده اند بایشان نیز گفته و هر بشارتی که به کلانان بخشیده ایشان را نیز بآن ممتاز ساخته ۔

احمد ۔ حضرت قبله گاهی قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس می فرمودند که چهرهٔ این مخدوم زادهٔ عالی نژاد علی الخصوص جبهه و ابرو و بینی و هر دو چشم خیلی اشبه است بحضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه ۔

احمد ۔ اکثر آنحضرت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس خود می فرمودند که اگر کسی دعوی اصالت نماید من احق بدان و درین گفتن دستِ شریف را بر سیمای مبارک هم می گذاشتند بطریق اشارت اما ادب آن متحمل نمی گردد ما ناکه مشابهت حضرت ایشان باین اشارت دست را می رسانیده و باشارتی هم بر آن عضوِ منور حضرت ایشان می فهمیده باشند اما بهر حال از غایتِ ادب لب به تصریح نمی کشودند ۔

---

[1] د ۔ کائنات [2] د م ۔ چنانچه مانند

احمد۔ دربارهٔ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند که از غایت اتباع خیر البشر شفیع یوم الحشر صلی اللہ علیه وآلہٖ وسلم تمام سنت ادا یافته چنانچه در حدیث نفیس است (انما) مثل امتی مثل الغیث لایدری اوله خیر ام آخره ہماں نسبت در فرزندان حضرت ایشاں جاری گردیده است اگرچه کلانان مجاہدات فرموده باعلیٰ مراتب کمال رسیده اند و دورهٔ اخیره حکم دیگر بہم رسانیده بود و ایں اشارت بر فضلِ خویش به ظہور می پیوسته ہر چند مخلصان کلانان را بر ایں کلام شریفِ ایشاں قیل وقال است که کلانان ہم در دورهٔ اخیره فیضہا برداشته اند و قبل ازیں یافته اند ہرچه یافته اند امّا غرض آنحضرت را قدس سره محل دیگر باید جست و آں در خاطر ایں آواره چنیں راه می یابد که کمالاتی که (۳۲۸) در ذات مبارکِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بطریق ہیئتِ مجتمعه از اول عمر مقدس بودند در آخر آں پختگی و بالیدگی به نوعی دیگر پیدا کردند منشاء آں فرزندان که در آخر عمر بظہور آمدند که دیدند گویا نسخهٔ کمالاتِ آخرینه در اول تولد گشتند و ثانیاً آنچه به کسب خود یافتند و نیز در دورهٔ آخرینه تولد گشتند روز بروز طلعت افزون تر می گشتند یافتند ھذا ما حکمت عقلی فی توجیه ذالک الکلام والعلم عند اللہ العزیز العلام۔ وآنحضرت قدس سره خود را در جیب کمالات حضرت ایشاں ذرهٔ محقر بلکه کمتر ازاں می شمردند و محبت حضرت ایشاں وحضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما جزی از اجزای ایمان می دانستند و جمیع فرزندان حضرت ایشاں دریں مقام اعتقاد محکم بنیاد متحد اند و خلفاءِ کرام نیز بر ایں رسوخ ثابت و استوار و آنحضرت قدس سره اکثر با مراضِ صوری ابتلای تمام می داشتند و ہمواره به پرہیز اطعمهٔ مرغوبه و فواکهٔ محبوبه گرفتار، چنانچه روزی پیش ایں عاصی تباه کار می فرمودند:

احمد۔ جغرات بسیار مرغوبة الطبع است و مدت سیزده سال است که نه خورده ام" وہمیں قسم نام چندیں میوه وطعام اکثری می بردند که باوجود شوق نه خورده ایم"[۱]۔

احمد۔ روزی می فرمودند که پرہیزی که از راه خوف مرض نموده اند تصفیه بخش باطن است در رنگ پرہیزی که ارباب ریاضت اختیار نمایند و اکثر انتقال زمانهٔ ماضیه که بر خود گذشته به لطافت تمام ادا می فرمودند چه کلام شریف ایشاں از غایت صدق باہمگی لطیف بود نقلی ازاں به خاطر مانده اخوی محمد پناه را که اوّل گیرنده نقل ایں مقامات است و صاحبِ معنی و نکات به ذکر آں مسرور

---

[۱] واوین میں منقول فقره نسخه "د" میں نہیں ہے۔

باید ساخت ۔

احمر ۔ می فرمودند کہ بادشاہ خلد مکان ہنگامی کہ متوجہ حسن ابدال بودہ روزِ منزل حضرت سرہند شقہ کہ بدستخطِ خود بایں ضعیف نوشتہ العَشاء بعد العِشاء والبہادر فی خدمتکم وقت الغداء و معنی آں شقہ نیز باں عزیز تفہیم باید نمود یعنی طعام شبینہ بعد از نماز خفتن خواہم فرستاد و بلنگ نوش بہادر کہ متمنائی ایشاں بودہ بعد از نماز بامداد در خدمت برای ارادت خواہد رسید آخر ہمچناں بہ وقوع پیوستہ کہ طعام بعد عشا رسیدہ و فردای آں بلنگ نوش بہادر را مرید آنحضرت کنانیدند ۔

ابیض ۔ فقیر دور از کاریک بار بہ داعیۂ گوالیار از سرہند برآمدہ چوں بہ شاہ جہاں آباد رسیدہ در مقام آنحضرت قدس سرہ بدستورِ قدیم خود منزل نمودہ ، و در آں جا بہ حُمّی[1] شدید گرفتار گردید و امتداد دو ہفتہ کشیدہ دریں مدت عنایاتِ فراوان از دم و توجہات بی پایان و معالجات ظاہرات و دعوات متکاثرہ بہ حال ایں درویش مرعی می داشتند روزی در غلبۂ مرض تشریف برای عیادت کہ کلاں تر عیادت است آوردہ فرمودند شما خود بہ عافیت ہستند آری ایں خادم شما بہ شکل حُمّی نشستہ است اگرچہ مآل کار ایں ہم بہ عافیت است و دریں فرمودن خادم بہ شفا بود بعد ایں کلام فقیر بہ عافیت شد و خادم بیمار گردید و تا سہ چہار ماہ آزار سخت کشیدہ عافیت یافت (۳۲۹) سہ تصرف و یک ملفوظ دریں ابیض جلوہ گر گردیدہ فافہم ولا تکن من الغافلین[2] ۔

اگر بہ تفصیلِ احوالِ آنحضرت شوق دامن گیر گردد پس بہ مقاماتِ ایشاں کہ بزبان فصیح عربی کہ عربان فضلا کہ مرید آنحضرت باشند تصنیف نمودہ دوستان را مسرور و اہل ارادت را حضور بخشیدہ اند رجوع باید نمود ۔ ہرچند ایں فقیر ہم بہ ملازمت آں مقامات مشرف نہ گشتہ است اما از ابنای کرامِ ایشاں تعریف آں بسیار شنودہ ۔

بادشاہ مرحوم محمد فرخ سیر رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃً واسعۃً کہ مرید آنحضرت بودہ در ہنگامِ قیدِ او در قیدِ حیات بودند خیلی متاسف و متالم ماندند تا آنکہ شب پنجم شہر جمادی الاوّل سنہ ہزار و صد و سی[3] و یکم ہجری جاں بحق تسلیم کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ ۔

امّا وصال در شاہ جہاں آباد روی دادہ و تابوت شریف را در سرہند بردہ روضۂ علیحدہ متصل روضۂ حضرت ایشاں ساختند طوبی لمن زارھا بکمال الاعتقاد ۔

---

[1] د ۔ م ۔ حمای [2] م ۔ القاصرین [3] د ۔ بست

و تاریخ وصال آنچه فرزندی نیاز احمد سلمه الله تعالی یافته "معرفت زمان مرد"۔
و بعد وصال آنحضرت محمد فرخ سیر مقتول گشته ایں همه ظهور فتن مقدمه تشریف آں قبلهٔ ارباب ولایت[1] بوده که تا حال عالم را در پیچ و تاب انداخته بلی فرزندان بلا واسطهٔ حضرت ایشاں که فاضل ترین اولیاء کمل اند در ابناءِ کرام همیں ذات شریف ایشاں مانده بود۔ چوں ایشاں رخت بر داشتند توقعِ خیر و برکت در رشد و هدایت با او بمثابهٔ معلوم از حضرت حق سبحانه بر محبت حضرت ایشاں ثبات و استقرار مسئول است که متابعان ایشاں را درجات قرب مامول ؎

دست[2] کوتهی[3] خود زیر بارم
از بالا بلندان شرمسارم

و فرزندان آنحضرت قدس سره دو اند۔ کلاں تر آنها فضیلت مآب حافظ قرآن مجید شیخ محمد مهدی است به محاسن اخلاق موصوف و به مکارم اوصاف ممدوح در علم ظاهری معقولات و منقولات به قوت تمام خوانده و کارخانهٔ ارشادِ والد بزرگوار هم بالفعل بایشاں متعلق است تفصیل علم بشارات ندارم تا در قید قلم در آرم۔ هر کجا هست خدایا بسلامت دارش۔

شیخ عبد الباقی فرزندِ ثانی آنحضرت اند و به سنجیدگیٔ اوضاع معروف گویند در اواخر آنحضرت ایں مخدوم زاده را با جازت تعلیم طریقه نیز سرافراز فرموده اند و همواره اوقات به تلاوت قرآن مجید بسر می بردند۔ چند سیپاره هم حفظ نموده بودند زیاده از یک سال است که می گفتند الحال ظاهراً باآخر هم رسانیده باشند و بر ایں عاصی مهربان اند هر کجا هست خدایا بسلامت دارش۔

(دختران حضرت خواجه محمد معصوم قدس سره) حضرت ایشاں را رضی الله تعالی عنه شش فرزندان بودند که احوال آنها بقدر حال گذشت بنات هم شش اند۔ از آں جمله یک دختر در حضور انور ودیعت حیات سپرده و پنج دیگر بعد (۳۳۰) آنحضرت مدتها باقیات صالحات بوده هر کدام در فضل و عصمت و ورع و تقاوت بی نظیر عصر خود بوده و به بشارات کثیره از آنحضرت عالی درجات مبشره گردیده همت و سخاوت هر یکی شاهد آں بوده که ظهور حضرت ایشاں در پرده

[1] "ارباب ولایت" نسخه "د" ندارد [2] م۔ دستی [3] د۔ کوته

آنہا جلوہ گر است و انتقالِ فراوان دریں کتاب از بنت کبریٰ حضرت ایشاں در قید قلم در آمدہ ازیں جا بزرگی ایشاں بر دیگراں دریاب و بالفعل والدۂ احقر کہ بنتِ صغریٰ آنحضرت اند در قید حیات۔ قدری از احوالِ ایشاں در کنز اوّل مقدمۂ ایں مقامات مذکور گردیدہ سلمہا ربہا۔

رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَ اِسْرَافَنَا فِیْ اَمْرِنَا وَ ثَبِّتْ اَقْدَامَنَا
وَانْصُرْنَا عَلَی الْقَوْمِ الْکٰفِرِیْنَ۔ وصلی اللہ تعالیٰ علی خیر خلقہٖ محمّد ۵
و آلہٖ و اصحابہٖ و اتباعہٖ اجمعین۔

مفتاحِ ہشتم

در ذکرِ بعضی از اقربای عظام حضرت ایشاں ومایشتمل ھذا الباب۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ لَہٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ وَلَہُ الْحَمْدُ فِی الْاٰخِرَۃِ وَھُوَ الْحَکِیْمُ الْخَبِیْرُ یَعْلَمُ مَا یَلِجُ فِی الْاَرْضِ وَمَا یَخْرُجُ مِنْھَا وَمَا یَنْزِلُ مِنَ السَّمَآءِ وَمَا یَعْرُجُ فِیْھَا وَھُوَ الرَّحِیْمُ الْغَفُوْرُ۔ والصلوٰة والسلام علیٰ رسولہ محمدن الذی کتابہ افضل من التورٰیة والانجیل والزبور وعلیٰ آلہ وصحبہ وازواجہ الطاہرات وبناتہ المکرمات وجمیع تابعیہ الیٰ یوم البعث والنشور۔

برقافلہ سالارانِ وادیٔ عشاق وناوک فگنان سینۂ آفاق ومعتکفان مسجد بیت الحرام ومعتصمان حبل المتین حضرت کلام وجنون آموزاں قامت دلربای وحیا درزان برفع آشنائی وصاف دلان محفل ملکوتی وپاک روحان مجلس جبروتی ودوربینان بزم گاہِ احمدی وباریابان بارگاہِ سرمدی وطالع مندان دولت معصومی ودولت مندان تربیت قیومی ونکہت افروزان معرکۂ فضل واحسان وطلعت بخشان بدرقۂ انس وجان کہ از غایت خضوع ونہایت انقیاد اسرار واجب الاستتار حضرت ایشاں وابناءِ کرام آں قبلۂ صفا کیشان رضی اللہ تعالیٰ عنہم بہ کمال محبت واعتقاد درگوش جان دُرّ وار سُفتہ منتظر استماع حالاتِ بدیعہ ومقالات رفیعہ اقربای آں امام درویشاں علی الخصوص چیزی کہ از جناب قطب الاقطاب قبلہ گاہی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ السامی می شنودہ بہ شوقِ تمام نشستہ اند۔ مخفی نماند کہ بنیادِ معاملہ این کار ولایت استوار ہمہ بہ طفیل عنایت آنحضرت قدس سرہ بظہور پیوستہ و این بادۂ خوشگوار از جامِ فضلِ پروردگار چکیدہ کہ بہ تشنگان بادیۂ فراق قطرۂ از آں رسیدہ پس خاموشی ازیں

حرف بس شگرف از محرمات طریقت در مذہب عشاق گشت ؎

زحرفش کی توانم بود خاموش   بگوشم عشق می گوید کہ بخروش

چوں بہ میامن توجہات حضرت قبلہ گاہی مرشدی کہ قبلۂ اصحابِ کرامات بودہ اند، ایں ہمہ برکات حضرت مجدد الف ثانی وکمالات حضرت ایشاں قدسنا اللہ سبحانہ باسرارہم دیدہ وشنیدہ و باسرار فرزنداں ایشاں رسیدہ وایمانی بہ موافق حوصلۂ خود بایں معارف حاصل نمودہ ازاں ست کہ امانات با اہلِ آں رسانیدہ والا بدون اجازت اظہار ایں اسرار عین خیانت است بلکہ خوابِ نادیدہ (۳۳۱) درپئ تعبیر آں دویدن است پس عزیزی کہ بہ توسل او ایں ہمہ محرمیت باسرار اولی الابصار حاصل روزگار عاصئ تباہ کار گردد عقلِ سلیم بلا توقف حکم بہ ذکر بعضی از معارف واسرار آں قدوۂ اولیاء کبار بہ کمال فخامت[1] واعتبار نماید ہر چند کہ بہ تحریر بعضی ازاں مزایا درکتاب منظر اولی الالباب[2] قبل ازاں بہ چندسال اکتساب سعادت کردہ است اما درضمنِ احوالِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بحکم آنکہ کُلّ متضمِنِ جمیع اجزاءِ خود است ذکر ایں جزءِ اعظم کہ درموضع کل کامل است از واجبات اہل فراست دانستہ کنز اول ایں مفتاح را بہ ذکر آں مظہر فضل اللہ تقدیم اولیٰ وانسب فہمیدہ وسخن چند ازاں عارفِ ارجمند مروج طریقۂ نقشبند نزد فہمیدہ کاران معنئ بلند بہ صد شوق وطراوت و با نہایت انبساط وسعادت باید نمود متوکلاً علی الرحیم الودود۔ بعد ازاں بہ ذکر اعزۂ دیگر کہ کسب کمالات از جناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودہ اند بہ قدر علم ودریافت خود باید پرداخت، اما دقیقہ دیگر پیش از شروع مقصود بہ ضرورتِ عقلی واجبۃ التقریر است وآں آں است کہ رجوع اصاغر واکابر اہل قبیلۂ احمدیہ بحضرت ایشاں افتادہ ہرچہ یافتہ از آنحضرت قیوم یافتہ وہر کہ فیض برداشتہ اند دانہ از خرمنِ معصوم برداشتہ ودریں جا ذکر چندیں ازاں صاحبان مرقوم خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ۔ وجہ ترک بعضی دیگر معقول مستمعان باید ساخت بداند کہ حضرت شاہ جی قدس سرہ کہ برادرِ اصغر حضرت ایشاں اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ اگرچہ در آخر کار رجوع بحضرت ایشاں بہ کمال خضوع آوردہ بودند اما چیزی کہ ازاں بہ سمع ایں ناقص رسیدہ باشد دو سہ حرف خواہد بود باوجود علم یقینی خود کہ بہ حال برکمال ایشاں از روی اعتقاد حاصل است بہ تحریر دو سہ ورق خورسندی داخل مزاج نہ گردد

۱؎ م۔ نخانت   ۲؎ د۔ الابصار

برای دو سہ حرف مسموعہ کہ در مواضعِ دیگر ہم گنجائشِ ایرادِ آنہا پُر بسیار است کنز علیحدہ چہ طور تصنیف نماید و اگر نماید تسلیٔ دل حاصل نماید بلکہ جرأت دست و قلم را جانبِ دوات نمی گذارد و فرزند کبیرِ ایشاں شیخ ضیاء الدین یوسف اگرچہ بہ ارادتِ بلا واسطۂ حضرت ایشاں در اول حال مشرف است و ثانیاً از حضرت حجۃ اللہ بہ بشارات کثیرہ بشرا اما کاتب را مطلقاً اطلاع برسد بشارتی از بشاراتِ حضرت ایشاں کہ تقریر معہود فرمودہ باشند حاصل نہ بلکہ بر تفصیل بشارات حجۃ اللہ کما ینبغی ہم اصلاً نیست آگاہی۔ والسکوت من الذکر فی مثل ذالک المقام اولیٰ لئلا یستلزم الاھانۃ ماند۔ عم شریف شیخ عبد اللطیف و سہ فرزند حضرت خازن الرحمت قدسنا اللہ سبحانہ باسرارھم کہ احوال آنہا پارہ از مکتوبات و پارہ از مسموعات معلوم است پس کنوزِ اربعہ باقیہ ازیں اعزۂ اربعہ باشد و ایں مفتاح مفتح کنوز خمسہ گردیدہ لیکن چوں حق عم شیخ عبد اللطیف بہ موجب حدیث نفیس صلی اللہ علیہ وسلم عم الرجل صنو ابیہ راجح گشت (۳۳۲) کنزِ ثانی از آں جناب مقرر گشت و کنوز ثلاثہ باعتبارِ عمر از آں اکابر روزگار خواہم نوشت، إن شاء اللہ تعالیٰ۔

(شیخ محمد فضل اللہ قدس سرہ)

کنز اوّل۔ در بعضی از احوالِ قطب الاوتاد بدر الزہاد شمس الافراد حضرت قبلہ گاہی[1] مظہرِ فیض الٰہ الشیخ محمد فضل اللہ۔

ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ ؎

بود واضح ز پیشانی ادای فضلِ ربانی
ملک سیما فلک پیما چو مہ در انجلائی کردہ ام پیدا

کارخانۂ ہمت کہ با آنحضرت والامنزلت متعلق بودہ مگر دستگیری آں فرمودہ لیاقت آں پرواز عطا فرماید کہ مُرغِ شکستہ بال ایں آوارہ بہ فکرِ مدح آں قبلۂ ارباب کمل بر آشیاں قدس[2] صعود نمودا فسانۂ حسن و جمالِ خال بہ سمع عندلیبانِ بستانِ کمال رساند ؎

تا صبا افسانۂ چشمِ تو در گلزار گفت ‏ ‏ ‏ برگِ گل در چشم بلبل تیغ خوں آلودہ است

آنحضرت والامنزلت قدس سرہ نبیسۂ حضرت مجدد الف ثانی و ہمشیرہ زادۂ حقیقی حضرت ایشاں اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما ہر چند نام آبای کرام ایشاں قبل ازیں در مقدمۂ کتاب حضرت مخدوم کہ والد حضرت مجدد الف ثانی بودند مذکور گشتہ است و بعد ازاں کرسیہای ایشاں ہموں کرسیہای حضرت مجدد الف ثانی است کہ در مفتاحِ اوّل گذشتہ اما چوں بعد اوراق مشتت الحال نہ کردہ اند بنابرآں تکرار واجب اولی الابصار گشت آنحضرت فرزندِ معرفت پناہی شریعت دستگاہی شیخ عبدالقادر اند، آنجناب را مدتی تقریب اتفاق خدمتِ قضاء بلدۂ دارالارشاد سرہند افتادہ بود، عدالت ایشاں نہ باں مرتبہ مسموع گردیدہ کرشمۂ ازاں دریں اوراق تسوید گردد بلکہ اگر کتاب کثیر الابواب نویسد ہم ظاہرا چندی ازاں قصص ادا نہ باید۔

مشہور السنہ خواص و عوام است کہ در عہد ایشاں شیر و بُز در یک ظرف آب می آشامیدند و ایں کنایت از کثرت عدالت است و ارادت ہم جناب حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ داشتند بعد ازاں آنحضرت خازن الرحمت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس

۱؎ م۔ قبلہ گاہ ‏ ‏ ‏ ۲؎ "ارباب کمل بر آشیاں قدس" نسخہ "د" ندارد

که خلف ارشد آنجناب بودند"[1] رجوع آورده بشارت فناءِ قلب که درجه اوّل است از درجاتِ ولایت یافتند امّا حضرت قبله گاهی مرشدی[2] "که خلف ارشد آنجناب بودند بعد از وصال ایشاں برسر تربت رفته کار ایشاں را بجای که می خواستند می بردند چه دریں راه وصولِ فیض بر اموات در رنگ احیاء از اکابر اولیاء بطریق مساوات است امّا امواتی که در حالت حیات هم قطع منزلی از منازلِ سلوک کرده باشند بعضی از کمالات ایشاں هم دریں کنز مشروح خواهد شد اِن شاء الله تعالیٰ۔

د آنجناب (شیخ عبدالقادر) شریعت پناه فرزند شیخ محمد امین اند و وی فرزند شیخ عبدالرزاق و وی فرزندِ عارف بالله الصمد مخدوم شیخ عبدالاحد است قدس الله تعالیٰ اسرارهم۔ کمالات هریکی که مسموع گشته اگر در قیدِ قلم در آید کتاب بسی دراز گردد و معاملهٔ مخدوم مستغنی از توصیفِ واصفین است و شیخ عبدالرزاق برادر کلاں حضرت مجدد الف ثانی بوده اند و صاحب اسرار و معانی۔

احمر و ابیض۔ حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه می فرمودند که سنن رسول کریم علیه و علیٰ آله الصلوٰة والسلام هر قدر که بما رسیده بفضل الله سبحانه از ما ادا گردیده امّا آرزوی آں است که نبیسهٔ دختری به حضور ما متولد شود و آں را بر دوش برداشته بازی نمایم تا ایں سنت هم ادا یابد امّا در حیات خود ایں کار در نظر در نمی آید، همچناں شد که ولادت نبیسه (۳۳۳) بعد وصال امام ربانی مجدد الف ثانی اتفاق یافته بلکه امر خبر والدهٔ شریفهٔ آنها هم بعد شد امّا نسبت بحضور اقدس بود و اتمام آں بود که توقفی دریں کار از سببِ وصال بماند و در ایام خلوت صفهٔ معلی که اصلاً غیر از فرزندان در آں جا بدوں اجازت باریاب نه بوده زیوری که برای جهیز ایں صبیهٔ خود ساخته می شد بحضورِ شریف طلبیده می دیدند تا دقیقه از دقائق صلهٔ رحمی نماند که ادا نه گردد و القصه فرزندان به موافقِ وصیتِ قیوم دوراں کتخدائی آں همشیرهٔ خود بعد شش ماه حضرتِ مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه نمودند و عنایت بسیار ایں صبیه از مرقد منوره مشاهده فرمودند۔

برسر اصل سخن آییم و گوییم ولادتِ باسعادت آنحضرت قدس سره روز عاشوره و جمعه سنه هزار و پنجاه در بلدهٔ طیبهٔ حضرت سرهند اتفاق افتاده و بفضلِ قادر در کسوت بشری که احسن تقویم است ظهور نموده از آں بعد که حضرت خازن الرحمت هرگاه آنحضرت را قدس الله سبحانه باسرارها

---

[1] "که خلف ارشد آنجناب بودند" نسخه "د" ندارد [2] واوین میں منقول فقره نسخه م میں نہیں ہے۔

می دیدند می فرمودند۔

احمر۔ ما فضلیان تاریخ ولادت آں قبلۂ اصحاب ولایت یکی از مخلصان حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ "آں قطب الاقطاب تولد شد" یافتہ۔

احمر۔ حضرت[1] خازن الرحمت و حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما بعد از فراغ نماز جمعہ بدستور معمول در روضۂ مقدسہ حضرت مجدد الف ثانی برای زیارت تشریف بردہ مراقبہ داشتند می بیند کہ مجلس کہ بکمال تمکین بودہ یکایک بہ سرور و نشاط و رقص مبدل گردیدہ است و تہنیت و مبارک باد از ہر طرف با آنحضرت آغاز کردہ حضرتین از غایت تعجب استفسار ازیں شادی و سرور نمودند فرمودند ہمشیرۂ شما پسر زائیدہ است کہ آثارِ فضل بر سیمای[2] وی جلوہ گر است و انوار عنایت بر ناصیۂ او تاباں مثلِ قمر برخیزید و مبارک باد شوید و از اخوت پناہی قبلہ گاہی مرحومی شیخ عز الدین احمد قدس سرہ چناں مسموع گشتہ کہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چنیں فرمودہ اند کہ آں طفل[3] را روزی بر سر قبرِ من آوردہ خواہند شاید تا ایں سنت بعد موت ادا می یابد و القصہ چوں چشم وا کردند صوفیانِ عظام مژدۂ دولت انجام دادند و خبر تولد آنحضرت بہ سمع حضرتین رضی اللہ تعالیٰ عنہما رسانیدند برخاستند و مبارک باد شتافتند و عنایت لم یزلی کہ در حق ایشاں معلوم کردہ بودند باظہار آں لب کشودند و روز عقیقہ[4] حضرت ایشاں محمد فضل اللہ نام ایشاں گذاشتند و حضرت خازن الرحمت بہ محمد شاکر مسمّٰی فرمودند امّا اشتہار نام اول در رنگِ عظمت فضلِ عظیم گشتہ کہ از الہام کریم بہ ظہور پیوستہ و معنی اسم ثانی نیز بروجہ اتم بر چہرۂ فضل جلوہ گر بودہ چہ معنی شکر حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چنیں می نویسد۔

فتح۔ بدانند کہ شکر عبارت از صرف عبد است جمیع ما انعم اللہ علیہ من الجوارح والقوی الظاھرۃ والباطنۃ الیٰ ما خلق واعطاہ لاجلہ لولاہ لما حصل الشکو شاکر روزگار بودہ اند۔

چہ ایں نام نیز بموجب الہام ملک علام از زبان الہام ترجمان خازن الرحمت برآمدہ و ہر [illegible] رات عجیبہ و اسرار غریبہ از آنحضرت در خرد سالی ہا محسوس می کردند کرامات فراوان

---

[1] د۔ "حضرت" ندارد [2] م۔ پیشانی [3] د۔ "طفل" ندارد

[4] "و روز عقیقہ" در نسخہ م بیاض است۔

در ہر ماہ مشاہدہ می نمودند و از سال چہ نویسد کہ بچہ منوال در غلبۂ حال می گذشت۔

چوں بہ سنِ تعلیم و تعلم رسیدند در اندک مدت قرآن را ختم کردہ (۳۳۴) بہ کتبِ متداولۂ معقولہ و منقولہ پرداختند و بہ قوتِ تمام سبقاً بعد سبقاً و ورقاً بعد ورقاً تحصیل علم نمود بآخر رسانیدند۔

در سنِ بست سالگی فاتحہ بر بیضاوی خواندند و دریں مدت سفر حجاز با خوان کرام خویش نمودند کہ دریں مدتِ دو نیم سال امتداد آں سفر بود سبق موقوف مطلق بود آری حفظ قرآن مجید در اثنای راہ حج بر سواریٔ فیل[1] کہ حضرت وحدت و شریف محمود رفیق بودند و صحبت حرف و حکایت اکثر می گذشت چہ شریف محمود مردی خوش تقریر بودہ و در سہ ماہ چند روز کم یاد[2] فرمودند و در رمضان آیندہ بہ حضراتِ عالی درجات در نمازِ تراویح شنوانندند و بریں مقدمات بعدی رسیم ان شاء اللہ تعالیٰ۔

سخن چند از اوائل احوال آں قطب الابدال بیان نمایم۔

احمر و ابیض۔ در ہنگامِ کہ آں قبلۂ انام بہ شش ماہہ بودند روزی بر سرِ قبرِ مقدس حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ مخمر خاکِ مدینہ است فردوس را نگینہ بردہ نشاندند گویند قبر شریف زمانی بہ جنبید بر حضرات منکشف گردید کہ حضرت مجدد الف ثانی بہ معرفت[3] کلی برخود سوار گرفتند و شکرانہ آں نمودند کہ ایں سنت ہم بہ وجہِ شائستہ ادا یافت و می فرمایند کہ فلانی سبطی است از اسباط کما ورد فی الخبر کہ حسن و حسین علیہما السلام سبط من الاسباط۔ و بشارتِ طولِ عمر و کمال معرفت و عمق علم مرحمت کردند و ہمہ بشارات[4] بہ منصۂ ظہور رسید والحمد للہ المجید۔ ازیں ابیض کہ مشتمل بر احمر است صریحہ از خزانۂ مجددی گشتہ کشودہ صدق نقلی کہ از اخوت پناہی مرحومی گذشت جلوہ گر گشت۔ دریں جا بایں فقیر ایں نقل چناں بہم رسیدہ کہ در حالت حیات خود ہم حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ فرزندانِ گرامی وصیت ایں معنی فرمودہ بودند کہ حصول ایں متمنا در حالت حیات دست نہ داد اما بعد ممات نبیسہ را بر سر قبر خواہید نشاند از آں بود کہ ایں وصیت بریں نبیسۂ اوسط کہ خیر الامور اوسطہا واقع است بہ ظہور پیوست چہ کشف حضرات عالی درجات دریں فرزند ارجمند توافق نمود و ابواب فتوح بداں مظہر فضل الٰہی کشود۔

---

[1] م۔ بہل [2] م۔ "یاد" ندارد [3] م۔ فرصت [4] د۔ مبشر

احمر- آنحضرت والامنزلت قدس سره هفت ساله بودند که والد بزرگوار ایشان سفرِ حضرتِ دهلی به تقریبی از تقریبات اختیار فرموده بودند و مدت چند ماه گذشت که خبرِ خیریت ایشان فرحت بخش مخلصان نه گردیده تردد همه را ازین سبب به کمال شامل حال بوده روزی اخوت مکرمات با آنحضرت معروض داشتند که متوجه شده خبر قدوم میمنت لزوم حضرت والدِ بزرگوار اظهار نمایند که تا کی به جمال خود مشتاقان را مسرور فرمایند و بالفعل در چه کار اند و کجا اند آنحضرت اندکی چشم پوشیده و بر زبان شریف آوردند که امروز تا آخر روز تشریف وطن می فرمایند فکر استقبال باید نمود آنی نه گذشته بود که خادم آن جا رسیده خبر تشریف رسانیدن بین الظهر والعصر خود رسیدند- و این تصرف فرزند خود را شنیده شکرانهٔ الٰهی به تقدیم رسانیدند و نیز اکثر مردم از ایشان نقل می نمایند که در مدح آنحضرت اکثر ها می فرمودند-

احمر- که این فرزندِ ما مادر زاد ولی است-

احمر- بارها از زبان دُرفشان آنحضرتِ والامنزلت استماع یافته که من خود را در ایام طفولیت پیش از حصولِ ارادت به مقاماتی می یافتیم که بعد از کلاں سالیها از حضرت ایشان بشارات آن یافتم و ابوین کریمین مرا هم برای یک قسم اعتقاد خاص بود (۳۳۵) که باوجود برادر کلانِ ما بارادت حضرت خازن الرحمت رضی الله تعالیٰ عنه مشرف بوده و به بشاراتِ کثیره[1] از ایشان بشرا اصلاً عشرِ عشیر این اعتقاد نه بوده بلکه آن برادرم که مسمی به خواجه محی الدین بوده قدس سره نیز بسیار معتقد ما بوده و تعریف استعداد ما می فرمودند و در نهادِ ما شوق آن بوده که بخدمت حضرت ایشان باید شتافت و بهره از کمالات ایشان باید برداشت چون نصیب اول در اخذ بعضی کمالات حضرت خازن الرحمت نیز بود مشورت والدین رحمهما الله سبحانه برآن قرار گرفته که مرید آنحضرت قدس سره باید کنانید همچنان کردند و آنحضرت به عنایت کثیره تعلیم طریقه فرمودند و توجهاتِ گرانمایه به کار بردند و در هر صحبت بشارتی مرحمت می کردند چون غلبهٔ شوق در نهاد خاطر مبطن بوده دل تمنای هل من مزید می نموده تا آنکه یازده ساله شدم[2] و حضرت سیف الحق الملة والدین نیز همسن من بودند و شش ماه بزرگ بودند خبر رسیده که حضرتِ ایشان ایشان را[3] به فنای قلبی بشر فرموده اند این معنی موجب تلواس

---

١ بشر ٢ د- بودند ٣ د "ایشان را" ندارد

بی قیاس گشت آخر کار دوات و قلم طلبیده با وجودی که محاورۂ تحریر نداشتم عرض احوال خود به خطِ[1] پریشان و عبارتِ پراگنده بآں خالِ اکرم سعیدِ ازل خازن الرحمت نمودم که مقصود طلب مولیٰ است نه پیری و مریدیٔ رسمی و اسمی اگر کار کشائی طالبی به وجہِ احسن می توانند فرمود خود باحوالِ او پردازند والاجواب عنایت فرمایند تا رجوع به خالِ اوسط اعنی جناب حضرت ایشاں نمایم که در آں جا ہمسالانِ ما به ولایتِ صغریٰ مبشر گردیده اند و قریب بایں الفاظ چیزہای بسیار[2] نوشتید۔

احقر۔ می فرمودند چوں خُردسالی با غلبۂ شوق مجتمع بوده ہیچگونه ادب را در حوالیٔ خود نه گذاشته ازیں جهت سخنان گستاخانه در سلک تحریر منسلک گشت چوں آں رقعۂ شوق که ما حصلش مذکور گشت به حضرت خازن الرحمت رسیده از مطالعۂ آں حظہائ فراوان به کار بردند و حلاوتها نموده عنایت نامه در جواب آں به قلمِ مشکین رقم[3] نوشتند که در او ایں بیت ہم مندرج بود ؎

به نوری کز جمالت بردلم تافت — یقین دانم که آخر خواہمت یافت

و تسلیہای دیگر ہم بسیار تحریر فرمودند که به حافظۂ ایں درویش نمانده مانا که آں مکتوب در مکتوباتِ شریفۂ حضرت خازن الرحمت مندرج است۔

بعد ازاں روزی دیگر ایشاں را به حضور خود طلبانده کلمات عنایت بر زبانِ شریف آوردند و بشارت وصول مراتب کمال که در آخر کار نصیب آں قبلۂ ابرار بوده مرحمت کردند و نیز فرمودند۔

احقر۔ که من سدِ راه شما نمی نمایم اگر کشائش کار در خدمت خال اوسط خود می فهمید در آں جا رجوع نمایند، امّا بہر حال خواه ایں جا باشند خواه آں جا بروند۔ آخر به مطلب اقصیٰ می رسند بعد ازاں به توجه بنواختند و بشارت ولایتِ صغریٰ که موجب غبطه ایشاں در آں وقت گردیده بود عنایت کردند۔

و حضرت وحدت که ہمسالِ ایشاں بودند و شش ماه اصغر نیز بایں بشارت (٣٣٦) با رفاقت مبشر شدند و معامله ایشاں روز بروز صورت دیگر می گرفت و رنگ دیگر ہم می رسانید. بلکه دروازۂ بشارات که قبل ازیں گویا مسدود بود به تقریب ایشاں مفتوح گشته چنانچه حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ اکثرہا می فرمودند۔

---

[1] د۔ "به خط" ندارد [2] د۔ بسیار بسیار [3] د۔ "رقم" ندارد

احمر - کہ شما ہر دو عزیز اگر در اوائلِ من بودید امور بسیار و اسرار بی شمار بہ منصۂ ظہور می انجامید ہر مقدمہ کہ روی دادمی شد سر بستہ در صندوقِ سینہ مثل جواہرِ آب دار مدفون اند می ماند۔

و در خدمت برادر جیو مراد ذات بابرکات حضرت ایشاں اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ از فرزند و نیاز مندان، ہمچو شایقان استماع اسرار و مبصران جواہر آبدار بودند کہ بہ تقریب آنہا دائرۂ بشارات وسعت داشتہ و اسرار خفیہ از نہاد سینۂ بی کینہ بی اختیار سر می کشید صحبت است کہ اظہار اسرار می نماید صحبت است کہ بہ حرف و حکایت دل را می کشاید صحبت است کہ بہ جوش می آرد صحبت است کہ ہنگامہ را حرد وش می بخشد۔ و اعتقاد ایشاں ہم روز بروز برآں خال اکرم می فزوده و جذب کمالات بہ موافق آں می نموده۔

احمر - روزی حضرت خازن الرحمت فرمودند کہ محمد فضل اللہ صاحب معنیٰ بزرگ است و بر در مقامِ بزرگ بعد از چندگاہ بہ نوید دخول آں مقام نواختند و دریں سن مذکور شرح وقایہ بخدمتِ حضرت ایشاں می خواندند و اکثر کتب را بہ خدمت حضرت خازن الرحمت نیز خواندہ اند رضی اللہ تعالیٰ عنہما مطلب استفادۂ علوم از ہر سہ خال اکرم و جامع العلوم ملا بدر الدین و از خدمتِ والد بزرگوارِ خود و از مولوی شیخ محمد فرخ قدس اسرارہم فرمودہ اند و درسِ کتبِ معتبرۂ معقولہ و منقولہ در عالم جوانیہا بہ طالب علمان مربوط می فرمودند اما از مدتی موقوف ایں کارخانہ نمودہ بہ ظاہر و باطن متوجہ جناب قدس جلت عظمت بہ مرتبۂ بودند کہ دیگر ہیچ کلمہ و کلام را نمی پسندیدند و اکثر ہا ایں مصراع می خواندند:

چہ وقت مدرسہ و بحثِ کشف کشاف است

آری درسِ حدیث و فقہ و تفسیر تا آخر ہم می شد و ایں را منافی معاملہ باطن نمی فہمیدند بلکہ محمد کارخانہ باطن می شمردند اما براین درس ہم چنداں مرتکب نہ بودند کہ بی آں قرار نہ باشد چوں تربیت اولاد خیلی ملحوظ بودہ بنا برآں بایں ہم می ساختند و با اہل حق خیالِ آں می افتاد البتہ خاطر او می داشتند، چنانچہ شیخ ابو حنیف فرزند حضرت وحدت قدس سرہما در اواخر ہا ہدایہ می خواندہ و تعطیلِ جمعہ و عیدین ہم نمی کردہ بہ موافق اختیار او کار می کردند و بالجملہ حیاء چشم بسیار داشتند و حق اہل حقوق را خیلی می شناختند و ہموارۂ شگفتہ سیما می بودند ہفدہ سالہ بودند کہ سفرِ حجاز ہمراہ حضرات عالی درجات فرمودند و درآں جا بہ قبولیتِ خاص ممتاز گردیدند۔ چوں والد شریف ایشاں درآں ایام بخدمتِ قضاءِ بلدۂ سرہند سرافراز بودند ازیں جہت در وطن ماندند و آنحضرت در مدینۃ الرسول بودند

علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام که وصال آنجناب روی داده، درآں جا رسیدن خبر بدوں رسیدنِ قافلهٔ جدیده از محالات (۳۳۷) خبر حضرات آں نمودند تفصیل آں چناں است۔

احمر۔ روزی حضرت خازن الرحمت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس بایشاں خطاب کرده فرمودند که امروز نوری دیدیم که جانب آسماں از زمین صعود می نماید و تمام افق را منور ساخته متحیر گشتیم معلوم کردند که نور ایمان اخوی شریعت پناهی شیخ عبدالقادر است ماناکه ایشاں ازایں دار رحلت نمودند۔ گویند حضرت ایشاں هم در محفلِ خود هماں روز ایں حرف را بر زبان الهام ترجمان آورده بودند آں تاریخ را نوشته گذاشتند بعد از عبور دریا چوں به بندر سورت رسیدند و خطوط حضرت سرهند قاصدان رسانیدند بجناب هماں تاریخ که بستم رجب المرجب بود وصال ایشاں مرقوم بود، و نیز حضرت خازن الرحمت رضی الله تعالیٰ عنه در حرمی از حرمین الشریفین زاد هما الله سبحانه شرفاً و تعظیماً بآنحضرت فرمودند۔

احمر۔ امروز تاجی بر سر پدر بزرگوارِ شما بی اختیار نمودار گشت که اشعات انوار آں عالمی را فرو گرفت معلوم کردند که ایں از سبب حفظِ قرآن مجید که شما نموده آید بایشاں کرامت کرده اند۔

القصه بعد مراجعت ایں سفر چوں سلطنتِ هندوستان به حضرت خلد مکان قرار یافته و بشارات حضرات به حصول انجامیده در بلدهٔ مستقر الخلافت اکبرآباد ملاقات دست داده بادشاه خدمتِ قضاءِ بلدهٔ سرهند را به منت تمام بآنحضرتِ والا منزلت مرحمت کردند و ایشاں هم به موجب اطاعتِ اولی الامر و اخوال کرام قبول ایں مقدمه فرموده داخل وطن مالوف کردند و عدالت که درآں ایام به وقوع پیوسته قصصِ آں متحمل ایں مقامات فرخنده نکات نیست که سخن درازی می گردد و هم دراں ایام کتخدائی خود در خانهٔ حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه نمودند۔

قصهٔ ایں نسبت بطریق اجمال هم مناسب استماع اهل کمال است، آنحضرت قدس سره به عاجزهٔ خالِ اصغرِ خود حضرت شاه جیو نامزده شده بودند و چند سال برآں گذشته بود که تولدِ حضرتِ والدهٔ ما در خانهٔ حضرتِ ایشاں شد فرمودند ما نسبت ایں صبیهٔ خود به محمد فضل الله فرمودیم، مردم معروض داشتند که وی قبل ازیں منسوب است و معاملهٔ دختر ازیں قبیل نیست که بدوں اشارت طرف ثانی دراں امر سرعت نموده آید گویا به نرخ تره و بادرنگ می فروشند، فرمودند ما از خود نه کرده ایم

بلکہ الہام او اللہ تعالیٰ نمودہ ایم بسیار مبارک خواہد بود و مثل ایں مقدمہ در نسبت جدِ بزرگوار ایں راقم سیاہ کار شدہ بود کہ ایشاں در جای کتخدا ہم بودند۔

ابیض۔ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند کہ ما دخترِ خود را بہ نبیرۂ برادر شیخ عبد الرزاق دارم، مردم بہ عرض رسانیدند کہ فلانی کتخدا است، فرمودند باذنِ او سبحانہ بہ وقوع پیوستہ کتخدائی ہمیں خواہد شد۔

و از اتفاقات اہلیۂ اولِ ایشاں وفات کرد و کتخدائی در محل مامور شد۔ دریں جا ہم بعد فرمودن حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ اتفاقی می افتد کہ فسخ نسبت اولیٰ بہ میان می آید کتخدائی بہ موافقِ الہام الٰہی ہمیں جا منعقد گشت و در ہر دو جا یمن و برکت بحصول پیوست بلی

بر آنحضرت ہم عنایت حضرت ایشاں بسیار بودہ و ہم الطافِ خازن الرحمت بی شمار رضی اللہ تعالیٰ عنہما

احمر۔ می فرمودند ما را در آخر عمر مبارک خود ہرگاہ حضرت خازن الرحمت می فرمودند کہ بر قبرِ من می رسیدہ باشی و باولادِ خود ہم وصیت فرمای کہ بایں سعادت مستسعد می شدہ باشند و مرا مردہ نہ پندارند و ایں مصراع می خواندند، مصراع

من آیم بجاں گر تو آئی بہ تن

حضرت خازن الرحمت قدس سرہ (۳۳۸) ایشاں را در اواخر عمر شریفِ خود بشارتِ ولایتِ کبریٰ کہ از بشارات متداولہ حضرات احمدیہ است نیز مرحمت فرمودند،

حضرت وحدت را نیز بعد از آں وصالِ آں قبلۂ اربابِ کمال ازیں دار پر ملال در شہرِ جمادی الاخریٰ بہ تاریخ بیست و ہشتم ؎

سالِ رحلت بیابی از خوانی "رفت[1] قطبِ زمان سعیدِ ازل"

روی دادہ بعد یک ماہ رجوعِ آنحضرت قدس سرہ در خدمتِ حضرت ایشاں[2] افتاد، حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند کہ من از سرِ نو طریقہ رامی فرمایم و تلقین ذکر می نمایم ایشاں در جواب ایں بیت خواندند ؎

---

[1] د۔م "رفتہ" چہار چمنِ وحدت (ص۱۴۹) عمدۃ المقامات (ص۲۳۶) میں "رفت" ہے۔ ر۔ک بہ تعلیقات

[2] م۔ بیاض

سپردم بہ تو مایۂ خویش را — تو دانی حسابِ کم و بیش را

حضرت ایشاں از غایتِ عنایت توجہ مرحمت کردہ بر زبان الہام ترجمان آوردند کہ ولایتِ کبریٰ کہ از حضرت میاں جیو بشارت آں یافتہ بودند نیز معلوم می شود ہشت سال ملازم خدمت بہ کمال عقیدت بودند و بشاراتِ عظمیٰ حاصل نمودند۔ چنانچہ در بیاضِ خاصہ چندیں ازاں بشارات بہ دستخطِ شریف قلمی نمودہ ہماں عبارت بلا تفاوت برای کسبِ سعادت ایراد می نماید:

فتح ۔ حضرت قطب الاقطاب صاحب منصب قیومیت و خلت مخصوص بہ مقام محبوبیت یعنی ذاتی و کمالِ انفعالی یعنی حضرت ایشانِ ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ درباب ایں نامراد کلمات بزرگ برزبان درفشاں می رانند و بہ بشارات عالیہ می نواختند منہا بہ وجود موہوب۔ منہا بہ فنائی نفس۔ منہا بہ کمالات۔ منہا بہ حقائق ثلاثہ۔ منہا اقتداء بہ مرتبۂ وجوب تعالت و تقدست۔ منہا فوق صلوٰۃ کہ عارف دراں موطن در رنگ معروف بی رنگ می گردد و بہ رنگ متوجہ الیہ بی چوں می گردد و منہا فنای بہ حقیقت محمدیہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام و دریں ضمن بہ جواہر نفیسہ نیز خوش وقت من ساختند۔ منہا سیر مرکزی ولیکن اصالۃ یا ضمنہا۔ منہا محبت از آں طرف تعالیٰ و تقدس۔ منہا مقام تفضل کہ ترقی دراں مقام بہ محض موہبت صرف است ہیچ علم و عمل را دراں موطن گنجائش نہ و نورانیت آں مقامِ عالی بسیار فرمودند بحدی کہ چشم مبارک خود را از نورانیت آں مقام خیرہ می گفتند۔ منہا اندرونِ دل دلی دیگر است و اندرونِ آں دلِ دیگر و ہکذا و در ہر قلب تجلیٔ خاص فرمودہ اند و فرمودند کہ ایں نسبتِ شما را نیز مغلوب ساخت و بعد از ساعتی فرمودند کہ ہنوز مغلوب نیستم۔ منہا بہ مرقدِ مبارک مجدد الف ثانی رفتہ فرمودند کہ امشب عنایت آنحضرت بسیار ظاہر گشت و جواہر عالیہ بما پوشانیدند و از ہماں جواہر شما را نیز دادہ فرمودند کہ سبب ایں قدر عنایت ظاہرا خلوت باشد چہ دراں شب بہ سبب بعضی مستورات کہ بزیارت روضۂ منورہ رفتہ بودند مردم بزرگ و صوفیہ بہ دروازہ ماندند و اندر آں مزارِ بزرگ نہ رفتہ بودند و فرمودند کہ ایں قدر مہربانی و توجۂ آنحضرت بر شما ظاہر می شود کہ احتیاج بہ توجۂ من نماندہ۔ منہا بہ ولایتِ احمدی۔ منہا نصیبی از ذات کہ بعضی افراد بہ طفیلِ قیومِ وقت کہ صاحب ذات است عنایت می نماید۔ منہا بہ معیتِ حبی نسبت بہ خود۔ منہا جمعِ کمالات خود۔ منہا بیک مقام

خاص بشر ساختند و فرمودند که حضرت ایشاں میاں جیو کلاں ایں بشارت نه فرموده بودند۔ منها به علوِ استعداد۔ منها به معنی خاص که ظاهر می کردند۔ منها تعینِ حبی۔ منها سیرِ نظری از گذشتِ تعینِ حبی۔ منها وصول بذات بحت تعالیٰ و تقدس۔ منها نزول در نقطهٔ خاک۔ منها آں که گاه گاه می فرمودند (۳۳۹) ایں کمالات را که به شما می گویم هیچ یکی از فرزندان خود را نه گفته ام۔ منها صباحت بلکه ظاهر ملاحت نیز۔ منها آرائش و زینت مثل آرائش عروس۔ انتهیٰ کلامه

ایں همه انقالِ صحیحه و روایات بدیعه که در احوال حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه در قید قلم در آمده اکثر آنها از آنحضرت قدس سره مسموع گشته در بعضی از آں مواضع تصریح بنام شریف نموده۔ چنانچه بر متتبع از اجلای بدیهات است و در بعضی از محالات همیں طور سخن کرده و تصریح به اسم مکرم به جهت بعضی از مصالح که در حین تحریر منظور نه نموده امّا همه را از خوان دولتِ ایشاں یافته و از نعمتِ شاں رنگ بی رنگیٔ حضرات عالی درجات شناخته پس ایں جا محرمیت آنحضرت باسرار حضرت ایشاں باید شناخت و در محبتِ ایشاں دل و جاں باید گداخت تا رمزی از کمالاتِ حضرت ایشاں که بطریق اشارت ادا یافته بیابی و بر اسرار ذوی الاستتار بی اختیار شده به شتابی۔

احمد۔ فرمودند که حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه ازاں که بایں درویش بشارت تعینِ حبی که اسبق تعینات است مرحمت کردند شش ماه گذشت بشارتی دیگر بر زبان شریف نیاوردند هرچند بالاتر ازیں مقامی نیست که باں نه نوازند الا سیر نظری که درباره آنحضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه نوشته اند۔

فتح۔ حمد الله سبحانه که نظر را از آں جا منع نه فرمودند به قدر استعداد گنجائش داده بلا بودی اگر ایں همه نه بودی۔ تم کلامه الشریف۔

بعد شش ماه یکی از بناتِ ایشاں که چهار ساله بوده به سفرِ آخرت شتافته همان روز حضرت ایشاں بشارتِ سیرِ نظری فرمودند که در مقام سابق شما چنداں بند شده بودند چنانچه گاڈ میش در دلای عظیم بند می شود امّا ایں قسم کار شما را طرفة العین نموده و دستگیری فرموده به سیرِ نظری رسانید۔

احمد۔ می فرمودند که حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه وقتی که بشارت مقام که تفصل آں در فتحی که از کلام شریف گذشت معلوم کرده به من دادند در نورانیت آں مقام عالی چشم مبارک خود را خیره می گفتند فرمودند ایں جا چشمِ مبارک حضرتِ ایشاں می یابد تا شهود ایں اشعات فرماید مراد از حضرت ایشاں

ذات مبارک مجدد الف ثانی است رضی الله تعالیٰ عنه معلوم فرمایند که نسبت رعنای آنحضرت قدس سره بر قسمی جلوه گر اهل حضور بود که هر صاحب دلی که به تقریبی مونس وقت می گردید بی اختیار لب بر بشارات به موافق حوصلهٔ خود می کشوده و آنحضرت را هم ذوق استماع آن از خود می ربوده همگی گوش گشته به نهجی می پرداختند که متکلم اگر ساده دلی موصوف می بود البته خیال آن می نمود که پیش از من صحبت اهل کشف را نه دیده اند و نام بشارات را نه شنیده و اگر صاحب تمیزی می بود بر غلبه کمال ایشان که روی نازنین خود را به نقاب نیستی و محبوبیت در ذات بحت تعالت و تقدست مستتر گردانیده در آئینهٔ کبریای جمال مطلق تماشا می فرمود هر گاه بر هر یکی از اهل قلوب این سلوک در پیش داشتند فرزندان حضرت ایشان (۳۴۰) که مرات جمال آن قبلهٔ درویشان اند سلوک ایشان قیاس باید نمود لهذا بشارات فراوان از این حضرت دارد مگر صاحب دلان که استماع فرموده اند در بیاض خاصه بدستخط شریف نوشته گذاشته اند نقل بعضی از آن ها بر می دارد اما تقدیم بر بشارات حضرت حجة الله که دربارهٔ ایشان فرموده اند می نماید۔

فتح۔ قطب الاقطاب خواجه جیو فرمودند در سفر بجواڑه معلوم گشت که شما از سابقین هستند و مرا ملهم ساختند که فضل الله از سابقان[1] است حمداً لله سبحانه علی ذالک و علیٰ جمیع نعمائه و نیز فرمودند که دربارهٔ شما قبولیت خاص معلوم گشت و شب برات می فرمودند بخشش دربارهٔ شما معلوم گشت بلکه سرپای معرفت نیز پوشانندند و این در مسجد شیخ شرف در پانی پت وقت رفتن حج بود شب ختم می گفتند که سر و پای بی واسطه به شما پوشانندند و نیز می فرمودند که نزول شما چون در نقطه عدم مطلق واقع شد جمیع مقامات عدم از نورانیت شما منور گشتند و نیز می فرمودند که شما را از معرفت تمام پر کردند لبلب ساختند۔ انتهیٰ کلامه قدس سره۔

و امور دیگر بسیار نوشته اند که تعداد آنها بیاض شریف مناسب اسرار مرقوم است همیں ها کفایت رفت۔ در جای دیگر از همان بیاض شریف می نویسند۔

فتح۔ حضرت حجة الله بشارت اصالت و محبوبیت دربارهٔ یکی از نامرادان فرمودند والحمد لله سبحانه علی ذالک و علیٰ جمیع نعمائه و نشاء ملاحت را خود قبل ازین نشان

---

[1] م۔ سابقین

می فرمودند و در مقام قیومیت نیز با خود بطریق ضمنیت شریک می گفتند چنانکه اعوان و انصار و زارا شریکِ خدمت می باشند روزی فرمودند که باطن شما بهشت گشته بود تمام طراوت و حسن بهشت آں جا مشهود گشته و نوری عظیم در باطن شما به نظر در آمد شب شعبان المعظم سنه هزار و صد و چهارده حضرت حجة الله رضی اللہ تعالیٰ عنہ بشارت، دخول بهشت دادند و شب جمعه وقتِ سحر بیست و نهم ماه محرم سنه هزار و صد و پانزده وصال آنحضرت شد و بحق پیوستند و وصالِ عاشق و معشوق شد، برد الله سبحانه مضجعه وجعل الفردوس منزله آمین ورزقنا الله سبحانه من برکاته واسراره بمنه وکرمه - انتهیٰ کلامه قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس -

اکنون بشارتی که از حضرت مروج الشریعت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس در بیاضِ خاصه تحریر فرموده اند در قید قلم باید آورد در آں جا بعضی از خصائصِ آنحضرت هم که در احوال ایشاں وعدهٔ ایراد آنها دریں کنز مبارک شده بود ایراد می باید بالتفاتِ خاطر استماع فرمایند.

فتح - جناب مرحومی ولایت پناهی اقطاب دستگاهی شیخ محمد عبید الله رضی اللہ تعالیٰ عنہ دربارهٔ ایں احقر اکثر بشارات علیه عالیه بزبان الهام ترجمان می فرمودند بحدی که احصای آں یحتمل که از حیطهٔ تحریر نیز افزوں باشد اما بعضی از آنها بطریق تبرک ایراد می نماید باشوق طالبان را بفزاید- منها روزی به زیارت مرقد مطهر حضرت ایشانِ ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ رفته بودند ساعتی مراقب نشستند و بعد برخاستن بایں درویش فرمودند که حضرت ایشاں در ثناءِ شما ایں حدیث می خواندند لن یومن احدکم حتیٰ یقال انه مجنون - و نیز روز دیگر می فرمودند که حضرت ایشاں جامهٔ خاص خود را بر خود داشتند از بدنِ مبارک آورده به شما عنایت فرمودند و روز دیگر می فرمودند که شما را آراستند چنانکه (۱۴۳) عروسه را می آرانند، و روزِ دیگر می فرمودند که شما را و خود را به حرف الف مناسب می بینم و اندرون حصین مقطعات خود را و شما را داخل می نمایم تخصیص کردند، روزی می فرمودند که نسبتِ شما ذاتی ظاهر می شود- روزی می فرمودند که کدام کمال و نسبت حضرت ایشاں است که به شما نه رسیده است، تم کلامه الشریف

در جای دیگر از میاں رحیم داد که از یارانِ مقبول حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوده بر نگاشته اند-

فتح - شیخ رحیم داد برای این فقیر بشارت آورد و از عالم غیب بایں عبارت نعم البدل لعبد فی السابقین استقر فی السابقین الاقرب -

از عزیزی دیگر که تصریح نام آن ننموده بشارات فراوان آورده بزنگاشته اند ایراد می نماید :

فتح - ولایت مرتبت حقائق منزلت قطب رتبت درباره احقر اکثر بزبان الہام ترجمان بشارت علیہ مذکور می فرمایند - جزاہ اللہ تعالیٰ عنا خیر الجزاء - منہا در ماہ رجب سنہ ۱۱۸۸ھ شبی بعد از اتحاف صلوٰۃ مبارکات ساعتی مراقبہ فرمودہ و بعد از سر برداشتن بشاشت بسیار نمودہ فرمودند کہ امشب دریای رحمت و عنایت را بر شما یک مرتبہ کشودند بحدی کہ مکشوف گشت کہ دریں چند سال ہرگز بایں مشابہ عنایت وارد نہ گشتہ بود و سرعت سیر بسیار ظاہر گشت و من نظر در ولایت احمدی انداختم آن جا شما را بہ شانِ عظیم یافتم[1] و بانواع زینت متزین و ظاہر امر مخصوص را نیز بیان فرمودند، بعدہ نظر بر صفوف اربعہ انداختم آنجا نیز شما را ہمراہِ خود یافتم و معنی اصطفائیت بسیار ظاہر می گشت و معلوم می شد کہ من این را برگزیدہ ام و قبولیتِ خاص مفہوم می گشت و چیزہای بسیار مذکور کردند کہ اکثر ہا فراموش کردہ و شبی دیگر می فرمودند کہ مرادیتِ شما معلوم می گشت کہ از سر تا پا محاط بودند و اصطفائیت را اکثر مذکور می فرمایند شبی دیگر زینت و آراستگی خود را کہ از راہ محبوبیت باشد بسیار بیان فرمودند چنانکہ مشکور آن حال بودند - این درویش را از زینتہای آن مقام بل ترقی در آن مقام بشارت فرمودند - شب دیگر فرمودند کہ عنایتِ خاص دربارۂ شما محسوس می گردد و توجہ خاص آنجناب بر شما ظاہر می گردد و آن نسبت کہ حضرت مجدد آن را بایں عبارت یاد می فرمایند و توجہ در رنگ متوجہ الیہ بی چون خواہد بود بسیار جلوہ گر بود و صبغۃ اللہ تمام شما را گرفتہ بلکہ دریں مقام ترقی ہم ظاہر می گردد و شانِ عظیم مفہوم می گردد و نیز می فرمودند کہ نسبت محبوبیتِ شما بسیار ظہور گردد و معاملہ قیامت نیز ظاہر گشت و میزان مکشوف گشت - آن جا مرتبہ تمام یافتم و مثلث با محبوبیت و بالف مناسبت یافتم بعدہ جنت مکشوف گشت دریں کہ جنت علیہ کہ وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ (۳۴۲)

---

[1] "آن جا ... یافتم" نسخہ م ندارد - تصحیح قیاسی

جَنَّتَانِ مکشوف ومشہود گشتید با زن وعیال خود، روز دیگر می فرمودند کہ در مقام خلت شما را بہ شانِ عظیم یافتم و بہ حرف لام مناسبت تمام و بارہا بشارتِ محبوبیت فرمودہ۔ در ماہِ مبارک رمضان ۱۰۹۹ھ ہم نماز می خواندم فرمودند کہ مضمون حدیث الساجد یسجد علی قدمی اللہ درین سجدہ بر ما و شما ظہور کردہ و نیز فرمودند کہ در نسبت شما ثقل یافتم باین تقریب توجہ درین ثقل رفت فَاَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِیْنُهٗ فَهُوَ فِیْ عِیْشَةٍ رَّاضِیَةٍ در مادۂ شما ظاہر گشت۔ ختم و برکاتِ ختم را و برکات آں شب را بسیار بیان می نمودند و می فرمودند کہ توجہ من جانب دیگر بود کہ بہ من از غیب اشارت کردہ خبردار کردند می بینم کہ برکات حضرت ختم مثل باران می بارد و ورای برکات شب و ایں قدر برکات ختم مشہود گشت کہ از وقتِ حضرت ایشاں قدس سرہ مشہود نہ گشتہ بود، شبی می فرمودند کہ گویا حضرت قرآن مجید در شما خانہ کردہ است۔ و می فرمودند کہ آفتاب احدیت گویا مقابل روی شما ہمیشہ ظاہر می نماید و می فرمودند کہ بر صراطِ مستقیم مکشوف می شوند و ملہم می کردند و بشارت دنیاوی حکم آخرت نیز فرمودند و می فرمودند کہ بعضی مردم کہ دعویٰ منصبِ قیومیت می کنند چوں در مقابلۂ شما نظر بآنہا انداختم ربع شما ظاہر گشتند و حضرت حجۃ اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند کہ اگر کسی دعویٔ قیومیت بکند پس ایں مرد بکند، انتہیٰ کلامہ قدس سرہ۔

در جای دیگر از ہماں بیاضِ شریف می نویسند:

فتح۔ آیت اللہ بہ بشارات عالیہ خوش وقت می سازند۔ منہا بشارت غوثیت ثقلین۔ منہا بشارت سلطنت آں عالم او تخت بالای آسماں و ہجوم ملائکہ گرد بہ گرد آں، کَاَنَّهُمْ یَطُوْفُوْنَ۔ منہا مداریت کل و سلطنت زمین و ہجوم ملائکہ گرداگرد آں و گذشتن دفاتر ملک و ملکوت مما یتعلق بالمداریت من الارزاق والشفاء ونزول المطر وحدوث الاکوان والالوان الی غیر ذلك۔ منہا جمع حرکات واقوالِ مرضیہ و منہا بشارت محبوبیت ذاتی و انفعالی۔ منہا بشارتِ منصب خلت و منہا بشارت اصالت از راہِ تخمیر طینت۔ منہا دخول در صفوف اربعہ اصالت وضمنیت نبیہ علیہ السلام۔ و منہا نزول بلاکیف و منہا آنکہ حکم اقدس صادر شد کہ نصف دُنیا بہ طفیل او بخشیدم ای ما کان فی زمنہ و منہا فیض ذاتِ اقدس

بلا توسط احد و منھا اسرارِ لازم الاستتار۔ و منھا وعدۂ نزول بلاکیف عند الموت و فی محشر و منھا خدمتِ بر حوضِ کوثر بطریقِ ریاست و تخت نشین۔ و منھا اطولیت عمر و منھا دخول در اہلِ بدر و منھا دخول در اہلِ بیت و منھا در شعبان المبارک برآں بزرگ نزول بلاکیف بہ خصوصیتِ خاص شد و حکم شد کہ ایں نزول نسبت آں است کہ فلانی را بشارت وزارت اعظمیت بدہیم و اشارت بایں ضعیف کردند (۳۴۳) و روزِ قیامت بر تختِ مرصع بہ نشانیم و نزول بلاکیف آنجا بہ فرمائیم و کار و بار وزارت و دفاتر باو سپارم الی غیر ذٰلک من الالطاف والعنایات وما ذٰلک علی اللّٰہ بعزیز و امور دیگر ہم از آں عزیز کہ مشار بآیت اللہ است بسیار نوشتہ اند اما علی قدر آں وقت بر ہمیں قدر کفایت رفت۔

ایضاً در ہماں بیاض شریف می نویسند:

فتح۔ شیخ فی الحال در روضۂ مقدسہ حضرت حجۃ اللہ چنیں بشارت دارند کہ آنحضرت دربارۂ تو می فرمایند غفران ما تقدم وما تاخر و عتق رقبۃ۔

و در جای دیگر از ہماں بیاضِ خاصہ می نویسند۔

فتح۔ حقائق و معارف آگاہی شیخ بدیع الدین می گفتند کہ نظرِ من در حق آں جماعت کہ نازل گشتہ فَاُولٰٓئِکَ یُبَدِّلُ اللّٰہُ سَیِّاٰتِہِمْ حَسَنٰتٍ افتاد و مردمانی کہ در آں بحرِ بخشش غواصی می نمودند نمودار شد شما ہم در آں دریا دیدم و از آں مردم بہ نظر در آمدند حمد اللہ سبحانہ علی ذٰلک سبحان اللہ۔

بایں ہمہ کثرتِ کمال کہ از بشارت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعضی انجامید خود را بایں خاکساری ساختن و پرورش مقامِ عبودیت کہ فوق جمیع مقامات است نمودن و نزدیک ہر اہلِ دل خود را از راہِ کشف بر وجہ الیق دریافتن مگر از آنحضرت والا منزلت مرئی گشتہ و آنحضرت را در تفسیر دستگاہ علیا بودہ و در حدیث بہ سندِ جید کتاب نجم الہدایت در فنِ حدیث تالیف فرمودہ اند و تحقیق ارواح دراں مشابہ بہ کار بردہ کہ مگر بہ مطالعہ کتب فراوان قدری ازاں بدست آید و تحقیق مذہب حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ در آں است بہ نہجی تفصیل دادہ اند کہ اصلا عشر عشیر آں تفصیل از کتب دیگر پیدا نیست چہ بسیاری آں مقدمات دقیقہ از راہ سمع باآنحضرت رسیدہ با زائدۂ وقت کہ از کشف و الہام خود تحریر فرمودہ اند در جای دیگر یافتن ایں امور از خیالات

محضہ است نمی بینی کہ ایں کتاب مفتاح اہل سعادت اکثر از علوم سماعیہ آنحضرت است کہ در قید قلم در آمدہ فائدہ تمام بخشیدہ است ؎ مصراع

بیمنِ ہمتِ پیرِ مغاں ایں قطرہ دریا شد

فکیف در جای کہ خود چیز ہا می نویسند ہیچ مطلب در مقامی باز نماندہ و نظر کیمیا اثر آنجناب بر کتب نوادر کہ باعتبار تمام متصف اند افتادہ و چیز ہا معلوم بود کہ نہایت آں در علم علام الغیوب جلوہ گر است در بیاضِ خاصہ عبارتی از زبور مرقوم گشتہ است آں را ایراد می نماید۔

فتح۔ در زبور آمدہ است ای داؤد بہشتِ من برای مطیعان است و کفایت من بجہت متوکلان و زیارت من بجہت شاکران و انس من بہر طالبان و رحمتِ من ازاں (۲۴۴) محسنان و مغفرتِ من برای تائبان و من خاصۂ مشتاقانم ؎

الاطال شوق الابرار الی لقائی و انا الیہم لاشد شوقا

از تفسیر مواہب علیہ منقول گشتہ روزی ایں حقیر معروض داشت کہ بعینہٖ عبارت زبور است با ترجمہ او فرمودند بل ترجمہ او آری اگر عبارت عربی ہماں باشد مستبعد نیست، چہ در آں کتب ثلاثہ منزلہ الفاظ عربی ہم منزل شدہ اند کما وقع فی الانجیل ولد اللہ عیسیٰ من جاریۃ عذراء و عبارات تورات بہ تقریبی می نویسند" ایر سایر ساشار سا سور سا"

فضیلت آں در مظہر الواب فصل خواہم نوشت بمشیتہ سبحانہ حدیثی[1] قدسی کہ از آنحضرت والا منزلت قد سنا اللہ سبحانہ شنیدہ نیز ایراد می نماید۔

فتح۔ ملائکۃ النہار ارفق من ملائکۃ اللیل یعنی فرشتگان روز کہ در قبر بجہت سوال می آیند مہربان تر اند از فرشتگان شب کہ سوال نمایند حسبنا اللہ و نعم الوکیل۔

مسائل فقہی و قواعد اصول و کلیات منطق و نکات دقیقہ حکمت و مقدمات حقیقت علم کلام و اسرار معانی و غوامض بیان با محسنات بدیع کہ از آنجناب شنیدہ اگر بہ تحریر آں پردازد کتابی علیحدہ بہ ضخامت ترتیب باید لغات صرف و نحو خود از جمیع علوم زیادہ تر محفوظ خاطر بودہ در علومِ عربیہ اطلاعِ عظیم داشتند، خواصِ اسماءِ حسنیٰ و بعضی آیات قرآنی کہ تحریر فرمودہ اند نفع عام

۱؎ د۔ "حدیثی" ندارد

درآں منظور داشتہ تاکجا بیان نماید بہ خاطر عزم بالجزم از مدتی برآں قرار گرفتہ کہ اگر حیاتِ چند روز وفا نماید بعد از انفراغ ازیں کتاب مقاماتِ معصومی و الہاماتِ قیومی و بہ تقریب حضرت ایشاں سخن از دیگراں درمیان آمدہ کتاب مظہر ابواب فصل کہ مشتمل بر خاصۂ احوال آنحضرت و چیزہای کہ آنحضرت برای نفع عام در قید قلم آوردند و با چیزی کہ از زبان الہام ترجمان استماع نمودہ و چیزہا کہ بآں امتیاز داشتند و ایں فقیر را وقوف آں دست دادہ جہت ادای حق ایشاں تصنیف خواھــــم نمود۔ اِن شاء اللہ تعالیٰ۔

اکنوں سخن از معارف بلند و تصرفات عالی درجات و ذکر ابنای ایشاں تا حقیقتِ کمالات اخوی کمی و کساد معاملہ ایں مغرور جلوہ گر اہل حضور گرددنمودہ ختم ایں کنز مبارک باید نمود۔

احمد۔ می فرمودند کہ ہر کہ را با خدای اندک راہ ہم باشد ادب او بسیار باید نمود و امتحان آں استقامت و رسوخ بر محبت شیوخ مقتدا است کہ کمالات آنہا البتہ از راہِ محبت بایں مرید صادق بہ مقدارِ حوصلہ اش رسیدہ است و اگر حرفی کہ بظاہر مخالف مصاحبین بود ازیں طور عزیزی بہ ظہور آید قیاس احوال او بہ دیگراں کہ در ظلمات بدعت افتادہ اند نانمودہ طعن و تشنیع او نہ باید نمود کہ خدا رسیدہ خود چراغِ عالم گردیدہ است بلکہ محل و تاویل برای آں عزیز باید طلبید و اگر بدست نیاید اما نفس قبول آں می نماید سکوت باید ورزید، حدیث من سکت سلم و من سلم نجا البتہ گوش زد شدہ باشد ایں وعظ بسیار نافع است باید کہ مرکوز خاطر اولی الالباب (۳۴۵) باشد۔

احمد۔ می فرمودند کہ بر ما الہام ہمیں عبارت فارسی شد کہ بہ زودی بہ رسید کہ بزرگانِ ولایت منتظر قدوم شمایند و یک بارگی جای ولایت جلال آباد معلوم گردید باز متوجہ شدند و عالمی را از اہلِ ولایت کہ کابل و نواحِ آں باشد و جلال آباد بہ فیضِ خود شاداب ساختند۔

احمد۔ می فرمودند کہ ما را بہ خطاب سید العاشقین ملقب گردانیدہ اندای فی الاولیاء المقربین۔

احمد۔ می فرمودند کہ درس مکتوبات قدسی سمات حضرت مجدد الف ثانی نزدیک حضرت خازن الرحمت دوام داشتہ اما آنحضرت استماع آں بہ سکوت و ادبِ تمام می نمودند و بر معانی آں لب مبارک نمی کشودند الا ماشآء اللہ تعالیٰ۔

و حضرت ایشاں ہم بر درس مکتوبات مداومت داشتند اما معانی آں بر حاضران بہ موافقِ حوصلہ ہای آنہا افشا می ساختند الا ماشاء اللہ تعالیٰ و لکلِ وجہۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہم

روزی ایں درویش بہ عرض آنحضرت رسانیدند کہ وجہ سکوت خازن الرحمت و تقریر حضرت ایشاں اگر بیان فرمایند موجب تشفی خاطر نیازمندان گردد، فرمودند حضرت خازن الرحمت القاءِ معانی را تفویض بر باطن فیضِ مواطن حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ می نمودند تا ازاں برکات رشحہ بر اہل مجلس تقاطر نماید و خود بہ مراقبہ می ساختند و حضرت ایشاں کہ معانی آں می فرمودند پیروی مفسران و شراح حدیث می نمودند کہ ہر گاہ در کلام الٰہی تفسیر مجوز شد و بر کتب احادیث شروح متکاثرہ بہ ظہور انجامیدہ و باوجود آں تشابہات قرآنی مفوض بہ علم واجبیت و نکات حدیث ہم مثل ضحک الرحمٰن حتی بدت نواجذہ معلوم بہ حبیب کریم علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام۔ پس معنی اسرار ہم باوجود قدرت تقریر چرا خود را معاف باید داشت تا ایں معنی مسموعہ مثمر برکات الیٰ یوم التناد گردد و القای معانی وصورتاً و معناً فائض اہل حضور شود و اجرین القاء و بیان حاصل آید، فتدبر۔

وجہِ ثالث کہ بہ خاطر ایں نامراد راہ یافتہ نیز معقول مستمعان می سازد و آں آں است کہ کوتہ اندیشی خیال نہ کند کہ معنی ایں کلام متحمل بیان نیستند کلاً بلکہ بیان شافی را مستحق اند۔ چنانچہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ خود در جای می نویسند :

فتح۔ ایں اسرار نہ ازآں قبیل اند کہ در بیان نیایند بلکہ در بیان نمی آید تم کلام الشریف۔

آری بعضی ازاں اسرار لازم الاستتار و حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فوت بیان آنہا برکمال بودہ۔ اما اگر تستر حال از راہ بعضی حکم و مصالح فرمودہ باشند گنجائش دارد۔ چنانچہ مکتوبات شریفۂ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ ازیں طور اسرار مشحون است۔

احمر۔ می فرمودند کہ اگر کسی از حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ توجہ یافتہ است من یافتہ ام و بعد شش روز ازیں توجہ تشریف حضرت ایشاں بہ فرادیس الجنان روی دادہ۔

احمر۔ (٣٤٦) می فرمودند کہ ہر کہ ہفت مرتبہ وقتِ صبح حسبی اللہ لا الٰہ الا ھو علیہ توکلت وھو رب العرش العظیم بہ خواند کفایت مہمات یومی وی فرمایند و اگر وقتِ شام بہ خواند مہماتِ لیلی را کفایت فرمایند۔ می فرمودند کہ مارا در مقام فردیت شانِ عظیم است ازیں جہت رجوع طلاب بہ ما کم است مع ہذا کسی کہ از روی اخلاص چند روز صحبت می دارد و معرفت بی شمار حاصل می نماید چہ فرد در قرب مولیٰ اقدم است از قطب و کسی کہ بہ مرید قرب متحقق باشد البتہ متوسلان او ہم کہ باخلاص باشند ترقیات فراوان حاصل نمایند ہر چند از مقام قطبیت ہم نصیبی کامل

وحظی وافر است که از صحبت حضرت ایشاں حاصل روزگار گردیده و ایں قدر رجوع که هست نسبت آں است ۔ دریں ضمن اخوی مرحومی معرفت آگاهی شیخ عزالدین احمد قدس سره معروض داشتند که فردیت از کجا بدست آمده است، فرمودند از حضرت خازن الرحمت که ایشاں را دریں مقام شان عظیم بوده و در اوائلِ حال با ایشاں بشارت آں مقام بزرگ سرافراز فرموده بودند که در آخر کار به منصۂ ظهور انجامید۔

احمد ۔ می فرمودند که تمنای قلب از اول عمر چناں است که هر چه حضرت حق سبحانه باعطا فرمایند هر قدر که در مقام قرب ترقیات عنایت کنند ظهور آں در دار القرار گردد و در دنیا همه پنهاں و پوشیده بماند، درویشی از باریابان به عرض رسانیده که از اظهار مقامات قرب در دنیا نیز مشتمل بر منافع است که موجب ارشاد جمعی از عباد الٰهی می گردد فرمودند راست گفتی اما در عهد کثرت اولیاء است علی الخصوص ابنای کرام حضرتِ ایشاں و معامله ارشاد با ایشاں مفوض و مسلم است۔ بس مدار کارِ خود بآخرت که محل مشاهده اولین و آخرین است باید گذاشت۔

احمد ۔ می فرمودند که حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه را الهام از کریم علام شد که اگر خواهی بر تو آں قدر رجوع خلائق فرمائم که بر هیچ یکی از اولیای سلف نه شده باشد۔ معروض داشتند که ازیں، هیچ قرب در حضرت تو می افزاید حکم شد که نه باز الهام شد که بر قبر تو آں قدر مجمع زیارت کنندگان سازم که بر قبرِ احدی از سلف نه شده باشد ایشاں باز عرض نمودند به جواب سابق سرافراز گردیدند در مناجات در آمده معروض داشتند که الٰهی مولای در قیامت که مجمع اولین و آخرین است ایں همه عوض رجوع به بندۂ عاجز فرمای تا اولین و آخرین ایں همه قرب ترا مشاهده فرمایند و شان ترا تماشا نمایند و شفاعت مرا در حق آنها به فر اجابت رسائی در معرض قبول افتاد بس باید که متابعان آنحضرت هم دریں صفت کم تشبیهی بآنجناب حاصل نمایند۔ مصراع

گر قبول افتد زهی عز و شرف

ابیض ۔ می فرمودند که فضلِ حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه بر دیگر اقربای خود که متحقق به کمالات علیه احمدیه اند (۳۴۷) اگرچه از وجوه بسیار مثل قیومیت که خلافت مولیٰ است ذکره اولی اما وجه اکبر محبوبیت ذاتی که از راه اصالت[1] آمده و ایشاں را آفتاب فضل گردانیده رزقنا الله سبحانه کمال محبته۔

---

[1] د ''از راه احمدیه اصالت آمده''

احمد - می فرمودند که مارا از اکابر چهار ده طریقه که مشهور فیما بین الناس اند اجازت تلقین اذکار آں طرق بر طالبان آں را حاصل است۔

و وضع شریف آنحضرت در خلوت ہمگیں بہ سوز و گداز بودہ و اکثر ابیاتِ شوق بر زبانِ مبارک بہ سوزِ تمام می آوردند، و بعضی ازاں ابیات کہ محض از زبان شریف یاد گرفتہ است اگرچہ بعد ازاں بعضی ابیات را در بعضی کتب ہم دیدہ ایراد می نماید ؎

گر از بویم گر بزی ہم بہ خوشم　　کہ تو عطار و ما ماہی فروشم
عرفی دو قدم ہست تا یار　　افسوس کہ پائی بخت لنگ است
گفت او رو کہ آنچنانم من　　کہ بجز عشق تو ندانم من
عشق تو ایں کار فرزانہ　　آنچناں ساخت در دلم خانہ
کہ ترا ہم نماند گنجائی　　بعد ازیں خوشترم بہ تنہائی

و اکثر در وقت[1] نصیحت ایں بیت ہم می خواندند ؎

صحرا فراخ است ای پسر تو گوشۂ ما گوشہ
منزل دراز است ای پسر تو نوشۂ ما نوشہ

و مثنوی نل دمن را قبولیت حضرت ایشاں را سرافراز است و اکثر ابیاتِ دل نشین در مکتوبات شریفہ مندرج می پسندیدند، و ایں بیت را دل تمام مثنوی می گفتند ؎

ای صبح بتاب بر شب من　　کز جاں رمق است بر لب من

شبی وقت سحر بعد از فراغ نماز تہجد ایں بیت را بہ سوز تمام می خواندند ؎

بس بی رنگ است یار دل خواہ ای دل　　قانع نہ شوی برنگ ما گاہ ای دل

تا کجا شمار ایں قسم احوال محبوبانۂ ایشاں نماید ہماں بہتر کہ ذکر تفصیل مقدمات واجبت التقریر را حوالہ بر رسالۂ موعودہ نماید ان شاء اللہ تعالیٰ و عبادات آنحضرت کہ شرح آں موجب کمال تطویل است اگرچہ قدری در رسالۂ موعودہ مذکور خواہد شد بمشیۃ سبحانہ۔

امّا اجمال آں است کہ عبادات یومی و لیلی حضرت ایشاں کہ در مفتاح رابع گذشت بعینہ از اعمال آنحضرت گرفتہ است۔

---

[1] د۔ "در وقت" ندارد

احمر۔ می فرمودند کہ عملِ صالح صوریٔ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعینہٖ اختیار نمودہ ایم کہ سرِ موئی تفاوت کم و بیش نہ رفتہ و از تمکینِ آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ بایں ہمہ کثرت واردات شامل حال بودہ چہ شرح دہد حسنِ اخلاق را چساں وانماید ۔

خلیقی پردہ پوشی مقتدای کردہ ام پیدا — کریمی حال پرسی رہنمای کردہ ام پیدا
پادشاہی بی نیاز قطب وقتی حریف — سایہ اش ظل ہمای کردہ ام پیدا

و از سخاوت ذاتی و کرم جبلی کہ از روزِ شعور تا رسیدن حضور (۳۴۸) رب شکور استیلای تمام داشتہ، اگر قدری مذکور نماید ہیچ سخنی دعویٔ سخاوت نہ نماید تفصیل بعضی امور ازیں در رسالۂ موعودہ مذکور خواہد شد ان شاء اللہ تعالیٰ۔

ابیض۔ یک بار آں قبلۂ ابرار متوجہ باجوڑ بودند روزی کہ آب نہر کہ یک مرحلہ از باجوڑ ایں طرف باشد رسیدند مردمان آں جا بہ نیاز مندیٔ تمام در مساکن خود ہا بہ روند و لوازم خدمت حسب الوسع بجا آوردند فردایش بہ منت داریٔ تمام مقام کنایندہ معروض داشتند کہ ایں قریہ بالائی کوہی است و تصدیع آب پر بسیار کہ از سہ میل کہ یک فرسنگ باشد از پایان آب می آریم و قبل ازیں بسی سال متصل ایں دیہ نہری بود رواں از شامتِ اعمالِ ما آں است کہ خشک محض گردیدہ است، دعا فرمایند تا بعد قرن باز او نہ رود جاری شود و نفعی عظیمی بہ مسلماناں ایں جای عاید گردد و تصرف حضرت یادگار بماند، فرمودند پالکئی[1] من بر سر ہموں نہر خشک بہ برند تا ہماں جا دعا نمایم، چند ہزار کس از زن و مردِ افاغنہ برای مشاہدۂ ایں تصرفِ بدیع جمع گردیدہ، پالکئ مبارک بردند و زمینی سنگلاخ کہ پُر از اشجار[2] سنگرہ باشد نشان دادند کہ ایں جای نہر بود فرمودند پالکی را فرود آرند، فرود آوردند دستِ شریف برای دعا برداشتند دو سہ گھڑی بآں ساختند ناگاہ آوازِ آب کہ سنگہا را زدہ می آمد در گوشِ تشنہ لبان رسید بہ عرض رسانیدند کہ آب رسید خود بہ ہماں صرافت ماندند تا آنکہ آب در وسط پالکی داخل گردیدہ آں زمان دست بہ روئ مبارک گردانده از دعا فراغ حاصل کردند بہ فرحت شکر گویان برخاستند فرمودند تجسس نمایند شکار ہم خواہد بود ماہیہای فراوان نمودار شدند افاغنہ شکار بسیار نمودہ بہ فدویتِ تمام حلقۂ ارادت در سر و گردن نہادہ چند روز دیگر ہم مقام کنایندہ رخصت باجوڑ نمودند تا امروز کہ چہل سال است افاغنۂ آں جا شکر گذار ایں جاں بخشی اند و آب بحکم الٰہی

---

[1] د۔ پالکئ مبارک ما   [2] م۔ اشجار

جاری است۔

ابیض۔ درہماں سفر چوں افاغنہ آبِ نہر مشاہدہ نمودند ایں تصرف صاحبان بہ دیدند ملک عثمان کہ مقدم آں قریہ بودہ دختری داشتہ کہ بہ علت کوری از مدت ہفدہ سال مبتلا بودہ و عمر آں دختر ہژدہ سال بودہ معروض داشتند کہ دعا فرمایند حضرت حق سبحانہ او را بینا گرداند فرمودند معجزۂ حضرات انبیاء است کہ کور را بینا می ساختند چنانچہ حضرت یوسف علیہ السلام چشماں بی بی زلیخا را منور کردہ بودند و حضرتِ عیسٰی علیہ السلام نیز بسیاری از کوران را بینا گردانیدہ اند علٰی نبینا علیہما الصلوٰۃ والسلام من بی چارہ را لیاقت آں کجا است عرض کردند کہ برای خدا توجہ ایں معنی فرمایند والحاح بسیار بہ کار بردند فرمودند بحکم العلماء ورثۃ الانبیاء دم می نمایم در عین دم بودند کہ حق سبحانہ بہ محض قدرت کاملۂ خویش روشنئ چشم بہ وی عطا فرمود ؎

سپیدی شد ز مشکین طرہ اش دور درآمد در سواد نرگسش نور

احمر۔ می فرمودند کہ در آں دم من ایں کلمہ را ہم (٣٤٩) می خواندم اللّٰھم اشف امتک و صدق رسولک صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وسلم۔

ابیض۔ یکی از خادمات در حالتِ حیات آں قبلۂ ارباب حاجات بہ امراضِ شدیدۂ مہلکہ گرفتار گردیدہ و حکیم حاذق کہ معالجش بودہ جواب علاج دادہ و گفتہ کہ حکمتِ انسانی را جای نماندہ است آری حکمتِ رحمانی تا ہر کجا کہ فرمایند ہست۔ فقیر ایں مقدمہ بہ عرض آں قبلہ رسانید ما ہم از حکیم خود جلت عظمتہ خواہیم پرسید بعد از دو سہ گھڑی ازیں ماجرا فرمودند کہ ما از حکیم خود پرسیدہ بودیم حکم شد کہ شفا دادیم ہموں روز معاملۂ بیمار جانبِ امید کشید و در دو سہ روز بہ شفاءِ کاملۂ عاجلہ سرافراز گردند۔ والحمد للہ الحمید ولقد شاھدنا مثل ھٰذا التصرف من شیخنا و امامنا ما یتعسر تعدادہ و سمعنا من الثقات ما یتعذر احصاءہ۔

ابیض۔ درخانۂ ایں آوارہ ہر فرزندی کہ متولد شدہ پیش از تولد او خبری دادند کہ پسر است یا دختر و اکثر صورت آں ہم تشخیص می نمودند علی الخصوص بشارت قدوم فرزندی نیاز احمد سلمہ اللہ تعالیٰ و ابقاہ واصلہ الی عنایۃ ما یتمناہ[1] چہار ماہ در حمل بود کہ از

---

[1] ”سلمہ اللہ تعالیٰ ... ما یتمناہ“ نسخہ د ندارد۔

زبانی حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بایں عبارت مرحمت کردند کہ من امروز در روضۂ منورہ حضرت ایشاں قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس نشستہ بودم دیدم کہ در دست آنحضرت طفلی[1] است ملیحی بہ سبز رنگ بہ من عنایت فرمایند و می فرمودند کہ نبیرۂ تست و نام ایں رحم رحمٰن و رحضرت رحمان مقرر گشتہ است و می گویند کہ با من از دو راہ نسبت فرزندی دادہ یکی از نسبت شما و دوئی آنکہ نسبت نبیرۂ فرزندی محمد صبغت اللہ۔ ہمچناں بہ وقوع پیوستہ و روزِ عقیقہ اول مسمیٰ بہ اسم مذکور کردہ لیکن عالی حضرت فرمودند کہ یکی از نام ہای ایں نیاز احمد ہم باشد۔ چنانچہ کنیتش ابوداؤد و نیز محمد عاشق ہم بہ موافق برادر بزرگ خود محمد معشوق سلمہٗ ربہٗ گذاشتند و بالفعل شہرت بہ ہمیں نام والامقام نزدیک عوام غالب است۔

ابیض۔ اکثر در خرد سالیٔ احقر می فرمودند کہ فلانی مصنف است بہ میامن آں مقولہ از فقیر تا امروز سہ تصنیف بہ ظہور آمدہ کہ ہر یکی مقبول اہل کمال[2] گردیدہ است معدن الجواہر و منظر اولی الالباب و مفتاح اہل السعادت و عزم کتاب مظہر الابواب فضل در خاطر بر تقدیر حیات مصمم است ان شاء اللہ تعالیٰ و رسالۂ دیگر ہم در خاطر مذکور آمدہ کہ باید نوشت و باید دید کہ تا آخر عمر معاملہ تا کجا کشد وما توفیقی الا باللہ علیہ توکلت والیہ اُنیبُ۔

احمر۔ ولایت پناہ شیخ روح اللہ می گفتند کہ ہنگام تشریف سفر آخر کہ آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ جانب پشاور اتفاق افتادہ بہ فقیر فرمودہ بودند کہ ایں آخر سفر ما است و در دعاءِ حسنِ خاتمہ مقید خواہد بود آخر الامر بہ پشاور رسیدہ عالمی را بہ ہدایت رسانیدہ روز جمعہ ثالث رجب المرجب جاں بجاناں تسلیم کردند انا للہ وانا الیہ راجعون۔

تاریخ وصال کہ موافق سال ہزار و صد (۳۵۰) و ہفدہ ہجری است "وی خاتم اولیاء بود" و دو سہ فقرہ دیگر کہ یک سال می افزاید و آں نزد اہل تاریخ مجوز بلکہ بسیار دائر است مذکور باید نمود۔ "وی از اکابر عرفاء وقت بود" — "ایں ظلِ نبی احمد بود" — "محب محمد فضل اللہ" قدسنا اللہ سبحانہ اسرارہ و رزقنا اللہ تعالیٰ من برکاتہ و رضی اللہ تعالیٰ عنہ و رضی ہو سبحانہ بحرمۃ سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ جمیع الانبیاء والہ والہم وصحبہ و صحبہم واتباعہ واتباعہم وسلم وبارک[3]

---

۱ د۔ "طفلی است" ندارد ۲ د۔ "کمال" ندارد

۳ یہ دعائیہ کلمات نسخۂ "د" میں مختصر ہیں۔

ازآں جانیازمندی فرزندی نیاز احمد مدظلہ درآں حضرت بی نظیر است بنا برآں فقرات برآوردہ او مذکور گشت والا تواریخ دیگر مخلصان دیگر مثل حافظ عبدالعزیز پشاوری و عبدالحی سرہندی ہم یافتہ اند، جہت تطویل کلام مذکور نہ گردیدند۔

آنکہ تابوت شریف بہ حضرت سرہند آوردہ در روضۂ منورۂ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ دردرونِ تہ خانۂ مقدسہ جانب اقدام آنحضرت مدفون کردند۔

ہرآں آتش کہ افروزد بہت نسیم　　خلیلاں را بود باغ ابراہیم

و آنحضرت را سہ فرزند بہ کلاں سالی رسیدند۔

(شیخ عزالدین احمد) اکبر آنہا معرفت دستگاہی مرحومی قبلہ گاہی[1] شیخ عزالدین احمد قدس سرہ و خیلی مقبول حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در بادی النظر گردیدہ، چنانچہ در حین تولد شرف حضور داشتند و بعد از تولد چوں نظر مبارک افتاد فرمودند۔

احمد۔ سبحان اللہ در اول نظر مقبول گشت و از غایت عنایت ملا معز الملک می فرمودند۔ و بہ خلعتِ خود بہ نواختند تفصیل این نقل نزد اربابِ عقل خیلی ضرور است بہ گوشِ تامل باید شنید۔ نبائرو نوائسِ حضرت ایشاں کہ قریب السن آنجناب بودند گاہی بمقتضای عمر قلمندان مبارک راکہ بہ حضور اقدس کشادہ می یافتند گاہی بمقراض می کشیدند و زبانی کاروی بر آوردند، این معنی موجب ملالِ خاطری شد و آنہا را بہ زجر و مبالغہ منع بازیدن قلمندان می کردند۔

احمد۔ و می فرمودند کہ زشک ملامعز الملک دریں امر نہ نمایند کہ وی یار ما است و ہر چہ نماید مسلم و مقبول است و مطلق بہ منع ایشاں دریں کار و کارہای دیگر کہ مشتمل بر انواع شوخی باشد رضای مبارک نہ بودہ و سوای این ہم اکثر بایں کلمہ سربلندی فرمودند و حضرت ایشاں بہ منصب خلت متحقق اند پس بحکم خلیل الخلیل خلیل امیدواری اکمل آنجناب را نصیبی از مقام خلت بہ ثبوت پیوست۔

یک بارگی در موسم طفولیت مرضی باآں اخوت پناہی لاحق گردید کہ طبیب پرہیز روغن فرمودند حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند کہ تمام طعام سرکار بی روغن بہ برند تا دل طفل محزون نہ گردد کہ مردم مرغن می خورند و مرابی روغن می دہند و نکتۂ ثانیہ کہ بالفعل بہ خاطر رسیدہ دیانمی دانم

---

[1] "معرفت دستگاہی مرحومی قبلہ گاہی" نسخہ "د" ندارد

که پیشتر ہم کسی شنیده باشد که وظیفه داران طعام چوں باوجود شفابی روغن به خورند البته دعای شفا به صمیم قلب خواهند نمود ماناکه دعای احدی از عباد الہی زود به فرِ اجابت خواہد رسید۔

ابیض۔ در ہماں مرض ایشاں یا در مرضِ دیگر که اصعب بوده حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ به حضرت والدۂ ماجدۂ ما که صبیۂ آنحضرت باشند بشارت عافیت دادند و فرمودند که من به محاسن دیده ام خاطر جمع (۳۵۱) دارم حضرت والده ماجده سلمہا ربہا می فرمایند که حضرت ایشاں بشارت طول عمرِ ایشاں مخفی از من فرزند خود حضرت حجۃ اللہ که معتمد به کشف نزد پدر بزرگوار بودند طلب نمودند بلکه شیرینی برای ختم حضرات خواجهای بزرگوار نیز فرستادند ایشاں نیز بشارت دادند که من عزالدین احمد را به ریش یافته ام۔

احمر۔ آنحضرت در خلوت فرمودند که به ریش خود من ہم یافته بودم مقصود آں بود که بشارت سپیدی ریش می دادند تا خاطر اطمینان می گرفت در شادی کمتب آنجناب ہم حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرموده بودند و فاتحۃ الکتاب خود خوانده عنایات که دریں ضمن به کار آمده تا کجا مشروح اہل بصیرت سازد نقلی غریب استماع نماید از آں جا محبوبیت آنجناب بحضرت قیومیت مآب تماشا نما۔

احمر۔ در ایام غلبۂ آزار حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ تمام بدن مبارک را تاب تحریک نمانده بود آں اخوت پناه بالای عریش مبارک ہمنشین بود و فرش حضرت ایشاں ہمیشه طاہر می بود کما هو الظاهر زود به عرض رسانیده که با جد بزرگوار راندگی کناره شوید من بول می نمایم بهر قسم خود را یک سو کشیدند تا طفل بر ہماں فرش و عریش بول نموده آنحضرت را ایں معنی خیلی[1] به پسند افتاده و مرغوب الطبع گردید، بعد ازیں که حضرت والده و جده ما حاضرات خدمت شدند نقل گذشته را بر زبان شکر فشاں آورده دعای خیر در حقِ وی به عباراتِ مختلفه فرمودند و گفتند که اگر بدوں خبر می کرد ما چه کردیم و نمازی نمودن بدن خیلی دشوار بوده خدا اش خیر دہد و به کمال برساند که قبل وقوع واقعه اطلاع داده ما را ازیں حرج خلاص ساخته تبدیل فرش امر آساں است فی الفور تبدیل فرش نمودند و الاضابطه شریفه چناں بوده که ہیچ کس که مباشر مشکوک ہم می بوده در حجرۂ مقدسه باریاب نمی گردید رعایت طہارت آں فرش نکیف کسی که بر عریش خاص بشاشد مورد ایں ہمه عنایت گردد بلکه دریچۂ جدیده از مقبولیت به کشاید ایں کار خانه به محبوبیت متعلق است و

---

[1] د۔ "آنحضرت را خیلی ایں معنی به پسند"

حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ محبوبیتِ ذاتی سرافراز اند و محبوب المحبوب، محبوب قاعدہ کلیۂ اصحابِ قلوب است۔

احمر۔ حضرت والدۂ ماجدہ می فرمایند کہ روزی حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودند ازیں کہ پسر ترا مادر فرزندیٔ خود گرفتہ ایم گران خاطر نہ خواہی شد و بدنہ خواہی برد کہ ما ایں را می خوانانیم و از عرفاء وقت می گردانیم قابل ساختہ حوالہ تو خواہیم نمود، ہر چند عمر مقدس آں زمان وفانہ کرد اما بہ یمن مقولۂ مقدسہ کریم متعال بہرہ دو کمال قال و حال متحقق گردانید بلی تمنای اکابر ایں معنی نمی باشد و سخن مردان بی جانی باشد علی الخصوص منظوران حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ مقبولیتِ دیگر سرافراز اند با خالق سماوات و ارضین در راز و نیاز اند۔

بر خاک اگر نظر کنی مشک بو کنی　　بر سنگ اگر نظر کنی آئینہ رو کنی

در عمرِ شریف آنجناب پنج سالہ بودہ کہ وصال حضرت ایشان مکنونات را مدہوش ساختہ (۳۵۲) و سماوات را بی سرپوش گردانیدہ تربیتِ آنجناب بہ حضرت قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ مسلم گردیدہ و اموری کہ در ممکن استعداد بودہ بہ پختگی و بالیدگی جلوہ گر گشتہ و امورِ دیگر ہم از حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ دربارۂ آنجناب مسموع شدہ اما چوں بطریق ضبط محفوظ نیند بنابراں لائق ذکر دریں کتاب معصومی یافتہ۔ الحال اسرارِ دیگر آنجناب چوں از بشاراتِ قیومی است مناسب ایں کتاب فہمیدہ بہ ذکر بعضی ازاں لب می کشاید۔

محبت حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ سرمایۂ جمیع سعادات است بہ مرتبۂ داشتند کہ دل و دیدہ بر نامِ مبارک می گداختند و ہر کہ را منحرف ازآں قبلۂ درویشان می شناختند صحبتِ محبت او را سمِ قاتل می پنداشتند لہذا رغبت بر تنہای پیشتر داشتند و بر سیرِ باغات می ساختند تا جائی کہ نا موصوف بہ صفت فدویت باشند روی آنہا نہ بینند چوں قدری از جلالیت ہم شامل حال بودہ بنابرآں خلوت را از جلوت محبوب تر می فہمیدند چہ با بسیاری از معاندان حضرت ایشان کہ بہ ظاہر مدعیٔ محبت اند و فی الحقیقت معکوس مناظرات ہم دست دادہ کہ آنہا را روی جواب باز نماندہ و با محبان حضرت ایشان انیس و دم ساز بودند و سراسر جمال بودند کہ بوی از جلال ملحوظ نہ باشد و نزدیک حضرت قبلہ گاہی چیو مرشدی اعتبارِ تمام داشتند و سخن ایشان در آنحضرت قدری دیگر داشتہ و منزلتی عظیمہ حاصل روزگار بودہ بشاراتِ عظمی ہم از آنحضرت والا منزلت قدس سرہ یافتہ و علم ظاہری را ہم بہ دقتِ[1] تمام قریب بآخر رسانیدہ۔

---

[1] م۔ "بہ قوت"

درس مختصر معانی و متوسط شرح کافیه و بعض نسخ دیگر به بعضی از طالب علمان می گفتند و خود هم نگران داشتند که دو سه نسخه آخره که بطریق سبق نه گذرانده ایم باید گذرانید چون عمر وفاء آن نه کرد بر مقدر موقوف ماند۔

احقر ۔ از زبان حضرت قبله گاهی قدسنا الله سبحانه شنیده ام که محبتی که عز الدین احمد را به حضرت ایشان است و عنایتی که حضرت ایشان در بارهٔ ایشان داشتند فرو گذاشت کمالی از کمال ضمنیت نه نموده است۔

احقر ۔ نیز فرموده اند که میر شرف الدین سلطان پوری که از اکابر خلفای حضرت خازن الرحمت بوده بشارت حقیقتِ قرآن بایں فرزند ما داده بود و تفصیل ایں مقدمه چناں است که در مجلس از مجالس سلطان پور کیف ما اتفق اجتماع عزیزین حاصل آمده میر مذکور در عین هنگامه برخاسته معانقه به کمال شوق نمودند و گفتند از شما بوی حضراتِ احمدیه یافتم و حقیقتِ قرآن مجید را محیط شما دیدم بی اختیار شتافتم و شما را نور صرف یافتم بلا علم حقیقت هر کدام مر دیگری را چون به جناب اظهار حقیقت خویش نمودند خافیهٔ خاطر میر مذکور بر طرف گشت و آنجناب را به جناب حضرتِ قبله گاهی قطب الاقطابی قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس نوعی اعتقاد بوده که هیچ کس را عدیل ایشان نمی ساختند و بعد از حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه ایشان را می ساختند و به موافق اعتقاد بهره ها از آن صحبتِ کیمیا خاصیت بر داشتند اکثر ها می فرمودند که حضرت پیر دستگیر نه شود و نمائی خلائق را به نیم جو قبول نه دارند و به جز ذات بحت تعالت و تقدست التفات بما سوا نه دارند و قبولیت (۳۵۴) خلائق اصلاً دلیل علیه کمال نه دارد چه بسیاری از اولیا که آنها را کسی نمی شناسد افضل اند از اولیای که رجوع خلائق بآنها پُر بسیار است نمی بینی بعضی از انبیاءِ کرام علیهم السلام گذشته که سه و دو یک کس بآنها گرویده اند البته افضل اند از اولیا که جمع کثیر بآنها گرویده باشند و تحقیق آن انبیاء علیهم السلام از مکتوب دو دیست و پنجاه و نهم از مکتوبات جلد اوّل حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه طلب باید نمود و گاه گاه آنجناب حقائق سرگزشتهٔ خود را که بعد از زمان حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه مشاهده نمودند پیش محبان بیان می فرمودند، نقل از آں ایراد می نماید که بعد از وصالِ حضرت ایشان طرفی از مسجدِ کلاں حضرت سرهند به خالِ اکرم حضرت مروج الشریعت تعلق داشته یعنی به همراهِ یاران خود می نشستند و درس می فرمودند و حلقه می نمودند و طرفی ثانی مسجد به خال اکرم حضرت شیخ سیف الحق و الملة و الدین[1]

---

[1] د ۔ سیف الدین

قدس سره تعلق داشته و هر دو جانب وقت شام برای ختم حضرات[1] خواجه‌های بزرگوار قدس الله اسرارهم حلویات حاضر می‌گشته لیکن چون غلبهٔ ارشاد حضرت سیف الحق والملة والدین محیطِ آفاق بوده حلویات به کثرت نوازدی نمودند چون ورود من جانب حضرت مروج الشریعت درآں وقت اتفاق می‌کرد اکثر از راه طیبت می‌فرمودند۔

احمر ۔ که اگر ذوق به شیرینی دارید ایں جا حاضر باشید تا بعد فراغ ختم داده خواهد شد و اگر شیرینیٔ طلای می‌طلبید پیش اول خال خود به روید۔

و آں اخوت پناه را با خالین مذکورین نسبت دامادی نیز بوده چه اوّل صبیهٔ حضرت شیخ سیف الدین در خانه داشتند و بعد از فوت صالحهٔ عاجزه مروج الشریعت گرفتند، چون فرزندی از آنجناب بعد از وصال نمانده و فقیر به انواعِ تربیت مُربّای ایشاں است و باعتبار صغرِ سن جای فرزندِ ایشاں برآں سخن ایشاں به وسعت دامنهٔ اوراق باوجود رعایت اختصار گرفت که در کتاب مظهرِ ابوابِ فضل که فضل الٰهی موعود است، احوال ایشاں به تفصیل مرقوم خواهد گردید ان شاء الله المجید۔ امید است که چون نظرِ ناظر و یا سبق قاری بایں مقام برسد البته به دعای مغفرت یاد آں غفران پناه شیخ معزالدین احمد نماید تغمده الله تعالیٰ۔

و عمر شریف آں برادرِ بزرگ بست و هفت ساله گردیده بود که در سرای خان خانان که شش میل خام که از بلدهٔ دارالسلطنت لاهور واقع است واقعهٔ ایشاں روی داده و تابوت به حضرت سرهند برده در روضهٔ مقدسهٔ حضرت ایشاں بیرون گنبدِ معلیٰ مدفون کردند۔

و تاریخ وصال هژدهم شهر شریف ربیع الاول بوده و سالِ هجری ازیں کلمه که فرزندی رحم رحمٰن نیاز احمد یافته باید جُست "دُرِ عزیز معرفت بود" — اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّا اِلَیْهِ رٰجِعُوْن ۔

جناب حضرت قبله گاهی مرشدی درآں ایام در (۳۵۴) بلدهٔ پیشاور تشریف داشتند و متوجه کابل بودند که ایں خبر وحشت اثر بغتةً شگاف در سینهٔ بی کینه نموده صبر و تسلی که دراں به نظر درآمده اصلاً به شرح راست نیاید مگر ملازمان آنحضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه بعد از وصال فرزندِ ایشاں شیخ محمد صادق قدس سره مشاهده ایں قسم صبر فرموده باشند و اکثر ایں کلمه را درآں ایام به شوقِ تمام می‌خواندند و بر عنوان مکاتیب هم که دراں سال مرقوم گشته می‌نوشتند۔

---

[1] د ۔ "حضرات" ندارد

احمر - رضینا بقضاءِ اللہ وصبرنا علیٰ بلاءِ اللہ - روزی در مکتوبی کہ در فراقِ ایشان نگارش بہ نواب مکرم خان رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نوشتند، ایں رباعیٔ عربی تحریر کردند - رباعی:

رمانی الدھر بالارزاء حتیٰ — فؤادی فی غشاء من نبال
فصرت اذا اصابتنی سہام — تکسرت النصال علی النصال

ایضاً بعد از وصال اخوت پناہی مرحومی چوں متوجہ کابل شدند سلطان قلی بیگ تیمی کہ از مخلصانِ خاص بودہ در اثناءِ طریق بر کوہِ خیبر در خوردہ کہ از کابل بہ پشاور می آمدہ پالکیٔ شریفہ را استادہ کلامی کہ بامشارٌ الیہ بہ بیان آمدہ ہمیں بیتِ حافظ علیہ الرحمۃ خواندند ؎

صبا بلطف بگو آں غزال رعنا را — کہ سر بکوہ و بیاباں تو دادۂ ما را

و نیز آنحضرت در بیاضِ خاصہ نوشتہ اند:

فتح - کہ حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس در پشاور می فرمودند کہ من ملہم شدم کہ عز الدین فی الجنۃ - پس سخن کوتاہ باید والسلام -

(شیخ حسام الدین احمد) - مخدوم زادۂ ثانی اخوی شیخ حسام الدین احمد فرزند ثانی آنحضرت اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ، ولادتِ ایشان بعد از وصالِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در ہماں سال اتفاق یافتہ، چوں تشریف حضرت قبلہ گاہی بہ تقریب عرس حضرت ایشاں درآں ایام در شاہجہان آباد بودہ نام ایشاں خالِ اکرم حضرت مروج الشریعت گذاشتند قوتِ حافظہ و علو[1] استعداد آں مخدوم زادۂ عالی نژاد مستغنی از توصیف ایں ضعیف است و محبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ سرمایۂ جمیع سعادات می دانستند و متاعی در بساطِ خود بہ ازیں نہ داشتند از غلبۂ محبت بود کہ شبی کہ با وجود ظلمت ذاتی خود را بر وضعیہ موحش تر گردیدہ در روضۂ منورہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درآمدند و جواب سلام از امام ہمام یافتند، تفصیل ایں نقل در موضع ازیں کتاب گذشتہ است بر عاشقِ مطالعہ مخفی نیست -

و وصالِ آں اخوت پناہ روز عرس حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ یعنی بیست و ہشتم صفر مظفر بالائی آب نربدہ بہ ہمراہ لشکر بادشاہِ خلد منزل[2] سنہ ہزار و صد و نوزدہم ہجری روی دادہ - انا للہ وانا الیہ راجعون - و در ہماں جا نزدیک قصبۂ اکبرپور مدفون

---

[1] د۔ "حافظ و علو" ندارد [2] د۔م خلد مکان، حاشیہ نسخہ م خلد منزل

گشته رحمه الله سبحانه۔

در عمر ایشان اربعین کامل گردیده وسه فرزند ایشان بالفعل در قید حیات اند، هرکدام به جوانب رسیده و به غربت و مسکنت (۳۵۵) آرمیده توفیق بندگی رفیق آنها باد ــ

(**صفر احمد معصومی مولف مقامات معصومی**) عاجز شکسته بال منتظر فضل لایزال جامع این مقامات فرخنده نکات مجد الدین احمد ابوالبرکات حلقه بگوشان اولیاء به صحبت صمیمی صفر احمد معصومی عفا الله تعالی عن زلاته، فرزند ثالث واصغر آنحضرت است رضی الله تعالی عنه، احوال پر اختلال این ناقص بی سروبرگ که تمامی افعال واعمال خود را به معاصی ساخته ومدت عمر اشرف را به هوا وهوس درباخته نه شایان آن است که پا انداز مقبولان صاحب اسرار و اعزهٔ عالی مقدار در سلک تحریر منسلک گردد اما وجهین توبین خواهان آیند که البته قدری از آن در قید قلم آورده شود وجه اول آنکه از مطالعه این معارف معصومی و دقائق علومی که در زیر قلم در آمده ساده لوحی از کوته اندیشی خیال آن نه برد که راقم احوال هم البته متصف به صفتی ازین صفات کمال خواهد بود، پس معاصی خود را به زبان اجمال با انواع رحمت لم یزلی که بروی شامل حال است تحریر نماید و ساده دلان را از وسوسهٔ مذکوره برآورد و وجه ثانی آنکه بعضی از کمالات ومکاشفات ومعاملات حضرات عالی درجات که به سبب عنایات وافره و تلطفات متکاثره شامل این عاصی تباه کار است و بعضی مقدمات دیگر که ذکر آنها بدون تبیین احوال خود خالی از صعوبت نیست۔ پس گویا آئینه داری احوال اکابر ذوالجلال در پردهٔ این نیازمندان درگاه متعال گردیده به تامل شامل استماع فرمایند و کار این آواره غیر از نافرمانی غفار نیست وطاعات به جز فساد نیست ومراقبه اش عذر و حیله است و مشاهده اش دنیای دنی را وسیلهٔ همتش برافزونی کبائر مصروف است و صحبتش به دغا و مکر معروف کاری که برای خدا باشد گاهی از وی به وقوع نیامده و حرفی که صفا باشد گاهی از زبانش نیز نیامده نیتش به جز پروردن نفس اماره نیست وطمانیتش غیر از انفراغ ابلیس پرتلبیس نه جمعیتش در وساوس شیطانیت و عاقبتش در کامروائی مطالب نفسانی القصه مکار بی نظیر و غدار پرتزویر صحبت اهل کمال بسیار یافته اما نفعی از آن نه برداشته عالمی بایں بهانه خراب ساخته و خود را برای عرض قلیل که آن هم موهوم است در بلا انداخته نه شرم از دنیا دامن گیر است و نه اندیشهٔ عقبیٰ دستگیر بوالهوسی است نافرجام و کوته اندیشی است بی سرانجام ؎

عشوهٔ ابلیس از تلبیس تست — در تو یک آرزو ابلیس تست
چو کنی یک آرزوی خود تمام — در تو صد ابلیس زاید والسلام

اگر فضلِ لم یزلی و رحمتِ سابقه دستگیریش نه نماید نجات در حق متصور نه و اگر عنایتِ بی غایت دم سازی اوقات و آناتش نه فرماید و حلاوت (۳۵۶) زندگی بر وی از اکبر محالات است چه اعداء آفاقی در رنگ اعداءِ نفسی همه وقت در کمین اند و آنچه از دست شان می بر آید به تقصیر۔ مصراع

دارم از خویش در این بادیه فریاد بسی

اگر نه سروش وَرَحْمَتِیْ وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ ۔ در گوش جانش در دور است رسیدی و شمال احسان لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوْبَ جَمِيْعًا ۔ بر گل و آب وی وزیدی، هیچ یکی از اهل کبائر و صغائر شکل وی نه دیدی و نام و نشان وی نه شنیدی امّا غلبهٔ رحمت و عظمت فضل آن قدر شمول وی فرموده مقبول اهل قبول گردانیده که از کثرت نظارهٔ چشم کرم معاصی قبیحه ما اشکِ ندامت جواهرِ آبدار گردیده از آن است که باقسام انعام وی ذی الجلالِ وَالْاِكْرَامِ خو کرده به مقتضای كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِيْ شَاْنٍ روز آینده خود را که به موجب حدیث قدسی اَنَا عند ظنّ عبدی بی حسنِ ظن شامل حال دارد امید فضل و وثوق احسان است نوعِ دیگر می باید و امور خود را باو تفویض می نماید وَاُفَوِّضُ اَمْرِيْ اِلَى اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ بَصِيْرٌۢ بِالْعِبَادِ از ایراد این تفویض که از مائدهٔ تمیز به کرم عزیز یافته به هیچ وجه مشروح قلم نمی تواند گشت ؎

امید هست که منشور عشق بازیِ من — ازان کمانچه ابرو رسد به طغرائی

از اکابر برگزیده و اعالی خدا رسیده[1] چیزها در حق خود شنیده[2] که تفصیل بیان بسیار کلان است امّا به طریق ایجاز و اختصار اگر مذکور نماید گنجائش دارد عنایت لم یزلی که خود دیده اگر قدری ازان نویسد گویا ادای احسان الٰهی کرده باشد۔

پنج شش ساله بوده که هنوز هوش را از مدهوشی جدائی کرده که شبِ عیدالاضحیٰ در منام به ملازمت سید الانام علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام گویا بر مصلا هوش کامله مشرف گردیده و چنان می فهمد که از غلبهٔ اژدهام ترحمی بر احوالِ وی فرموده حواله صدیق اکبر رضی الله تعالیٰ عنه که در صف ثانی با خلفای دیگر نشسته اند می فرمایند که بی مشقت به خانه رسانید و خلیفهٔ ثانی که نسبتِ نسبیٔ

---

[1] د۔ "خدا رسیده" ندارد

[2] د۔ خواستند

این آواره هم باآن اعدل اصحاب می رسد می دهند که فرزند خود را به کسی به دهید تا درخانه به رساند و در خلیفۂ ثالث و رابعہ هم ذکر مواهبی که شاملِ حال این نواختۂ احسان سید الانس والجان صلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آلہٖ واصحابہٖ وسلم گردیده درمیان است و هریک ازین حضرات اربعه رضوان الله تعالیٰ علیهم اجمعین عنایات جداگانه می فرمایند و خلیفۂ ثانی ازمشاهدۂ عنایات سیدِ عالم صلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آلہٖ واصحابہٖ وسلم فرحتِ فوق الحد بهم رسانیده به یکی از خادمانِ والدِ بزرگوار این راقم بی مقدار که وی نیز درآن وقت به سعادت حضور قیام دارد و حواله[1] می سازند تا درخانه رسانید، کیفیت آن صحبت فردوس رفعت چوں بامداد برخواسته به عرض مرشدی قبله گاهی رسانیده و حیرتی که از بیداری آن خواب یافته نیز معروض داشته عنایاتِ کثیره در تعبیر شنیده و ازآن باز خود را چیزی دیگر دیده - هم درآن اثناء حضرت والدۂ ماجده فرمودند و بعد ازاں اکثری فرمایند -

احمد - که پیش از ولادت تو (۳۵۷) شبی درخواب و یا در بیداری می بینم که فقیری صاحبِ قوت که بانوار بسیار درخشاں است آمده به من گفت که صاحب زاده مبارک من می پرسم که پسر یا دختر می فرمایند که من از اجمیر این قدر قطع مسافت نموده آمده ام نه که برای دختر آمده ام بلکه پسر مبارک و نامِ من خواجه معین الدین چشتی است و او را مسمیٰ به نام من خواهند نمود -

باز فقیر در حمل آمده و متولد شده و یکی از نامهای من این اسم است از آن باز بر تو امیدواری ها داشتم الحمد لله که به منصۂ ظهور پیوست - و نیز فرمودند و می فرمایند :

احمد - که در وقتِ ولادتِ تو قطب العارفین برادر بزرگ حضرت سیف الحق والملة والدین قدس الله سبحانه بسرہ العزیز درعین روزه تشریف ارزانی داشتند درآن شدت محاسن شریفۂ آنحضرت بدستِ این ضعیفه بوده و هر قدر قوت و حمله که از دستم برآمده اصلاً تقصیر نه رفته و تا آخر فراغ هم چناں گذشته بعد از فراغ مبارک بادیها دادند و بشاراتِ فراوان به حال این آواره بر زبانِ شریف آوردند -

احمد - می فرمودند حضور فقیر درین وقت باشد البته بی معنی نیست براین پسرِ شما یک معنی جلوه گر خواهد شد، گفته من به یاد شما باشد و بعد ازآن هم هر وقت که فقیر را می دیدند بشارت را لب مبارک می کشودند و در وقت عقیقه ذکر نام بشر هم درمیان آمده فرمودند به روز عقیقه هرکس که از

---

[1] م - "حواله" ندارد

حاضران نام می گذارد آں طفل مسمّٰی بہ جمیع ایں اسماء می شود، پس معین الدین ہم نام فقیر از جہت بشارت گذاشتند و مجد الدین نیز گذاشتند کہ لقبِ حضرت ایشاں بودہ و کنیت ابوالبرکات معین فرمودہ کہ کنیت حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ و گفتند کہ اشہر نام ہای صفر احمد باشد کہ نام جدِ شریف مادریٔ ما است و ایشاں را اولاد پسری نماندہ پس بایں تقریب نامِ ایشاں نزدِ اہلِ روزگار باشد۔

احمد۔ گویند چوں خال اکرم بعد از ولادت فقیر در خانۂ خود تشریف فرمودند چند روز متوالی بر زبان شریف نزدیک محرمات خود می آوردند کہ من نمی دانستم کہ زائیدن بر عورات ایں قدر صعب می باشد تا دیدم بسیار رحم بر حال ایں طائفہ دامن گیری می نماید اگر من زن بودم قبول زائیدن نمی نمودم و ایں از غایت رحم دلی آنحضرت مشعر است و مداح ایں بی سر و برگ اکثر بیش ہمشیرۂ خود کہ والدۂ ایں فقیر باشند از غایت عنایت می فرمودند، مطلب عنایت بسیار بر ایں عاجز گناہ گار داشتند ما نا کہ ثمرۂ عنایت ہمیں قسم اکابر بودہ کہ بہ عنایت خاص الخاص نواختہ و بہ قبولیت آنحضرت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام مشرف گردانیدہ و قبل ازیں بشارت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ مدعا نعم البدل والدہ فقیر را مشرف می ساختند و تفصیل (۳۵۸) آں در مقدمۂ کتاب گذشتہ است نیز مؤید مقامِ قبولیت است، الحمد للہ والمنۃ۔

و حضرت والدِ بزرگوار کہ پیرِ عالی مقدار ایں نیازمند نیز بودند مکاشفات فقیر را خیلی می پسندیدند و در خُردسالی ہا من چیزہا می پرسیدند کہ عقل عقیل ازاں در کوچۂ تحیّر راہ گم کردہ است و بشاراتِ عمدہ سرافراز می فرمودند کہ تحریر آں بشارات البتہ جز بہ خودستائی است۔

و در حین خواندن سبق کتب معقولہ و منقولہ مثل شرح مواقف و مشکوٰۃ المصابیح بعضی از مقدماتِ مقدمہ کہ فقیر بہ محض یمن صحبت آں را ادا می کرد و بہ قسمی دوست تر می داشتند کہ در حواشیٔ آں کتب بہ عبارات رائقہ بہ زبانی فقیر و اکثر عنوان آں را چنیں نوشتند:

فتح۔ ولنعم ما قال میر صفر احمد۔

بعد ازاں بہ مطلب می پرداختند و فقیر دور از کار قرنِ کامل صحبت آں آفتابِ ولایت دست دادہ۔ ولادت ایں آوارہ در سال ہزار و ہشتاد و شش ہجری در پانزدہم شہر ذی قعدہ اتفاق یافتہ۔ وصال آنجناب در ہمیں کنز مبارک عنقریب گذشتہ است و اکثر حقائق عالیہ و

دقائق فائقہ علوم ظاہری و اسرارِ باطنی از آنحضرت استفادہ نمودہ بعضی از آں ہا دریں کتاب مشروح گشت و بعضی دیگر در مواضع مستقبلہ بہ وضوح خواہد انجامید اِن شاء اللہ تعالیٰ المجید۔

و اخوی مرحومی شیخ عزالدین احمد قدس سرہ نیز در خرد سالیہا احقر تلطفاتِ فراوان می فرمودند و بہ بشارات متکاثرہ می نواختند ایں فقیر را میر ہم می گویند بایں عبارت می گفتند ان المیر موصوف بحسن صفات البشریہ وممدوح باعلیٰ کمالات الانسانیہ ولہ کمالات منہا احمدیہ و منہا معصومیہ ومنہا فضلویہ ولہ مقامات و مثل ایں کلمات بسیار ادا می کردند کہ تفصیل آنہا در قید حافظہ نیست ، چوں بہ عرض حضرت قبلہ گاہی قدس سرہ رسیدہ فرمودند۔

احمد۔ برادرِ شما در حقِ شما بشارات می دہند از کرم او تعالیٰ امیدوار باشد کہ بہ منصۂ ظہور آید۔

روزی ایں فقیر بہ عرض آں پیر روشن ضمیر رسانید کہ کمالات ارثی ہم نفع بخشیدہ اند یا نہ ؟

احمد۔ فرمودند نفع آں است اگر صاحبِ کمالات ارثی اگر تقید ہم نماید زود تر بہ مقصد اقصیٰ کامیاب گردد و چیزی کہ دیگراں را بہ مشقت و محنت بدست آمدہ آں عزیز در اندک مشقت اکثر آنہا بالا روند و آنچہ دیگراں را در شہور و سنین میسر گردیدہ اینہا در ایام و ساعات بہ موافق استعدادِ خود ہا بہ یابند و نفع ثانی آنکہ صحبت ارباب کمالات ارثی البتہ جذبی ہم دارد و مبتدی آنہا را بہ مطالب رسیدہ می انگارد و تقریب ایں استفسار ایں بودہ کہ روزی آنحضرت از زبانی حضرت مروج الشریعت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ العزیز نقل در بادۂ شاہ جیو قدس سرہ می کردند کہ رجوع ایشاں در آخر بہ جناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ افتادہ و در آں مدت ہم چنانچہ باید سپرد نخود بحضرتِ ایشاں می نمودند، روزی در ایام رجوع ایشاں مروج الشریعت از آنحضرت استفسار نمودند کہ معاملۂ (۳۵۹) عمِ شریف چہ قسم بہ نظر انور می درآید۔

احمد۔ فرمودند کمالات ارثی ہمہ یافتہ می شوند کہ خلفِ رشیدِ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ اما کسی بہ موافق کسب خواہند یافت و اگر خود را چنانچہ باید سپارند زود تر اخذ کمالات فرمایند۔ در آں ایام کہ رجوع فقیر بہ عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس افتادہ روزی بہ تقریبی ذکر حضرت شاہ جیو قدس سرہ درمیان آمدہ۔

احمد۔ فرمودند کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ می فرمودند کہ شاہ جیو گونہ تحرکی از حالت اصلی خود نمودہ است اگر کارِ خود را چنانچہ باید سپارد در اندک مدت ترقیاتِ فراوان حاصل نماید۔

چوں در شروع این مفتاح احوال حضرت شاہ جیو نیز موعود بوده که در جای ادا خواهد یافت و برای دو سه حرف شنیده خود کنز علیحده ترقیم نموده الحمد لله که باین تقریب منجر گشت ۔

باید دانست احقر الانام به حدِ بلوغت نه رسیده بود که آنحضرت والامنزلت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس اجازت تعلیم طریقت عنایت کرده بودند بلکه مردم بسیاری از رجال و نساء که درخدمت برای ارادت می رسیدند توجه آنها حوالۂ احقر می نمودند و حقیقت استعداد آنها استفسار می نمودند ،

روزی در اثنای طریقِ پشاور بر پالکی نیم منزله فرموده با حقر بالای آں آبِ روان تناول فرمودند فقیر در آں ایام چہارده ساله بوده ،

احقر ۔ فرمودند متوجه شو که این آب مظهرِ کدام اسم است از اسماء الٰهی تعالیٰ و تقدس و آنچه منکشف شود معروض دار، حسب الامر شریف توجه گماشتم معلوم کردند که مظهر اسم مبارک منقسم است به عرض رسانیدم مقبول گشت و از کشوف کونی هم اکثر می رسیدند و اغلب آنچه اظهار می کردم به برکت حضور موافقت هم می نمود روزی در مرحله پا رکاب که مرحله از کابل این طرف واقع است وقت مراجعتِ هندوستان به همراه ناظم آں جا امیرخان اتفاق منزل افتاده شتران اکثر اہل لشکر که به چراگاه برده بودند افاغنۂ غلجه که شیطان ترین الوسات افاغنه اند به غارت برده ، در تمام لشکر شور و فغاں افتاده و فردا آں روز کوچ نواب مذکور مقرر بوده و چهارده نفر شتر از سرکار آں قطب المدار نیز در آں ذیل بوده وقت خفتن یکی از شتربان گریه کناں رسیده که شترانِ سرکار نیز به غارت رفته حیرت تمام دست داده که در خیمه با قبیله در دامنۂ کوه منزل است و فردا کوچ چه باید کرد ، قریب به نصف شب گذشته آنحضرت رضی الله تعالیٰ عنه باین نیازمند فرمودند :

احقر ۔ که متوجه شهر شو که شتران ما می رسند یا نه و اگر می رسند به کدام وقت می رسند ۔ به موجب حکم چشم پوشیده معروض داشتم که می بینم که حضرت قبلۃ المحققین خال اکرم شیخ سیف الدین قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس (٣٦٠) شتران ما را گرفته می آرند ۔ آنی نه گذشته بود که چندیں افغانان هر چہارده شتران را گرفته رسیدند و معروض داشتند که مایان بعد از بردن این شتران در مساکن خود ها معلوم شد که شتران سرکار آں قبلۂ اسرار اند اعتقاد و محبت مایان بحضرات موروثی است به مشقت تمام تجسس در تمام لشکر نمودیم تا در دولت خانه رسیدیم الحمد لله که به مطلب کامیاب گردیدیم ۔

مقصود از تحریر این طور کشف و مقدمات نه خودستائی و ظاهر آرائی است بلکه بیان انوارِ صحبت آنحضرت قدس سنا الله سبحانه بسره الاقدس است که در لمعات حضور جماعتی که مستغرق بحرِ عصیان بودند در عین ظلمات به برکت آن نور آبِ حیات[1] را می دیدند و از کاسات[2] محبت نشاءهای خوشگوار می چشیدند از مدت معارف همان حسرت فقدان نقدِ وقت است نه بر دل یک حالت است و نه قلم بر یک صرافت ؎

نمی گنجم به پیراهن نمی سازم به عریانی
جنونی کرده ام پیدا نه شهری نه بیابانی

گاهی در علم خود را از اهل حال می شمارم و زمانی معرا از حال می پندارم و شب و روز بیقراری آرام خود می فهمم و آنات و ساعات بی آرامی را قرار خود می یابم نه تشنه را سیری است از این حال و نه بیمار را شفاء است از این مقال بالجمله هر حالی که روی می داد قابل نفی می دانم و قبلهٔ توجه را منتشر نمی گردانم و سراد را پرستش غیر از ذات پاک معبود برحق است دیگری را نمی شناسم اِنِّیْ وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِیْفًا وَّمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِکِیْنَ ؎

نه دنیا خواهم و نه دارِ عقبیٰ — ترا خواهم ترا باری تعالیٰ

اگرچه به ظاهر مشغوف امور بسیارم اما به باطن جز او به دیگری کاری نه دارم شوریده حالم و آشفته مقال گاهی به نظارهٔ طلعت افروز امروز خورسندم و زمانی نظر[3] به مناسبتی خود انداخته به صد داغ درد مندم هنگامی به حریفان بزم معصومی آشنایم و گاهی در سراپرده های دولت قیومی بی نوا اگر عذر تقصیرات نزد عالی فطرتان صاحبِ نکات می نمایم مدح بمایشبه الذم می فهمند و اگر تسلیه های که از سبقت رحمتی غضبی بر گوش جانه رسیده حرف امید می رانم صاحبِ اسرار می نمایند۔ بالجمله عذر او را بی شرافت نمی دانند بعضی که باعتقاد موصوف مانند اگر نکته رسا می بینند البته قدری از قدحِ مطلب می نویسند و طائفهٔ دیگر همه وقت در خورسند و در طنطنهٔ کمال خود که از رجوعِ عوام حاصل گردیده مست و مدهوش نمی دانند که در آئنهٔ فضلِ جمالِ معصومی که از طینت احمد پرسیده صبغ الٰهی را مشاهده است از آن است که برحمت نیاز دارد و برفضل نواساز عاصی است امار جامند رحمت قاسی است اما دل گداز وصلت به موافق حسنِ ظن به وی به موجب حدیثِ قدسی انا عند ظن

---

[1] د۔ آنجناب   [2] د۔ کائنات   [3] د۔ "نظر" ندارد

عبدی بی سلوک می فرمایند و او را بغیر خود آرام نمی تواند ؎

می تواند کہ دہد اشک مرا حسن قبول آنکہ دُر ساختہ است قطرۂ بارانی را

(٣٦١) این ہمہ اختلافات عبارات از کثرت الوان عنایت است و الا مقصود او معبود است و معبود او موجود۔ اگرچہ ہر یک سخنش شاہراہ ہست بہ مقصود کشادہ اما نہ در حوصلہ ہر منکر این سخن را بسیار گو از شما یک کس[1] نہ شد اسرار جو سخن بی سر را جانب اختصار باید کشید بعد ازاں بہ میدان صاحب دلان باید دوید عزیزا مہر بابا چوں در نظر کیمیا اثر حضرت قبلہ گاہی والد قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس این حالات بدیعہ منظور بودہ آخر عمر خود را شناختہ چیزی کہ خود بخشیدہ بودند تاکید نگاہداشت آں فرمودند ترتیب وی را بہ عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مناسب استعداد فہمیدہ حوالہ فرمودند و خود دست آں درویش گرفتہ باں قبلۂ آفاق پردند تا رنگی از بی رنگی صبغۃ الٰہی نیز بہ موافق نصیب خود بہ یابد ازیں جا توجہات کثیرہ یافتہ و بہ نوازشہای خاص سرافراز گردیدہ باوجودی کہ عادتِ شریفہ آں بودہ کہ حرف را اکثر باشارتِ شریفہ بدائع لطیفہ در آبادی اہل معانی بہ کمال بلاغت بیان می آمدہ اما بہ آں درویش صریح را در پردہ اشارت مبطن ساختہ سخن می کردند کہ بہ روی بلا نقاب از چہرۂ سخن مطلب بالا تکلف منکشف می گشتہ و خافیہ آں می نماندہ چنانچہ بعد از وصال حضرت قبلہ گاہی مرشدی در وقت دفن ایشاں شرف حضور داشتند آب در چشم مبارک گردانیدہ این آیت کریمہ خواندند :

احمر - فَرَوْحٌ وَّ رَيْحَانٌ وَّجَنَّتُ نَعِيمٍ ۔

و اگر می خواستند کہ او را بہ بشارتی مشرف فرمایند بایں عبارت می گفتند کہ حضرت ایشانِ ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ چوں معاملۂ سالک این جامی دیدند وی را بشارت آں مقام سرافراز می فرمودند استغفر اللہ۔ سخن از حوصلہ بلند رفت مقصود اظہار معاصی خود پیشِ ناظرانِ کتاب بودہ تا در گمان کمال او نیفتند معصیتِ دیگر بہ صد آب و تاب افزود ؎

یک آتش می نشاند از چشم خوں ریز کہ سوی دیگرش زد آتشِ تیز

چہ کند کہ اگر اظہار عنایات عرفای ذی الجلال را مبطن می داشتہ کفرانِ نعمت کہ ازیں راہ جلوہ گر گشتہ شاملِ حال می گشتہ و حکم آں است وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۔

---

[1] د۔ بشر

ازیں جہت می خواست سخن دراز گردیدہ ؎

عمر بگذشت و حدیثِ دردِ ما آخر نہ شد
شب بآخر شد کنوں کوتہ کنم افسانہ را

باید کہ قاریان بدُعاءِ سلامتی خاتمہ ممد و معاون باشند رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَّمْ
۵ تَغْفِرْلَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُوْنَنَّ مِنَ الْخٰسِرِيْنَ ۔

و ایں اعجز المساکین را دو فرزند اند کلاں تر آنہا مسمیٰ است بہ محمد معشوق (۳۶۲) و
ثانی نیاز احمد ہر دو بہ صلاح و نامرادی موصوف اند و در محبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ از دل
و جان معروف مد اللہ تعالیٰ ظلہما و رزقہما اللہ من برکات الاحمدیہ المعصومیۃ
الصبغویۃ الفضلیۃ[1] و یرحم اللہ تعالیٰ عبدا قال آمینا و صلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر
خلقہٖ مُحمّد وآلہٖ وصحبہٖ اجمعین ۔

---

[1] د ۔ برکاتہما المعصومیہ

شیخ عبداللطیف (قدس سره)

کنز دوم در بعضی از احوال عم شریف قدوة الواصلین شیخ عبداللطیف قدس سره۔

هر چند مقصد عمده از تصنیف کتاب ابتدای از حالات حضرت ایشان رضی الله تعالی عنه وانتها تا کنز مبارک گذشته بود که به حصول پیوسته چه بعد ذکر مقدمات مسطوره[1] قلم گزار گردیده ریشها کشیده است و چشم بعد از نظاره آں روی عنبریں موی به دیدار دیگری خوی نه کرده است ؎

شد برنگ غنچه مژگانم خلاف یک دگر
بس که پوشیدم نظر بی روی زیبای کسی

امّا چوں عم الرجل صنو ابیه واقع است و آنجناب هم شراب فضل از کاسات معصومی تناول نموده اند اگر نه نویسم خیانت در امانت کرده باشم[2] پس سعادت خود دانسته خوشه از خرمن لطف لم یزلی باید چید، اللّٰهُ لَطِیْفٌ بِعِبَادِهٖ یَرْزُقُ مَنْ یَّشَآءُ وَهُوَ الْقَوِیُّ الْعَزِیْزُ. بل لطف از فضل جدا نیست و فضل از لطف علیحده نیست[3]، فضل است که به لطف می رساند و لطف است که از کرشمه های فضل جلوه گر است کارخانه لطف از فضل برپا است و دائره مدار فضل به لطف برجا است فضلیان همه وقت بر لطف چشم دوخته نشسته اند و به ترانه یا خفی اللطف ادرکنی بلطفك الخفی، مترنم و چوں به لطف خو پذیر شدند رجامند فضل عظیم می گردند بالجمله دریں کثرت معاصی و عیوب تلاش زیبا محبوب است ؎

مگر لطف تو گردد یاور من   کشند زایں خاکدان بیرون سر من
دگر نه وای برمن وای برمن   ز دل تا دیده واویلاست برمن

ملکا خالقا لطیفا ایں بندۀ شرمنده را به لطف خود دریاب و در دریای فضل شناورم گردان تا روی جمعیت در تفرقه های نفس و شیطان در عمان آں به بینم و ازیں عدوین بلکه جمیع اعداء آفاقی و انفسی نجات یافته در ظلمات مشاهده آب حیات فرایم بهرحال چنگی بدامان لطف اندازم و

---

[1] د۔ "مسطوره" ندارد
[2] م۔ "اگر نه نویسند ..... کرده باشد"
[3] م۔ "نیست" ندارد

فضلِ عظیم وثیقہ سازم البتہ بہرۂ از بحرین عذبین از کرم کریم تعالیٰ خواہم برداشت و بہر خوانندہ را اعتقاد ثمرہ خواہد رسید اِن شاء اللہ تعالیٰ ؎

یکی گفتا کہ لطف دوست عام است　　زلطف دوست نامیدی حرام است

دانا آگاہ باش کہ حقیقت نسبت مکرم انعم محترم از کنز مبارک گذشتہ بہ وضوح پیوستہ است کہ ہماں نسبتِ مبارک برادر بزرگ ایشاں از راہ ابوین بایشاں مسلم است فلا حاجة بالتکرار۔

آنجناب ہمشیرہ زادۂ مقبول حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ اند و ولادت باسعادت آں آفتاب ہدایت در بلدۂ سرہند در حوالی ہزار و پنجاہ و پنج اتفاق یافتہ گویا علم مجسم گردیدہ و معرفت ہیئت بہم رسانیدہ مشکل بہ شکل انسانی کہ احسن تقویم است گردیدہ روز عقیقہ نامی کہ حضرت ایشاں گذاشتند معلوم گردیدہ کہ بانواع لطف شمول یافتہ و نامی کہ حضرت خازن الرحمت مقرر کردند محمد ذاکر بودہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما بمعنی ہر دو نام تحقیق تمام حاصل آں علامۂ انام بودہ غربت و مسکنت و نامرادپرستی شیوۂ مقبول ایشاں بودہ در اوّل آغاز بسم اللہ اغلب کہ حفظ قرآن مجید فرمودہ بہ کتبِ متداولہ معقولہ و منقولہ پرداختند و بہ وقت تمام تحصیل علوم نمودہ بہ درس تا آخر اشتغال داشتند و بایں جمع کسبِ حال از جناب قطب الاقطاب قیومیت مآب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودہ مجمع البحرین گردیدند و بہ شروع ارادت در سِن بلوغت بہ خدمت آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ مستسعد گردیدند و برایں استسعاد ہموارہ ناز داشتند و عنایات کثیرۂ حضرت ایشاں دربارۂ ایشاں مسموع گشتہ و بشارت لَا یَذْکُرُ اللّٰہَ اِلَّا اللّٰہُ در مکتوبات جلد ثالث صریح بنام ایشاں مندرج است۔ چہ ایشاں زبان ایشاں حکم شجرۂ موسوی گرفتہ بود و ایں معنی تا آخر کار شاملِ حالِ ایشاں بودہ کہ در وقتِ ذکر و قرأتِ قرآن مجید خود را نمی یافتند ھکذا اسمعت من شیخی و امامی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ السامی از زبان درفشاں آنحضرت مدح کمالات باطنی و قوت علم ظاہریٔ ایشاں بسیار شنودہ بعضی از نسخ معتبرہ بجناب مقدس آنحضرت ہم گذراندہ اند چہ در حضور والدِ ماجد خود صغیر بودند اغلب کہ یتیم ماندند تربیت ظاہری و باطنی ازاں حضرت قدس سرھما یافتہ اند و محبتی ہم کہ دریں اخوین کریمین نمودار گشتہ مکرر در دو ذاتِ مقدس خازن الرحمت و حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما بایں صرافت یا چیزی مافوق براں گذشتہ باشد۔

احمد۔ می فرمودند بی نفسی کہ در برادرِ ما شیخ عبداللطیف آشیانۂ خود ساختہ (۳۶۳) محتمل کہ

به طرفی دیگر توجه نه انداخته اگر مصوری تصویر بی‌نفسی به کشد مانا که همیں صباحت[1] از کلک تصویر بی اختیار[2] سر زند و باوجود عقل معاد در عقلِ معاش هم فرد یکتا بودند، مصاحبتِ بادشاه خلدمکان نیز چنانچه باید داشت و با طالب علمان همه وقت صحبت بوده و مُونث اکثر اہل علم ہم بر ذمّۂ خود گرفته آنها فارغ البال برای مباحثه و قیل وقال گردانیده خود سبق می دادند و اکثر تلامیذ ایشان بیضاوی و شرحِ مواقف و امثال آنها را به قدرتِ تامه درس دادند و خود ہم در وقت تقریر خیلی بست و رفق را کامی فرمودند چه فقیر را حضور درس ایشاں بسیار اتفاق کرده است[3] مذاکره که عینیت[4] جمع باشد مگر از ایشاں دیده۔

احمر۔ می فرمودند که مخدومی استادی مولوی محمد فرخ نیز در وقت تقریر و مذاکره خیلی بر سر کاری فرمودند اما اکثر طالب علم زیادتی هم می کرد البته آتشِ غضبِ ایشاں در جوش می آمد گاهی به بعضی از طالب علمان[5] درشتی واجب دانسته کلمه سخت هم می گفتند اما چوں ایں سختی ضروری به ظهور می رسد ناچار بعضی از طالبانِ علم از شورش بی جا دماغ را برهم می سازند چه حرف واجب الاداء باوجود ماخود فرونمی گذاریم و اکثر به حکم بشریت ماند بعد از سوالِ ایشاں جواب شافی می دهیم و اگر باآں هم تشفی نه شود لا علاج جای دیگر رجوع فرمایند که علم بحریست عمیق مقصد ناز برداریٔ اہل علم ایں قدر می کردند۔

احمر۔ می فرمودند که حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه تنزلاتِ خمسه را که به موافق اصطلاح شیخ محی الدین ابن العربی است بایں درویش در خُرد سالیها تلقین فرمودند و فرمودند یاد نمودن اینها لازماتِ طریقت است تا در مجلس ظاهر اتفاق نیفتد ایں کس منخجل ماند و الا به مذهب حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه هیچ غرض باآں وابسته مذهب نیست اما به تقریب مذهب شیخ قدس سره سخن اینها البته بسیار دائر است۔

احمر۔ جناب حضرت قبله گاهی قطب الاقطابی قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس می فرمودند که ما چندی از همسالان در نوجوانیهای اتفاق نمودیم که چهل روز نماز بامداد را به وقتی باید رسید که تحریمۂ اولیٰ فوت نه شود بحکم حدیث نفیس من اخلص لله اربعین صباحاً ظهرت ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه از آں مقامِ عالی نصیبی بدست آید هم چناں کردیم از آں

---

[1] م۔ شباحت [2] م۔ اختیار [3] م۔ "است" ندارد [4] م۔ نیت
[5] د۔ طالب

باز تا باین به غایت که چهل و چند سال گذشته بدون عذر مرض صعب فوت نشده حضرت حق سبحانه به هر یکی از ما حظی از آن مقام ارزانی فرموده اخوی ارشدی شیخ عبداللطیف در آن ایام به بلوغت هم رسیده بود که با ما شریک این نیت گردیده و تا آخر عمر این دولت را از دست نه داده قیاس باید کرد که چه سرچشمه های حکمت از دل بر زبانش که جوش برده باشد بلی قلبِ ایشان منبع حکمت بوده و زبان مخرج آن ازاں بود که این همه استرضاءِ والدهٔ ماجدهٔ خود که عاجزهٔ حضرت مجددِ الف ثانی بودند رضی اللہ تعالیٰ عنہ نصیب ایشان گردیده چنانچه در محبوبیت آن خدیجهٔ زمانی ممتاز بودند آری ارتفاع شانِ ایشان ازین که از اوّل (۳۶۴) اقتداءِ با امام معصوم نمودند باید فهمید هر چند جماعتی که اول چاشنی از نمک مطبخ سعادت چشید ثانیاً به کمال نیازمندی اقتدا با آن امام معصوم نموده باشند مستحق دو اجر اند اما خلوصِ اعتقاد شرط معتدبه است و بدونه خرط القتادِ سخن بجای دیگر رفت مقصود آن است که آنجناب اخذ کمالات از حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ به کمال فدویت و رسوخ اعتقاد فرموده بعد از وصالِ آن هادیٔ ارباب کمال به خلف رشید ایشان قطب المحققین حضرت شیخ سیف الحق والملة والدین قدسنا اللہ سبحانه بسره العزیز روی آورده ملتزم صحبت با ایشان گردیدند و رسالهٔ که آنحضرت در ردّ شبهاتِ منکران که بر کلام امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوشته اند باستصواب انعم شریف ترتیب یافته است گویند به غایت متین است اما فقیر را اتفاق مطالعه آن دست نه داده اگرچه وصف او از واصفان بسیار شنیده و این جانب را رسوخ اعتقاد که به جناب برادر بزرگِ خود بوده معلوم نیست که بعد از حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ دیگری را عدیل ایشان می شناخته باشند، آن بعضی ابنای حضرتِ ایشان را رضی اللہ تعالیٰ عنہم -

و وصالِ آن عمِ مکرم در سال هزار و صد و یازده فی سابعه شهرِ رمضان المبارک در بلدهٔ حضرت سرهند در حالت حیات حضرت قبله گاهیٔ مرشدی روی داده در روضهٔ مقدسهٔ حضرت مجددِ الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بیرون گنبدِ معلیٰ مدفون اند انا للہ وانا الیه راجعون-

غمی که بعد از وصالِ ایشان با آنحضرت رسیده زبان قلم در بیان آن معترف به قصور است ، گویند حضرت مولوی محمد فرخ که احوال شریف ایشان متصل مذکور می گردد ان شاء اللہ تعالیٰ فرمودند که ستارهٔ علم غروب شد-

و بالفعل فرزندِ بلا واسطه آن عم محترم شیخ عبدالحی نام در قید حیات است و صاحبِ توفیق و طاعت- هر کجا هست خدایا بسلامت دارش والسلام علیٰ من اتبع الهدیٰ-

مولوی شیخ محمد فرخ (قدس سرہ)

کنز سوم ۔ در بعضی احوال قدوۃ العلماء مولوئ معنوی شیخ محمد فرخ قدس اللہ تعالیٰ سرہ ۔

غلغلۂ علم ایشاں در گنبدِ افلاک صدا بخشیدہ و رواج فضیلت ایشاں اکثری از خاک را منور گردانیدہ ، حضرات احمدیہ ہمہ ثنا خوان ایشاں اند و کبرای سعیدیہ تلامیذ شان ، ازیں آوارہ بی چارہ مدح کمال شان چہ آید اما چوں در اواخر رجوع بہ حضرت ایشاں آوردہ بشارات علیا حاصل نمودہ اند ترک آں نشاید چہ ایں مقاماتِ معصومی بہ فرو گذاشت احوال مسترشدان قیومی بہ موافق علم راقم مجوز نیست پس باید بایں اعتبار اگر کم و بیش ہم نوشتہ شود البتہ منجر بہ ایذاءِ بسیار دانان نہ خواہد شد ۔ چنانچہ ایں قدر دریں کتاب زیادہ از حساب گذشتہ است ۔ اِنِّیْ تَوَکَّلْتُ عَلَی اللّٰہِ رَبِّیْ وَرَبِّکُمْ مَا مِنْ دَآبَّۃٍ اِلَّا ھُوَ اٰخِذٌۢ بِنَاصِیَتِھَا اِنَّ رَبِّیْ عَلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ ۔

بدہ ساقی شراب ارغوانی   بہ یاد نرگس جادوی فرخ

(۳۶۵) آنجناب برادر زادۂ حضرت ایشاں اند و از کبراء ابنای حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہم ہر چند دو فرزند دیگر از ایشاں کلاں بودند اما چوں کمال ایشاں از عمر و علم و انابت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مرتفع گردیدہ ابلق قلم در میدانِ اسرارِ ایشاں بہ خورمی دودیدہ ۔

ولادت آں شہسوار سمندِ تحقیق در بلدۂ حضرت سرہند در سال ہزار و سی و ہشت و یا نہ اتفاق افتادہ قبل از ظہور آں معدن علم دریں ویرانۂ شکستہ بنیاد بہ چند سال والدہ ماجدۂ ایشاں در رویای صالحہ کہ جزوی است از اجزای نبوتِ خود را بہ شانِ تمام امام جمعی از خلائق دیدہ بامداد بعرض حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسانیدہ تا بہ احسن تعبیر مژدۂ دولت افزا فرمایند ۔

احمد ۔ فرمودند تعبیر ایں خواب بس روشن است و در وقتِ خود ظہور خواہد فرمود بعد ازیں ماجراء بہ مدتی چند ولادت آنجناب در وقتی اتفاق یافتہ کہ وصالِ حضرت مجدد الف ثانی ازیں دار پُر ملال شدہ بود بلکہ والدۂ شریفۂ ایشاں ہم در صغر سن ایشاں ودیعت حیات سپردہ بود کہ ایشاں بہ کمال رسیدہ حفظ قرآن مجید فرمودہ ختم آں را در مسجد کبرای حضرت سرہند بہ حضرات عالی درجات شنوانند و عالمی با ایشاں اقتداء نمودہ نماز با نیاز می خواندند بعد از فراغ سلام تبرکہ ۔

احمد۔ حضرت ایشاں به برادر بزرگِ خود حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہما اظهار کردند که در نماز می بینم که حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ از روضۂ مقدسۂ خود برآمده جانب مسجد متوجه شدند تا آنکه داخل صفوف گردیده متصل من رسیده فرمودند که تعبیر خوابی که والدۂ محمد فرخ دیده از ما پرسیده بود همیں است بالجمله آنجناب علامۂ وقت خود بودند و کسبِ کمال باطنیه هم اولاً از خدمت والدِ بزرگوار خود حضرت خازن الرحمت نموده بشاراتِ بلند حاصل نمودند بلکه بشارت حصول کمالات نبوت بطریق وراثت نیز یافته و بعد از وصال والدِ بزرگوار خود در آخر سال بحضرتِ ایشاں رجوع آورده مدت یک سال ملتزم صحبت معرفت بخش گردیدند و دیدند آنچه دیدند قولِ ایشاں نزد حضرتین اعتبارِ تمام داشته و عبادتِ ایشاں مشهور فی بین الابرار۔

حاشیه بر ملا عبد الحکیم که بر خیالی است به متانتِ تمام نوشته اند و رسالۂ در منع رفع سبابه نیز بادلۂ عالیه تحریر فرموده۔ هر چند قبل ازیں دریں باب حضرت خازن الرحمت هم در حالت حیات جناب حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما رسالۂ مربوط نوشته بودند۔ چنانچه حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مکتوبی از مکتوبات جلد اوّل تعریف آں نوشته اند۔ و در رسالۂ کشف الغطاء که آنجناب در ردِّ شبهات منکراں که بر کلام حضرت مجدد الف ثانی نموده اند نوشته به غایت زیبا و متین است که مطالعه آں فرمای حلاوت (۳۶۴) بی اندازه حاصل روزگار نمای و کتب دیگر هم ظاهرا تصنیف فرموده باشند۔

اکثر به خلف ارشد ایشاں که مسمّیٰ به شیخ محمد ارشد است صحبت دست دهد گویا نسخۂ کمالات والدِ شریفِ خود است و حافظِ شهیر و فاضلِ بی نظیر است بسیاری از حالاتِ بدیعۂ ایشاں معلوم گردد۔

در بادشاهِ خلد مکان صحیح بخاری را در خدمتِ آں مولوئ معنوی خوانده اند گویند حضرت وحدت قدس سره که برادرِ اصغر آنجناب بوده اند و بعد از حضرت ایشاں رجوع به حضرت حجة الله آورده بشارات فراوان حاصل نموده، خواستند که بالیشاں نیز مشربی ازیں مشرب رسانید مکرر عرض آں نمودند که امواج بحار معرفت جوش خیز اند در اندک رجوع بحضرت نقشبند دل و دیده سیراب خواهند گردید فرمودند آنچه در نصیبۂ خود داشتم از حضرتین یافتیم برهاں قانعیم باز مبالغه ها درمیاں آمده گفتند که ایشاں قیوم اند و منکر قیوم محروم الفیض است۔

علی رای الامام الربانی والمجدد الالف الثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کما ھو الظاھر فی المکتوبات۔

پس از راہِ فیض بدوں توسط ایشاں مسدود است فرمودند بر قیوم برحق معصوم مطلق اعتقاد چنانچہ باید داریم و ازاں حضرت نعمتہا یافتہ ایم الحال تمنای فیض کہ از راہ دیگر برسد اصلاً نمی خواہم و بہر دو قیوم شخص معتقد مطلب بر ہماں فیض قناعت ورزیدہ برادر و وظائف سرگرمی اوقات داشتند مراد از دو قیوم کہ در جواب آنجناب مرقوم گشت حضرت مجدد الف ثانی و حضرت ایشاں اند و از مدت دہ دوازدہ سال و پیش از وصال خود آرزوی موت کہ محلِ لقاءِ پروردگار است بحکم آیۂ کریمہ مَنْ كَانَ يَرْجُوْا لِقَآءَ اللّٰهِ فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ لَاٰتٍ ۔ بسیار داشتند و ہر کہ دعاءِ مزید حیات ایشاں می نمود از آزردہ خاطری کشید بلی معاملات اصحاب کمال علیحدہ است ہر چہ خوباں کنند خوب آید۔

و وصالِ آنجناب در سال ہزار و صد و بست و یک در بلدۂ حضرت سرہند اتفاق یافتہ در روضۂ مقدسہ حضرت مجدد الف ثانی بیرون گنبد معلیٰ مدفون اند و فرزندانِ ایشاں بر مرقد ایشاں گنبد علیحدہ ساختہ اند قدسنا اللہ سبحانہ باسرارہ ورزقنا اللہ من برکاتہ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِيْٓ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ۔

(شیخ عبدالاحد وحدت شاہ گل قدس سرہ)

کنز چہارم ۔ در بعضی از احوال عارف باللہ الصمد مخدومی مکرمی شیخ عبد الاحد قدس اللہ بسرہ العزیز ؎

می تواں امروز عمر کردن غلط در کوی گل
می تواں از خویش رفتن یک دو گامی سوئی گل

توفرِ اخلاق و تکثرِ اشفاق آں نکتہ سنجِ معارف احمدی بدو میزان عدالت سعیدی و معصومی در پیمانۂ کمالِ ایں عاصیٔ بی پروبال چہ گنجد و اسرار گہربار آں قبلۂ ابرار در حوصلۂ ایں تباہ کار[1] چہ آید خرمنِ گل کہ از چہار چمنِ گلزارِ وحدت دمیدہ جیب و دامانِ صوفیۂ موحدہ را پُر کردہ نکہت بخش متوجہ جمعی از کبریٰ ایں طائفۂ علیہ گردیدہ اند در اوّل نظارۂ ایشاں در آمد از رفعتِ ہمت بہ خشک دماغان وادیٔ حیرت بخشیدہ متوجہ فوق الفوق گشتہ بہ بارگاہِ عالی جاہ رسیدہ اند کہ محلِ ندای سلطان در خانہ نیست کہ بر حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ شدہ بود ازآں جا جلوۂ کرامت و آوازۂ لن ترانی در پردۂ گوش بدون الفاظ در کسوتِ معانی از حضرت سبحانی ہمہ وقت مستتر مع ذالک چوں نسبت خلت با وجود اخوت بہ کمال صداقت با حضرت قبلہ گاہی قدس سرہ از مدت طفولیت در میان بودہ و ایں آوارہ را بلکہ برادر کلاں مرا کہ (۳۶۷) مخدومی مرحومی شیخ حسام الدین احمد رحمۃ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً اکثر بایں حدیث شریف[2] احفظ ودّ ابیک یعنی نگاہ دارد دوستی پدر خود را وصیت می فرمودند سطری چند بہ موافق حوصلہ و دانش ازاں عارف ارجمند بمقتضای مالا یدرک کلہ لا یترک کلہ تحریر می نماید من بہ یک بیت حلقہ بگوش آں عارف خدا آگاہم وھو ھذا ؎

صحبت معصوم مارا عاقبت معصوم ساخت
چوں بعمان ہمنشیں شد قطرہ عماں می شود

ولادتِ با سعادت آں بانی گلزارِ وحدت در بلدۂ حضرت سرہند در حوالی سال ہزار

۱؎ م: "کار" ندارد　　۲؎ د ۔ "شریف" ندارد

دپنجاه اتفاق یافتہ و چوں تخلص آنحضرت در شعر وحدت است و اکثر دریں کتاب اشارت بہ ہمیں نامِ والا مقام گذشتہ است ۔ الحال ہماں قاعدہ مقرر است ۔

فصاحتِ کلام بالینتِ تمام می ساخت روزمرۂ ایشاں بودہ وکثرتِ جمعیت از وحدت شانِ آگاہی بخشیدہ خلفِ رشید حضرت خازن الرحمت بودند رضی اللہ تعالیٰ عنہ و بانواع قبولیت مقبول آں حضرت علم کامل شریعت و طریقت ہموارہ شامل حال بودہ و آدابِ معرفت و حقیقت معًا برکمال شگفتگی رخسار بہ نہجی درخشاں بودہ کہ حضرت خازن الرحمت در خردسالیہای ایشاں "گل" می فرمودند و ایں نام بہ مرتبۂ اشتہار گرفتہ کہ بسیاری از عوام بنام دیگر نمی شناسند حتی کہ اکثر از حضرات احمدیہ ہم "گل صاحب" می گویند ہماں مصراع گویا بخواست دربارۂ ایشاں سر برزدہ است ، مصراع

خجل از رنگ و بویش خرمن گل

و آں قدر اطلاع اسرار[1] والدِ بزرگوارِ خود ہم کہ ایشاں را حاصل است دیگری را در فرزندان آنحضرت البتہ[2] بعدیت ملحوظ است بلکہ ظہور کمالات خفیۂ آنحضرت ہم آنجناب و پدرِ بزرگوار ایں ضعیف بودہ چنانچہ در کنزِ مبارک گذشتہ است ۔ و نظرِ عنایت حضرت خازن الرحمت بر ایں فرزندِ ارجمند پُر بسیار بودہ و استعدادِ ایشاں را می شناختہ بموافق آں کار می کردند و جمیع کمالات عالیات خود را در اول عمرِ ایشاں بطریق اجمال اتفاق فرمودند کہ در آخر کار در صحبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بطریق کسب حاصل روزگار گشت اگرچہ در گفتن از بشاراتِ متداولہ ہمیں ولایتِ اصلی کہ ولایتِ کبرای است آمدہ بود ، چنانچہ در احوال حضرت قبلہ گاہی مرشدی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس تفصیل آں گذشتہ چہ در آں حضرت دائرۂ بشارات تنگی داشتہ چوں وقتِ کشودن بہ تقریب ایں دو عزیز اعنی آنجناب و پدرِ بزرگوار معاصی بی حساب رسیدہ ۔

و صالِ آں قبلۂ ارباب وحدت و قدوۂ اصحاب فضل ازیں دارِ پُر ملال روی دادہ بعد از توقف یک سال بشاراتِ فراوان و بی پایاں[3] از روحِ شریف حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ معلوم فرمودہ و حضرت قبلہ گاہی ہم از جہت محافظتِ مقام خلعت کہ با ہم

---

۱ د ـ "اسرار" ندارد ۲ د ـ "البتہ" ندارد ۳ م ـ "بشارات بی پایاں"

داشتند تاکیدات بسیار نموده بخدمت حضرت ایشاں آوردند و دریں میخانہ نشاہا چشیدند و عنایات حضرت ایشاں ہم زیادہ از آنچہ مشروع ایں قرطاس تواند شد بجال خود مشاہدہ کردند چنانچہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ خود در مکتوبی از مکتوبات جلد ثالث کہ بہ اسم مخدوم زادۂ ثالث حضرت مروج الشریعت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مندرج است تحریر می فرمایند سطری (۳۶۸) چندازاں ایراد می نماید :

فتح - دریں روزہا بعد از رفتن شما شیخ عبدالاحد با فقیر نشست و برخاست[1] می کند و بسیار سرگرم ست شب و روز در خدمت حاضر ست حجرۂ در خانقاہ گرفتہ می گذارند نشاہِ عجیب دارد ترقی بسیار کردہ است و شیخ بدیع الدین و میر محمد باقر بہ مشارٌ الیہ موافقت نمودہ لوازم طلب گاری حسب الوسع بجامی آرند بالجملہ معاملہ ایں ہر سہ عزیز روز بروز در ترقی ست و یارانِ دیگر ہم در ترقی اند - انتہی کلامہ

اما در اول تشریف آں بانی گلزارِ وحدت بہ خدمت سراسر سعادت چوں امر واجب الاتباع چناں شرف صدور یافتہ کہ ترا از سر نو مرید خواہم کرد و تلقینِ ذکرِ اسم ذات جلت عظمتہ خواہم فرمود توقف بسیار کردند کہ چیزی کہ قبل ازیں چند سال محنت ہا نمودہ از خدمت حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ یافتہ بودیم عبث می شود -

احمد - فرمودند آں فرمودہ مسلم است لیکن ہر یکی را از اولیاءِ مقربین را برای وصول بہ مطلوب راہی علیحدہ است ہر نبی و ہر ولی را مسلکی است پس از راہِ دیگری بر براہِ خود آوردن خالی از صعوبت نیست بالجملہ از سر نو تعلیم ذکر فرمودہ بر زبانِ مبارک آوردند :

احمد - بشارتی کہ از حضرت میاں جیو یافتہ بودند معلومِ ما ہم گشت و شما را کمالاتِ ولایتِ کبرای متحقق یافتم بعد از چندی موافق سیر و سلوک آنہا بشارتِ ولایت کبرای و صغرای و علیاء و کمالات نبوت و حقائق اربعہ و ما فوقہا[2] بہ تفصیل عنایت فرمودند مکتوباتِ شریفہ از جلد ثانی و ثالث مشحون انداز بشاراتی کہ بآں بانی گلزارِ وحدت صدور یافتہ و مقبولیت ایشاں صریحاً در قلمِ عنبریں رقم درآمدہ و طبائعِ ایشاں نیز معقول خاطر مقدسِ حضرتِ ایشاں بودہ -

احمد - قبلہ گاہی مرشدی قدس سرہ روزی از جودتِ طبیعت حضرت وحدت نقل فرمودند

---

[1] م - نخواب [2] م - ما تقرر فوقہا

که حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ عزم اعتکاف عشرہ اخیرہ شہر رمضان المبارک می خواہند که از دولت خانه به مسجد تشریف فرمایند ما و ایشان در زمرهٔ[1] مردمان پیش برآمده خودہا را بروضهٔ مقدسه رسانیدند بعد از ساعتی غلغله برآمد حضرت قیوم و امام معصوم تا ہجوم رسیده و مثل شمس طلوع از شرق باب منزل مبارک گردیده ہر یکی از مستغرقان دریای نور که باریابانِ حضور بودند آدابِ مسنون بجا آورده چوں نظرِ مبارک بر حضرت وحدت افتاد فرمودند شما چه را ایں جا تصدیع کشیدید به مسجد می نشستند و من ہم ہماں جا برای نماز و بہ نیت اعتکاف می رسیدم ملاقات واقع می شد فی الفور معروض داشتند که حضرت سلامت استقبال قبله شرط نماز است تبسم عنایت آمیز فرمودند۔

احمد۔ از حضرت قبله گاہی مسموع گشت که شبی حضرت وحدت بعرض حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہم رسانیدند که من می بینم که دائرہ ارشاد وسعت پیدا کرده است و مقدمه گذرانیدن ختم قرآن مجید بحضرت ایشان در حالت حیات آں قبلهٔ درویشان در مفتاح ثالث گذشته است و ذکر اعتقاد ایشان که حضرتین را یعنی والدِ ماجد و عمِ اکرم خود را برابر در مقام قرب می فہمیدند نیز در محلی از ایں کتاب مذکور گشته بر متتبع کلام مخفی نه خواہد ماند۔

شنیده ام که حضرت وحدت قدس سره شنیدند که حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بشارت استعدادِ محمدی المشرب به جمیع ابناءِ کرام خویش مرحمت کردند که ہمه ایشان بایں استعداد والا سرافراز اند زود دویده معروض داشتند که من ہم امیدوار ایں عنایت ام:

احمد۔ فرمودند شما ہم داخل فرزندان اند:

و حضرت ایشان حسنِ اخلاق و سنجیدگی اوضاعِ ایشان را می ستودند و ابناءِ حضرات ایشان کلہم ادبِ ایشان می نمودند۔ بیاضی دارند که تفصیلِ احوال از جنس بشارات عالی درجات و دیگر معاملات که برآں ذات فرخنده صفات فائض گردیده بشارت ہر وقت مندرج است اگر رجوع نمائی (۳۶۹) از دریافت تفصیل مقدمات که دریں جا بطریق اجمال مذکور گشته حلاوتِ بی اندازہ حاصل فرمائی با وجودی که بشارات متداوله از حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ حاصل نموده اند چنانچه از مکتوبات شریفه ظاہر و ہویدا است۔

---

[1] د۔ "در زمرهٔ" ندارد

بعد از وصالِ حضرت ایشاں بہ موافق حکمتی کہ معلوم ایشاں بودہ باشد رجوع بہ حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس بہ کمال خضوع آوردہ مونس و دمساز آں عارفِ بلند پرواز شدند چنانچہ تحقیق اعتقاد ایشاں در کنز دوم مفتاح سابق کہ مفتاح سابع بود گذشتہ است۔

اشعارِ آنحضرت ہمگی دل کشایند و حمد ثنایند و رسائل عالیہ کہ بہ نظم و نثر ترتیب یافتہ عالی تر از مدح این گدای اند۔

از آں جملہ چہار چمن از مشاہیر رسائل آنجناب است و گلزارِ وحدت و خرمنِ گل و شقائق نیز از مصنفات ایشاں است و دیوان سوای اینہا علیحدہ است و رسائل دیگر ہم ہستند کہ اسامی آنہا معلوم نہ دارم و کتبِ مذکورہ را غیر از شقائق من دیدہ ام و تعریف شقائق از حضرت قبلۂ کونین والدِ بزرگوارِ خود رضی اللہ تعالیٰ عنہ شنیدہ ام، ہر سطر راہی بہ مطلوب می نماید و بہ وحدت آشنا می فرماید۔

مکاشفۂ ایشاں کہ فقیر خود از زبان گل فشاں در روزِ دفن حضرت قبلہ گاہی مرشدی در روضۂ منورۂ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ شنودہ ایراد می نماید چہ وصال آنحضرت قدس سرہ ثالث رجب المرجب در پشاور اتفاق یافتہ و تابوت شریف در حضرت سرہند غرہ شعبان المعظم رسید چنانچہ در کنز مبارک شرح آں گذشتہ است۔

القصہ حضرت وحدت قدس سرہ بالمِ تمام تشریف حضور داشتند و باین احقر الانام خطاب کردہ فرمودند:

احمد۔ کہ من شبِ ثالث رجب گذشتہ در واقعہ و یا در منام می بینم کہ عرصۂ قیامت برپا است و عالمی در معرکہ حساب گرفتار و والدِ بزرگوارِ شما ہم بہ شانِ تمام در حضور ملک علام دست بستہ قیام دارند درین اثنا حکم محکم شرف نفاذ یافتہ کہ ایشاں در بہشت شفاعت جمعی از مخلصانِ خود می فرمایند حکم می شود کہ آنہا را ہمراہ خود داخل جنت نماید ایشاں باں مجموعہ داخل روضۂ رضوان می شوند و دراں مجمع نثارا بہ دانند از رجال من کہ از عہد صبا تا ھنگام انتہای سیر و سلوک یک جا زندگانی با ایشاں کردہ ام بہ عرض رسانیدم کہ الٰہی مولای چوں فلانی را خلیل من بودہ باین نوازش سرافراز فرمودی من ہم از وسعت فضل و طراوتِ لطف بہ ہمیں عنایت امیدوار بودم حکم می شود کہ ہنوز وقتِ تو نہ رسیدہ ولیکن جہت تماشای بہشت آں

خلیل خود را برد و نظارهٔ آن مسکن رضا نموده برای من هم به موجب حکم داخل بهشت شدم و ایشان را بر فرش بلند و مسندِ ارجمند به کمال خورمی و نشاط نشسته یافتم در آن مقام حوضی یافتم که فواره اش می جست چون متصل به حوض شدم قطره از آن جسته بر بالای زانوی من افتاد که لذت آن تمام بدن را سرایت نمود، و این حالت خاصیت بهشت است که هر لذت آن جای تمام بدن را ملتذ خواهد نمود۔

القصه از همان لذت پیدا گشتم و تا امروز که بیست و هشت روز از آن واقعه گذشته است قدری از آن لذت در تمام بدن ساری است و آن عضو سرخ درخشان هم گردیده است اگر محل ستر عورت نه باشد به شما هم به نمایم بامداد که برخاستم به فرزندان خود اظهار این واقعه نمودم و وصالِ ایشان را (۳۷۰) تعبیر صریحه دریافتم خواستم که به شما هم اطلاع این نوید جنت جاوید فرمایم اما چون موت بالذات مستکره است لب نه کشادم تا خود حلِ مقدمه گردیده آن زمان من هم گفتم امور دیگر هم از کیفیات این واقعه بر زبان شریف آورده بودند اما از بعد عهد چنانچه باید بیاد نمانده بعد مدتی فقیر را با خلف رشید ایشان شیخ ابوحنیف اتفاق سفر شاه جهان آباد باهم در سالِ وصال حضرت وحدت دست داده در اثناءِ طریق در مکالماتِ خود همیں مکاشفهٔ والدِ بزرگوار خود بیان می نمودند پیشِ ما همون روز فرموده بودند۔

مکاشفهٔ دیگر ایشان که فرزندی نیاز احمد سلمه ربه از زبانی نبیرهٔ ایشان جامع الکمالات اظهار الدین خان نقل نموده تحریر می نماید۔ روزی در خانهٔ فیض کاشانهٔ خود تبیان معان عالیه به طرز خاص پیش اولاد خود می فرمودند و دل ها ایشان از اشاراتِ فاخره می ربودند ناگاه دست شریف بر جبهه شریفه رسانید سکوت ورزیدند و ظاهرا چشم هم پوشیدند۔

احمد۔ بعد از آن نفسی چشم وا کرده فرمودند که وجه این خاموشی هیچ دریافتید معروض داشتند که امیدوار ارشادیم فرمودند پشه بر پیشانی من مساس نموده هنوز نه کنده بود که دستِ من آن جا رسیده به مجرد مساس جان آن بیچاره از قالب تهی گردیده روح او حاضر گشته بر من دعوی خون خود که به ناحق واقع شده بود نمود زمانی در تحیر جواب ماندم که از غیب جوابی به من القا نمودند گفتم قتل الموذی قبل الایذاء واجب لا جواب شده رجع القهقری نمود۔

یک باری این عاصی دور از کار در اواخر عمر آن قبلهٔ ابرار حضرت ایشان را در خواب به صورت آن صاحب اسرار دیده حتی که از کثرت تشابه یکی از همراهیان این گناه گار می گوید

که حضرت شیخ عبدالاحد اند، گفتم بلکه حضرت ایشاں آں عزیز گفته ایں ناچیز قبول نه دارد گفتم که از آنحضرت باید پرسید می پرسم می فرمایند که نام من شیخ محمد معصوم است، فردا آں شب عزیز معهود مژده شبیه را به حضرت وحدت قدس سره رسانید فرخندگیٔ مزاج حاصل آنجناب گردید بعد چندی که ملازمت فقیر اتفاق یافته مشافههٔ استفسار به کمال آں فراح فرمودند چوں معروض داشته شد شکرانهٔ الهی به تقدیم رسانیدند و فرمودند که شما در حق من بشارت عظیمه آوردید چند بیتی که از غزلِ مشهورهٔ ایشاں به خاطر رسیده ترقیم نماید ؎

شبِ خیال طرهٔ شوخی بدل پیچید و رفت — ساعتی همچوں شب قدر از بزم جوشید و رفت
خانه زین است دنیا عیش او پا در رکاب — شهسوار است آنکه آرزوئی[1] زد و دامن چید و رفت
جلوه در کلبهٔ ما کرد و پنهاں گشت یار — صبح بر شامِ غریباں یک نفس خندید و رفت
شورش اهل جنوں را مرگ هم تسکیں نه داد — گرد باد خاک مجنوں تا فلک پیچید و رفت

و غزلِ طویل است و رنگین و یک بیت مطلعِ غزلِ ایشاں که بالفعل مناسب حال ایں بی پر و بال است ایراد می نماید ؎

گر دریں گلشن جوار رنگین ادای بر نخاست — چوں منی دل خسته مرغی خوش نوای بر نخاست

یک باری ایں نیاز مندِ اکابرِ اولیا عرسِ قبلة الاصفیاء والد بزرگوار خود نموده بود ما نا که عرس اول ایشاں (۳۷۱) بوده حضرات احمدیه با دیگر مکاشفات مجتمع گردیدند چوں شب تاریک زمستانی بود مردم در پیٔ استعجال شدند که از آں چه موجود داری به یار و فقیر انتظار ایشاں داشته که به تقریبی توقف در تشریف اتفاق یافته بود، القصه قریب ثلث شب گذشته رسیدند خفگی مردم که از توقف بهم رسیده بود معلوم فرموده گفتند که شما مردم را به قسم رسم[2] رخصت می گردید من بهر وقت که فرصت می یافتم به شوقِ خود می شتافتم گفتم همان بیت حضرت سدِ راه تقسیم شده بود ؎

تا تو ساقی نه شوی نشه نجوشد ز شراب
بی تو خمخانه خراب است تو هم می دانی

محظوظ شدند و گفتند دریافت ایں نشه رسا که به غایت لطافت موصوف است مگر مثل شما جوانانِ سعادت مند و خماران فطرت بلند نمایند۔

---

[1] د، م ۔ آنکه زینجا زد و … (چهار چمن وحدت ص۳۲ کو ترجیح دی گئی ہے)

[2] م ۔ آنهاں

و وصالِ آنحضرت در بلدهٔ دارالخلافه شاه جهان آباد سال هزار و صد و بیست و هفت اتفاق یافته و تابوت شریف بحضرت سرهند بُرده در یکی از حجره‌های مسجد کلاں آں جای که نصف آں خارج مسجد است مدفون کردند۔

گویند در شدت آزار که همان روز یا یک روز بعد رحلت ازین دار فرمودند نبیرهٔ ایشان شیخ انوار الله به امید اخذِ فوائد جدیده در خدمت پُر بهجت از حضرت سرهند رسیدند و فرمودند بی خبر دیر رسیدی در منزل بستند و فرزندِ اکبر ایشاں معرفت دستگاهی مرحومی شیخ ابوحنیف در آں روز که تابوتِ شریفِ ایشاں به پانی پت می رفت در اثناءِ طریق در خورد۔ چه آں معرفت آگاه به قصد ملازمتِ والدِ بزرگوار خود متوجه شاه جهان آباد بوده و فقیر هم هم سفر بوده چنانچه به تقریبی مذکور آں گذشته است چوں تابوت را دیدند به حزن تمام موصوف گردیدند و به گریه و زاری شدند بعد ازیں که فرود آمد تابوت بر دوش برداشتند بی اختیار متبسم گردیدند بلکه ضحک فرمودند بعد ازاں باز به گریه و زاری منافی شریعت نه باشد ساختند۔ چوں شب در سرای گنور رسیده و تمام مصنوعات ارضی را پردهٔ ظلمت پوشانیده از خندهٔ خود استفسار به شوقِ بسیار فرمودند فقیر خود در جواب باوجود علم یقینی باآں توفیقی داشته اما فرزندی محمد معشوق سلمهٔ ربه و صوفی محمد رفیع مرحوم به زودی گفتند که آری صاحب خندیدند فرمودند به قسم مؤکد سازید آنها قسم خوردند من هم گفتم که خنده صاحب در وقت متصل گشتن به تابوت من هم دریافته بودم بسیار خوش وقت شدند و وجه وجیه آں بیان فرمودند که چوں قریب به تابوت شدم دیدم که آنحضرت از کمال شوق به من معانقه می فرمایند و خلعت خاص خود را به من عنایت می نمایند من خلعتِ قیومیت بوده که حضرت وحدت بعد حضرت حجة الله قدسنا الله سبحانه باسرارهما به خودی فرمودند از پوشیدن آں خلعتِ فاخره بهیه آں قدر برکاتِ عجیبه به من متوجه گردیده و تجلی خاص الخاص (۲۷۲) به ظهور انجامیده که بی اختیار خندیدم الحمد لله که هم سفران نیز بریں خندهٔ فرخنده اطلاع یافتند که هم ازاں برکات عجیبه بهره‌ها برداشتند ازیں نقل جامع دیگر کمالات آں جامع البرکات باید دریافت بالجمله به جمیع کمالاتِ والد بزرگوار خویش آراسته کانه هو گردیده بودند و در آخر عمر حضرت مرشدی قبله گاهی قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس هدایه هم بخدمت ایشاں می گذارندند و برایں فقیر مهربانیِ خاص داشتند در سال هزار و صد و سی و دو ازیں دار رحلت نمودند و متصل والد شریف خود در همان حجره مدفون اند و فرزندِ ایشاں شیخ محمد زکی به خلافت والد

و جدِ بزرگوار خویش قیام دارد و طالب علم جید است و بہ استقامتِ تمام در وطن مالوف نشستہ است۔

و بالفعل دو فرزندان بلاواسطۂ حضرت وحدتؔ قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ العزیز شیخ محمد نقی حیات اند و صاحب معانی و کمال گویند حضرت حجۃ اللہ قطبیت ہندوستان بایشاں فرمودہ بودند و در آخر عمر والد بزرگوار خود ہم در فرزندان ہمیں ایشاں شعر ایشاں بودند تمام نسبت بدست آوردہ حاصل نشاتین اند۔ شعرِ ایشاں مستغنی از توصیف و اصفان است۔ یکی از معتبران روایت نمودہ کہ حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ شعرِ ایشاں را بر شعرِ والدِ شریف شان ترجیح می دادند، چوں از آں جناب مقدس ایں حرف منقول است البتہ موجہ و برجستہ است و الا نشانِ معجزۂ عیسیٰ دہد نظم تر وحدت کز دہر بیت یونانیست ہر حرفی طولانی بالجملہ بہ جانشینی والد بزرگوار خود زیبندہ اند۔ ہماں قول حضرت وحدتؔ ایں جا صادق ؎

وحدتؔ ایں دار محال است کہ جانی ماند
گر یکی رفت چو منصور دگر می جوشد

زیادہ گوئی موجب تطویل است عقلای عالی فطرت از یک حرف جامع مطالب بلندی برارند و بہ معانی رسا می رسند رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِیْٓ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَی الْقَوْمِ الْکٰفِرِیْنَ۔

(شیخ خلیل اللہ)

کنز پنجم[1] در ذکر بعضی از احوالِ معارف آگاہ شیخ خلیل اللہ و دیگر اقرباءِ ایشاں کہ بجناب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیدہ اند و چیزی ہم از آنحضرت در بارہ آنہا باین حقیر رسیدہ ہم دریں کنز مندرج می گردد۔

چہ اگر کنز علیحدہ اقل ہم باشد احاطہ یک ورق خود نماید و ایں بہ موافقِ اطلاعِ خود است و الا می تواند کہ بشارات متکاثرہ ہم بہ بعضی ازاں ہا از حضرتِ ایشاں صدور یافتہ باشند چنانچہ صاحبِ کنز ہم بہ بشاراتِ فراوان درآں قبلۂ اربابِ حق پرستان سرافراز اند[2] اما آنچہ معلوم خود است مرقوم می گردد ان شاء اللہ تعالیٰ ؎

خلیل آسا در ملکِ یقین زن   نوائی لا احب الآفلین زن

ولادت شریفۂ ایشاں در بلدۂ سرہند[3] در حوالی سالِ ہزار و پنجاہ و پنج اتفاق یافتہ، کمالات ظاہری و باطنی آراستہ اند و بہ محاسنِ اخلاق پیراستہ و از اوّل بہ سعادت ارادت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مستعد اند زیرا کہ در حضور والدِ ماجد خود حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوجوان شدہ بودند و بہ خواندن کتب دینیہ اشتغال داشتند و حضرت ایشاں عنایت بسیار در حق ایشاں داشتند و تربیت ایشاں زیادہ از تربیت فرزندانِ خود می خواستند، چنانچہ در محلی ازیں کتاب ایں نقل در باب برادرانِ خُردِ ایشاں از زبانی[4] حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذشتہ است اغلب کہ در ملفوظات کہ زیرش احمرات است گذشتہ پس ہمیں حکم را ایں جا قیاس باید نمود۔ مکتوباتِ فراوان در جلد ثالث (۳۷۳) حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ نام آں مخدوم زادہ مندرج اند اگر حضور آں جلد می بود ظاہرا نقل بعضی ازاں برداشتہ می شد۔ در مکتوب سوم آں جلد معظم مکتوبی است بنام ایشاں کہ ہمگیں مشتمل بر مدایح حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ است و درآں مکتوب مقدس ایں مصراع عربی ہم

---

[1] م۔ ندارد ، د۔ کنز چہارم   [2] د۔ "اند" ندارد   [3] م۔ بلدۂ شریفہ
[4] د۔ "از زبانی" ندارد

مندرج است:

فتح ۔ فِي الْمَهْدِ يَنْطِقُ عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهٖ

وبشارت تعین حبی کہ اسبق تعینات است و منتہای بشارات نیز در مکتوبات شریفہ صریحہ باسم ایشان است ۔ پس بشارات دیگر کہ البتہ ازاں منحط اند بطریق اولیٰ فرمودہ باشند۔

روزی در خدمت عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس نشستہ بودم شخصی کلمہ کہ بہ تجربۂ سستی اعتقاد باشد نسبت بحضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ از ایشاں نقل نمودہ، فرمودند از میاں خلیل اللہ جیو نہ باشد کہ ایشاں در اوّل مرید حضرت ایشاں اند و ہر چہ یافتہ اند ازاں قیوم برحق یافتند۔

در ایام تحریر ایں مقامات ہم بعضی از فدویان حضرت ایشاں قدس سرہ بافقیر کالنزاع نمودند[1] کہ ایشاں می گویند کہ حضرت ایشاں نماز تہجد نمی خواندند، و ایں کذب محض و افتراء صرف است، پس چہ طور برآں قبلۂ صفاکیشاں در مخلصان بہ شماری و احوالِ ایشاں بزرگاری، فقیر بہماں جواب باصواب عالی حضرت را در مد نظر داشتہ اقدام ایں مرام نمود و یقین نمودند کہ مردم برایشاں افترای بندند۔ و بعد از وصالِ حضرت ایشاں رجوع بہ کمال خضوع بحضرت حجۃ اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما آوردند کہ آں نیز نعمت بہیۂ حضرت ایشاں است۔ مطلب ازیں جا بہرہ ہا برداشتہ اند۔

حضرت قبلہ گاہی تعریف فقاہت ایشاں بسیار نمودند و مکاشفاتِ ایشاں را گاہی مذکور می فرمودند۔

احمد ۔ روزی می گفتند کہ مارا بشارت طول عمر در شبی از شبہای ماہِ مبارک رمضان عنایت فرمودند و بالفعل آنجناب بعد چند سال از صوبہ کابل مردم آں جا را فیض ہا رسانیدہ بہ وطن مالوف تشریف آوردہ اند۔ و عمر شریف قریب بہ ہشتاد است، شنیدہ ام کہ دریں ایام کسل مند اند عافاہ اللہ سبحانہ و مد ظل ارشادہ علی مفارق المحبین آمین۔

شیخ محمد یعقوب و شیخ محمد تقی رحمہما اللہ سبحانہ رحمۃً واسعۃ، چوں در حضور حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہ خُرد بودند و یتیم گردیدند مرید حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ

---

[1] د۔ بودہ

شدند و عنایت بسیار در حق ایشاں بہ کار می رفت از عالی حضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس مروی است کہ حضرت ایشاں بشارت فنائِ قلب بہ شیخ محمد نقی بہ حضور من عنایت کردہ بودند۔ از معتبران شنیدہ باشد کہ توجہ ایں صاحبین سپرد بہ حضرت مخدوم زادۂ عارف معنوی قدوۂ ارباب تحقیق[1] شیخ محمد صدیق قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس فرمودہ بودند بلکہ از زبان درفشاں آنحضرت ہم ایں معنی اغلب کہ مسموع گشتہ است۔

شیخ عبدالحق[2] مرحوم نبیسۂ حضرت ایشاں بودند و نبیرۂ حضرت خازن الرحمت رضی اللہ تعالیٰ عنہما بہ سعادتِ ارادت حضرت ایشاں سرافراز بودند و توجہ خاص دربارۂ ایشاں بودہ بعد ازاں در خدمت اخوالِ کرام کار خود را بآخر رسانید۔

و شیخ محمد قطب نیز نبیسۂ حضرت ایشاں و نبیرۂ حضرت خازن الرحمت اند و در اوّل از خال اکرم شیخ سیف الحق والدین توجہات می گرفتند بعد ازاں از حضرت حجۃ اللہ قدسنا اللہ سبحانہ باسرارہما و اغلب کہ اخذ طریقہ از حضرت ایشاں (۴ ۳۷) نمودہ باشند و بالفعل در قید حیات اند۔ امّا پدر شیخ عبدالحق شیخ عبداللہ بودہ و پدرِ شیخ محمد قطب شیخ سعدالدین و والدین ہر دو باخود ہمشیرہ اند۔

شیخ بدیع الدین نبیسۂ حضرت خازن الرحمت بودہ و کسب کمال از آنحضرت نمودہ، بعد ازاں بہ حضرت ایشاں رجوع آوردہ بشارات گرفتہ۔

احقر۔ حضرت قبلہ گاہی قدس سرہ نیز فرمودند اعبد الوقت است۔

رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَ ذُرِّيّٰتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ وَّ اجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِيْنَ اِمَامًا۔

---

[1] د۔ "عارف معنوی قدوۂ ارباب تحقیق" ندارد

[2] د، م۔ عبدالحی، مؤلفین انساب اولاد حضرت مجدد الف ثانی نے عبدالحق لکھا ہے۔ (ر۔ک تعلیقات ۴/۴۱۹)

مفتاحِ نہم

در ذکرِ بعضی از خلفاءِ عالی مقامِ حضرت ایشاں ومایشاکل ھذا الباب۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَآ اِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَّرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِىْ ظُلُمٰتِ الْاَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَّلَا يَابِسٍ اِلَّا فِىْ كِتٰبٍ مُّبِيْنٍ۔

اللهم صل علیٰ محمد بعدد من صلیٰ علیه وصل علیٰ محمد بعدد من لم یصل علیه وصل علیٰ محمد کما تحب و ترضیٰ ان یصلی علیه وصل علیٰ محمد کما امرتنا بالصلوٰة علیه وصل علیٰ محمد کما ینبغی الصلوٰة علیه وصل علیٰ جمیع الانبیاء والمرسلین والملائکة المقربین وآله وآلهم وصحبه وصحبهم واتباعه واتباعهم وسلم وبارک۔ استغفر الله ربی من کل ذنب واتوب الیه۔

بر نوجوانان شکر مقال و ہوشمندان دیرینہ سال و سروقدان نامدار و لالہ رخان گل عذار و ساقیان زنجبیل و شاربانِ شربت سلسبیل و جمعیت افروزان محفل ارجمندی و طلعت تبیان مجلس نقشبندی و سلسلہ گیرانِ طلاءِ ناب و ناظران خانۂ آفتاب و طایفانِ کعبۂ مقصود و واصلانِ مرتبۂ وجود و طراوت کنان بہجت و نشاط و سادہ دلانِ معرکہ انبساط و فدویان صفاکیشان و معتقدان خاندان حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ و چاک سواران بادیۂ سخندانی و گل فروشانِ باغچۂ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ظاہر و ہویدا است کہ خزائنِ دولت معصومی و دفائن کنوز حضرت قیومی، چوں قابل قبول حضرت صمدیت جلۃ عظمۃ گردیدہ و بہ خزانۂ باقیہ

بحکم وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ اتصال بہم رسانیدہ بلکہ از ہماں گنج موہوب گردیدہ کارخانۂ ہمت را بانہایت رسانیدہ، ہریک از نیازمندان فیض فراوان ازاں برداشتہ خودہا را بامنتسبان خود ازاں شاداب ساختہ و برآں ناز ورزیدہ مثل خود دیگری را نہ فہمیدہ و ازاں بحرِ عماں پیش قطرہ تر بودہ از ہماں قطرہ مدہوش شدہ کسی دعویٔ اصالت نمود. و دیگری خود را قیوم فرمودہ چہ اقطاب و اوتاد بہ قطرہ از بحارِ قیومی قانع و منتفع اند و ابدال و افراد بہ رشحۂ از آں انہار را معصومی سیراب و متمتع و از آں جا کہ استرضاء مکونات بر قیومیت حضرات ایشاں زیادہ از قیومیتِ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہما باشد غلبۂ[1] ارشاد و کثرتِ خلفاءِ ایشاں باید دریافت و کمالاتِ باہرہ از ہر کدام بہ فراستِ عقل باید شناخت. اما چوں ہر کدام بہ محبت حضرت ایشاں سرافراز است در پرواز معارج قدس شہباز است سمندِ فکر ایں بی چارہ در بیدای کمال شان لنگ محض است اما بغیر از ذکر اصحاب ایں کُمّل اصحاب کمال تسلیۂ قلبِ حزیں حاصل نیاید و دیگری (۳۷۵) از مدعیان جذبات و سلوک کہ دریں وقت تقرب بہ ملوک جستہ خودہا را یک چیزی خیال نمودہ اند اغیار بی اعتبار می شناسد والا احتراز من الاغیار خارج عن الاختیار ؎

دوریٔ از صحبتِ اغیار می خواہد دلم
یار می خواہد دلم بسیار می خواہد دلم

اگرچہ ہمہ احوال ایں صاحبان در قید قلم نیاید اما موافق یادداشت و حوصلہ و دانشِ خود ہر چہ از آں نوشتہ شود رشحہ از بحارِ معصومی کہ بایں راہ تقاطر نمودہ تشنہ لباں مشتاق را سیراب حیاتِ جاودانی خواہد گردانید وھو عین المطلوب وکمال المراد، حدیث شریف من احبھم فبحبی احبھم ومن ابغضھم فببغضی ابغضھم، شاہد ایں مقال است دیگر چوں ظہورِ نسبت معصومی در احوال ابنای کرام و ابناءِ عظام آں غوث الانام بہ قدر حوصلہ معلوم گردیدہ است البتہ اظہار آں در کسوت خلفاء والامقام نیز لازم گشت کہ حسن ہر مرتبہ برای خود شایانِ معشوقی عشاق است کہ در ہر آئینہ بہ موافق آں جلوہ فرمودہ است. (مصراع)

---

[1] د۔ "غلبہ" ندارد

بقدر آئینہ حسن تو می نماید روی

لیکن دریں وقت کہ قرب قیامت است و تراکم ظلمات اکثری ازاں خلفای برگزیدہ بہ وصل محبوب حقیقی جلت عظمتہ شتافتہ اند بلکہ در عالم فقر نمی آید کہ یکی ہم ازاں اصحاب کمال در قید حیات ماندہ باشد۔ و در جلد اخیر مکتوبات قدسی سمات ہم کہ در آں احوال خلفاء پیشتر است بالفعل موجود نہ آنچہ بیادِ خود دارد و یا از جلد اول یافتہ باظہار آں اکتساب سعادت باید نمود متوکلا علیہ سبحانہ۔

باید دانست کہ ارشاد حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ ازآں جا مرضیٔ خالق و مخلوقات بودہ تعداد مریدان ایشاں ہم در علم ممکن مخلط نمی گردد و مجازان ایشاں ہم زیادہ از حد شمار آری خلفای اکابر را شنیدہ ام کہ قریب بہ چہار صد بودہ کہ حدود اربعہ را منور گردانیدہ و فقیر را ہم صحبت بعضی ازیں اکابر دست دادہ۔

اما از اشہر خلفاء کہ بالفعل اسامی شریفہ ایشاں بہ خاطر است و قدری از احوال آنہا ہم معلوم بہ نام ہر یکی ازیں خدا رسیدہ کنز ایں مفتاح سی اند تا شرح می کشاید و دیگری در ذیل می آید پس دریں مفتاح سی کنز کہ موافق اجزای قرآنی است مفتوح خواہد شد۔
ان شاء اللہ تعالیٰ نَصْرٌ مِّنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِيْبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِيْنَ۔

خواجہ محمد حنیف کابلی

کنز اوّل۔ در ذکر بعضی از احوالِ قدوۂ خلفاءِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ عارفِ معنوی حقائق آگاہ خواجہ محمد حنیف کابلی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

مقرر اہل خانقاہ و متفق علیہ اولاد کرام حضرت ایشاں است کہ آنجناب افضل خلفای معصومی اند ہر چند مخدوم زادۂ سادس خال اکرم حضرت شیخ محمد صدیق را قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس دریں امر بہ موافق قاعدہ خود اختلاف است کہ معاملہ دورہ اخیرہ مستثنیٰ بود و ایشاں از کمالات حظی نہ گرفتہ اند کہ وصال ایشاں قبل از وصالِ حضرت ایشاں اتفاق یافتہ، لیکن فضل دیگر می ہم از کلام شریف مفہوم نمی گشتہ مگر خواجہ محمد صدیق را قدس سرہ کہ کنز ثانی ایں مفتاح از خزائن ایشاں است مراد داشتہ باشند۔

روزی ایں حقیر ایں شبہہ ایشاں را بہ عرض عالی حضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ در وقتی کہ فضلِ خواجہ (۳۷۶) محمد حنیف قدس سرہ رطب اللسان بودند و ایشاں را افضلِ خلفاءِ می فرمودند رسانیدہ۔

احمر۔ فرمودند کمالات دورۂ اخیرہ زیادہ از احباءِ دیگر بآں خواجۂ عالی شانِ در قبر رسیدہ چہ حضرت ایشاں در مکتوبی از مکتوبات جلد ثانی بآں خلیفہ اول می نویسند:

فتح۔ دل را با شما تعلقِ خاص است و خواہاں کمالِ شما است۔

پس باوجودی کہ در حیات کسب کمالات بودہ ترقیاتِ فراوان حاصل نمودہ باشند و بشارات متداولہ یافتہ باشند تعلق خاص حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذاشت کمالی از کمالاتِ دورۂ اخیرہ می نمودہ باشند کہ در قبرِ منور ایشاں بطریق توفیر نہ رسیدہ باشد آری ابناءِ کرام و بعضی از اقربای عظام اگر مستثنیٰ باشد گنجائش دارد۔

اکنون قصۂ ارادت ایشاں کہ مشتمل بر تصرف عظیمۂ حضرت ایشاں است در سلک تحریر منسلک باید نمود، اگرچہ اختلاف نقل بعد از اتفاق مطلب دریں مقدمہ مسموع گردیدہ امّا چیزی کہ اصح و اشہر است دریں اوراق تسوید می یابد بہ توجہ خاطر استماع فرمایند۔

ابیض۔ آنجناب از بزرگ زادہ ہای ولایت بودند و در آباءِ آنہا پیری و مریدی ہم آمدہ

بود مطلب، شیوخ ہندوستان را اگرچہ باعلیٰ مراتب کمال ہم واصل باشند، بزرگی کمتر قبول می نمایند و این قاعدہ در تمام شیوخ این دیار است الا ماشاء اللہ تعالیٰ۔ شبی در نوجوانی ہا خواجۂ عالی شان سعادت لم یزلی مشمول فرمودہ وار جمندی نقشبندی قرین حال گشتہ۔ در خواب بہ شرفِ ملازمت حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشرف گردانیدہ کہ گویا در حضرت سرہند آمدہ در خانقاہِ ملائک پناہ رسیدہ اند و دو عزیز نورانی درآن خانقاہ بہ کمال دبدبہ و جاہ نشستہ اند و شمع بیشتر می سوزد بہ خاطر تمنای آن دامن گیر شد کہ پیش یکی ازین عزیزان مرید باید شد یکی از حاضران جانب خواجہ شتافتہ سراغ می نماید، خواجہ دو عزیز استفسار می فرمایند می گویند کہ ہر دو فرزند مجدد الف ثانی حضرت شیخ احمد سرہندی اند و نام یکی شیخ محمد سعید و نام دیگری شیخ محمد معصوم است رضی اللہ تعالیٰ عنہما، خواجہ می فرمایند کہ مرا بہ فرزند ثانی حضرت کہ آفتاب ولایت در برج عظمت بہ کمال طلعت جلوہ گر است مرید بکنان گفت من ہم از طرف ایشان رسیدہ ام۔ القصہ بردہ بحضرت ایشان مرید کنانید۔ چون خواجہ از آن خواب دولت مآب بیدار شدند ذکر ما خود جاری یافتند، و در محبت حضرت ایشان بی قرار برخاستند و ہر نفس خود را چیزی دیگر می فہمیدند و بہ قلاب عشق ہر دم بفنائی و بقائی می رسیدند۔ چون قصۂ خواب پیش ہم صحبتان خاص درمیان آوردند در مضحکہ واز نمودند و باستہزاء ہنگامہ را گرم کردند خواجہ تستر اختیار فرمودند و تہیۂ راہِ حضرت سرہند نمودند چندین از سعادتمندان قبول رفاقت نمودہ کوچ در کوچ منزل نو نمودہ آب نو آشامیدہ در چند مدت قطع منازل فرمودہ مشمول عنایتِ خاص گردیدہ بہ نواحِ حضرت سرہند رسیدند ؎

میراند فرس چو کامرانان — تا دید سوادِ شہرِ جانان
افروخت دو دیدۂ مرادش — افزود سواد بر سوادش

بالجملہ قبل از شام دخول درآن بلدہ معرفت مقام میسر گردیدہ درآن جا تشخیص منزل کردہ بعد نمازِ (۳۷۷) شام در خانقاہِ ملائک پناہ رسیدند و ہمان صورت کہ در منام مشاہدہ افتادہ بود در یقظہ کہ عالم شہادت است بلا تفاوت تماشا کردند بلی الرؤیا الصالحۃ ستۃ و اربعون جزء من اجزاء النبوۃ خبر صحیح است و ہمان عزیز

که در خواب مشاطگی نموده بخدمتِ حضرت ایشان رسانیده بود در بیداری نیز در خدمت پُر بهجت رسانید، خواجه اگرچه درآں جا قران السعدین دیدند و اجتماع برادرین مشاهده نمودند اما حلقهٔ عبودیت معصومی در گوشِ جاں نهادند و به کمالات قیومی امیدوار گردیدند و در ظاهر هم مرید شدند و موردِ عنایات گردیده در اندک مدت خلعتِ خلافت یافته رخصت کابل حاصل نموده به موجب امر جلیل القدر به وطن مالوف خود رسیدند۔

کوتاه اندیشاں ایں جای به مزید تمسخر و استهزا هنگامه پردازی نمودند که فلانی پیشِ پیر خوابگی مرید شده آمده ارشاد ما می خواهد و هرچند خواجه فضلِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مذکور می کرد آنها را غیر از انکار نمی فرمودند تا آنکه همه منکران باتفاق پیغام باں خواجهٔ عالی مقام کردند که تا پیرِ بزرگوار شما به چشمِ خود نمی بینیم و کرامت ایشان مشاهده به نمایم اصلاً باعتقاد نمی درآئیم و ارشادِ شما هم مقصود نه خواهد نشست و طور آں چناں است که با دعوت ایشاں می نمایم اگر وقت طعام حاضر شوند و اجابت دعوت که مسنون است فرمایند ما نیز در جرگهٔ مخلصان باشیم والا فلاں خواجه را چوں جذب محبت شامل حال بوده بی تکلف قبول ایں تکلیف نمودند و روزی بریں امر قرار داده منزلی در شهرِ کابل به کمال زینت آراسته اهالی و موالیٔ بلده و دیهات مجتمع گردیدند بعد نماز شام به مراقبه ساختند و همه آنها چشم در استهزاء و تمسخر می زدند چوں بعد از نماز خفتن فراغ یافته اجازت طعام کشیدن از خواجه دریوزه کردند فرمودند که برآرید حالاً وقت طعام آنحضرت است که بناگاه از پشت بام آواز پای به گوش غفلت زدگان رسیده و از راه زینه به صحن خانه درآمدند[1] و مخدوم زاده های عالی مقام هم همراه اند آمده اند و بر مسندی که برای آنحضرت فرش کرده بودند نشستند و مخدوم زاده ها گرد به گرد آں دست بسته نشستند همه مرضاء القلوب به رسوخ تمام قدم بوس نمودند اکثری از آں ها به شرف ارادت مشرف گشتند فرمودند محض برای خاطرداریٔ خواجه خود آمده ایم و بعده از اولیاءالله کرامت طلب نمی نموده باشند که ضرر خالص است۔ القصه طعام تناول فرمودند و تمام شب درآں جا گذرانیده قریب به صبح فواکه مربوط که نیاز آمده بود در دستِ مبارک گرفته همان راه بالائی سرهند به طرفة العین رسیدند و فواکهٔ خشک را با نیاز دیگر حوالهٔ خواجه فرمودند که براهِ

---

[1] د۔ "درآمدند" ندارد

لاهور خواهند فرستاد و هر چند مروم التماس نمودند که چون قدم رنجه فرمودند کرامت عظیمه باین نامرادان نموده اند امید که چند روز اقامت فرمایند بعد ازان براهِ راست متوجه وطن مالوف کردند فرمودند باهل شهر جز این تشریف نه کرده ایم (۳۷۸) موجب اضطراب خواهد شد و اجازت صمدی هم برین اقامت مفهوم نمی شود والا چنین می کردم بالجمله نماز بامداد را در مسجد کبراء حضرت سرهند خواندند و فواکه مربوطه را همان روز به ذوی القربیٰ و دیگر آشنایان تقسیم کردند- وهذا من ادنیٰ تصرفاته رزقنا الله سبحانه من برکاته - مصراع

مرشدا کامل نما، دستِ من دامان تو

غلبهٔ عنایت وکثرت موهبت چون بر خواجهٔ عالی شان درآن سنگسار کوهستان شمول فرموده به تصرفات قویه دستگیری فرموده است اگر این عاجز بی پروبال هم که غریق بحار معاصی است و در گرداب ظلمات نفسانی و وساوس شیطانی گم گردیده دستگیری نموده به ساحل نجات رسانند و به تصرف نیم نگاهی کار او را انصرام بخشند غیر از فضل و نوازشش این مداح امری دیگر نه خواهد افزود[1] ؎

یک جان و هزار برق اندوه   گاهی چه کند باتشین کوه

در نشاتین غیر از ذات مقدس ملجای و ماوای ندارم این همه جمعیت حیات به محبت آستان بوسان معصومی می دانم و بعد ممات هم نظر بر تفضلاتِ قیومی می دارم ؎

درین دیار بدان زنده ام که گرگاهی[2]   نسیم عاطفتی زان دیار می آید

وقت تفضل است و هنگام ترحم که مستحق کرامت گناه گار اند- سخن به جای دیگر رفت مقصود آن است که خواجه عالی جناب به ارشاد تمام موصوف تمام گردیده رهنمای خلائق به موجب امر جلیل القدر گردیده مرآت کثیره در خدمت پر بهجت رسیدند و به بشارات عالیات سرافراز شده از اکابر خلفاء گردیدند هر سه جلد مکتوباتِ قدسی سمات از بشارات که باسم سامیٔ ایشان است مشحونِ بعضی ازان بشاراتِ فاخره و اشاراتِ نادره که در دفترِ اول است عنقریب مذکور خواهد شد ان شاء الله تعالیٰ-[3]

روزی این درویش را در چارباغ جلال آباد وقتی رفتن کابل اتفاق منزل افتاده

---

[1] د- بود   [2] د- ماهی   [3] د- ان شاء الله تعالیٰ عنقریب مذکور خواهد شد-

زیرِ سایهٔ چناری مردِ نورانی سفید ریشی به نظر درآمد که بوی جنسیت از دور به مشام رسیده تمام دماغ را معطر گردانید بدون تحریکِ این جانب به شوق ما فوق سوی فقیر دویده مصافحه بلکه معانقه نیز نموده، گفت بوی از حضرات سرهند جانبِ دماغ صعود کرده بی قرار ساخته تعریفِ خود فرمائی غلامی که بحضرتِ ایشان داشتم مذکور شده بی اختیار پابوس نموده بر زبان شریف آورده که من به رفاقتِ معرفت آگاهی مرحومی خواجه محمد حنیف کابلی قدس سره چند بار به ملازمت حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیده ام و شرف ارادتِ آن قبلهٔ درویشان مشرف گردیده، شصت و چند کس همراهِ خواجهٔ مذکور از آن قبیل مردم بودند که اجازتِ تلقینِ طریقت از آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ یافته بودند و اجازت تلقین من هم در آن ذلیم چون این هنگامهٔ لیل و نهار منظورِ خاطر بی قراری باشد هیچ صحبتی خوش نمی آید در هیچ معرکه دل نمی کشاید بنابران روزانه درین باغچه مشاهده خزان و بهار می نمایم و شبها در کلبه که در همین قریه متصل است به گریه و استغفار می باشم از اتفاق اگر عبور اولاد طیبهٔ حضرت ایشان بایں سمت می افتد بر آن اطلاع می یابم به ملازمت آن عزیز می شتابم - بالجمله خدمت فقیر بسیار نموده و اغلب که نام خود را صوفی احمد فرموده، مطلب یاران خواجهٔ عالی شان که بشرفِ صحبتِ حضرت مشرف گشته اند در جاهای خود خلافت یافته سرستِ (۳۷۹) بادیهٔ معرفت نشسته اند و حرفِ کمالات آن خواجهٔ عالی جناب در خُردِ حوصلهٔ این مسکین معلوم که به بیان آن پردازد مگر چیزی از مکتوباتِ شریفهٔ حضرت ایشان استفاده نموده اولیٰ به همان عبارتِ لطیفه بلا تصنع نقل آن پردازد در مکتوب بست و دوم جلد اوّل که بنام سامی ایشان است تحریر می فرمایند:

فتح - در کتابتی که ملا تیمور آورده بود مندرج بود که شبی برخاسته بود بعد از شکرِ وضو دست برداشته به عجز، تمام دعا کرده در دریوزه نسبتِ خاص حضرت ایشان و فلاں عزیز نمود آنی نه گذشته بود که نسبتی ظاهر شد کذا و کذا تقریب یک و نیم گهڑی در طغیان بود بعد از آن کم کم فرو شد شکرِ خداوندی جل سلطانه بجا آرید که به مجرد دعا کردن اثری از اجابت مفهوم شد و نسبتی خاص ظهور نمود لیکن عجب ست که با نسبت پیر دستگیر نسبتِ عزیز دیگر هم آرزو کرده دید با آنکه مقرر است که اگر از جای دیگر نسبتی برسد آن را راجع به پیر باید داشت و قبله توجه را منتشر نه باید ساخت، ما نا که مرادِ شما آن ست که نسبتِ خاص آنحضرت و نسبت آن بزرگ که بآں حضرت رسیده است، پس برین تقدیر

هر دو نسبتِ حضرت ایشانِ ما باشد۔ انتهیٰ کلامہ

مراد از بزرگ دوم حضرت غوث الثقلین است قدس سرہ هکذا سمعت من والدی و بعضی اخوالی قدس اسرارهم۔

ومکتوب صد و بیستم از جلد اول کہ بنام ایشان است بہ تمام ایرادمی نماید:

فتح - الحمد للہ وسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ، صحیفۂ شریفۂ اخوی اعزی مولانا محمد حنیف رسیدہ باعث بہجت و مسرتِ فراوان گردید حضرت حق سبحانہ در مدارج قرب ترقیات بی اندازہ کرامت فرماید، نوشتہ بودند کہ بعد از رسیدن این جا کیفیتی ظاہر می شود و در تمام بدن سرایت می کند ... الخ و نیز نوشتہ بودند مفہوم می شود کہ تلاوت قرآن را در حصول آن نسبت مدخلیتی تمام است ہر چند تلاوت می کند آن نسبت قوت می گیرد و اگر در تلاوت فتور می یابد در آن نسبت نیز فتور راہ می یابد۔

مخدوما می تواند کہ منشاء این کیفیت حقیقتِ قرآنی بود و چوں رابطۂ محبت با اہل این نسبت درست دارید و جمعیتِ استعداد نیز دارید حصول این معنی و امثال آن از شما قریب است بالجملہ کیفیت مسطورہ از نسبتہای ظلال فوق است و باصل الاصل متشبث می نماید شوق کمالات مخصوصہ و نسبت ضمنی نمودہ بودند یحتمل کہ نصیبی ازاں بحصول پیوستہ باشد و این کیفیت کہ نوشتہ اند اثر آن آن بود فقیر دریں باب تامل نہ کردہ است امیدوار باشند ؎

ازاں طرف نہ پذیرد کمال او نقصان

وزیں طرف شرف روزگار ما باشد

طلب مسودات جدیدہ نمودہ بودند اگر توفیق یافت بیاری می گویم کہ اگر چیزی ازاں قابل نقل باشد نقل گرفتہ بہ فرستد و واقعۂ کہ دیدہ بودند گوئیا شخصی آب دہان خود را در دہانِ من می اندازد و می گوید کہ امانت آن سرور است صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم کہ برای تو دادہ بودند رساندم بہ غایت اصیل و امید (۳۸۰) بخش گو اثر آن فی الحال ظاہر نہ شود و آنچہ از احوالِ یارانِ خود نوشتہ بودند خیلی محظوظ ساخت ہمہ احوال سنجیدہ و مقبول است و بایک دیگر دست و گریبان اللہ تعالیٰ ترقیات ارزانی داشتہ

بہ مطلبِ حقیقی رساند چوں ایام اعتکاف بود و امور ضروریہ در پیش بہ زود اند توانست پرواخت و براجوبۂ لابد اقتصار نمود ربنا اتمم لنا نورنا و اغفر لنا انک علی کل شیٔ قدیر۔ بعد از نوشتن کتابت در حصول نسبت ضمنیہ پارۂ تامل نمودہ شد ہیچ واضح نہ شد اگر مقدور است باز تامل و توجہ بلیغ دریں باب خواہد نمود انہ المیسر لکل عسیر۔ انتہی مکتوبہ المقدس۔

و ازیں قبیل مکتوبات در جلد اول بسیار اند کہ ایراد بر واحد آنہا موجب تطویل کلام است و ایں ہمہ احوال اوائل احوال آں عارف صاحبِ کمال است و مکاتیب جلد[1] ثانی گویا جلد ثالث ان از ایشاں است مبنی از توسط و انتہی کار آں صاحب اسرار است و از جلد ثالث چہ نویسد کہ معاملۂ ایشاں درآں جا نوعِ دیگر گردیدہ و مستحق اولیت خلافت را گردانیدہ ہرچند بنام خلفای کرام بشارات متکاثرہ ثبت گشتہ، اما شان پیش از رتبہ بشارات در ضمن سینۂ اربابِ کمالات نشستہ چہ عمر شریف شان دراں ایام بآخر رسیدہ بود پس آنچہ در مکمن استعداد داشتند بہ منصۂ ظہور انجامیدہ کتابتی کہ در تعزیت ایشاں بہ فرزندانِ ایشاں نوشتہ اند ہم درآں جلد مبارک مندرج است آں جا پی بہ علوِ شاں آں خواجہ عالی شان را باید برد اگر حضور آں جلد می بود البتہ بہ ایراد آں مکتوب مقدس اکتسابِ سعادت می نمود۔

و در تصرفات کثیرہ از آں خواجۂ عالی درجات مسموع گشتہ اما بہ یک تصرف کہ از زبانِ درفشانِ خالِ اکرمِ حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ شنیدہ و ابیضِ ایشاں در احمر آنحضرت جلوہ گر گردیدہ ایراد می نماید:

ابیض۔ می فرمودند کہ شبِ کتخدائی نخستینۂ من کہ در جوانیہا و حالت حیات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ اتفاق یافتہ صداع سر بہ شدتی در گرفتہ کہ طاقتِ سر برداشتن نہ گذاشتہ تا آں کہ وقت اجتماع مجلسِ حضرت ایشاں خواجہ محمد حنیف را برای طلبِ من می فرستادند گفتم خواجہ بایں حال گرفتارم و بایں درد مبتلا تابِ رفتن و طاقتِ نشستن مطلقاً نیست خواجہ اندکی چشم پوشیدہ توجہی فرمودند فوراً شفا یافتم کہ گویا از درد اثری نہ بود بہ حلاوتِ خاطر برخاستم و بہ

---

۱ د۔ "جلد" ندارد

موجب امر واجب الاطاعت جانب مجلس شتافتم۔

در ایام وصال آں خواجۂ عالی شان تشریف عالی حضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ درآں جا بودہ چنانچہ امامت نمازِ جنازہ ہم آں امام ہمام فرمودہ وہماں فرنگیٔ بی دین کہ در اواخر حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ معالج بلکہ قاتل بودہ در ایام اخیر آں خواجۂ عالی شان ہم رسیدہ موجب ہلاک ایشاں گردیدہ از عالی حضرت قدس سرہ مسموع گشتہ کہ روز سابق از وصالِ خود خواجہ بن خطاب کردہ بودند کہ ایں بدبخت فرنگی کہ مسمّٰی بہ اسکندر راست مرا کشت گویا شہادت ایں پیر و مرید از غایت مناسبت بدست یک ظالم نصرانی کہ بدترین کفار بنی آدم اند اتفاق یافتہ۔

ومولد ومسکن ومدفن آنجناب در قریۂ میوہ خاتون است کہ سہ فرسخ از کابل است ودر دامنہ کوہ واقع است ووصالِ ایشاں در سال ہزار وہفتاد وہشت است۔

امامت جنازۂ ایشاں عالی حضرت فرمودہ اند۔

فقیر دور از کار راکمتر اتفاق زیارت روضۂ منورۂ ایشاں دست دادہ، گویا بوی از روضۂ مقدسہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ مشامِ عشاق می رسد۔ طوبیٰ لمن زارھا بکمال الاعتقاد قدسنا اللہ سبحانہ باسرارہٖ ورزقنا اللہ تعالیٰ من برکاتہٖ ویرحم اللہ عبداً قال آمینا وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہٖ محمد وآلہٖ وصحبہٖ اجمعین۔

خواجه محمدؐ صدیق پشاوری

کنز دوم (۳۸۱) در بعضی از احوال عارف معنوی قبلهٔ ارباب توفیق خواجه محمد صدیق پشاوری قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس۔

آنجناب از قدمای اصحاب و اکابر خلفاءِ حضرت ایشان اند رضی الله تعالیٰ عنه و پدر بزرگوارِ ایشان خواجه عبدالغفور سمرقندی از خلفای[1] حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه گذشته اند۔ چنانچه در مکتوبات قدسی سمات آن قبلهٔ اولیا عالی درجات[2] مکاتیبِ فراوان بنام آن عزیز مندرج است۔

خواجه محمد عزیز خلف خواجه محمد صدیق قدس سره پیشِ این فقیر در فضلِ جدِ بزرگوار خود می گفت که در ایام اعتکاف حضرت مجدد الف ثانی در قلعهٔ گوالیار که نزد عوام مسمیٰ به حبس است، جدِ ما در خدمت قیام داشتند و ازین مر در خلفای دیگر امتیاز تمام داشتند۔

بالجمله ولادت خواجهٔ عالی جناب در بلدهٔ پشاور اتفاق یافته و عاشقِ جمالِ با کمال حضرت ایشان بودند۔

احمر۔ مکرر از زبان درفشان حضرت قبله گاهی اقطاب دستگاهی قدسنا الله سبحانه بسره السامی شنیده که اگر عشق متمثل به صورتِ انسانی که احسنِ تقویم است می گشت اغلب که صورتِ خواجه محمد صدیق می گرفت۔

و نیز همین کلمه دربارهٔ معارف و کمالات دستگاه خواجه محمد هاشم کشمی که از اکابرِ خلفاءِ حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه بوده اند و عاشقِ جمال با کمال آن امام ربانی گذشته از حضرت خازن الرحمت رضی الله تعالیٰ عنه نقل می کردند که مناسبتی که این هر دو خواجهٔ برگزیده را با خود ثابت است نیز واضح تر باید ساخت۔ و آن آن است که چنانچه خواجه محمد هاشم در خلفای حضرت مجدد الف ثانی بودند چه اول در آنجناب بقولِ اکثری خدام سید محمد نعمان

---

[1] "حضرت ایشان اند ... خواجه عبدالغفور سمرقندی از خلفای" نسخه "د" ندارد

[2] د۔ مکتوبات آن قبله اولیا

اندقدس سره، اگرچه بعضی ایشان را افضل می دانند و سید سند را ثانی می انگارند، هم چنان آنجناب ثانی خلیفهٔ حضرت ایشان اند اگرچه بعضی برخلاف آن حاکم اند و ایشان را اول تصور می نمایند اما اتفاق شیوخ ثلاثه اعنی عالی حضرت و حضرت حجة الله و حضرت قبله گاهی مرشدی قدسنا الله سبحانه باسرارهم باکثر اکابر دیگر بر ثانویت آن دو خواجهٔ بزرگوار است و اولیت میر محمد نعمان و خواجه محمد حنیف در جاهای دیگر خود ثابت اکنون عنان سخن جانب مقصود باید گردانند۔

از ثقات مسموع گشته که یک مرتبه آن خواجهٔ عالی جناب به قصدِ ملازمتِ حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه از پشاور تشویق مافوق و سوزِ دولت افروز متوجه دار الارشاد سرهند گردیدند چون به سرای دوهیری که یک فرسنگ است از بلدهٔ مذکور رسیده اند تحائف و هدایا که به قصدِ نیاز آورده اند ارسالِ خدمتِ قیومیت نمود خود رجع القهقری فرمودند و متوجه پشاور گردیدند، چون رفیقان استفسار این اسرار نمودند گفتند تابِ دیدنِ آفتاب[1] زیاده برین نزدیک تر نه دارم چون به عرضِ اقدس حضرت ایشان رسیدند بزبان مبارک آوردند خواجه کار خود کرده برگشته است۔ گویند چند بار ازین خواجهٔ عالی تبار این مقدمه سر بر زده است، یک مرتبه از لاهور برگشته بودند و هر مرتبه مقبول حضرت ایشان گردیده و بسیار شده که بحضرت سرهند رسیده مدتها در خدمت اقامت ورزیده از کمالاتِ معصومی بهره ها برداشته دل و جان را در محبت سگانِ آن درکانِ آن درگاهِ عرش اشتباه دریافته بعد از حصولِ اجازت متوجه پشاور می شدند و در آن جا هدایت عالمیان می فرمودند۔

شنیده ام که سگی در نظرِ خواجه در آمد شخصی گفت این سگ به همراه فلاں کس از حضرتِ سرهند آمده بود بی اختیار شده بر قدم آن سگ خود را انداختند و گریه ها کردند و صحبته ها نمودند و مالیده شیر و روغن یک وقت و گوشت (۳۸۲) به وقتِ دیگر از طرفِ خود غذائش مقرر ساختند۔

از حافظ عبد العزیز پشاوری مسموع گشته که کافری از حضرت سرهند به تقریبی به پشاور رسیده کیف ما اتفق مسموع خواجه گردیده با جمله اصحاب خود به قصدِ ملاقات وی شدند و تا در پشاور بوده لوازم مهمان داری از سرکار مقرر فرمودند۔

ازین قسم انقال غریبه که شورشِ عشق از نهاد آنها پیدا است ازاں جناب نه آن قدر

---

[1] م۔ خورشید

Click For More Books

شنیده ام که قرطاس این کنز متحمل بیان آن تواند شد۔

از مکتوب ہژدہم جلد اول حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ که باسم ایشاں است حقیقتِ احوال و کیفیت اطوار ایشاں به طریق اجمال جلوه گر اہل کمال می گردد و بشارات اوائل که آں خواجه بآں ممتاز اند ازاں جا نیز واضح می شود اواخر شاں را برآں قیاس باید نمود،

قیاس کن زگلستانِ من بہارِ مرا

و ہر سہ جلد مکتوبات قدسی سمات مشحون اند از مکاتیبی که بنام آں خواجهٔ عالی مقام شرف صدور یافته به ایراد مکتوب ہژدہم در سطورِ سابقه مذکور آں گذشته اکتساب سعادت می نماید بگوشِ ہوش استماع فرمایند:

فتح۔ بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین الحمد لله والسلام علیٰ عباده الذین اصطفیٰ۔ دو مکتوبِ مرغوب عقب یک دیگر رسیده خوش وقت ساخت۔ دیدن سرور کائنات علیه وعلیٰ آله افضل الصلوات واکمل التحیات و رحمت و بشارت است و پرسیدن سبب خوف عین تسلیه و نوید تسلیۂ لسانی فرمایند یانه وَمَا اَرۡسَلۡنٰکَ اِلَّا رَحۡمَةً لِّلۡعٰلَمِیۡنَ۔ نوشته بودند که این خوف و اندیشه و حزن برنہجی استیلا یافته است که قوت و ہمت را بالکل سلب نموده و بغیر از ادای فرائض و سنن به عباداتِ دیگر نمی تواند پرداخت خوفِ خاتمه و اندیشۂ اخروی باید که در توفیقِ طاعات بیفزاید و سبب ازدیاد نوافل اعمال گردد موجب انتقاص آں چوں شود ہرچند نفس این خوف و اندیشه از عبادات ست و مانع غفلت و معاصی می آیند که عطار شبلی رحمة الله سبحانه چہل سال بگریست و به جانب آسمان نه گریست سبب گریه او پرسیدند فرمود که از ترسِ گور و ہیبتِ قیامت، آنگاه سببِ ناگریستن بجانبِ آسمان پرسیدند فرمود که از شرم گناه بسیار که کرده ام و در مجلسها بسی خندیده ام و قہقہه نموده از شرم آں چشم بالا نمی کنم۔

منقول ست که فتح موصلی شصت سال بگریست گوشت و پوست از رخسارهٔ مبارکش بریزید، بعد از نقل او را به خواب دیدند گفتند خدای تعالیٰ با تو چه

کرد ؟ گفت بیامرزید، اما آن زمان کہ مرا بالا بردند فرمان آمد کہ بالاتر آرید، چوں زیر عرش بردند سجدہ کردم اما لرزاں و ترساں خطاب آمد کہ ای فتح چیست کہ چنیں بگریستی مرا غفار نگر نہ دانستی۔ سر بہ سجدہ نہادم، گفتم الٰہی ترا غفار دانستم اما از ترس گور و ہیبتِ قیامت و درشتیٔ ملک الموت می گریستم کہ دراں تنگنای لحد حال من چگونہ خواہد بود۔ فرمان آمد کہ چوں می ترسی بیامرزیدم ترا باآں گریہ ایں گریہ و ایں خوف کہ نصیبۂ شماست از نعم بہیہ ست، میمون و مبارک ست ترقی بخش و منور باطن شکرِ خداوندی جل شانہ بجا آرید و از استیلاء آں دل تنگ نہ شوید، در حدیث آمدہ است کہ دو خوف در آدمی جمع نہ شود خوف در دنیا و خوفِ در عقبیٰ یعنی خوفِ آخرت کہ در دنیا نصیب شود خوفِ آخرت را بر باید ایں دیوانگیہا و ایں شورشہا و صیحہا و نعرہا و گریہا و شوقہا کہ نصیبِ وقت شماست و بی خواست از شما سر می زند مردم آرزو دارند کہ لمحۂ ایں قسم وقت روی دہد (۳۸۳) و از قوتِ جذب شوق و جنوں غالب آید و ساعتی ظاہر و باطن را از ماسوی بیگانہ سازد و وارہاندا، مثالِ ما سنگ دلاں و خشک چشماں ازیں معنی بہ مراحل اند۔ مصراع

هنيئاً لأرباب النعيم نعيمها

نوشتہ بودند کہ روزی نشستہ بود کہ جوشی از نہاد ایں کس برخاست و نزدیک شد کہ صیحہای پر درد از نہادِ او برآید بہ تکلف تمام خود را از صیحہ نگاہداشت ازیں سبب دردِ سینہ و دردِ پہلو برخاستہ است شکر کنند کہ دریں طور جوش و شورش جاں بسلامت ماند بسیاری از صوفیہ دریں طور وقت قالب را از جاں تہی کردہ اند، می آرند کہ ابراہیم خواص قدس سرہ روزی بر جمعی بہ گذشت کہ بہ ذکر الٰہی جل سلطانہ اشتغال داشتند، از ذکرِ آں جماعت در ابراہیم چناں ذوق اثر کرد کہ در رقص شد ہفت شباں روز بدیں منوال بود چوں بہوش آمد تجدید وضو نمود و دوگانہ ادا کرد و سر بہ سجدہ نہاد سہ بار یا اللہ یا اللہ یا اللہ بہ گفت و سر برکرد و جاں بہ داد ؎

عاشقِ بہوای دوست بیہوش بود   و ز یادِ محبِ خویش مدہوش بود

نوشتہ بودند کہ در کتابتی تو مندرج بود کہ اصل کار محبت است بی محبت کجا رسند الخ ازیں معنی بسیار بسیار متالم است و در غم و اندوہ بہ نوعی فرو رفتہ است کہ سر بہ نمی

تواند برداشت مخدوما عجب است که در مادۂ شما که در محبت متفرد دیداین کلمہ نوشتہ باشیم ہر چند تامل می کنم بہ خاطر نمی آید کہ ایں کلمہ نوشتہ باشم لیکن چوں نوشتہ آید البتہ خواہد بود تا چہ طور از قلم برآمدہ است وکدام معنی مراد است بہر حال سبب تالم شما گمہ دیدہ است ۔مصراع

بلای دردمنداں از در و دیوار می آید

ہیچ بہ خاطر نیارند محبت شما بدیہی است جای سخن نہ دارد۔ والسلام علیکم۔ انتہیٰ مکتوبۃ المقدسۃ۔

و ایں اوّل مکتوب باسمِ ایشاں است و مکاتیب دیگر کہ در مجلدات ثلاثہ درج گمہ دیدہ اند در ہر کدام با وجود رغبت کمالاتِ ایشاں شورشِ احوال استعدادِ ایشاں ہم واضح ولائح است ۔

فقیرِ دور از کار ہم در ایام طفولیت جمال باکمال ایشاں دیدہ اگر چہ بہ وجہِ احسن در خاطر نہ دارم اما چیزی بہ یاد ماندہ ۔ہمگی شوق درد آمیز و بکائ صیحہ انگیز در تصور می آید اگر نہ قوت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ محافظتِ حالِ ایشاں می نمودی ۔

مرغِ روحِ ایشاں در رنگ اکابری کہ قصہای آنہا در مکتوب گذشتہ مذکور گشت ہمدراں صیحہ پرواز بہ عالمِ قدس می فرمودی ۔ در اواخرِ عمر آں خواجۂ عالی شان تشریف حضرت قبلہ گاہی آفطاب دستگاہی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ السامی بہ پشاور اتفاق یافتہ و در ہماں ایام وصالِ آں خواجۂ صاحبِ کمال شدہ و امامتِ نماز جنازۂ ایشاں آنحضرت فرمودند۔ اکثری از فرزندان و نیازمندانِ ایشاں می گفتند کہ خواجہ ہموارۂ بایں دُعا متضرع می بودند کہ وقتِ آخرِ من یکی از حضراتِ سرہند موجود باشد و امامتِ جنازہ فرماید، باجابت قرین گشت ۔ الحمد للہ الذی بعزتہ وجلالہ تم الصالحات ۔

و وصالِ ایشاں در سالِ ہزار و نود و دو است و روضۂ شریف بیرونِ شہر متصل باغِ گنج علی خان (۴۸ ۳) در اثناءِ راہِ کابل واقع است و گنبد مقبول نیفتاد بلکہ قبرِ شریف ہم خام است ۔ ایں فقیر بسیار زیارت آں نمودہ گویا پرتوۂ انوارِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ اہلِ بصیرت جلوہ گر است طوبیٰ لمن زارہا بکمال الاعتقاد قدسنا اللہ سبحانہ باسرارہ ورزقنا اللہ تعالیٰ من برکاتہ ویرحم اللہ عبدا قال آمینا ۔

و از آں جناب پنج شش فرزند ماندند ہر کدام در محبت و اخلاص ایں حضرات لاف زن است و خواجہ محمد حسین مثنیٰ بود، مدتیست کہ خبر شخص معلوم نہ کہ تاحال ہم از فرزندان بلاواسطۂ ایشاں حیات ہست یا نہ اگر ہست بجمعیت باشد و رحمتِ الٰہی شامل امور اینہا باد۔ وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہٖ محمد و آلہٖ واصحابہٖ اجمعین۔

مرزا امان اللہ برہانپوری

کنزِ سوم در بعضی از احوال عارف باللہ مرزا امان اللہ برہان پوری قدس سرہ۔

تفصیل احوال آنجناب معلوم نیست کہ بآں لب کشاید و حسب و نسب و ولادت و وفات ایشاں را بیان نماید غیر ازاں کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ آں قدر فضل ایشاں در قید قلم آوردہ اند کہ جای ستائش دیگری نماندہ۔ چنانچہ در جلد ثالث مکتوب کہ باسم مخدوم زادۂ سادس شیخ محمد صدیق قدس سرہ ثبت یافتہ مملو از فضائل ایشاں است کہ غیر ازیں حرف درآں مکتوب مقدس امری مندرج نیست ممدوح حضرت ایشاں را چہ ستائش نماید و مقبول قبلہ درویشاں را بہ کدام زبان ستاید در ہر سہ جلد مکتوبات قدسی آیات مکاتبت کثیرہ مشتمل بر بشارات عالیات بنام آں خلیفۂ عالی مقام است از آں جملہ مکتوب بیست و چہارم جلد اوّل کہ اول مکتوب است بنام ایشاں بطریق سعادت و شہادت ایرادمی نماید از آں جای بہ علو حال ایشاں باید برد و آخر شان را قیاس باید نمود۔

فتح۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم حامداللہ العظیم و مصلّیا علی رسولہ الکریم

صحیفۂ شریفہ جناب اخوی اعزی سلمہ اللہ تعالیٰ سبحانہ عن الرذائل والآفات باہدایای محترمہ برادر میر ضیاء الدین حسین رسانیدہ خوشوقت ساخت حق سبحانہٗ ابواب فیوض را ہموارہ مفتوح دارد و بعنایات و جذباتِ خویش سربلند کناد۔ و آنچہ درباب مولانا ابوالمظفر نبیرۂ شیخ علم اللہ رحمۃ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ دیدہ اند کہ گوئیا حضرت ایشاں باو متوجہ گشتند او از لباسی کہ داشت عریان شد و لباسِ دیگر پوشانیدند و آنحضرت فرمودند کہ ورق ایں را گم دانید و در واقعۂ دیگر فرمودہ اند کہ ما ایں را بخود گرفتہ ایم ازیں باز کارِ ایں دیگر است بسیار اصیل است امید کہ از نسبت خاصۂ آنحضرت نصیبی وافر فراگیرد و از عنایاتی کہ دریں واقعہ نسبت بشما بوقوع آمدہ شکر خداوندی جل وعلا بجا آرند کہ بشارتِ عظمیٰ است و آنچہ از استیلای عجز و عدم درک اظہار نمودہ بودند و نوشتہ بودند کہ حالت دیگر بایں مناسبتی ندارد از ہمہ وراست بلی نسبتی کہ بوراء الورا متعلق است از سائر نسبت وراست

و غیر از عجز. از درک آں چہ نصیب واقعاتی کہ محمد شاہ دیدہ روشن است ظاہرا بقطب وقت نیلی مناسبت دارد و از انوار و برکاتِ او امیدوار است حق سبحانہٗ از قوہ بفعل آرد و قائع بشرات اند بزرگانِ ما (۳۸۵) براں اعتماد تمام ننہادہ اند آنچہ در یقظہ رو دہد از آں ایں کس است۔ بیت

چو غلام آفتابم ہمہ ز آفتاب گویم — نہ شبم نہ شب پرستم کہ حدیثِ خواب گویم

و واقعہ کہ دراں پیغمبر خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وسلم و سائر حضرات شما را بالای کعبۂ معظمہ گرفتند و باتمام دیوارِ کعبہ امر فرمودند کہ بتو تعلق دارد و بعد از اتمام فرمودند کہ جامہ را ہم تو بپوشان بامداد حضرات جامہ بکعبۂ مکرمہ پوشانیدید بعد ازاں ہمہ حضرات مبارکباد دادہ مصافحہ کردند بسے عالی ست مناسبت تام ازاں بکعبہ معظمہ مفہوم می گردد و حق سبحانہٗ از حقیقتِ آں نصیبی ارزانی کناد حقیقتِ کعبہ برزخ است میان حقایق مخلوقات و حقیقت واجبی جل سلطانہ کہ مرتبۂ احدیت ذات است تعالیٰ چہ کعبہ مسجود الیہ خلائق است حقیقتِ آں از حقائق سائر خلائق البتہ باید کہ ممتاز باشد چوں مسجود ذات حق است سبحانہٗ، کعبہ باید کہ ناشی ازاں مرتبہ مقدسہ بود حضرت ایشانِ ما قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس در مکتوبی کہ داخل سہ جلد مکتوبات است نوشتہ اند کہ حقیقتِ کعبہ ذات واجبی ست تعالیٰ چہ مسجود فی الحقیقۃ ہماں مرتبہ مقدسہ است ہذا۔ باید دانست کہ مسجود ہر چند ذات بیچون است لیکن اعتبار مسجودیت باو ملحوظ گشتہ است لاجرم از مرتبۂ احدیت ذات کہ مبرا ست از نسب و اعتبارات متنزل باشد و در دید و دانش و گرفتاری متمیز بود و در واقعۂ دیگر نوشتہ بودند کہ حضرت ایشان سر فقیر را برداشتہ بر پیشانیٔ فقیر بوسیدہ می فرمایند کہ خبردار شو فقیر می بیند کہ توجہ تمام عالم چہ آفاقی و چہ انفسی تمام بفقیر است چنانچہ اگر ازاں توجہ باز مانند ہمہ متلاشی شوند می بینم کہ حلیۂ فقیر ہو بہو حلیۂ حضرت ایشاں ست و ایں حالت بمشافہہ می بیند حیرت بیشتر شد کہ اینکہ می بیند و اینکہ مشاہد است چیست حضرت می فرمایند فی الحقیقۃ ہر دو یکی ست چنانچہ می نماید۔ مخدوما آنچہ در واقعہ دیدہ اند اگر در خارج چنیں بود مقام قطب الاقطاب ست و توجہ تمام عالم بدیں طریق تعلق باو دارد و غایت ما فی الباب گاہ باشد کہ مرید صادق بحکم فنا فی الشیخ حالت مخصوصہ شیخ را در خود احساس نماید و در وقتِ اتحاد

شیخ در مرآت خویش کمالاتِ شیخ مطالعہ نماید معنی قطبیت کہ شیخ او بآن موصوف ست درین وقت اگر در خود یابد چہ عجب وگاہ بود کہ اعوان قطب این معنی را در خود مشاہدہ کنند ہر چند بالاصالت ایں خدمت وابستہ بقطب است لیکن بہ تبعیت وطفیلِ او اعوان او نیز دراں خدمت شراکت دارند چنانچہ در عالمِ مجاز ایں معنی در وزراء وسلاطین ثابت است منصب وزارت از بادشاہ بیک شخص است اما ارکانِ دولت او در رنگ او مرجع خلائق اند۔

باید دانست کہ جمعی در خواب و واقعہ خود را بادشاہ یا قطب وقت می بینند و در یقظہ ہیچ کدام از ینہا ثابت نیست وجہش آنست (۳۸۶) کہ معنی بادشاہت یا قطبیت در آنہا کائن است لیکن ضعیف ست شایاں آں نیست کہ در عالم شہادت ظہور یابد بعد ازاں از دو حال خالی نیست اگر آں معنی قوت پیدا کرد و شایانِ آں گشت کہ در عالم شہادت ظہور پیدا کند بقدرت اللہ سبحانہٗ در عالم شہادت ہم بادشاہ می شود وہم قطب می گردد و اگر آنقدر قوت پیدا نکرد بہمان ظہور مثالی کہ اضعف ظہورات ست کفایت می افتد و بقدر قوت ظہور می یابد ازیں قبیل است واقعاتی کہ طالبان ایں راہ می بینند و خود را در مقامات عالیہ می یابند و می بینند کہ بمناصب اربابِ ولایت سرفراز گشتہ اند شخصی از اصحاب حضرت ایشان ماقدس سنا اللہ سبحانہ بسرہٖ بآنحضرت عرضہ داشت نمودہ کہ بشارت قطب الاقطابی کہ از عالمِ غیب می آید اصلی دارد یا نہ آنحضرت در جواب آں نوشتند کہ ایں بشارت حصول کمالات مقامِ قطبیت است نہ منصب قطبیت کہ مشروط بعلم است چہ صاحبِ منصب صاحب علم است انتہٰی۔ در ذیل ایں واقعہ نوشتہ بودند کہ حقائق و معارف بسیار و می دہد و می گذرد و بر حقیقت ہر یکے اطلاع می دہند اگر شمۂ ازاں علانیہ شود خلل نظامِ عالم شود۔ مصراع

قلم ایں جا رسید و سر بشکست

بلی بر خواص بندگان چیزہا ظاہر می شود کہ بردن از حوصلہ عوام ست ستر آن از عوام ناگزیر است اگر ظہور یابد بسبب فتنہ وفساد شود و بعضی امور ازاں قبیل است کہ ستر آں از خواص نیز درکار است کہ مخصوص بعضی خواص است مگر باذن نوشتہ بودند

که آنچه ذره بریں بمقدار می گذرد بکدام زبان عرضه داشت نماید آنچه از قول و فعل صادر می شود می بیند که همه صفات قولی و فعلی و حسّی و حرکتی، سری و علانیتی از جائے دیگر است ایں هیکل و پیکر را بآن مناسبتی نیست ایں قالب جدا است و درک ایں نیز از قالب جدا است و عدمیت ایں و همه عالم هویدا است و چشم در درک ایں معنی اعمی مانا که مراد از قالب و پیکر مجموع ظاهر و باطن انسان داشته اند نه ظاهر صرف چنانچه متبادر از قالب ست چه ایں صفات فی الحقیقة قائم بباطن است نه ظاهر و چوں عارف بر عدمیت ذاتیه خود دانا و بینا می گردد و بحالتِ فنا موصوف می شود باطن را نیز در رنگ ظاهر خالی از صفات می یابد و عدم صرف و جماد محض خیال می کند و درک و شعور از هر دو مسلوب می بیند بلکه فی الحقیقة فنا و بقا از صفات باطن است و بس ظاهر عارف همواره بر صفات بشریت است و از دو بینی نرسته است و بتوحید نه پیوسته باطن در مراتب قرب ست و ظاهر بمراحل از آں دور کمال در حق ظاهر آنست که بر احوالِ باطن اطلاع یابد احوال مر باطن است و علم بر احوال مر ظاهر را اگر سالک از اربابِ علم است و چوں ظاهر ازیں علم خالی باشد در قلق و در اضطراب بود الی ان یبلغ الکتاب اجله نوشته بودند که در نمازِ فرض بامداد وارادی آمد که در هیچ وقت دیگر نبود و چناں در سر نمودند که ایں آں حالت ست که مخبر صادق صلی الله علیه و بر لی مع الله وقت از آں خبر داده بودند و چناں دانانیدند که ایں حالت و نسبت خاصۀ آنسرور است علیه و علی آله الصلوة والسلام که فوق حالت و درجه ملک مقرب و نبی مرسل است که در آنجا اطلاق اسم هم کرده نمی شود و نصیبه ایں دولت باولی العزم است و آنهم بطفیل آنحضرت علیه و علی آله الصلوة والسلام از امت هر کرا بایں دولت بنوازند نواله از آں نعمت می رسد الخ

مخدوما جائز است که بعضی افراد کمل امت را از دولت خاصه نبی خود علیه السلام بطریق تبعیت و وراثت نصیب باشد که خادمان خواص ازاولش خاص صاحب خود امید دارند لیکن گاه هست که ایں معامله بر سبیل حقیقت بود و گاه بر سبیل اشتباه ظل باصل باشد بیانش آنست که سر لی مع الله وقت آنست که حقیقت آنسرور علیه و علی آله الصلوة والسلام بر حقائق سائر موجودات

ممکنہ تفوق وارد چہ حقائق انبیاء و رسل و چہ حقائق ملائکۃ المقربین ایضاً آں حقیقت بمنزلہ کل است و سائر حقائق در رنگ اجزاے اوست اول چیزی کہ از کمن غیب بعرصہ ظہور آمدہ و صدور پیوستہ حقیقت اوست صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم و تعین نخستین مرتبہ لاتعین ہم اوست کہ تعین حبی است وجود و ایجاد ہمہ متفرع بر حب است و گفت وشنود و محب و محبوب ہم ناشی از وی چہ حب ست کہ قفل غیب الغیب را کشودہ و کارخانہ وجود و ایجاد را بہن ساختہ و گنج مکنون را بظہور آوردہ و جوش محبت ست کہ اسرار محبوب را متجلی ساختہ و سروش عشق است کہ جمال و کمالِ او را از پردۂ کتم بر آوردہ اگر نہ ایں عشق بودی پردہ از جمال لم یزلی کہ کشودی و آوازۂ کمالش بگوش جہان جہانیان کہ رسانیدی۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی   چندیں سخن نغز کہ گفتی کہ شنودی

ازینجاست کہ حسن بے پردگی میخواہد و جمال سر مستوری ندارد۔

پری رو تاب مستوری ندارد   چو در بندی ز روزن سر بر آرد

چہ حسن را عشق ناگزیر است و جمال را محبت دامنگیر۔ بیت

ہر کجا حسن می نماید روی   می نہد سر بسجدہ عشق آنسوی

بر سر اصل سخن رویم و گوئیم کہ ازیں بیان مقرر شد قربی کہ حقیقت آنسرور را ست علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام با ذاتِ اقدس تعالیٰ حقیقت دیگری را نیست لاجرم وقتِ او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام ممتاز باشد، ہیچ پیغمبری و فرشتہ را دراں گنجایش نبود آری اگر حقیقت یکی را بآں حقیقۃ الحقائق بطفیل یا بہ تبعیت الحاقی و انطباقی (۳۸۸) حاصل شود می تواند کہ بطفیل شریک آں دولت گردد لیکن چوں فرق اصالت و تبعیت ہموارہ باقی است شرکت من جمیع الوجوہ منتفی است بلکہ اگر شرکت ست شرکت صوری ست و فی الحقیقت شرکتی نیست خادم را با مخدوم چہ شرکت طفیلی را با صیل چہ مساوات و ایں الحاق و اتحاد حقیقت در افرادی از کمل کمل ثابت ست و چوں ایں حقیقۃ الحقائق را در مراتب تنزلات ظلال است و ظہورات تمثیلات چوں سالکی بظلی ازاں بطفیل می رسد و تمیز میان ظل و اصل نمی تواند کرد خیال می کند کہ بآں حقیقت رسیدہ است و شرکتی دراں وقت خاص پیدا کردہ

نہ چنیں است ایں از قبیل اشتباہ ظلیست۔ باصل سوال ظل مقام لی مع اللہ نیز خصوصیت بآنسرور دارد علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام و دیگری را بآں شرکت نیست پس کسی کہ بظل آن مقام برسد باید کہ در مقام خاص او صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم حقیقۃً شریک باشد۔ جواب گوئیم کہ فضلِ او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام برسائر انبیاء کرام و ملائکۂ عظام علیہم الصلوٰۃ والسلام باعتبار اصل آن مقام است کہ فوق ہمہ مقاماتِ قرب ست نہ بظل آن مقام کہ ایں فوقیت آنجا مفقود است زیرا کہ تواند بود کہ اصول مقامات انبیاء و ملائکہ فوق آں ظل بود ہر چند ظلال مقامات ایشانان دون آں ظل است، اگر گویند کہ تفوق آن ظل برآن ظلال نیز موجب فضل اوست بر دیگران علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والبرکات۔

گوئیم تفوق ظل برآن ظلال باوجود تفوق اصول دیگران برآن ظل موجب فضل جزئی ست نہ فضل کلی کہ از مبحث خارج است چہ ہر کس باعتبار خصوصیت مقام خود بر دیگران فضل دارد اما ایں فضل جزئی ست ہر چند از فضل جزئی تا فضل جزئی فرق است چہ ایں ظل فوق سائر ظلال است و اجمع است ازیں ہا مع ذلک نظر باصول ایں فضل جزئی ست و آنسرور علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ لی مع اللہ وقت فرمودہ است باعتبار اصل فرمودہ است کہ برسائر مقامات تفوق دارد نہ باعتبار ظل کہ ایں تفوق در آنجا نیست پس سالک کہ در مقاماتِ ظل توہم شرکت پیدا کند از قبیل اشتباہ ظل باصل خواہد بود۔

سوال حقیقت ہر یکی ازیں اکابر از حقیقت دیگری ممتاز است و ہیچ کس را بالاصالت در حقیقت دیگری شرکت نیست پس ہر کدام را وقت ممتاز باشد و در وقتِ خاص او دیگرے را دخل نبود پس پیغمبر ما را علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام کدام خصوصیت ست کہ باعتبار آں لی مع اللہ وقت فرمودہ۔

جواب گوئیم کہ در وقتِ خاص ہر کدام دیگران را ہر چند شرکت شخصی مفقود است اما شرکت نوعی ہست کہ موجب مماثلت است زیرا کہ ہر حقیقت را با حقیقتِ دیگر ما بہ الاشتراکی ہست و ہمہ حقائق مندرج در حقیقۃ الحقائق است و حقیقۃ الحقائق را باسائر حقائق ما بہ الاشتراکی نیست تا آنرا بہ ایشان شرکت نوعی بود تا مماثلت ثابت

باشد پس در وقت خاص او علیہ الصلوٰة والسلام دیگراں را نہ شرکتِ نوعی ست و نہ شرکتِ شخصی۔ جواب دیگر گوئیم کہ حقیقت آنسرور علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰة والسلام کہ حقیقۃ الحقائق است کل است وحقائق دیگران بمنزلۂ اجزاء اوست ومقرر است کہ ہر کمالی کہ جزء را ثابت است کل را نیز ثابت است نہ عکس پس در کمالات دیگران پیغمبر ما را صلی اللہ علیہ وسلم شرکت ثابت شد و در کمالاتِ او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰة والسلام دیگران را شرکت نبود وحدیث لی مع اللہ وقت صادق و ثابت بود۔ بلکہ گوئیم کہ کسانیکہ حقائق شان جزئیات اسمائے کلی است یا جزئیات جزئیات آن اسما است پیغمبر ما را نیز علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰة والسلام دران شرکت است چہ صاحب اسم جزئی جزئی در تحت دائرہ صاحب اسم جزئی است وہمیں نسبت است صاحب اسم جزئی را با صاحب اسم کلی فافہم۔ یا آنکہ گوئیم کہ متبادر ازیں قسم عبارت تفوق وقت صاحب عبارت ست از دیگران وعدم مماثلت و مشارکت نہ خصوصیت محضہ در صدور ایں عبارت کافی نیست پس مصدر ایں عبارت آنسرور بود علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰة والسلام نہ دیگرے کہ تفوق وعدم مماثلت ومشارکت مفقود است ہر چند خصوصیت ہست۔

نوشتہ بودند کہ روزی در حلقہ نشستہ بودم می بینم کہ در مجلس آنسرور صلی اللہ علیہ وسلم حاضرم آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می فرمایند کہ امر است کہ امروز روز عقد تست ترا با حق سبحانہ وتعالیٰ عقد می کنم دراں وقت فقیر را حالیست کہ نمی تواند بیان نمود می فرمایند کہ دنیا و آخرت را در مہر تو دادیم الخ۔ باید دانست کہ مراد از عقد با و تعالیٰ یحتمل کہ عقد باسم او باشد تعالیٰ کہ مبداء تعین آنکس است ویا اصول آن اسم کہ منتہی بشیون و اعتبارات ذاتیہ شود ومراد بعقد وصول است باسم یا اصول آن اسم و وصول آن اسم حصول فنا و بقا است با آنکہ حصولِ ولایت و اسلامِ حقیقی منوط بآنست چنانچہ شیخ شرف الدین یحیی منیری قدس سرہ فرمودہ تا بمادرِ خود جفت نشوی مسلمان نشوی یعنی تا باسمی کہ مبدء تعین تست متحقق نشوی مسلمان نشوی بالجملہ تا معاملہ باصول یا اصول اصول است حصولِ نسبت از فنا و بقا و حصول و تحقق متصور است و چون کار از اصول بالا رود و اصول در رنگِ ظل در راہ ماند و معاملہ بغیب ذات افتد تعالیٰ

ہیچ از نسب مذکورہ آنجا متصور نبود لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ وَلَمْ یَکُنْ لَّهٗ کُفُوًا اَحَدٌ نشان آن موطن است۔ بیت

(۳۹۰) لا و ھو زان سرائے روز بہی　　باز گشتند جیب و کیسہ تہی

و آنچہ فرمودہ کہ دُنیا و آخرت در مہر تو داوندیعنی مناسبت باسم دارد و فراخور جامعیت آں اسم است چنانچہ حضرت ایشان ما نوشتہ اند کہ بہشت ہر شخصی عبارت از ظہور اسم الٰہی است تعالیٰ کہ مبدء تعین اوست بکسوت انہار و اشجار و حور و قصور باندازۂ تفاوت اسماء در علو و سفل و در جامعیت و عدم جامعیت تفاوت در درجاتِ جنان ست و عقد بانسرور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام می تواند کہ چوں او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام مظہر شرائع و احکام الٰہی است جل وعلا پس پس ایں عقد بشریعت بود بظاہر شریعت یا بظاہر و باطن ہر دو عقد کنایۃ از تجلی باحکام شرعیہ و تزین بسنن مرضیہ و باطن شریعت اسلام حقیقی است و تحقق باں منتہائے اقدام اولیا است و می تواند عقد لحوق بود بحقیقتِ او علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام کہ حقیقۃ الحقائق است چنانچہ تفصیل آن بالا مذکور شد۔

در جای دیگر نوشتہ بودند کہ دراں حالت معلوم نمودند کہ ایں مقام لاتعین است معلوم شریف باشد کہ تا ہر جا سیر و سلوک است ترقی و عروج ہمہ در مراتب تعینات است فوق مراتب تعینات قدم گاہی نیست ہر چند در وقتِ عروج بلاتعین ظاہر شود فی الحقیقۃ بے پردہ تعین نیست در لاتعین محض قدم نہادن بوجوب متحقق شدن ست کہ محال است۔ آری وصول نظری در آنحضرت یحتمل کہ محال نبود از انکشاف معاملۂ قبر اندراج نمودہ بودند و نوشتہ بودند کہ در قبر م حالتی است کہ بتحریر و تقریر در نمی آید از شرح و بیان بیرون ست وقت و حال آن دیگر است کہ بایں عالم نمی ماند و سرور و حضور در آنجا ازاں عالم است کہ از عالم دُنیا مطلق خطور و خبر نیست بلے قبر منزل اوّل است از منازلِ آخرت من مات فقد قامت قیامتہ معاملہ کہ بآخرت تعلق دارد آغاز آن از قبر است القبر اما روضۃ من ریاض الجنۃ او حفرۃ من حفر النیران دنیا تمام محل ظہوراتِ ظلیہ است و انموذجات مثالیہ لا یشفی علیلا ولا یروی عطشانا نشان آنست نہ طالب صادق را ازاں سیری و

نہ تشنہ را سیرابی کَسَرَابٍ بِقِیْعَۃٍ یَحْسَبُہُ الظَّمْاٰنُ مَآءً محلِ کشت و کار است و جائے طاعت و عبادت پیش از مزرعہ نیست مر آخرت را آخرت ست کہ محلِ ظہور اصل است و موضع لقاء بر وجہ کمال و شروع ایں معاملہ از برزخ صغری است کہ قبر است مَنْ کَانَ یَرْجُوْا لِقَآءَ اللّٰہِ فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰہِ لَاٰتٍ۔ پس معاملۂ قبر بمعاملاتِ دنیاوی نمی ماند ہر چند برزخ است اما معاملات آں موطن غالب است آری نماز است کہ در دُنیا نشانی از اصل دارد از ظہوراتِ ظلیت معرض در حدیث آمدہ است حجابی کہ میانِ بندہ و حق سبحانہ است در نماز برداشتہ می شود و نیز آمدہ است الساجد یسجد علی قدمی اللّٰہ (۳۹۱) فلیسأل ولیرغب نماز بحسب صورت ہر چند از دنیاست اما فی الحقیقۃ از آخرتست زیرا کہ معراج مؤمن است و نصیبی از آنچہ باآخرت تعلق دارد بدست می آرد۔

مخدوما کتابتی از شما بعد ازیں کتابت کہ میر ضیاء الدین حسین آوردہ بود رسید دراں کتابت مندرج بود کہ دریں ایام احوالی می گذرد کہ در تحریر و تقریر آں عاجز است اکثر در نمازِ فرض حالتی رو می دہد کہ از شرح و بیان بیرون است و از کیفیت وراست امور و اسرارِ غریبہ و عجیبہ وارد می شود الخ۔ بلی نمازِ فرض از سائر نمازہا در کمالاتی کہ بالا مذکور شد ممتاز است قرب فرائض را با قرب نوافل چہ نسبت، در آغاز اینہا بنوافل نماز ملتذ می سازند و در نہایت ایں حالت مقصود بر فرائض صلوٰۃ است و در بیرون آں گوئیا معطل و بیکار است حدیث ارحنی یا بلال گوئیا مشعر بایں کمال ست چہ فرائض است کہ مربوط بدعوت بلال است رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ راحت خود را دراں فرمودہ علیہ و علیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام دائرہ نوافل وسیع است تقید بدعوت بلال ندارد و بر دلالگی او موقوف نہ دلالگی و مشاطگی او بفرائض است کہ نشانی از بے نشان دارد و خبری از مطلوب می آرد۔ مصراع

دمد صبح از گریبانم گر آں مہ در کنار آید

باید دانست کہ آداب و نوافل کہ متمم و مکمل فرائض اند معدود از فرائض اند ہر چند رعایت آں بیشتری نماید نتیجۂ فرض بیشتر آید بلکہ در سنن رواتب نیز ایں نسبت سرایت می نماید کہ گوئیا مکملات فرائض اند و لیکن ھذا اٰخر المکتوب الحمد للّٰہ اولاً و اٰخرًا الصلوٰۃ والسلام علیٰ رسولہ محمد وّاٰلہ دائما و سرمدا و جمیع

الانبیاء والمرسلین وعلی ملائکتہ المقربین وسائر الصالحین
اجمعین آمین۔

مسکن ومدفن آنجناب بلدۂ دارالسرور برہانپور است۔ قدسنا اللہ سبحانہ بسرارہ ورزقنا اللہ تعالیٰ من برکاتہٖ وصلی اللہ تعالیٰ خیر خلقہٖ محمّد و آلہٖ وصحبہٖ اجمعین۔ ۵

شیخ ابوالمظفر برہانپوری

کنزِ چہارم ۔ در بعضی از احوال عارفِ اکبر شیخ ابوالمظفر برہانپوری قدس سرہ العزیز

از اکابر شرفاء و مشائخ بلدۂ برہانپور بودہ چنانچہ جدِ شریف آنجناب شیخ علم اللہ از مشاہیر مشائخ آنجای گذشتہ و بہ تقریبی نام آں عزیز در قلم محترم حضرت ایشاں در صدرِ مکتوبی کہ در کنزِ سابق گذشتہ درآمدہ چہ شروع ارادت آں صاحب ولایت در خدمت فیض موہبت مرزا امان اللہ بودہ بعد ازاں باستصواب آنجناب دولت صحبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ حاصل گردیدہ و در آنجا کار بہ آخر رسیدہ گویند وجاہت ظاہری بہ علم عمیق شامل حال ایشاں بودہ و غواصی بحار معرفت کہ از سرچشمہ ہای فیوضِ معصومی حاصل گشتہ مستغنی از وصف (۳۹۲) و بیان است و تفصیل بعضی از حالاتِ آں جناب از دو جلد اخیر مکتوبات قدسی آیات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ طلب باید نمود بالجملہ اُمیدواریٔ نصیب از نسبت خاصۂ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ از بشارت حضرت ایشاں کہ در مکتوب بالا گذشتہ بہ حصول پیوست و ہنوز آں عزیز در خدمتِ مرزا بودہ بعد ازاں کار بہ نوعی دگر گردیدہ و از یک تا لک فرق نمودہ بل ازید، زیرا کہ کمالاتِ ولایت را با کمالات وراثت نسبتی نیست قطرہ را با دریا نسبتی است کہ ہر دو از یک جنس اند تفاوت باعتبار قلت اجزاء و کثرت آنہا است و ایں جا آں نسبت ہم مفقود است علی الخصوص ایں بشارت در اوائل مراتب ولایت صدور یافتہ مراتب کثرت طائفہ ازاں باز از کمالات ولایت بہ تصرفات صحبتِ قیومی میسر گردیدہ بعد ازاں کار بہ کمالات وراثت رسیدہ ۔

نقلی کہ از سیادت پناہی مرحومی میر محمد علیٰ برہانپوری رحمۃ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً ادل دلیل بر کمال آنجناب فہمیدہ ایرادمی نماید بہ تامل استماع فرمایند بعد از وصال حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ چوں بہ تقریب فاتحہ و عزای حضرات مخدوم زادہ ہای عالی درجات تشریف آنجناب در سرہند اتفاق یافتہ اخلاص و مودت ایشاں در حینِ حیاتِ حضرت ایشاں ہم بہ حضرت مخدوم زادۂ ثالث مروج الشریعت قدس سرہ بیشتر بودہ رجوع توجہ نمودند آنحضرت در شکستگیٔ نفس کلمات کثیرہ ادا فرمودند چوں الحاح ایشاں از حد گذشت بر زبان مبارک آوردند ۔

احمر۔ کہ ماخود را چندروز پرورش نمایم تا باشما ساعتی بہ نشینم کہ شما از اجلۂ اصحاب حضرت قطب الاقطاب اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ ظاہرا بعد سہ روز بہ مراقبات ساختہ یابد، نوعی کہ دل حق بین خواستہ خود را آراستہ صحبت توجہ با شیخ مشار الیہ درمیان آوردند و بعد از فراغ ارشاد کردند کہ آخر بشارتی کہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ عنایت کردند ایں است کہ من ترا با خود در سیر سلوک مثل دو انگشتِ سبابہ و وسطی می یابم من شمارا با خود، ہمیں قسم معلوم کردم ازیں بشارات عمدہ چنانچہ علو قدر عالی مرتبت بہ وضوح پیوستہ وایفاءِ وعدۂ حسنہ کہ احوال ایشاں مرقوم گردیدہ دبہ حصول انجامید، الحمد للہ رب العالمین۔

مولد و مسکن و مدفن آنجناب بلدۂ برہانپور است فقیر ہم زیارت مزار شریف ایشاں نمودہ و فرزند رشید ایشاں کہ مسمیٰ بہ شیخ ابوالخیر بودہ و بہ شائستگی تمام موصوف بلکہ اغلب کہ خلعتِ خلافت از حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ یافتہ و بہ درسِ کتبِ دقیقہ اشتغال داشتند، دیدہ اما مدت است کہ شیخ ابوالخیر ہم رختِ ازیں دار پُر ملال بستہ بہ سفرِ آخرت شتافتہ۔

و فقیر از اہل آں بلدہ تصرفات جناب شیخ ابوالمظفر قدس سرہ بسیار شنیدہ اما توجہ ضبط چوں در خاطر نماندہ ازیں جہت یکی از آنہا مذکور نہ کردہ تا ظاہرا (۳۹۳) در حرفی تفاوت در ترتیم راہ بیابد کتابِ معصومی را کہ بہ صدق امانت آراستہ پُر خطر زد ارباب نظر گرداند و خود را در آخر کار مخجول نماید۔ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَّسِیْنَآ اَوْ اَخْطَاْنَا والسلام علیٰ سیّد الانام و آلہ الکرام و صحبہ العظام الیٰ یوم القیام۔

شیخ محمد علیم جلال آبادی

کنزِ پنجم - در بعضی از احوالِ عارفِ اسرار کریم شیخ محمد علیم جلال آبادی قدس سرہ -

از خوبانِ روزگار و اعزۂ اولی الابصار گذشتہ، محاسنِ اخلاق و فصاحتِ کلام ایشان نہ آن قدر شنودہ است کہ خامہ مقطوع اللسان متحمل بیانِ آن تواند شد و بشاراتِ کثیرہ در مکتوبات جلد ثالث بنام آن عزیز مندرج است و در اواخر خلافت بر بادشاہِ خلد مکان ہم از حضرتِ ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ حاصل نمودہ عالمی را از اہلِ عسکر بہ ہدایت رسانیدہ - مکتوبی از مکتوبات جلد اول کہ بالفعل پیشِ راقم موجود است ہر چند کہ مبنی از اوائل حال[1] آن عزیز باشد بطریقِ تبرک ایراد می نماید و آن مکتوب بست و ہشتم از آن جلدِ مبارک :

فتح :- الحمد للہ وسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ، صحیفۂ شریفہ اخوی اعزی شیخ محمد علیم رسیدہ خوش وقت ساخت نوشتہ بودند کہ رفع خطرۂ قلبی بہ نوعی شدہ است کہ بہ تکلف ہم خطرہ نمی گذرد مخدوما این معاملہ معبر بہ فنای قلبی است و کمال اول ست و شرط کمالات دیگر است و نیز نوشتہ بودند اختیار و رضای خود را در اختیار و رضای او سبحانہ گم می یابم - این دید ہم از شعبِ فنا است چون این معاملہ بانجام برسد چنانچہ ہیچ مرادی در ساحتِ سینہ نماند و ارادت نیز در رنگِ مرادات رخت بہ صحرای عدم کشد بعد ازان از فنا بہ بقا آید این زمان او را صاحبِ ارادت کنند و از نزدِ خود ارادت عطا می فرمایند -

نوشتہ بودند کہ عنایت و کرم حق عز اسمہ بسیار مشاہد می شود پیش ازین چند گاہ ذات خود را مظہر ذات او تعالیٰ می دانست و صفات خود را مظہرِ صفاتِ او سبحانہ، الحال معلوم می شود کہ من ہیچ نیستم و ہمہ از وست الخ - این معاملہ وابستہ بہ بقا ست لیکن آنچہ پیشتر می دانستید مشابہت بقاب قوسین داشتہ آنچہ الحال معلوم می نماید ملائمتی باو ادنیٰ دارد حق سبحانہ از حقیقتِ او ادنیٰ نصیبی ارزانی فرماید آنچہ نوشتہ آید بطریقِ اندراج ظاہر می گردد، شکرِ خداوندی جل شانہ بجا آرید کہ باوجود قلتِ

---

[1] د۔ "حال" ندارد

صحبت مودد این نوع واردات گشته آید و در احوال یارانِ خود نوشته بودید که چندیں ذکرِ قلب و یاد داشت دارند مانا که از یاد داشت دوام آگاہیٔ قلب خواسته آید نه یاد داشت که حضرتِ ایشانِ ماقدسنا الله سبحانه بسره آں را در بعضی از مکاتیب خود نوشته اند که مخصوص به مکمل منتهیان ست۔

و آنچه در بابِ مولانا یار محمد نوشته بودند که خطرہ از قلب او (۳۹۴) به نوعی مرتفع گشته است که به تکلف هم یاد نمی آید و می گوید که در قلب خود مثل ذراتِ آفتاب می بینم که جوش می زند اکثر اوقات خود را گم می یابم و قلب خود را گاهی به نوعی وسیع می یابم که اگر عالم و مافیه آبگنجانند می گنجد الخ۔ مخدوما رفع خطرۂ قلبی بایں طریق بی ظهور انوار اسمائی و صفاتی نیست تا نیابی نرهی مشاهدۂ مثل ذراتِ آفتاب در دل ازیں ره گذر است و وسیع یافتن قلب نیز ازاں ست چه ایں عالم را در جنب آں انوار چه اعتداد است ایں دید از بلند فطرتی و وسعتِ استعداد آں یار نمی خبر می دهد۔ العلم عند الله سبحانه اگر ایں یار چندگاه دریں نواح به گذراند و سیر سرِ هند نماید ظاهرا بد نه باشد۔ دیگر پیش ازیں فقیر در کتابت ملاحسن علی نوشته بود که عددی که باں ماذون بودید دو چنداں عدد اذن است الحال نوشته آید می شود که چهار چنداں عدد را طریقه بگویند، والسلام

تم مکتوبه العالی قدسنا الله سبحانه بسره المتعالی۔

بعد ازاں شیخ مذکور بشارات متداوله حاصل نمود از اکابر خلفای آنحضرت قیومت زینت گردیده و مدفن آں شیخ در بلدۂ دار الخلافه شاه جهان آباد است۔ چنانچه مولدش کندی باغ که در نواحی جلال آباد است، رحمة الله تعالیٰ رحمة واسعة۔

شیخ محمّد باقر لاہوری قدس سرہ

کنزِ ششم در بعضی از احوال عارف باللہ القادر شیخ محمد باقر لاہوری قدس سرہ۔

صاحب اخلاق فراوان و قبولیتِ بسیار بودہ، اما چوں در آخر کار بنا بر مصلحتی اختیار خدمات فرمودہ، آں قبولیت سخت رجوع نمودہ و کارکشائی بعضی از اہل حوائج بہ توجہ آں عزیز ہم در آں خدمات بہ ظہور انجامیدہ آں قدر کثرتِ بشارات کہ در مکتوبات جلد ثالثِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بنام آں عزیز است معلوم نیست کہ بنام دیگری از خلفای کرام نصفِ آں بودہ باشد، بر متتبعان آں جلدِ مبارک از اجلاءِ بدیہات است۔

خلافت بر بادشاہ خلد مکان ہم از حضرت ایشاں یافتہ۔ اکثری از اہلِ عسکر را مسخر ساختہ و حضرت ایشاں آں عزیز را بجای فرزندِ خود در مکتوبی از مکتوبات جلد ثالث کہ باسم بادشاہ خلد مکان است صریح برنگاشتہ اند و بعضی از بدعتہای مروجہ سلاطین کہ رفع آں ممکن نبود از گفتہ آں عزیز برطرف گشتہ۔

چنانچہ ضبط بادشاہانِ ہندوستان از مدت مدید چناں آمدہ کہ بعد ہر لقمہ از لقمہای طعام انگشتان را از ہر چہ اوصاف می کردند تا اثری از ادام در روغن نمی ماند بعد ازاں دست بر لقمۂ دیگر می رسانیدند و ہمیں صحبت تا آخرِ طعام می گذشت از گفتۂ شیخ محمد باقر مسموع گشت ہر چند تصرفی از بادشاہ خلد مکان در وقت التماس شیخ مذکور جلوہ گر گشتہ و آں است کہ چوں شیخ منع ایں کار گردید خلیفہ در جواب فرمودہ کہ شیخ جیومن قبول ایں امر معروف نمودم، و ازیں باز مرتکب ایں کار نخواہم شد۔ اما بر مسندی کہ نشستہ ام اگر شما بہ نشینید حقیقت آں را بہ شناسید یعنی چہ اقسام (۳۹۵) نخوت و انواعِ غرور است کہ دست بستہ قیام نزد صاحبِ ایں مقام دارند بعد ازاں شیخ باخذِ خدماتِ لاہور مبتلا گردیدہ البتہ حالتِ دولت معرکہ را بہ نوع دیگر گردانیدہ جبراً نہ باشد کہ بادشاہِ مذکور ہم از منظورانِ خاص حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ۔

و شیخ مشارٌ علیہ صاحبِ تصانیف زیبا است، تفسیرِ قرآن مجید ہم بہ زبانِ اختصار قلمی فرمودہ و شرح مواضع مغلقہ ہر شش دفترِ مکتوبات نیز موافقِ استعدادِ خود نوشتہ و اسرار متفرقۂ مکتوباتِ شریفہ کہ باہم مناسبت مطلب داشتہ باشید بہ ہماں عبارت بلا تفاوت جمع کردہ کتاب

علیحدہ نمودہ ۔

و برخی از احوالِ خود را در بیاضِ خاصۂ حضرت قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ السامی بہ موجب امرِ ایشاں بہ دستخطِ خود نوشتہ آں را بعینہ ایراد می نماید :

فتح ۔ الحمد للہ، شب یازدہم ذی الحجہ سنہ ۱۰۸۸ھ بہ عزمِ زیارتِ روضۂ منورۂ حضرت مجدد الف ثانی و قیوم رحمانی از لاہور متوجۂ دار الارشاد گردیدہ، دیدہ کہ حضرت ایشاں و حضرت مجدد الف ثانی تا لاہور از روی عنایت استقبال فرمودند بہ کلبۂ احزان تشریفِ تشریف ارزانی داشتند و بعد از وصول بآں دیارِ فیض آثار[1] از ہر دو مرقد مبارک عنایات مفہوم گردیدہ کہ بیان تفصیل آں بی اجازت ملائم نیست ۔ بالجملہ خوانہای[2] متعددہ از نعم حضرت قیوم رحمانی مرحمت شد و خزائنِ غریبہ کہ نہایت او معلوم نہ باشد از حضرتین عنایت گردیدہ و دریں ایام طبیعت بہ غفلت مائل است ظاہر می شود کہ اگر حضور و مراقبہ بسیار کردہ شود ظاہرا انتقال ازیں دار پُر ملال قریب رسد تا وجہش چہ باشد ۔

رشتۂ در پاءِ من افگند دوست — می کشد ہر سو کہ خاطر خواہ اوست[3]

حسب الایمای معارف آگاہی مورد فضلِ الٰہی ایں دو کلمہ از کلمات نامتناہی تحریر یافت ۔

تم کلامہ قدس سرہ ۔

و اشارتِ نام خود و نام بلدۂ خود بہ حروفِ مفردات نوشتہ ب ا ق ر ل ا ہ و ر ی بعد ازاں در صفحۂ دیگر تحریر فرمودہ :

لہ الحمد چوں میل خاطر فضل مظاہر صاحبِ بیاض سلمہ اللہ تعالیٰ ۔ بہ تحریر بعضی خصائص مشہودہ ازیں جہت اکتفا بہ صفحۂ گذشتہ نہ نمودہ می نگارد کہ حضرت پیر دستگیر ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ احقر خدام را بہ توجہات علیۂ قبلۂ دوجہانی سیف رحمانی مدظلہ بشارت مقام تفضل و بہرۂ از مقطعات و متشابہات و محبوبیت ممتزج و خالص و رمزی از نسبت اصالت بل تصریح بآں بل مداریتِ لاہور و ولایتِ محمدی و احمدی و دیگر بشارات و

---

[1] د ۔ "فیض آثار" ندارد
[2] د ۔ خانہای
[3] د ۔ رشتۂ در گردنم افگندہ دوست — می برد ہر جا کہ خاطر خواہ اوست

عنایات از ولایاتِ ثلاثه و حقائق ثلاثه بل فوق آن بل فوق تعین حُبی در مدتِ قلیله نواخته بودند و فرمودند معاملهٔ تو خرقِ عادت طور صورت بسته است. بعد از ارتحال آنحضرت ازین دارِ پُر ملال به توجهٔ (۳۹۶) دو جهانی تفصیلی از مقطعات و متشابهات و بعضی اسرارِ دیگر و تعین بعضی اعضاء و بالیدگیٔ ملاحت و صباحت اموری که خامه ازاں بیگانه و آنحضرت قبلهٔ دو جهانی می فرمودند که تنقیح شمارا احتیاج تصدیق و تسلق جعل[1] ما نیست و ثمرهٔ این معنی است که فرطِ محبت قبلهٔ دو جهانی بجناب آنحضرت.

بعد ازین کلام شیخ چیزی که درآں بیاض نوشته از لعاب و یا از آب صاف نموده و ناچیز گردانیده. البته مصلحتی دریں امر فهمیده باشد بعد ازاں دو سه سطر را باقی گذاشته اما ربط به طور مسطوره چنانچه باید بدست نیامده ازیں جهت کفایت افتاد.

ایں فقیر را صحبت آں شیخ بسیار اتفاق کرده حظِ تمام از صحبتش به کار می بردم و هر سخنش را سیرِ معرفتی یافتم و چنانچه درآں بیاضِ متبرک نوشته مشافهه بایں درویش هم می گفته. دریں ایام طبیعت به غفلت بسیار مائل است و معلوم می شود که اگر حضور و مراقبه نموده آید به سرعت انتقال ازیں جهاں واقع شود. در مجلسی پیشِ فقیر می فرموده که تشریفِ بادشاهزادهٔ معظم محمد بهادر شاه به تقریب صوبه داریٔ ملتان و کابل اتفاق کرده چوں اختیار خدماتِ لاهور نوکر طور نموده بودند استقبال ضرور گشته هنوز راياتِ عالیه ایشاں بر دریای باه بوده که به قصدِ استقبال بر آمده اما خجالت به کمال در خاطر متمکن گشته که در وقتِ غلبهٔ ارشاد و طنطنهٔ مشیخت معامله صحبت به نوعی دیگر بوده که الحال حرفِ نوکری درمیان است تا چه صحبت رو نماید به مجرد سواری بر پالکی می بینم که یکطرف حضرت مجدد الف ثانی تشریف دارند و جانب دیگر حضرت ایشاں رضی الله تعالی عنه شرف حضور و تسلیمات بی غایات بایں مخلص خود می فرمایند که عزتِ تو عین عزت ماست و ما در هیچ موطن و معرکه از تو جدا نیستم به جمعیت جانب استقبال عالی متعالی شاهی به شتاب و تا دخول به لشکر شاهی همیں صحبت مشهود بود، چوں نزدیک سراپرده های دولت رسیدم بار یابانِ حضور بلا توقف به عرض رسانیدند شاهِ گیتی پناه به فرخندگی تمام طلبانده سبقت سلام داده بدستور قدیم مصافحه فرمودند و نزدیک مسند نشاندند بلکه سلوکاتی آوردند که ظاهرا در زمان فقر هم گاهی بایں آداب پیش نیامده

---

۱ د- و تسل نیست ...... (بیاض است)

بودند و گفتند کہ اختیار ایں خدمات حلیۂ قشر خود کردہ آید والا کمالِ شما روز بہ روز بالیدہ تراست درہماں مجلس بشارتِ سلطنت ہم کہ از حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ تا آخر روز افزوں بودہ و تعلقاتِ شتیٰ دنیاویہ رخنہ درکارخانۂ عظیم جمعیت ساختہ ۔

حضرت مرشدی قبلہ گاہی یک بیتِ آں عزیز را در بیاضِ خاص بہ دستخط شریف نوشتہ اند بہماں عبارت ایراد می نماید :

فتح ۔ لمولوی محمد باقر لاہوری وھو عارف الکامل ؎

کاہشِ نفسِ خود است کینہ بکس داشتن　　خواہشِ حبس خود است سینہ قفس ساختن

(۳۹۷) و وصالِ آں عزیز درحوالیٔ سنۂ ہزار و صد و نہ ہجری در بلدۂ لاہور اتفاق افتادہ ، ہماں دیوان خانہ کہ مسکنِ ایشاں بودہ مدفن ہم گردیدہ و ہماں جا قبرش مشخص گشتہ ۔ آثارِ جمعیت بر اہل بصیرت در بادی النظر جلوہ گر است ، رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃً واسعۃً ۔

و در اولادِ ایشاں شیخ محمد قطب کہ اوسط بودہ یکی از خوبانِ روزگار گذشتہ ، تواند گفت کہ از پدر بہتر بودہ ، نیز سفرِ دار البقا گزیدہ ، رحمۃ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً ۔

مرزا عبیداللہ بیگ داراشکوہی

کنزِ ہفتم در بعضی از احوال عرفان شعار مرزا عبیداللہ بیگ داراشکوہی قدس سرہ[1] ۔

از مقبولانِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ و با وجود صحبت مخالف در استقامت بر شریعت و رسوخ بر محبت شیوخ بر کمال داشتہ باوجود قرب داراشکوہ[2] ہم در اظہار کلمۂ حق پیش شاہِ[3] مذکور بی غم و اندوہ بودہ ۔

و غرض از ترقیم مکتوبی کہ بست و نہم است از جلد اوّل در فرضیتِ امر معروف و نہی منکر و رد جماعت کہ مذہبِ صوفیہ علیہ را ترک تعرض دانستہ اند بہ اسقاط عمل و مفاسدِ دیگر قائل گشتہ بہ مشارٌ الیہ محض برای نمود داراشکوہ است ۔ چوں آں مکتوب بسیار دراز است نقل سطری چند از اں صحیفۂ شریفہ برداشت و باقی را موقوف بر مکتوبات قدسی آیات گذاشتہ تا شائقانِ سعادت مند در آں جا رجوع فرمایند :

فتح ۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ۔ الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علیٰ سید المرسلین مُحمّد وآلہٖ وصحبہٖ اجمعین ، مخدوما! در اہلِ زمانہ زبان زدہ و شائع شدہ است کہ مشربِ صوفیہ علیہ ترک تعرض است بحال خلق و بد نابودن با کسی چوں ایں کلمہ خلاف واقع است و متضمن مفاسد کثیرہ بہ خاطر رسید کہ دریں باب چیزی نویسد و مفاسد آں را ظاہر سازد و بدیں تقریب احادیثی کہ تعلق بامرِ معروف و نہی منکر و حب فی اللہ و بغض فی اللہ و فضیلتِ جہاد فی سبیل اللہ و علو رتبہ مجاہدان و درجاتِ شہدا دارد ایراد می نماید و بعضی نقلہا از صوفیۂ کرام کہ مناسبتی بایں مقام دارد و مبنیٰ از استقامت بر جادۂ شریعت غرا است و ردِّ جماعۂ ایست کہ خود را منتسب بایں طائفہ علیہ می سازند و سر از ربقۂ شریعتِ حقہ می برآرند نیز درج نمودہ بہ دوستان ارسال دارد و من اللہ سبحانہ العصمۃ والتوفیق ۔ الیٰ آخرہٖ ۔

و مکاتیب دیگر ہم مشتمل بر بشارات علیہ و فوائدِ خفیہ و جلیہ اند بنام آں عزیز بسیار اند

---

[1] د۔ "قدس سرہ" ندارد [2] د۔ بادشاہ داراشکوہ [3] د۔ بادشاہ مذکور

از مخافت تطویل کلام مذکور نہ کرد بر نظارگیانِ مکتوبات قدسی آیات ظاہر و باہر است۔

و مولد و مسکن و مدفنِ ایشاں معلوم ندارم تا در قید قلم در آرم اما غالب با بادشاہ زادہ داراشکوہ می گذرانیدند (۳۹۸) و بارہا رخصتش حاصل نمودہ بحضرت سرہند رسیدند و باز بہ رخصت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ جانب مشارٌ الیہ می دویدند۔ رحمہ اللہ تعالیٰ۔

مُلا حسن علی پشاوری

کنزِ ہشتم[1] در بعضی از احوال کمالات دستگاہی ملا حسن علی پشاوری قدس سرہ۔

۵ از قدمای اصحابِ حضرت ایشاں بودہ و مکاتیبِ فراوان در ہر سہ جلد مکتوبات بنام مشارُ الیہ مندرج است، سوالہای عجیب نمودہ است و جوابہای غریب یافتہ و اکثر عادت مبارک حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ چناں است کہ در عنوان مکاتیب دُعا بایں عبارت می فرمایند:

فتح احسن اللہ سبحانہ حالہ وحصل آمالہ

پس دعای مقبولہ حسن کار ایشاں بہ چہ مرتبہ رسانیدہ باشد و بہ منتہای حصول امال سرافراز

۱۰ گردانیدہ بود۔

شجرۂ سلسلۂ علیہ نقشبندیہ ہم قدس اللہ اسرارھم در ابیات بستہ از حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ شروع نمودہ تا حضرت رسالت خاتمیت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام رسانیدہ مقطع آں شجرہ علیہ ایراد می نماید ؎

ای حسن تا میتوانی مدحِ شانِ احسن بگو تا تو گردی از طفیلِ مدحِ شان احسن مآل

۱۵ اکثری از بشارات متداولہ صریحاً در مکتوبات شریفہ بنام آں عزیز مندرج است اگرچہ مکاتیب جلد اوّل مبنی از اوائل حال است کہ دریں جا خلافت بطریق سفارت است اما در جلدیں آخرین خلافت بالاصالت جلوہ گر است و کمال بالاستقلال واضح اہلِ نظر جہت اختصار بر اجمال اکتفا رفت۔

مولد و مسکن و مدفن[2] آں عزیز بلدۂ پشاور است، رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

---

[1] د۔م۔ بیاض [2] د۔ "مدفن" ندارد

مُلا موسیٰ بھٹی کوٹی

کنز نہم ۔ در بعضی از احوال سیادت و ولایت پناہی مرحومی مُلا موسیٰ بھٹی کوٹی قدس سرہ ۔ بھٹی کوٹ موضعی است مشہور میان پشاور و کابل قریہ ایست معروف بہ طفیل عزیز معہود ۔ و ایشان را آخوند می گفتند کہ در آں دیار علماء را بایں لقب می نمایند و علمیت کہ با خلافت مجتمع گردیدہ کارخانۂ ارشادِ ایشان محیط آفاق گشتہ و غلغلۂ مشیخت صدای بافلاک رسانیدہ در خلفای حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ مگر چندیں بایں ارشاد گذشتہ انداز مقبولانِ خاص و خلفایِ معتبر آں قبلۂ صفاکیشان[1] بودہ مدتہا در خدمتِ قیومی گذرانیدہ بہ رکاب صحبتِ معصومی برداشتہ بہ موجب امر جلیل القدر رہنمای خلائق گردیدند، در اول کار با برادرِ بزرگِ خود میر رحمت اللہ بہ خدمت حضرت ایشان محض بہ قصدِ ارادت شتافتہ فیضہا برداشتہ و چوں طالب علمیٔ ایشان معلوم آنحضرت گردیدہ برخواندن سبق کتب دینیہ نیز مامور شدند و از فضلا ہر آں وقت تکرار سبق می کردند و باقی اوقات در خدمت می گذرانیدند در یک سفر دار الخلافہ ہم سفر شدند، می گفتند کہ بارشاد ظاہری حضرت ایشان ارشاد ہیچ یکی از ابنای ایشان عدیل نمی شود زیرا نکہ در مرتبہ کہ ما دولت رفاقت آں قبلۂ ہدایت (۳۹۹) بہ سفر دار الخلافہ رسیدہ بودیم با وجودی کہ بادشاہ فردوس آشیاں اندکی سوءِ مزاج بہ تقریبی از تقریبات از آنحضرت عالی درجات شدہ بود در حلقہ بامداد روزی محاسبہ چہل ہزار کس نمودہ شدہ بود کہ حاضر آں وقت شدہ بودند و بعد از اں در عہد حضرت خلد مکان غلبۂ ارشاد حضرت ایشان بہ نوعی دیگر گردیدہ کہ بہ ہر یکی از ابناءِ کرام و اقرباءِ عظام و خلفاءِ عالی مقام قطرۂ از اں رسیدہ عالمی را تا الی یومنا ہذا شاداب گردانیدہ است و ایں نقل بلا واسطہ از زبان مُلا موسیٰ کاتب الحروف شنیدہ و انتقالِ دیگر ہم کہ در بارہ خود می گفتند یکی را از آنہا ایراد می نماید :

احمر ۔ می فرمودند کہ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در شب شادی ام خیر بنت صغریٰ خویش کہ والدۂ راقم ایں مقامات باشند دار و غلی طعام را بہ ماہر دو برادر حوالہ کردند و بہ زبانِ شریف آوردند کہ مردمان ایں جای طعام را پیش از آں کہ باہل مجلس بہ رسد بی صرفہ بہ غارت می برند از اہلِ مجلس

---

[1] در "صفاکیشان" ندارد

که مدعوان می باشند این کس محجوب می ماند شما مردم که در اعتقاد محکم بنیاد اند البته در امانت ممتاز اند که باحتیاط بر سرِ طعام حاضر باشند تا بدون پروانگی این جانب احدی دست بی باکانه از مردم اخلاف بر طعام نینداز د به سعادت تمام و حلاوت مالا کلام بر خدمتِ ماموره قیام نمودیم و اهتمام بر طعام چنانکه باید بکار بردیم تا آنکه حضرت شاه جیو قدس سره که برادرِ اصغر حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودند دو کس را دست گرفته همراهِ خود آوردند و فرمودند که باینها قدری از طعام بدهند که محتاج اند معروض داشتم که بدون اجازت حضرت ایشان هیچ یکی نمی توانیم داد که ماموریم والمامور معذور۔ این نکته که عین گستاخانه بود از غایت کرم خیلی مقبول حضرت شاه جیو افتاد بر زبان مبارک آوردند که آفرین باد شرطِ اعتقاد همین است و خدا طالبان را چنین استقامت برامرِ مرشد ناگزیر و بخدمتِ حضرت ایشان رفته نخستین این غرباء نمودند به مجرد استماع حضرت ایشان خود به نفسِ نفیس تشریف آورده ارشاد کردند که ممنوع از دست اندازی بی باکانه اجلاف بودید نه آنکه محتاجی اگر طلب نماید که مقصود اصلی ازین اخراجات همین ها اند مکیف در جای که مثل شاه جیو عزیزی سفارش یکی از محتاجان فرمایند که این همه از ایشان است بر تقصیر معترف شدیم و عفو جریمه ازان قبلتین دریوزه نمودیم۔ (۴۰۰) مقبول التوبه شدیم بل مورد عنایات بلانهایت گردیدیم۔

احمد۔ هم از خدمت اخوند میر موسیٰ قدس سره مسموع شده که چون حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ از غایت عنایت خلعتِ خلافت بما بخشیدند معروض داشتیم که افاغنه قوم شدید اند و تصرف طلب ما تصرفاتِ قویه مستمره مشاهده نه نمایند اصلاً ملتفت عزیزی از کبراءِ آن قوم نمی شوند بلکه کارخانهٔ ارشاد را به استهزا می اندازند و دران نواح از سبب کوهستانی غلبهٔ مار و کژدم پر بسیار است فرمودند نامِ شما برگزیدهٔ این دو بلا شفا است و هم چنین دیگر هم دمِ شما جای دوا۔ مطلب تصرفاتِ قویه مستمره از اصنافِ مختلفه از شما در آید باز جلوه گر خواهند گردید۔ پس این تصرفاتی که از ما به ظهور می آیند ظهور یک تصرف حضرت ایشان است رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

و شمار تصرفاتِ اخوند مذکور را زید من ان یحصیٰ است بر عقیمه تعویذ ایشان از اعظم مجربات است که اصلاً تخلف نورزیده باشد۔

روزی فقیر از درد دندان که بآن بلا از آوان طفولیت ابتلاءِ تمام داشته طلب تعویذی که بآن مجرب باشد نمودند در سننِ موکده که دو رکعتی باشند قرائتِ معوذتین اگر اختیار شود البته دفع این درد خواهد نمود بفضله سبحانه ازان نفع عظیم مشاهده افتاد هرچند فقیر در دو رکعتِ سنت

بامداد مگر نادر قرأت معوذتین نموده باشد که دراں وقت قرأت قل یٰایها الکفرون و قل هو الله احد از جهت رعایت سنت از دست نمی توانم داد مقصود آنکه تصرفاتِ ایشاں درآں دیار اشتهار کالشمس فی رابعة النهار است۔

و میر رحمت الله قدس سره هر چند تا مدتِ حیات بارشادِ تمام بود اما بعد چند سال حضرت ایشاں ودیعتِ حیات سپرده و کارخانۂ ارشاد به حقائق آگاهی میر ملا موسیٰ تعلق گرفته نان، دهیٔ ایشاں مشهور آفاق است و همت و عبادت شان به تائید الٰهی از قوت بشری مالایطاق تمام الوساتِ افاغنه بزنامِ ایشاں فدای اند و سالکانِ مسالکِ طریقت هر ذرده ایشاں دست بسته گدا دولتی که بآں نازی ورزیدند محبت و رسوخ درگاهِ عرش اشتباه حضرت قیوم زمانی معصوم حقانی می فهمیدند و صحبتِ فدویان آں بارگاهِ عالی جاه را خیلی از مغتنمات می اندیشیدند۔

درحوالیٔ سنۂ هزار و بیست و سه در کبر سن ازیں دیارِ پُر ملال رحلت گزیدند انا لله و انا الیه راجعون۔ و در باغچه که سابق قبر برادرِ ایشاں میر رحمت الله بود مدفون گشتند و بالفعل فرزندِ رشید ایشاں میر سعد الله سلمه ربه بجای نشینیٔ پدرِ بزرگوارِ خود به قبولیتِ تمام بر مسندِ ارشاد نشسته است و چوں علم ظاهری نیز بر کمال است درسِ دفاترِ مکتوباتِ قدسی آیات[1] به وقت (۱۰۴) و متانتِ تمام همواره مونس آیات توفیق مراضیٔ الٰهی جل شانه شامل حال[2] باد وصلی الله تعالیٰ علیٰ خیر خلقه محمد وآله وصحبه اجمعین۔

---

[1] د۔ "قدسی آیات" ندارد   [2] د۔ "شامل حال" ندارد

مُلا بدر الدین سلطان پوری

کنز دہم ۔ در بعضی از احوالِ جامع العلوم مُلا بدرالدین سلطانپوری قدس سرہ ۔

مصراع

علم گر بر دل زند یاری بود

نشانِ آں صاحبِ کمال بودہ و وی از فحولِ علماءِ روزگار و مقبولِ اکابرِ اولیاء عالی مقدار گذشتہ ، لیننت و فرورفتگی کہ با ایں ہمہ کثرتِ فقاہت شاملِ حال بودہ تا امروز مشہورِ حضرات احمدیہ است و نیستی و نامرادی و گذشتگی آں ذاتِ جامع البرکات ممدوحِ اکابرِ معصومیہ قدسنا اللہ سبحانہ باسرارھم ۔

آں قبلہ از قدمای اصحاب حضرت ایشاں و از مقبولان حاصل قبلہ صفاکیشان بودہ ، جمیع مخدوم زادہ ہای عالی درجات تلامیذ ایشان اند ۔ از اکابر مسموع گشتہ اگر سائلی سوالِ مسئلہ کہ درکمال آسانی ہم نزد طالب علمان متوسطین ہم باشد از خدمت آں علامہ می نمودند ، بدوں دیدن کتاب اصلاً جواب نمی فرمودند ۔ بشاراتِ عمدہ از حضرت ایشاں حاصل نمودہ باعلیٰ مرتبۂ کمال رسیدہ جامع حال وقال گردیدند ۔

سفرِ حجاز در رکابِ سعادت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نمودہ ۔ قصدِ اقامت آں دیار پُر انوار فرمودند تا آنکہ اہلِ خانہ آں اخوند از غلبۂ فقر و اضطرار کتابتی کہ مشتمل بر ضیقِ معیشت باشد نوشتند ، چہ توکل و جواں مردی در برداشت فقر قدری کہ از اخوند مردم نقل می نمایند بایں مشابہ کم از کسی شنیدہ باشد ۔ بالجملہ از وصول مکتوبِ فلاکت اسلوب جواب آں نگارش فرمودہ کہ تنگیٔ تبرا شدہ خواہد بود و فکرِ کشائش آں از ہم مہمات است القصہ ہفت سال در آں اماکن نورانی اقامت شدہ بود کہ قبائل ایشاں در حضرت سرہند رسیدہ بہ خدمت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ التماس نمودند کہ باخوند نگارش فرمایند تا امتثالِ امرِ واجب بجا آوردہ خود را بہ حضور لامع النور رسانند ، در معرضِ قبول افتاد ۔ آں مکتوب در جلد ثالث مندرج است و در آں صحیفۂ شریف تعریف بلدۂ سرہند و فضلِ روضۂ منورہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز مرقوم است ۔ اگر حضور آں جلد می بود بایراد سطری چند اکتسابِ سعادت می نمود ۔

القصه بعد وصول نوازش نامه سرازپا نه شناخته متوجه سرہند گردیده مدتی دیگر ہم در آستان بوسی و طواف روضهٔ مقدسه گذرانده باز به وطن مالوف رسیده باز در خدمت رسیده۔

بعد وصالِ حضرت ایشاں به چند سال به رحمتِ حق پیوستند رحمة الله سبحانه رحمة واسعة۔

ہر چند فرزندان آں عارف برکمال و عالم عالی مقال چہار و یا پنج ماندند و ہر یکی به غربت آراسته و به فضیلت پیراسته اما علامی فہامی مولانا نجم الدین و جمیع کمالات قائم مقام (۲۰۴) پدرِ بزرگوار خود است، بلکه حضرت قبله گاہی اقطاب دستگاہی قدسنا الله سبحانه بسره می فرمودند۔

احمر۔ که ملا نجم الدین اگر چه در علم و فضل جانشین پدر است اما در تواضع و بی نفسی از پدر ہم گذر تر۔

شروع ارادت از حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه داشتند اما کار را در خدمتِ خالِ اکرم قطب العارفین حضرت شیخ سیف الحق والملة والدین قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس بآخر رسانیده، جامع الحال والقال گردیدند۔ مدتی است که کیفیت اخبار آں رئیس الاخیار معلوم نه دارم تا به دعای طرفی از جانبین لب کشایم، تفضلات رحمانی در جمیع حالات شاملِ حال آں عالم برکمال باد، والصلوٰة والسلام علیٰ سیّد البشر وآله الاطہر۔

حافظ عبدالکریم توہانی

کنز یازدہم در بعضی از احوال عارف اسرار حکیم حافظ عبدالکریم توہانی قدس سرہ۔

طرفہ عنایت حضرت ایشاں دربارۂ ایشاں از حضرات عالی درجات مسموع گشتہ و از مکتوباتِ شریف ہم بر نظارگیان جلوہ گر است۔ چنانچہ در مکتوبی کہ باسمِ حقائق آگاہی خواجہ محمد حنیف کابلی است نگارش می فرمایند:

فتح۔ فرزند[1] صبغت اللہ و حافظ بہ عافیت رسیدند و از شما بسیار راضی آمدند حق سبحانہ جزای خیر دہاد۔

و ازیں جا بزرگی و قربِ حافظ کہ با حضرت ایشاں بودہ باید دریافت کہ در شکر گزاری خواجہ حافظ را عدیل فرزند اکبر خود فرمودہ اند و استماع قرآن حضرت ایشاں ہم بہ وی تعلق داشتہ ماناکہ بشارتِ قرآنی در ہماں اثنا دریافتہ۔

بالجملہ از خوبانِ روزگار و داخل زمرۂ اولی الابصار گذشتہ و در محبتِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فانی گشتہ مکاتیب شرحِ احوالِ وی در مکتوباتِ شریفہ مندرج از جہت رعایت اختصار در ذکر اعزۂ سابق سخن باجمال آمدہ است ایں جا ہم بہ ہماں کفایت رفت و مکاتیبی کہ مشتمل بر شرحِ احوال باشد ایراد نہ نمود، آری نقل مکتوبی سی و چہارم جلد اول کہ بیان حیات نشاتین و برزخ صغرای است و مختصر است و بنام مشار الیہ است از برای فائدہ ناظرانِ مقامات ایراد می نماید۔

فتح۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ حیوتی کہ بہ نشأ دنیوی تعلق دارد دو چیز می طلبد حس و حرکت و حیوتی کہ بہ نشا برزخ متعلق است محض حسن است بی آنکہ با وی حرکتی بود حق سبحانہ حکیم مطلق است موافق ہر محل حیاتی دادہ است در برزخ از حس چارہ نیست تا تالم و تلذذ صورت بندد و حرکت ہیچ در کار نیست بہ خلاف نشاءِ دنیوی و اخروی کہ آں جا ہر دو در کار است فافہم والسلام۔

انتہی مکتوبہ المقدس قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس۔

مولد و مسکن و مدفن آنجناب قصبہ توہانہ است، رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

---

[1] مکتوبات معصومیہ (۱/۵۵) "فرزند" ندارد

شیخ بایزید سہارنپوری

کنز دوازدہم در بعضی از احوالِ واقف اسرار قرآن مجید شیخ بایزید سہارنپوری (۴۰۳) قدس سرہ۔

آنجناب فرزند رشیدِ اسوۃ المحققین شیخ بدیع الدین اند قدس سرہ کہ از اکابر خلفاءِ امام ربانی مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذشتہ اند و بہ ارشادِ تمام موصوف بودند و بہ علم و فضل معروف، بعد از اں ارث معنوی در رنگ ارثِ صوری نصیب ایں خلفِ رشید اعنی شیخ بایزید گشتہ کہ از مقبولانِ خاص حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گردانیدہ و علم و فضل نیز بہ ہماں مرتبہ رسیدہ بلکہ تا امروز در اولادِ ایشاں علم تحقیق و کثرت توفیق جلوہ گراست عمرہا شیخ در صحبتِ فیض موہبت معصومی گذرانیدہ برکاتِ قیومی بہ قدر حوصلہ برداشتہ بہ خلافت وطن مالوف سرافراز گردیدہ و عالمی را از مسترشدانِ خود بہ ہدایت رسانیدہ۔

مکاتیب کثیرہ مشتمل بر بشارات علیہ بنام در جلدین اخیرین مکتوبات قدسی آیات مندرج ماناکہ مداریت بقعۂ سہارنپور ہم بہ وی تعلق داشتہ چنانچہ سابق بہ والدِ بزرگوار وی مسلم بودہ ھکذا سمعت من بعض الثقات۔

تصرفات آں عزیز در آں دیار اشتہار تمام دارند و اہل آں بقعہ بہ وی بہ کمال اعتقاد موصوف۔ ایں فقیر را ہم بعد از وصالِ آں عارف بر کمال در رکاب قطب الاقطاب قبلہ گاہی مرشدی رضی اللہ تعالیٰ عنہ اتفاق عبور سہارنپور دست دادہ زیارت تربت آں صاحبین قدس سرھما نمودہ و خانقاہِ ایشاں را مملو از صوفیۂ خدا طلب و طالب علمان جید یافتہ۔ دراں ایام خلفِ رشید شیخ بایزید مسمی بہ حسام الدین در قید حیات بودہ و تصنیف کتاب "مرافض الروافض" می فرمودہ و اکثر انتقال بطریق استشہاد از ردِ روافض کہ از تصنیفات حضرت مجدد الف ثانی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ آوردہ آں را معتبر و مضبوط گردانیدہ است بلی ہر جا کہ بحارِ علم و معرفت جوش زنند قطرانِ از آں عمانِ بی پایان رسیدہ است و مدہوشِ اہلِ بزم گردیدہ و در نظرِ تشنہ لبان بحر بی پایان گشتہ

است علی الخصوص در منتسبانِ ایشاں کہ ہمہ وقت بر اولوش خاصہ چشم دوختہ نشستہ اند مطلب آنکہ کتاب مذکور بحضرت سرہند رسیدہ مقبول حضرات آں وقت گردیدہ۔

احقر۔ حضرت خال اکرم شیخ محمد اشرف قدس سرہ می فرمودند کہ مطالب دقیقۂ رسالۂ "ردِ روافض" را کہ بزبان اجمال مسطور اند خوب غور نمودہ بہ عبارت زیبا تفصیل دادہ است صد آفرین کہ دانہ از خرمن برداشتہ نیازمندان را خبردار ساختہ (۴۰۴) و بر حسنِ اعتقادِ خود اطلاع بخشیدہ بآں کلام نازنین رسیدہ۔ سبحان اللہ۔

قلم از احوال شیخ پر مقال فرزند رشید ایشاں انتقال نمودہ کہ ایں نیز احوال آں صافی شیخ است و شیخ مذکور باوجود علم و فضل و معرفت شاعرِ فصیح ہم بودہ چنانچہ شجرۂ سلسلۂ علیہ نقشبندیہ و قادریہ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در ابیاتِ لطیفہ بستہ اند و نقل تصرف حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بزبانئ شیخ در کنز اوّل ایں کتاب گذشتہ است۔

و مولد و مسکن و مدفن آں شیخ بلدۂ سہارنپور است، رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ والصلوٰۃ والسلام علی سیّد العرب والعجم ذی الجود والکرم۔

حاجی حبیب اللہ حصاری بُخاری

کنز سیز دہم در بعضی از احوالِ عارفِ خدا آگاہ حاجی حبیب اللہ الحصاری ثم البُخاری قدس اللہ تعالیٰ سرہ۔

وطن مالوف وی اگرچہ دہی[1] در ولایتِ حصار است اما مسکن و مدفنش حضرتِ بخارا است امام حفص کبیر رحمۃ اللہ (علیہ) خوش فرمودہ ؎

کفا بالمرء عزّا و افتخارا بان قد کان مثواہ البخارا

علی الخصوص معارفِ ہند کہ بنیادِ آں نیز از سمرقند و بخارا باشد دریں جا مرادِ مرتب گردیدہ بود، حظی فرا گرفتہ باز بہ بخارا مسکن و ماویٰ بہ موجبِ امر قیومی گزیند عز و شرف صد چند افزاید چنانچہ نصیب آں حبیب گردید۔

وی از جملہ اصحاب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ و عمرہا در خانقاہ ملایک پناہ محض بر جہتِ خدا طلبی گذرانیدہ منظور نظرات عنایات شدہ بہ خلافتِ حضرت بخارا امتیاز[2] یافتہ۔ شنیدہ ام کہ از مدت جہت ادای حقوق اکابر ماوراء النہر خلشی در خاطر دریا مقاطر حضرت ایشاں می نمودہ کہ یکی را از باریابانِ حضور کہ از کمالات احمدی موفور باشد در آں دیار پُر انوار باید فرستاد تا آنکہ عرائضِ اہلِ شرف آں بلدۂ معظمہ مشتمل بر طلب خلیفہ کہ بدولت و کمالاتِ معصومی کامیاب گردیدہ باشد و نمکی از مطبخ قیومی بہ کام جانش رسیدہ بود پیا پی رسیدہ علاوہ خلش مذکور گردیدند و ہر یکی را از بارانِ ولایت کہ بہ کمال وراثت در خدمت فیض موہبت متحقق شدہ بودند شوق آں اشتغال کردہ کہ بمن نوازش ایں کرامت و عنایتِ خلافت تفویض فرمایند و بلکہ بعضی از آنہا بزبان پیغام التماس ایں مرام ہم نمودند خود بہ لا و نعم لب مبارک نمی کشودند و تربصِ الہام صریحی می فرمودند کہ ہر چند مناسبتِ استعدادی اقرب بافادہ و استفادہ است در حاجی مذکور می فہمیدند تا آنکہ موافق ہماں دریافت ملہم گردیدند وی را مدارِ آں سرزمین نمودہ (۴۰۵) بہ خلعتِ خلافت امتیاز بخشیدند و بارشاد اہالی عظام و موالیٔ کرام آں بلدۂ والا مقام رخصتش فرمودند و رانجا ہم چناں

---

[1] م "دہی" ندارد [2] د۔ اشتہار

غلغلهٔ ارشاد به ظهور پیوسته و تصرفات متکاثره مرئی و محسوس گشته که شرح آن قدری که این درویش شنیده کتاب علیحده که مشتمل بر ضخامت تمام باشد می طلبد و امراء و فقراء از آن جا همه به وی گرویدند شیوهٔ مرضیهٔ عمل بر مکتوبات قدسی آیاتِ حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه و درس آن دفاتر قرار گرفته، عزیزی نقل می کردند که آن قدر رواجِ درس مکتوبات احمدی و مرقوماتِ معصومی رضی الله تعالیٰ عنهما که در حضرت بخارا به نظر درآمده عشرِ عشیر آن در بلادِ هندوستان نمودار نه شد و ضبطِ اوقات آن جای رفیع الدرجات آنچه مسموع شده اگر به تحریر درآرد سه چهار جزو دیگر باید که در قید قلم درآید۔

بادشاهِ ولایت از حلقه بگوشانِ وی بوده و خواجه زاده های که برلافِ ولایت نازمی ورزیدند و جذبی از صحبت بعض اکابر حاصل نموده انتهاءِ کار می شمردند و بر پیرزادگی از بی قناعت و اکتفا داشتند معترف به قصورِ خود شدند و بر کمالات احمدی و معارف معصومی به قدرِ حوصلهٔ خود ها ایمان حاصل کرده هر چند حاجیٔ مذکور در حوالیٔ سنه هزار و صد و ده انتقال ازین دار پر ملال فرمودند اما نسبت را در ابناءِ خلفاءِ خود انتشار فرمودند، علی الخصوص فرزند اوسطِ ایشان را بسیار تعریف شنیده ام که به خلافت والد بزرگوار بر مسندِ ارشاد به کمال رسوخ اعتقاد نشسته رهنمای خلائق است۔ هر کجا هست خدایا بسلامت دارش۔

و مرقد حاجی مرحوم بلدهٔ بخارا است، حرسها الله سبحانه من الآفات طوبیٰ لمن زارها بکمال الاعتقاد وصلی الله تعالیٰ علیٰ اسعد الانام و آله الکرام وصحبه العظام الیٰ یوم القیام وبارک وسلم۔

شیخ محمدّ مراد شامی

کنز چهاردهم در بعضی از احوال عارف محکم بنیاد شیخ محمد مراد قدس سره۔

اگرچه مولد آنجناب بلدۂ کشمیر است اما مسکن و مدفنش شام شریف وی از نظر کردهای مقبول حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنہ بوده که دریک هفته صحبت کارِ خود را باعتبار ساخته مستحق خلافتِ آں دیارِ پُر انوار گردیده و تعین ایام صحبتش (ب ۸) اختلاف اقوال است، اما متفق علیه حضرات عالی درجات آں است که کمتر از ماه است، گروهی بیست روز را حاکی[1] اند و بعضی دو سه روز برآں می افزایند۔ اما آنچه از مشارٌ الیه منقول است که در عنوان سخن مذکور گشت۔

بالجمله نظرِ مبارکِ حضرت ایشاں کیمیای سعادت بوده اگر دریک ساعت کار به انجام می رسید هم محل تعجب نه بوده حسنِ اعتقاد ایں کس (۴۰۶) شرطِ نخستین است۔ فکیف که به علو استعداد جمع شود کبریت احمر گردد کلاً بلکه حسن اعتقاد و علو استعداد هم موهبت ایشاں است

برخاک اگر نظر کنی مشکبو کنی ؎ برسنگ اگر نظر کنی آئینه رو کنی

مطلب آنکه در مدتِ قلیله قطع منازلِ سلوک نموده به خلافتِ حرمینِ شریفین زادهما الله سبحانه شرفاً و تعظیماً و روم و شام امتیاز یافت و مسکنِ شریف به شام مقرر گشت و تمامی اهل فضل آں دیارِ پُر انوار با عتقاد بسیار و فدویت بی شمار به وی گرویدند و درسِ مکتوبات احمدی و معصومی دیدنِ خود گرفته بلکه اکثر مکتوباتِ شریفه که بزبان فرس اند معرب گردانیده، اما تفهیم آں لغت که به وی مخلص[2] بودند به سهولت میسر آید و الا مولانا که از فضلای روزگار و علماءِ دیں دار گذشته پارسی گوئی معقول بوده در ایامِ سفرِ اخیرِ حضرت حجة الله قدس سره که جمع غفیر از حضرات احمدیه با ایشاں به قصدِ حج بیت الله و زیارتِ روضۂ مطهرۂ سید الانام علیه و علی آله الصلوٰة والسلام رفاقت داشتند، مولانا خدمتِ شائسته به تقدیم رسانیده به حدی که تمام اهل آں قافله لبریزِ شکرانۂ وی بودند۔ گویند مبلغ لک روپیه برآورد مخارجش گردیده که تمام

---

[1] م۔ حاکم [2] د۔ "مخلص" ندارد

بودنِ ایشاں درآں اماکنِ مقدسہ تجویز خرچ دامی و درمی بر ایشاں نہ نمودہ و ایں محض از غلبۂ محبتِ حضرت ایشاں بودہ کہ بر فرزندانِ ایشاں جلوہ گر فرمودہ و بہ عرض آں شہنشاہِ ولایت رسانیدہ کہ ہفت مرتبہ قبل ازیں جمع نمودہ ام اما گاہ بہ نیت حج از خانہ برآمدہ ام بلکہ آوازۂ تشریف شماست خروج گردیدہ، چوں بہ مکہ معظمہ می رسیدم موسم حج اتفاق می کردد و بایں سعادت مستسعد می گشتم چہ حضرت حجۃ اللہ را ایں داعیہ بہ کمال بود و غلغلۂ آں در مخلصانِ حضرت ایشاں می دویدہ چنانچہ اکثری از شائقان رفاقت اساس البیت را فروختہ بہ قصد طواف حاضر می شدند چوں سال بآخر می شد بعضی ازآں ہا فتح ایشاں را دریافتہ راہ اوطانِ خود ہا می گرفتند و برخی بہوں زاد رخصت حاصل کردہ بہ بیت الحرام می رسیدند و حج سال آیندہ بر تقدیر وفا حیات می نمودند و ایشاں از زبان شریف نفی ایں مطلب لطیف نمی فرمودند و بہماں داعیہ تا سنین کثیرہ انتشار اخبار می نمودہ تا در وقتِ مکتوب بہ حصول انجامیدہ و انتقال اعتقاد آں عارفِ محکم بنیاد بہ قدری شنیدہ کہ متحمل ایں قرطاس نیست زیرا کہ در احوالِ سلف رعایات اختصار سخن با جمال در آمدہ ایں جا ہم ہماں رعایت ملحوظ است ۔

و وصالِ مولانا در حدود سالِ ہزار و صد و بست و چہار یا پنج اتفاق یافتہ و مدفنش بیت المقدس مقرر گشتہ، رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃً واسعۃً ۔

سعادت لم یزلی کہ بوی مشمول داشتہ از کشمیر آوردہ بہ کمالاتِ معصومی پرورش دادہ، قطراتِ بحار احمدی بہ کام جانش چکانیدہ طواف بیت الحرام (۷۰۴) و روضہ سید الانام علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام نصیب ساختہ بہ مسجدِ اقصیٰ رسانیدہ و خواب گاہ آں منزل دل خواہ گشت۔ ذالک فضل اللہ یؤتیہ من یشآء واللہ ذوالفضل العظیم۔

و دو فرزند ہم از مولانا ماندہ اند ہر یکی باستقامت موصوف است و یکی از انہا بسیار رشیدِ ارشادِ معصومی بہر کسوت کہ جلوہ گر گردد در نظر فدویان عشاق توتیای است کہ منور آفاق است، الٰہی تا قیام قیامت متضاعف باد، وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہٖ محمّد وآلہٖ اجمعین ۔

مخدوم آدم ٹھٹھوی

کنز پانزدہم در بعضی از احوال عارف افخم مخدوم آدم ٹھٹھوی قدس سرہ۔

وی از عرفای روزگار گذشتہ و در محبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فانی گشتہ، ہر عریضہ کہ ارسالِ خدمت نمودہ بزبان تازی نوشتہ ازیں جا ہم جواب بزبان فصیحۂ عربی سرافراز گشتہ، عنایاتِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ خیلی شاملِ حالِ وی بودہ گویند مکرر از وطنِ مالوف بہ قصدِ ملازمت رسیدہ کہ وجہی دیگر برای تحریک نہ بود و ایں معنی خیلی مقبولِ آں قبلۂ اصحاب قبول گردیدہ و شنیدہ ام علم عمیق باکثیرہ توفیق از ابتدای بوی رفیق بودہ ثانیاً غلغلۂ ارشادِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ موجب ہدایت جمعی از مکتوبات بودہ جنس آں مخدوم نیز نمودہ و دریں جا کہ فیض بخشی مثل آب باران ہمہ کس را شاداب معرفت می فرمودہ در اندک مدت کار را بآخر رسانیدہ، مستحق خلافتِ قیومی گردیدہ۔ وطنِ مالوف عود گشتہ و قطبیت وطن ہم بہ وی قرار گرفتہ عالمی را رہنمای طریقۂ نقشبندیہ باطوار احمدیہ انوار معصومیہ بکمال انبساط گشتہ در یک مکتوبی سوال آں نمودہ کہ طریقۂ علیۂ صوفیہ بحضرت رسالت خاتمیت می رسد علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام، در جواب می نویسند:

فتح لیس ھذا من مخترعاتھم[1]

ایں لفظ بعینہ کلام مبارک است و بیشتر ما حصل بخاطر است کہ معارف اسرار باطنیہ در رنگ علوم ظاہرہ ہمہ منتہی بحضرت محبوب رب العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم وبارک وبآں تشنہ لبان را سیری ازیں ہر دو بہ حصول نمی پیوست و ایں سخن بسیار مفصل است در جلد ثانی رجوع فرمایند و حصولِ فوائد جدیدہ کہ بزبانِ عربی مرقوم گردیدہ نمایند۔

مدتی چند مخدومِ مذکور بعد وصال حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در قیدِ حیات متمکن

---

[1] مکتوبات معصومیہ (۲/۵۹) کے متن میں فلیس ھذہ الامن مخترعات الاولیاء ...... ہے۔

مسند ارشاد بودہ بعدازاں بہ وقت موعود سفر آخرت نمودہ رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃً واسعۃً۔

مولد و مسکن و مدفن وی بلدۂ ٹھٹھہ است و در اولاد و خلفای آنجناب این نسبت شریفہ تا امروز بقدر حوصلہ آنہا دائر، الحمد للہ علی الاحسان والصلوٰۃ علیٰ رسولہٖ
۵ سید الانس والجان وآلہٖ وصحبہٖ احباء الرحمٰن۔

سیّد یوسف گردیزی ملتانی

کنز شانزدهم (۴۰۸) در بعضی از احوال عارف سبحانی سیّد یوسف گردیزی[1] ملتانی قدس سرّه[2]۔

وی از قبل از وصول به حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ هم از حقیقت شناسانِ روزگار و بزرگی ازلی باکسی مجتمع داشته سجاده نشین مسندِ آبائِ کرام بکمال اهتمام[3] بوده و تصفیۂ قلب هم حاصل روزگار داشته تا آنکه عنایت بادی شامل حال بوده ترک حبِّ جاه بخدمت حضرت ایشان رسیده از اجلۂ اصحاب آنحضرت گردیده و رشحۂ از برکاتِ احمدی برداشته ایمانی به کمالاتِ معصومی درست کرده به خلافتِ وطن ممتاز گشته و به قطبیتِ ملتان نیز سرافراز شده،

گویند این جهاد حب جاه نصیب آن سیدِ فضیلت پناه گردید خیلی مرغوب حضرت ایشان گردانیده و به تکرار سید عالی تبار در ورود حضرت سرهند افتاده و هر مرتبه به عنایات باهره وکرامات ظاهره سربلندی یافته، بارا خیر خبر تولد پسر از ملتان مسرت بخشیده از حضرت ایشان طلب نام نموده سید ابراهیم گذاشتند، به برکت آن اسم که از زبان الهام ترجمان برآمده آخر سجادگی بامعنی نصیبِ وی گردیده اگر چندی که فرزندان دیگر هم سه چهار از آن سیدِ عالی تبار باقی ماندند و هر یکی به فضل آراسته اما به قوت علمیۂ آن عزیز هم دیگری نمی رسید۔

این حقیر را در رکاب حضرت قبلۂ دارین والدی و مرشدی در سنِ سیزده سالگی سیر ملتان در هنگام صوبه داریِ نواب مکرم خان اتفاق کرده و زیارت تربتِ شریفۂ سید مذکور دست داده۔

در فرزندان ایشان سید ابراهیم را استثنائی فهمیده بلکه از آنحضرت قدس سره نیز استثنای وی در علم و معرفت شنیده، ماناکه یک دو سبق شرحِ شمسیه که در منطق است و دران ایام همین نسخه می خواندم بخدمت سید مذکور هم گذرانده ام۔

سخن بجای دیگر رفت مقصود آن است که سید یوسف قدس سره چون خبر تولد فرزند

---

۱ د۔ "گردیزی" ندارد ۲ د۔ "قدس سره" ندارد ۳ د۔ "بکمال اهتمام" ندارد

شنیده از حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه رخصت گرفته به ملتان رسیده، دیگر ملازمت دست نه داده که وصال آں قبله اتفاق یافته آری برای فاتحه و زیارت روضهٔ مقدسه بحضرت سرهند رسیده هم دراں ایام سید عالی مقام از مخدوم زادهٔ ثانی حضرت حجة الله سوال فضیلت ذکر خفی بر ذکر جهر نموده ایشاں رسالهٔ متین[1] به زبان عربی به غایت زیبا در فضیلت ذکر خفی مدلل بآیات و احادیث و اقوال اکابر نوشته اند که یک فقره او ایں است۔

فتح۔ اما بعد فقد سالنی من هو اشرف منی۔

و در خاتمهٔ آں رسالهٔ شریفه چوں سخن در فضل ذکرِ خفی بسیار آمده۔ می نگارند که نسبت بین الذکرین یکی را ایں قدر (۴۰۹) ترجیح داده اند والا ذکر هر طور که کرده شود اولیٰ و افضل است و ختم بریں عبارت است۔

فتح۔ ولذکر الله تعالیٰ اعلیٰ و اولیٰ و اعز و اجل و اتم و اهم۔

و سید مذکور در حوالیٔ سنه هزار و نود هجری به دار البقا پیوسته و مولد و مسکن و مدفن بلدهٔ دار الامان ملتان است، رحمه الله تعالیٰ سبحانه رحمة واسعة۔ و مرقدوی در وسطِ شهر واقع است حضرت قبله گاهی مرشدی انوار آں مزار بسیاری فرمودند به حدی که از مزارات دیگر اکابر که دراں شهر واقع اند مستثنیٰ می فهمیدند که بوی از کمالات وراثت از آں جا به مشام جاں می رسد طوبیٰ لمن زارها بکمال الاعتقاد وصلی الله تعالیٰ علیٰ سید البشر المطهر عن ریغ البصر وعلیٰ آله وصحبه الیٰ یوم الحشر والنشر وبارک وسلم۔

---

[1] م- تعین

میر سید شرف الدین حسین لاہوری

کنز ہفت دہم۔ در بعضی از احوالِ سیدِ عالی نسب واقفِ اسرار قاب قوسین میر شرف الدین حسین لاہوری قدس سرہ۔

وی از نکتہ سنجانِ معانی و اسرار و بانیٔ مبانی کمالاتِ ابرار بودہ توکل با تبتل شیوۂ مرضیۂ وی و کرامت با استقامت مجتمع در جۂ وی از فدویان مخصوصِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ و منظور الخاص قبلۂ صفاکیشان گذشتہ۔ مستغرق بحرِ وحدتِ وجود بودہ و کثرت را کفر می پنداشتند در جای از حضرت ایشاں ہم اجازت ایں مقام کہ بالغز اقدام کمل است، خواستہ و نوشتہ ؎

بی سجادہ رنگیں کن گرت پیرِ مغاں گوید — کہ سالک بی خبر نہ بود ز راہ و رسم منزلہا

چوں بر سیرِ آنحضرت منزل نخستین ہمیں وحدت بودہ کما عرفت فی المفتاح الثانی، چہ در ایام طفولیت کہ دو سہ سال بودند متکلم بہ ہمیں کلام دلکشای گردیدند و زمین و آسمان را خود تعبیر می فرمودند و صوفیۂ موحدین ہم عمرہا در ہمہ ہمیں دریای عمیق غواصی نمودہ مگر بعضی از ایشاں بہ ساحل آں برآمدہ بہ امن کنار رسیدہ باشند و نیز مافوق را بیاز وی احسان طیر آں نمودہ باشند۔ چنانچہ شیخ علاء الدولہ سمنانی قدس سرہ در جای فرمودہ از آں خبر دادہ و فوق عالم الوجود عالم الملک الودود، حضرت ایشاں دلالت مافوق بہ عباراتِ لطیفہ می فرمایند و بہ شاہراہ عمدہ تر کہ از آں جا از وحدت نام و نشانی نیست نواختہ اند، اما میر را لذتِ ایں کیفیت بر نہجی ذائقہ نشین گردیدہ بود کہ با وجودِ آدابِ شریعت و اعتراف بہ علو مقاماتِ فوقانی تا آخر عمر ایں جوش را در پردۂ استقامت نیازمی داشتند (۱۰۱ھ) و حلاوتہا می ورزیدند۔

از حضرت مخدوم زادۂ قطب العارفین شیخ سیف الملت والدین قدسنا اللہ سبحانہ منقول است کہ اکثر بہ میر مذکور می فرمودند کہ شما شیخ محی الدین ایں وقت اند، و میر مشار الیہ بہ خلافت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ صاحب مسندِ ارشاد گردیدہ در بلدۂ لاہور رسیدہ باز در خدمت دویدہ و بعد از وصال آنحضرت ہم ہمیں طریقہ را ملتزم بودہ کہ از لاہور بہ سرہند البتہ بعد از یک دو سال می شتافتہ ماہہا در آں جا بہ زیارت روضۂ مقدسہ اکتساب سعادت فرمودہ متوجہ وطن می

گشته - اِلیٰ اَنْ یَبْلُغَ الْکِتَابُ اَجَلَهٗ۔

و اهل خانهٔ میرهم که سیدهٔ صحیح النسب بوده از مخلصات عظیمهٔ حضرت ایشاں گذشته و به موجبِ امرِ اقدس سرحلقهٔ نسا ذاکرات بوده و در همت استثنا داشته و به همراهِ زوج خود بحضرت سرهندی شتافته وَالطَّیِّبَاتُ لِلطَّیِّبِیْنَ دریں جا هم جلوه داشته۔

از میرِ مذکور کلمات لطیفهٔ مسموع گشته بایراد یکی لب می کشاید:

یکی از امراءِ عظام که مخلص بی رنگ آں سید عالی مقام بوده روزی طلب نصیحتی به شوق تمام نموده فرمودند نصیحت به کسی باید کرد که فعل او در نظرش قبیح در آید و از شما مردم اگر حرکتِ نا ملائمی هم از خلوت یا در جلوت سر زند همه حضار از کثرت خوش آمد به لفظ کرامت تعبیر می نمایند و به قسمی از ادلهٔ عقلی معقول شما گردانند که بی اختیارِ نفس شما منفرج و مسرور گردد و حتیٰ که اگر ریح با صوت هم باشد پس کدام حرف شما مایل به نصیحت ماند که کسی از و مانع آید۔

و عمرِ میر از هشتاد متجاوز گردیده و در سالِ هزار و صد و دو یا سه در بلدهٔ دار السلطنت لاهور سفرِ آخرت گزیده و بعد سه چهار سالِ دیگر اهلیهٔ میرهم در همان بلدهٔ به دار البقا شتافته در همان بلده که قطبِ بلاد است نزدِ حضرت مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه، مدفون اند، رحمهما الله سبحانه وصلی الله تعالیٰ علیٰ خیر خلقه محمد وآله وصحبه اجمعین۔

شیخ انور نور سرائی

کنز ہشردہم در بعضی از احوالِ عارف اشہر شیخ انور نور سرائی قدس سرہ۔

ہر چند مولد و مسکنِ وی قریہ ایست کہ دو فرسنگ از نور سرا است اما چوں نور سرا وسط بہ شاہراہ دار السلطنت لاہور و دار الارشاد حضرت سرہند واقع است و مشہور در مسافرانی کہ از ولایت بہ دکن بہ روند و بالعکس ازیں جہت جامعانِ مکتوبات در دیباچہ مکاتیبی کہ بہ اسم مشارٌ الیہ است نام نور سرا اختیار کردہ باشند۔ ما ہم بہ تبعیتِ[1] آنہا بایں نام لب کشودیم۔

وی از اعزۂ صاحبِ کمال گذشتہ و بر استقامتِ شریعت محکم قدم بودہ (۱۱۴۱) و در محبتِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ فانی گشتہ، در اندک صحبت نتائج بسیار حاصل نمودہ چہ وصول آں عزیز در دورۂ اخیرہ بودہ، ہر چند در آں مدت مراودت شہر سرہند بسیار نمودہ و بہ فرائدِ معنی رسیدہ و بہ موجب خلافت معصومی و اجازتِ قیومی بہ ارشادِ خلائق سرگرم گشتہ و در گوشۂ وطن قطبیت آں جا را بشارت یافتہ بہ حلاوت خاطر نشستہ۔ و بعد از وصال حضرت ایشاں ہم در موسم عرسِ مبارک البتہ سرہندی رسیدہ بہ طواف روضتین مقدسین مشرف شدہ باز بہ وطن می رفتہ اِلٰی اَنْ یَبْلُغَ الْکِتَابُ اَجَلَہٗ۔

و تصرفات متکاثرہ از شیخ مسطور مسموع گشتہ اما رعایت اختصار کہ دریں اوراقِ اخیرہ مقرر شدہ و در احوالِ خلفاءِ گذشتہ بسیار قلت پذیرفتہ متحملِ ازدیاد سخن نمی گردد۔

و مولد و مسکن و مدفنِ وی ہماں قریہ است کہ در عنوانِ کنز مذکور گشتہ، رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

و در فرزندانِ شیخ مرحوم رواجِ ایں نسبتِ شریفہ تا امروز ساری است، اللّٰھم اکثر اخواننا فی الدنیا والدین و ثبتنا و ایّاھم علی متابعۃ سیّد المرسلین علیہ وعلیھم وعلیٰ آل کلٍ من الصلوٰۃ افضلھا ومن التسلیمات اکملھا۔

---

[1] در: سبقت

شیخ حُسین منصُور جالندھری

کنز نوزدہم در بعضی از احوالِ عارف مشہور شیخ حسینؒ[1] منصور جالندھری قدس سرہ۔

مولد و مسکن آں عزیز قریہ ایست از قراءِ جالندھر اما چوں جالندھر قصبۂ مشہورہ است از قصباتِ دوابہ بنا برآں باسم آں قصبہ جامعانِ مکتوباتِ شریفہ تحریر فرمودہ باشند تابعان را اقتدا آں صاحبان التزام ضرور است۔

وی از اجلۂ اصحاب حضرت ایشانِ ما رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ بہ سرعت سیر و سلوک موصوف، چہ دریافت صحبتِ معصومی در دورۂ اخیرہ کہ ہنگام ریزش فیض مثل غیث شدید بودہ، نصیب آں عزیز گردیدہ، اما چوں رفعت استعداد و بلندی فطرت بوی شمول داشتہ کار را بہ نوعی دیگر رسانیدہ و مکاتیب کثیرہ مشتمل بشارات علیہ بنام وی مندرج است در جلدین اخرین اگر رجوع نمای احوال این عزیز و دیگر اعزۂ صاحبِ کمال کہ حالات آنہا در ماسبق بزبان اجمال گذشتہ و یا بعد ازیں در قید قلم بفضلہٖ سبحانہٗ در آید بوجہ ترتیب و تفصیل مشاہدہ فرمای۔

بہ خلافتِ وطن از آں حضرت عالی منزلت رضی اللہ تعالیٰ عنہ سرافراز بودہ و بہ قطبیتِ آں بقعات نیز ممتاز بہ کرامات فراوان معروف بودہ و بہ استقامتِ شریعت موصوف۔ و بعد وصال حضرت ایشاں ہم ہر سال در موسم عرس بحضرت سرہندی رسیدہ اِلیٰ اَنْ یَبْلُغَ الْکِتَابُ (۴۱۲) اَجَلَہٗ۔ و نسبت شریفۂ وی در مسترشدانش از خویشان و درویشاں تا امروز ساری است۔

و مدفنش ہماں قریہ است کہ مولد و مسکن اوست۔ گویند کیفیت عجیبہ بر مزار وی جلوہ گر است و انوارِ بسیار تاباں بہ حدی کہ عامۂ مومنان کہ بہ زیارت رسیدہ البتہ نفسی بی ہوش گردیدہ تکیف کہ اہلِ دل باشند، بلی اصحابِ حضرت ایشاں از عالم جُدا اند کہ مرایای کمالات محجوب اند، اما مبصری باید تا درک این اشعات فرماید کور

---

[1] د۔ شیخ حسن

باطنان از مبحث خارج اند ؎

خفاش بود ہمیشہ نومید　　از شعشعۂ جمال خورشید

رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ والسلام علی من اتبع الھدٰی والتزم متابعۃ المصطفٰی علیہ وعلٰی آلہٖ وصحبہ الصلوٰت والتسلیمات والتحیات والبرکات العلی الٰی یوم الجزاء۔ ۵

اخوند سجاول سرہندی

کنز بیستم در بعضی از احوالِ جامع الفضائل اخوند سجاول قدس سرہ۔

مولدش ہر چند قریۂ مورندہ است کہ از مضافاتِ بلدۂ طیبہ سرہند است بلکہ شش ہفت میل خام است از بلدۂ منورہ، اما مسکنش عین بلدۂ تحتِ اقدام حضرت ایشاں است رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

وی عالم پرہیزگار و فاضلِ کثیر الاعتبار بودہ از قدمای اصحاب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ و مقبولانِ خاص قبلہ درویشان گذشتہ و بہ بشارات عالیہ مبشر گردیدہ شرح وقایہ را بموجبِ امر اقدس برای منافع[1] تمام پارسی دانان از خرگاہِ عربی بہ فضاءِ فارسی آوردہ یعنی بزبان فرس ترجمہ آں نمودہ۔

و اکثر حضرات احمدیہ را معلم بودہ اند چنانچہ حضرت قبلہ گاہی و حضرت خال اکرم شیخ محمد سیف الدین و عمِ شریف شیخ عبد اللطیف و حضرت وحدت قدسنا اللہ سبحانہ باسرارھم بلا اشتباہ پیش اخوند خواندہ اند و اغلب کہ خال اکرم صاحبِ کمال حضرت شیخ محمد صدیق ہم می فرمودند کہ ما ہم از اخوند سجاول استفادۂ علوم دینی برداشتہ ایم و نسخۂ چند بخدمت مشارٌ الیہ گذراندہ و استماع قرآن مجید حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز بہ وی مربوط بودہ اگرچہ دیگران ہم دریں خدمتِ عظمیٰ کہ دولتِ قصوی سالک مستعد است شریک باشند و آنہا ہم بایں سعادت مستسعد بودند، کما ذکر فی احوال الحافظ عبد الکریم التوھانی قدس سرہ۔

و بہ سعادتِ غسل حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نیز اخوند مسطور را امتیاز یافتہ کہ بعد از وصال آں قدوۂ اربابِ کمال ایں دولتِ بی زوال نصیب وی گردیدہ چنانچہ ام المریدین جدۂ محترمہ قدس سرھا ہموارۂ ایں حق اخوند را در مجالس و خلوات پیش بنین و بنات و دیگر مخلصات بیان می فرمودند۔

---

[1] د۔ "منافع" ندارد

وچوں در وقتِ وصالِ خالِ اکرم حضرت مروج الشریعت قدسنا اللہ سبحانہ اخوند رفیقِ سفرِ ایشاں بودہ چنانچہ در احوالِ ایشاں تحقیق ایں ماجرا گذشتہ بہ سعادت دادن غسلِ ایشاں ممتاز گردیدہ۔ و اکثرہا اخوند تکلیف حضرت ایشاں کہ عبارت از دعوت باشد در خانۂ خود نمودہ یک باری در قریۂ خود کہ عوضِ معاش در آں جا داشتہ و آں از سرہند قریب بہ چہار فرسنگ باشد از قرای برکت چرک نیز آنحضرت را بردہ (۱۳۱ھ)، مطلب بہ قبولیتِ خاص حضرت ایشاں مشرف بودہ۔

و آں است کہ مدفنش روضۂ مقدسۂ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ روضہ ایست از ریاضِ جنت گردیدہ و در کنف حمایتِ معصومی آسودہ اگرچندی کہ وصال در جای دیگر کہ سہ چہار منزل از سرہند باشد اتفاق یافتہ مگر بایں دعا زبان حالش گویا باشد تَوَفَّنِیْ مُسْلِماً وَّاَلْحِقْنِیْ بِالصّٰلِحِیْنَ کہ بغیر اجابت رسیدہ رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ من کان ارسلہ رحمۃ للعالمین وآلہٖ وصحبہٖ الیٰ یوم الدین وبارک وسلم۔

میر رفعت بیگ گرز دار

کنز بست ویکم در بعضی از احوال شجاعت شعار میر رفعت بیگ گرز دار قدس سرہٗ۔

وی در کسوت دولت معرفت بدست آوردہ واز دنائتِ علائق خلاصی یافتہ بہ رفعتِ حقائق پیوستہ واز ضیق صور بہ وسعت معانی دل بستہ گرز دارِ طلائی شاہ جہان بادشاہ بودہ ، اما از فدویانِ خاص حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذشتہ و بہ خلافتِ مطلقہ ممتاز گشتہ۔ شاہدِ عنایت حضرت ایشان کہ وقت ترقیم معلوم این راقم گردیدہ در معرضِ بیان می آرد بہ تاریخ یازدہم شعبان المعظم کہ یوم الاربعا باشد و سالِ ہجری ہزار و صد و سی و چہار نوبت ترقیم این کنز رسیدہ بہ خاطر یکی از خلفاء کہ ذکر او در کنز آئندہ مشروح گردد قرار گرفت کہ در تحتِ قلم در آید و فتح خزینۂ آن عزیز بہ قدرِ حوصلہ و دریافتِ خود نماید، دریں اثنا گونہ غیبتی روی داد کہ بہ انواع لذات آراستہ و ہر لذتی از غایتِ لطافت و با نشاۃِ بی کیفی ساختہ می شد کہ حضرت ایشان تشریف حضور بہ کمال عنایت و سرور دارند و یکی از مخلصان بہ لباسِ فاخر بہ صورت مغلیہ حاضر۔ بعد از مکالمات قدسیہ در فضلِ این مقامات بہ زبان مبارک آوردہ و بہ بشارات عمدہ راقم آن را نواختہ می فرمایند کہ رفعت بیگ از یارانِ مخصوص است و ہمہ وقت حاضر الخدمت بہ کمال حلاوت می باشد، چنانچہ حالاً ہم رفیق است واشارت بآن مغل می نمایند کہ ہمیں است و بہ فنا و بقا رسیدہ و از ظل باصل رویدہ کار را باعتبار رسانیدہ چرا دریں کنز احوالِ وی مشروح نہ شود و اگر زیادتی معلوم شما نہ باشد۔ پس نقل یک مکتوبی از مکتوباتِ شریف کہ بنام وی اند باید برداشت کہ از مریدان قدیمی است و رفعت بیگ ہم بہ بشاشت و فرخندگی جانب فقیر منکر نیست والتماس بحضرت ایشان می نمود کہ این فدوی را لیاقت آن مرتبہ کجا است کہ در خلفاءِ والا مقام معدوم شوم می فرمایند کہ شما از مقبولان احباب مایند۔ ازین قبیل امور دیگر ہم مفہوم گردید، پس باعتبار این معلوم گردید کہ دید ہر کس بر صاحبِ معاملہ حجت است ترقیم این احوال از واجبات امتثال گشت ، نقل مکتوبی از مکتوبات دفتر اول کہ بالفعل (۱۴۴) بہ حضور آن مشرفم و آن مکتوب مبنی از ابتداءِ حال آن عزیز است بلکہ ترغیب اموری کہ طالب این راہ را ناگزیر است وسی و ششم از آن جلدِ مبارک ایراد می نماید :

فتح - بسم اللہ الرحمٰن الرحیم والسلام علیٰ رسول اللہ اخوی اعزی میر رفعت بیگ

از دنائت علائق برفعت حقائق آید و از ضیق صور بہ وسعت معنی گردید عمر چند روزہ را کہ ملک ابدی باں دست می آید در بیہودگی صرف نہ نماید و دوام اقبال را بجناب قدس حضرت بیچون حقیقی جلت عظمۃ از دست نہ دہد ؎

دائم ہمہ جا باہمہ کس در ہمہ کار   میدار نہفتہ چشم دل جانب یار

شبہای تار را بہ وظائف اذکار روشن دار گریہ و استغفار سحر را غنیمت شمار خلص عمر از دست می رود و موسم کار بانجام می رسد بہ کدام عذر کار امروز بہ فردا اندازیم کہ ہر امروز را فردای نیست فکرہ براصل باید کرد و از ظل باصل باید رفت فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ ؎

دادیم ترا ز گنج مقصود نشان   گرما نہ رسیدیم تو شاید برسی

والسلام علیکم۔

مکتوب مقدس بانجام رسید و امر واجب الامتثال ادا یافت۔

مدفن میر مذکور معلوم نہ دارم اما اغلب کہ حضرت دہلی خواہد بود، والعلم عند اللہ سبحانہ رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ والصلوٰۃ والسلام علیٰ رسولہ محمد وآلہٖ وصحبہٖ واتباعہٖ اجمعین۔

شیخ پیر دہلوی

کنز بست و دوم در بعضی از احوالِ عارف روشن ضمیر شیخ پیر دہلوی قدس سرہ۔

وی از نجبای این بلدۂ معظمہ و از خوبانِ روزگار بودہ سعادت لم یزلی شمول فرمودہ بہ ارادتِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مشرف گردانیدہ کمالات معصومی کہ مبنی از اصالت قیومی است ناظر گشتہ بوی از نفحات ولایاتِ احمدی کہ مخزن سر سرمدی است باعتقاد شمیدہ مستحق خلافت گردیدہ۔ در وطن مالوف بہ موجب امر رفیع القدر بر مسندِ ارشاد نشستہ، گویند تجلیٔ برقبر را کہ شیخ محی الدین ابن العربی و تابعانِ او قدس اسرارہم تجلیٔ ذات می فرمایند، مدتی براں استقرار داشتہ، و آخر کار بہ نظراتِ عنایت حضرت ایشاں ازاں ضیق خلاصی یافتہ تجلیٔ ذات را بہ موافق طور حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دائمی فہمیدہ چہ آنحضرت والا منزلت می نگارند:

فتح۔ والذات اذا تجلی لا استتار لہ

از آں است کہ مخدوم زادۂ خامس قطب المحققین شیخ سیف الدین قدس سرہ مکتوبی کہ در تحقیق تجلیاتِ خمسہ کہ ذاتی و صفاتی و اسمائی و شیونی و اعتباراتی باشند بہ وی برنگاشتہ اند در کنزِ پنجم مفتاح ہفتم در احوال آنحضرت آں مکتوب مذکور گشتہ است ان شئت فارجع الیہ۔

مولد و مسکن و مدفنِ شیخ مذکور دار الخلافہ شاہ جہان آباد است، رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہٖ محمد وآلہٖ واصحابہٖ اجمعین۔

شاہ حسین عشاق اورنگ آبادی

کنزِ بست وسوم در بعضی از احوالِ عارف مشہور الآفاق شاہ حسین عشاق قدس سرہ۔

وی صاحبِ جذب و کرامات و خداوند معارف و تصرفات بودہ، مولدش اگرچہ بالیقین معلوم نیست اما مسکنش بلدۂ خجستہ بنیاد اورنگ آباد است در مشروع (۱۰۱۵) اخذِ طریقۂ علیہ از خدمتِ عارف اکبر شیخ ابو المظفر قدس سرہ نمودہ و کار را بہ مرتبۂ اعتبار آوردہ اما در آخر بہ مرافقتِ شیخ در خدمت حضرت ایشاں رسیدہ منظورِ نظر کیمیا اثر گردیدہ بہ توجہات امتیاز یافتہ بہ خلافتِ بلاواسطہ نیز سرافراز گشتہ، می فرمودند ہفت مرتبہ در حضرت سرہند در حینِ حیات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ رفتہ ام و در ہر مرتبہ زیادہ از یک ہفتہ اقامت میسر نگشتہ، مرتبۂ اول ہنوز ریش ہم نہ داشتم کہ بہ ہمراہِ شیخ خود کہ خلیفۂ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودند بہ سرہند شتافتم و بہ ملازمت بندگان قیومیت مرتبت مشرف گشتم،

احمر۔ بر زبانِ مقدس آوردند کہ استعداد ایں طفل با تو خواہی یکی ازیں دو لفظ گفتہ کہ از خاطر راقم جستہ تمام خانۂ ما پُر شد از آں روز شیخ جیو را بر حالِ ایں بی پروبال امید بلندی اقبال نوعِ دیگر گشت ہمدراں ایام حضرت ایشاں از شیخ ابو المظفر استفسار نام کردند، گفت "حسین" فرمودند "شاہ حسین عشاق"۔

ایں نقل بلاواسطہ از زبانی آں عزیز در منزلِ پرسندہ کہ از قلعجات مشہورۂ دکن است راقم سیاہ کار شنیدہ۔

در فرزندان حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مخدوم زادۂ ثالث مروج الشریعت را قدس سرہ افضل اولادِ ایشاں فہمیدہ ما ناکہ شیخ ابو المظفر ہم بہ ہمیں اعتقاد موصوف بودہ کہ اخذِ توجہ بعد حضرت ایشاں از ایشاں نمودہ چنانچہ در کنزِ چہارم ایں مفتاح گذشتہ و اگر قلم را در بیان کرامات شاہ حسین عشاق سر دہد اجزای کثیرہ در ہمیں کنز غائب شود چوں در احوال پیشنیان ہم سکوت ازیں ذکر اختیار شدہ است، ایں جا ہم ہمیں مناسب است کلیہ آنکہ ہر صاحب حاجتی کہ بخدمتِ وی رسیدی اکثر حصول آں حاجت از نظرِ کشفی معلوم

می فرموده به موافق حاجت و محتاج اولاً نیاز مقرر کنانیده تعین آں وقت می نموده و مبلغ نیاز را در جای ثالث بطریق امانت نگاه می کرده بعدازیں کہ صاحب حاجتی بروقت موعود اقرار حصول آں می کرده آں نیاز قبول می گشته در صرف خانقاه می درآمده و الا لا ، اما گفتهٔ وی بلانمی کشیده و تخلف نمی ورزیده و اگر از اول حصول آں حاجت معلوم می گشته به جواب صاف لب می کشوده کہ ایں کار ناشده نیست چگونه به دغای اختیار نیاز نمایم و می فرموده کہ چوں عمر مسنون شصت و سه است و عمر مجددی ہم ہمیں بوده بلکہ اغلب کہ عمر پیر اوّل خود کہ شیخ ابوالمظفر باشد ہمیں می گفته عمر ما ہم ہمیں خواہد شد ، ظاہرا کہ ہمیں عمر شده چه دراں ایام عمر خود را پنجاه و شش می گفته و بعد از ہفت سال ایں مقال واقعهٔ وی در حوالی سال ہزار و صد و نه اتفاق یافته ـ

و مدفنش ہماں بلده (۱۰۶۲ھ) مسطوره است ، رحمه الله تعالیٰ رحمة واسعة و صلی الله تعالیٰ علیٰ خیر خلقه مُحمّد و آله وصحبه اجمعین ـ

خواجہ عبدالصمد کابلی

کنز بست و چہارم۔ در بعضی از احوال عارف باللہ الاحد خواجہ عبدالصمد کابلی قدس سرہ۔

وی از بزرگ زادہ ہای ولایت و صاحبِ مقامِ ارشاد و ہدایت بودہ ترک ما ئی و منی نمودہ بخدمتِ حضرتِ ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسیدہ منظورِ نظرات عنایت گردیدہ بہ ولایتِ ظلی و اصلی رسیدہ بہ دی از کمالات نبوت علیٰ اربابہا الصلوات والتسلیمات شمیدہ صاحبِ مسندِ ارشاد گردیدہ و بہ خلافت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ باز در وطن رہنمائی خلائق گشتہ۔

بالجملہ از قدمای اصحابِ حضرتِ ایشاں بودہ و بہ کرات در خدمت قیومیت رتبت بہ خلوص عقیدت شتافتہ، دانۂ نصیب از خرمنہای معصومی برداشتہ صاحبِ اعتبار در معرکۂ ابرار گردیدہ، در نان دہی بی بدل بودہ، چنانچہ روزی بحضورِ فقیر بہ فرزندانِ خود وصیت فرمودہ کہ در خانہ ہر چہ دہ مہمان ہر کہ۔

مولدِ خواجہ قریہ دیہ یعقوب است کہ یک فرسخ از کابل جانب لاہور واقع است در آں جا خانقاہ عمدہ ایشاں عابران سبیل را استدعامی نمودہ و ہر کس موافق رزق خود فیض مندی شدہ اگرچہ خواجہ بیشتر در عین بلدہ می گذرانندہ اما فرزندان اش متکفل ایں کار بودند۔

و بعد از وصالِ خواجہ عالی تبار نیز اولادِ ایشاں التزام مہمان پروری داشتند و خواجۂ مذکور در آخر عمر خود بہ سعادت حج ہم مشرف گشتہ باوجودی کہ اسہم بودہ اغلب کہ ہمتہ کشیدہ باز حضرتِ حق سبحانہ بہ وطن مالوفش رسانیدہ باجل مسمیٰ طلب حضور فرمودہ رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ ما نا کہ سالِ وصال ہزار و صد و ہشت است و مدفنش باغچہ الیست از بساتین دیہ یعقوب۔

فقیر را روزی چند پیش از ارتحالِ خود دراں باغچہ بردہ اظہار نمودہ کہ قبر خود را دریں مکان می یابم نفسی بنشستند تا پیش از وصول مزین بہ نور گردد و ایں از حسن ظن ایشاں بود حق سبحانہ بہ موافق آں معاملہ فرماید ؎

می تواند کہ دہد اشک مرا حسن قبول   آنکہ دُر ساختہ است قطرۂ بارانی را

والصلوٰۃ والسلام علیٰ سیّد الاولین والآخرین وآلہٖ وصحبہٖ اجمعین الیٰ یوم الدین۔

شیخ عبدالکریم کابلی

کنز بست و پنجم۔ در بعضی از احوال عارف اسرار قدیم شیخ عبدالکریم کابلی قدس سرہ۔

وی بہ عنایت حضرت ایشاں ممتاز و بہ قطبیت وطن سرافراز بودہ باوجودی کہ اصحاب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درآں نواح بسیار گذشتہ اند و ہر یکی متحلی بہ حلیۂ معارف و اسرار (۴۱۷) اما ایں دولت نصیب وی گشتہ چنانچہ در کنز دوم مفتاح ہفتم تفصیل آں گذشتہ۔

مخدوم زادہ عالی مرتبہ صاحبِ مقام ارشاد و تکمیل شیخ محمد اسماعیل سلمہ ربہ پریروز می فرمودند کہ میر عبداللہ کہ پدر عروس حضرت حجۃ اللہ قدس سرہ بودہ و بہ کمالات فراوان موصوف پیش از دریافتِ دولت بہ حضرتِ ایشاں عرض داشت نمودہ کہ شوق عتبہ بوسی اگرچندی کہ زیادہ از مراتب تحریر است اما تعیناتی و خدمت بخشی گری کابل دو زنجیر مدمین گردیدہ مانع ادراک ایں دولتِ بے نظیر است تا مدبخت دولت کشائی بہر یکی ازیں خلفاءِ حقیقت آشناء اشارت شود روی توجہ بیارم و اراداتِ آنحضرت بدست آں عزیز اختیار نمائم ازیں جا نوازشنامہ بایں مضمون مرقوم گشتہ کہ در یارانِ فقیر خواجہ محمد حنیف و شیخ عبدالکریم بسیار مفتہمند بہر یکی انشراحِ صدر حاصل شود و اعتقاد مزید پیدا آید شوند۔

آخر الامر میر عبداللہ ہر چند بخدمت خواجہ محمد حنیف قدس سرہ داخل طریقہ شدہ اما مطلب آنکہ شیخ در کمالات عدیل خواجہ عالی جناب گردیدہ۔

بالجملہ شیخ از اعزۂ روزگار گذشتہ و صحبتش ہم موثر قلوبِ عشاق بودہ۔ در حوالی سال ہزار و صد و چہاردہ سفر آخرت اختیار فرمودہ در بلدۂ فاخرۂ کابل مدفون است، رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ رَبَّنَا اٰتِنَا مِنْ لَّدُنْکَ رَحْمَۃً وَّ ھَیِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا۔ والسلام علیٰ من اتبع الھدیٰ، والتزم متابعۃ المصطفیٰ علیہ وعلیٰ آلہ الصلوات والتسلیمات والتحیات والبرکات العلی الیٰ یوم الجزاء۔

شیخ قاسم کابلی

کنز بست و ششم - در بعضی از احوالِ عارف باللہ القائم الدائم شیخ قاسم کابلی ولد صوفی مغربی رحمہما اللہ سبحانہ۔

وی از عمدہ منظورانِ حضرت ایشاں و دانندۂ اسرارِ قبلہ درویشان است رضی اللہ تعالیٰ عنہ به بشاراتِ عالیہ سرافراز و به کمالات متعالیہ ممتاز ادعای اصالت نیز دامن گیر و خلجانِ قیومیت مانی الضمیر سنگچہ مقدار کف دست کہ براو منقش است "ای مسلمانان توبہ کنید" ہموارہ در دست دارد و می فرماید کہ از فلک بہ ہمیں صرافت بہ من رسیدہ و فی الواقع فقیر ہم کہ ازاں را دیدہ بر طور نقوش ایں عالم نمی ماند کہ حقیر در سنگ ازاں نقش راہ نیافتہ است، العلم عند اللہ سبحانہ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيْمٌ۔

خبرِ وفات چوں بالتشخیص معلوم نگشتہ است و از شخصی ظاہرا ایں خبر ہم مسموع شدہ اما آں شخصی یاد نماندہ ازیں جہت سخن دو رویہ در حالِ وی جاری گشت کہ اولاً (۱۸ھ) دعای رحمت در زیر قلم درآمدہ و ثانیاً در رنگ احیا مذکور شد اگر ہست سلمہ اللہ تعالیٰ و اگر رفت رحمہ اللہ وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ محمد و آلہ و صحبہ اجمعین و بارک وسلم۔

مُلّا محمد امین حافظ آبادی

کنزِ بست و ہفتم۔ در بعضی از احوالِ عارف حق الیقین مُلا محمد امین حافظ آبادی قدس سرہ۔

وی صاحبِ اسرارِ بلند و معنیٔ ارجمند بودہ، عمرہا در خدمتِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ کمال فدویت گذراندہ غواصی بحار معرفت نمودہ دُرِ فرید از فقرِ آں بدست آوردہ و فوقی بر اسرارِ اصالت کہ ناشی از محبوبیتِ ذاتی و کمال انفعالی است از انوارِ احمدی بہم رساندہ در سرِ اوقاتِ معصومی ناظرِ اشعاتِ قیومی گردیدہ، مہارتی بر مکتوبات کہ منورِ جہاتِ ستہ است حاصل کردہ از خدمت مخدوم زادہ قطب المحققین شیخ سیف الحق والدین قدس سرہ مکتوب خوان خطاب یافتہ در گوشۂ وطن بہ خلافتِ حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ ارشاد تمام نشستہ بہ مداریت آں جا سرافراز گشتہ مروجِ علمینِ حال و قال گردید و چوں حافظ آباد یکی از قصباتِ مضافۂ بلدۂ دار السلطنت لاہور است گاہی پیشِ معارف آگاہی مرحومی شیخ محمد باقر کہ مناسبت ہمشیرگی داشت در جوش می آوردہ و زود می فرمودہ باز در وطنِ مالوف کہ سہ مرحلہ از لاہور است مراجعت می نمود۔

مولد و مسکن و مدفنِ وی قصبۂ مسطورہ است رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ

رَبَّنَآ اٰتِنَا مِنْ لَّدُنْکَ رَحْمَۃً وَّ ھَیِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا۔ اللّٰھم صل وسلم علی سیّدنا مُحمّد وآلہٖ وصحبہٖ واتباعہٖ اجمعین الیٰ یوم الدین۔

شیخ عطأ اللّٰہ سورتی

کنزِ بست و ہشتم۔ در بعضی از احوالِ عارفِ بلا اشتباہ شیخ عطأ اللّٰہ سورتی تم خجستہ بنیادی قدس سرہ۔

وی مدتی در خدمتِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذراندہ بہ خلافت سرافرازی یافتہ صاحبِ معنی و کمالات گردیدہ بہ علو حظ موصوف بودہ چنانچہ سہ جلد مصحفِ مجید بدستخطِ خود نوشتہ یکی را در روضۂ منورۂ حضرت سید المرسلین علیہ وعلی آلہ الصلوٰۃ والسلام فرستادہ و دومی بہ مرقدِ شریف حضرت ایشاں ارسال کردہ و سیومی در مرقدِ شریف حضرت خواجۂ بزرگوار خواجۂ نقشبند قدس اللہ سبحانہ باسرارھما مرسل داشتہ۔

از مدتی در بلدۂ خجستہ بنیاد اقامت داشتہ، ہماں جا ازیں عالم درگذشتہ رحمہ اللہ سبحانہ وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہٖ محمّد وآلہٖ واصحابہٖ اجمعین۔

شیخ نورمحمد سورتی

کنز بست و نہم۔ در بعضی از احوال عارف ممجد شیخ نورمحمد سورتی قدس سره۔

وی مخلص یک رنگ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوده و به بشارات عالیہ مبشر، صحبت مکشوف وی مقبول قیوم عالم رضی اللہ تعالیٰ عنہ گردیده وفنا و محویت[1] در اول صحبت از چہره اش (۴۱۹) مثل عرق که در شدت گرما شامل حال حمّالان می باریده وثانیاً معاملہ به صد درجہ بالا رسانیده به خلافت معصومی مستعد گشتہ در وطن مالوف بر مسندِ ارشاد نشستہ تا جاں به جانان تسلیم کرده، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ۔

مولد و مسکن و مدفنش بلدۂ سورت است، وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہٖ مُحمّد وآلہٖ وصحبہٖ واتباعہٖ اجمعین وبارک وسلم۔

---

[1] د۔ محبوبیت

حافظ محسن سیالکوٹیؒ

کنز سی ام۔ در بعضی از احوالِ عارفِ اسرار جبروتی حافظ محسن سیالکوٹی قدس سرہ۔ وی صاحبِ معانی[1] بلند و کمالات[2] ارجمند بودہ و بہ عنایات قیومی ممتاز[3] و بہ خلافتِ معصومی سرافراز حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔ احوال او را می پسندیدند و اقوالِ او را می ستردند هکذا اسمعت من الشیخ الباقر اللاهوری قدس سرہ[4]۔ گویند باخلاق فراوان موصوف بودہ و اکرام ضیف زیادہ از وسع می فرمودہ و خویش و درویش را بر محبت حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ دلالت می نمودہ و درس مکتوبات قدسی آیات را التزام داشتہ و معانی آں را بیان می ساختہ۔

بعد چند سال از وصالِ معصومی بہ رحمتِ حق پیوستہ رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ۔ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ۔

چوں قلم بیانِ اسرار قدم تا ایں جا نمودہ و احوالِ خلفای کرام را تا سی رسانیدہ مناسب اجزاءِ قرآنی و صیامِ شہر رمضان را دقیقہ، خود ساختہ تجویزِ کنزِ دیگر را از محرمات اہلِ طبیعت کہ از اصحاب ثقات اند اندیشیدہ و خود را در میدانِ سخن کہ بطریق کنز درآید لنگ دانیدہ راہ مشورت پیش گرفتہ کہ ہرچہ بماسوای ایں سی کنز دریں مفتاح نویس داخل ذیل فرما و خزائنِ اصحاب کرام را در پردہ ذیل تماشا[5] نما کہ بحارِ اسرار نجباء را در ہر مرتبہ موج علیحدہ است و در ہر نور لونِ جدا غرض تبیان احوال عاکفان شدہ و پاک معصومیہ و اظہارِ اقوال باریابان درگاہ مرجع الافلاک قیومیت است بی نیاز تکلف تار سخن بہ نجیبان کہ اتقیاءِ امت او علیہ وعلی آلہ الصلوٰۃ والتسلیمات از تکلف بری اند، تکلف چیست زندان نفاقی تواضع چیست دامی ریش خندی و اختصار سخن بدوں پردۂ ذیل متصور نیست کہ کارخانۂ کلام

---

۱ د۔ "معانی" ندارد ۲ د۔ کمال ۳ د۔ "بہ عنایات قیومی ممتاز" ندارد

۴ د۔ هکذا .... قدس سرہ" ندارد ۵ د۔ "تماشا" ندارد

که از اصحاب محبوب نشان می بخشند نزدِ ارباب قلوب قیمت مالا کلام است پس در برِدار کنز علیحده هر چند راه اجمال گرفته شود تفصیل بی خواست جلوه گرمی گردد و سخن اطوال می شود و در ذیل هر چند مرکب تفصیل دوانی بی اختیار جانب اجمال مثیل است ، اول نکته رسا که دافع شبهه اکثری از نکته چنان است ادا نموده ثانی به مطلب شافی باید پرداخت د آں شبهه این است که جماعتی که ذکر احوال شان در کنوز مذکور گشته باید که افضل از اهل ذیل باشند وهو لا یثبت الا بالبرهان گویم لزوم کلی ندارد که بعضی از اهل ذیل به شانِ تمام (۴۲۰) موصوف اند چنانچه مجملی در قید قلم خواهد آمد اِن شاء الله تعالیٰ ۔ امّا سابقان کنوز بلاشبهه افضل خلفاء قیوم اند و لاحقان از آں قبیل اند که حالات آنها در وقتِ کتابت از اشارتِ غیبی در سینه بدون رعایت فاضلیت و مفضولیت نموده به موافق مقدور مرقوم گردانیده مع هذا اینها هم خمارانِ میخانهٔ معصومی اند ، بالجمله عابرانِ وادیٔ اصالت هر کدام ناظرِ انوارِ احمدی در پسِ پرده های معصومی است ؎

وادیٔ دیدم انا الحق هر خس و خاشاک کو — اندراں وادی نه منصور نه چوب و دار بود

همه را به چشمِ ادب تماشا باید کرد و احوال مابقی در نوای ذیل به گوشِ با هوش باید شنید، متوکلا علی الله المجید و مصلیًا علیٰ رسوله محمدن المحمود و آله وصحبه الیٰ یوم الموعود ۔

تذییل ۔ دامنهٔ ارشاد حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه را از بلادِ مشهوره و غیر مشهوره نگذاشته که ایصال فیض که بداں مامور بودند به ارسال خلیفه صاحبِ وقت کمال نه نموده اما علمِ جمیع آنها لازم نیست که آں جا باشد و در بعضی از بلاد و قراء و قصبات[1] که به تقریبی مرور اتفاق کرده متعدد از یارانِ صاحبِ اسرار دیده و شنیده که تفصیل و اسامی آں اعزه و آں مواضع به خاطر هم نمانده ۔ چنانچه در یک بلدهٔ دارالسلطنت لاهور که قطب البلاد است سوای دو خلیفه که در کنوز احوال آنها مشروح شده ۔

---

[1] م ۔ بقعات

حافظ محمدؐ شریف لاهوری

حافظ محمد شریف از اکابر و اجله اصحاب آنحضرت قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس گذشته[1] و صاحب معنی و اسرار بوده، مولد و مسکن و مدفنش بلدهٔ مذکوره است قدس سره و مکاتیب بنام مشارٌ الیه در جلد اول به نظر در آمده که مبنی از اوائلِ حال وی است بعد ازاں کمال وی زیاده از مقال این بی پر و بال است جهت تبرک نقل مکتوب صد و سی و دوم ایراد می نماید:

فتح۔ جناب اخوی حافظ محمد شریف بشرف حفظ اوقات و نسبت باطن مشرف بوده ساعی از دیادِ کیفیت آں باشند از دوام ذکر قلبی نوشته بودند مبارک است کوشش نمایند که ذکر به مذکور روند و از دال به مدلول آیند و از صورت به حقیقت شوند و از لفظ به معنی گرایند خوش گفت ؎

قومی ز وجودِ خویش فانی　　رفته ز حروف در معانی

زیاده بریں گنجائش وقت نیست ؎

آسوده شبی باید و خوش مهتابی　　تا با تو حکایت کنم از هر بابی

والسلام والاکرام۔

حاجی امان الله لاهوری

نیز از خلفای حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه در لاهور گذشته که به سکنت تمام موصوف بوده و سفر حجاز در رکاب سعادت آں قبلهٔ ولایت نموده از عنایات آں جای که بر حضرت ایشاں فائض می گشته البته بطریق (۴۲۱) اولش قطره ازاں چشیده باشد که در محبت درست بوده و از حضرت ایشاں انتقال می نموده می گفت که آنحضرت اکثر بایں بنده می گفتند:

---

[1] د۔ "گذشته" ندارد

احمر، آمیختہ باش و آویختہ مباش۔

درحوالی سال ہزار و صد و دہ جاں بحق تسلیم کردہ در وطنِ مالوف مدفون است رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

شیخ محمد فاروق لاہوری

شیخ محمد فاروق لاہوری قدس سرہ نیز صاحبِ اسرار و معانی بودہ، نور از چہرہ اش می بارید باوجودی کہ چشمانِ صوریٔ وی از مدتی خط الوداع خواندہ بودند اما نور آنہا در چشمانِ باطن سرایت نمودہ در ہیچ کاری کہ باہل بصارت تعلق داشت درماندگی نمی کشید بلکہ بہتر از کورباطنان کہ بظاہر بینا اند اشکال عالم بیان می فرمودہ و در رنگ کشف الٰہی کہ مدارِ کار است کشف کونی بر کمال داشتہ و در محبتِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ محو بودہ و بہ خلافتِ معصومی امتیاز داشتہ۔

ایں فقیر ہم چندی از تصرفاتِ وی دیدہ نقل آں موجب تطویل است و از حضرت ایشاں ہم نقل ہا می نمودہ ظاہرا در خاتمہ یکی از آنہا مذکور شود ان شاء اللہ تعالیٰ۔ گویند بہ دار البقا رحلت نمودہ رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

شیخ محمد عارف لاہوری

و شیخ عارف ہم در لاہور از یارانِ معتبر حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودہ چنانچہ بشارتِ ولایتِ علیا صریح در مکتوباتِ شریفہ بنامِ وی مندرج است۔

و اعزۂ دیگر ہم بودند کہ تفصیل احوال آنہا معلوم نہ اما ایں قدر معلوم است کہ دانہ از خرمنِ معصومی برداشتہ در محبت قیومی دل و جان درباختہ اند۔

چنانچہ محمد حکیم ولد حاجی محمد اسلم و غیرہم قلیل ما ہم۔

مولانا محمد امین بخاری ثم پشاوری

و مولانا محمد امین بخاری ثم پشاوری قدس سره از عمده اصحاب حضرت ایشان بوده چنانچه ملکه کمالِ او در جلد اول به موافق مشائخ دیگر قدس اسراهم قرار گرفته در جای که در زیر قلم مبارک در آمده :

فتح ـ مخدوما! این دید و این شهود در مشائخ دیگر کمال می دانند و فتح الباب می فرمایند نیک و مبارک است الخ

اگر مطالعه تمام این مکتوب که صد و نوزدهم است از آن جلد مبارک نمای فوائد بسیار مشاهده فرمای. و وی از طباعان مقبول بوده چنانچه سخنانِ شائستهٔ وی منظور حضرت ایشان می گردیده. یکی از نکات لطیفهٔ وی ایراد می نماید می فرموده هر که در شیوخ حضرت ایشان را دیده از روی دیدن شیخ دیگر نه نماید و هر که در بادشاهانِ شاهِ جهان را دیده شوق دیدن بادشاهِ دیگر نه فرماید و هر که در بلادِ شاه جهان آباد را دیده میل دیدن دیگر به خاطر نیاورد و چون این نکته به عرض اقدس رسید مقبولِ رای عالی گردید.

مدفنش بالیقین ثابت نیست رحمه الله سبحانه رحمة واسعة.

حاجی سلیم بلخی

و حاجی سلیم بلخی قدس سره از یارانِ قبول حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنہ بوده و به خلافت بلده (۴۲۲) امتیاز داشته، مدتی به ارشاد زندگانی فرموده به رحمت حق پیوسته و همان جا آسوده است، رحمه الله تعالیٰ رحمة واسعة.

حاجی محمّد عاشور بخاری

واز حاجی محمد عاشور بخاری قدس سره چه نویسد که رازدارِ آن قبلهٔ ابرار بوده وصدارت طالبان توجه به موجب امر اقدس در حضور پُر نور او می نموده وجلد ثالث از مکتوباتِ شریفه را حسب الایمای مخدوم زادهٔ ثانی حضرت حجة الله قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس جمع فرموده ومعمر گردیده در سال هزار وصد وهفت به رحمتِ حق پیوسته در دار الخلافه شاه جهان آباد آسوده است، رحمه الله سبحانه رحمة واسعة.

حافظ صادق کابلی

حافظ صادق کابلی که از یارانِ صاحبِ کمال حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه بوده هرچند به تقریب ایذای مخدوم زادهٔ گرامی شیخ ابو القاسم قدس سره مسلوب الحال شده بود اما بعد از توبه باز به نسبت مسلوبه سرافراز گردیده ومورد عنایات شده، در حضرت سرهند آسوده است، رحمه الله سبحانه رحمة واسعة.

نذر بیگ سمرقندی

ونذر[1] بیگ سمرقندی از منظورانِ خاص حضرت ایشان رضی الله تعالیٰ عنه گذشته وبعد از حصول مراتب کمال به رحمتِ حق پیوسته، رحمه الله سبحانه رحمة واسعة.

واز یارانِ شاه جهان آباد اگرچه احوالِ شیخ پیر در کنوز مذکوره گشته اما سید اسرائیل و مولانا محسن وخواجه ماه ولد خواجه عبد الرحمن نقشبندی هم از خلفای معتبر گذشته اند وبنام هر یکی عنایت نامه های بشارت رسا در دو جلد اخیر مکتوباتِ شریفه مبین وآشکار است همه به رحمتِ حق پیوستند قدس اسرارهم.

---

[1] د. نظر بیگ

میر غضنفر داراشکوہی

میر غضنفر[1] داراشکوہی که محو محبت آں صاحب قیومیت بوده و به انواع عنایت حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه سرافراز و به خلافت مطلقه ممتاز نیز در شاه جهان آباد گذشته، رحمه الله سبحانه -

وازیں قبیل اعزه دیگر هم خواهد بود که به وقت تحریر تفصیل از خاطر دور افتاد -

و در مستقر الخلافه اکبرآباد سید پناه میر عارف نبیسهٔ میر محمد نعمان و میر عبد الفتاح پسر ایشاں و شیخ محمد جان هر کدام به خلافت امتیاز داشته - و میر عارف، هرچند میر عارف مقبول حضرت مخدومی مکرمی شیخ محمد اسماعیل سلمهٔ ربهٔ پیش قدم از دیگران باشد -

مولانا محمد جان ورسکی

و فضائل مولانا محمد جان ورسکی استحقاق آں داشته که در کنوز سابقه احوالِ وی مشروح می گشت اما وَمَا اَنسَانِیهِ اِلَّا الشَّیطَانُ اَن اَذکُرَهٗ از طرفِ حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه دریں جا به یاد آمده که ذیل هم ازیں راه از بعضی کنوز فوقانیت بهم رسانیده وی بعد از وصول به درجهٔ کمال و تکمیل بر بادشاهِ خلد مکان خلافتِ معصومی یافته به بی نفسی تمام زندگانی نموده، نشاهِ کاسات قیومی به فضلِ سبحانی و دیگر باریابانِ محفل سلطانی رسانیده - فقیر در خردسالیها از خدمت خال اکرم شیخ سیف الحق والدین قدسنا الله سبحانه بسره المتین وصف آں عزیز بسیار شنیده در مکتوباتِ شریفه ایشاں هم در عریضه که بحضرت ایشاں نوشته اند مندرج و محبتِ وی بحضرت ایشاں که مدار کمال است مشروح، رحمه الله سبحانه رحمة واسعة -

---

[1] د - مظفر

خاندانِ میر عماد الحسینی

ومیر عماد الهروی الحسینی با جمیع ابنای خود میر مفاخر حسین که ثاقب لقب اوست و میر شرف الدین حسین که جامع جلد ثانی مکتوبات حضرت ایشاں به موجب امر حضرت شیخ سیف الدین است قدسنا الله سبحانه باسرارهما و میر مظفر حسین هم از مخصوصانِ جناب قیومیت مآب بوده اند اگرچه بعضهم فوق بعض باشند و میر (۲۳۴) محمد زمان راسخ که نبیرهٔ میر عماد مذکور بوده و پدرش میر مراد بحضور پدر خود میر عماد ودیعت حیات سپرده بود و از اکبر فدویان حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذشته و هر یکی از خاندان آنها شاعرِ فصیح و عاقل و جیه بوده، بیتی از ثاقب ایراد می نماید ؎

گره زدن بنفسی ای نسیم زار که بود — به بی دلاں نه رسیدن پیغام یار که بود

وبلاغتِ میر شرف الدین حسین قدس سره بر ناظرانِ خطبهٔ ثانی که مسمّٰی به وسیلة السعادت است ظاهر او هویدا۔ و مثنوئ راسخ بر بعضی از اهل طبیعت نازکتر از مثنوئ ناصر علی در خیال ولینت مقال است، رباعی که در وقت ترقیم ازاں شاعر راسخ به خاطر آمده ایراد می نماید ؎

سجده بنیاد کردم سر نمی دانم چه شد — ریخت ایں می بر زمیں ساغر نمی دانم چه شد

اشک بی کیفیت و داغ جنوں بی رنگ — ماند می بجا ساغر بجا دلبر نمی دانم چه شد

بالجمله هر یکی ازیں اعزه محو محبتِ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذشته و بنام هر یکی مکاتیب متعدده در مکتوبات قدسی آیات مشتمل بر بشارات عالیات مندرج۔

و شک نیست که میر شرف الدین حسین چوں جمع دفتر ثانی مکتوبات فرموده داخل مداحانِ حضرت ایشاں گردیده و دردست زمانه داستانی گذاشته که راسخ باوجود حصول کمال محبت ایں سعادت نیز داشته روزی فقیر سوال آنهم نموده که مثنوئ شما چه را از ذکر حضرت ایشاں خاموش است گفت زبانِ من لیاقت نه داشته که چیزی از مدحتِ اسرار معصومی تواند نمود مطلب فقیر جواب شافی نه یافته بهرحال در محبت قیومی استوار بوده۔ در سال هزار و صد و شش و یا هفت در عمر چهل و هفت سالگی وفات یافته در روضهٔ مقدسه حضرت ایشاں مدفون است، رحمة الله سبحانه۔

وسوای میر مظفر حسین که جانب بنگاله مدتی تمکین بر مسندِ ارشاد داشته وهمان جا آسوده همه در حضرت سرهند آسوده اند۔

ومیر عماد بالای آب جہلم در عماد نگر که شہر ساختۂ اوست مدفون است رحمه الله سبحانه۔

خواجه محمد شریف بخاری وخواجه عبد اللطیف

وخواجه محمد شریف بخاری وخواجه عبد اللطیف که برادر اوست هر دو در اعتقاد حضرت ایشان رضی الله تعالی عنه محکم بنیاد گذشته اند ومسکن از غلبۂ اخلاص بلدۂ طیبه سرهند اختیار کرده، هر چند به نوکریٔ بادشاهی هم ساخته دگر زدار گردیده بودند اما مسکن قبائل همیں جای مقرر داشتند واغلب که در همان بلدۂ طیبه مدفون اند رحمهما الله سبحانه رحمة واسعة۔ ایں آں محمد شریف است که در مکتوب مقدس که بنام خلد مکان است نام او مندرج دو سه سطر ازاں مکتوب محبوب ایراد (۲۲۴) می نماید:

فتح۔ اما بعد فرمان عالی شان که مرقوم قلم عنبریں رقم گردیده بود خواجه محمد شریف بخاری در اعز ازمنه رسانید۔ انتهی کلامه رضی الله تعالی عنه

ودیگر انتقالِ غریبه ازاں اخوین معلوم است اما به مخافت تطویل مجوز تحریر نیست۔

صوفی پاینده محمدؐ کابلی و مُلّا پاینده محمد کابلی

وصوفی پاینده محمد کابلی که مشهور به صوفی پاینده طلائی است قدس سره از یاران معتبر قبلة الاولیاء کبار گذشته ویکی از تصرفات وی بوده که اگر کاغذ زرد را در حلق فرد می برد اشرفی ساخته می برآورد واگر کاغذ سفید می بود روپیه به ظهور می آید اما می فرمود که در اشرفی محنت زیاده تر می شود وقوت توجه سخت تر می باید ودر مکاتیب شریفه بشارات هم بنام وی مندرج و مُلّا پاینده محمد کابلی قدس سره هر چند اول از یاران خواجه محمد حنیف بوده اما ثانیاً به شرف صحبت آں قبله ارباب معرفت سرافراز گردیده وبه خلافت ممتاز، هر دو پاینده در بلدۂ کابل مدفون اند رحمهما الله سبحانه رحمة واسعة۔

صوفی عبدالرؤف کابلی

وصوفی عبدالرؤف کابلی کہ مولد و مسکنش قریہ سنجت درہ است کہ از قرائے[1] شاہیرِ دامنۂ کوہِ بلدۂ کابل است نیز اوّل از یارانِ خواجہ محمد حنیف بودہ امامقرر بہ رفاقتِ خواجہ و بغیرِ رفاقت در سرہند شتافتہ از برکاتِ صحبت بہرہ ہای بر داشتہ بہ خلافت امتیاز یافتہ۔

میر ماہ عرب

وہم چنیں میر ماہ عرب کہ در قریہ مارکی کہ متصل میوہ خاتون است می بودہ نیز باجازت سرافرازی داشتہ۔

صوفی سعداللہ کابلی

وصوفی سعداللہ کابلی کہ وطن بہ کمال سعادت حضرت سرہند گزیدہ بہ بشارات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مبشر بودہ بہ رحمتِ حق پیوستند۔

میاں شیخ عبدالخالق

وکمالات میاں شیخ عبدالخالق قدس سرہ کہ خلافت بنگالہ بہ موجبِ التماس رعایت خان کہ بہ صوبہ داری یکی ازاں بلاد سرافرازی داشتہ یافتہ بود، و رعایت خان از غایت سفاہت چنانچہ باید قدر وی نہ فہمیدہ طلب خلیفۂ بزرگتر نمود دریابۂ اعتراض در آمدہ۔ ایں فقیر نمی تواند نوشت اگر مطالعۂ جلد ثالث میسر آید در آں مکتوب فضلِ وی جلوہ گر است وہماں جامی نویسند:

---

[1] د۔ باقیہ

فتح۔ ومرسل را در مرآة من ارسل باید ملاحظه نمود۔

اگر حضور آں جلدمی بود البتہ بایراد آں مکتوب اکتساب سعادت می نمود تا فضلِ میاں شیخ عبدالخالق جلوه گر اہل بصیرت می گردید۔

ومولد ومسکن ومدفن وی معلوم نیست تا در زیر قلم درآید، رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

وشیخ رحیم داد افغان وغلام محمد افغان وحاجی خان افغان واحمد خان افغان (۴۲۵) رحمہم اللہ سبحانہ کہ ساکنان نواح بجواڑہ[1] اند ہمہ از اجازت یافتہ ہای حضرت ایشاں اند رضی اللہ تعالیٰ عنہ ودر اخلاص ومحبت آنحضرت جانفشاں وشیخ رحیم داد در معانی اغلب کہ راجح تر از ثلاثہ یافتہ است، والعلم عند اللہ سبحانہ۔

ودر قریۂ از قرای صوبہ پنجاب اتفاق عبور در رکابِ سعادت قبلہ گاہی قدس سرہ افتادہ نام آں قریہ ملحان[2] تحقیق شدہ درآں جا صد کس از رجال حافظ کلام بودند سوای نساء کہ اکثری از آں صالحات آں جای بایں دولت مشرفات بودند هفتاد[3] کس از مجازان حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ نظر درآمده وبخدمت مرشدی قبلہ گاہی قدس سرہ معروض داشتند کہ اگر مفصلاً سیر ایں نواح می فرمایند در ہر قریہ جمعی از مجازانِ حضرت ایشاں بہ نظر درآیند وبخدمت آنحضرت ہم مردم بسیار بہ فدویت بی شمار از ساکنان آں دیار مرید شدند وبعضی بہ خلافت امتیاز یافتند۔

چنانچہ حافظ شہاب الدین در جند نیوت بہ خلعتِ خلافت سرافراز گشت و خواجہ عبداللطیف پشاوری قدس سرہ نیز از خلفای حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذشتہ کہ پسرش خواجہ عبدالرحمن باوجودی کہ احدی ایں طریقہ علیہ نقشبندیہ از عالی حضرت نموده بودند اما اسماء سیفی را از مواضع دیگر در عمل آورده عامل شہیر بوده۔

وصوفی دوست بیگ ہم در پشاور از مجازانِ حضرت ایشاں بوده بہ رحمت حق پیوستہ رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

واز یارانِ بلدۂ طیبہ حضرت سرہند میر علی مراد صاحبِ معنی واسرار بوده وبر اطفال

---

[1] د۔ بخارا   [2] م۔ مسلمان   [3] م۔ ہفت

جن زده دم دی آبِ حیات بوده و پرواز اہل این جہان می فرموده چنانچہ بعد تشریف حضرت ایشان بہ سفر حجاز جوگی مخدرات این جا بہ مخلصان این جای حسب الارشاد آنحضرت تعلق داشتہ شبی ازاں شبہای کہ سرجوگی میر علی مراد بوده وقت تہجد غلغلۂ دزدان از طرف دیگر حویلی افتاده چوں موسم زمستان بوده و ہر یکی از صالحات دروں حجره ہا مشغول عبادت خود بودند میر مذکور بہ سرعت تمام پرواز کنان ازاین بام بر بام دیگر رفت و این معنی مشہود حضرت ام المریدین گشت۔

و میاں شیخ حامد و حاجی تاجو و حاجی نصر اللہ ہم از خدام ذوی الاحترام آں غوث الانام گذشتہ[1] اند و ازیں خدمت کار خود را بر اوج افلاک رسانیده۔ و ملا خیرا بہ قسمی مغلوب الحال شده بود اکثر نامشروع لباس اختیار می فرمود بلکہ در بعضی از احیان تلبیس بہ لباس عورات می گردیده و در بعضی اوقات ریش می تراشیده و زیور نساء می پوشیده، اما این اوضاع بعد وصال حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ (۴۲۶) دل نشین او گردیده والا در حضورِ انور بوی ازیں اطوار پیدا نہ بوده و غیر از تقلید آں قبلۂ ارباب تحقیق حرفی مقبول خاطر نہ، بالجملہ بہ رحمت حق پیوستند، رحمہم اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

و شیخ عبد اللطیف لشکر خانی کہ از فضلاء ذوی الاقتدار بوده مشحون عنایت حضرات ایشان گذشتہ بہ رحمت حق پیوستہ۔

و میر محمد خانی و شاه خواجہ ترمذی و اسد اللہ افغان و خواجہ محمد فاروق ولد خواجہ عبد الغفور سمرقندی و مولانا جمال الدین و مولانا محمد افضل و حاجی حسین و صوفی نور بیگ و مولانا قاسم رڑپی و ملا فیض محمد فتح آبادی ہمہ بشران کمالاتِ معصومی و باریابان صحبت قیومی گذشتہ اند و بنام ہر یکی مکاتیب عالیہ در مکتوبات ثلاثہ جلوه گر است، رحمہم اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

و میاں دینار کہ خواجہ سرای شاه جہان بادشاه گذشتہ از مقبولانِ خاص آں قبلۃ الابرار بوده و در قلم محترم سعادت آثار در آمده، رحمہ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ۔

---

[1] د۔ گردیده

شیخ محمّد یار ملقب به خداپرست خان

و شیخ محمد یار که ملقب به خداپرست خان بوده و چهار سال از عمر خود در خدمت حضرت ایشاں رضی الله تعالیٰ عنه صرف نموده اسرار واجب الاستتار را محرم گردیده به خلافت و ارشاد گشته، مدتها بر آں استقرار داشته آخر الامر بادشاه خلد مکان بدون درخواست وی به منصب سرافراز فرموده به خدمات امتیاز بخشیده و در آں هم کارکشائی جهانیان به موافق وسع خود می فرموده و در عهد بادشاه خلد منزل تا هزاری شده در بلدهٔ لاهور سال هزار و صد و بیست و سه انتقال ازیں عالم فرموده و در شاه جهان آباد در زیر قدم مبارک مدفون گشته، رحمه الله سبحانه رحمة واسعة۔

قل احمد ترک

قل احمد ترک که مقبول حضرت ایشاں و صاحب یک دست بوده به کمالات معصومی ایمانی درست نموده آخر کار در یکی از حرمین شریفین اقامت به موجب ارشاد اختیار فرموده در آں جا مدتی رهنمائی خلائق بوده همان جا به رحمت حق پیوسته، رحمه الله سبحانه رحمة واسعة۔

و محمد یوسف مؤذن که حنجرهٔ اذانش مشهور آفاق است نیز صاحب اسرار بوده به رحمت حق پیوسته۔

و میر معصوم سرهندی و خواجه مومن جذبی[1] و حاجی محمد جان طالقانی[2] و مومن بیگ برهانپوری و میر مغل و مومن بیگ کابلی و ملا مسافر و شیخ عبد الحمید برهانپوری و محمد کاشف همه از نیازمندان یک رنگ آں قبلهٔ آفاق گذشته اند۔ و اغلب که به خلافت نیز سرافراز، رحمهم الله سبحانه رحمة واسعة۔

بالفعل از اعزهٔ خدا رسیده که از یاران بارگاه عرش اشتباه قیومی گذشته اند همیں مقدار در قید قلم در آمد و اگر عنان سخن در تفصیل کلام و تعداد اسامی اصحاب آں غوث الانام قدسنا الله سبحانه بسره الاقدس سر دهد کتاب به طول ملالا کلام موصوف گردد، ازیں جهت ماقل را دلیل مادل علی الکثیر دانسته هر چیزی که مذکور گشته کفایت کار اولی الابصار فهمیده۔

---

[1] د ـ حدقی   [2] د ـ م ـ تالقانی

(سلاطین و امراء از مریدانِ حضرت خواجہ محمد معصوم سرہندی قدس سرہ)

اما بعضی از اغنیاء کہ بدولت و صحبت تمول را بر کمال رسانیدہ صاحب معنیٔ و حال گردیدہ اند، اگر تعداد چندیں از آں جماعت و قدری از احوالِ معلومۂ بعضی از آنہا و قدری تحریر نماید و برآں ختمِ ایں مفتاحِ تاسع مقرر سازد گنجائش دارد بہ تدبر مشاہدۂ احوال ایں اہل دثور بہ حکم ذہب اہل الدثور بالاجور فرمایند:

(اورنگ زیب عالمگیر)

و اوّل ایں اہل دثور بادشاہِ (۲۷۴) خلد مکان را شناسد و عنایات حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ کہ دربارۂ ایشاں واقع است از مکتوبات قدسی آیات خصوصاً از جلد ثالث مطالعہ فرمایند۔ توجہات مخصوصہ آنحضرت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس ہمراہ شامل حال آں ظل ظلیل ایزد متعال بودہ چنانچہ خود در مکتوبی از مکتوبات جلد ثانی بایں مصراع شیخ سعدی شیرازی قدس سرہ تصریح بایں معنیٰ می فرمایند

فتح۔ دیدۂ سعدی و جان ہمراہ تست

و المکتوب طویل ازاں بود کہ تا آخر عمر آں خلیفہ فتح و نصرت در معارک و مغازی نصیب بودہ و شریعت با طریقت مجتمع شدہ، رواج اہل خود می بخشیدہ و در اغنیاء ہمت عروج داشتہ چنانچہ بعضی از اہل بطالت خدمات اہل حق بوجہ الیق بہ تقدیم می رساندند مردمان آں عصر ایں ہمہ را بر ترس خلیفہ مستقل منسوب نہ نمودند و بشارتِ فناء قلب دربارۂ ایشاں در قلم مشکیں رقم درآمدہ بایں عبارت۔

فتح۔ و امید است کہ دریں نزدیکی بہ فناء قلب کہ درجہ اوّل است از درجات ولایت مشرف گردند۔

بعد ازاں بہ نوید دخول آں ولایت بہ زبان الہام ترجمان مشرف شدند۔

احمر۔ از حضرت قبلہ گاہی اقطاب دستگاہی قدس سرہ مسموع گشتہ کہ وقتِ ارادت

آں بانی مبانی سلطنت درخدمت آفتاب ولایت شہباز ہدایت استفسار انابت از دیگر سالکانِ طریقت کہ آں خلیفہ را صحبت آنہا دست دادہ و بعضی از مقربان ایشاں ظن آں داشتند کہ البتہ بادشاہ مرید بعضی ازاں درویشان گردیدہ است درمیان آمدہ وعلی الخصوص نام شیخ عبداللطیف برہانپوری کہ خیلی تشرع بودہ بہ تصریح مذکور گشتہ۔ معروض داشتند کہ اخذ بعضی از اعمالِ غریبہ و اذن خواندن بعضی از اسماءِ الٰہی از درویشان معتدالحال حاصل نمودہ ام، اما شغل باطن و حرف ارادت از دیگری اصلاً درمیان نیامدہ ہر کہ بآں زبان کشاید کذاب و مفتری است اگر حکم شود در آنات ضروریہ عمل بآں نمودہ آید والا فلا فرمودند۔

سیر ایں حضرات از اسم بہ مسمّٰی رفتہ است و پیش طاق مرتفع گشتہ توجہ وجیہ ایشاں دافع آفات صوری و معنوی است و تصرف شریف شان کافی مہمات ظاہری و باطنی مع ذالک چوں مقدماتِ سلطنت در پیش درآید چہ درایام ارادت خلدمکان بادشاہ زادہ بودند اگر در وقتِ ضرورت بخوانند مضائقہ نہ دارد و ازایں جانب ہم اذن است اما قبلۂ توجہ را منتشر نہ سازند کہ خطر بی ظفر است والاظفر بی خطر، لہ الحمد کہ انتشار توجہ بہ گرد آں خلیفہ نہ گردیدہ و ظفر بی خطر با طول عمر نصیب وقت گشتہ۔

و دیگر کمالاتِ ایشاں از مکتوبات قدسی آیات حضرت ایشاں و فرزندان قبلۂ درویشان رضی اللہ تعالیٰ عنہم باید جُست۔

و بادشاہ خلد منزل ہم در وقتی کہ بادشاہزادہ بودند یکی از خوانین طلب ایں راہ از ایشاں نمود فرزند من از حضرت شیخ محمد معصوم قیوم مجاز ام البتہ مرید خواہم گرفت آخر الامر قبول متمنای سایل نمودہ (۴۲۸) مریدش کردند و نام سامیٔ حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ درآں وقت درمیان آوردند۔

(شاہزادہ ہای اورنگ زیب)

و بادشاہزادہ ہای دیگر ہمہ بدست ابناءِ کرام حضرت ایشاں ارادت داشتند چنانچہ محمد اعظم شاہ بحضرت شیخ سیف الحق والملۃ والدین و محمد کام بخش بحضرت حجۃ اللہ مرید بودند قدس اسرارہما۔

اگرچہ اعظم شاہ درآخر کار بہ سبب تشیع کہ از وی بہ طریق تواتر مسموع واز روات ثقات بہ ثبوت پیوستہ ردّتی ہم از شیوخ حاصل نمودہ باشد۔

وسلاطین اطراف وجوانب کہ از اہلِ حق بودند ہم داخل مریدان آں معصوم مطلق گردیدند ملازمت صوری ووصول دولت حضوری ایں طائفہ را از محالات است کارخانۂ نیازمندی غائبانہ بہمن ساختہ درکسوت خلفاء کہ مرأت کمالات آں قبلۂ اصحاب کرامات اند مشاہدۂ جمال باکمال بہ موافق حوصلہ واستعدادِ خودہا وصفای مرأت نمودند والحمد للہ کہ داخل بشارت غفرت لک ولمن توسل بک الیّ بوسط او بغیر وسط الیٰ یوم القیامۃ، کہ بر قیومین معصومین[1] ومجددین مجددین شدہ بود گردندند۔

فرخ سیّر

وبالفعل درقرب عہد بادشاہ مغفور شہید مرحوم محمد فرخ سیر رحمۃ اللہ سبحانہ رحمۃ واسعۃ بدست مخدوم زادۂ اصغر اکمل محمد صدیق قدس سرہ مرید حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ گردیدند چنانچہ فقیر خود از زبان آں خالِ اکرم شنیدہ کہ از بادشاہ مذبور نقلہا داشتند یکی از آنہا ایں بود کہ بادشاہ بمن می گفت ای جیومن مرید حضرت شیخ محمد معصوم گفتم آری شکرانۂ الٰہی بہ تقدیم رسانیدہ۔

واز خوانین عمدہ واز تجار مال دار بہ شرف ارادت مشرف گردیدہ از حروف بہ معانی رسیدہ اند تاکجا تعداد نماید چندی کہ خود را اغیار محبت خواص می فہمیدند ومحبت آنہا درحضرت قیومیت قابل توجہ گردیدہ وبہ رخی کہ باوجودِ کثرت تدمغ وجاہ ورفعت بہ ملاحظہ غلبۂ ارشاد بہ خواست یابی خواست نفس کشی نمودہ بہ نیازمندی تمام مرید گردیدہ اند اگر مذکور نماید گنجائش دارد۔

---

[1] د۔ قیومی معصومی

نواب مکرم خان

دسر آمد این گروه صاحب شکوه مرحومی نواب مکرم خان را سازد و نام آن سید صحیح النسب میر محمد اسحاق بوده و والد وی شیخ میر دعمش سید میر[1] از مریدان خاص و فدویان مخصوص حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ گذشته اند اما مکرم خان با برادر بزرگ خود محتشم خان و برادر خرد خود شمشیر خان که نام اکبر میر ابراهیم و نام اصغر میر یعقوب بوده سالها در (۲۹ ھ) حضرت سرہند اقامت ورزیده و مراراً ترک مناصب نموده کسب کمال نموده اند و پالکی مبارک بر کتف خودها برداشته انواع نیازمندی بجامی آوردند و دستارها که بدست شریف بر سر مبارک بسته با ینها عنایت شده بود تا اواخر خودها به ہموں صرافت پیش خودها داشتند و ہر کدام ازیں اخوان ثلاثه بشر به بشارات ولایات عالیه است[2]، در جلدین اخیرین مکتوبات شریفه اگر تفحص نمائی احوال ایں اعزه مفصل مشاهده فرمائی لهذا اسامی نخستینهٔ آنها مذکور نمودیم که در کلام مبارک به ہموں نام محرر اند که خطاب خانی بعد وصال آں قبله یافته اند و مکرم خان از اعتقاد خود به معروض بزبان قلم نموده که محبت حضرت ایشان راجح از محبت حق سبحانه است چنانچه در یکی از مکاتیب قدسیه جواب آں مندرج است دو سه سطر ازاں که بیاد است ایراد می نماید و باقی موقوف بر جلد ثانی است :

فتح ۔ نوشته بودند که بایں جانب منسوب است فوق محبتی است که بجناب قدس او تعالی منسوب است و ازیں ممر اکثر در خوف و وحشت می باشد سعادت آثار را آنچه آید سه توجیه دارد، توجیه اول موافق حال اہل ابتداء است که مناسبت باہل توسط و انتہا نه دارد و توجیه دوم ملائم اہل وسط است که باہل انتہا نه دارد و توجیه سوم مناسب حال اہل انتہا است که باہل ابتداء توسط تعلق نه دارد و توجیه اول محبتی که با پیر و مرشد متعلق است وسیلهٔ محبت حق تعالی است بایں معنی که تا ایں محبت درست نه کند بآں محبت که مقصد اقصیٰ است نه رسد پس اگر پیش از رسیدن

---

[1] د۔ سید پیر [2] د۔ بشر راه ولایات عالیات است

بہ مطلب وسیلہ را قوی تر یابد گنجائش وارد و فی الحقیقت معاملہ بالعکس باشد۔

اگر بر مطالعہ توجیہین آخرین کہ مناسب اہل وسط و انتہا اند شوقِ شورش انگیزد در مکتوبات جلد ثانی رجوع نمایند کہ حضور آں جلد مبارک در وقت تحریر نبودہ ایں ہم بنا بر حافظہ سابقہ نوشتہ شد اما بلا تفاوت الفاظ و معانی است الا ماشاء اللہ و اگر در حرفی تفاوت بہ نظر متتبعی در آید باید کہ اصلاح قلم جنابی فرمایند۔ احسن اللہ جزاہٗ۔

و اخوین باقیین آں عزیز اعنی محتشم خان و شمشیر خان نیز بہ ہمیں صرافت رسوخ در عقیدت داشتند و والد و عم آنہا نیز در اعتقاد محکم بنیاد بودند۔

دیگر امراء

و جملۃ الملکی جعفر خان و پسرش نامدار خان و میر بخشی ہمت خان و پدرش اسلام خان و در مغلیہ طاہر خان و قباد خان ترکتاز خان[1] و سرانداز خان و تیرانداز خان و محمد میرک خان گرز دار کہ باسم وی (۳۰ ھ) بشارات صریحہ در مکاتیب شریفہ کائن است۔

و در افاغنہ قطب خان و شمس خان و الہداد خان خویشگی و شمشیر خان و پسرش الہداد خان ترین کہ در آخر ملقب بہ ترین خان گردیدہ بود و اختیار خان و حاجی خان و قلعہ دارِ کابل شرزہ خان و دیوان آں جا سیدِ صحیح النسب یعقوب خان و دیوان آں جا ارشد خان و مقتدیان دیگر مثل امانت خان و دیانت خان و قلعہ دارِ اکبر آباد عبد اللہ خان و فوجدارِ آں دیار مسعود خان و اہل اللہ خان ولد سعید خان بہادر و سلطان عبد الرحمٰن خان بلخی و سید عبد الرحیم خان و مرزا خان و نظارۃ پناہ بختاور خان و میاں معقول و مراد بخشی رحمہم اللہ سبحانہ۔

و بعضی ازیں اہل دول در ذیل سابق مذکور گشتہ اند و بسیاری فراموش گشتہ ہر کدام بہ شرفِ ارادت بلا واسطہ مشرف شدہ اند و از تجار مردم بسیار گذشتہ اند از آں جملہ بنام یکی در مکتوبِ از مکتوبات لفظ ایں حدیث شریف برنگاشتہ اند:

فتح۔ ان اللہ یحب التاجر الصدوق۔

---

[1] د م۔ ترکتاج

مقصود از تطویل کلام سعادت انجام آنکہ رشحہ ازاں بحار انوار بر ہر فرقہ از فرق مسلمانان چکیدہ تا قیام قیامت در مریدان بہ واسطہ فیض منڈطالبان صادق خواہد گردید ؎

فریاد حافظ ایں ہمہ آخر بہرزہ نیست
ہم قصۂ غریب وحدیث عجیب ہست

حسنِ ملاحت ایں ترتیم در نظر عشاق در وادیٔ آفاق جلوہ گر انات زیادہ بر ایں تابش اظہار نہ فہم من فہم ؎

الا در پردہ می گویم تماشا کردہٗ چیزی
سخن جان است، عریاں چوں توانم ساختن جان را

الٰہی مولای ربی خدای کارساز ہمتای ایں شرمندہ را و جمیع ناظران ایں کتاب بل جمیع احباب را رسوخی کامل بر محبتِ خاک روبانِ درگاہِ احمدی وجاروب کشانِ بارگاہِ معصومی تا وقت خاتمہ و نفس آخرینہ کہ حتی اِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُوْمَ وَ اَنْتُمْ حِیْنَئِذٍ تَنْظُرُوْنَ۔ نشان آں است محض بہ فضل خود عطا فرما و بر اں حشر ایں عاصیان را چناں رحمت نما د کیفیت نشاتین بایں ہر دو نشاءِ احمدی و معصومی فرماد تقصیراتی کہ دریں تحریر و سابق از آں از محرر بظہور آمدہ بحرمت ایں دو بندۂ مقبول بہ لطف عمیم خود عفو نما د بایں قرین صراطِ المستقیم بہ نماد مشکلات نقد وقت آسان فرما اِنَّ رَبَّکَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَۃِ اِنَّہٗ سَمِیْعٌ قَرِیْبٌ۔

ولنختم المفتاح التاسع بالدعاء الماثور اللھم انی عبدک و ابن عبدک و ابن امتک فی قبضتک ناصیتی بیدک ماض فی حکمک عدل فی قضائک اسئلک بکل اسم لک سمت بہ نفسک او انزلتہ فی کتابک او علمتہ احدا من خلقک او استأثرت بہ فی مکنون الغیب عندک ان تجعل القرآن ربیع قلبی و جلاء غمی و ھمی و نور بصری وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہٖ محمّد و آلہٖ و صحبہٖ و اتباعہٖ و بارک وسلم۔

خاتمۂ حسنہ

(۴۳۱) خاتمۂ حسنہ کہ برای حسنِ خاتمہ مقرر گشتہ، تائیدِ فضلِ لم یزلی و سابقۂ عنایتِ ازلی دریں امرِ رفیع القدر شمولِ ایں عاصیٔ تباہ کار و خستۂ دل فگار فرماید۔ وَمَا تَوْفِيْقِيْ اِلَّا بِاللّٰهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَيْهِ اُنِيْبُ۔ اللّٰهم احسن عاقبتنا فی الامور کلها و اجرنا من خزی الدنیا و عذاب الآخرة اللّٰهم انت ربی لا اله الا انت خلقتنی و انا عبدک و انا علیٰ عهدک و وعدک ما استطعت اعوذ بک من شر ما صنعت ابوء لک بنعمتک علیّ و ابوء بذنبی فاغفر لی فانه لا یغفر الذنوب الا انت والصلوة والسلام علیٰ من قال شفاعتی لاهل الکبائر من امتی وآله وصحبه و اهل بیته وکمل ورثته وسائر امته بصدقته بعدد ما اظلم علیه اللیل واشرف علیه النهار۔

بگوشِ طرادت سروش دولتمندانِ خزائنِ احمدی و نقشبندانِ صحائفِ معصومی کہ بر سرِ سرمدی ملفوف گشتہ در نظرِ دوربینانِ بارگاہِ صمدانِ اشعات جمالِ احدی از سرادقاتِ عظمت قیومی بصد کرشمہ و دلال می درآیند و والہانِ آشفتہ حال را بہ معانی والا مقال می ربایند و مثلِ بلبلانِ بہار در چمنِ واحدیت گل اند و بہ ریحان و نرگس نمی گرایند ؎

نہی صد دستہ ریحان پیشِ بلبل   نخواہد خاطرش جز نکہتِ گل

بر بنفشہ میل نمی فرمایند و بر نسرین توجہ نمی نمایند بعضی از اسم و صفت جز ذات معریٰ از نسب و اعتبارات نمی خواہند واضح باد کہ شناورانِ قعرِ ہویت کہ بہ کمالِ مرتبۂ انسانیہ داخل شدہ کارخانۂ نجات را بر فضلِ خالق البریات تصور نمودہ کبریائی مطلوب را باوجود غلبہ امواجِ رحمت در مقدمہ رجوع و انابت بدون توسل وسیلہ بحکم وَابْتَغُوْا اِلَيْهِ الْوَسِيْلَةَ۔ مستصعب می انگارند و وسیلۂ اقوی برای ایں امتِ مرحومہ کہ خیر الامم است

ذات حضرت سید العرب والعجم است صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ وبارک وسلم۔

اما جاہ وجلال وعظمت محبوبیت آنحضرت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام باوجود رافت ورحمت وحرص کہ برامتانست بہ مرتبہ آں است کہ بدوں وسیلہ پیش بردن مطلب وبہ عرض باید رسالت رسانیدن غیلی دشوار است، چنانچہ از مکشوفات حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مفتاح سوم در محلی کہ تحریر یواقیت درآمدہ در یاقوتۂ ہفتم وسیزدہم بہ تصریح مذکور گشتہ وچوں نیابت سید المرسلین علیہ وعلیہم وعلیٰ آل کل من الصلوات افضلہا ومن التسلیمات اکملہا بر ذات مبارک حضرت ایشاں (۳۲۲ھ) بہ طریق اکملیت از راہ قیومیت واصالت ومحبوبیت ذاتی وکمال انفعالی ثابت است وعالمی از وجودِ مسعود متوسل گردیدہ راہی بہ بارگاہِ محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بہم رسانیدہ کامیاب ؎

روشن از پرتو رویت نظری نیست کہ نیست

منتہی خاک درت بر بصری نیست کہ نیست

پس ایں عاصی آوارہ کہ ہموارہ گرفتارِ شہوات نفسانیت غیر از توسلِ معصومی کہ ناشی از بحارِ قیومی است وراہِ وصول در حضرت رسول صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم معلوم، پس در ہر مقدمہ چنگی بہ دامانِ حضرت ایشاں باید زد وعروۃ الوثقیٰ را بہ دندانِ محکم باید گرفت تا ظاہرا بہ قبولیت ایں جای کہ مرکزِ صراطِ مستقیم است راہی بہ قبولیت حضرت رسول کریم علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام نمود از یں عاصی تباہ کار گردد وفلاح نشاتین از یں گرداب ضلالت کہ کثرتِ معاصی شامل حال وارد میسر آید وَمَا ذَالِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيْزٍ۔ از یں جہت خاتمۂ مختصر بر دو کنز باید گردانید۔

کنز اول در بیان خزائن ودفائن قیومی کہ مناسب مقدمہ ومفتاحات تسعہ بودہ اند ودر آں موضع بہ سبب نسیان ویا وجہی از وجوہِ معتبرہ دیگر کہ در آں وقت لاحق گشتہ بر خاتمہ موقوف ماندہ بہر حال برامورِ باقیہ ابواب گذشتہ کہ لابدیہ اند مقرر گشتہ چوں صیقل لسانی کہ شمشیرِ عریانی صاحبِ معانی تصفیہ پذیر گردد وشایان آں شود کہ از مداحی حضرتِ رحمۃ للعالمین سید الانبیاء والمرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وجمیع المرسلین والملائکۃ المقربین واہل طاعۃ اللہ اجمعین وسلم وبارک برای کسب سعادت قایل ومستمعین باُمید حسنِ خاتمہ ادا نمودہ آید لہٰذا کنز دوم در مداحی آنسرور علیہ وعلیٰ آلہ

الصلوٰۃ والسلام مقرر گشت۔ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِیْنَ سَبَقُوْنَا بِالْاِیْمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِیْ قُلُوْبِنَا غِلًّا لِّلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا رَبَّنَا اِنَّکَ رَءُوْفٌ رَّحِیْمٌ۔

کنز اوّل۔ بعضی از اسرارِ غریبہ و معارفِ نادرہ کہ در خلوات خاصہ و جلوات مخصوصہ بر زبان الہام ترجمان جاری گشتہ و یا از مکتوباتِ شریفہ بظہور پیوستہ و باین حقیر قلیل البضاعت پارہ از راہِ روایت پارہ از راہِ درایت[1] رسیدہ در قید قلم می آید۔ رَبَّنَا عَلَیْکَ تَوَکَّلْنَا وَاِلَیْکَ اَنَبْنَا وَاِلَیْکَ الْمَصِیْرُ۔

حضرت ایشان رضی اللہ تعالیٰ عنہ باوجودی کہ محبوبیت ذاتی داشتند و بہ نظارہ آں از سرتا قدم می گداختند و ہموارہ والہ نشاءِ خود بودند چنانچہ نگاہِ دل عشاق می ربودند ؎

بیک کرشمہ کہ درکار آسمان کردی — ہنوز می پرداز شوقِ چشم کوکب ہا

امّا در عشق مطلوب بی ہمتا در عاشقی بی بدل بودند و بہ درد و سوز شیفتہ جمال ربِّ جمیل[2] تعالیٰ ازیں جا است کہ خود ایں بیت را در مکتوبی بنام جانان بیگم است (۳۴ھ) تحریر می فرمایند ؎

عاشقان ہرچند مشتاق جمال دلبرند — دلبران برعاشقان از عاشقان عاشق تراند

یکی از برگزیدہ ہای روایت نمودہ کہ در بعضی الجا حضرت ایشان بعد از گریہ و استغفار ایں دوہڑۂ ہندی را بہ سوزِ تمام می خواندند۔

دوہڑہ۔ ایک ابہا گی کلسری رین مونی اکلائی — ایک جو ساجن چیت چڑھی سوتی لئی جگائی۔[3]

مفہوم آں برای پارسی گویان تحریر می نماید تا حلاوت الفاظِ ہندی در ذائقۂ صاحب طبعان آں لغت جای گیر گردد۔ یعنی زنکہ گشتہ طالعی سیاہ سری تمام شب در محبتِ معشوق از غلبۂ درد عشق مرد شورش کنان و دیگری کہ مقبولہ او گردید خفتہ را بیدار کنان در خواب گاہِ خاصۂ خود طلبید۔

بلی ہرگاہ از احوال رئیس محبوبان محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وسلم خبر دادہ اند کان رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وسلم دائم الحزن متواصل الفکر محبوبانِ دیگر کہ او لوش خود ایں نعمت بہیہ اند البتہ باید کہ ایں نعمت کہ بایں صفت کمال موصوف باشند۔ پس معلوم شد کہ بہترین امتعہ ایں دار درحزن است کہ مقبول سید المخلوقات

---

[1] د۔ پارہ از راہ وراثت اند [2] د۔ رب الجلیل
[3] م۔ "ایک ابہا گی کلسری رین موئی اکلای — ایک جو ساجن چیت جیرھی سوتی لئی چکای"

گشت علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام بل در حضرت خالق البرایات قرب و منزلت بهم رسانیده حضرت قدسی سمات انا عند منکسرة القلوب نشان آں است چه شکسته دلی خاصهٔ اہلِ حزن است ۔ بہرکیف که باشد لہذا نزدِ حضرت مجدد الف ثانی و حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہما ایلام محبوب احلیٰ والذ نسبت به انعام اوست چه در ایلام رنگی شکسته دلی البته کائن است باظہار ایں معنی که کسی از مخلصان ایں حضرات عالی درجات کشوده باشد ایں معنی بامعنی که در مکتوبات شریفه مذکور گشته اند که در انعام مرادِ خود با مرادِ محبوب ملحوظ است و در ایلام خالص مرادِ محبوب است به مراح مراد خود را اصلاً منافات نه دارد بلکه نزد باریک بینان از ہماں عبارت می گراید ۔ فتدبر،

حضرت وحدت قدس سره خوش می فرمایند ؎

حلیهٔ عاشق چه نویسد قلم[1]　　نشأ درد است ز سرتا قدم

نالهٔ او تاب دهٔ تارِ چنگ گریهٔ او جلترنگ ۔

احمد ۔ از اکابرِ احمدیه و اعالیٔ معصومیه مسموع گشته که حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ در وقتِ تشریف حرمین الشریفین اہتمام آں نمودند که در اثناءِ طریق (۱۲۴۳) مزاری که از مشائخ و علماء و صوفیه معلوم گردد البته به زیارت آں باید رسید و ہمچناں کردند که حتی المقدور فروگذاشته مزاری از مزارات با وجود وصول خبر آں نه شد گو که از یک میل تا سه میل از راه منحرف ہم باشد و ہر جا به فاتحه و درود ارسالِ ہدیه می گشت و انوار اعزهٔ عالی مقدار در نظرِ مبارک می گذشت و کیفیتِ احوالِ آں ارباب کمال معلوم قدوهٔ اولیای ذی الجلال می شد و پیش خلصِ احباب مذکور می شد چوں عبور از دریای شور بآں طرف واقع شد تمام دشت و جبال را پر از انوارِ نبوت و مالامال از اشعاتِ رسالت یافتند و ہر قدر که نزدیک تر می شدند معامله را به نوعِ دیگر می دیدند الیٰ دخول المدینة السکینة ، علیٰ ساکنها افضل الصلوٰة و اکمل التسلیمات ۔ و چوں رجوع ہندوستان به موجب استرضاءِ سید الانس والجان علیه وعلیٰ آله الصلوٰت والسلام اتفاق گردید ، زیارت مزارات متبرکه باز اختیار گردید بس که نظر خو پذیر انوار رسالت گردیده بود اصلاً انوار ایں اربابِ ولایت مستقل نظر کیمیا اثر قبله

---

[1] م "قلم" ندارد

اصحاب ہدایت نمی گشت و مثلِ کرمِ شتاب می معلوم گردید۔

بلی ہر جا شود مہر آشکارا   سُہا را جز نہاں بودن چہ مارا

در خاطرِ مبارک مکرر خطور نمود کہ حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہر چند کہ بکمالاتِ نبوت بہ طریقِ وراثت متصف بودند اما منصب ولایت داشتند و از آں جا قدم بیروں نہادہ بودند کہ منصب نبوت ختم یافتہ است۔ پس انوار ایشاں ہم از قبیل بہ نظر خواہد آمد و اُخروی برآں نہ خواہد نمود چوں از دارالخلافہ شاہ جہان آباد متوجہ دارالارشاد سرہند گردیدند ہماں انوار کہ در عرب پرتو انداز گردیدہ بلاتفاوت جلوہ گر شدن گرفت و ہر قدم بر مزیدی می کشید در ہر منزلہ از منازل[۱] معاملہ بہ نوع قرب مدینہ منورہ می گردیدند حیرت بر حیرت می افزود تا آنکہ روز دخول سرہند ہماں معاملہ کہ در دخول مدینہ شدہ بود ظہور نمود چوں در روضۂ منورہ در آمدند گویا روضۂ مقدسۂ مطہرۂ حضرت پیغامبر یافتند علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام و حضرت مجدد الف ثانی را بہ جاہِ تمام مشاہدہ نمودند آنحضرت رضی اللہ تعالیٰ عنہ از خطرۂ ایشاں اعلام می بخشند و می فرمایند کہ کدام وقت است کہ حضرت پیغامبر علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام از غایت ذرہ پروری و امت نوازی دریں جا نمی باشند و ایں روضہ منورہ را بہ وجودِ مسعود منور نمی فرمایند، مصراع

شاہاں چہ عجب گر بہ نوازند گدا را

بلی تخمیرِ طینتِ خاصان ایں جای از خاکِ مدینہ است ازیں جا بزرگی و فضل و مرتبت و قرب و کمالات نبوت باید دریافت کہ اگر ولایت ثلاثہ صغریٰ و کبریٰ و علیا (۴۲۵) مجتمع شوند قطرۂ محقرہ از محیط کمالات نبوّت و رسالت نمی شوند فکیف جمعی کہ بہ منصب نبوت ممتاز اند، فضلِ آنہا از راہِ نبوت است نہ از راہِ ولایت کہ نبی را در ضمن آں حاصل است تحقیق ایں مبحث در مکتوبات حضرتین قیومین قدسنا اللہ بسبحانہ باسرارھما با توفیقِ شائستہ پُر بسیار است ازیں جہت دریں جا بر اجمال سخن کفایت افتاد۔

چوں جمعی از صوفیان دریں جا بہ خطاب کشفی مغالطہ خوردہ است ولایت را از نبوت افضل فہمیدہ اند و مقلدان آنہا کہ بہ حال ہم نہ رسیدہ اند ایں سخن را تمسک گرفتہ

۱؎ م ''از منازل'' ندارد۔ د۔ ہر منزلہ از منازلہ

در ضلالت افتادند هداهم الله سبحانه سواء الصراط جای آں بود کہ تفصیل ایں سخن ادا می شد و فقیر قدری ازیں سخن در جای ازیں کتاب نوشتہ است دریں جا رجوع باید نمود اما چوں ذہن سائل برآں رفتہ کہ ولایت را رو بحق است و نبوت را رو بہ خلق است وی را اجوبہ مکتوبات بالفعل کفایتش نیست بنا برآں اظہار می نماید کہ نبوت و ولایت ہر کدام را در وقتِ عروج رو بہ حق است سبحانہ و در وقتِ نزول رو بہ خلق اما عروج نبوت ارفع و اکمل از عروج ولایت است چنانچہ نزول آں اتم و احکم از نزول ولایت و اصل از کمال عبارت ازاں است کہ ہر دو مرتبہ در نہایت خود منتہی گردند کما ھو من اجلی البدیھیات امام ربانی قبلۂ دو جہانی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ در مکتوبی از مکتوبات جلد ثالث می نویسند:

فتح۔ جاہلی ازیں سر می گوید الولایۃ افضل من النبوۃ و دیگری از عدم آگاہی ایں معاملہ در توجیہ آں می گوید ای ولایۃ النبی افضل من النبوۃ کَبُرَتْ کَلِمَۃً تَخْرُجُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ اِنْ يَّقُوْلُوْنَ اِلَّا كَذِبًا۔ تم کلام الشریف۔

قائل ایں قول شیخ ابن عربی است قدس سرہ و موجہ آں عارف جام کہ شارح فصوص است نور اللہ مرقدہٗ چوں ایں سخن از اکابر سر زدہ است رخنہ در کمالات آنہا انداختند ہماں بیتِ عارف روم برد اللہ مضجعہ مبین ایں حال است ؎

ہر چہ گیرد علتی علت شود　　کفر گیرد کاملی ملت شود

حضرت مجدد الف ثانی کہ بانی مبانی ایں اسرار و معانی اند بعد از تحریر سطور مسطورہ در بارۂ شیخ می نویسند:

فتح۔ سبحان اللہ شیخ بایں گفت گو و بایں شطحیات خلاف جواز از مقبولان بہ نظر می درآید و در اعدادِ اولیاء مشاہدہ می گردد آری گاہی[1] ہست کہ بہ دعای رنجند و گاہی بود کہ بہ دشنامی[2] می خندند رد کنندۂ شیخ در خطر است و قبول کنندۂ او با سخنان او کہ مخالف شرع اند نیز در خطر شیخ را قبول باید کرد و سخنانِ شیخ کہ مخالف شرع اند قبول نباید کرد، ایں است طریقِ وسط رد و قبول و عدم قبول شیخ کہ مختار ایں فقیر است۔

و در مواضع مختلفہ مکتوباتِ شریف فضلِ (۳۶۴) شیخ قدس سرہ بسیار است در

---

[1] م۔ کاہلی　　[2] م۔ بہ بدعای

مکتوب اوّل جلد ثانی می نویسند:

فتح۔ پس شیخ برہانِ متقدمان[1] ایں طائفہ علیہ اند و ہم حجت متاخرین ایشاں گشتہ الخ

پس تابعان حضرت مجدد الف ثانی البتہ معتقدانِ شیخ اند چوں سخنِ قلق انگیز مخالف آرای صائبہ علماءِ اہلِ حق است شکراللہ تعالیٰ سعیہم برای خاطرِ سائل کہ فاضل معتدبہ است و باوجود آں دریں مسئلہ تقلیدِ شیخ اختیار کردہ ناچار بہ فضلِ ذکر و تطویلِ کلام بلاقصور اختیار نمود ؎

ومن بعد هذا مايدق صفاته   وما كتمه احظى لديه و اجمل

احمر۔ یکی از مشائخ نواحِ کابل بہ حضورِ احقرالانام از حضرت قبلہ گاہی قطب الاقطابی قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس سوال آں نمودہ کہ شخصی از من سوال کردہ کہ حضرات سرہند اکثر از یاران خود ہا را خلافت مقیدہ می بخشند اگر آنہا کامل اند تقیید چیست؟ و اگر ناقص اند پس سرانجام کاریک کس راہم نشانید فکیف کہ دہ یا بیست کس را تربیت نمایند؟ در جواب گفتم ہر نبی و ہر ولی را مسلکی است ایشاں برای خود وجہی فہمیدہ باشند آنحضرت والامرتبت قدس سرہ فرمودند[2] کہ اصل در طریقۂ ما کہ طریقہ خواجہای بزرگوار است ذکر چند کس کہ جمع شدہ بگویند انفع است از ذکر یک کس کہ تنہا در خلوت بہ کند کہ انعکاس و انصباغ یکی بر دیگری افتادہ معاملہ ہر یکی را پختہ می سازد و کار واحد را سرانجام می دہد ایں قسمِ اجازت معددہ را سفارت می گویند و بہ خلافت تعبیر نمی نمایند بہ موافقِ حکمت و مصلحت کہ ایشاں را در آں وقت از راہِ اجتہاد خود لاحق می شود یکی را سرگروہ چندیں از مخلصان ساختہ باجازت متعددہ سرافراز می نمایند و توجۂ وجیہہ خود را دریں ضمن بہ حالِ او مرعی دارند تا آنکہ آں مجاز را خلیفۂ مطلق می گردانند و حالِ او را بہ کمال می رسانند و منتسبانش ہر یکی بہ موافقِ نصیبہ و استعداد خود فیض مند می شوند حقیر بہ تقصیر را دریں مواطن جواب دیگر کہ در وقتِ دیگر بہ تقریب دیگر از آں عالی مرتبت قدسنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس استفادہ نمودہ است و سابق دریں کتاب مذکور ہم گشتہ بخاطر رسیدہ کہ اگر اصل ایں اجازت معددہ از اکابری کہ پیش حضرتین قیومین رضی اللہ تعالیٰ عنہما گذشتہ اند بنیاد شدہ چنانچہ از معتبری آں ہم اتفاق یافتہ پس ایں سوال بہ حضراتِ سرہند عود نمی نماید و بہر صورت حضرتین قیومین در کن و یکن بر جمیع امور مامور بودہ اند، ایں اجازت ہم در حقِ اشخاص

---

[1] د۔ "متقدمان" ندارد [2] م۔ "لعل شکر بار کشودند"

به موجبِ امرِ مولیٰ ذکره اولیٰ به وقوع پیوسته فلا محظور قطعاً۔

و در بارهٔ عالی حضرت هم این معنی حضرت ایشاں از زبانِ عارف جمیل شیخ محمد اسماعیل سلمهٔ ربهٔ مسموع گشته و دیگر ابناءِ کرام آں امام همام هم اگر به حصول این کرامت بهیه ممتاز باشند لیس محلاً للتعجب و از حضرت مرشدی (۴۳۷) قبله گاهی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چه نویسد که از حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ به بشاراتی مبشر بودند که بعضی از آنها را به فرزندان خود هم نه فرمودند کما عرفت فی الکنز الاول المبارک من المفتاح الثامن و دیگر از خلفاءِ اکبر باین دولت ممتاز باشند خود داخل این نوید اند و اگر باین مرتبه نه رسیده اند تقلید حضرتین القیومین رضی اللہ تعالیٰ عنہما حجت کافی است علی الخصوص که از روی الهام و یا اجتهاد فرموده باشند عین حق و کمال صواب اند اصل جواب و سوال آں است واللہ سبحانه اعلم که از آں حضرت والا مرتبت مذکور گشته است و این هم علاوه همان است که به توجهٔ شریف مرقوم شده واللہ سبحانه اعلم۔

احمر۔ یک باری تشریف حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ جانبِ سنام که از قصبات مشهورهٔ حضرت سرهند است به تقریب زیارت عارف معنوی شیخ زین الدین بنوری قدس سره که در این جا آسوده است اتفاق افتاد بر مزارِ شیخ بزرگوار ساعتی مراقب نشسته زود برخاستند و بر سرِ قبری از قبور خارجه که قریب به تربتِ شیخ بوده و هیچ کس او را به بزرگی نمی شناخت رسیده مراقبهٔ طویله فرموده بعد از برداشتن سر مبارک با اصحاب عنایت فرمود که شیخ زین الدین بنوری قدس سره از اولیاءِ گذشته اند و به قطبیت این دیار سرافراز بوده و قبولیتِ عظمیٰ داشته چنانچه تا امروز در تزائد و تصرفات نمایاں حتی الآن که از وصال او صد[1] سال گذشته جلوه گر اهلِ اعتقاد اما صاحبِ این قبر نسبتی ممتاز است که دریافت آں مگر چشمِ مکمل ارباب کمال نماید عجب است مردم این جای از این عزیز مرتفع الاحوال غافل اند و حصول مرادات را به توجه وی در یوزه نمی نمایند و او را وسیله مقاصد ضروریه خود نمی سازند که نسبت وی نشانی از اصالت می دهد و رنگی از بی رنگی می بخشند۔

احمر۔ از بعضی صالحات که به واسطه بنات حضرت ایشاں باشند مسموع گشته که یک باری حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ با اهل و عیال متوجه سفر شاه جهان آباد بودند چوں از تهانیسر و کرنال

---

[1] د۔ "چند سال"

قدم بیرون نهادند نام دو موضع از نسیان آں صالحه نه از راقم شکسته روزگار القصه بر قبرستانی عبور کرامت موفور واقع شد از پالکی مبارک فرامده به مراقبه طویله پرداختند تا آنکه اهلِ قافله به منزل رسیده آرامها نمودند قریب به عصر برخاستند، ملازمانِ رکاب که ناظران چهره بلانقاب و عاکفانِ حجره آفتاب بودند استفسار ایں مکث تواضع وآداب نمودند فرمودند، در حدیث آمده است که چوں عالمی بر سرِ گورستانی به گذرد چهل روزه عذاب آں گورستان را بر می دارند چوں گذر ما بر ایں گورستان واقع شد اموات ایں جای به نیازمندی تمام رسیده (۴۳۸) معروض داشتند که به برکت ایں مرور عذاب چهل روزه ما برداشته اند وایں حکم خود بر هر عالم است از تشریف حضرت ایشاں که قیوم زمان اند امیدواریم که تخلیص عذاب تا روزِ حساب میسر آید به موجب التماس آنها که به کمال الحاح بوده فراهم آمده به تضرع ساختیم ملهم شدیم که عذاب چهل ماه از شفاعتِ شما ازیں اهل قبور برداشتیم باز ملتجی شدم که رحمت تو واسع است امیدوار مزیدم حکم شد که چهل ساله عذاب دور نمودیم باز لطف اتم که شاملِ حالِ ایں بنده است وسعت ساخته به تضرع پرداختم ندا در دادند که تا قیام قیامت عذاب ایں مقبره برداشتیم۔ والحمد لله الذی بعزته وجلاله تتم الصالحات اهل قبور مسرور شدند و ماشکر گویان برخاستیم باعث ایں مکث ایں بود۔

سبحان الله شانِ معصومی و فخامت قیومی ازیں نقل گذشته باید دریافت که جمعی از موتای معذبین را عذاب الهی خلاصی داده درهای مغفرت را براں وحشت زدگان نقل گذشته بادیهٔ حسرت کشانیدند و بحارِ رحمت نامتناهی را در جوش آورده تا طلوع صبح قیامت لیالی سکنت آنهارا متکفل آں است گردیدند اگر بایں عنایتِ کریمانه نظری جانب ایں عاصئ شرمنده فرموده وسیلهٔ نجات از جمیعِ آفات و نکبات کردند و بسر کامل برایں عمر شوند در تحریرِ خاتمة الکتاب عطا برکنانیده از شعبده های تفرقه مخلصی بخشیده راهی به جمعیت به نمایند و در[1] آفاق و انفس گذشتانده در شاه راهِ احدیت مطلقه که در آں جا وصف شاهدی[2] و مشهودی خود به خود جلوه گراست بیندازند از تصرفاتِ قویه کریمانه مستبعد نه خواهد بود که ایں حقیرِ پُر تقصیر در جمیع مصائب صوری و معنوی توجه روحی حضرت را نفع از صد هزاراں اکابر احیاء که کار را بآخر رسانیده اند می دارند و نزد محیط کمالات آں امام صفاکیشان قطرهٔ مطهره[3] تصور می نماید به موافق ظاهر شان تصرف روحی

---

[1] م۔ از [2] د۔ مشاهدی [3] م۔ مطهر

آں قدوۂ درویشاں نہ باشد می نماید۔

ابیض۔ یکی از اغنیای ایں وقت بہ منصب عمدہ[1] ممتاز است و بہ خدماتِ شائستہ سرافراز و بہ دست ایں بی بضاعت ارادت حضرت ایشاں حاصل نمودہ مکرر پیشِ فقیر بیان کردہ کہ در ایام گردش سلطنت کہ بعد بہادر شاہ بہ پسرِ اکبرِ وی تعلق گرفتہ چوں از دار السلطنت لاہور متوجہ دار الخلافہ شاہجہان آباد گشتہ۔ روزِ منزل دار الارشاد سرہند من ہم بہ عسرت تمام و بی سرانجام بہ رفاقت لشکر داخل آں بلدہ کہ بعد الحرمین الشریفین خیر البلاد است گشتم و از اہل عسکر وصف روضۂ معظمۂ حضرت ایشاں شنیدہ باوجودی کہ فاقہ ہم داشتم بہ امید تصرف جانب آں روضۂ مقدسہ دویدم آنچہ دیدم ہر چند در آں بحر نور چوں استغراق حاصل[2] گشت خطرۂ دنیا و یہ مجال آں نہ داشت کہ بہ قسمی ہم تا قلبِ صنوبری تواند رسید اما از آں طرف در عین استغراق ایں بندۂ شرمندہ معلوم شد کہ فلانی چوں (۳۹ ھ) بہ اضطرار دریں مزارِ پُر انوار رسیدہ ایں سہ خرچ بہ گیر و بہ جمعیت تا شاہجہان آباد تو و اسپِ تو تناول نمود بہ شتاب و بعد چندی بدولت عاجلہ ممتاز می کردی و محسود اکثری از اغنیا می شوی چوں بہ افاقت آمدم از روضۂ مطہرہ برآمدم دیدم کہ شخصی سراغِ من می نماید مقابلِ دست داد بسیار خوش وقت شدم و گفت کہ فلانی برای تو مبلغ سہ صد روپیہ فرستادہ است بہ انبساطِ تمام گرفتم و بہ حلاوت تمام دار الخلافہ رسیدم[3] بعد رسیدن حلقۂ ارادت در گوش بہ کمال منت و سعادت نہادم۔

و ایں قبیل تصرفات روحی را کہ خود دیدہ و از معتبرانِ دیگر شنیدہ تا کجا تعداد نماید ہر مریضی کہ بہ مقتضای کرم معاملہ اش نہ رسیدہ باشد البتہ اگر رجوع در آں روضہ نماید و یا مجاوران ایں جا سرِ نیاز پیش نہد بلا توقف شفا است و اگر بہ میرم دست بوس نمودہ باشد حسن خاتمہ را رجا و چوں آغاز و انجام ایں نسخہ مبارکہ[4] مقامات معصومی و الہاماتِ قیومی است باوجود ذکر احوال حضرات ایشاں بہ مشکل کشای قاریان و مستمعان مبشرہ است، چنانچہ در خطبۂ کتاب ذکر آں بسیار گذشتہ و حل مشکلات در ترقیم آں از حد زیادہ دیدہ ازیں جہت در خاتمۂ کتاب آں رجامند ہزار چند مزید انعامات دارین و کمالات نشاتین است کہ طالبِ صادق بہ ہر مرادی کہ خواند یا نوید

---

[1] د۔ "عمدہ" ندارد [2] م۔ داصل [3] د۔ "و تا شاہ جہان آباد بہ حلاوت تمام رسیدم" [4] د۔ مبارک

دیا بہ شنود زود تر کامیاب مطالب گردد بلکہ از جمیع مطالب حظِ وافر گرفتہ بہ مقصدِ اقصٰی برسد و این معنی از احدی تخلف نورزند کہ رشحہ از دولت معصومی سیراب آمدی می سازد و گرفتاران را از بند تعلق آزادی می گرداند ؎

ہنوز اندک شعوری دارم ای ساقی زمن مگذر
بچشمِ مستِ خود تکلیف کن این جامِ خالی را

چہ تواں کرد علو ہمت ھل من مزید را خواہان است و سمو فطرت خلف[1] رشید را خواہان بکہ توجہ مجاورانِ روضۂ پاک مددی فرمودہ و عنایتِ خادمان آں مرقدِ مرتفع الافلاک دستگیری نمودہ این خاک نشینِ بادیۂ مذلت را بہ اوج افلاک پرواز دہد و شورش[2] اضطرار قابلِ قبول صاحبِ مقام لولاک گرداند علیہ و علٰی آلہ الصلوٰۃ والسلام این ہمہ شورش و فریاد و نالۂ شعلہ بنیاد نیز از اقبال آں کعبہ آمال و آمانی بدست آمدہ چنانچہ مکتوب ہشتم جلد اول کہ باسم ارشاد پناہ میر محمد نعمان قدس سرہ مشعر باین معنٰی است (۴۴۰) سطری چند ازاں مکتوب بلند برای شائقانِ ارجمند ایراد می نماید :

فتح - بسم اللہ الرحمٰن الرحیم - مخدوما از خردی باز شوری و ولولہ در نہادِ این بیچارہ ایداع کردہ اند و از پیشگاہ طینت این آوارہ را مخمر بہ خمیرِ عشق و شرابِ جنوں نمودہ لیکن بہ جہتِ ضعفِ مدرکہ و غلبۂ شہواتِ طبعی آں طینتِ اصلی کالمستور بود گاہ گاہ سری می کشید و اکثر اوقات مختفی اما یقینی باین معنٰی ازاں باز حاصل بود ہموارہ از سرِ او این ندا سر می زد ؎

دل آرامی کہ داری دل در و بند　　دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند

و آں معنی رفتہ رفتہ بہ مرور ظہور کردن گرفت و قوی شدن پذیرفت و بحکم فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰہِ ھُمُ الْغٰلِبُوْنَ - دریں ایام آں نشہ از سرِ نو تازہ گشتہ ست و با چندیں طبل و نفیر سر کشیدہ شوریدگی خاص در دماغ بہم رسیدہ است و سودای تازہ در سر پیدا گشتہ ، مصراع

در سرم سودای شیریں دلبری ست

---

[1] م - خلق　　[2] د "شورش" ندارد

(مصراع دیگر)

جنونی مِن حبیبٍ ذی فنونٍ

(اشعار دیگر) ؎

گذشت[1] آنکہ چوں افسردۂ چند — دلم بودی بخواب و خورد خورسند
کنون دل را زمان حق پرستی است — حریف عشق را آغازِ مستی ست

ازاں ست کہ ہرگاہ قلم بدست می گیرد کہ بہ عزیزی چیزی نویسد و دریوزۂ توجہ و دعا نماید جوششی از اندرون بر روی کار می آید و قلم را بجای دیگر می اندازد۔ انتہیٰ کلامہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

وآں مکتوب طویل ازیں جا کسی توہم آں نہ کند کہ ایں معاملات مبنی از تلونیات است وشانِ حضرت ایشاں اگرچہ ابتداءِ حالِ ایشاں ہم باشد بہ مراحل ازاں بالاتر است زیرانکہ در آخر ہماں مکتوب خود می نویسد۔

فتح۔ باید دانست کہ ایں ہمہ اختلافات بمقتضای کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَأْنٍ نسبت بہ صورت وظاہر اوست حقیقت و باطنِ او بہ موجب الآن کما کان متمکن و بیک رنگ است بلکہ از تمکین و یک رنگی گذشتہ بہ بی رنگی پیوستہ است الیٰ آخرہ۔

پس ایں حقیر پُرتقصیر چوں منظورِ نظر حضرت پیر دستگیر است رضی اللہ تعالیٰ عنہ و پیش دو مرشد کہ اخذ طریقہ نمودہ است ہر کدام اسمِ سامئ حضرت ایشاں در وقت تلقین ذکر گرفتہ و خود را درمیان نہ دیدہ چنانچہ سخنی ازیں باب در مقدمۂ کتاب مذکور گشتہ است و بہ مرایای دیگر ہم خود را اویسئ حضرت ایشاں فہمیدہ پس ایں شورش و اضطراب کہ بہ ظاہر روی از ہر راہی کہ دو دید وش دولتِ خاصۂ معصومی فہمیدہ و تمکن باطن وی نیز از آثارِ بخشش قیومی است باجملہ در دو دا کہ پنج آں چوں خوب غور نمودہ شد شجرۂ شفا است ہمہ از بستانِ حضرت ایشاں روئیدہ بہ ندویانِ صفا کیشان کلی ازاں رسیدہ است ؎

دردم از یار است (۱۴۴) و درماں نیز ہم
دل فدائی او شدہ جاں نیز ہم

---

[1] د۔م ۔ "گذشت است"

لیکن ازیں جا کہ خاتمۂ کتاب است امید کشائش مشکلات و بہ زودی حصول مرادات از توجہات آں قبلۂ اولیاءِ عالی درجات بلا حساب است والاحدیثِ عشق را پایانی نیست و دردِ محبت را درمانی نہ ہرچند بہ صورت بنیان دریافت ایں معمابسی دشوار است اما نزد ارباب کمال کہ بالانشینان محفل بی رنگی اند در نہایت سہولت و غایتِ لطافت اسرارِ واجب الاستتار است ؎

بلب ستانہ آمد گفت گوئیم نمی دانم شرابم یا سبوئیم

حجاب سخن ہرچند دور می نمایم از غایت ارتفاع غلبات شعاع مانع ادراک چشم حسود می گردد و با وجود بداہت مطلب محتاج استدلال می شود ؎

تلخ کردی زندگی بر آشنایان سخن ایں قدر صائب تلاش معنیٔ بیگانہ چیست

خلص کلام آنکہ قدری[۱] از خزائن معصومی کہ نشاء آں از وَمَا عِنْدَ اللّٰہِ بَاقٍ است بہ زبان[۲] شکستہ و دل فروہشتہ می نمایم وجود قیومی منظور داشتہ امیدوار مواہب و عطایا ام ؎

مفلسانیم آمدہ در کوئی تو شیئاً للہ از جمال روئی تو

از انجام کہ دامنۂ کرم بہ وسعت ہم موصوف است البتہ بہ سہولت فائض المطالب می شوم من دق باب الکریم انفتح و ایں مواہب کریمانہ را شامل جمیع قاریان و مستمعان کثیر الاختصاص می فہمم بہر حاجت مند خواندن و خواناندن آں سریع الاثر می یابم ان شاء اللہ تعالیٰ۔ ہرچند معاصی کثیرۂ صغیرہ و کبیرہ گاہی کہ منظور می شود خود را شایان ایں مقالات فخیمہ نمی داند و استحقاق ایں عنایات کریمانہ نمی انگارد اما ازیں جا کہ مستحق کرامت گناہ گاران اند چشم کرام ہموارہ بر حسنِ معاصی گرفتار و دیدۂ عنایت بر چہرۂ خجالت شرمسار البتہ ایں رجا برخاست ؎

می توانی کہ دہی اشک مرا حسنِ قبول ای کہ دُر ساختۂ قطرۂ بارانی را

احمر۔ روزی نظر مبارک حضرت ایشاں قدس اللہ تعالیٰ سرہ بر بعضی از ابنای صغیر برادر بزرگ خود عالم ربانی شیخ محمد صادق قدس سنا اللہ سبحانہ بسرہ الاقدس افتاد فرمودند روح شریف ایشاں را می بینم کہ حلقہ کناں گرد ایں اطفال می گردد و در حرم حضرت ایشاں بر اولاد از زیادہ از ہمہ ایشاں است علی الخصوص نبیسۂ دختری کہ بحکم سنت محبوب تر اند اگر بایں اعتبار توجۂ کریمانہ و تفضلات قیومانہ را

---

۱ د-م- کدری ۲ د- بایں

ملحوظ داشتہ راجی حصول مطالب گردد نیز برمحل است کلیہ آنکہ نسبت نسبیٔ ایں اکابر مشروط برمحبت است و ایں محبت را جزءِ ایمان می داند و ازدیاد آں مسالت می نماید اِنَّہٗ قَرِیْبٌ مُّجِیْبٌ و از غلبۂ ہمیں محبت (۲۴۴) راہِ وصول در حضرت رسول علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام بہ کمال آسانی میسر و از اہل خبر مبشر۔ پس باستصواب حضرت ایشاں عرض احوال در حضرت رسالت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم باید نمود ؎ ۵

بیا تا سوئے پیغمبر شتابیم — کزاں شاہ محبت داد یابیم

ولقد اتیت الرسول معتذرا — والعذر عند رسول اللہ مقبول

(مدحِ سیّدالانبیاء ﷺ)

کنز دوم۔ در مداحیِ شاہِ بارگاہ نبوت زیبندۂ معرکۂ ارباب فتوت شمسِ فلک حقیقت بدر دشت طریقت صاحبِ مقام محمود شفیع یوم الموعود بالانشین مسند والانگین حلقۂ لولاک سرو بالای بستانِ رسالت شمشاد والای گلستان ہدایت ماہتابِ شبستانِ جلالت آفتابِ صبح معدن الجود والکرم والہم سید الانبیآء والرسل والولی العزم خاتم الانبیاء خاتم المرسلین وارسله رحمة للعٰلمین وکان نبیًا وآدم بین المآء والطین واذا کان یوم القیامة کان ھو امام النبیین وخطیبھم وصاحب شفاعتھم الذی قال نحن الآخرون ونحن السابقون یوم القیامة وانی قائل قولا غیر فخر وانا حبیب الله وانا خاتم النبیین ولا فخر فھو افضل الانبیاء واکملھم ظھورًا واقربھم منزلة واجمعھم کمالا واشملھم جمالا واتمھم بدرًا وارفعھم قدرًا واعظمھم ابھة واقومھم دینا و اعدلھم ملة واشرفھم بیتًا واکرم نسبًا ؎

خدا نیست اما خداوندگار ۔۔۔ بجاں پروری نائب کردگار
ازاں معبود تا ایں عبد مختار ۔۔۔ نباشد فرق جز یک موی ہوش دار
حلول واتحاد ایں جا روا نیست ۔۔۔ احد احمد نہ و بندۂ خدا نیست
محمّد سرور اولادِ آدم ۔۔۔ وجودش باعث ایجاد عالم
چو در باغِ رسالت سرو او خاست ۔۔۔ قبای سروری آمد بر و راست

لولاہ لما خلق الله سبحانه الخلق ولما اظہر الربوبیة، فلک طفیلی او فلک حویلی او رشتۂ وجود باو مسلوک است و سلسلۂ ایجاد بہ وی مربوطِ کائنات جملگی در فضای وبند وکون کائنات تعالیٰ طالبِ رضای او ؎

آنکہ آمد نُہ فلک معراج او ۔۔۔ انبیاء و اولیاء محتاج او
نماند بعصیاں کسی در گرو ۔۔۔ کہ دارد چنیں سیدی پیش رو

فان رسول الله نورًا یستضاء بہ
مھند من سیوف الله مسلول

و اظہار بعضی از حوائج ضروریہ بآں سرور صلوٰۃ اللہ وتسلیماتہ عزشانہ وبرکاتہ جل برہانہ وتحیاتہ سبحانہ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ کلما ذکرہ الذاکرون وکلما غفل عن ذکرہ الغافلون صلوٰۃ تکون لک رضا ولحقہ آداء ثناء آنحضرت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام والتحیۃ والبرکات نہ از آں قبیل است کہ زبان ایں عاصی آوارہ بیان کند و یا قلم ایں بوالہوس خیال ترجمانی آں نماید موجود است کہ واحد تعالیٰ یاد می فرماید یا محمد انا و انت وما سواک خلقت لاجلک - ومخلوق است کہ درجواب خالق (۴۴۳) سبحانہ زبان می کشاید اللھم انت وما انا وما سواک ترک لاجلک غایت ما فی الباب عجز و افتقار خود را بامید شفاعت حال و استقبال برامید رافت و رحم آنحضرت علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والتحیۃ کہ از قرآن مجید ظاہر می گردد لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِكُمْ عَزِيْزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيْصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِيْنَ رَءُوْفٌ رَّحِيْمٌ اظہار می نماید و دریں کنز اقدس کہ خاتمۃ الکنوز است قدری از خزائن محمدیہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام درج می نماید کہ غلبات معاصی را غیر از ذکر آں سرور علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام تسکین بخش امری نیست نہ آنکہ ثناء وی تواند نمود[1] لاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم الودود ؎

ما ان مدحت محمدا بمقالتی ولکن مدحت مقالتی بمحمد

صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وصحبہ وسلم تسکین بخش دولت خوش گوار و نعمت شکر نثار کہ شکر آں از ہیچ وجہ از ہیچ زبان گہربار ادا نیاید ہمیں است کہ درامت اکرم الرسل و افضل الانبیاء علیہ وعلیہم وعلیٰ آل کل من الصلوٰۃ وافضلہا ومن التسلیمات اکملہا داخل فرمودہ لما دعی اللہ داعینا لطاعتہ باکرم الرسل کنا اکرم الامم[2] ہمیں نوید مسرت جاوید و بشارت خجستہ اشارت موجب زندگانی ایں جہان فانی و باعث امن و امانی بایں شکستہ جانی در دہای پریشانی می گردد والا ایں طور عاصی بہ چہ امید رشتہ خوش زمانی در دست تواند گرفت ؎

بُشْرٰى لَنَا مَعْشَرَ الْاِسْلَامِ اِنَّ لَنَا
مِنَ الْعِنَايَةِ رُكْنًا غَيْرَ مُنْهَدِمِ

---

[1] د۔ "نمود" ندارد   [2] د۔ "لما دعی ..... اکرم الامم" ندارد

ہرگاہ جرایم منقوبۂ شمایم خود را موازنہ باآں شفاعت مقبولہ کہ تقطرآں شامل آفاق ومحیط قاف تا قاف است می نماید ہباء منثور در تصور می آید بامید نجات آں آفات ایں بہانہ جستہ ام کہ بسیار عاجز و دل شکستہ ام ؎

یا رسول الکریم خذ بیدی　　مالعجزی سواک مستندی
کن رحیما لذلتی واشفع　　یا شفیع الورٰی الی الصمد

صاحب قصیدۂ بردہ بہ یک تصنیف آں از مرض فالج شفا یافتہ و بردا، سرافراز گشتہ و مؤلف حصن حصین از قید اعداء کہ تمام شہر را محاصرہ کردہ بودند خلاصی یافتہ بر مدعاء خود رسیدہ تا امروز درآں کتابین شریفین ایں خاصیت بہرہ درماندہ ہای مطالب باقی است۔ ایں حقیر کہ عاصی ترین مخلوقات است وعاجز ترین مصنوعات بر رجاء مزید آں بحکم شفاعتی لاھل الکبائر من امتی چشم دوختہ نشستہ است کہ از اول ایں کتاب در ثناء آنسرور است علیہ وعلیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام زیرانکہ مدح خادم بی تکلف مستلزم مدح مخدوم است وفضل غلام بی تصنع منجر بفضل خاوند است، اُمتان خدام وغلمان انبیاء اند علیہم السلام۔ ہر حسنہ کہ ازینہا ظہور فرماید اول ثواب آں برآں نبی عود می نماید، کرامۃ الولی معجزۃ لنبیہ شاہد ایں مقال است اگرچہ دریں (۴۴۴) کہ مقصود اصلی ازیں جمع بہرۂ آخرت است وحسن خاتمہ جامع وکاتب وقاری ومستمع از عنایت بی غایت من جانب مسئول اما بعضی عوارض وآفات دنیاوی ازآں قبیل اند کہ رخنہ انداز معاملات عظیمۃ دار القرار اند بنا براں نجات ازآنہا بفضل وسیلۂ حضرت رسالت پناہی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم پیش از سطور اختتام مامول ؎

یَارَبِّ وَاجۡعَلۡ رَجَائِیۡ غَیۡرَ مُنۡعَکِسٍ　　لَدَیۡکَ وَاجۡعَلۡ حِسَابِیۡ غَیۡرَ مُنۡخَرِمِ

وایں آوارہ در نیم نگاہ عنایت صاحب سرکار دولت مدار ومحرم اسرار واجب الاستتار گردد فعال معنی یا عوبل آبای الکرام کہ رنج قلب تا قالب دویدہ وظلمت معاصی در ظاہر وباطن یا شفاء العالمین درباب ایں رنجور را ؎

بر فلک سیارہ ومہ گرچہ دارد امتیاز　　لیک ہر جا آیت نور است در شان شما

انواع[1] حوادث و اصناف تصدیعات که از شامتِ اعمال سوءِ خود در غربت کده از هر طرف هجوم نموده و افلاس دامن جمعیت را پاره گردانیده ناچار مرجع و ملاذ غیر از ذات اقدس حضرت شفیع المذنبین را نه دیده ، مصراع

ترحم یا نبی اللہ ترحم

صلی اللہ تعالیٰ علیه وعلیٰ آلہٖ وسلم اگر نه فضل نبوی و عنایت سید المرسلین علیه و علیهم و علیٰ آل کل من الصلوٰۃ افضلها ومن التحیات اکملها دریں کثرت دیون و غلبۂ هموم دستگیری فرموده بہ منتهای مقاصد رساند حال این شکسته بال خسته تر از جمیع عصات می گردد ، مصراع

ای ایامِ صفِ ارباب رسالت مددی

دی بحق راز و نیازی که تراست و در اندک توجه کارکشای ها نقدِ وقت است ، مصراع

من تنگ ظرفم در دی تهی مینا بس است

(ابیات[2]) ؎

یَا اَکْرَمَ الْخَلْقِ مَالِیْ مَنْ اَلُوْذُ بِہٖ
سِوَاکَ عِنْدَ حُلُوْلِ الْحَادِثِ الْعَمَمٖ
وَلَنْ یَّضِیْقَ رَسُوْلَ اللہِ جَاھُکَ بِیْ
اِذَا الْکَرِیْمُ تَحَلّٰی بِاسْمِ مُنْتَقِمٖ

هر چند می داند که عصاتِ دیگر را باین چنیں سیاه کار نسبتی نیست و کذب در معاملت را که نصیبِ وقت اوست باسائر معاصی کدام مساوات علی الخصوص که دیگر کبائر و صغائر هم از یدا از جمیع عصات در ذات خبیثۂ صفات کاتب[3] خود موجود اما تفضلات کریمانۂ سید المرسلین که به طغرای وما ارسلنك الا رحمة للعالمین مسجل گشته شفاعت این بدکار را به طریقِ اولیٰ سزاوار که سعادتِ کونین و اصلاح نشاتین در متابعت رسول سید الثقلین و حلاوت ظاهر و لطافتِ باطن[4] باهم در شفاعت نبی الحرمین و امام القبلتین راه صفا در سروری مصطفیٰ است و انس و دفا هم در مطیعان[5] پیغمبر خداست فالظاهر والباطن

---

[1] د ۔ الوداع [2] د ۔ شعر م ۔ بیاض [3] م ۔ دی ثابت و موجود
[4] م ۔ "باطن" ندارد [5] م ۔ مقتدیان

مرجواں من اطوارہ والنبوۃ والرسالت ماخوذ آں من انوارہ الولایت الثلاث من الصغریٰ والکبریٰ والعلیا قطرات من بحارہ وصلاح الدنیا وفلاح (۴۴۵) الآخرۃ موجود آں والمقطعات القرآنیہ رموز من اسرارہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علیٰ آلہٖ وصحبہٖ وانصارہٖ وسلم وبارک، تعلق کنزین احمر وابیض بہ موجب حدیث نفیس اعطت الکنزین الاحمر والابیض باوست وسّر قاب قوسین او ادنیٰ ہم مسلم باو طرف اُو اوسع آں ظروف است وحرفِ او جمیع الحروف خلقش از نور خدا است جل وعلا و فطرتش از خلق عظیم آشنا نام او با نام رب مرقوم و ورثۂ او معارف و علوم و دولتش خزاین سبحانی است۔

برامت او جاودانی رسولی است کریم و نبی است رحیم صادقی است مصدوق و حبیبی معشوق بشیری است بی نظیر و نذیری است از قادر کبیر صاحبی است مختار و شفیعی است در حضرت غفار ناصحی است عظیم الاخلاق و کاشفی است حجب الانفس والآفاق ؎

امی و کتاب خانہ در دل　　خاکی و براوجِ عرش منزل

سراجی است منیر و داعی است الی اللہ القدیر شفائیست بی خلل و دوائی است بی بدل[1] ؎

زہی مقصود ایجادِ دو عالم　　محمّد آبروی ہر دو عالم[2]
بنائے نور مہر و پرتوِ ماہ　　بہستی رنگریز صبغۃ اللہ
نبی آئینہ ذات الٰہی　　تناہی خلعت[3] آں لاتناہی
احد چوں جلوہ با خود آشنا کرد　　بخویش از چشم احمد چشم وا[4] کرد
بخود عرض جمال خویش دادہ　　محمّد ناچشم برکشادہ
توئی آئینہ کیں بستہ افلاک　　خرامت می دہد آوازِ لولاک
بساط نسخ برا انجیل جیدند　　بہ تمثال تو ایں کاغذ بریدند
ببویت تا درد دل رسم انست (کذا)　　دریں چاک گریباں یوسفی ہست

---

[1] م۔ بی مثل　[2] م .... " آبروئے خاک آدم　[3] م۔ خلوت
[4] د۔ واحد

بقربانت نگاه بی قرارم — بقربانت عنان اختیارم
دلی دارم بگام آه بشنو — خدایا رسول الله بشنو

صلی الله تعالیٰ علیه وعلیٰ آله وصحبه وبارک وسلم اگر بر وجود شریف مزین افلاک گردیدی درکواکب این همه نور نه رسیدی واگر نه عنصر لطیف خاک را تمنای شفاعت در سرودی روزِ اول جان آنها از غلبهٔ یاس از دروازهٔ جنت[1] چپ[2] و حیران می بریدی نور ثریا رشاقت اوست و رقاصیٔ زهره از لطافت او مهر و مه نگران طلعت اویند و برجیس و بهرام جویان خلعت او عطارد یک منشی دفاتر اوست و زحل مستعد به کرامت او مجمع پروین بهر نثار اوست و تفرقهٔ بنات النعش (۴۴۶) هم سری از اسرار او طوبیٰ و سدرة المنتهیٰ اشجار ویند و انهار اربعهٔ بهشتی در گلزار او جمعیت به عنایت او وابسته است و حلاوت به کرامت او پیوسته شرافت[3] در اطاعت اوست و محبوبیت در متابعان او قُلْ اِنْ کُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِیْ یُحْبِبْکُمُ اللّٰهُ۔ بس مصدقین این چنین پیغمبر علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام خیر الامم باشد کُنْتُمْ خَیْرَ اُمَّةٍ نشان ایشان است و به کذبان او بدترین بنی آدم الاعراب اشد کفراً ونفاقاً بیان شان دشمن او دنیا به نوازش او معمور است و عقبیٰ نگارش او مسرور جلوه ملاحت در ذات اوست و رشعات صباحت هم از صفات او[4] مصراع

آنچه خوبان همه دارند تو تنها داری

نصرت و اقبال از کمینهٔ[5] غلامان وی اند دولت و اجلال از کمترین بندگان او فرشاهی از طلعت او است و نور الٰهی در نکهت او و فردوس یکی[6] از مناظر اوست و اعلیٰ علیین از منازل اوست و آثار سعادت در اقتداء اوست و انوار هدایت در ابتداء او ع

شمع یثرب گر کشاید چهرهٔ پُر نور را — آتشی دیگر فتد در سینهٔ نخلِ طور را

جبریل ومیکائیل علیهما السلام دربانِ[7] وی اند همه خوبان و جمیل فدوی و اسیر او و امراء و اغنیاء همه خوشه چین اویند و فقراء صبر مقبول دل او و علماء و زهاد خاک روبان وی اند و عرفاء و عباد

---

[1] م۔ "جنت" ندارد [2] د۔ "چپ" ندارد [3] م۔ شراف
[4] "جلوه ..... صفات او" نسخه "د" ندارد [5] م۔ کمینه
[6] د۔ یک [7] م۔ وزیران

خاک نشینانِ در   اولیاءِ کمل جاروب کشانِ شده وانبیاءِ مرسل متمنی به دخولِ امت علیه وعلیهم السلام علم شریعت در صحبتش مهیا و آداب حقیقت در خدمتش[1] موجود دین او ناسخ ادیان است وکتاب او حضرتِ فرقان و دولتِ او سرمدی است و مرکب او براق همت او سیر کنی عرب و عجم و هند و عراق ـہ

خدا بر سروران سرداریش داد   زخیل انبیاء سالاریش داد

صفر احمد آواره بی چاره که عاصی ترین امت اوست و شرمنده ترین خلائق است از کثرت ذنوب زمین بایں ہمہ فراخی بروی تنگ تر گشته است و ایام مشرفه حکم لیالی مظلمه بہم رسانیده اسم و رسم جمعیت را از صفحهٔ ظاهر و باطن محو نموده و قساوت قلب به مضاعف انجامیده تنگ نای لحد را فراموش نموده و دار القرار را خراب گردانیده و دار الغرور خود فریبده مکار و قحبه غدار است بایں ہمہ بدست نیامده و در خسران و خجالت انداخته وقت ترحم و هنگام شفاعت است که کار از دست رفته، مصراع

خدا را از خدا در خواه ما را

فان من جودك الدنيا وضرتها   ومن علومك علم اللوح والقلم

دریاب که من از دست رفتم ازاں جا که فضلِ احمدی و خلقِ محمدی علیه وعلی آله الصلوٰة والسلام همواره در صدد انعام و عطایای خاص و عام از امتان خود است ایں عاصی دور از کار که برای خود هیچ عملی سزاوار نه دارد به لطف شفاعت استقبالی را به کمال تعطش در انتظار تا دران روز سخت بدبخت نه گردم (۷۴۴) و در موافقت سته شدید و یار نفس شوم چوں سرگروه عصاتم امیدوار شفاعت اولی و نجاتم چوں تشنه مزاجم رحلمند شربتِ کوثر وقت نزع و هنگام حسابم چوں عاجز بی سر و برگم الطاف کریمانه مبذول فرما چنیں مرگم چوں بکس غریبم از نقد دو کون دو نصیبم چوں در طپش و شوق بی قرارم هنگام حشر سیر کن از دیدارم چوں عاشق دردمندم از فضلِ عظم کن پسندم

دریاب که در دم از جگر خاست   از هر بن موی شعله خاست

بالجمله کارخانهٔ نجات به شما وابسته است و ذات و مدار حیات به شما پیوسته عاشقان هوا خواهِ شمایند و فرخندگی معشوقان در نیمه نگاه شما خلیلان ثناخوان شمایند و جمیلان زبان دان شما تیغ آبروی شما آخر زبان دان شما است پیوسته عاشقان[2] مژده رسان نومیدان شمایند و شفابخش

---

۱ م ـ ملتش   ۲ م ـ "پیوسته عاشقان" ندارد

بیماران قلوب و ابدان ہم شما و دخول جنت از شفاعت شما است و نجات از نار ہم بہ کرامت شما محن دنیاوی از نام نامی شما می گریزند و انواع تصدیعات و فلاکت از اسم سامی شما مندفع می گردند ؎

فَاِنَّ فَضْلَ رَسُوْلِ اللّٰهِ لَیْسَ لَهٗ — حَدٌّ فَیُعْرِبُ عَنْهُ نَاطِقٌ بِفَمِ

لَوْ نَاسَبَتْ قَدْرَهٗ اٰیَاتُهٗ عِظَمًا — اَحْیَی اسْمُهٗ حِیْنَ یُدْعٰی دَارِسَ الرِّمَمِ

مُحَمَّدٌ سَیِّدُ الْکَوْنَیْنِ وَالثَّقَلَیْنِ — وَالْفَرِیْقَیْنِ مِنْ عُرْبٍ وَّمِنْ عَجَمِ

نَبِیُّنَا الْاٰمِرُ النَّاهِیْ فَلَا اَحَدٌ — اَبَرَّ فِیْ قَوْلِ لَا مِنْهُ وَلَا نَعَمِ

هُوَ الْحَبِیْبُ الَّذِیْ تُرْجٰی شَفَاعَتُهٗ — لِکُلِّ هَوْلٍ مِّنَ الْاَهْوَالِ مُقْتَحِمِ

فَاقَ النَّبِیِّیْنَ فِیْ خَلْقٍ وَّفِیْ خُلُقٍ — وَلَمْ یُدَانُوْهُ فِیْ عِلْمٍ وَّلَا کَرَمِ

وَکُلُّهُمْ مِّنْ رَّسُوْلِ اللّٰهِ مُلْتَمِسٌ — غَرْفًا مِّنَ الْبَحْرِ اَوْ رَشْفًا مِّنَ الدِّیَمِ

مُنَزَّهٌ عَنْ شَرِیْكٍ فِیْ مَحَاسِنِهٖ — فَجَوْهَرُ الْحُسْنِ فِیْهِ غَیْرُ مُنْقَسِمِ

دَعْ مَا ادَّعَتْهُ النَّصَارٰی فِیْ نَبِیِّهِمْ — وَاحْکُمْ بِمَا شِئْتَ مَدْحًا فِیْهِ وَاحْتَکِمِ

فَانْسُبْ اِلٰی ذَاتِهٖ مَا شِئْتَ مِنْ شَرَفٍ — وَانْسُبْ اِلٰی قَدْرِهٖ مَا شِئْتَ مِنْ عِظَمٍ[1]

فَمَبْلَغُ الْعِلْمِ فِیْهِ اَنَّهٗ بَشَرٌ — وَاَنَّهٗ خَیْرُ خَلْقِ اللّٰهِ کُلِّهِمِ

وَکُلُّ اٰیٍ اَتَی الرُّسُلُ الْکِرَامُ بِهَا — فَاِنَّمَا اتَّصَلَتْ مِنْ نُّوْرِهٖ بِهِمِ

فَاِنَّهٗ شَمْسُ فَضْلٍ هُمْ کَوَاکِبُهَا — یُظْهِرْنَ اَنْوَارَهَا لِلنَّاسِ فِی الظُّلَمِ

کَمْ اَبْرَأَتْ وَصِبًا بِاللَّمْسِ رَاحَتُهٗ — وَاَطْلَقَتْ اَرِبًا مِّنْ رِّبْقَةِ اللَّمَمِ

وَقَدَّمَتْكَ جَمِیْعُ الْاَنْبِیَاءِ بِهَا — وَالرُّسُلِ تَقْدِیْمَ مَخْدُوْمٍ عَلٰی خَدَمِ

حَاشَاهُ اَنْ یُّحْرَمَ الرَّاجِیْ مَکَارِمَهٗ — اَوْ یَرْجِعَ الْجَارُ مِنْهُ غَیْرَ مُحْتَرَمِ

یَا نَفْسُ لَا تَقْنَطِیْ مِنْ زَلَّةٍ عَظُمَتْ — اِنَّ الْکَبَائِرَ فِی الْغُفْرَانِ کَاللَّمَمِ

لَعَلَّ رَحْمَةَ رَبِّیْ حِیْنَ یَقْسِمُهَا — تَأْتِیْ عَلٰی حَسَبِ الْعِصْیَانِ فِی الْقِسَمِ

چوں دامنِ دولت سید الکونین (۸۴۴ھ) محکم گرفتہ ام و نظر بر شفاعت رسول الثقلین علیہ وعلیٰ آلہ الصلوۃ والسلام انداختہ نشستہ ام رجا بہ خطا است کہ بہ سرعت مراوات عاجلہ

---

[1] درم "وانسب الی ذاتہ ماشئت من عظیم — کالنہر بر فی ترف والبدر فی شرف والبحر فی کرم

بدست آرم واز شدت احوال آجله[1] رستگار گردم إن شاء الله تعالیٰ چه بینم آن ظلمتِ شب[2] ہمای کرده ام پیدا اگرچه آن روزِ سیاه است اما جمال باکمال نبوی شیرین تر از شهد و درخشنده تر از ماه است اگرچه درین دار کاری که منظور نظر کردگار باید به وقوع نه پیوسته اما در دار، دار که دار القرار است حسن شفاعت احمدی منظور گشته صلی الله علیه وعلیٰ آله واصحابه وسلم وبارک اگر خسارهٔ گناهان نامه تباه کرده اما لطف مصطفوی عذر خواه کرده دولت بیدار ازاں روز شمول فرموده که داخل امت رسول مقبول نموده علیه وعلیٰ آله واصحابه الصلوٰة والسلام انواع مراحم از آوان خُردسالی ازاں شهنشاه کشور رسالت مشاهده نموده ام اصناف الطاف در وقت مضایق ازاں صاحب لولاک بظهور پیوسته هنوز به شعور کامل حضور نه داشتم و اغلب که از شش سال بالا نه شده بودم که درمنام سعادت آغاز دولت انجام به ملازمت آنسرور علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام مشرف اندوز گردیده بودم وعنایات به موافق آں عمر دریافته و درنشاط عمر جوانی که به سی و دو سالگی بودم نیز درواقعه به جمال جهان آرای شمس فلک حقیقت بدر دشتِ طریقت زینت ده مسند رسالت آفتاب صبح قیامت درِ فرید انبیاء نجم وحیدِ اصفیاء احمد مجتبیٰ محمد مصطفیٰ صلی الله تعالیٰ وعلیٰ آله وسلم در دار السرور برہانپور مشرف گردیدم وعنایات کثیره به حال خود دیدم از جمله مکالمات طیبه که به خاطر به وجه احسن مضبوط است مذکور می نماید تا قبولیت احمد صدیق امام ربانی مجدد الف ثانی رضی الله تعالیٰ عنه در حضرت رسالت خاتمیت علیه وعلیٰ آله الصلوٰة والسلام جلوه گر ارباب تمکین که باریابان حلقهٔ حق الیقین اند گردد، چوں فقیر در اول ملازمت بدولت قدم بوس مشرف گشته واز خود وارسته باآں دولت بی نظیر پیوسته ہماں بیت درحق خود صادق فهمیده ـــ

ماهِ من بشنو که امشب طرفه خوابی دیده ام   برکف پای تو گویا دیده را مالیده ام

درعرض احوال خود بامید شناسائی برزبان آورده انا من اولاد الشیخ الاحمد ازآں طرف جواب به ہمیں عبارت بلاتفاوت شرف نفاذ یافته شیخ احمدِ المجدد، قلت نعم۔ ازیں گفتن منامات کثیره ممتاز گشته که تفصیل آں باآں مرتبه محفوظ خاطر نیست که درقید قلم آورده شود یکباره که برخواسته از خلد منزل مبلغ صد روپیه شخصی رسانیده درعین عسرت پسر نصیب شده ودیگر

---

[1] د۔ عاجله   [2] د۔ است

کارہای بستہ ہم زود بہ کشائش تبدیل یافتہ (۴۴۹) چنانچہ بشارت حصول ایں مقاصد ہم درآں خواب دولت مآب بہ تصریح حاصل نمودہ، ہرچند آں دیدن تنہا بشارت نشاتین و جمعیت کونین است امّا بایں ہمہ بایں عنایت ہم ممتاز شدہ۔

والحال چوں از دیروز کہ پانزدہم شہر ذی قعدہ و روز جمعہ در سال ہزار و صد وسی و چہار اتفاق یافتہ عمر ایں عاصی دور از کار بہ چہل و ہشت سال انجامیدہ و موی سپید در عین کہالت احاطہ نمودہ و انواعِ ضعف از سبب امراض شتا و افکارِ ضروریہ آں قدر لحوق کردہ کہ ہماں بیت خواجہ حافظ مبینِ حالِ کثیر الاختلال است ؎

از وجود ایں قدر نام و نشاں ہست کہ نیست
ورنہ از ضعف دریں جا اثری ہست کہ نیست[1]

وایں ہمہ عمر در معاصی خفیہ و جلیہ صرف گردیدہ پس رجاءِ دستگیری اکرم الانبیاء علیہ و علیٰ آلہٖ وصحبہٖ اجمعین حرمۃً تفضلات کریمانۂ او کہ در حق عصات بہ مرتبہ اتم است اقویٰ بہ حصول پیوست ؎

جز آستاں توام در جہاں پناہی نیست — سر مرا بجز ایں در حوالہ گاہی نیست

بلی کارخانۂ فضل و احسان حضرت رحمٰن تعالیٰ شانہ باآں شفیع الانس والجان بہ ریاست و دار مدار محبت کہ منشاءِ وجود و ایجاد است از او برجا خیر القرون او دست و اکرم الامم اُمت او مغانم برای او حلال گشتہ کہ تا یوم القیام ایں دولت نصیبِ خاص و عام گشتہ و زمین برای او مسجد و طہور شدہ کہ تا روز رستخیز ایں کرامت برائے جمیع امت ظہور شدہ و حکم او شامل آفاق است و دعوتِ او محیط قاف تا قاف۔

حقیر دور از کار وقتی از اوقات در غلیاتِ محبت آنسرورِ کائنات علیہ و علیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام چندیں از ابیاتِ در بحرِ مثنوی زیبا نکات گفتہ بود با وجودی کہ در میدانِ اشعار گاہی ابلق فکر نہ تاختہ اما چوں در نعت بی اختیار برآمدہ ہیچ نکتہ را مخالف اہل طبیعت

---

[1] م- از وجود ایں قدر نام و نشان نیست کہ نیست
ورنہ از ضعف دریں جا اثری نیست کہ نیست

نہ یافتہ برای فائدۂ عام داخل این کتاب می نماید تا سعادت تمام بدست آید۔

مثنوی (مولفِ مقاماتِ معصومی) ؎

الا ای ساکن میخانۂ ہوش — بحرفِ دل نوازی گوش کن گوش
ہمای نیک بختی بر سرِ تو — حریف فر دولت یاورِ تو
تقاضای دا کمن از ساقی و مئی — بعزلت گاہِ مجنوں بوی لیلیٰ (کذا)
کشا از قفلِ دل گنجینۂ راز — کلید فتحت آں شاہِ سرافراز
وجودش مظہر آیات لاریب — نہ بودش گشتہ پیدا عالم از غیب
نبوت ہمدم از محبوبی او — رسالت ہمنشین خوبی او[1]
فلک یک اطلسی از خوبیٔ او — ملک ہم طائف محبوبیٔ او
رُخ آئینہ از نورش ضیاء یاب — صفا تر سینہ اش از قرص مہتاب
دو عالم از قدومش گشتہ شاداب — بدو گردید روشن مہر و مہتاب
نبوت یا فتوت جمع کردہ — رسالت را بسبالا شمع کردہ
فرخندہ جمال و روشن اقبال — بر تخت عرب نمودہ اجلال
ہم ملک عجم از او سرافراز — دارد بشفاعتش نظر باز
نکہت بجہاں ز کاکلِ او — فرخندہ بہار حاصلِ او[2]
امام ہر دو عالم خواجۂ دین — محمّد سرورِ اربابِ تمکین
وجودش عالم ایجاد گشتہ — نمودش حسن را بنیاد گشتہ
قبای دلبری بروی سزا وار[3] — نباشد غیر وی شایان ایں کار
دو عالم در نگین مملکتِ او — سمٰوات العلیٰ (۵۰۴) در مسلکِ او
نسیم باغ جنت از ظہورش — از او یک پرتو حور و قصورش
ز حسنش ملک دل آباد گردید[4] — عدم را باعث ایجاد گردید
نہ تنہا نسخ بر انجیل کردہ — ز نسخش لوح دل تنجیل کردہ

---

[1] د۔ "رسالت ..... خوبی او" ندارد
[2] نسخہ م میں یہ شعر "رُخ آئینہ از ....." کے بعد نقل ہوا ہے۔
[3] د۔ سرافراز
[4] م۔ آبادید

که برتورات هم نسخش عیان بود ز آل و صحب او آن جانشان بود
زبور از نور او می کرد اعلام که فرقان می کند هنگامهٔ اتمام
هدایت با عنایت پیشهٔ او شفاعت برترین اندیشهٔ او
کواکب را جمالش تازگی داد بمهر و مه بلند آوازگی داد
ز نام هفت ایوان تا سر خاک منور شد ز نور احمد پاک
احد اظهار نور خویشتن خواست بمیم بندگی احمد بیار است
به احمد جلوهٔ نور احد بود ولیکن بنده احمد او احد بود
ز لطفش گشت پیدا عالم جان ز امرش[1] گشت پنهان شور شیطان
چو شور مقدمش در عالم افتاد ز غم ایوان کسری از هم افتاد
بآتش شد نمایان خصلت آب مجوسان یک بیک گشته بیتاب
ز قهر عزتش گشته نمودار بآب کافران خاصیت نار
ز رفعت سرنگوں شد تخت ابلیس برآمد غلغل تسبیح و تقدیس
ریاض باغ جنت طلعت او گل فردوس اعلیٰ طلعت او[2]
ز زلفش شب شده هنگامه امروز صفا از چهره اش دارد سر روز
نقابش می کند شب را نمودار ظهورش می نماید روز اظهار
بیوسف نشاء از جامش رسیده در بخشش حسن زاں نشاء چکیده (کذا)
سواد طره از "واللیل" دریاب بیاض غره اش "والشمس" دریاب
وجودش رحمت آفاق گشته بمرض دل به از تریاق گشته
بیکدم در گذشته از ته و فوق نکرده سدره را نظارهٔ شوق
در آں جا جلوه از حسن خدا دید کلام لم یزل پس شاد بشنید
بهشتی خلد را بعد از لقا دید قصور و حور آں را نور بخشید
ز حسن لم یزل آگاه گشته ....[3]

---

[1] م - ز قهرش   [2] "گل ..... طلعت او" نسخه "د" ندارد
[3] در نسخه "د" بجای مصراع ثانی بیاض است و نسخه "م" ندارد

بعلم جملہ اشیا گشتہ ممتاز — نمودہ عشق را با حسن دم ساز
ہمہ کارش زامت یاد دہ بود — بفکر امتش در بار کہ بود
کہ تا یابد نوید رستگاری — برای عاصیاں از رب باری
شفاعت را بجای برد درکار — کہ جرم عاصیاں بخشیدہ غفار
بہ وحی آسماں آوردہ پیغام — نمود ہر یکی را راہِ اسلام
دلش از نور حکمت مخزن غیب — زبانش ترجمان سر لاریب
زبلبل تا بگل ہنگامہ انداخت — بلالہ ہم سواد خامہ انداخت

الٰہیا ملکا قادرا غفارا بحق آں نبی کریم کہ بدو نامِ خود سرافراز نمودی[1] و بہ رؤف و رحیم درکلام واجب الاحترام یادش نمودی جرم این آوارۂ دل دادۂ بی چارہ از کار ماندہ را عفو فرما و در نشاتین او را نشاء محبت عطا نما دنیاء او را دمساز عنایت سابقہ گرداں و علمی او را ہم راز اہل علیین کہ در علم واجبی علماء راسخین اند فرما[2] چہ کند بایں کوتاہ دستی (۱۵۱م) ہمتی بخشیدی کہ بہ ہیچ یکی نمی گراید و ہر نعمتی کہ اندازہ می نماید تمنای مزید بامیدوار نام زد فرماید ؎

نہ دُنیا خواہم و نی دار عقبیٰ — ترا خواہم ترا باری تعالیٰ

ترا چوں یافتم از خود چہ گویم این ہمہ طلب کہ بہ معروض شد نیز نزد پیغمبران اولی الالباب شاہ راہی است جانب کریم وہاب چہ انبیاء برگزیدہ علیہم السلام و اولیاءِ خدا رسیدہ علیہم الرضوان طلب حوائجِ کونین از رَبُّ الْمَشْرِقَیْنِ وَالْمَغْرِبَیْنِ نمودہ باقصای مطالب خود رسیدہ اند رَبِّ اغْفِرْ لِیْ وَهَبْ لِیْ مُلْكًا لَّا یَنْبَغِیْ لِاَحَدٍ مِّنْ بَعْدِیْ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ یکی ازاں ادعیہ مقبول است و حالانکہ این طلب از قصور در ملک مطلب اعلیٰ کہ مطالب مولیٰ است جل و علیٰ بہ مشام جاں نہ رسانیدہ اگر گردی از قصور بہ گرد و دامن اعلیٰ بہ مطلب می دوید بہ کرامت وانّ لہ عندنا لزلفیٰ وحسن مآب ممتاز می فرمود پس باوجود نگرانی قلب جانب مطلوب بی ہمتا اگر از راہ عجز بشریت کہ ذاتی اوست طلب حوائجِ کونین کہ بہ تصدق و توسل نبی الحرمین و امام القبلتین صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہٖ وصحبہٖ وسلم وبارک

[1] م۔ فرمودی [2] د۔ "اندفرما" ندارد

نمودہ آید نزد کاملان ارباب قلوب دارند صوفیہ خام قبول دارند یا نہ مطلب عجز برکمال است وضعف براستقبال فلاکت تعب معیشت برداشتہ و افلاس گریباں حلاوت پارہ ساختہ ؎

بتو فریاد دارم یا محمّد بسویت داد دارم یا محمّد

صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیٰ آلہٖ وسلم وحسنِ خاتمہ از برکتِ بنی فاطمہ مسئول کہ محبت اہلِ بیت را بر خیریت خاتمہ مدخلیتِ تمام است ؎

الٰہی بحق بنی فاطمہ کہ بر قول ایمان کنی خاتمہ
اگر دعوتم رد کنی ور قبول من و دست و دامان آلِ رسول

رضوان خدا بر صحابہ گنجینہ کشای من قرابہ فی الحدیث مثل اھل بیتی کمثل سفینہ نوح من رکبھا نجا ومن تخلف عنھا ھلک[1] - وفی الحدیث اصحابی کالنجوم فبایھم اقتدیتم اھتدیتم حضرت حق سبحانہ بہ برکت اہلِ بیت نجات کرامت فرماید وبحرمت صحابہ از گرداب ظلمات برآوردہ بہ شاہراہِ ہدایت کہ صراط مستقیم است بہ رسانند اِنَّہٗ قَرِیْبٌ مُّجِیْبٌ سُبْحَانَ رَبِّکَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا یَصِفُوْنَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِیْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ -

وچوں تاریخ اختتام ایں مقامات قدسی نکات کہ مسمّٰی بہ "مفتاح اہل السعادات" بگوشِ ہوش از سروش غیب با غنچۂ عدن می رسد اگر ایں فواکہ ریاضی بہ ہمیں نام خوانند می شاید و ہر کدام ازاں دو نام مبینِ سالِ ابتداء و وسط اوست، چنانچہ در مواضع آنہا بہ تفصیل مذکور گشتہ والا باسماءِ کثیرہ ممتاز است۔ چنانچہ در خطبۂ کتاب بہ بشارت قطب الاقطاب حضرت ایشاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ مرقوم گشتہ ایں ہمہ از برکتِ معصومی بہ ظہور پیوستہ ونکاتِ قیومی ہر جانشستہ - والحمد للہ رب العالمین، قد حصل الفراغ من تصنیف ھذا الکتاب الذی ھو لب الالباب -

(ترقیمۂ کاتب[2]) تمام شد بتاریخ بست وچہارم شہر جمادی الاول ۱۲۹۲ ہجری بمقام مدینہ منورہ۔

---

[1] د ۔ "مثل ..... ھلک" ندارد

[2] م ۔ "ترقیمہ کاتب" یادنشدہ است

فہرست مندرجات

Maqāmāt -i- Ma'sūmi

Life, works and Teachings of a prominent sufi
and reviver of seventeenth century,
Khawaja Muhammad Ma'sum Sirhindi
(c. 1007 - 1079 a.h. /1599 - 1668 a.d.)

By
Mir Sofr Ahmed Mas'umi

Vol. (III)
Text edited by

Muhammad Iqbal Mujaddidi

2004

Zia-Ul-Quran Publications
Lahore, Karachi, Pakistan

Maqāmāt -i- Ma'sūmi

Life, works and Teachings of a prominent sufi
and reviver of seventeenth century,
Khawaja Muhammad Ma'sum Sirhindi
(c. 1007 - 1079 a.h. /1599 - 1668 a.d.)

By

Mir Sofr Ahmed Mas'umi

Vol. (III)
Text edited by

Muhammad Iqbal Mujaddidi

2004

Zia-Ul-Quran Publications
Lahore, Karachi, Pakistan